

TEHCİRİN 100. YILINDA OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDEKİ İSYANLAR

Bu eser; Türk Tarih Kurumu, Diyarbakır Valiliği ve Dicle Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü'nün desteği ile 18-20 Aralık 2014 tarihinde düzenlenen, "Tehcirin 100. Yılında Osmanlı'nın Son Dönemindeki İsyanlar" Uluslararası sempozyum tebliğlerinden derlenmiştir.

Diyarbakır, Ekim 2015

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Mehmet KARATAŞ

Yrd. Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Yrd. Doç. Dr. Oktay BOZAN

Bu kitabın yayın hakları Dicle Üniversitesi Rektörlüğü'ne aittir.
Kısmen veya tamamen yeniden basımı ve yeniden yayını için
Dicle Üniversitesi Rektörlüğü'nden yazılı izin alınmalıdır.

Dicle Üniversitesi Rektörlüğü, 21280-Diyarbakır.

Tel: +90 412 241 10 00

Fax: +90 412 248 82 16

E-Mail: gensek@dicle.edu.tr

BASKI

Dicle Üniversitesi Basımevi

ISBN: 978-975-7635-65-9

DİZGİ

Öğr. Gör. Sefer DÜNDAR

Bildirilerdeki düşünce, görüş, varsayım, sav veya tezler bildiri sahiplerine aittir;
Dicle Üniversitesi Rektörlüğü sorumlu tutulamaz.

SEMPOZYUM ONUR KURULU

Hüseyin AKSOY, Diyarbakır Valisi

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN, Türk Tarih Kurumu Başkan V.

Prof. Dr. Ayşegül Jale SARAÇ, Dicle Üniversitesi Rektörü

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Sabri EYİGÜN

Doç. Dr. Mehmet KARATAŞ

Yrd. Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Yrd. Doç. Dr. Hasan KARACAN

Yrd. Doç. Dr. Oktay BOZAN

Arş. Gör. Asım KAÇMAZ

Arş. Gör. Emel DEMİR GÖRÜR

Arş. Gör. Abdullah CENGİZ

Arş. Gör. İsmail AYHAN

Arş. Gör. Abdusselam ERTEKİN

Arş. Gör. Veysel Olkan YEŞİL

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Metin HÜLAGÜ
Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Muammer DEMİREL
Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Türk Tarih Kurumu

Prof. Dr. Süleyman SEYDİ
Süleyman Demirel Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa TURAN
Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmed AKGÜNDÜZ
Rotterdam İslam Üniversitesi

Prof. Dr. Galip EKEN
Cumhuriyet Üniversitesi

Doç. Dr. Selim ASLANTAŞ
Hacettepe Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet KARATAŞ
Dicle Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Hatip YILDIZ
Dicle Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Oktay BOZAN
Dicle Üniversitesi

ÖNSÖZ	17
AÇILIŞ KONUŞMALARI	
AYŞEGÜL JALE SARAÇ	21
HÜSEYİN AKSOY	23
RECEP TAYYİP ERDOĞAN	25
<i>ERMENİ MESELESİNE YAKLAŞIM HATALARIMIZ; TEHCİR VE SOYKIRIM KAVRAMLARI IŞIĞINDA 1915 TARİHLİ KARARNÂME</i>	27
AHMET AĞÜNDÜZ	
A. ERMENİ MESELESİNE YAKLAŞIM HATALARIMIZ	28
1. Ermenilerle Neden Anlaşamıyoruz?	
2. Ermeni Meselesine Yaklaşım Tarzımızdaki Hatalarımız	
B. TEHCİR VE SOYKIRIM KAVRAMLARI	32
1. Konuyla Alakalı Batıdaki Kavramlar: Genocide, Holocaust ve Massacre	
2. İslam Hukukunda Tehcir ve Celâ kavramları; İslam'da Soykırım Yasağı Vardır	
a. Haşir Suresi Soykırımı Değil Tehciri Emretmektedir	
b. İslam'da soykırım yani bir milletin toplu halde yok edilmesi kesinlikle yasaktır	
c. Ermenilerin I. Dünya savaşı öncesinde yaptıkları İslam Hukukundaki "bağy" yani devlete isyan suçudur	
C. 1915 TARİHLİ ERMENİ TEHCİR KARARNAMAESİ	36

<i>FRANSIZ İHTİLALİNİN MİLLİYETÇİLİK</i>	
<i>BAĞLAMINDA OSMANLI DEVLETİ'NE YANSIMALARI</i>	45
ERKAN AFŞAR	
A. MİLLİYETÇİLİK DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ	46
B. OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLİYETÇİLİK DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ	47
C. SIRP İSYANI	48
D. YUNAN İSYANI	50
E. BULGAR VE ARNAVUT İSYANLARI	51
F. İSYANLAR KARŞISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN ALDIĞI ÖNLEMLER	52
<i>OSMANLI TÜRKLERİNİN TENEZZÜLÜNDE</i>	
<i>GARP MİLLİYETÇİLİĞİNİN RÖLÜ</i>	57
FAİK ELEKBEROV	
A. GARP SİVİLİZASYASININ MAHİYETİ VE YARANIŞI	58
B. GARP ÜSTÜNLÜĞÜ FONUNDA ŞARKIN AŞAĞILANMASI	62
C. GARP MİLLİYETÇİLİĞİNİN TÜRK-İSLAM DÜNYASINA TESİRİ	64
D. GARBİN ÇÖKÜŞÜ VE ŞARKIN DİRİLİŞİ	66
<i>XVIII. YÜZYIL SONU VE XIX. YÜZYILDA</i>	
<i>OSMANLI YÖNETİMİNDE GAYRİMÜSLİMLERİN</i>	
<i>HUKUKİ VE SOSYAL DURUMU</i>	71
NURULLAH KARTA	
A. GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKİ STATÜLERİ VE MİLLET SİSTEMİ	73
B. 18.YÜZYILIN SONU VE 19. YÜZYILDA GAYRİMÜSLİMLERİN SİYASİ VE SOSYAL DURUMU	75
C. GAYRİMÜSLİMLERİN SOSYAL STATÜLERİ	77
<i>RUS TARİHÇİLERİN GÖZÜYLE BALKANLARDA</i>	
<i>OSMANLI'YA KARŞI MEYDANA GELEN İSYANLAR</i>	85
DİLAVER AZİMLİ	
<i>AZINLIK VE YABANCI OKULLARIN ERMENİ</i>	
<i>MİLLİYETÇİLİĞİNE ETKİSİ:</i>	
<i>DİYARBEKİR VİLAYETİ ÖRNEĞİ</i>	95
HATİP YILDIZ	
A. OKULLARIN RUHSATA BAĞLANMASI ÇABALARI	97
B. OKULLARIN ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNE ETKİSİ	100
1. Çüngüş Ermeni Mektebi	
2. Taşnaksütyun Ermeni Mektebi	
3. Mardin Protestan Mektebi	

<i>RUS BELGELERİNE GÖRE RUSYA'NIN ERMENİ POLİTİKASI</i> ERAY BAYRAMOL	111
<i>OSMANLI DEVLETİ'NDE XIX. YÜZYILDA ÇIKAN İÇ İSYANLARA KARŞI İZLENEN DEVLET POLİTİKASININ ESASLARI</i> ŞERİF DEMİR	119
A. FRANSIZ İHTİLÂLİ VE BALKANLARDAKİ İSYAN HAREKETLERİ	120
B. OSMANLI DEVLETİNİN ÇÖZÜM ARAYIŞI	121
<i>SASON ERMENİ İSYANI'NDA HALİLÊ BİŞAR VE ANTRANİK PAŞA MÜCADELESİ</i> MUAMMER ULUTÜRK NİHAT ÇELİK	127
A. BERLİN KONFERANSI SONRASI ERMENİLER	128
B. SASON BÖLGESİNİN ÇALIŞMA ALANI OLARAK SEÇİLME NEDENLERİ VE BİRİNCİ SASON İSYANI	128
C. HALİLÊ BİŞAR VE ANTRANİK'İN MÜCADELESİ	131
D. HALİLÊ BİŞAR'IN ÖLDÜRÜLMESİ VE SONRASINDA YAŞANANLAR	132
<i>1895 ANTEP ERMENİ İSYANI VE PROTESTAN MİSYONERLER</i> MUSTAFA ÇABUK	145
A. 1895 ANTEP ERMENİ İSYANI	146
<i>DİYARBEKİR VİLAYETİ'NDE 1895 ERMENİ OLAYLARI</i> OKTAY BOZAN	155
A. İSLAHAT DÜŞÜNCESİ VE MÜSLÜMAN AHALİNİN TEPKİSİ	159
B. OLAYLARIN MEYDANA GELİŞİ	162
C. YANGININ MEYDANA GELİŞİ	165
D. YANGININ VE OLAYLARIN MÜSEBBİBİ	165
<i>ERMENİCE KAYNAKLARA GÖRE İDÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ İSYANLARINI YÖNETENLER VE ONLARIN KANLI FAALİYETLERİ</i> GAFFAR MEHDİYEV	171
A. ERMENİCE KAYNAKLARA GÖRE I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ İSYANLARINI YÖNETENLER VE ONLARIN KANLI FAALİYETLERİ	172

<i>OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE MEVCUT TÜRK MENŞELİ TOPONİMLERİN ÇAĞDAŞ DEVİRDE ERMENİLEŞTİRİLMİŞ VARIYANTLARI</i>	181
GALİBE HACİYEVA	
A. ESKİ TÜRK KAVİMLERİNİN ADINI YANSITAN ETNOTOPONİMLER	197
1. Şahıs Adlarından Türemiş Antrotoponimler	
2. Hodrotoponimler	
3. Fitonim ve Zootoponimler	
4. Oronimik Termlerle İfade Olunan Toponimler	
5. Apelyativ Leksem ve Diyalektizimlerle İfade Olunan Toponimler	
<i>TÜRKİYE'DE OKUTULAN LİSE TARİH DERS KİTAPLARINDA "ERMENİ SORUNU" VE "TEHCİR"</i>	209
REFİK TURAN	
A. LİSE TARİH DERS KİTAPLARINDA "ERMENİ SORUNU" VE "TEHCİR"	212
1. Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitaplarında "Ermeni Sorunu" ve "Tehcir"	
2. Lise Tarih Ders Kitaplarında Ermeni Sorunu ve Tehcir	
<i>"ÖZÜR DİLİYORUM İMZA KAMPANYASI" VE BASINA YANSIMALARI</i>	235
ALİ KORKMAZ	
SELMA KARA	
A. TEHCİR KARARI VE UYGULAMASI	236
B. "ÖZÜR DİLİYORUZ İMZA KAMPANYASI"	236
C. BULGULAR	237
<i>100. YILINDA TEHCİR'İN PSİKO-SOSYAL BOYUTLARI İLE REEL POLİTİK BAĞLAMDA DEĞERLENDİRİLMESİ</i>	245
KASIM TATLILIOĞLU	
A. ÇALIŞMANIN AMACI	247
B. ÇALIŞMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	248
1. Tehcirin Uygulanmaya Başlaması	
2. Tehcir Uygulanan İller	
3. Diaspora nedir?	
4. Ermeni diasporası nedir?	
<i>SİRP İSYANI'NIN GÜNÜMÜZ DÜNYASINA YANSIMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME</i>	257
YAZGIM DEMİR AKYIL	
A. OSMANLI'DA SIRPLAR	259

B. BİRİNCİ SIRP İSYANI	260
C. İKİNCİ SIRP İSYANI	262
D. İSYANLARIN SONUÇLARI VE GÜNÜMÜZE YANSIMALARI	263
<i>SİRBİSTAN'DA YAŞANAN OSMANLI KARŞITI AYAKLANMALAR(1875-1877)</i>	273
ZİYAD EMRAHOV	
<i>19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA KARADAĞ İSYANI'NA DAİR BAZI BİLGİLER</i>	283
GALİP EKEN	
A. 19. YÜZYILDA KARADAĞ	284
B. PRENS NİKOLA DÖNEMİ	286
C. TERSANE KONFERANSINDA KARADAĞ	287
<i>OSMANLI HÜKÜMETİ İLE KARADAĞ ARASINDAKİ SİYASİ KRİZ: 1911 YILI MALİSOR AYAKLANMASI</i>	289
İHSAN BURAK BİRECİKLİ	
A. MALİSORLAR VE MALİSYA	291
B. 1911 YILI MALİSOR İSYANI	293
C. AVUSTURYA-MACARİSTAN'IN TUTUMU	296
D. İTALYANIN İSYANDAKİ ROLÜ	297
E. KARADAĞ'IN İSYANA DESTEĞİ	300
F. YABANCI BASININ İSYANA KARŞI TAVRI	301
G. TERENC TOÇI'NİN BAĞIMSIZLIK İLANI	303
H. GREÇE (GERÇE) BİLDİRİŞİ	305
İ. SULTAN REŞAT'IN RUMELİ GEZİSİ	307
J. İŞKODRA BAŞPİSPOKOSU'NUN FAALİYETİ	308
K. 1911 YILI İSYAN'NIN DEĞERLENDİRİLMESİ	311
<i>RUM İSYANLARINI HAZIRLAYAN İTİCİ GÜÇLER</i>	325
SERAP TOPRAK	
A. EKONOMİK GELİŞMELER	326
B. EĞİTİM VE DÜŞÜNSEL GELİŞMELER	327
C. DERNEKLER VE FİLİKİ ETERYA CEMİYETİ	331
D. FENER RUM PATRİKHANESİ	334
<i>AVRUPA DEVLETLERİNİN OSMANLI POLİTİKALARI VE 1821 YUNAN İSYANI</i>	339
MUSTAFA TURAN	
A. AVRUPA DEVLETLERİNİN OSMANLI POLİTİKALARI VE 1821 YUNAN İSYANI	340

<i>19. YÜZYIL BULGAR İSYANLARINDA AVRUPA'NIN ROLÜ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN REAKSİYONU</i>	349
HÜSEYİN VEHBİ İMAMOĞLU	
A. BULGAR İSYANLARININ TARİHSEL ARKA PLANI	350
B. BULGAR İSYANLARI VE AVRUPA	353
C. AYAKLANMALAR KARŞINDA OSMANLI DEVLETİ	356
<i>MAKEDONYA'DA OSMANLI'YA KARŞI ÇIKARILAN İSYANLAR</i>	363
EYÜP SALİH	
A. RAZLOVEÇ AYAKLANMASI	365
B. KRESNA AYAKLANMASI	366
C. BIRSYAK AYAKLANMASI	368
D. MELNİK AYAKLANMASI	369
E. YUKARI CUMA AYAKLANMASI	370
F. İLİNDEN AYAKLANMASI	371

Müslim-gayrimüslim münasebetlerinin tarihi Hz. Peygamber dönemine kadar dayanmaktadır. Bu ilişkilerden kasıt, İslam devletleri ve bu devletlerin Müslüman halkı ile ehl-i kitap olan Yahudi, Hıristiyan ve daha sonraki dönemlerde zimmet ehli olarak kabul edilen grupların gündelik hayattaki münasebetleridir. Bu kapsamda Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin İslam tarihindeki ilk örneği “Medine Vesikası” veya “Medine Anayasası” olarak bilinen antlaşmadır. Söz konusu antlaşma ile şehirdeki Müslümanlarla Yahudilerin bir arada yaşama koşulları düzenlenmiştir. Medine Antlaşmasının 25. maddesinde “Yahudilerin dini kendine, Müslümanların dini de kendilerinedir” denilmek suretiyle gayrimüslimler için din ve vicdan hürriyeti açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

Daha sonraki yıllarda müşrik Evs ve Hazrec kabilelerinin tamamen Müslüman olması ve sözleşme hükümlerini çiğneyen Yahudi kabilelerinin de sürgüne gönderilmesi üzerine Medine’de yalnız Müslümanlar kalmakta birlikte; Hz. Peygamber’in Eyle, Ezruh, Dûmetülcendel ve Necran Hıristiyanları, Maknâ ve Teymâ Yahudileri, ayrıca kısmen Mecûsiler’in de bulunduğu Hecer ve Bahreyn halkı ile yaptığı antlaşmalarla gayrimüslimler, dinî ve hukukî temele dayalı kültürel kimliklerini muhafaza ederek İslam toplumunun içinde yaşama imkânına kavuşmuşlardır.

Hz. Peygamber’in, Necran ahalisine gönderdiği ve onlara eman verdiği mektup da zimmet akdinin ilk örneğidir. Mektuptaki özellikle şu ifadeler akdin niteliğini ortaya koymaktadır: “Necran ahalisi ile onlara tabi olanların canları, malları, arazileri, aşiretleri, hazır bulunanlar ve bulunmayanları, ibadetleri, ibadethaneleri, gerek az olsun, gerek çok olsun ellerinde bulunan her türlü eşyaları Allah-u Azimüş-Şanın yanında ve Peygamberi Muhammed Resulullahın zimmetindedir. Ayin ve mezhepleri her ne olursa olsun, metropolit ve rahipleri tarafından icra olunur. Hiçbir kimse tarafından değiştirilemez ve engel olunamaz... Bu ahidnamede yazılmış bulunan şartlar İslam’a ihanet etmedikçe ve zulmederek üzerlerine vacip olan ıslahtan ayrılmadıkları müddetçe, Allahın takdiri gelinceye kadar bu ahidname mer’idir. Allah ve Resul’ünün zimmet ve riayetindedir”.

İslamın, dolayısıyla İslam hukukunun esasını oluşturan Kur’an-ı Kerim’in “İnsanları Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et. Onlarla mücadeleni en güzel tarz hangisi ise onunla yap”, “Dinde zorlama yoktur”, ve “Rabbin isteseydi yeryüzündekilerin hepsi mutlaka inanırdı. O halde sen mi insanları inanmaları için zorlayacaksın” ayetleri, İslamın ve Müslümanların başka din, sistem ve anlayışlara sahip olan insanlara karşı tutumlarının nasıl olması gerektiğini göstermektedir.

Hz. Peygamber’in “Zimmîye zulüm ve haksızlık yapan, ona gücünün üstünde sorumluluk yükleyen ve ondan arzusu dışında bir şey alan kimseye kıyamet günü bizzat kendisinin hasım olacağını”, ve “Anlaşmasını bozan hiçbir kavim yoktur ki aralarında

katl meydana gelmesin”, yine “Emânı olmayan kişinin imanı yoktur. Ve ahdi olmayan kişinin dini yoktur” sözleri bu konudaki hassasiyetini göstermektedir.

İslam hukukuna göre, gayrimüslimlerin İslam devletinin tâbiyetine girmeleri zimmet akdiyle gerçekleşir. Zimmet kelime anlamı olarak; himaye, sahip çıkma, koruma mecburiyeti, birinin emniyetini taahhüt etmek gibi manalara gelir. Terim olarak ise İslam hâkimiyetini tanımak şartı ile Müslüman toplumun, diğer semavî din mensuplarına konukseverlik ve koruma sağladığı süresiz olarak yürürlükte kalan bir tür sözleşmeyi ifade eder. İnançla ilgisi bulunan bazı istisnalar dışında genel kural, Müslümanlarla zimmîlerin aynı hak ve görevlere sahip olmalarıdır. Zimmet anlaşması ile zimmîler, can, mal ve namus dokunulmazlığı, vicdan ve ibadet hürriyeti ve İslam ülkesinde oturma hakkı kazanıp bu sayede evlenme, boşanma, miras ve vasiyet gibi aile hukukuyla ilgili meselelerine de müdahale edilmemiştir. İslam devleti onları düşmana ve her tür tehlikeye karşı koruyacaktır. Gerekirse onların güvenliği için savaşa dahi gidecektir.

Gayrimüslimlerin, bu haklardan faydalanabilmeleri hiç şüphesiz devletin hâkimiyetini kabul edip kanunlarına uymalarına, Müslümanların inanç ve örflerine saygı göstermelerine, kamu düzenine ve genel ahlâka aykırı davranışlardan kaçınmalarına, devlete karşı malî yükümlülükleri de başlıca şahıs vergisi olan cizye, arazi vergisi olan haraç ve ticaret vergisini ödemelerine bağlıdır. Zimmet akdinin zorunlu şartı kabul edilen, cizye sadece ergin ve malî gücü yerinde olan erkeklerden alınmıştır. Savaşma gücüne sahip olmayan kadın, çocuk, yaşlı ve özürlü kimselerden tahsil edilmeyen bu vergiden askerlik hizmetinde bulunanlar da muaf tutulmuştur. Bunun yanında devletçe uygun görülen bazı görevler, yararlılık ve hizmetler sebebiyle de zimmîlerden cizye alınmadığı görülmektedir.

Müslüman hukukçularının çoğunluğu, İslam toplumunun varlık ve güvenliğini tehlikeye düşürmemek şartıyla İslam devletinin gayrimüslimlerden gelen zimmet akdi teklifini kabul etmesinin zorunlu olduğu görüşündedir.

Bunun içindir ki, İslam tarihinde zorla İslamlaştırma gibi bir harekete rastlanmaz. İslam, Müslümanların fethettiği topraklarda yaşayan hiç kimsenin zorla dine girmesine müsaade etmez. O, herkesi inanç ve fikrinde serbest bırakır. Hak ile batıla işaret ederek, inançlar arasındaki doğru yolun hangisi olduğunu belirtmekle yetinir. Zorlama sonunda Müslüman olma keyfiyetinin İslamî bir hareket olmadığını beyan etmekten de çekinmez.

Müslüman devletlerin idaresi altındaki gayrimüslimlerin, asırlarca müreffeh bir hayat yaşamaları ve inançlarına göre serbestçe ibadet etmeleri ancak böyle bir anlayışla mümkün olmuştur.

Ancak Osmanlı'nın son asrında diğer birçok sebebin yanında, İslam'ın gayrimüslimlere tanıdığı hakların uygulanmasındaki bir takım aksaklıklar ile gayrimüslimlerin, özellikle sömürgeci devletlerin kışkırtmaları neticesinde, kendilerine tanınan haklarla yetinmeyip isyan hareketlerine girişmeleri, hem Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlamada etkili olmuş, hem de etkileri bugüne kadar devam eden birçok problemin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bu sempozyumda; geçmişî yargılamadan anlamayı, bugüne uyarlamayı, gelecekle ilgili tavsiyelerde bulunmayı amaç edinen tarihçiler, Osmanlı Devleti'nin son döneminde özellikle gayrimüslimlerin çıkardığı isyanların sebep ve sonuçlarını irdelemiş ve önemli dersler çıkarmaya çalışmışlardır.

Sempozyum, “Ermeni Meselesine Yaklaşım Hatalarımız; Tehcir ve Soykırım Kavramları Işığında 1915 Tarihli Kararnâme” başlıklı bir açılış konferansı ve altı oturum halinde gerçekleşmiştir.

Birinci oturumda; Osmanlı Devleti'nin son asrında gayrimüslimlerin çıkardığı isyanlarda Fransız İhtilalı neticesinde ortaya çıkan milliyetçilik akımının etkisi irdelenmiştir.

İkinci oturumda; gayrimüslimlerin çıkardığı isyanlarda Yabancı ve Azınlık Okullarının etkisi ve Osmanlı Devletinin bu isyanlara karşı izlediği politikanın esasları üzerinde durulmuştur.

Üçüncü oturumda; bu dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Ermenilerin faaliyetleri ve çıkardıkları isyanlarda özellikle Protestan misyonerlerin etkisi irdelenmiştir.

Dördüncü oturumda; tarihçilerden çok, siyasilerin üzerinde konuştuğu "Tehcir" konusu çeşitli yönleriyle incelenmiştir.

Beşinci oturumda; Sırp ve Karadağ isyanlarının sebep ve sonuçları irdelenip günümüze yansımaları üzerinde durulmuştur.

Altıncı oturumda ise; Balkanlarda meydana gelen isyanlarda Avrupa devletlerinin rolü belirtilmiştir.

Açılış konferansında ve bu oturumlarda tebliğ sunan kıymetli bilim insanlarının tebliğlerinin tam metinleri, oturumların sırası ve konusu dikkate alınarak, ayrı ayrı ana başlıklar halinde bu sempozyum kitabında yer almıştır.

"Tehcirin 100. Yılında Osmanlı'nın Son Dönemindeki İsyânlar" konulu bu uluslararası sempozyumun düzenlenmesine katkı sunan Diyarbakır Valiliğimize, Türk Tarih Kurumuna ve etkinliğin gerçekleşmesi için bizleri teşvik eden, motive eden ve her türlü desteği sunan Dicle Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Ayşegül Jale SARAÇ'a, Düzenleme ve Bilim Kuruluna, sekreteryaya görevini yürüten değerli genç meslektaşlarıma ve özellikle de yurt içinden ve yurt dışından gelerek kıymetli tebliğleriyle bizleri aydınlatmış olan ve bu sempozyum kitabının vücuda gelmesine katkıda bulunan değerli hocalarıma en kalbi teşekkürlerimi sunar, bu kitabın ilim camiasına ve tüm insanlara fayda getirmesini dilerim. Saygılarımla...

Doç. Dr. Mehmet KARATAŞ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

AYŞEGÜL JALE SARAÇ *

“1915 Olayları” olarak da tanımlanan ‘Ermeni Tehciri’, ülkemizi haksız bir şekilde zan altında bırakmak amacıyla uluslararası kamuoyunda sık sık gündeme getirilen bir tartışma konusudur. 2015 yılında, Ermeni Tehcir’inin 100. Yılı olması münasebetiyle, bu tartışmalar farklı platformlarda daha da artarak devam edecektir. Bundan dolayı söz konusu olayın, öncelikle akademik düzlemde ve konunun uzmanları tarafından ele alınıp tartışılması sorunun daha sağlıklı bir zeminde çözüme kavuşmasına katkı sunacaktır. Bu düşüncelerle Dicle Üniversitesi olarak, Diyarbakır İl Valiliği ve Türk Tarih Kurumu ortaklığı ile “TEHCİRİN 100. YILINDA OSMANLI’NIN SON DÖNEMİNDEKİ İSYANLAR” konulu uluslararası bir sempozyum gerçekleştirdik.

Bilindiği gibi, gayrimüslimler, İslâmın ilk döneminden itibaren Emevîler ve Abbasîler zamanında İslâmın kendilerine tanıdığı haklar çerçevesinde Müslümanlarla beraber huzur ve güven içinde yaşamışlardır. Gayrimüslimler çeşitli devlet kademelerinde görev almış olup özellikle tıp konusundaki çalışmaları ve tercüme faaliyetleriyle İslâm medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

Selçuklular döneminde de Hıristiyanların can ve mal güvenliği koruma altına alınmış ve mabetlerine dokunulmamıştır. Bu nedenle bazı Hıristiyan müellifleri, Selçuklu sultanlarının gayrimüslimlere karşı hoşgörülü davranışından övgüyle bahsederler. Nitekim Urfalı Mateos, Melikşahın yüreğinin Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu olduğunu, onun herkese baba gözüyle baktığını ve bu sebeple de ölümünün bütün dünyayı büyük bir yasa boğduğunu yazmıştır.

Osmanlı Devleti’nde kuruluşun itibaren müslim-gayrimüslim ilişkileri uyumluluğunu korumuş, ancak ilk dönemlerde devlet ile gayrimüslim reaya arasındaki ilişkiler hukuki bir zemine oturtulamamıştır. Orhan Bey’in, Ermenileri himaye altına alması ve Beyliğin başkenti Bursa’da bulunan Ermeni kilisesi ve patrikliği resmen tanımış olmasına rağmen bu konudaki ilk hukuki düzenlemeler Fatih Sultan Mehmed zamanında yapılmıştır. İstanbul’un fethinden hemen sonra “millet sistemi” genel çizgileriyle doğmuş, Fatih, Rum, Yahudi ve Ermenilere, yani Osmanlı Devleti’nin dini anlamda tanımlanmış topluluklarına, özerklik bahşetmiştir. Nitekim Fatih’in siyaseti ve hedefi, bütün vatandaşların din, dil, ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin hepsinin sevgi ve teveccühünü kazanmak olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı’nın zimmîlerle ilgili getirdiği en önemli yenilik “millet sistemi” denilen

*Prof. Dr., Dicle Üniversitesi Rektörü

yapı içinde gayrimüslim tebaya özel bir konum sağlamış ve bunların her birine rahat ve huzurlu bir ortam sağlanıp ruhani reislerine beratlar verilerek devlet hizmetinde bulunanlar birçok vergiden muaf tutulmuşlardır.

Gayrimüslimler, asırlarca bu antlaşmalar çerçevesinde Müslümanlarla beraber yaşamayı, kendi dindaşlarıyla yaşamaya tercih etmişlerdir. Kendilerine tanınan haklar çerçevesinde birçok davalarını kendi mahkemelerinde görme hakları varken bu davaların İslam mahkemelerinde görülmesini talep etmişlerdir. Yine bir kısım gayrimüslimler Müslümanlardan gördükleri insani muameleye bir vefa borcu olarak kendi dindaşları aleyhine harbe iştirak etmiş, Müslüman askerlere muhtaç oldukları her şeyi temin etmiş ve İslam ordusunun ileri harekâtı sırasında yolları ve köprüleri tamir ederek, gerektiğinde Müslümanlar için istihbaratta bulunmuşlardır. Vaktiyle Anadolu'nun beşeri coğrafyasını zenginleştiren gayrimüslimler, sanat ve zanaatları, kendilerine mahsus içtimai kurumları, lisanları, musikileri, gelenekleri ve hepsinden önemlisi inançları ile Osmanlı'nın Müslüman ahali için farklılıklara hürmet pratiği veren unsurlar olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı milletleri, gökkuşağındaki renkler kadar farklı, ahenkli ve daima yan yanaydı.

Ancak diğer birçok sebebin yanında, Osmanlı Devletinin gayrimüslimlere tanıdığı hakların uygulanmasındaki bir takım suiistimaller ve özellikle sömürge devletlerin kışkırtmaları neticesinde; kendilerine tanınan haklarla yetinmeyen gayrimüslimler, isyan hareketlerine girişmişlerdir.

Dicle Üniversitesi olarak iki gün boyunca bu son dönem Osmanlı isyanlarını çok değerli akademisyenlerin kıymetli sunumları ile inceleyerek, günümüze ve geleceğe ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Bu bağlamda "TEHCİRİN 100. YILINDA OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDEKİ İSYANLAR" konulu uluslararası sempozyumun düzenlenmesine katkı sunan Diyarbakır Valiliğimize, Türk Tarih Kurumuna, Düzenleme ve Bilim Kuruluna ve özellikle de yurt içinden ve yurt dışından değerli bildirileriyle bizi aydınlatacak olan değerli hocalarımıza ve emeği geçen herkese en kalbi teşekkürlerimi sunuyor, sempozyumun hayırlara vesile olmasını diliyorum.

HÜSEYİN AKSOY *

Tehcirin 100. yılında Osmanlı'nın Son Dönemindeki İsyanlar başlıklı sempozyumda sizlerle beraber olmaktan büyük bir memnuniyet duyduğumu belirtmek isterim. Osmanlı'nın son dönemi 1910 yıllarından itibaren baktığımızda birçok bölgede savaşların ve isyanların olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun küçülerek yok edilmeye başlandığı bir süreci kapsıyor.

1910'lu yıllardan itibaren Balkan Savaşları, Çanakkale Savaşları ve farklı bölgelerde ortaya çıkan isyanlar ve hareketlilikler Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli bir boyuta kadar gelmesini sağlayacak farklı bir süreci de ortaya koyuyor.

O yıllarda gerçekleştirilmiş olan isyanların bilimsel gözle araştırılması ve gerçek boyutuyla ortaya sunulması da büyük önem taşıyor. Özellikle 1915 yılında gerçekleştirilmiş olan tehcirin farklı bir şekilde adlandırılarak kamuoyuna sunulması ve bunun bir soykırım olarak değerlendirmeye tabi tutulması kabul edilebilir değildir. Her tarihsel olayı kendi dönemi içerisinde görmek ve değerlendirmek mecburiyetindeyiz. Bugünden o günlere baktığımızda veya bugünkü değer yargılarıyla o günü yargılamaya kalktığımızda bazen yanlışlıklar yapabiliriz.

O şartlarda gerçekleştirilen tehcirin Osmanlı Devleti içerisinde Millet-i Sadıka diye adlandırılan Ermeni toplumuna karşı bir soykırım ifadesi olarak değerlendirilmesini de kabul etmek mümkün değildir. Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı bir baskı unsuru olarak öne sürülmesi kabul edilebilir değildir. Bu iddiaların farklı aşamaları vardır ve ilk aşaması da bu soykırımın var olduğunun bütün dünya tarafından, belli ülkeler tarafından kabul edilebilir bir noktaya taşınmasıdır. Ondan sonraki aşamalarda da farklı talepler söz konusudur. Bunlar da bilinmektedir. Bu yönüyle de ele alınmalı ve değerlendirilmelidir.

Özellikle bu konunun siyasiler tarafından gündeme alınarak bunun soykırım olarak kabul edilmesi de mümkün değildir. Ülkelerin parlamentolarının 1915 olaylarını soykırım olarak ifade etmeleri ve bunu inkar etmenin de suç kabul edildiği bir takım kararların da var olduğunu görüyoruz. Bu bir bilimsel boyutuyla ele alınması gereken ve tarihçilerin üzerinde çalışarak ortaya koyması gereken boyutları olan bir konudur. Siyasi olarak konulara yaklaştığımızda bilimsellikten uzak, gerçeklikten uzak bir şekilde konuları ifade etmeye çalışmış oluruz. Bu da bir takım yanlışlara götürebilir. Bu bakımdan bu sempozyumun bu yönüyle de önemi var. Çünkü konu uzmanları tarafından bilimsel boyutuyla ele alınacak ve tartışılacaktır.

**Diyarbakır Valisi*

Türkiye Cumhuriyeti Devleti geçmişiyile yüzleşmekten çekinen bir devlet değildir. Yüzleşmesi gereken yerlerde yüzleşebilecek güce ve kudrete de sahiptir. Bu anlamda var olan bir takım iddiaları gerçek gibi kamuoyuna sunmakta kabul edilebilir değildir.

Bu sempozyumun bilimsel boyutuyla ele alınması ve tartışılması da büyük önem taşımaktadır. Ben bu yönüyle Dicle Üniversitemizin değerli Rektörüne, onun şahsında emeği geçen bilim kuruluna, düzenleme kuruluna teşekkür ediyorum, bu toplantı için gelen Değerli Hemşerimiz Prof. Dr. Ahmed Akgündüz Hocamıza teşekkür ediyorum, bildiri sunacak tüm hocalarımıza teşekkür ediyorum, hepinizi sevgi ve saygıyla selamlıyorum.

AÇILIŞ KONUŞMALARI

RECEP TAYYİP ERDOĞAN *

“Tehcir’in 100. Yılında Osmanlı’nın Son Dönemindeki İsyandar” isimli uluslararası sempozyuma davetiniz için teşekkür ediyorum.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarında yaşananların, bilimsel bir yaklaşımla ortaya konulmasına ve daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak bu önemli sempozyumu düzenleyen tüm kurumlarımızı kutluyorum.

Tarihteki olayların, o dönemin şartları ve dinamikleri gözönüne alınarak, tüm yönleriyle değerlendirilmesi kuşkusuz büyük önem taşımaktadır.

Daha önce de vurguladığım gibi, zamanın ruhu, tarihten husumet çıkarmak yerine, daha çok diyalogu, birbirimizi anlamayı, uzlaşma kültürünü benimsemeyi, nefret söylemlerini terkederek, saygı ve hoşgörüyü yüceltmeyi gerektirmektedir.

Acıları paylaşarak, kırgınlıkları dostluklara dönüştürerek, ortak bir geleceği hep birlikte inşa edeceğimize yürekten inanıyorum.

I. Dünya Savaşı esnasında yaşanan hadiseler konusunda bütün tarafların aynı yaklaşımı benimsemesini temenni ediyorum.

Sempozyumun başarılı ve verimli geçmesini diliyor, tüm katılımcılara en kalbi sevgi ve selamlarımı sunuyorum.

*Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı

ERMENİ MESELESİNE YAKLAŞIM HATALARIMIZ; TEHCİR VE SOYKIRIM KAVRAMLARI IŞIĞINDA 1915 TARİHLİ KARARNÂME

AHMET AKGÜNDÜZ*

ÖZET

Ermeni meselesi, İslam âleminde ve Gayr-i Müslim dünyada yeterince bilinmemekte veya yanlış bilinmektedir; Avrupa ve Amerikadaki Türk nesilleri tarafından maalesef bilinmemektedir, Türkiyede ise özellikle İslâmî yönü itibariyle ele alınmamıştır ve nihayet bilim adamlarının birçoğu dahi hukuki ve İslami tahlilleri açısından bilmemektedirler. Ermeni meselesi, neredeyse bir buçuk asır önce kucağımızda bulduğumuz, bugüne kadar da taşınmaz zorunda olduğumuz bir meseledir. Muhataplarının dışında pişirilen ve geliştirilen bu sorun, bin yıldır birbirine el kaldırmamış iki milleti bıçak sırtı gibi ikiye ayırmış, sönmeyen bir kin ve düşmanlık ateşini yakmıştır.

Ermeni iddiaları Ermeni milletine hiçbir şey kazandırmamıştır. İddialarının hiç biri de gerçekleşmemiştir. Ermeniler 1878'den beri elde ettikleri kazanımları bir hesap etmelidirler. Elde var sıfır. Ermeni terör örgütleri Taşnak ve Hınçak kendi milletine hiçbir şey veremediği gibi Ermeni milletinin var olan kazanımlarını, huzur ve sükûnlarını da kaybetmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin ve ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin ise boğuşmak zorunda olduğu bir problem olarak devam etmiştir. Her iki tarafın da sadece kayıpları vardır, geride bıraktığı gözyaşları vardır, binlerce ailenin dramları vardır, yetim ve öksüz kalan yavrularımızın feryat ve figanları vardır.

Biz bu makalemizde temel olarak şu konuları tartışacağız ve tahlil edeceğiz: yüzyılı geçen bu problem karşısında, millet ve devlet olarak bizim hatalarımız nelerdir? Özellikle gayr-ı Müslimler, neden tehcir kavramını soykırım olarak vasıflandırmaktadırlar? 1000 yıla yakın temel hukuk sistemimiz olan İslam Hukukunda ve tabii neticesi olarak Müslüman Milletimizin kurduğu devletlerde, soykırım söz konusu olabilir mi? Nihâyet 1915 tarihli Tehcir Kararnâmesi neleri söylüyor?

Bu soruları cevaplandıracağımız makalemizde, hem İslam Hukuku kaynaklarını ve hem de Osmanlı Arşiv belgelerini kullanacağız.

Anahtar Kelimeler; *Ermeni, Soykırım, Tehcir, Celâ, Taşnak, Hınçak, Genocide, müsl, Kürt, terör, iskân siyâseti, Nadiroğulları, İslam Hukuku, Tehcir Kararnâmesi, Genocide, Holocaust, Massacre. Arap, 1915 tarihli Tehcir Kararnâmesi, Savaş Hukuku, Barış Hukuku, Bağy Suçu.*

*Prof. Dr., Rotterdam İslam Üniversitesi Rektörü

A. ERMENİ MESELESİNE YAKLAŞIM HATALARIMIZ

1. Ermenilerle Neden Anlaşamıyoruz?

Bütün dünyada tartışılmaya devam eden Ermeni meselesinde bizim ile Ermeniler arasındaki en önemli anlaşmazlık noktaları şunlardır ve bu problemlerin çözülmesi de çok zor gözükmektedir:

Birincisi; Bizim ve Ermenileri destekleyenlerin deportation, exile, genocide, tehcir ve benzeri kelimelerde ve terimlerde anlaşamayışımızdır. Tamamen İslam Hukukuna has terimler olan tehcir ve celâ kelimeleriyle genocide ve holocaust terimleri kasten birbirine karıştırılmaktadır. Osmanlıların Hz. Peygamberin Medine'den Yahudileri Kur'anın emriyle zorla başka bir Arap Yarımadası şehrine sürgün etmesi esas alınarak yapılan ve tamamen ülke içi sürgün demek olan tehcir ve celâ ile Birleşmiş Milletlerin suç saydığı soykırım demek olan genocide ve holocaust terimleri birbirine karıştırılmaktadır. Hâlbuki Osmanlı Devleti, tarihi boyunca, kamu yararı gerektirdiği zaman bazı Türkmen, Arap ve Kürt kabilelerini de mecburi iskâna tabi tutmuş yani tehcir etmiştir. Rumeli'ye yapılan sürgünlerle alakalı Ömer Lütfü Barkan'ın akademik araştırmaları bunun şahididir. Ama Batılılar ve Ermeniler, bazıları tehcirin ve mecburi iskânın ne demek olduğunu bilmelerine rağmen, siyasi olarak destekledikleri Ermeniler lehine genocide kelimesini ısrarla Ermeni soykırımı tarzında literatüre geçirmeye çalışmışlardır.

İkincisi; Ermenilerin iddialarını isbat edecek deliller konusunda da anlaşamamaktayız. Türkiye bütün imkânlarıyla Osmanlı Arşivlerini açtığı, 1915'ten sonra kurulan uluslararası mahkemelerin ve komisyonların bütün verilerini ortaya koyduğu ve hatta bu konuda İngiliz, Rus ve hatta Amerikan arşivlerini de devreye soktuğu halde, Ermeniler ve onları destekleyenler, Ermenistan'daki arşivleri açmadıkları gibi, Ermenilerin Müslümanlara uyguladığı katliam resimlerini ve belgelerini tam tersi gaye ile çarpıtmaya devam etmektedirler. Bu konuda en basit misal Ermeni nüfusu ile alakalı araştırmalardır. Birçok araştırmacının orijinal kaynaklara inerek ortaya koydukları belgeler, Ermeni nüfusunun bütün Osmanlı Devletinde 1.300.000'i geçmediğini ortaya koyduğu halde, hala 1,5 ila 2 milyon Ermeninin katledildiği iddialarını ıleri sürmeye devam etmektedirler. Bu anlaşmazlıklar, sadece Ermeniler ile Türk Milleti arasında değildir; maalesef Avrupa ve Amerika toplumları genelde, çoğunlukla da kasıtlı olarak Ermeniler desteklemektedir. Ayrıca cehâletten dolayı Müslüman toplumlar da aynı hatalara düşmektedirler. Gerçi gayr-i Müslimler arasında da insafı olanlar yok değildir. Ancak çok azınlıktadırlar. Bu istisnalardan biri Avusturya'dan gelmiştir. Avusturyalı Bakanın dipnottaki mektubu manidardır.¹

2. Ermeni Meselesine Yaklaşım Tarzımızdaki Hatalarımız

Bu konuda bazı yaklaşım hatalarımızın olduğu kesindir. Bazılarını özellikle belirtmek istiyoruz.

a. Ermeni meselesi sadece Türk-Ermeni problemi değildir. Ermenilerin katliamları bütün Müslümanlara karşıdır. Sadece Türkleri değil, Müslüman Arap ve Kürtleri de

THE HON JULIE BISHOP MP

Minister for Foreign Affairs

Mr Ertund Ozen
Australian Turkish Advocacy Alliance
PO Box 1589
AUBURN NSW 1835

Dear Mr Ozen

Thank you for your letter of 5 May 2014 expressing concern at motions passed by the parliament of New South Wales in May 2013 regarding Turkey and the fate of various communities of the Ottoman Empire during and after World War I.

The Australian Government acknowledges the devastating effects which the tragic events at the end of the Ottoman Empire have had on later generations, and on their identity, heritage and culture. We do not, however, recognise these events as 'genocide'. Australian states and territories have no constitutional role in the formulation of Australian foreign policy. While respecting the rights of individuals and groups to have strong views on the matter, the long-standing and clear approach of the Australian Government has been not to become involved in this sensitive debate. We encourage all parties to resolve this issue through dialogue, and in particular encourage Turkey and Armenia to ratify the protocols signed by both parties in 2009 to normalize relations.

Australia attaches great importance to its relationship with Turkey, which is underpinned by our shared history at Gallipoli, and by recent cooperation in the G20 and a range of other international fora. We value the contribution that Turkish Australians have made to our community.

I trust that this information is of assistance.

Yours sincerely

Julie Bishop
04 JUN 2014

katletmişlerdir. Arap âleminde Ermeni ve Kürt aydınların Ermeni soykırımı ile alakalı yıllardır yaptıkları olumsuz yayınlar, bu hadiseyi sadece Türklerin Ermenilere yaptığı soykırım olarak takdim etmişlerdir. Arap âleminde Ermenilerle alakalı kitapların pek çoğu Türklerin aleyhinedir ve makaleler de böyledir. Dolayısıyla İslam âlemi Ermeni soykırımı konusunda hem bu olumsuz yayınların ve hem de Batılı devlet ve yazarların etkisi altındadırlar. Hâlbuki Ermenilerin sadece Türkleri değil bütün Müslümanları hedef aldıklarını açıklamak hem kolaydır ve hem de elimizde bu konuda belgeler çoktur.

Mesela, İstanbul'daki Robert College'in müdürü Cyrus Hamlin'in ihtilalci bir Ermeniyle yaptığı ve ABD'de Boston şehrinde yayınlanan Congre-gationalist dergisine gönderdiği görüşme metninde, Anadolu'daki ihtilalci Ermenilerin niyet ve maksatları, amaca varmadaki metodları açıkça görülmüyordu. Çok zeki, İngilizceyi Ermenice kadar iyi konuşan ve ihtilali açıkça savunan bu Ermeni, "Rusların Anadolu'ya girerek orayı zaptetmeleri için yol hazırladıklarını ve bunu umut ettiklerini belirtmiş", bunun nasıl olacağını Hamlin tarafından sorulması üzerine de cevaben: "Bütün Türkiye İmparatorluğunda kurulmuş bu Hınçak çeteleri Türkleri ve Kürtleri öldürmek için fırsat gözetecekler, bunların köylerini yakacaklar ve sonra dağlara çıkacaklar. O zaman hırstan kudurmuş İslamlar ayaklanacak ve savunmasız Ermenilere hücum edecekler: Rusya, insanlık ve Hıristiyan uygarlığı adına, içeri girecek ve Anadolu'yu zaptedecektir." demişti. Aynı Ermeni sözlerine devam ederek "Biz Ermeniler, serbest olmaya and içtik. Avrupa, Bulgar zulümlerini dinledi ve Bulgaristan'a hürriyet verdi. Milyonlarca kadın ve çocuğun kanlarını göreceksin, yükselen haykırışlarımızı duyacaktır" diyordu.²

b. I. Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'ne karşı cephe alan Şerif Hüseyin ve Arap milliyetçilerinin propagandalarıdır. El-Cezire TV'deki canlı bir yayında Ermeni bilim adamının elinden düşmeyen Şerif Hüseyin'e ait şu mealdeki ferman Arap âleminde olumsuz propagandaların temel kaynağı olmuştur.

Ermeni erkekler, kadınlar ve çocuklarının katliamı, bu iddiaların onda biri bile doğruysa Hz. Peygamber'in şu hadisine aykırıdır: 'Kim bir zimmîye eziyet ederse, ben onun hasmıyım. Zimmîlere düşmanlık eden devlet bizim de düşmanımızdır. Türklerle karşı Ermenilere destek olunuz.'

Buna karşı bizim tehcir kavramının İslami manasını açıklamamız ve hatta Kur'an'daki Haşr Suresinde yer alan celâ yani Hz. Peygamber'in Medine'deki bazı Yahudi kabilelerine karşı Allah'ın emriyle uyguladığı tehcir olayını anlatmamız yeterlidir. Türklerin Ermenilere soykırım yaptığını isbat etmek için 1940'lı yıllarda sözlükte olmayan genocide kelimesini koyan Batılıları ve Amerikalıları bu konuda ikna etmek neredeyse mümkün değildir. Ancak nüfusu 1,5 milyarı geçen İslam âlemine meselenin İslami mahiyetini açıklamak mecburiyetindeyiz. İslam'da katliam yasaktır; ancak celâ yani tehcir yani mecburi iskân caizdir.

c. Maalesefkendi içimizde aynı vatanda beraber yaşadığımız bazı Kürt kardeşlerimiz de bu konuya alet edilmektedir. Kürtlerin Ermenilerle aynı ırktan olduğu ileri sürülerek, etnik kökene dayalı ortak bir düşman üretilmektedir. Bunu özellikle Ermeni asıllı ve Kürtçe konuşan insanlar yapmaktadır.

Kürtlerin Ermenilerle aynı ırktan olup olmaması meselesine gelince, bu mesele Müslüman Kürtleri bir dakika bile meşgul etmemesi lazımdır. Zira İslamiyet İslam kardeşliğine aykırı olan ırkçılık iddialarını kesip atmıştır. Aslında bu mesele tarihi ilgilendiren bir konudur. Kürtlerin asıl ve nesepleri ne olursa olsun, İslam'dan ayrılmaya vicdanları asla

2 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1976, s. 456

müsaade etmez. Bununla birlikte, Kürtlerin Ermenilerle aynı ırktan değil, bilakis Araplarla aynı ırktan geldikleri yani Sami ırkından oldukları da tarihi gerçeklerdendir.

Bu iddialar 1900'lü yılların başından beri ileri sürüle gelmiştir. Hatta 1919 yılında Paris'te başlayan Barış Konferansı'na Şerif Paşa'nın başkanlığında bir Kürt delegasyonu katılmıştır. Şerif Paşa, Paris Barış Konferansı'nı Kürtler lehinde etkilemek için bir dizi görüşme yaptı. Konferansta Ermenilerle Kürtleri İngilizler müstakil birer devlet kurmak için teşvik etmiş ve iki tarafın temsilcileri dağılan Osmanlı İmparatorluğu'nun külleri üzerinde bir Ermenistan ve Kürdistan kurulması konusunda anlaşmıştı. Kürt Şerif Paşa ile Ermeni temsilcisi Boğos Nobar Paşa arasında sağlanan mutabakat, din adamları ve halkın büyük tepkisi üzerine bozuldu. Hatta Şerif Paşa istifa etmek zorunda kaldı.

1985 Kürt-Ermeni bildirgesi bozulan ilk anlaşmanın bu sefer Marksist Kürtler eliyle imzalanması noktasında çok büyük ve özel bir anlam taşımaktadır.

Öncelikle Ermeni Boğos Paşa ile Kürt Şerif Paşa'nın bu manadaki ittifaklarına en önce karşı çıkanlar Kürt Aşiretleri olmuştur. Ermeniler Doğu Vilayetlerinde tamamen azınlıkta bulduklarından dolayı, ne keyfiyet ve de kemiyet itibarıyla herhangi bir iddiada bulunamayacaklarından, Kürtleri kendi maksatları uğrunda kullanmak istemişlerdir. Kürtler namına hareket ettiğini iddia eden Şerif Paşa'yı kullanmışlardır.

Kürtlerin Ermenilerle aynı ırktan olup olmaması meselesine gelince, Kürtlerin Ermenilerle aynı ırktan değil, bilakis Araplarla aynı ırktan yani Sami ırkından gelmektedirler. Aksi görüşte olanlar, Kürtler, Irak, İran, Türkiye ve Suriye'de yaşayan, Hint-Aryan kökenli olan halk olduğunu iddia etmektedirler.

Amerikan Merkezi İstihbarat Teşkilatı CIA ve Paris Kürt Enstitüsü'nün tahminlerine göre dünyadaki Kürt nüfusu 14 milyonu bulmaktadır. Ayrıca eski SSCB ülkeleri ve Lübnan ile Kuveyt'te de Kürt toplulukları yer alır. Afganistan'da Kabil yakınlarındaki eski Kürt topluluğu bu ülkeyi 1970'lerdeki Afgan İç Savaşı sırasında terk etmiştir.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, Kürtlerin Hz. Nuh'un Sam isimli oğlundan gelen Arapların da dahil olduğu Sami ırkından olma ihtimali daha büyüktür. Yoksa Yafes'in neslinden ve Ermeniler ile aynı kökten geldiği iddiası zayıf kalmaktadır.³

Şu andaki duruma gelince; Evvela, Doğu Anadolu'da ben Kürdüm diyenlerin önemli bir kısmı evlad-ı Resuldür yani Peygamber neslindedir. Buna bazı Alevi Kürdler de dâhildir. Bunların bir kısmı aslen -Karakeçili Aşireti gibi- Türk'türler. Bir kısmı Araptır. Elbette ki Kürt aslından gelenler de bulunmaktadır. Bediüzzaman şöyle der; Anadolu asırlarca hilafet merkezi olmasından dolayı, Anadolu'daki insanların tam olarak hangi ırktan geldiğini ancak ve ancak levh-i mahfuzu inceleyerek tesbit etmek mümkündür.⁴ Bu konuda günümüzdeki Kürt meselesine de ışık tutacak olan Bediüzzaman'ın cevabını aynen veriyoruz:

3 Hasan Cemal, *Kürtler*, Doğan Kitap, İstanbul 2004; Bediüzzaman Said Nursi, *Kürdler ve İslamiyet*, Seb'ür-Reşad, Sy. 461, Tr. 4 Mart 1336 (17 Mart 1920); D. N. Mac Kenzie, Th. Bois, Vladimir Feodoroviç Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*; 1996 Doz Basım-Yayın; Suat Parlar, *Türkler ve Kürtler Ortadoğuda İktidar ve İsyân Gelenekleri*, Bağdat Yayınları, 2005; Nurer Uğurlu, *Kürtler ve Şeyh Saîd İsyânı Kürt Milliyetçiliği*, Örgün Yayınevi 2006; Mehmet Bayrak (Hazırlayan), *Açık - Gizli / Resmi - Gayrresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları 1994; Martin van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik / Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000; Mustafa Akyol, *Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek Yanlış Giden Neydi? Bundan Sonra Nereye?*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2006; Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999; Kurds (The Columbia Encyclopedia, Sixth Edition. 2001-05.

4 Ahmed Akgündüz, *Güneydoğu Meselesi ve Çözüm Yolları*, İstanbul 1996.

Ermeniler'in maksadı Kürdleri aldatmaktan başka bir şey olamaz. Çünkü ileride Kürdlerin kemiyetten hali ekseriyette bulduklarını inkâr edemeseler bile, keyfiyyeten, yani ilmen, irfanen kendilerinden dûn oldukları bahanesiyle, Kürdleri bir milleti tabie haline getirecekleri muhakkaktır. Buna ise, akli başında olan hiçbir Kürd taraftar değillerdir. Zaten Kürdler bu beyannameye yalnız sözle değil, bilfiil muhalif oldukları isbat ediyorlar.

Kürdlük davası pek mânâsız bir iddiadır.. Çünkü herşeyden evvel Müslümandırlar.. Hem de salâbet-i diniyeyi taassub derecesine isal eden hakiki müslümanlardan... Binaenaleyh, Ermenilerle aynı ırktan bulunup bulunmadıkları meselesi, onları bir dakika bile işgal etmez. İslâm, uhuvvet-i İslâmiyeye münafı olan kavmiyyet davasını men' eder.

Esasen bu, tarihe ait bir şeydir.. Kürdlerin asıl ve nesepleri ne olursa olsun, İslâm'dan iftiraka vicdan-ı millîleri asla müsaid değildir. Bununla beraber, **Kürdlerin Arap kavmi-necibi ile ırken alâkadar bulunduğu hakâik-i tarihiyedendir.**

İslamiyyet, herhangi bir ırkın diğer bir unsuru İslâm aleyhine olarak menfi surette intibah hâsil etmesini kabul edemez. Binaenaleyh, **Kürdleri Müslümanlıktan ayırmak isteyenler esasat-ı İslâmiyeye muhalif hareket ediyorlar. Fakat bunlar da kimlerdir? Bir iki kulüpte toplanan beş on kişiden ibaret!.. Hakiki Kürdler kimseyi kendilerine vekil-i müdafî olarak kabul etmiyorlar. Onların vekili ve Kürdlük namına söz söyleyecek ancak Meclis-i Mebusan-ı Osmaniyedeki mebuslar olabilir.**

Kürdistan'a verilecek muhtariyeten bahsediliyor... **Kürdler, Ecnebî himayesinde bir muhtariyeti kabul etmektense, ölümü tercih ediyorlar.** Eğer Kürdlerin serbesti-i inkişafını düşünmek lazım gelirse; bunu Boğus Nubar ile Şerif Paşa değil, **Devlet-i Aliye düşünür.**

Hülâsa: Kürdler bu hususta kimsenin tevassut ve müdahalesine muhtaç değildirlere. Seyyid Abdülkadir Efendinin beyanat-ı ma'lumesine gelince: Bu hususta şimdilik bir şey söyleyemem. Bununla beraber, bu beyanatın tahrif edilip edilmediğini bilemiyorum”⁵

B. TEHCİR VE SOYKIRIM KAVRAMLARI

1. Konuyla Alakalı Batıdaki Kavramlar: Genocide, Holocaust ve Massacre

Türkçede soykırım veya eski tabirle katliam diye ifade edilen bu manayı ifade etmek üzere uluslararası hukukta üç önemli kavram kullanılmaktadır: *genocide*, *holocaust* ve *massacre*.

Genocide: Bu kelime 1900–1959 yılları arasında yaşayan Polonya asıllı bir Yahudi Hukukçu olan *Lemkin* tarafından hukuk literatürüne sokulmuştur. Kelime aile, kabile veya ırk manasını ifade eden Yunan asıllı *genos* kelimesi ile toplu öldürmek demek olan Latin asıllı *cide* kelimesinden türetilmiştir. 1933 yılında Madrid'de toplanan Uluslararası Hukuk Komisyonu'na sunulan raporda ilk hedef olarak 11 Ağustos 1933'de Irak'ta gerçekleştirildiği iddia edilen Asur Katliamı ile Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı yaptığı iddia edilen seçilmiştir. Avrupa hukukuna bu kelime Türkler hedef alınarak girmiştir. Ruslar, tartışmalar sırasında milyonlarca insanı öldürdüğü halde, bu bir politik ve savaş kaybidir diyerek kendisini olayın dışında tutmaya çalışmıştır. Hâlbuki yaptıkları tarife Osmanlı'nın 1915 tarihli Tehcir kararı asla uymamaktadır. Bu kelimedenden önce aynı manayı ifade etmek üzere

5 *Kürdler ve İslâmiyet*, *Sebil-ür Reşad*, 17 Mart 1920, Sayı: 461.

Barbarlık ve Vandalizm kelimeleri kullanılmaktaydı. 9 Aralık 1948 yılında Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen Soykırım Suçunu Cezalandırma ve Önleme Anlaşmasına (CPPCG) göre bir filin soykırım olabilmesi için aşağıdaki unsurların bulunması lazımdır:

a) Bir milletin veya bir azınlık grubunun bütün üyelerini öldürme. Böyle bir olay Ermeniler için söz konusu değildir.

b) Bir milletin veya bir azınlık grubunun bütün üyelerine bedene ve ruhen zarar verme. Ermeni milletine toplu zarar verilmemesi için Osmanlı devleti askeri taburlar görevlendirmiştir.

c) Tamamen veya kısmen onları yok etmek üzere bir milletin veya bir azınlık grubunun hayat şartlarını kasıtlı olarak etkileme. Yollarda intikal sırasında çekilen sıkıntılar dışında, Osmanlı Devleti Ermeniler için böyle bir işe girişmemiştir.

d) Bir milletin veya bir azınlık grubunun içinde doğumu tamamen engelleme. Ermeniler içinde bunun bir tek örneği dahi görülmemiştir. Hatta Ermeni çocuklarının korunması için özel yetimhaneler açılmıştır.

e) Bir milletin veya bir azınlık grubunun çocuklarını başka bir gruba teslim etme. Yetim kalan bazı Ermeni çocuklarının Müslüman aileler tarafından sahiplenilmesi dışında bir olay yoktur.

Eğer Osmanlı Devleti'nin tehcir kararı ve uygulamaya ilişkin belgeler incelendiğinde, bu tehcir işleminin asla soykırım olmadığı görülür.

Holocaust: Bu kelime yine Yunanca olan holokauston kelimesinden alınmıştır. Kelime manası Tanrıya topluca sunuş manasını ifade eder. Ama uluslararası hukukta 1942 tarihinden itibaren Hitler'in Almanyada Yahudilere karşı uyguladığı soykırım için kullanılır olmuştur. Daha sonra Nazi soykırımı diye kullanılmaya başlanmıştır.

Massacre: Bu kelime özellikle savunmasız çocuklar, hastalar ve kadınlara karşı girişilen toplu katliamlar için kullanılır. Tam karşılığı İsrail'in Filistin'de yaptıkları ve Amerika'nın Irak'ta işledikleridir. Bu aynı zamanda savaş suçudur ve İslam Hukuku tarafından tamamen yasaklanmıştır.

O halde soykırım; ırk, milliyet, etnik ve din farklılıkları nedeniyle insan gruplarının yok edilmesidir. Bu suç direkt olarak bir hükümet tarafından veya onun rıza göstermesi ile işlenebilir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu dünyada soykırım suçunu önlemek ve cezalandırmak için 1948'de "Soykırım Sözleşmesi"ni kabul etmiş ve Türkiye de bu sözleşmeye 1950 yılında taraf olmuştur.

Uluslararası hukuk, 1945–1949 yılları arasında Nuremberg Adalet Sarayında Nazi Almanyasını; 1991 yılında Bosna'da katliam yapan Yugoslavya'yı ve 1994 yılında da yarım milyon insanın öldürüldüğü Ruanda'daki katliamı yargılamıştır. Şimdi de Filistin'i ve Irakı unutup Darfur'u yargılamak istemektedir.

Şu anda Belçika, Kanada, Fransa, Hollanda, İspanya, İsveç ve İngiltere soykırımı kanunla yasaklamış görünmektedirler.⁶

⁶ Frans Chalk/Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide; Analyses and case Studies*, Yale University Pres, 1990; Israel W. Charny, *Encyclopedia of Genocide*, ABC-Clio Inc, 720 pages.

2. İslam Hukukunda Tehcir ve Celâ kavramları; İslam'da Soykırım Yasağı Vardır

a. Haşır Suresi Soykırımı Değil Tehciri Emretmektedir

Hız. Peygamber'in Nadir Oğullarına uyguladığı tehcir olayıyla alakalı Kur'an'da müstakil bir sure bulunmaktadır. Adı 'Haşır' suresidir. "Haşır", "toplanma, toplama" anlamındadır ve genellikle kıyamet gününde Allah'ın huzurunda toplanma olayı için kullanılır. Bu surenin 2-17. ayetlerinde Medine Yahudilerinden Beni Nadir kabilesinin Müslümanlarla yaptıkları antlaşmaya hıyanet ederek Ahzab savaşında Mekkelî müşriklere yardım etmelerinden dolayı yurtlarından sürgün edilmeleri olayından söz edildiği ve bu olay onlar açısından "ilk haşır (toplu sürgün)" olarak adlandırıldığı için bu sureye "Haşır suresi" adı verilmiştir. Medine döneminde inmiştir. 24 ayettir.

Konuyla ilgili ilk üç ayetin meali şöyledir:

"Ehl-i kitaptan inkâr edenleri, ilk sürgünde yurtlarından çıkararak O'dur. Siz onların çıkacaklarını sanmamıştınız. Onlar da kalelerinin, kendilerini Allah'tan koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah (O'nun azabı), onlara beklemedikleri yerden geliverdi. O, yüreklerine korku düşürdü; öyle ki evlerini hem kendi elleriyle, hem de müminlerin elleriyle harap ediyorlardı. Ey akıl sahipleri! İbret alın.

Eğer Allah onlara sürgünü yazmamış olsaydı, elbette onları dünyada (başka şekilde) cezalandıracaktı. Ahirette de onlar için cehennem azabı vardır.

Bu, onların Allah'a ve Peygamberine karşı gelmelerinden dolayıdır. Kim Allah'a karşı gelirse bilsin ki Allah'ın cezalandırması çetindir."

Hız. Muhammed (a.s.) Medine'ye hicret ettikten sonra Yahudi kabileleriyle ayrı ayrı antlaşma yaptı. Bu arada Nadir oğulları ile de lehinde veya aleyhinde herhangi bir faaliyette bulunmamaları üzere antlaşma yapmıştı. Ancak Uhud savaşında Mekkelilerin üstün çıkmaları üzerine Nadir Oğulları antlaşmalarını bozdular. Liderleri Ka'b bin Eşref Mekke'ye giderek Müslümanlara karşı Ebu Süfyan'la anlaşma yaptı. Bunun üzerine Ka'b'ın sütkardeşi Muhammed bin Mesleme (r.a.) Hız. Muhammed (a.s.)'ın emriyle Ka'b'ı bir gece evinde öldürdü.

Bu hıyanetler üzerine Kur'an ayetleri nâzil oldu. Müslümanlar Beni Nadir kabilesinin etrafını kuşatarak yurtlarından çıkmalarını istediler. Beni Nadir kabilesi Ka'b için yas tuttuklarını ileri sürerek kendilerine on gün süre tanınmasını istediler. Bu istekleri kabul edildi. Ama onlar bu süre içinde savaş hazırlığı yaptılar. Münâfıkların başı Abdullah bin Ubey de onlara haber göndererek yurtlarından çıkmamalarını, direnmelerini, bu durumda kendisinin de yardımcı olacağını, yurtlarından çıkarılmaları halinde kendileriyle beraber çıkacağını haber verdi.

Kur'anın bu emri üzerine, Hız. Muhammed onlara silahtan başka bütün mal ve eşyalarını develerinin taşıyabileceği kadar alıp götürebileceklerini söyledi. Onlar da eşyalarını develere yüklemeye başladılar. Hatta evlerini kendi elleri ile yıkıp ve kendilerine yarayan direk ve tahtaları bile yükleyip götürdüler. Bu sürgün Arabistan'dan Şam'a yapılan ilk sürgündür. Sürgün bölgesi Şam'ın Ezriat şehridir.

Aynı akibete Beni Kaynuka kabilesi de maruz kalmıştır. Medine'de kendi ahidlerini bozmayan Beni Kureyza Yahudilerinden başka hiç bir kimse kalmadı.

Osmanlı Devleti tehciri, 29 Ağustos 1915 tarihiyle vilâyetlere gönderdiği şifre telgrafta şöyle tarif etmektedir:

“Ermenilerin buldukları mahallerden çıkarılarak tayin edilen mıntakalara sevklerinden hükûmetin beklediği gaye, bu unsurun hükûmet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan hükûmeti teşkili hakkındaki millî emellerini takib edemeyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuf olup, masum kişi ve şahısların imhası hedeflenmediğinden, sevkiyat esnasında kabilelerin can emniyeti sağlanmalı ve muhacirin tahsisatından sarfiyat yapılarak işçilerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. ...Daha önce de tebliğ edildiği üzere asker aileleriyle, ihtiyaç nisbetinde sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevkedilmemesi hükûmetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır. Kabilelere saldırıya ve bilhassa gasb ve hiss-i hayvaniyelerine mağlup olarak ırza geçmeye teşebbüs edenlerle, bunlara ön ayak olan jandarma ve memurlar hakkında gecikmeksizin kanunî tedbir alınarak, şiddetle cezalandırılmalı ve bu gibiler derhal azl edilerek Divan-ı Harblere teslim edilmelidir. Bu gibi olayların tekrarından vilâyet ve sancakların yetkililerinin sorumlu tutulacağı beyan olunur.”⁷

b. İslam'da Soykırım Yani Bir Milletın Toplu Halde Yok Edilmesi Kesinlikle Yasaktır

İslam'da soykırım olup olmayacağını harp halindeki yasak ve serbest fiilleri ayrı ayrı özetleyerek izah edebiliriz:

Yasak fiiller: Zulüm ve işkence ile öldürmek; muhârip sınıfa girmeyen kadınları, küçükleri sahiplerine hizmet için gelmiş köleleri, sakat ve müzminleri, yaşlıları, hastaları, akıl hastalarını ve dünyadan el etek çekmiş din adamlarını öldürmek yasaktır. Ancak bunlardan biri bedeni, fikri ve malî ile savaşa katılırsa, öldürülebilirler.

İnsan ve hayvanların *uzuvlarının kesilmesi (müsl)* de yasaktır. Verilen söze veya muâhedeye aykırı hareket yasaktır. Savaş zarureti bulunmadan zirai mahsuller, orman ve ağaçlar yakılamaz. Zina ve gayr-i meşrû münasebetler yasaktır. Rehinelere öldürülemez; ölümlerini başı ve uzuvları kesilemez ve katliam yapılamaz. Başta baba olmak üzere yakın akraba, savaşa ilgisi olmayan esnaf ve tüccarlar öldürülmez. Daha başka yasaklar da bulunmakla beraber, biz bu kadarıyla iktifâ ediyoruz.⁸

Normal zamanlarda yasak olduğu halde savaş sebebiyle serbest hale gelen fiiller iki gruba ayrılır:

Birinci grup; düşman şahıslara karşı yapılması caiz olan fiillerdir. Savaşa katılan düşman askerlerini öldürmek, yaralamak, takip etmek ve esir almak caizdir. Öldürülmemesi gerekenleri daha önce belirtmiştik. Hz. Peygamber'in “*Harp hiledir*” hadisi gereği, düşmanı şaşırtmak, moralini bozmak ve yanlış taktik ve stratejilere sevk etmek amacıyla savaşta hile yapılabilir. Bunun hazırlayıcısı demek olan soğuk harp yani propaganda da caiz görülmüştür. Düşmana her çeşit silahla hücum edilebilir. Ancak zehirli silahların kullanılması, hukukçular tarafından reddedilmiştir. Kalelerin yakılması veya düşmanın suda boğulması da caiz görülmüştür. Gece baskını ve pusu da harbin sevk ve idaresinde caiz görülen harb vasıtaları arasındadır. Bedir harbinde yapıldığı gibi suyolları kesilebilir veya kullanılmaz hale getirilebilir. Düşmana haber sızdıran casuslar ölüm cezasına çarptırılırlar. Kısaca yasak fiillerin dışında bütün fiiller harp zamanında serbest hale gelir. Bu arada hava ve deniz harbinin de caiz görüldüğünü sadece belirtelim.⁹

7 29 Ağustos 1915 tarihli vilayetlere gönderilen telgrafta Ermenilerin göç ettirilmesindeki gaye ve esaslar anlatılmaktadır; BA, DH.ŞFR., nr. 55/292.

8 *Mevkufatı*, I/343; *Damad*, I/643 vd.; *Hamidullah*, 318-327.

9 *Mevkufatı*, I/342-343; *Damad*, I/643-644; *Hamidullah*, 344-360; *Ahmed Reşit Tırnagil, İslâmiyet*

İkinci grup ise; düşman mallarına karşı harp esnasında yapılabilecek fiillerdir. İslâm hukuku, temelde sulh veya harp halinde her çeşit mal telefını yasaklar. Ancak harp zarureti gereği bu kaidenin istisnaları ortaya çıkmış ve düşmana ait binaların yıkılması, ağaçların kesilmesi ve zirâi mahsullerin telef edilmesi caiz görülmüştür.¹⁰ Harp halinde bile bu sınırlamaları getiren bir dinin katliama ve soykırıma müsaade etmesi mümkün değildir.

c. Ermenilerin I. Dünya Savaşı Öncesinde Yaptıkları İslam Hukukundaki “bağy” Yani Devlete İsyan Suçudur

Ermenilerin I. Dünya savaşı öncesi Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla ittifak ederek isyan etmesi, tam anlamıyla bir bağy suçudur.

Devlete isyan yani bağy suçu, eski hukukumuzda siyasî suçları ifade etmekte ve Türk hukuk tarihinde çokça bahsedilen “*siyâseten katl*” müessesesinin de temelini teşkil etmektedir.

Bağy suçu, Müslümanlardan bir veya birkaç kişinin, mevcut devlet düzenine haksız olarak başkaldırmaları ve devletin emirlerine itaat etmemeleridir şeklinde tarif edilmektedir. O halde bağy suçunun temel unsurları, devlete (imama, padişaha) karşı ayaklanmak, kuvvet kullanarak iktidarı ele geçirmeyi amaçlamak (muğâlebe) ve açık bir isyan kasdı içinde bulunmak olarak özetlenebilir.¹¹ Bağy suçunu işleyenlere *bâğî* ve *buğât* denilir.

İsyan (bağy) suçunun kısmen had ve kısmen de tâzir olarak, suçun safhalarına göre değişik cezaları vardır. Farklı fikirlere sahip oldukları halde bir grup teşkil etmeyen ve bir yerde toplanarak baş kaldırmayanlara dokunulmaz. Propaganda yaparlarsa ikaz edilirler, ileri giderlerse tâzir cezası ile cezalandırılırlar. Bir yerde toplanmalarına rağmen devlete itaate devam ederlerse, kendileriyle savaşılmaz. Ancak devlete isyan ettikleri an, savaşla yola getirilirler ve cezaları idamdır.¹²

C. 1915 TARİHLİ ERMENİ TEHCİR KARARNAMEESİ

Osmanlı tatbikatında da çeşitli amaçlarla sürgünler yaşanmıştır. Klasik dönem dediğimiz Osmanlı'nın zirve asırlarında fetihlerle elde edilen bölgelerde İslami inancın, Türk töresinin yer etmesi ve Osmanlı hâkimiyetinin sağlanması için Anadolu içlerinden sürgünlerle buralara yeni iskânlar yapılmıştır. Kıbrıs örneğinde olduğu gibi şehir hayatının devamı için gerekli olan zenaat gruplarından bazı kimseleri de Anadolu şehirlerinden alarak buraya iskân ettiği görülmüştür.

Osmanlı sürgünlerini bir başka sebebi ise Anadolu'da olsun diğer bölgelerde olsun toplumu rahatsız eden unsurları uzak bölgelere yerleştirmek suretiyle bu sıkıntıyı giderdiği olmuştur.

Yine bir bölgede aşırı nüfuz kazanan grupların muhtemel güç gösterisini de önlemek amacıyla sürgüne müracaat edildiği olmuştur.¹³

Ve Milletler Hukuku, İstanbul, 1972, s. 216 vd.

10 *Mevkufatı*, I/342, Ahmed Reşit Turnagil, *İslâmiyet Ve Milletler Hukuku*, 218-219; *Damad*, I/643.

11 *BA, YEE*, 14-1540, *İslâhât-ı Kanuniye Lâyhıası*, 50 vd.; *Damad*, I/707 vd.; *Udeh*, II/671 vd.; *Kur'an, Hucurât*, 9-10.

12 *Damad*, I/707-709; *Udeh*, II/697 vd.; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul 1984, c. 1, 134.

13 Geniş bilgi için bkz. Ömer Lütü Barkan, “*Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon*

Devletin varlık ve güvenliğinin korunması için, savaş hali bulunan köylerde ve kasabalarda sakin olan Ermenilerden nakli gerekenlerin tespit edilen iskân mahallerine refah içinde ve zarar görmeden ulaştırılmaları ve yerleştirilecekleri yerlerde istirahatlarının temin edilmesi İslam Hukuku'ndaki ifadeyle "tehcir" diye ifade edilmiştir.

Ermenilerin yerlerinin topluca değiştirilmesi fikri de Van isyanı üzerine doğmuştur. Daha önce komiteciler ve zararlı Ermeniler uzaklaştırılmışlardı. Van isyanı bu defa Ermenilerin toplu olarak yerlerinin değiştirilmesi konusunu gündeme getirmiştir.

Devletin bekası ve emniyetin sağlanması amacıyla Başkumandanlık Vekâleti, Dâhiliye Nezaretine, Rusların Kafkaslarda Müslümanlara 1915 Nisanından beri uyguladıkları ve Osmanlı Devleti tehcir uygulamasına mecbur kalmıştır.

Osmanlı Devleti Bakanlar Kurulunun Ermenilerin tehciri ile alakalı aldığı karar, düşmanla işbirliği yapma, masum halkı katletme ve isyan çıkarma gibi zararlı hareketlerde bulunan Ermenilerin Musul, Zor, Halep ve Suriye'nin bazı bölgelerine sevkleri için alınmıştır. İçişleri Bakanlığının 13 Mayıs [1]331 tarihli ve 270 numaralı tezkiresi üzerine, Bakanlar Kurulu tarafından alınan tehcir kararı 16 B. 1333 (30 Mayıs 1915) tarihlidir. Sıra numarası 163'dür.

Türkçe Sadeleştirilmiş Metin:

Bakanlar Kurulu Müzakerelerine Mahsus Zabıt Özeti

Savaş alanlarına komşu olan yerlerdeki Ermenilerden bir kısmının Osmanlı sınırlarını devletin düşmanlarına karşı korumakla meşgul bulunan Ordunun hareketlerini zorlaştırmak; askeri mühimmat ve erzak naklini güçleştirmek; düşmanla işbirliği yaparak ve özellikle de düşman saflarına katılarak memleket içinde askeri kuvvetlere ve masum ahaliye silahlı olarak hücum etmek; Osmanlı kasaba ve şehirlerine musallat olarak adam öldürmek ve yağmalamak ve düşmanın deniz kuvvetlerine erzak tedarik ederek askeri alanları onlara göstermek gibi suçları işledikleri bir gerçektir. İhtilal unsurlarının savaş hareket alanından uzaklaştırılması ve asilere hareket üssü ve sığınak teşkil eden köylerin tahliyesi gerekmektedir. Bu konuda bazı icraatların yapıldığı ve bu cümleden olarak Van, Bitlis, Erzurum vilayetleri; Adana merkez, Sis merkez ve Mersin merkez istisna olmak üzere Adana, mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları; Maraş merkez müstesna olmak üzere Maraş Sancağı; Halpe Vilayetinin merkez kazaları müstesna olmak üzere İskenderun, Belen, Cis-i Şuur ve Antakya'nın kazaları, köyleri ve kasabalarında sakin olan Ermenilerin Güney Vilayetlerine sevkine başlanması gerekmektedir. Bu arada Van Vilayetine sınır olan kuzey kısmı hariç Musul vilayetine; Zor sancağına; Merkez hariç olmak üzere Urfa sancağının güney kısmına; Suriye Vilayetinin doğu kısmında tayin edilen yerlere nakl ve iskanına başlanmış olup devam edileceği açıklanmıştır. Böylece devletin temel menfaatine uygun olarak bu işlemlerin bir kurala bağlanması gereğine ve bu konuda bazı kararlar alınmasına dair İçişleri Bakanlığının 13 Mayıs 1331 (30 Mayıs 1915) tarihli ve 270 nolu tezkeresi okundu.

Karar:

Gerçekten Devletin varlık ve güvenliğinin korunması uğrunda devam eden fedakâr icraat ve ıslahat üzerine, yapılan ıslahata olumsuz etki yapan bu tür zararlı hareketlerin müessir bir şekilde ortadan kaldırılması kesinlikle zaruridir ve adı geçen bakanlık tarafından başlatılan icraatın gayet yerinde olduğu ortadadır. Bu sebeple mezkûr

Metodu Olarak Sürgünle", İÜİF, c. XI, (1949-1950), İstanbul.

tezkerede açıklandığı gibi, isimler zikredilen köylerde ve kasabalarda sakin olan Ermenilerin nakli gerekenlerin tespit edilen iskan mahallerine refah içinde ve zarar görmeden ulaştırılmaları ve yerleştirilecekleri yerlerde istirahatlarının temin edil-mesi gerekmektedir. Ayrıca can ve mallarının korunmasıyla birlikte yerlerinde ulaştıklarında tesbit edilen yerlere iskân edilinceye kadar Muhacirlere ait ödenekten iaşeleri; geçmişteki mali ve ekonomik durumlarına göre mal ve arazi tahsisi; içlerinden muhtaç olanlara hükümet tarafından mesken inşası; çiftçi ve sanat erbabına tohumluk, alet ve edevat tevzii; terk ettikleri memlekette kalan malları ve eşyalarının veya kıymetlerinin kendilerine uygun bir şekilde iadesi; tahliye edilen köylere muhacir ve aşiretlerin iskânıyla emlak ve arazinin kıymeti takdir edilerek kendilerine verilmesi; tahliye olunan şehir ve kasabalarda bulunan gayr-i menkul mallarının tahrir edilerek cins ve kıymeti tesbit edildikten sonra muhacirlere dağıtılması; yerleştirilecek göçmenlerin uzmanlık alanları dışında kalan zeytinlik, dutluk, bağ portakallıklar ile dükkan, han, fabrika ve depo gibi akarların açık arttırma ile satılarak veya kiraya verilerek elde edilecek meblağların kendilerine verilmek üzere sahipleri namına emaneten mal sandıklarına konulması; zikredilen işlemlerin yerine getirilmesi için gereken masrafların Muhaciler Fonundan ödenmesi konusunda zikredilen Bakanlık tarafından düzenlenen Talimatın tan olarak uygulanması gerekmektedir. Böylece terk edilen malların korunması, idaresi, iskan işlemlerinin yürütülmesi, tanzimi ve teftişi ve bu konuda Talimat hükümlerinin ve Bakanlık kararlarının esas alınması, tali komisyonlar kurularak maaşlı memur istihdamı; bunların doğrudan İçişleri Bakanlığına bağlı olmaları ve bir reis ile İçişleri ve Maliye bakanlığından birer memur olmak üzere iki azadan meydana gelecek komisyonun adı geçen yerlerde Valilerin nezareti altında Talimatın hükümlerini icra eylemeleri tensip edilmiştir. Bu şekilde cevabın adı geçen Bakanlığa ve ilgili dairelere bildirilmesi kararlaştırılmıştır.

17 Mayıs 1331 (30 Mayıs 1915)

Aslı:

Sıra numrosu: 163

Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıtname

Hülasâ-i meâli

Menâtik-ı harbiyyeye civâr mahallerde sâkin Ermenilerden bir kısmının hudûd-ı Osmâniyyeyi âdâ-yı devlete karşı muhâfaza ile meşgûl olan Ordu-yı Hümâyûn'un harekâtını tas'ib ve erzâk ve mühimmât-ı askeriyye nakliyâtını işkâl ve düşman ile tevhid-i âmâl ve ef'âl ve b'l-hâssa sufuf-ı âdâya illitihak ve memleket dâhilinde kuvây-ı askeriyyeye ve ahâli-i mâsûmeye müsellahan ta'arruz ve şuhûr ve kasabât-ı Osmaniyyeye tasallut ile katl ve nehb ü gârete ve düşman kuvâ-yı bahriyyesine erzâk tedârikiyle mevâki'-i müstahkemeyi irâeye cürretleri bu gibi anâsır-ı ihtilâliyenin sâha-i harekâtdan uzaklaştırılmasını ve usâta üssü'l-harekât ve melce' olan köylerin tahliyesini icâb ederek bu bâbda bâzı gûna icrâata başlanıldığı ve mine'l-cümle Van, Bitlis, Erzurum vilâyâtıyla nefis-i Adana, nefis-i Sis ve nefis-i Mersin müstesnâ olmak üzere Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket livâları ve nefis-i Mar'âş müstesnâ olmak üzere Mar'âş sancağı ve Haleb vilâyetinin merkez kazâları müstesna olmak üzere İskenderun, Belen, Cisir-i şu'ûr ve Antakya kazâları kurâ ve kasabâtında sâkin Ermenilerin vilâyât-ı cenûbiyyeye sevkine b'l-ibtidâr Van vilâyetiyle hem-hudûd olan kısm-ı şimâlisi müstesnâ olmak üzere Müsul vilâyetine ve Zor sancağına ve nefis-i Urfa müstesnâ olmak üzere Urfa sancağının kısm-ı cenûbiyyesine ve Haleb vilâyetinin şark ve şark-ı cenûbî

kısmına ve Süriye vilâyetinin kısm-ı şarkisinde ta'yîn ve tahsîs edilen mahallere nakl ve iskânına mübâşeret ve devâm edilmekte bulunduğu beyânıyla menfa'at-i esâsiyye-i devlete muvâfık telakkî edilen bu cereyânın bir usul ve kâ'ide-i muttarideye rabtî lüzûmuna ve bu bâbda bazı ifâdâta dâ'ir Dâhiliye Nezâretî'nin 13 Mayıs sene [1]331 târîhli ve 270 numrolu tezkiresi okundu.

Karar:

Fi'l-hakîka devletin muhâfaza-i mevcûdiyyet ve emniyyeti uğrunda tevâlî eden icrâât ve ıslâhât-ı fedâkârîsi üzerine icrâ-i sû-i teşîre sebep olan bu kabil harekât-ı muzırranın icrâât-ı müessire ile imhâ ve izâlesi kat'iyen muktezî ve nezâret-i müşârûn-ileyhâca bu emrde ibtidâr olunan icrââtadaki isâbet bedîhi olduğundan tezkire-i mezkûrede dermiyân kılındığı üzere muharrerü'l-esâmî kurâ ve kasabâtta sâkin Ermenilerden nakli icâb edenlerin mahall-i mürettebe-i iskâniyelerine müreffehen sevk ve isâlleriyle güzergâhlarında temîn-i istirâhât ve muhâfaza-i cân ve mâlları ve muvâsalâtlarında keyfiyyet-i iğvâlarıyla sûtret-i kat'iyede iskânlarına kadar "Muhâcirin Tahsîsâtı"ndan îâşeleri ve ahvâl-i sâbika-i mâliyye ve iktisâdiyyeleri nisbetinde kendilerine emlâk ve arâzî tevzî'i ve içlerinden muhtâc olanlara taraf-ı hükûmetden mesâkin inşâsı ve zurrâ ve muhtâcîn-i erbâb-ı sanâta tohumluk ve âlât ve edevât tevzî'i ve terk ettikleri memleketde kalan emvâl ve eşyâlarının veyâhûd kıymetlerinin kendilerine suver-i münâsibe ile îâdesi ve tahliye edilen köylere muhâcir ve aşâir iskânıyla emlâk ve arâzînin kıymeti takdîr edilerek kendilerine tevzî'i ve tahliye edilen suhûr ve kasabâtta ka'in olup nakledilen ahâlîye âid emvâl-i gayr-i menkûlenin tahrîr ve tesbît-i cins ve kıymet ve mikdârından sonra muhâcirîne tevzî'i ve muhâcirinin ihtisâs ve iştigâlleri hâricinde kalacak zeytunluk, dutluk, bağ ve portakallıklarla dükkân, hân, fabrika ve depo gibi akârâtın bi'l-müzâyede bey' veyâhûd icârî ile bedelât-ı bâlgâsımın kendilerine îtâ edilmek üzere ashâbî nâmına emâneten mâl sandıklarına tevdi' ve mu'âmelât ve icrâât-ı mesrûdenin ifâsı zımında vukû' bulacak sarfiyâtın "Muhâcirin Tahsîsâtı"ndan tesviyesi zımında nezâret-i müşârûn-ileyhâca tanzim edilmiş olan tâlîmâtınâmenin bi-temâmihâ tatbîk-i ahkâmıyla emvâl-i metrû-kenin temîn-i muhâfaza ve idâresi ve mu'âmelât-ı umûmiyye-i iskâniyenin tesrî ve tanzîmî ve tedkîk ve teftîşi ve bu husûsda tâlîmâtınâme ahkâmı ve nezâret-i müşârûn-ileyhâdan ahz ve telakkî edilecek evâmîr dâ'iresinde mukarrerât ittihâz ve tatbîki ve tâlî komisyonlar teşkîli ile ma'âşlı me'mûr istihdâmı vazîfe ve salâhiyyetlerini hâiz olmak ve doğrudan doğruya Dâhiliye Nezâretî'ne merbût bulunmak ve bir re'îsi ile biri me'mûrîn-i dâhiliyyeden ve diğeri me'mûrîn-i mâliyyeden intihâb ve ta'yîn edilecek iki a'zadan tereküb etmek üzere komisyonlar teşkil edilerek mahallerde mezkûr tâlîmâtınâmenin vâliler tarafından icrâ-yı ahkâmı tensîb edilmiş olduğunun cevâben nezâret-i müşârûn-ileyhâya tebliği ve devâ'ir-î müt'e'allıkaya ma'lûmât îtâsi tezekkür kılındığı,

17 Mayıs 1331

Kaynak: BA, Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 198/24.

Osmanlı Devleti'nin Ermeniler için aldığı bu tehcir kararı ile Hz. Peygamberin Yahudilere uyguladığı tehcir kararı mukayese edildiğinde önemli benzerlikler olduğu görülür. Hz. Peygamber'in uygulamalarını referans kabul eden Müslüman toplulukların özellikle Müslüman Arap ve Kürtlerin batılıların ve Ermeni lobisinin propagandalarına kanmadan bu iki uygulamaya bakmaları gerekir.

SONUÇ

Başta Osmanlı Devleti olmak üzere bütün Müslüman Türk Devletleri, bütün askeri hareketlerini tamamen İslâm Hukukunun hükümleri çerçevesinde yapmışlardır. İslâm Hukukunda soykırım yasaktır. İslâm Hukukuna göre, bilfiil harp halinde bile, İslâm ordularına düşmanın şahıs ve mallarına karşı bazı fiillerin icrası ve hele hele katliam yapılması yasaklanmıştır. Zulüm ve işkence ile düşman askerini dahi öldürmek; muhârip sınıfına girmeyen kadınları, küçükleri, sahiplerine hizmet için gelmiş köleleri, sakat ve müzminleri, yaşlıları, hastaları, akıl hastalarını ve dünyadan el etek çekmiş din adamlarını öldürmek yasaktır. Ancak bunlardan biri bedeni, fikri ve malı ile savaşa katılırsa, öldürülebilirler. İnsan ve hayvanların uzuvlarının kesilmesi (müsle) de yasaktır. Verilen söze veya muâhedeye aykırı hareket yasaktır. Savaş zarureti bulunmadan zirâi mahsuller, orman ve ağaçlar yakılmaz. Zina ve gayr-i meşrû münasebetler yasaktır. Rehinelere öldürülemez; ölümlerin başı ve uzuvları kesilemez ve katliam yapılamaz. Başta baba olmak üzere yakın akraba, savaşa ilgisi olmayan esnaf ve tüccarlar öldürülmez.

Bu hükümleri, tehcir kararı alan Talât Paşa da bilmektedir. Zaten 1986 yılından sonra bütün Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler araştırmacılara açılmasına ve bu konuda iddiası olanlar iddialarını isbat etmeye davet edilmiştir.

Kısaca aslı astarı olmamasına rağmen, bir asra yakındır Ermeni katliamı iddialarıyla suçlanan Müslüman Türk milletinin katliam yapmadığı halde suçlanmaya devam edilmesi, tarihi ve ilmi değil, sadece siyâsidir. Osmanlı Arşivlerini açan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bu iddialara en güzel cevabı vermiştir.

Osmanlı devleti zayıflamaya başlayıp, hemen her konuda Avrupa'nın müdahalesine maruz kalınca, Türk - Ermeni ilişkilerinde de bir bozulma devri başlamıştır. Batılı ülkeler Osmanlı Devleti'ni bölerek bölgesel çıkarlarına ulaşabilmek için Ermenileri Türk toplumundan koparmayı hedeflemişlerdir.

Özellikle Avrupa'nın bazı büyük devletleri "islahat" adı altında bir yandan Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışırken, bir yandan da Ermenileri, Osmanlı Yönetimi'ne karşı teşkilatlandırmışlardır.

Böylece ülke içinde ve dışında teşkilatlanan ve silahlanan Ermeni komiteleri ile Ermeni kiliselerinin kıskırtıcı faaliyetleri sonucunda, Ermeni toplumu yavaş yavaş Türklerden uzaklaşmaya başlamıştır.

Türklerin iyi tutumuna karşın, yabancı devletlerle ittifak etmek suretiyle Türklerle mücadeleye başlayan Ermeniler, Batı'nın desteğini alabilmek için kendilerini "ezilen bir toplum" olarak göstermeye ve "Anadolu üzerindeki egemenlik haklarını Türklerin gasp ettiği"ni dile getirmeye başlamışlardır.

İslahat fermanı ile Müslümanlar ve Gayr-i Müslimler eşit statüye getirilince ayrıcalıklarını kaybeden Ermeniler, 1877 -1878 Osmanlı - Rus Savaşı sonunda, Rusya'dan "işgal ettiği Doğu Anadolu topraklarından çekilmemesini, bölgeye özerklik verilmesini veya Ermeniler lehine islahat yapılmasını" talep etmişlerdir. Bu isteklerle birlikte Ermeni sorunu ilk kez ortaya çıkmaya ve uluslararası bir şekil almaya başlamıştır.

Yukarıda kaynaklarıyla birlikte açıkladığımız gibi, Osmanlı devletinin yaptığı Kur'an'da geçen ve Osmanlı Devletinde iskân politikası olarak kullanılan tehcir yahut celâdır; Batılı devletlerin kullandıkları ve Müslüman milletlere uyguladıkları, genocide veya benzeri kelimelerle ifade edilen soykırım değildir.

KAYNAKÇA

- ABDULKERİM, Zeydan, , *Ahkâmü'z- Zimmiyyîn Ve'l-Müste'menin*, Bağdad 1963.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Güneydoğu Meselesi ve Çözüm Yolları*, İstanbul 1996.
- AKYOL, Mustafa, *Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek Yanlış Giden Neydi? Bundan Sonra Nereye?*. Doğan Kitapçılık, İstanbul 2006.
- BARKAN, Ömer Lütfi, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân Ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünle*", İÜİF, c. XI, (1949-1950), İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 29 Ağustos 1915 tarihli vilayetlere gönderilen telgrafta Ermenilerin göç ettirilmesindeki gaye ve esaslar anlatılmaktadır, *BA, DH.ŞFR.*, nr. 55/292.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi,, YEE, 14-1540, *İslâhât-ı Kanuniye Lâyihası*.
- BAYRAK, Mehmet, (Hazırlayan), *Açık - Gizli / Resmi - Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları 1994;
- CEMAL, Hasan, *Kürtler*, Doğan Kitap, İstanbul 2004;
- CHALK, Frans /Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide; Analyses and case Studies*, Yale University Pres, 1990;
- D. N. Mac Kenzie, Th. Bois, Vladimir Feodoroviç Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*; 1996 Doz Basım-Yayın.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi I-II*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980.
- KARAMAN, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul 1984.
- KURDS, The Columbia Encyclopedia, Sixth Edition. 2001-05.
- MUHAMMED, Mevkufatî, *Mültekâ Tercümesi*, İstanbul 1302.
- MUHAMMED Hamdi, Elmalı, *Hak Dini Kur'an Dili I-X*, İstanbul 1979.
- UĞURLU, Nurer, *Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı Kürt Milliyetçiliği*, Örgün Yayınevi 2006
- PARLAR, Suat, *Türkler ve Kürtler Ortadoğu'da İktidar ve İsyân Gelenekleri*, Bağdat Yayınları, 2005.
- SAİD Nursi, Bediüzzaman, *Kürdler ve İslamiyet*, Sebî'ür-Reşad, Sy. 461, Tr. 4 Mart 1336 (17 Mart 1920).
- ŞEYH-ZÂDE, Damad, *Mecma ül-Enhür Şerhu Mültekâl-Ebhur*, I-II, İstanbul, 1331.
- TURNAGİL, Ahmed Reşit , *İslâmiyet Ve Milletler Hukuku*, İstanbul, 1972
- UDEH, Abdülkadir, *Et Teşri'ül Cinâiyy'ül-İslâmî I-II*, Beyrut, ts.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yay.*, İstanbul 1976, s. 456.
- JWAİDEH, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

VAN BRUÏNESSEN, Martin, *Kürtlük, Türklük, Alevilik / Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
W. Charny, Israel, *Encyclopedia of Genocide*, ABC-Clio Inc, 720 pages.
Kur'an, Hucurât, 9-10.

FRANSIZ İHTİLALİ'NİN MİLLİYETÇİLİK BAĞLAMINDA OSMANLI DEVLETİ'NE YANSIMALARI

ERKAN AFŞAR*

ÖZET

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle iç dinamiklerinde meydana gelen gelişmelerden dolayı zayıflamaya başlamıştı. Fransız İhtilali, stratejik ve siyasi konumundan dolayı Osmanlı Devleti'ni diğer ülkelerden daha çok etkilemişti. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte ülke toprakları içerisinde yaşayan gayr-ı müslimler (Sırlar, Yunanlılar, Bulgarlar, Arnavutlar) Fransız İhtilali'nin etkisiyle milliyetçilik/ulusçuluk akımının güçlenmesiyle, bağımsızlıklarını kazanıp devletlerini kurmak amacıyla isyan ettiler. Bu süreçte Avrupa devletleri Şark Meselesi'ne de uygun olarak gayr-ı müslimleri desteklemişlerdir. Sonuç da milliyetçilik düşüncesinin hızlandırıcı etkisiyle Sırlar, Yunanlılar, Bulgarlar ve Arnavutlar Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmişlerdir.

Bu bildiride; Fransada meydana gelen ihtilalin özellikle milliyetçilik boyutunun Osmanlı Devleti'nde yarattığı etkiler ele alınıp incelenecektir. İhtilalin yaydığı milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı Devleti'nde bu denli neden yer bulduğuna cevap aranacaktır. Bu isyanların altında yatan temel nedenin; gayr-ı müslimlerin ayrı bir devlet kurup bağımsız olma istekleri mi? Yoksa batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik düşünceleri mi olduğuna bildiri de değinilecektir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin bu isyanlar karşısında ne gibi önlemler aldığına da yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fransız İhtilali, Osmanlı Devleti, Milliyetçilik, İsyân, Şark Meselesi

*Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü

GİRİŞ

Fransız İhtilali, 1789'da Fransa'da köylü, burjuva ve esnaf sınıfının, kral ve ruhban (din adamları) grubuna karşı ayaklanması sonucu tüm dünyayı etkileyen siyasi, sosyal ve ekonomik sonuçlar doğuran harekettir. Fransız İhtilali, dünya tarihinde önemli bir yer tutar aynı zamanda Yeniçağın kapanıp Yakınçağın başlamasını sağlayan önemli bir dönüm noktasıdır.

XVIII. yüzyılda Fransa'da ihtilalin çıkmasında ve yayılmasında, iç ve dış sebeplere bağlı olarak siyasal, sosyal, ekonomik ve toplumsal sıkıntılar başlıca nedenler olmuştu. *İç sebepler* anlamında; ülke içindeki sınıfsal katmanların varlığı buna bağlı olarak da eşitsizliğin artması ihtilalin çıkmasındaki ana sebeplerdendi. Ayrıca Fransa kralının mutlakiyetçi yönetimine ve kilisenin düşünsel anlamda halkı etkilemesine, özellikle asil ve ruhban sınıfının iktisadi anlamda gücü ellerinde bulundurmaları da ihtilalin çıkmasındaki iç sebeplerdendi. İhtilalin çıkmasında *dış sebeplerde* etkiliydi. Fransa ve İngiltere arasındaki Yedi Yıl Savaşları'nın (1756-1763) uzun sürmesi ve buna bağlı olarak Fransa'nın ekonomik olarak çöküntü yaşaması ihtilalin dış nedenleri arasındadır. Gerek iç gerekse dış dinamiklerin etkisiyle Fransa İhtilali'nin sembolü sayılan 14 Temmuz 1789'daki Bastille Kalesi'nin halk tarafından basılıp siyasi tutukluların kurtarılması ihtilalin fitilini ateşlemiştir.

Fransız İhtilali'nin sonuçlarına bakıldığında ise; yaymış olduğu düşüncelerin evrensel olduğu sadece Fransa'ya ait olmadığı görülmektedir. Fransa'da krallık ve kilisenin önemini yitirerek Cumhuriyet rejiminin kurulması buna bağlı olarak demokrasi, özgürlük ve eşitlik prensiplerinin tüm dünyayı etkilemesi ihtilalin önemli sonuçlar arasındaydı. Özellikle konuyla ilgili olarak milliyetçilik düşüncesinin yayılması ayrı bir öneme sahipti. Çünkü milliyetçilik düşüncesi siyasi bir hal alarak günlük halde yaşayan ulusların / milletlerin bir araya gelerek siyasi birliklerini kurmalarının yolunu açmıştı. Bu da beraberinde, çok uluslu devletlerin hızlı parçalanmasında önemli etken olmuştur.

Osmanlı Devleti de çok uluslu bir yapıya sahip olduğu için doğal olarak Fransız İhtilali sonunda ortaya çıkan prensiplerden, özellikle de milliyetçilik düşüncesinden etkilenmiştir.

A. MİLLİYETÇİLİK DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ

XVII. yüzyılın sonlarında başlayan Fransız İhtilali sonrası Avrupa devletlerinin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal yapılarında meydana gelen değişiklikler Osmanlı Devleti'ni de etkilemişti. Şüphesiz ki Fransız İhtilali'nin "milliyetçilik" düşüncesinin gelişip yayılmasındaki rolü büyüktü. Ancak Fransız İhtilali'nin, milliyetçilik düşüncesine katkısı kimliklerin fark edilip özümsemesi ve bunun sonucunda milliyetçiliğin siyasal bir hal alıp yayılması biçiminde olmuştu.¹ Milliyetçiliğin bu denli siyasal bir boyuta ulaşmasında ihtilal sonrası yayınlanan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde ortaya konulan "millet" tanımının etkisi de göz ardı edilemez. Yeni "millet" tanımında artık açık bir biçimde ulusların kendi kaderlerini kendilerinin çizmeleri gerektiği belirtilmekteydi.²

Milli bilincin oluşması, eşitlik, özgürlük ve milliyetçilik gibi kavramlar çok uluslu devletler için artık bir tehdit olarak algılanmaya başlanmıştı. Çünkü bu düşünceler

1 D. Smith Anthony, *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 76.

2 Sabri Sürgevil, "*Çağdaşlaşma Sürecinde Milliyetçilik Kıskaçında Balkanlar*", *Tarih ve Milliyetçilik*, 1. Ulusal Tarih Kongresi Bildiriler, Mersin Üniversitesi, Fen-Ede. Fak. Yay., Mersin 1997, s. 273.

kendi toprakları içerisinde yaşayan farklı mezhep ve etnik grupların millet olma bilincini körükleyecek kavramlardı. Bu anlamda Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı bu düşünceleri ber taraf etmek için Avusturya Başbakanı Metternich başkanlığında birçok devletin katıldığı, 1815'te toplanan Viyana Kongresi yapıldı.³ Kongrede dikkat çeken olay ise bu devletlerin Fransız İhtilali'nin yaymış olduğu düşünceleri yok etmek için birlikte hareket etme çağrısında bulunmalarıydı. Ancak ileriki süreçte özellikle “milliyetçilik” boyutunda Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan isyanları çıkarları nedeniyle desteklemiş olmaları batılı devletlerin nedenli samimi olduklarını göstermesi bakımından önemliydi.

B. OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLİYETÇİLİK DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ

XVII. yüzyıldan başlamak üzere Osmanlı Devleti, çeşitli nedenlerden dolayı gerileme dönemi denilen sürece girmişti. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin özellikle Rusya başta olmak üzere birçok devletle savaş yapması ekonomik olarak sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. Bu olumsuzluklar bir takım huzursuzlukları da beraberinde getirmişti. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya açılan kapısı durumundaki Balkanlardaki sıkıntılar ileriki zamanda “milliyetçilik” düşüncesiyle birleşince farklı bir boyut kazanarak Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştı. Fransız ihtilal çıktığı zaman Osmanlı Devleti, bir taraftan iktisadi olarak içerde kendi sorunları ile uğraşırken bir taraftan ise dış ülkelerle (Rusya, Avusturya ile savaş halinde olduğu için) uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu anlamda Osmanlı Devleti, ihtilali ilk başta tam olarak önemsemeyerek Fransızın bir iç sorunu olarak görmüştü. Zamanla ülke toprakları içerisinde birlikte yaşayan değişik din ve milletlere mensup olan azınlıkların,⁴ ihtilalin yaymış olduğu milliyetçilik düşüncesinden etkilenmeleri ve bağımsızlıkları için isyan etmeleri neticesinde çeşitli önlemler almıştı.

Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan gayr-ı müslimlerin Fransız İhtilali sonrası hemen bağımsızlık hareketine girişmeleri aslında millet bilincinin bu halklar arasında çok önceden var olduğunu göstermekteydi.⁵ Fransız İhtilali öncesinde var olan bu bilinçlenme sürecinde ihtilal sonrası yayılan düşünceler bağımsızlıkları yolunda en önemli güç ve fırsattı. Bu duruma bir de batılı devletlerin, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı durumlardan dolayı gayr-ı müslimleri kendi çıkarları doğrultusunda destekleyici hareketleri eklenince Osmanlı Devleti'nin toprak kayıplarına uğraması kaçınılmaz olmuştu.

Fransız İhtilali'nin Osmanlı Devleti'ne milliyetçilik bağlamında yansımaları ilk olarak Balkanlarda görülmüştü. Bu anlamda Balkan coğrafyasında yaşayan gayr-ı müslimler (Sırp, Yunan, Bulgar, Arnavut) milliyetçilik düşüncesinden büyük oranda etkilenmişlerdi. Balkanlardaki milletlerin batı ile ticari faaliyetleri sonucunda düşünsel bazda etkilenmeleri,⁶

bunun yanında birçok dinsel ve etnik farklılıkların varlığı,⁷ jeostratejik açıdan önem arz

3 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih*, (1789-1914), TTK Basımevi, Ankara 2003, s.102.

4 Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan gayr-ı müslimlerin din ve mezhep esasına göre örgütlenip yönetilmeleri “Millet Sistemine” göre yapılmaktaydı. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayr-ı müslim Tebarın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, s.171.

5 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.59.

6 Süleyman Seyfi Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s.100.

7 Balkanlardaki bu tür milliyetçilik hareketlerinde süreç içerisinde etnik kimliklerin dinsel kimliklerin

eden bir bölge olması, özellikle batılı devletlerin müdahaleleri önemli nedenlendendi. Balkan milletleri tüm bu sebepler birleşince (Sırp, Yunan, Bulgar, Arnavut) yönetimi altında oldukları Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık için isyan girişimlerinde bulunmuşlardı. Bu amaçla propaganda faaliyetlerine girilerek kamuoyu oluşturmak için çeşitli dergi ve gazeteler çıkarmışlardı. Bunun yanında kiliseler, yardım dernekleri ve Avrupa devletleri de bu yönde gayr-ı müslimlere destek vermişlerdi.⁸

C. SIRP İSYANI

Milliyetçilik düşüncesi Balkanlarda yaşayan gayr-ı müslim milletlerin birçoğunu etkilemişti. İlk etkilenenler Slav ırkından olan Sırp olmuştular. Sırp arasında hızla yayılan milliyetçilik düşüncesinde özellikle Ortodoks Kilisesinin ve Rusya'nın destek ve kıskırtmaları etkili olmuştular. Sırp bu amaçlarına da uygun olarak 1787-1791 Osmanlı-Avusturya Savaşında Balkanlardaki Osmanlı birliklerine zarar vermeye başlamışlardı. Sırp'ların bu hareketleri karşısında bölgedeki yeniçeriler-dayılar-yamaklar, Sırp'lara karşı sert önlemler almışlardı.⁹ Bu tedbirler aslında ilk Sırp İsyanını da tetiklemişti.¹⁰ Çünkü yönetsel anlamda alınan bu tedbirler sonraki süreçte Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştı.¹¹ 4 Şubat 1804'te Kara Yorgi¹² liderliğinde başlayan bu ilk Sırp İsyanı çıkış itibarıyla milliyetçi/ayrılıkçı bir düşünce de değilse de sonraki süreçte siyasal bir hal alarak bağımsızlık taleplerine kolaylaştırıcı etki yapmıştı.¹³ Sürec içerisinde Sırp'ların, Rusya ve Avusturya'nın yönetimi altında yaşama istekleri, din adamlarının milliyetçilik düşüncesi doğrultusunda Osmanlı Devleti'nden ayrılma yönündeki çalışmaları bu ilk isyandan sonra hızlanmıştı.¹⁴

Osmanlı Devleti önlem olarak, ilk başta Sırp İsyanını yönetsel ve asayiş anlamında ele alarak o bölgedeki yöneticilere, yamaklara ve dayılara karşı önlemler almıştı.¹⁵

önüne geçtiği de görülmüştür. Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi 1839-1913" Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.90.

8 İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983, s.117-119.

9 Bab-ı Ali'ye çekilen telgraflarda, özellikle Belgrad'taki yamakların yapmış oldukları mezalimler belirtilerek bunlara karşı önlem alınması istenmektedir. BOA, 180 / 8111, HAT.H.; BOA, 99 / 3946, HAT. H.

*10 Osmanlı Devleti, sonraki süreçte dayılık, subaşılık gibi unvanların çatışmaya neden olduğundan kaldırılmasını kabul etmiştir. BOA, 98 / 3918, HAT. H.; Misha Glenny, **Balkanlar, 1804-1999, Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler**, Çev: Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 2001, s.23; Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, C.III-IV, Haz: Neşet Çağatay, Türk Tarik Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s.211.*

11 Bab-ı Ali'den Balkanlardaki yerel yöneticilere gönderilen fermanında, karışıklıkların önlenmesi için tedbirlerin alınması istenmişti. , BOA, 218 / 12022, HAT.H.

*12 Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi I**, Çev: İhsan Durdu, Haşim Koç, Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2006, s.221.*

*13 Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı**, 1789-1848, Çev: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara 1998, s.156.*

*14 Mehmet Çetin Böreği, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi**, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 2001, s.51-52.*

15 BOA, 51 / 2607, HAT.H.

Ancak zaman içerisinde Sırp'ların talep ve isteklerinin farklı olduğunu, Rusya ve Avusturya'nın garantörlüğünde bir yönetimi arzuladıkları görülünce merkezi hükümet buna karşı çıkarak bir takım tedbirler almıştı.¹⁶ Ancak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı durum konunun uluslararası bir boyut kazanmasına engel olamamıştı. Sırp'lar, Osmanlı Devleti'nin bu durumundan istifade ederek Rusya ve Avusturya'nın yardımlarını da alarak bağımsız olabilmek için isyan hareketlerine devam etmişlerdi. Sırp'lar özellikle Belgrat ve çevresinde isyan hareketlerini genişleterek o bölgedeki halka karşı katliamlara girişmişti.¹⁷ Sırp'ların bu hareketleri karşısında Bab-ı Ali önlemlerini artırarak isyanı bastırmak ve kontrol altına almak amacıyla bölgeye, asker sevkiyatı başta olmak üzere, savaş malzemeleri ve yiyecek göndermişti.¹⁸

Bu anlamda Osmanlı-Rus Savaşı sonunda 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması neticesinde Sırp'lar kısmi özerklik elde etmişlerdi. Özellikle Rusya, geleneksel politikasını devreye sokarak Panislavist politikaları gerçekleştirmek ve Balkanlardan sıcak denizlere inmek amacıyla Sırp'ların yanında yer alarak onları kışkırtıp desteklemiştir. Balkanlardaki isyanları teşvik ve destekte Rusya ve Avusturya'nın yanında Fransa'nın rolü de vardı. Fransa, Osmanlı Devleti'nde açtığı okullar ile ihtilal düşüncelerini Osmanlı topraklarında daha etkili bir biçimde yaymaya başlamıştı. Bu bağlamda Sırp İşyanının çıkması ve yayılmasında açılan okulların payı da bulunmaktaydı.¹⁹

Sırp'lar, özerklik kazandıktan sonra bağımsızlık yolunda çalışmalarına devam etmişlerdi. 1815'teki ikinci Sırp İşyanı sonrası Osmanlı Devleti bir takım ıslahatlar yaparak özellikle bölgenin ekonomik gelirlerini Belgrat yönetimine bıraktıysa da yapılan ıslahatlar bir türlü Sırp'ları memnun etmemişti. Sürekli bağımsızlık taleplerinde bulunmaya devam etmişlerdi.²⁰ Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan 1829'daki Edirne Antlaşması'yla Sırp'lar, Rusya'nın isteği ve yardımıyla içişlerinde serbest bir Sırbistan Prensiğine kavuşmuştu.²¹

Rusya çıkarları doğrultusunda kendi ırkıdan olan Sırp'ların bağımsızlıklarını kazanıncaya kadar desteklemeye devam etmişti.²² Sırp'ların bağımsızlıklarını kazanması noktasında özellikle Sırp basınının ve aydınlarının propaganda faaliyetleri Sırp'ların bağımsızlıklarını kazanmalarında ayrı bir tetikleyici faktör olmuştu.²³

Bu anlamda 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması sonucunda, Avrupalı devletlerin desteğiyle de Sırp'lar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bu olay Fransız İhtilali sonrasında yayılan "milliyetçilik" düşüncesinin Osmanlı Devleti'ne yansımalarının aslında büyük devletlerin kendi çıkarlarına göre kullandığını göstermesi bakımından dikkat çekiciydi.

16 Selim Aslantaş, *Osmanlıda Sırp İşyanları (19.Yüzyılın Şafağında Balkanlar)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s.95.

17 BOA, 132/ 5480, HATH.

18 Rumeli Valisi ve Seraskeri İbrahim Paşaya destek ve takviye amacıyla gönderilenler arasında, savaş malzemeleri, peksimed ve zahire gibi yardımlar bulunmaktaydı. BOA, 522/ 21794, CEV.AS.; BOA, 933 / 4039, CEV.AS.

19 Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993, s. 122-123.

20 Börekçi, a.g.e. s.152.

21 Aslantaş, a.g.e. s.164.

22 BOA, 209/ 39, HAR.

23 Balkanlardaki isyanların güç kazanmasında ve yaygınlaşmasında dönemin basını önemli bir güçtü. BOA, 160/ 8, HAR.

XIX. yüzyılın ilk yıllarında Balkanlarda ortaya çıkan Sırp İsyanları, sonraki süreçte Balkanlardaki diğer milletleri de etkilemişti. Özellikle Rumların/Yunanlıların, Bulgarların ve Arnavutların isyan etmelerinde milliyetçilik düşüncesinin de etkisiyle çıkan ilk isyan olan Sırp İsyanının tetikleyici rolünün olduğu bir gerçektir.

D. YUNAN İSYANI

Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan “milliyetçilik” düşüncesi, Yunan topraklarında Balkanlardaki diğer milletlere göre daha hızlı yayılmıştı. Bunun temel sebebi; bu bölgede deniz ticaretinin yaygın olması neticesinde Rumların Avrupalılarla ilişkilerinin daha hızlı olmasıydı. Buna bağlı olarak da ticaret burjuvazisi denilen bir grup “milliyetçilik” düşüncesini Osmanlı Devleti’ndeki Rumlar arasında yaymaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti’nin zayıflamasını da fırsat bilen Rumlar, bağımsız bir devlet kurmak amacıyla 1821’den itibaren farklı tarihlerde isyan etmişlerdi. Rumların, Osmanlı Devleti’ne karşı isyan etmelerinde; özellikle 1814’te kurulan Filik-i Eteryay Cemiyeti başta olmak üzere çeşitli dernekler;²⁴ diaspora ile Fener Rum Patrikhanesi’nin maddi ve manevi destekleri etkili olmuştu.²⁵

1821’deki Mora İsyanı²⁶ Yunan Devleti’nin kurulmasında adeta bir prova niteliği taşımaktaydı. Sonraki yıllarda Çar I. Aleksander İpsilanti liderliğinde faaliyetlerini sürdüren Filik-i Eteryay Cemiyeti, Osmanlı Devleti’ne karşı isyan hareketlerini sürdürmüştü. Sırp İsyanında olduğu gibi Rusya başta olmak üzere²⁷ İngiltere, Avusturya ve Fransa da Rumların bu isyanına yardımda bulunmuşlardı. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durumdan da yararlanan Rusya ve İngiltere 1827’de isyan hareketlerine müdahil olarak Rumlara özerklik verecek olan Sen Petersburg Protokolünü imzalamışlardı. Osmanlı Devleti, bu protokolü imzalamayı kabul etmemişti. Ancak İngiltere, Fransa ve Rusya 16 Kasım 1828’de Londra’da kendi aralarında yeni bir protokol yaparak Mora yarımadasını garanti altına aldıklarını Osmanlı Devleti’ne bildirmişlerdi. Osmanlı Devleti bu protokolü de kabul etmeyince; bu üç devlet, 22 Mart 1829’da Londra’da yeni bir protokol ile ilk önce Yunanistan’ı Osmanlı Devleti’ne bağlı özerk bir devlet haline getirmişler, sonra da 3 Şubat 1830’daki protokolle de Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu zor durumdan yararlanarak Yunanistan’ı Osmanlı Devleti’nden ayırmışlardı.²⁸ Böylece Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan “milliyetçilik” düşüncesine uygun olarak ilk bağımsızlığını kazananlar Yunanlılar olmuştu.

Yunanlıların isyanlar sonucunda bağımsızlıklarını kazanmaları diğer Balkan ulusları için de bir umut olmuştu. Bu amaçla Osmanlı Devleti’ne karşı ilk isyanı başlatan Sırp’lar başta olmak üzere Bulgarlar ve Arnavutlar da “milliyetçilik” düşüncesinin etkisiyle Avrupalı devletlerin desteğini de alarak bağımsızlık hareketlerine girişmişlerdi.

24 Kurulan cemiyetler hakkında geniş bilgi için bkz: M. Murat Hatipoğlu, *Yunanistan’daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan ilişkilerininin 101 Yılı (1821-1922)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

25 Salahi R. Soryel, “Yunan Ayaklanması Günlerinde Mora’daki Türkler Nasıl Yok Edildiler?”, *Belleterin*, C.LXII,S:233, Ankara 1998, s.108; Herkiül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.95.

26 Mora İsyanı hakkında geniş bilgi için bkz: Serap Toprak, “1821 Mora İsyanı”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S:6, Ekim 2011, s. 317-328.

27 BOA, 957 / 41049,HAT.H.

28 Armaoğlu, a.g.e., s.179-185.

E. BULGAR VE ARNAVUT İSYANLARI

Bulgarların isyanı da ilk olarak toplumsal ve ekonomik nedenlerden çıkmış görünse de altında yatan temel nedenin “milliyetçilik” düşüncesi olduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. Özellikle 1830'da Yunanlıların bağımsızlıklarını kazanmasından sonra harekete geçen Bulgarlarda, Rusya başta olmak üzere Avrupa devletlerinin ve Rum Patrikhanesi'nin de desteği ile bağımsızlık düşüncesi iyice oluşmaya başlamıştı. Özellikle Rusların, Kırım Savaşı'ndan sonra Bulgarların Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hareketlerini destekleyici faaliyetleri olmuştu. Rusların Panislavist politikalarını tüm Balkanlarda yayma arzusu Osmanlı'nın zayıflamasıyla birlikte iyice artmıştı.²⁹

Osmanlı Devleti ise stratejik öneme sahip olan bu bölgeyi kaybetmemek için idari, mali, adli ve ekonomik ıslahatlar yaptıysa da Bulgarların isyanına engel olamamıştı. Bulgarların isyanı özellikle diğer Balkan milletlerine göre geç başlamıştı. Bunun nedeni ise; Bulgaristan'ın İstanbul'a yakın olması hasebiyle Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesini sürekli üzerlerinde hissetmeleri ayrıca Osmanlı'nın Avrupa'ya açılan kapısı konumunda olması dolayısıyla ayrı bir önem verilmişti. Bulgarların 1875'teki isyan hareketinde başarısız olmaları üzerine Ruslar, Bulgarları isyana teşvik etmek amacıyla silah yardımında bulunmuşlardı.³⁰ Rusların bu hareketlerine karşı özellikle İngiltere öncülüğünde 1876'da Avrupalı devletler Londrada toplandı. Toplantı sonunda, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında yaşayan uluslarla ilgili olarak ıslahat hareketlerine girişilmesi gerektiği üzerinde protokol imzalanmıştı. Osmanlı Devleti ise toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına zarar gelmediği sürece ıslahatları devam ettireceğini ifade etmişti.³¹ Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunması fikri Rusya'nın hoşuna gitmemişti. Bu durum karşısında Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Bulgarlar, Rusları destekleyerek Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hareketlerine devam etmişlerdi. Savaş sonucunda 1878'de Ayestefanos Antlaşması imzalandı. Ancak bu antlaşma Rusya'nın Karadeniz ve Balkanlarda güçlenmesine yol açtığı için İngiltere tarafından kabul görmemişti. Daha sonra diğer devletler de İngiltere'yi destekleyici yönde açıklama yapınca batılı devletler Berlinde toplanılacak kongrede meselenin görüşülmesini önermişlerdi. Neticede 13 Haziran 1878'de Berlinde yapılan antlaşma ile Bulgaristan üç bölgeye ayrılarak Bulgaristan Prenslığı kurulmuştu. Bulgarlar prenslikle yetinemeyerek tam bağımsızlık yolunda isyan hareketlerine devam etmişlerdir. Bu amaçla Osmanlı Devleti de tedbir olarak 1884'te bu bölgedeki kuvvetlerini arttırma³² yoluna gitmişse de uluslararası dengelerin de değişmesiyle Osmanlı Devleti'nin askeri gücünün zayıflaması neticesinde Rusya'nın da yardımıyla 5 Ekim 1908'de de Bulgarlar bağımsızlıklarını kazanmışlardı.³³ Bulgar isyanlarının bağımsızlık hareketlerine dönüşmesinde milliyetçilik düşüncesinin yanında dış etken olarak da Rusya, İngiltere ve Sırbistan'ın destekleri de önemli bir paya sahipti. Avrupalı devletler Bulgar isyanının sosyo-ekonomik boyutu varmış gibi

29 Jelavich, a.g.e., s.368.

30 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.12; Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s.79.

31 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, C. VIII, s. 28.

32 *Bulgarların isyan hareketleri karşısında merkezden bölgeye asker gönderilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır.* BOA, 8 / 48, Y.PRK.AZJ.

33 Armaoğlu, a.g.e.s.516-531.

Osmanlı Devleti'nden ıslahatlar yapmasını isterken bir taraftan da isyan sırasında ölen, zulme uğrayan Müslümanları ise görmezlikten gelerek asıl niyetlerini de ortaya koymuşlardı.³⁴

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda gücünün zayıflamaya başlamasıyla birlikte Arnavutlar da XIX. yüzyıldaki "milliyetçilik" isyanlarından esinlenerek bağımsızlık hareketlerine girişmişlerdi. Arnavutların bağımsızlıkları için ayaklanmaları Balkanlarda meydana gelen isyanlardan farklı gelişmişti. Özellikle Hıristiyan Arnavutlar, bağımsızlıkları için Sırp ve Bulgarlarında kışkırtma ve destekleriyle ilk zamanlarda, Osmanlı Devleti'ndeki padişaha karşı olan muhalefet hareketlerinde, muhaliflerin (Jöntürkler) yanında yer alarak onlara destek vermişlerdi.³⁵ Muhtemeldir ki bu desteklerinin asıl hedefi meşruti yönetime geçildiğinde bağımsızlıklarını daha çabuk alacakları yönünde idi. Ancak II. Meşrutiye'nin ilanıyla birlikte yönetimde yer alan muhalif kesim ile Arnavutlar arasında bu konuda anlaşmazlıklar çıkınca Arnavutlar özellikle 1908'den itibaren bağımsız olabilme konusunda harekete geçmişlerdi. XX. yüzyılda milli kimliklerinin dini kimliklerinin önüne geçmeye başlamasıyla birlikte uluslararası konjonktürün de etkisiyle birlikte Arnavutlar da isyan hareketlerine giriştiler. Bu isyan hareketlerinde Rusya, Avusturya ve Balkan devletlerinin desteğini alan Arnavutlar, Osmanlı Devleti'nin savaşlar nedeniyle zayıflamasıyla birlikte 1912'de bağımsızlıklarını kazanmışlardı.³⁶

F. İSYANLAR KARŞISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN ALDIĞI ÖNLEMLER

Fransız İhtilali'nin Osmanlı Devleti'ne yansımaları daha çok milliyetçilik bağlamında olduğu için Osmanlı yöneticileri de bu anlamda ilk olarak toprak bütünlüğünü korumak amacıyla "Osmanlılık" düşüncesinde birleşerek egemenliği altında yaşayanları dil, ırk ve mezhep ayrımı gözetmeden Osmanlı vatandaşı olarak görmüştü.³⁷ Sonraki süreçlerde batılı devletlerin de isteği doğrultusunda ıslahat/reform hareketlerine girişmişti. Bu ıslahat hareketleri içerisinde en dikkat çekenleri ise; Tanzimat ve ıslahat Fermanlarıydı. Osmanlı Devleti, bu fermanlara uygun olarak; Balkanlar başta olmak üzere ülke topraklarında birçok alanda acil olarak ıslahatlar yapma girişiminde bulunmuştu. Özellikle hukuk alanında yapılan düzenlemelerle gayr-ı müslimlerin de haklarının eşit ve güvence altında olduğu ifade edilmişti.

Osmanlı yöneticileri ıslahatların yapılmadığı takdirde dış devletlerin müdahalelerinin daha da artacağını biliyorlardı.³⁸ Yapılan ıslahatlarla dış devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki gayr-ı müslimlere müdahaleleri en aza indirilmeye çalışılmıştı. Bu amaçla 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla birlikte birçok alanda ıslahatlar yapılmıştı.

34 Stanford, J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 1994, C.II s.205.

35 XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren meşruti yönetimin ilanı için oluşmaya başlayan muhalefet için bkz: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s.149-207; A. Tcherep Spiridovitch, *Türksüz Avrupa*, Çeviren: Atilla Ataman, Pınar Yayınları, İstanbul ths., s.18.

36 *Balkan Savaşları ile ilgili geniş bilgi için bkz: Richard Hall, Balkan Savaşları 1912 – 1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, Homer Yayınları, İstanbul 2003.

37 Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s.88.

38 İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul 1985, s.154.

Mali, askeri, adli ve yönetsel alanlarda yapılan ıslahatlarla Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan gayr-ı müslimlerin isyan hareketleri ve batının müdahaleleri engellenmeye çalışılmıştı.³⁹ Özellikle adli alanda yapılan ıslahat çalışmalarında gayr-ı müslimlerin sürekli şikâyet ettikleri eşitlik ve adalet konularında önemli çalışmalar yapılmıştı.⁴⁰

Tanzimat Fermanı'nda yapılan ıslahat çalışmalarını yeterli bulmayan batılı devletler Kırım Savaşı sonrası oluşacak yeni düzende, Osmanlı Devleti'nin yer almasını istiyorsa topraklarındaki gayr-ı müslimlerle ilgili ıslahat taleplerini tekrar gözden geçirmeleri konusunda Bab-ı Ali'ye telkinlerde bulunmuşlardı.⁴¹ İçerisinde bulunduğu zor durumdan ötürü Osmanlı Devleti batılı devletlerin isteklerine adeta boyun eğerek Islahat Fermanı'nı 18 Şubat 1856'da ilan etmişti. Tanzimat Fermanı'nın devamı niteliğinde olan bu fermanla özellikle gayr-ı müslimlere geniş ayrıcalıklar verilmişti. Müslüman ve gayr-ı müslimlerin bazı konularda eşit statüde olacakları, Vilayet, Belediye meclisleri ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de temsilci bulundurmaları sağlanmıştı. Askerlik ve vergi konularında da eşitlik ilkesinin sağlanacağına fermanla yer verilenler arasındaydı. Yapılan bu ıslahat hareketleri Yunanistan'da memnuniyetle karşılanmıştı.⁴² Bunun yanında Avrupalı devletler ve gayr-ı Müslimlerin dini temsilcileri Osmanlı Devleti'nin yapmış oldukları bu ıslahat çalışmalarından ötürü iyi niyetlerini Bab-ı Ali'ye bildirmişlerdi.⁴³ Tanzimat Dönemi ıslahatlarındaki temel amaçlardan biri de; Balkanlarda başlayan milliyetçi isyanları sona erdirmek ve Batılı devletlerin taleplerinin önüne geçerek Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması idi. Bu düşünce bir müddet başarılı olmuşsa da Balkanlardaki gayr-ı müslimlerin isyan etmelerinin önüne geçilememişti. Tanzimat Dönemi sonrasında Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde de gayr-ı müslimlerin talepleri dikkate alınarak önemli ıslahatlar yapılmışsa da temel de "milliyetçilik" düşüncesi başta olmak üzere batılı devletlerinde kıskırtma ve teşvikleriyle isyanları önlenememişti.

39 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurum Basımevi, Ankara 1991, s.83; Philippe Engelhart, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s.169.

40 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*, C.I. Selçuk Yayınları, Konya 1966, s.28-29; Bernard Lewis, a.g.e.,s.109.

41 Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde özellikle gayr-ı müslimlerle ilgili yaptığı ıslahat çalışmaları hakkında batılı devletlere (İngiltere, Fransa, Rusya...) bilgi vermekteydi. BOA, 35 / 30, HR.

42 BOA, 130/ 6662, İ.HR.

43 BOA, 269/16187, İ.HR; BOA, 269/16214, İ.HR.

SONUÇ

Osmanlı Devleti gerek XVIII. yüzyılda ve gerekse XIX. yüzyılda yaptığı savaşlarda birçok bölgede toprak kaybına uğrayarak gerilemeye başlamıştı. Fakat XIX. ve XX. yüzyıllardaki toprak kayıplarının ayrı bir özelliği ise, sınırları içerisinde bulunan gayr-ı müslim milletlerin (Sırp, Yunan, Bulgar, Arnavut) Fransız İhtilali sonrasında yayılan milliyetçi düşüncelerin tetikleyici etkisiyle Osmanlı Devleti'nden kopmalarıydı. Tabii Balkanlardaki gayr-ı müslim milletlerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmalarını sadece “*milliyetçilik*” ekseninde değerlendirmek de eksik olur. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı süreçteki yönetsel ve iktisadi anlamdaki bozulmaları kendi çıkarları için kullanan dış devletler Osmanlı Devleti'nin parçalanma ve yıkılma sürecini bu isyanlara destek vererek daha da hızlandırmışlardı.

Osmanlı Devleti'ne “*milliyetçilik*” düşüncesinin yansması Balkanlardaki gayr-ı müslim milletlerin isyan ederek bağımsız bir devlet kurmasıyla sonuçlanmıştır. Tabii bu olaylarda Rusya, Avusturya, Fransa ve İngiltere'nin payı da unutulmamalıdır. Balkanlardaki milliyetçilik isyanlarında özellikle Rusya'nın desteği azımsanmayacak kadar fazlaydı. Rusya kendi çıkarları doğrultusunda Slav milletlerinin birleşmesi noktasında Balkanları uygulama alanı seçmişti. Bu politika ise Osmanlı Devleti'ni doğal olarak olumsuz etkilemişti.

Osmanlı Devleti, milliyetçilik düşüncesine karşı önlem olarak Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde birçok alanda ıslahatlar yapmışsa da istenilen sonucu alamamıştı. İsyânların önüne geçebilmek için özellikle milliyetçilik düşüncesine karşı uygulanmaya konulan “*Osmanlıcılık*” fikri de bu anlamda başarılı olamamıştı. Çünkü Balkan milletleri aslında milli bilinçlerini bu ıslahatlardan önce oluşturmaya başlamışlardı. Bunun için de doğru zaman ve desteği beklemişlerdi. Bekledikleri zaman ve destek te Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkınca, dış devletlerin de desteği alınınca isyan edip bağımsız olmaları kaçınılmaz olmuştu. Netice itibarıyla denilebilir ki, Fransız İhtilali sonucunda yayılan “*milliyetçilik*” düşüncesinden en fazla etkilenen Osmanlı Devleti'ne yansması özellikle Balkanlarda topraklarını kaybetmesine ve uluslararası siyasette zaman zaman yalnız kalmasına neden olmuştu.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Araştırma Eserleri

ARMAOĞLU, Fahir, *19.Yüzyıl Siyasi Tarih, (1789-1914)*, Türk Tarih kurumu Basımevi, Ankara 2003.

ASLANTAŞ, Selim, *Osmanlıda Sırp İsyancıları (19.Yüzyılın Şafağında Balkanlar)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

AYDIN, Suavi, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993.

BÖREKÇİ, Mehmet Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 2001.

ENGELHART, Philippe, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999

ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayr-ı Müslim Tebânın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.

ERYILMAZ, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.

GLENNY, Misha, Balkanlar, *1804-1999, Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, Çev: Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 2001.

HALL, Richard, *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, Homer Yayınları, İstanbul 2003.

HATİPOĞLU, M. Murat, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan ilişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

HOBSBAWM, Eric, *Devrim Çağı, 1789-1848*, Çev: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara 1998.

İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

JELAVİCH, Barbara, *Balkan Tarihi C.I*, Çev: İhsan Durdu, Haşim Koç, Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2006.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, C. VIII*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarım Kurumu Basımevi, Ankara 1991. LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000. MİLLAS, Herkül, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. III-IV, Haz. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987. ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul 1985.

ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.

SHAW, Stanford, J. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev: Mehmet

Harmancı, C.II, E Yayınları, İstanbul 1994.

SMİTH, Anthony D, *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

SOMEL, Selçuk Akşin, “*Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913) Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*”, Ed: Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

SONYEL, Salahi R. “*Yunan Ayaklanması Günlerinde Moradaki Türkler Nasıl Yok Edildiler?*”, Belleten, C.LXII, S:233, Ankara 1998.

SPIRIDOVİTCH, A. Tcherep, Türksüz Avrupa, Çev: Atilla Ataman, Pınar Yayınları, İstanbul.

SÜRGEVİL, Sabri, “*Çağdaşlaşma Sürecinde Milliyetçilik Kaskacında Balkanlar*”, Tarih ve Milliyetçilik, 1.Ulusal Tarih Kongresi Bildiriler, Mersin Üniversitesi, Fen-Ede. Fak. Yay., Mersin 1997.

ŞENTÜRK, Hüdayi, *Osmanlı Devleti’nde Bulgar* Meselesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

TOPRAK, Serap, “*1821 Mora İsyanı*”, Tarih’in Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S:6, Ekim 2011.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*, C.I. Selçuk Yayınları, Konya 1966.

OSMANLI TÜRKLERİNİN TENEZZÜLÜNDE GARP MİLLİYETÇİLİĞİNİN RÖLÜ

FAİK ELEKBEROV *

ÖZET

Ən azı iki əsrdir Türk düşüncəsinin dünya çapında assimilyasiya olunması üçün bir savaş gedir. Bu savaşı aparan qüvvələr Avropa və Amerika başda olmaqla, hər şeydən öncə Türk düşüncə sistemində Türk tarixini dəyişdirmə yönündə ciddi işlər görmüşlər. Çünki bir millətin-ulusun varlığı ilk növbədə, onun tarixi ilə bağlıdır. Tarix elə bir anlayışdır ki, orada bir millətin milli dəyərləri, mədəniyyəti, kultürü, törələri, yüksəlişi və enişi, bir sözlə hər nəsnə vardır. Hər bir millətin tarix fəlsəfəsi o millətin keçmiş təcrübələri olmaqla yanaşı, eyni zamanda milli prinsiplərinin, milli şüurunun da arxividir. Həmişə o millətlər eyni dairə üzərində fırlanan zaman oxunda irəliləmə və gərilmələrə rəğmən var oldular ki, yeddi nəsil, sonra daha yeddi nəsil öncə baş vərənləri heç unutmədilər. Amma son iki əsrdə nəinki 1000 il bundan öncə baş vərənləri, hətta dünən yazılan tarixi tamamilə başqa bir şəkildə, formada şüurlarımıza yeritdilər. Bunu elə asanlıqla yaptılar ki, belə desək ruhumuz da incimədi. Çünki düşündük ki, ilk tarixi yazan batılı-qərblilə isə (Herodot), bu gün tarixi yalnız onlar (Monteskye, Herder, Toynbi, Fukuyama, Radlov, Vamberi, Dyakanov vəb.) obyektiv yazı bilərlər. Bu səbəbdəndir ki, bütün Türk torpaqlarında tarix araşdırmaçıları, arxeoloqlar 100-də 90 faizi türk olmayanlar oldular, bu gün də elədir. Hətta, bir çox zamanlarda türklər öz istəkləri ilə onları dəvət etdilər və edirlər də.

GİRİŞ

Hazırda dünya çapında əsasən, belə bir müddəa mövcuddur ki, ən yüksək sivilizasiya Avropa mədəniyyəti, Qərb sivilizasiyasıdır. Qərb sivilizasiyasının yaranması və inkişafının başlıca amilləri kimi: 1) demokratiya-liberalizm (ideologiya); 2) sənayeləşmə-texnologiya göstərilir. Məncə də, Qərb sivilizasiyasının əsil mahiyyəti bu iki amildə gizlənmişdir. Hər halda Avropanın Orta Çağ despotik və ruhani dərəcəliyindən qurtularaq yeni bir dönəmə qədəm qoymasında bu iki amil mühüm rol oynamışdır. Belə ki, uzun sürən gərgin mübarizədən sonra elmin dinlə qarşıdurmasında birincinin üstünlüyünü saxlayan Avropa bir tərəfdən ruhani hakimiyyətlərinə son qoymaq, obiri tərəfdən sülalə hakimiyyətlərini əsasən milli imperatorluqlar, milli dövlətlər (Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya vəb.) durumuna gətirməklə dünyada yeni, fərqli bir yol tutdular. Amma bu amillər heç də Qərb alimlərinin ötən 2-3 əsrdə qeyri-qərblilərin, özəlliklə türk-müsəlmanların

*Doç. Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Felsefə və Hukuk Enstitüsü, Felsefə və İctimai Fikir Tarixi Bölmü, Bakü.

şüurlarına yeridilən ideoloji şərhlər əsasında baş verməmişdir. həmişə Qərb bir şeyi etmiş, ancaq bizə onu başqa formada təqdim etmişdir. Bu da çox təbiidir.

A. GARP SİVİLİZASİYASININ MAHİYETİ VE YARANIŞI

Zənnimizcə, Qərbin bir şeyi özü üçün edib, qeyri-qərblilərə fərqli şəkildə təqdim etdiyi ideoloji əsərlərdən biri Avropa alimi Paul Hazardın “Qərb düşüncəsindəki böyük dəyişmə” kitabıdır. Məsələn, Hazardın fikrincə, 16-17-ci əsrlərdən başlayaraq Qərb düşüncəsində baş verən böyük dəyişmələrə səbəb, ümumilikdə Avropa alimlərinin adət-ənənələrə qarşı çıxması, tarixi yenidən dəyərləndirməsi, fəlsəfəyə münasibətinin dəyişməsi, möcüzələrə etirazı, Xristian dininin tənqidi, mədəniyyətə yeni baxışı və s. olmuşdur.¹ Əslində Hazardın bu kitabda nəzərdə tutduğu dəyişmə faktorları çox sadədir. Belə ki, Qərb alimləri bütün sahələrdə etiraz edir, dönüş yaradır və yeni bir mərhələyə daxil olurlar. Ümumiyyətlə, Hazardın bu əsərindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, əgər yenilik və dəyişmə istəyiriksə özümüzdən başlamalıyıq. Yəni bütün sahələrdə (din, adət-ənənə, tarix, mədəniyyət vəs.) içimizdəki problemləri görməli, dəyərləndirməli və yeni ideyalar irəli sürməliyik. Bir sözlə, ayaq üstə qalmaq və inkişaf yolunda olmaq üçün zaman-zaman milli-dini adət-ənənələri, tarixi, fəlsəfi, hətta dinin özünü belə yenidən dəyərləndirməliyik. Əgər bunu etmək əvəzinə başqalarını tənqidlə və təqlidlə məşğul olacağıqsa heç bir şey əldə edə bilməyəcəyik. Əslində özümüzü daha çox tənqid etməli, müəyyən mənada da özümüzü təqlid etməliyik. Hazardın əsasən, anlatmaq istədikləri budur, zahirən də çox doğru təsbitlərdir.

Bu baxımdan deyə bilərik ki, Avropanın yeni bir mərhələyə daxil olmasında, Qərb sivilizasiyasının yaranmasında Qərb mütəfəkkirlərinin (N.Makiavelli, T.Hobbs, C.Lokk, Ş.L.Monteskye, İ.Kant, J.J.Russo, F.Volter vəb.) təmsil olunduqları cəmiyyətin problemlərini, o cümlədən millətçilik və dini irqçiliyi tənqidləri əvəz rol oynadı. Bu Qərb cəmiyyətinin yenidən formalaşmasına gətirib çıxartdı. Bu mənada, Qərb sivilizasiyasının dayağını təşkil edən millətçilik və dini irqçiliyə yeni bir yön verilməsində Avropa alimlərinin əməyi əvəsizdir. Bu baxımdan ilk əvvəllərdə ruhani və despotik hakimiyyətlərdən olmanın əziyyətlər çəkən həmin Qərb mütəfəkkirlərinin sonrakı dövrlərdə, bunun tam tərsinə dəstək görmələri təsadüfi deyildir.

Əslində Orta Çağ Avropa ruhani və despotik hakimiyyətlərinin ilk dövrlərdə onlara qarşı savaşa açmaları, imkan düşdükcə amansız şəkildə cəzalandırmaları başa düşülən idi. Burada xristianlığın rolu ön planda idi. Orta Çağ Avropasında dini-xristianlıq hissləri əsas rol oynayırdı. Bu anlamda xristianlığın nüfuzunu daima yüksək də saxlamaq üçün ona qarşı olan hər kəs, o cümlədən cəmiyyətin düşünən beyni olan aydınlar da sözsüz-sorğusuz məhv edilirdi. Beləliklə, Orta Çağ Avropasında bir xristian kimliyi formalaşmışdır. Bu dövrə qədər Xristianlıq demək Avropa demək idi. Deməli, Avropa anlayışı siyasi-ideoloji mənə daşıyana qədər onun yerini Xristianlıq tutmuşdur. İbrahim S. Canbolat yazır: «**Roma ilə əlaqə nəticəsində ellin-latin və yaxud yunan-roman mənşəli bir Avropa şəxsiyyəti yaranmışdır. Roma imperatorluğunun xristian inancını qəbul etməsindən sonra bu din dövlətin rəsmi dini olmuş və Avropa şəxsiyyəti yeni bir şəkil almışdır. Bundan sonra Avropa, haradasa, xristianlıq ilə eyniləmişdir.**

Artıq Avropa şəxsiyyətinin ən səciyyəvi elementi xristianlıqdır».²

1 Paul Hazard, *Batı Düşüncəsindəki Böyük Dəyişmə*. Ötügen yayı, İstanbul 1999, s.15; 55-56; 134-135; 173; 196; 411

2 İbrahim S Canbolat, *Avrupa Birliyi. Uluslararası bir Sistemin Tarihse, Teorik, Kurumsal, Jeopolitik*

Amma bu çox uzun sürmədi. Bunun uzun sürməməsinin səbələri arasında Avropa daxilindəki iç savaşlar, məzhəb problemləri ilə yanaşı, müsəlman ölkələrinə qarşı aparılan uğursuz Səlib-Xaç yürüşləri, bunun əvəzində Osmanlı türklərinin Avropanın bir hissəsini tutması mühüm rol oynadı. Bunun da nəticəsində çox keçmədi ki, Avropa xalqları üçün ortaq dəyər kimi çıxış edən xristianlıq öz əhəmiyyətini xeyli dərəcədə itirdi, kilsənin nüfuzu ağaşı düşdü. İslam-Türk sivilizasiyasının qarşısında Xristianlığın dayana bilmədiyini anlayan avropalı aydınların belə bir məqamda şxolastikaya qarşı təzyiqlərinin güclənməsi və ruhanilər üzərində basqısının artması, eyni zamanda dini kimliyə paralel olaraq milli kimliyi önə çəkmələri onların həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Artıq fransızlar, ingilislər, almanlar və başqa Avropa xalqları kilsə çevrəsindən və despotizmdən uzaqlaşaraq milli kimlik və milli dövlət ideyaları ətrafında birləşdilər.

Şübhəsiz, dünənə qədər onları daima gərginlik içində saxlayan ruhani və despotik hakimiyyətlərdən üz çevirmək bütün anlamlarda avropalılar üçün heç də asan olmadı. Bir tərəfdən Qərb mütəfəkkirləri (N.Makiavelli, T.Hobbs, C.Lokk, Ş.L.Monteskye, İ.Kant, J.J.Russo, F.Volter vəb.) Qərb cəmiyyətinin yaranmasının nəzəri əsaslarını yazdıqları halda, digər tərəfdən xalqın içindən çıxan liderlər bu yolda mücadilə apardılar. Ancaq bütün hallarda önəmli mövqeni Qərb mütəfəkkirləri tutmuşdu. Onlar məhz ruhani hakimiyyətinə son qoyub, sülalə hakimiyyətini isə arxa plana keçirməklə milli və konstitusiyalı dövlətin mövcudluğundan bəhs edirdilər. Özəlliklə, milli dövlətdə hakimiyyət bölgüsü, insan hüquq və azadlıqları ideyasının gündəmə gəlməsi Avropanın yalnız siyasi deyil, mədəni-ideoloji həyatını da dəyişirdi.

Yeri gəlmişkən, Avropa aydınları (C.Lokk, Monteskye vəb.) hakimiyyət bölgüsündən bəhs edərkən heç bir yeni kəşf etmir, əski Türk, Çin, Şumer-Babil, Misir hakimiyyətlərini örnək alırdılar. Sadəcə, Avropa aydınları əski Türk, Çin, Şumer, Misir dövlətlərindəki hakimiyyət bölgüsünü öz həyatlarına və maraqlarına uyğun şəkildə şərh edirdilər.

Beləliklə, xristian Avropasının “millətləşməsi” prosesi Avropa sivilizasiyasını yaranmasını sürətləndirdi. Hər halda xristian Avropası həm dar bir əraziyə sıxışdıqları, həm də sayca azlıq təşkil etdikləri üçün uzun müddət “millətləşmə” prosesindən kənarda qalmışdılar. İlk Orta Çağa qədər avropalılar Yunan-Roma mədəniyyətindən başqa bir mədəniyyət tanımırtdılar. Yalnız Orta Çağın ikinci mərhələsində fransızlar, anqlosaksonlar, ispanlar, portuqallar, hollandlar və b. Avropa millətləri ortaya çıxmağa başladı. Özəlliklə, Orta Çağ dərəcəliyindən – ayrı-ayrı hersoqlar və knyazlıqlardan qurtulanlar yeni millət və yeni milli dövlət formalaşdırmağa başladılar. Məhz bu mərhələni keçdikdən sonra da Qərb aydınları millət, milliyət, milli dövlət, milli liberal dövlət anlayışlarını gündəmə gətirdilər. Onların 16-17-ci əsrlərdə millət, milliyət, milli dövlət, milli liberal dövlət, konstitusiya, hüquqi dövlət ilə bağlı yazdıqları isə qədim Çin, Şumer, Misir, Hind, Türk mənbələrində çoxdan var idi. Doğrudur, Şərq millətləri bu məsələlərə bir qədər fərqli yanaşmışdılar. Bu da təbii idi. Çünki qədim Şərq millətlərinin bu məsələlərə münasibətləri öz millətlərinin ruhlarının təcəsumü idi. Şərq ərazicə daha geniş-ucuz-bucaqsız, millətlərcə saysız-hesabsız, dincə tolerant, mədəniyyətcə rəngarəng olduğu üçün “Qərb milliyətçiliyi” ilə müqayisəyə gələ bilməz. Bu günə qədər də Qərbə məxsus millət, milliyət, milli dövlət, milli liberal dövlət anlayışlarına Şərq millətlərinin uyuşmamasına başlıca səbəblər bunlardır.

Deməli, burada düşündürücü məqamlar Avropanın keçdiyi yol, inanclar və nəticələrlə bağlıdır. Hər halda məlumdur ki, əsasən 16-17-ci əsrlərdən sonra Qərbin Avropanın aparıcı millətlərinin (ingilis, fransız və b.) aydınları tarixlərini dini düşüncədən, özəlliklə xristian dini tarixindən uzaqlaşdırıb milli fəlsəfi düşüncə, milli təfəkkür üzərindən dəyərləndirməyə başlamışlar. Buna səbəb odur ki, 16-17-ci əsrlərə qədər Avropa da yaşayan xalqlar müstəqil millət olma səviyyəsinə gəlib çıxmamışdılar. Bir tərəfdən onların sayca azlığı, digər tərəfdən isə ayrıca bir toplum kimi özlərini dərk edə bilməmələri buna əngəl olmuşdu. Məsələn, Asiya və Şimali Afrikada 3-4 min il öncə böyük şəhərlər (Babil, Uruk və b.), şəhər dövlətlər, hətta imperatorluqlar (Şumer, Babil, Misir, Assuriya, Midiya və b.) olduğu halda, Avropada şəhər dövlətlərinin (Afina, Sparta, Roma) və imperiyaların (Ellin, Roma və b.) tarixi çox gəncdir. Bu baxımdan orta əsrlərdə də Avropada müstəqil milli dövlətlər deyil, yalnız şəhər dövlətlər və həmin şəhər dövlətlərə tabe müstəmləkələr var idi. Bu şəhər dövlətlər də isə yunanlar, italyanlar, ingilislər, almanlar, franklar, hollandlar və b. demək olar ki, qarışıq şəkildə yaşayırdılar. Bu isə onların özlərini ayrıca bir Avropa milləti kimi (ingilis, fransız, alman və b.) ortaya çıxmalarına imkan vermirdi.

Avropa xalqları ən yaxşı halda xristian dini ətrafında birləşir, özlərini bir millətin deyil, hansısa etnosun, hətta tayfanın üzvləri sayırdılar. Bu mənada onlar ayrı-ayrı millətə çevrilə bilmirdilər. Ayrı-ayrı millətlərə çevrilə bilmədikləri üçün də, şüurlu deyil, kororanə Xristian cəmiyyətini təkil edirdilər. Ancaq Avropa xalqlarının müstəqil millətə çevrilməsi prosesi ilə müasir Qərb cəmiyyətinin, Avropa sivilizasiyasının əsası qoyuldu. Bu da o zaman baş verdi ki, Avropa əhalisinin sayı sürətlə artdı, etnoslar arasında fərqliliklər özəlliklə, dini məzhəblər mənasında çoxaldı, ən əsası İslam-Türk sivilizasiyasına qarşı həmrəylik hissənin güclənməsi fonunda elm və texnologiya sahəsində uğurlar əldə edilməyə başlandı.

Deməli, Avropada şüurlu Qərb cəmiyyətinin yaranmasına ilk növbədə, əhalinin sayının artması fonunda dini ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, etnik fərqlərin artması, milli həmrəylik hissələrinin güclənməsi, elm və texnologiyada yeniliklərin reallaşması, bir sözlə dini irqçilik (protestantlıq, lüterançılıq, kalvinizm, pravoslavlıq), millətçilik (fransız, alman, ingilis və b.) və elm və texnologiya səbəb oldu. Əslində dini radikalizm-irqçilik millətçiliyin, millətçilik isə avropaçılığın təkanverici qüvvəsi oldu. Avropa millətçiliyi-avropaçılıq isə öz növbəsində milli imperiyaların (Fransa, Böyük Britaniya və b.), daha sonra isə Qərb sivilizasiyasının yaranmasına gətirib çıxartdı.

Maraqlıdır ki, Avropanın dini və despotik hakimiyyətlərində milli hissələr tamamilə arxa planda olduğu halda, milli hakimiyyətlərdə din müəyyən qədər nüfuzun itirsə də, amma ümumilikdə Qərb sivilizasiyasının tərkib hissəsi olaraq qaldı. Bizcə, bu amil Qərb sivilizasiyasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır və buna davam da edir. Bu anlamda ruhanilər ilk dövənlərdə ictimai-siyasi durumun onların əleyhinə dəyişməsindən rahatsız olsalar da, çox keçmədi nəinki mövcud vəziyyətlə barışdılar, hətta "Avropa-Qərb sivilizasiyası" yaradılması prosesinin bir parçası oldular. Məncə, bunda da özəl bir hal yoxdur. Əgər əvvəllər Avropanın ruhani və despotik hakimiyyətləri dini hissələrlə yanaşı, milli hissələrdən də istifadə edərək müsəlman ölkələrə qarşı Xaç yürüşlərini gerçəkləşdirmişdirsə, Qərbin milli hakimiyyətləri isə bunu bir qədər fərqli formada, ancaq eyni mahiyyətlə, prinsipliliklə həyata keçirirlər. Yəni Avropada dəyişən hakimiyyətin növləri, tipləri olmuşdur, mahiyyət və məqsəd baxımından heç nə dəyişməmişdir.

Sadəcə, əvvəllər ruhanilər bütün işləri üstlənərək Xristianlıq adı altında Avropanın qalxınmasına çalışırıdılar, sonralar bu işləri Qərb mütəfəkkirləri "Avropa",

“Qərb” düşüncəsi ilə öz üzərlərinə aldılar. Avropanın milli aydınları din xadimlərinin, ilahiyyatçıların əsrlərcə bacara bilmədiklərinin qısa müddətdə gerçəkləşdirdilər, “Avropa”-nı dünyanın modeli halına gətirdilər. Bu baxımdan din xadimlərinin yerini tutan milli aydınların Avropanın, “Qərb sivilizasiyası”nın formalaşmasında yeri danılmazdır. Ancaq Avropanın milli aydınları da “Qərb sivilizasiyası”-nı formalaşdırarkən Xristianlığı tamamilə bir kənara qoymadılar. İlk dövrlərdə Xristianlıq milli hislərin kölgəsində qalsa da, çox keçmədi avropalılığın mərkəzi, birləşdirici ünsürü halına gəldi. Avropalılar nə qədər inkar edirlərsə-etsinlər Qərb sivilizasiyası, eyni zamanda bir Xristian sivilizasiyasıdır. Əslində Avropanın coğrafi ərazisini müəyyənləşdirən hansısa dağlar, çaylar, dənizlər deyil xristianlığın yayılma arealıdır. Yəni xristianlıq genişləndikcə, Avropanın ərazisi də, eyni zamanda avropalı olmaq hissi də genişlənir və ya əksinə. Bu baxımdan rus filosofu Nikolay Yakovleviç Danilevskinin (1822-1885) o fikri ilə razılışı ki, əslində «Avropa» bir qitə deyil, antik coğrafiyaçıların uydurduğu kimi, bir alt qitədir. Yəni coğrafi məkandan çox düşüncənin məhsuludur: “Əfqanıstan və Himalay dağlarının əvəzinə, qitə “Avropası”nın ənənəvi “Asiya” ilə iç-içə girdiyi ucsuz-bucaqsız düzənliklər var və görünlərdən başqa Ural dağlarını ayıra biləcək heç kim yoxdur. Bu bölgələrdə latın, katolik-protestant və maariflənməmiş “Avropa” dövlətləri və mədəniyyətləri, “Avrasiya” deməyə vərmiş etdiyimiz yerlə, qeyri-müəyyən bir davamiyyət daxilində olduğundan, digərlərilə, ortodoks, müsəlman, rus və türk yurdları ilə həm qarışmış, həm qarışmamışdır. Bu baxımdan “Avropa”-nı tam hissəli bir vahid kimi düşünmək sərhəd və mənsubiyyət problemlərinin yaranmasına şərait yaradar. Mədəniyyətləri tarixən xristianlığa aid olan və xristianlığı sonradan qəbul etdikləri üçün, serblər, moldovanlar, gürcülər və ermənilər “avropalı”dırlarmı? Tarixən müsəlman mədəniyyətinə aid olmayan və sonradan müsəlmanlığı qəbul etmiş albanlar, bosnyalılar, türklər və azərbaycanlılar «avropalı» deyillərmə?”³

Deməli, Qərb mütəfəkkirləri bilərəkdən bir “Qərb”-“Avropa” anlayışını gündəmə gətirmiş, bu zaman coğrafi məkan anlayışına deyil, milli və dini düşüncəyə əsaslanmışlar. Ən əsası Qərb-Avropa mədəniyyəti, Qərb-Avropa sivilizasiyası anlayışları altında yeni bir mərkəz formalaşdırıb onu başqa mədəniyyətlərə və sivilizasiyalara qarşı qoymuş oldular. Əlbəttə, bu qarşı qoyma ilk növbədə, özünü böyük və əvəzolunmaz tutmaq üçün lazım idi. Qərb mütəfəkkirləri bunu avropalılardan özlərinə inamlarını artırmağa, üstünlük kompleksi yaratmağa hesablamışdılar. Artıq avropalılardan şüurunda dünyadakı digər mədəniyyət və sivilizasiyalardan üstün olmaq şüuru özünə yer tutmağa başladı. Türk alimi Heydər Çakmak yazır: **«Avropalılar həm gücləri ilə, həm də yenicə formalaşan həyat tərzləri ilə digərlərindən öndə idilər. Buna Avropa mədəniyyəti, Avropa üstünlüyü (imtiyazı) deyilir. Bu fərqlilik avropalı şəxsiyyətinin formalaşmasını təmin etmişdir. XIX əsrdə Avropa mədəniyyətinin tərkibində humanizm, rəşadət, elm, maarifçilik, dünyəvilik, demokratiya, islahat və sənayenin gətirdiyi yeni həyat tərzini, yeni bir anlayış yaratdı ki, bu da Avropadır, başqa sözlə avropalılardır».**⁴

Qərb mütəfəkkirləri avropalıları inandırmağa çalışdılar ki, dünyada mədəniyyət, fəlsəfə, demokratiya və sair nə varsa, hamısı Avropada yaranıb. Bir sözlə, mədəniyyətin, fəlsəfənin, demokratiyanın, insan hüquq və azadlıqlarının ilk beşiyi Avropadır. Şübhəsiz, “Avropa” kimliyi formalaşdırılarkən bir tərəfdən Yunan və Roma mədəniyyətindən, digər tərəfdən xristianlıqdan maksimum istifadə edildi. Əslində Qərb mütəfəkkirləri bu

3 Данилевский Н.Я. Россия и Европа, Библиотека «Вехи», М., 2003, с.113-114.

4 Heydar Çakmak, *Türkiye Avrupa Birliğı İlişkileri*, 2. Baskı, Rlatin yay, Ankara 2007, s.11.

işləri görərəkən ilahiyyatçılardan daha geniş imkanlara malik idilər. Bu da onların uğura çatmasında heç də az rol oynamadı. Onlar milli, dini, vətən, demokratiya, liberalizm və başqa anlayışlardan hərtərəfli istifadə etməklə buna nail oldular.

Məncə, Avropa sivilizasiyasının sonralar Qərb sivilizasiyası kimi adlandırılmasında isə 2. Dünya müharibəsindən gücsüz çıxmış, ona görə də keçmiş SSRİ-yə qarşı dirənə bilməyən Avropa dövlətlərinin, özəlliklə İngiltərənin ABŞ-la iş birliyinə getməsi mühüm rol oynamışdır. Professor Osman Mətin Öztürk yazır: «**İngiltərə müharibədən qalib çıxmaqla bərabər, müharibədə ciddi güc itkisinə uğradığı və bu səbəbdən də Avropanın məruz qaldığı sovet təhlükəsinin qarşısını almaqda ondan gözləniləcək gücdə olmadığı üçün, ABŞ Avropaya dəvət edilməsi və Sovet İttifaqı qarşısında ABŞ kimi güc mərkəzi bu yolla meydana çıxmışdır**».⁵

Baxmayaraq ki, bu gün SSRİ yoxdur, amma Qərb sivilizasiyasının iki dayaq sütunu olan ABŞ və Avropanın birlikdə hərəkət etməsi Qərbin özünümüdafiəsi baxımından çox önəmlidir. Çünki Qərb artıq özünü meydanlardakı savaşlardan çox düşüncə, yaxud da mədiniyyətlərə mülhəribədən qoruyur. O.M.Öztürk yazır: «**Avropasız ABŞ-ın ciddi bir güc olmayacağı bu gün də qəbul edilən bir həqiqətdir... ABŞ və Avropa birliyi, dünən olduğu kimi, bu gün də Qərbə çox ciddi bir güc qazandırmaqdadır**».⁶

B. GARP ÜSTÜNLÜĞÜ FONUNDA ŞARKIN AŞAĞILANMASI

Maraqlıdır, Avropa mütəfəkkirlərinin əksəriyyəti 18-ci əsrin ikinci yarısından etibarən “Qərb sivilizasiyası”ndan kənar qalanları əsasən “Şərq” olaraq tanıtməyə başladı. ⁷ Onların nəzərdə tutduğu “Şərq”də isə mədəniyyət, fəlsəfə, demokratiya “Qərb”lə müqayisədə çox aşağı idi. Burada maraq doğuran əsas məsələ ondan ibarətdir ki, “Qərb”ə qarşı məhz niyə “Şərq” seçilirdi, üstəlik də müqayisə olunmaz bir səviyyədə təqdim olunurdu? Bu bir intiqam hissidir mi?

Fələstinli alim Edvard Səid “Oryantalizm: Sömürgeçiliyin keşf kolu” əsərində bu məsələləri geniş izah edərək yazırdı ki, Qərbdən kənar qalanlara “Şərq” adı verilməsi və “Şərççilik” adı altında elmi bölümlərin yaradılması təsadüfi deyildir. Onun fikrincə, bu anlamda “Şərq” və “şərççilik” ingilislər, fransızlar, almanlar üçün coğrafi bir ayırım deyil, bir sıra çıxarlar toplamıdır. Bir sözlə, Qərb aydınlarının bütünü “Şərq”dən söz açarkən, yazarkən ancaq “Qərb”in yararından çıxış edirlər. ⁸

Qərb mütəfəkkirlərinin “Qərb” üstünlüyü fonunda “Şərq”in aşağılanması ilk növbədə, avropalıların şüuruna hesablanmışdır. Bu səbəbdəndir ki, onlar “Qərb” və “Şərq” haqqında həqiqətə uyğun olmayan fikirlər irəli sürməkdən, bunu elm kimi qələmə verməkdən çəkinmirdilər. Onların əsas məqsədi Avropa xalqlarında özünəinamı saxlamaq, böyüklük hissi yaratmaq, bir sözlə yeni şüur formalaşdırmaq idi. Bunun üçün önəmli vasitələrdən biri xalqın tarixə, özəlliklə mədəniyyət və din tarixinə baxışını dəyişdirmək, böyük və əzəmətli keçmişə sahib olduqlarını inandırmaq lazım idi.

5 Osman Metin Öztürk, *Amerika Çökerken Yeni Kutuplaşma, Fark Yayınları, Ankara 2007, s.7*

6 Öztürk, a.g.e., s.15.

7 Cemil Meriç, *Kültürden İrfana, İletişim yay., İstanbul 2013, s. 86*

8 Said Edvard. “*Oryantalizm: Sömürgeçiliyin Keşf Qolu*”, *Pınar yayınları, İstanbul 1982, s.16-30*

Bu baxımdan dünyanın, o cümlədən Avropanın yeni tarixini, özəlliklə ideoloji tarixini yaratmaq başlıca hədəf oldu. Burada söhbət yalnız sırf tarix kitablarının yazılmasından, məsələn İtaliya, Fransa tarixinin qədim dövrdən başlayıb yaşadıkları zamana qədər qələmə alınmasından getmirdi. Burada əsas məqsəd bütün sahələrdə bir Avropa mifi, Avropa ideali, Qərb sivilizyasası, Qərb üstünlüyü yaratmaq idi. Qərb mütəfəkkirləri bunu bacardılar. “Qərb sivilizyasası”nı yaradarkən aşağıladıkları, yuxarıdan aşağı baxdıqları “Şərq”dən, “Şərq” mütəfəkkirlərindən, onların ideyalarından geniş şəkildə istifadə etdilər. Amma bunu edərkən ya onları öləri olaraq xatırladılar, ya da buna da lüzum görməyərək bütün nəzəri və texnoloji kəşfləri öz adlarına çıxıdılar. Qərb mütəfəkkirlərinin bir tərəfdən “Qərb”dən kənarda tutduqları “Şərq sivilizyasası”nı – Şərq mədəniyyətini, Şərq fəlsəfəsini, Şərq tarixini aşağılaması, digər tərəfdən aşağıladığı “Şərq”dən qidalanması nə qədər təzadlı olsa da, bütün bunlar “Qərb”in böyüklüyünə və möhtəşəmliyinə xidmət etdiyi üçün, onların baxışınca normal hal idi.

Ümumiyyətlə, zərrə qədər də şübhə etmirik ki, dünyanın “Qərb” və “Şərq” deyə iki qütbə, iki sivilizasiyaya ayrılması Avropa aydınlarının beyinlərinin məhsuludur. Əslində isə tarixən nə Qərb, nə də Şərq sivilizyasası olmuşdur, bu gün də yoxdur. Avropa aydınlarının “Qərb” və “Şərq” ikitərəfli nəzəriyyəsini irəli sürməsi isə sırf ideoloji mahiyyət daşıyır. Zətən, fəlsəfəni, mədəniyyəti, tarixi ilk dəfə elmdən uzaqlaşdıraraq ideolojiləşdirənlər də avropalılar olmaları. Onlar heç bunu gizlətmirlər də. Avropa aydınları üçün obyektiv və əsil adlanan mədəniyyət, tarix, fəlsəfə yalnız “Qərb” düşüncəsinə uyğun gələnlərdir. Bu baxımdan Yeni Avropa aydınlarının bütün sahələrdə “Qərb”i şişirtmələri, bunun müqabilində “Şərq”i aşağılamaları həqiqəti özündə əks etdirə bilməz. Ancaq bu bir gerçəklikdir ki, “Qərb”in “Şərq” üzərində üstünlüyünün və aparıcılığının saxlanılmasında Avropa aydınlarının davamlı apardıqları, aparmağa da davam etdikləri ideoloji mübarizə (demokratiya, liberalizm, azadlıq və s.) mühüm rol oynadı.

Bunun nəticəsidir iki əsrdən çoxdur ki, “Qərb”dən kənarda qalan “Şərq” xalqlarının, özəlliklə türklərin, ərəblərin, farsların şüurunda mədəniyyətin, demokratiyanın, fəlsəfənin, modernləşmənin beşiyi Avropadır. “Qərb” ideal şəklində “Şərq” xalqlarının şüuruna elə bir formada yeridilmişdir ki, artıq “Şərq” onu həqiqət meyarı kimi qəbul edir. C.Meriçin təbrincə desək, Şərq və Qərb iki ayrı dünya olsa da, zor-xoş hamımız avropalı olmuşuq: **“Qərb, bütün zəfərlərini yamyamlığa borclu. Əski Yunan, demokrasi adını verdiyi bir ovuc insanın hüriyyət və hakimiyyətini, köləlik sayəsində gerçəkləşdirdi, çağdaş Avropa sömürçüçülük sayəsində. Amma bunlar keçmiş aid təhlillər. Bugün bir tək dünya var. Küffarın hökmran olduğu bir dünya. Bir kəliməylə hamımız avropalıyız”**.⁹

Beləliklə, ən azı iki əsrdir ki, “Qərb” demokratiya, mədəniyyət, fəlsəfə, azadlıq, insan haqqları və bu kimi ideal hesab olunan anlayışların simvoluna, rəmzinə çevrilmişdir. Bu anlamda Avropa aydınlarının beyinlərinin məhsulu olan “Qərb sivilizyasası” ilə bağlı mif və gerçəklik birbirinə qarışmışdır. Hər halda, bu gün “Qərb sivilizyasası”na aid edilən bir çox fəlsəfə, tarix və mədəniyyət örnəklərinin nə dərəcədə onalarla bağlı olması mübahisəlidir. Ancaq avropalılar üçün bu cür mübahisələr yox şəklindədir. Çünki Avropa aydınları artıq öz cəmiyyətlərinin şüuruna “Qərb sivilizyasası”nı yeritmişlər. Yəni bu gün avropalılar üçün əvəz olmur Avropa kimliyi, “Qərb sivilizyasası”nı, “Qərb demokratiyası” anlayışları vardır. Bu baxımdan qərblilər üçün önəmli olan “Qərb sivilizyasası”nın təmsilçisi kimi, dünyada böyüklük, üstünlük kompleksinin olmasıdır.

9 Meriç, a.g.e, s.473

C. GARP MİLLİYETÇİLİĞİNİN TÜRK-İSLAM DÜNYASINA TESİRİ

Bir daha təkrar edirik ki, iki əsrdən çoxdur “Qərb” dünyası böyüyür, İslam dünyası və onun əsas sütunu olan Türklük isə kiçilir. Şübhəsiz, “kiçilmək” prosesində yaxın tariximizdəki Türk Səfəvi, Osmanlı və Qacarlar İmperatorluqlarını çöküşü və bu çöküşlərdən sonra onların daha çox mənfəi yöndən təqdim edilməsi, hətta aşağılanması mühüm rol oynamışdır. Məncə, “Qərbləşmə”nin təsiri altında Azərbaycanda və Türkiyədə Səfəviləri, Osmanlı və Qacarlara ifrat dərəcədə tənqid etməklə çox ciddi xətalara yol vermişik. Bu anlamda prof. Erol Güngör doğru yazır ki, Osmanlının çöküşündən sonra böyük olmaqdan uzaqlaşaraq kiçilmişik: **“Sadəcə kiçilməklə qalmamış, özümüzü iyicə (çox) kiçik görməyə alışmış bulunmağdayız”**.¹⁰

Bunu boynumuza almağın örnəyi Qacarlar və Osmanlı imperatorluqlarından sonra kiçilməyimizi qəbul etməyimizdir. Türk dövlətlərimiz kiçildikcə, istər-istəməz Türk insanlarımız da, Türk şüurumuz da kiçilmişdir. Artıq böyük düşünməyi çoxdan bir kənara atmış, əlmizdə olanları müdafiə etmək durumunda qalmışdır.

Bu gün də eyni xətalara davam etdirməmiş doğru deyildir. Məsələn, bizlər Osmanlı, Qacar hökmdarlarına (II Əbdülhəmid, Nəsirəddin şah vəb.) sahib çıxmaq əvəzinə hələ də, onları aşağılayırıq. Sovetlər Birliyi dönəmində olduğu kimi, Azərbaycanda Qacarların qurucusu Ağa Məhəmməd Qacarı təhqir etmək sıradan bir şeydir. Türkiyədə də bəzi Osmanlı sultanlarına (İ.Bəyazid, 2. Əbdülhəmid vəb.) qarşı eyni münasibət sərgilənir. “Qərb” dəyərlərinin təsiri altında Türkün böyüklərini diktator, tiran, əyyaş, başkəsən, qaniçən kimi qələmə verməkdə davam edirik. Halbuki “Qərb” bu adlara layiq olduğu halda belə, heç bir hökmdarını bu formada təqdim etmir. Bunu 20-ci əsrin başlanğıcında Türk aydınları Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid və başqaları da dəfələrlə yazdılar. Cavidin fikrincə avropalılar İskəndərləri, Napoleonları və başqa həmyerlilərini böyük sərkərdə adlandırıb heykəllər ucaldıqları halda, türklərin öz qəhrəmanlarına qan içən, zalım, canavar kimi isimlər verib ləkələmələri haqsızlıqdır.¹¹

Doğrudur, qərblilər yeri gələndə onun maraqlarına cavab verən Türk-İslam aydınlarını və dövlət adamlarını da tərif edərlər. Ancaq qərblilər bunu edərkən əndazəni aşmazlar. Amma biz türklər bunun tam əksi bütün “Qərb” aydınlarını və dövlət adamlarını böyük görürük, yaxud da böyük görməyə alışdırılmışdır. Məsələn, əsasən fəlsəfə deyincə ilk ağıla gələn Sokrat, Platon, Aristotel, Hegel, tarix deyincə Herodot, coğrafiya deyincə Strabon, musiqi deyincə Bethoven, Şopen, böyük sərkərdə deyincə İskəndər, Napoleon, Bismark vəs. gəlir. Bir sözlə, 2 əsrdən çoxdur yalnız qərblilərin deyil, ondan kənarda qalanların şüurlarına da Qərb ədəbiyyatı, Qərb mədəniyyəti, Qərb tarixi vəs. yeridilib. Bu gün də Qərbdən kənarda qalan ölkələrin ali və orta məktəblərində “Qərb” öz damğasını vurmaqda davam edir. Qərblilərlə olmayanlar üçün “Qərb” cazibə məkanıdır. Hətta, bu cazibə məkanında – “Qərb”də əxlaqi-psixoloji durumun aşağı olması belə, qeyri-qərblilərin xeyli hissəsini özünə cəlb etməkdən daşındırır.

Göründüyü kimi, “Qərb”də aşırı dərəcəyə varmış bir “Qərb sivilizasiyası” tarixi, fəlsəfəsi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı formalaşmışdır. Burada diqqətimizi cərkən “Qərb”in bir tərəfdən “milliyyətçiliyi”in beşiyi olmasına baxmayaraq, digər tərəfdən AVROPA-QƏRB bütövlüyünü, yəni “Qərb” ümməti (xristian), vətəni (Avropa) və ümummillətini (avropalı) inkişaf etdirə bilməsidir. Bunu da qərblilər ümümtarix, ümümdin, ümumvətən anlayışları çərçivəsində etmişlər.

10 Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken yay., İstanbul 2007, s.64

11 Cavid H. *Əsərləri. Beş cildə II cild*, «Lider nəşr.», Bakı 2005, s. 70

Amma qərbsayağı millətçiliyə yoluxmuş İslam dünyasında, özəlliklə Türk millətində bu proses xoşagəlməz istiqamətdə inkişaf etmişdir. Türk milləti ümumtürk tarixi, mədəniyyəti, fəlsəfəsi, ədəbiyyatından uzaq düşmüşlər. Bugünkü Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan və başqa Türk dövlətləri dünənə qədər mövcud olan ümumtürk tarixindən qoparılmış durumdadırlar. Böyük və şanlı tariximizi, möhtəşəm dövlətçilik ənənələrimizi bir kənara buraxaraq, ya da buraxılmağa məcbur edilərək kiçik tarix, kiçik dövlətçilik şüuruna yuvarlanmışıq. Azərbaycan Səvəfilər-Qacarlardan, Türkiyə Osmanlıdan, Orta Asiya Türk dövlətləri Altun Ordu, Teymurilərdən sonra yaranan dövlətlərini böyük zəfər, tarixi nailiyyət adlandıraraq keçmişdəki böyüklüklərini kölgə altına salmışlar. Artıq dünyada hər kəsin hesablaşdığı Osmanlının yerini Türkiyə, Türküstanın yerini 4 yerə parçalanmış Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Qacarlara yerini Azərbaycan tutmuş, bununla da zəif bir duruma gətirilmişik. Güngörün qeyd etdiyi kimi, Cümhuriyyət inqilabı gələnxəsəl Türk cəmiyyəti ilə, Qərb yolundakı Türk cəmiyyəti arasındakı cizgini xeyli dərəcədə qalınlaşdıraraq adətən, bir divar halına gətirmişdir. Halbuki Türkün böyüklüyü və şanlı keçmişi daha çox Türkiyə Cümhuriyyətindən öncə, Səlcuqlar, Səfəvi, Teymurilər, Osmanlı və b. ilə bağlıdır.¹²

Eyni zamanda, adət-ənənələrə münasibətdə bir çox hallarda lüzumsuz olaraq “qərbləşmə” yolu tutmuşuq. Qərbsayağı paltarlar geyinməkdən, yemək süfrəmizdən tutmuş ailədaxili əxlaqı dəyərlərdəki “qərbləşməyimiz” ona gətirib çıxartmışdır ki, Türk keçmişimizlə fəxr etməkdənsə, “qərbləməyə” qədərki bütün tarixdən az qala imtina eymişik. Guya, yalnız “Qərb” arealına, ya da indiki anlamda Avropaya inteqrasiya olmaqla mədəni və sivil olmaq mümkün imiş. Bu anlamda, “qərbləşmək” üçün adət-ənənələrimizimn üstündən amansızcasına xətt çəkmişik. “Qərbləşmə”yin ilk dönəmlərində zahirən, daha sonra mənəviyyat baxımından da onlara oxşamağa başlamışuq. Qərbsayağı müasirləşmə, modernləşmə, postmodernləşmə milli-dini mənəviyyatımızı zədələmişdir. Geyimlərimizi və məişət həyatımızı qərbləşdirməklə sivil, mədəni və müasir insan olacağımızı zənn edərəkən, dərin bir uçuruma yuvarlanmışuq. Yad bir cəmiyyətin əxlaqı nə qədər parlaq olursa-olsun, o həmin toplum üçün keçərlidir. Bu anlamda Erol Güngör doğru yazır ki, əxlaq bir cəmiyyətdəki insan münasibətlərinin, yaşam tərzinin məhsuludur: **“Batılılaşma hərəkətlərindən öncəki Türk cəmiyyətində cəmiyyətin böyük əksəriyyətinin həyat tərzini əks etdirən və fəvqaladə abəngli bir kəltür və əxlaq nizamı vardı. Bu nizam öz içində çox mütəcanis və yetərli olmaqla bərabər, dəyişən bir cəmiyyətin yeni həyat tərzinə uyğun bir gəlişmə, qeyd etmədir. Türkiyədəki modernləşmə hərəkətləri Qərb dünyasının inkişafında amil olan həqiqi mədəni gəlişmənin nəticəsi olan yaşama tərzlərini almaq yoluna getdiyi üçün, Türk cəmiyyətinin mədəniyyət səviyyəsi ilə mənəvi qiymətləri arasında böyük bir uzlaşmazlıq doğurmuşdur”**.¹³

“Qərb” nəğmələri ilə dünyaya göz açır, amerikanın film “qəhrəmanları” ilə həyacanlanırıq. Bununla da, “Qərb”in gözü görün, ağılıkəsən qullarına çevrilirik. Çünki milli yaddaşımızı qeyri-milli, kosmopolit yaddaş əvəz etmişdir. Kosmopolit yaddaşda isə milli-dini dəyərlərin yerini mücərrəd “dünya vətəni” və “dünya insanı” tutur. Bu anlamda Makedoniyalı İskəndəri, fransız Napelyonu, amerikalı Avram Linkolunu, ingilis Çörçili, hətta “hürümçək adamı” belə çox önəmsəməli olmuşuq. Çünki artıq bizə analarımız, nənələrimiz laylalarında, beşiyimiz başında Türkün şərfli keçmişindən

12 Güngör, a.g.e, s.62.

13 Erol Güngör, *Sosyal Meseleler Ve Aydınlar*, Ötüken yayı, İstanbul 2003, s.23-24.

bəhs etmir. Övladlarımız Atıllanı, Dədə Qorqudu, Mövlanəni, Əmir Teymur, Atatürk, Nəsimini ya tanıyırlar, ya da “Qərb”in düşüncə tərzində tanıyırlar. “Qərb” düşüncəsinə görə də türklərin tarixi qılınc və atdan ibarətdir, onların elm, sənət və ticarətdən xəbərləri yoxdur. “Qərb”in bu düşüncəsinə ehkam kimi qəbul edən bir çox türk aydınlarımız da istər Türkiyədə, istərsə də Qafqaz və Türkiyədə olsun – iddia edirlər ki, milli tariximiz və milli kultürümüz “qərbləşmə”dən sonra yaranmışdır. “Qərb”in şüurlarımızı yeniməsi nəticəsində “biz adam olmayız” qənaətinə gələn “inqilabçı” aydınlarımızca türklərin yenidən qalxınması belə üföqlərdə çox zor görünür.

D. GARBIN ÇÖKÜŞÜ VE ŞARKIN DİRİLİŞİ

Azadlıq və bərabərlik ideyaları heç vaxt insan təbiətində birmənalı olmamışdır, bu gün belədir. Əgər əzəldən insan təbiətində azadlıq və bərabərlik ideyaları varıydısa, o öz əksini niyə yalnız 18. əsrdə tapırdı? Hər halda Qərb düşüncəsinə görə, liberalizm və demokratiya yalnız 18. əsrdə gerçəkləşib. Avropalıların bu fikrindən belə nəticə hasil olur ki, 18. əsrə qədər insan təbiəti öz-özünə qarşı olmuşdur. Təbii ki, bu mümkün deyildir. Əgər bir insan üçün azadlıq və bərabərlik ideyaları önəmlidirsə, onu on illərlə kölə etsələr belə, bir gün yenə də istəyinə çatacaqdır. Başqa birisi üçün köləlik keçərlidirsə, o ömrü boyu azadlıq və bərabərlik ideyaları işində yaşamasına baxmayaraq, daima ruhən bir kölə olaraq qalacaqdır.

Fironlar kimi özünə vurğun, egoist “azad və bərabər” insan cəmiyyəti formalaşdıran “Qərb” bunu liberalizm və demokratiya kimi, postmodernizmin zəruri təzahürü qələmə versə də, qərblilərin ümumi durumu maddi cəhətdən sıxıntı içində yaşayan əksər qeyri-qərblilərdən heç də yaxşı deyildir. Belə demək mümkündürsə, Şərqdə bəzi insanlar ac qalmamaq, yaxud da daha yaxşı yaşamaq üçün bədənlerini və vicdanlarını satdıqları halda, Qərbdə insanların əksəriyyəti ifrat azad və bərabərlik düşüncənin nəticəsində bunu edirlər. Başqa sözlə, Qərbin texnoloji və elmi inkişafı fonunda modern insanın maddi rifahı, onu inanclardan və mənəvi dəyərlərdən yoxsul buraxmışdır. J.J.Russo, Maks Veber, Daniel Bell, T.T. Bottlomer və başqa Avropa alimləri məhz bu təhlükəni görərək həmvətənlərini öncədən xəbərdar etmişlər.

Ancaq bundan nəticə çıxarmayan Qərb üçün namus, əxlaq, şərəf və ləyaqət anlayışları “azad və bərabər” həyatın işində ərimək üzrədir. Bugünkü Qərbin modern insanı yalnız özünü düşünər haldadır. Onun üçün nə ailə, nə millət, nə din, nə də bəşəriyyət maraqlıdır. Modern insan üçün yalnız maddi marağı və şəxsi təhlükəsizliyi üçün problemlər olanda bu anlayışların bir anlamı olur. Əgər bir toplumda ailənin, millətin, vətənin, dinin, dövlətin heç bir dəyəri qalmayıbsa, yaxud da onlar yalnız maddi maraq və şəxsi təhlükəsizlik naminə bir dəyər daşıyırsa, artıq bu “qiyamət günü”nə bir şey qalmamışdır, deməkdir. Bu baxımdan insan anlamalıdır ki, dünyada hər şey “azad və bərabər” olmaqla ölçülür. Sadəcə, “azad və bərabər”lik insanlar, onların üzvləri olduğu toplumlar üçün “kölə və qeyribərabər”liyə qarşı bir əkslikdir. Burada orta yolun olması yetərlidir. Əgər “azad və bərabər”lik məsələsində orta yoldan sapılıb ifrata varılırsa Qərbdə olduğu kimi, o zaman yenidən “kölə və qeyri-bərabər”liyə qayıdılmış olacaqdır. Artıq qərblilər özlərini inandırırırlar ki, onlar dünyada azad, bərabər və öz-özünə sahib taysız bir cəmiyyət qurublar. Bir sözlə, süni mədəni-sivil davranış qaydaları, qeyri-müəyyən həyat tərz, aşırı dərəcədə pragmatistlik-bu günə bağlılıq “qərblilər”in ruhi-mənəvi dünyasını alt-üst etmişdir. Bu gün qarşımızda ailədə dədələrinə, valideynlərinə, məktəbdə müəllimlərinə,

cəmiyyət içində digərlərinə heç bir dəyər verməyən, davranışlarını tənzimləməyən “azad və bərabər” düşüncəli modern “Qərb” insanı var. Üstəlik, modern “Qərb” insanı özündən hesab etdiyi yurddaşlarına “sivil” və “kültür”lü davrandığı halda, qeyri-qərblilərə münasibətdə aşağılayıcı mövqe tutur. Bu isə ona gətirib çıxardır ki, qərblilər dünyanın sivil təmsilçiləri iddiasınca, özlərindən kənarda qalanları aşağılamış olurlar.

“Qərb”in psixoloji-əxlaqi durumunda, özəlliklə irqçilik və ailə bütünlüyündə problemlərin olmasını, bu anlamda onun təhlükəli bir hala gəlməsini bir çox Qərb aydınları da görürlər və önəlməyə çalışırlar. Özəlliklə, ABŞ ailə məsələsində tənəzzüldədir. Fukuyama yazır: **“Topluluq yaşamının çöküşü ABŞ-da ailədən başlayır; ailə son iki nəsil içində, bütün amerikalıların şahid olduğu kimi sürəkli bölünüb parçalandı, atomizə oldu. Ayrıca bəlli bir yerə bağlı olmanın bir çox amerikalının gözündə bir önəmi qalmadı və dolaysız ailə çevrəsi xaricində bir topluluq ortamı bulmaq həməm imkansız”**.¹⁴ Arnold Toynbi də hesab edir ki, Qərb sivilizasiyası ekonomika və siyasi yöndən güclü olsa da, toplumsal və ruhi baxımdan zəif durumdadır. Özəlliklə, Qərbdə psixoloji duruma bağlı irqçilik güclənməkdədir.¹⁵ Bunu, keçən hər gün də daha çox görürük. Prof. İlham Məmmədzadə də hesab edir ki, əgər Qərb sivilizasiyasının böhranı varsa, Avropa şüurunda millilik və universallıq arasında ölçünün itirilməsi ilə bağlıdır.

Deməli, “Qərb”in ən mənfi cəhəti odur ki, bir yandan irqçiliyi-faşizmi, dini düşmənçiliyi tənqid etdiyi halda, digər tərəfdən özü “mədəni” və “sivil” formada irqçiliyi və dini düşmənçiliyi həyata keçirir. Artıq “Qərb”də günü-gündən çoxalan bir “Qərb irqçiliyi” baş qaldır-mışdır. Belə ki, “Qərb” ağa-kölə münasibətlərini aradan qaldıraraq “azad və bərabər” cəmiyyət yaratdığını bəyan etdiyi halda, yeni bir ağa-kölə dönməsinə başlamışdır. Bu almanların, italiyanların faşizminin, ingilislərin və fransızların imperializminin yeni bir formasıdır. “Qərb irqçiliyi” vüsət aldıqca qərblilərin “panislamizm”, “islamofobiya” deyərək tənqid adı etdikləri İslam-Türk sivilizasiyasının oyanışı daha da sürətlənəcəkdir. Çünki Qərb sömürçülüüyündən, “Qərb irqçiliyi”ndən qaçanlar İslama sığınmaqdan başqa yol tapmayacaqdır ki, bu da müsəlmanları ümidləndirəcəkdir. Bunu, Toynbi, Fukuyama, U.Eko da başqa Qərb aydınları da yaxşı anlayırlar. Bunu anladıqları üçün də öz anamlarında “panislamizm”, “islamofobiya”dan qurtulmağın yollarını axtarırlar. Bir sözlə, ötən əsrin 1-ci yarısında İslam dünyasını “panislamizm” adı altında tənqid edən Qərb aydınları indi də “islamofobiya” oyununu ortaya atıblar. Məsələn, 20-ci əsrin ortalarında Toynbi yazırdı: **“Panislamizm yuxudadır, nə var ki, Qərbliləşmiş dünyanın proletar qələbəliyi Qərb hökmralığına qarşı ayaqlanıb anti-Qərb bir hərəkət yaradarsa, yatan divin oyana biləcəyini hesaba qatmaq zorundayız. Bu çağrının, İslamın millitan ruhunu qış yuxusuna yatmış kimi görünürsə də oyandıraraq zəfər dolu bir çağa yönəltmədə, hesab etmədiyimiz etkinlikləri ola bilir... Əgər insanlığın bugünkü durumu bir “irq savaşı”na yol açarsa, İslam tarixi vəzifəsini yapmaq üzərə bir kərə daha çağrılmalıdır. Diləyelim ki, belə bir savaş çıxmaz”**.¹⁶

Toynbinin bu fikirləri ona işarədir ki, “Qərb” üçün İslam sivilizasiyası əsas təhlükə mənbəyidir. Onu oyatmamaq üçün müsəlman xalqlarını inandırmaq lazımdır ki, qeyri-qərblilərin xoşbəxt gələcəyi “qərbləşmə” yolunu tutmaqla bağlıdır. Bu isə “Qərb”in öz ömrünü uzatmasından, İslamın isə hələ də oyanmamasından başqa bir işə xidmət etmir. Toynbinin vaxtilə dediklərini U.Eko eynilə təkrarlayaraq “islamofobiya”ya qarşı

14 Frankis Fukuyama, *Tarixin Sonu Ve Son İnsan, Profil yay, İstanbul 2014, s.309.*

15 Arnold J. Toynbee, *Uygarlık Yarğılanıyor, Örgün yay, İstanbul 2011, s.176.*

16 Toynbee, a.g.e, s.179

mübarizə üçün xaç yürüşlərinin vacibliyindən bəhs edir.¹⁷ 21-ci əsrin əvvəllərində bu cür xaç yürüşləri isə əslində dəfələrlə reallaşdırılmışdır, hətta davam etməkdədir.

Çox təəssüf ki, belə bir prosesin hələ də davam etməsində qərblilərlə yanaşı “qərbləşmək”, Avropaya inteqrasiya yolu tutmuş bir sıra qeyri-qərb ölkələri, o cümlədən müsəlman dövlətləri, sözdə “islam fanatikləri” də maraqlıdırlar. Bu cür “Qərb” və “Qərbyönlü” hakimiyyətlər, “islam fanatikləri” üçün önəmli olan öz çıxarlarını güdməkdir. Bu çıxarlar fərqli olsa da, ancaq qeyri-qərb ölkələrinin cəmiyyətlərinin mənəvi və maddi cəhətdən güclənməsinin qarşısının alınmasında niyyətlər eynidir.

SONUÇ

“Qərb sivilizasiyası”nın tənəzzülünün əsasında mənəvi dəyərlərin assimilyasiyası ilkin amildir. “Qərb” hər gün texnoloji və elm sahəsində irəlilədikcə, mənəviyyat sahəsində də bir o qədər geriləyir. Bu geriləmə texnologinin və sosial rifahın gözqamaşdıncı uğurları qarşısında bu gün az nəzərə çarpsa da, ancaq irəlili zamanlarda “Qərb”in ciddi mənəvi böhranla qarşılaşacağı birmənalıdır.

“Qərb sivilizasiyası”nın tənəzzülünün ikinci amili texnologiyanın qeyri-sağlam yöndə irəliləməsi, bunun fonunda təbiətin amansız şəkildə istismarıdır. Bundan ən böyük zərbəni “Qərb sivilizasiyası”nın mərkəzi və aparıcı qüvvəsi olan ABŞ görmüş olacaq, bəlkə də 21-ci əsr onların tarix səhnəsindən silinməsi ilə yadda qalacaqdır. Bu anlamda, “Qərb” aydınlarının “tarixin, dünyanın və insanın sonu” ilə bağlı fikirlərini önəmsəməklə yanaşı, onun şişirdilməsini yanlış görürük. Ona görə də Qərb aydınlarının iddia etdiyi kimi, bu gün dünya və insan üçün qorxulu olan nə atom bombaları, nə nüvə başlıqları, nə də başqa kimyəvi silahların mövcudluğudur. Əslində dünya və insan üçün, özəlliklə “Qərb” üçün qorxulu olan “Qərb”in dünya hökmranlığına və yüksək mədəniyyətə sahiblənmək üçün xeyiri bir kənara ataraq, şəri üstlənməsidir. Başqa sözlə, “tarixin, dünyanın və insanın sonu”nu gətirən atom bombaları, kimyəvi silahlar deyil, onları dünyaya hökmran olmaq üçün yaradan “qərblilər”dir. Deməli, “tarixin, dünyanın və insanın sonu”nu gətirən də “Qərb”, “Qərb”in mürtəce ideoloqlarıdır. Ancaq “Qərb” aydınları inandırmağa çalışırlar ki, “tarixin, dünyanın və insanın sonu” bütün dünya üçün keçərlidir. Biz bu məntiqlə qətiyyənlə razılaşmırıq. Doğrudur, əgər qonşun səhv yoldadırsa bundan sənə də zərərə dəyəcəkdir. Ancaq bu zərər eyni səviyyədə ola bilməz. O başqa məsələdir ki, atalarımız demişkən, cəhənnəmə gedən özünə yoldaş axtarır.

17 Умберто Эко. Возможный крестовый поход. Сценарий // Полный назад. «Горячие войны» и по-путилизм в СМИ. М., Эксмо, 2007, с. 38-47.

KAYNAKÇA

- CAVİD H. Əsərləri, **Beş cildə II cild**. «Lider nəşr.», Bakı 2005.
- CANBOLAT İbrahim S., **Avrupa Birliği Uluslarüstü bir Sistemin Tarihse, Teorik, Kurumsal, Jeopolitik Analizi ve Genişleme Sürecinde Türkiye ile İlişkiler**. ALFA yay., İstanbul 2002.
- FUKUYAMA Frankis, **Tarihin Sonu Ve Son İnsan**, Profil yay, İstanbul 2014.
- GÜNGÖR Erol, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ötüken yay, İstanbul 2007
- GÜNGÖR Erol, **Sosyal Meseleler Ve Aydınlar** Ötüken yay, İstanbul 2003
- HAZARD Paul, **Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme**, Ötüken yay., İstanbul 1999.
- MERİÇ Cemil, **Kültürden İrfana**, İletişim yay., İstanbul 2013.
- SAİD Edvard, **“Oryantalizm: Sömürgeçiliyin Keşf Kolu”**, Pınar yayınları, İstanbul 1982.
- TOYNBEE Arnold J., **Uygarlık Yarğlamıyor**, Örgün yay., İstanbul 2011.
- ÇAKMAK Haydar, **Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri**, 2 Baskı, Rlatin yay., Ankara 2007.
- ДАНИЛЕВСКИЙ Н.Я. Россия и Европа, Библиотека «Вехи», М., 2003. – 344 с. (интернетная версия)
- ÖZTÜRK Osman Metin, **Amerika Çökerken Yeni Kutuplaşma**, Fark Yayınları, Ankara 2007.
- УМБЕРТО Эко. **Возможный крестовый поход. Сценарий // Полный назад**. «Горячие войны» и популяризм в СМИ. М., Эксмо, 2007.

XVIII. YÜZYIL SONU VE XIX. YÜZYILDA OSMANLI YÖNETİMİNDE GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKİ VE SOSYAL DURUMU

NURULLAH KARTA*

ÖZET

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra Osmanlı yönetiminde yaşayan gayrimüslim tebaanın siyasi ekonomik ve politik durumları pek çok bilimsel araştırmaya konu olmuştur. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, gayrimüslimlere bazı haklar tanınmış, bunun yanı sıra yeni kilise yapımları gibi bazı konularda ise yasaklar getirilmiştir. Osmanlı'nın daralma dönemine kadar millet sistemi içinde neredeyse sorunsuz yaşayan ve devlet kademesinde önemli görevlerde bulunan gayrimüslimler, Fransız devriminin etkisi ile yayılan milliyetçilik akımlarından etkilenmişlerdir. Avrupada yaşanan gelişmeler karşısında birçok açıdan geri kalan Osmanlı imparatorluğu gayrimüslimlerin giderek artan ve büyük devletlerden de destek alan taleplerini karşılamakta hem gecikmiş hem de yetersiz kalmıştır. XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılda değişen Dünya düzeni ile birlikte gayrimüslim vatandaşlara yeni ve geniş haklar tanınmıştır. Bu çalışmada, Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nce "millet sistemi" denilen bir sistemle idare edildiği ve özel hukuk alanında gayrimüslimlerin kendi hukuklarına tâbi olduğuna ilişkin yaklaşım ile Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim topluluklara karşı uygulamış olduğu politika ve söz konusu toplulukların sosyal statüleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Gayrimüslimler, Gayrimüslim Hakları Siyaset, Hukuk.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere yönelik uygulamalarının temeli İslam hukukuna dayanmaktadır. Özellikle İslam hukukuna göre İslam topraklarında yaşayan gayrimüslim toplulukların statüleri üç gruba ayırmıştır denilebilir. Bunlar; Harbîler, müstemenler ve zimmiler olarak ifade edilmektedir. Harbîler; darü'l-harb konumunda bulunan ve İslam'ın koruması altında olmayanlar. Müstemenler; İslam devletinden aman alarak belli bir süreliğine İslam topraklarında oturma iznine tabi olanlar.¹ Asıl inceleme konumuzun esasını oluşturan Zimmiler ise; İslam egemenliğini kabul ederek, İslam topraklarında sürekli olarak yaşama hakkına sahip olup ehl-i kitap olan kimselerdir.²

*Yrd.Doç.Dr. Yüziüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Alanlar Eğitimi

1 Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", Dokuz Eylül Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi, C.3, S/4, İzmir 1987, s.117.

2 Claud Cahen, İA, "Zimme", 566.

Putperestlerin zimmi olma hakları yoktur. Zimmi statüsü kazanabilmek için ehl-i kitap inancına sahip olmak gerekir. Zimme, ahd, aman, zaman, hak anlamına geldiği gibi, zimme (zimmet) kelimesinden neşet etmiştir.³ Bir harbînin veya harbî bir topluluğun İslam yönetimini kabul ederek koruması altına girmesiyle gerçekleşen sözleşmeye zimmet adı verilmiştir. Zimmet yapılacak kişi veya topluluklar müşrik ya da mürtet olmamalıdır. Bu husus da Kur'anî Kerim ehl-i kitap mensuplarını 2/62 ve 5/69 ayetlerde Müslümanlarla birlikte Hıristiyanlar, Yahudiler ve Sabîiler olarak zikredilmiştir. Zimmet sözleşmesinin bir tarafını ehli kitap mensubu, diğeri tarafını da İslam Devleti oluşturmaktadır. Ehl-i kitap olanlar cihat yapılmadan önce Müslümanların egemenliğini kabule çağrılırlar ve haraç-cizye vererek zimmi olmaları istenilir.⁴ Zimmet anlaşmasının imzalanması veya tarafların kabulü ile gayrimüslim toplum zimmi statüsüne girer ve artık Müslüman devletin koruması altındadır. Hayatı, malı ve namusu Müslümanlar gibi güvencededir. Öyle ki Harbîlerin tutsak ettiği zimmileri ve mallarını kurtarmakla yükümlüdürler. Zimmilerin dinlerine saygı gösterilir. Din değiştirme konusunda baskı yapılmaz. İbadethanelerine Müslümanlar el süremezler.⁵ Öte yandan, İslam topraklarında zimmi statüsünde yaşamını sürdüren gayrimüslimler de Müslümanların haklarına riayet etmek durumundadırlar. Şayet bir toplum veya şahıs zimmi olmayı reddederse savaşmak mecburi olur. Savaş sonunda savaşı kaybeden gayrimüslim topluluklar bu kez köle olarak alınırlar ve malları ganimet olarak Müslümanlara dağıtılır. Ehl-i kitap olmayan topluluklara zimmet çağrısında bulunulmaz doğrudan İslamı kabul etmek ya da savaşmak zorundadırlar.⁶

Bir ülke Müslümanların eline geçtiği zaman orada yaşayan gayrimüslimler eğer İslâmî tercih etmezler ise İslam devleti ile anlaşma yoluna gidilerek yukarıda da değindiğimiz üzere cizye ödemeleri karşılığında mal ve can güvenliği ile her türlü hakları devletin güvencesi altına alınır ve dini hayat, yaşam tarzları ve ekonomik faaliyetlerinde serbestlik tanınır.⁷ Eğer savaş yöntemiyle şehirler ele geçirilmiş ise, buralardakimevcut kilise ve havralar yıkılmaz ve tahrip edilmez. Ancak bunların mabet olarak bırakılıp bırakılmayacağı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden birisi, devlet başkanının inisiyâtifinde olduğunu ileri sürerek bu mabetleri kilise ya da havra olarak bırakabileceği gibi camiye de çevirebilir ya da mesken olarak kullanılmasına karar verebilir. Diğer bir yaklaşım da gayrimüslim mabetlerine dokunulmaz ve kullanım tarzı değiştirilemez şeklindedir. Eskiden yapılmış bir gayrimüslim mabedi yıkıldığında yerinde bir benzeri inşa edilebilir; fakat başkabir yerde yapılmasına izin verilmez.⁸

Gayrimüslimlerin hukuki ve sosyal durumları hakkında bazı araştırmalar olsa da böyle bir konuda hala günümüzde de yankılarının devam ettiği, sorunların henüz çözüme kavuşturulamadığı ve ekonomik yönünü de içeren ve daha belirleyici araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Elbette sınırlı bir makalenin dar kapsamı içinde böyle çok boyutlu bir konuyu tüm yönleriyle ele almamız mümkün değildir. Bu nedenle, konunun içeriğini oluşturan meselelerin çoğunluğu karşısında makalemiz, 18. Yüzyıl sonu ve 19. Yüzyıl boyunca Osmanlıda gayrimüslimlerin sadece hukuki ve sosyal yönüyle ile sınırlı tutulacaktır.

3 Bozkurt, *İslam Hukukunda*., s.117.

4 Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1981, s. 64.

5 Ö.N. Bilmen, *Hukuki İslamiyye ve Istihalatı Fıkhiyye Kâamusu*, İstanbul 1951, s.455.

6 Bozkurt, *İslam Hukukunda*., s. 121.

7 Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Dâru'lislâm Darulharb*, İklim Yayınları, İstanbul 1991, s. 315.

8 Mehmet Akman, *Kilise Ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri*, İlam Araştırma Dergisi, C.I, sy.2, Temmuz-Aralık 1996, s.134.

A. GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKİ STATÜLERİ VE MİLLET SİSTEMİ

Gayrimüslimlerin hukuki statüleri, hiç şüphesiz yaşadıkları ülkenin hukuk nizamına göre belirlenir. Osmanlı Devletinde de gayrimüslimler, Osmanlıların uygulamış oldukları İslam hukukuna göre hukuki statülerini elde etmişlerdir. Buna göre etnik kökenleri hiçbir şekilde dikkate alınmamıştır. Yalnız mensup oldukları din veya mezhepleri belirleyici olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren uyguladığı politika ile toplumsal farklılık tabakalaşmaya ve sınıflaşmaya değil, etnik ve dini topluluklara dayanıyordu. Kuranda da din anlamında ifadesini bulan ve Osmanlı egemenliği altındaki toplulukların, din ve bu dinlerin çeşitli mezheplerine mensup gurupların etnik kökenlerine bakmaksızın Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi olarak örgütlü bir şekilde yönetmesine “millet” denilmiştir.⁹

Konunun daha net anlaşılması açısından dayandığı kaynak ve delillere bakılacak olursa, İslam'ın ilk kuruluş yıllarında, İslâm devletinin temel esaslarından biri olarak ortaya çıkan “ümme” anlayışına dayanan bu sistem ilk kaynağı Medine Antlaşmasının 25. Maddesine dayanmaktadır. Bu maddenin hükmüne göre “Yahudilerin dini kendine, Müslümanların dini de kendilerinedir” ifadesiyle gayrimüslimlere din ve vicdan hürriyeti açık bir şekilde sağlanmıştır. Zimmet akdinin ilk örneği Hz. Peygamber'in Necran ahalisine gönderdiği mektup ile bilinmektedir. Mektuba göre “Necran ahalisi ile onlara tabi olanların canları, malları, arazileri, aşiretleri, hazır bulunanlar ve bulunmayanları, ibadetleri, ibadet haneleri, gerek az olsun gerek çok olsun ellerinde bulunan her türlü eşyaları Allah-u Azimüş-Şanın yanında ve Peygamberi Muhammed Resulullah'ın zimmetindedir. Ayin ve mezhepleri her ne olursa olsun, metropolit ve rahipleri tarafından icra olunur”¹⁰

Bu uygulama diğer İslam devletlerinde olduğu gibi temel alınarak Osmanlı Devleti'nde de zimmi statüsüne tabi topluluklar mensup oldukları dinin prensiplerine bağlı cemaat idareleri çerçevesinde kendi kendilerine yeter bir ortamda idare edilirdi. Buna göre, padişah onayıyla kendi başkanlarını kendileri seçer, evlenme, boşanma ve vasiyet gibi medeni haklarını tamamen kendi dini ve hukuki sistemlerine göre yönetilirdi.¹¹ Bu açıdan Osmanlılar millet sistemini orijinal bir kurum haline getirerek kendinden önceki İslam devletlerine nazaran en iyi şekilde uyguladıklarını söyleyebiliriz. Osmanlı Devletini bu uygulamayı adeta zorunlu kılan sebeplerin başında daha öncede belirttiğimiz gibi İslâm hukuku gelmektedir.

Batıdan bize geçmiş tıpkı İmparatorluk kelimesinde olduğu gibi millet kelimesine sistem ilave edilerek “millet sistemi” diye ifade edilir hale gelmiştir. Osmanlı toplumunun kendi iç dinamikleri de dikkate alınarak akılcı bir düzen diye de tanımlayabiliriz. Bunun yanında Osmanlı'nın kazandığı topraklardaki halka yönelik günümüzdeki anlamıyla asimilasyon politikası olmadığı gibi “millet sistemi” prensiplerine göre¹² Osmanlı tebaası Rum, Ermeni ve Yahudi olmak üzere millet-i selâse altında örgütlenmişti. Bu her üç millette yukarıda belirttiğimiz üzere dini liderleri tarafından temsil edilir ve yönetilirdi. Devletin

9 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 171.

10 M. Khadduri, *War And Peace In The Law Of Islam*, Baltimore 1955, s.179-181.

11 Cevdet Küçük, *“Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat”*, Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara 1985, s.13.

12 Murat Belge, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s.262.

bünyesinde tebaa olarak varlığını sürdüren diğer gayrimüslim topluluklardan Sırp ve Bulgarlar Rum milletinden, Süryaniler Ermeni milletinden kabul edilirdi. Devlet zimmileri birey olarak değil bir cemaatin üyesi olarak muhatap almıştır. Böylece zimmilerin kendi iç ilişkilerinin düzenlenmesi mensup oldukları dinlerin kurallarına bırakmıştır.¹³ Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin hukuki ve sosyal statüleri şer'i hukuk göz önüne alınarak Osmanlı kendine has özel şartlardan kaynaklanan düzenlemeleri sisteme başarılı bir şekilde yerleştirerek öyle bir ahenk kurulmuştu ki farklılıklar büyük ölçüde sorun olmamıştır.

Osmanlı Devleti tebaası olan herkesi kanunlar karşısında eşit tuttuğu gibi din ve ırk ayrımı gözetmeksizin, bütün tebaayı şemsiyesi altında birleştiren bir yönetim sergilemiştir.¹⁴ Yukarıda da vurgulamaya çalıştığımız Millet sistemi olarak ifade edilen bu yönetim anlayışı Fatih Sultan Mehmet Han'a kadar uzanmaktadır. Bu konuda Latin papazlarına verdiği fermanla Osmanlılar, yönetimleri altındaki toplumların aşağıda ele alacağımız üzere, içyapılarına yani din, örf, âdet ve geleneklerine müdahalede bulunmazlardı.¹⁵ İslam hukukunun bir gereği olarak kimi mali ve cezaî farklılıklar görülse de bu farklılıklar genelde gayrimüslim tebaanın lehine işlemiştir. Osmanlı vergi hukuku içerisinde tekâlif-i şer'iyye olarak ifade edilen ve özellikle mali bir mükellefiyet olan ve askerlik hizmeti karşılığında sadece askerlik çağına gelmiş gayrimüslim erkeklerden alınan "cizye" vergisidir. Cüz'i bir oranda alınan bu vergi karşılığında devlet gayrimüslim tebaanın mal, can, ırz gibi bütün haklarını korumakla kendini yükümlü saymıştır. Nitekim bu konu da Watt, "Zimmiler bazen eski idarecilerinin topladıkları vergilerden daha az bir vergi yükü ile mükellef tutuluyorlardı. Bu hal, İslam'ın onları hakkıyla himaye ettiğini göstermesi bakımından, İslam devleti için bir şerefti. Himaye gören zimmilerin durumu, umumiyetle iyi idi" şeklinde ifade etmektedir.¹⁶ Osmanlılar, İslam'ın gayrimüslimler için tanıdığı zimmi hukukunu en geniş anlamı ile uyguluyorlardı. Yani cizye ödemesi dışında Müslüman tebaadan ayrı tutulmuyor, bilakis canlarını, mallarını koruması Allah'ın emri ve devletin başlıca ödevi olarak görüyorlardı. Osmanlı hoşgörülü yaklaşımı kendine meyletme anlayışı, Müslim ve gayrimüslim bütün tebaayı korumayı amaç edinmesi, Osmanlıların egemenlik alanlarını da genişletmiştir. Bu siyaset Kur'an'da "Din için sizinle savaş etmeyen ve yurtlarınızdan sizleri çıkarmayan kimselere iyilik ve ihsan etmenizden, onlara adaletli davranmanızdan Allah sizleri menetmez. Şüphesiz Allah adil davrananları sever".¹⁷ Yine bir başka ayet de İslâm, insan hayatına çok büyük önem vermiş ve insan hayatını korumak ve kurtarmayı esas almıştır. Kur'an-ı Kerimde "Haksız yere Allah'ın haram kıldığı cana kıymayın"¹⁸ buyrulmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı yönetim anlayışında istimâlet olarak ifadesini bulan din ve ırk ayrımı gözetmeden bir şemsiye altında birleştiren siyasi bir düzen kurmuştur denilebilir.¹⁹

Gayrimüslimlere bir yandan din ve özel hukuk işlerinde büyük ölçüde hoşgörü gösterilirken, bir yandan da Müslümanlardan ayrılmalarını sağlayarak toplumdaki dini

13 Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)* Ankara 1983, s.10.

14 Ziya Kazıcı, *Uçbeyliğinden Devlet-i Aliyye'ye Osmanlı*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2009, s. 137.

15 Kazıcı, a.g.e., s.128.

16 Montgomery Watt, *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri*, Çev. Hulûsi Yavuz, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986, s.16.

17 Kur'an, Mümtehine 60/8.

18 Kur'an, Enâm, 6/15.

19 Halil İnalçık, *Türkler ve Balkanlar*, Bal-Tam Türklük Bilgisi 3, Prizren 2005, s.28.pdf.

hassasiyet de korumuş oluyordu. Osmanlı döneminde fethedilen topraklarda yaşayan farklı dinlere mensup insanların İslâm dinine girmeleri yönünde baskı uygulanmadığı gibi, bu insanların inanç ve vicdan hürriyetlerinin koruma altına alındığı görülmektedir. Üstelik farklı dinlerden olan insanların birinin diğerine baskısına da müsamaha edilmemiştir. Osmanlı'da uygulamaya konulan "millet sistemi" gereği olarak gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının dini işlerine hiç bir zaman müdahale edilmemiş ve bu sebeple din ve milliyetlerini korumaları mümkün olmuştur.

Osmanlı Devleti Tanzimat'a kadar uyguladığı "Millet Sistemi" 1789'dan sonra Avrupada yayılan "milliyetçilik" akımına hiç bir şekilde benzememektedir. Ancak Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı Devleti yönetimi altında yaşayan Gayrimüslimlerin Batıdan destek alarak din değil kimlik üzerinden hareketle "millet" olarak ortaya çıkmak için bir takım faaliyetlere başladıkları görülür. Bu milletlerin bağımsızlık isteklerini eyleme dönüştürmelerinde Batı kültürüyle tanışmalarının yanı sıra en önemli sebep, kapitülasyonların verdiği imtiyazlar ve Batılı devletlerin himayeci politikaları ile ekonomik olarak kalkınmış olmalarından kaynaklandığı ileri sürülebilir.

B. 18.YÜZYILIN SONU VE 19. YÜZYILDA GAYRİMÜSLİMLERİN SİYASİ VE SOSYAL DURUMU

Osmanlı Devleti 18. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Rusya ile 1774'de Bulgaristan'ın Küçük Kaynarca kasabasında anlaşma yoluna gitmiştir. Bu anlaşma gayrimüslimlerin lehine işleyerek, Rus ticaret gemilerine İstanbul ve Çanakkale boğazlarından serbest geçiş hakkını elde etme imkânı veriyor ve Rusya'nın "Ortodoks Kilisesi'ni ve ona hizmet edenleri temsil hakkını" elde etmesine yol açıyordu. Bu durum konumuz ile ilişkili olması bakımından oldukça önem arz etmektedir. Nitekim gayrimüslim topluluklar bu tarihten itibaren talepleri adeta sınırsız bir duruma dönüşecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı içinde bulunan Ortodoks nüfus doğrudan Rusya'nın karışmasına açık bir hale geliyordu. Rusya elde ettiği bu kazanımlarının sonucunu almak üzere önce Balkanlar'da 19. yüzyılın hemen başında bir Sırp ayaklanmasını örgütlendirdi. Arkasından 1821'de Rum nüfusun en yoğun olarak bulunduğu Morada başlayan Yunan Ayaklanması, Avrupa Devletleri'nin öteden beri fırsat kolladıkları Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmasına zemin hazırladı. Avrupa Devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle gayrimüslim nüfusu üzerinde etki kurarak Osmanlı yönetiminin gayrimüslimlerin durumunu da iyileştirecek bazı sosyal, siyasi ve hukuksal düzenlemeler yapılmasına dair baskılar artırdı.

Bu durum on yedinci yüzyılda başlayıp süregelen modernleşme akımının etkisiyle nihayet 3 Kasım 1839'da Sultan Abdülmecid'in sadrazamı Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane Parkı'nda hukuki yönden yenilikler getiren, şeriata dayanan eski yasaları tamamen değiştirmeyi öngören, Tanzimat-ı Hayriye ilan edildi.²⁰ Ferman hukuki açıdan bir çok yenilikler getirmesi yanı sıra Müslüman veya gayrimüslim olan herkesin can, mal, namus güvenliği devlet garantisi altına alınacak, vergiler herkesin gelirin göre düzenli bir şekilde alınacak, askerlik belirli bir düzene göre olacak, mahkemeler herkese açık olacak ve mahkeme kararı olmadan kimse idam edilmeyecek, herkesin mal ve mülk sahibi olması ve bunu miras

²⁰ Cevdet Küçük; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet sistemi ve Tanzimat", Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara 1985, s. 16-17.

olarak bırakabilmesi sağlanacak, rüşvet ve iltimas kaldırılacak, Tanzimat Fermanı'nın en önemli noktalarından biri Osmanlı Devleti'nde yasalar karşısında eşitliği getirerek Politik birliğin kurulmasını amaçlamaktaydı .²¹

Tanzimat Fermanı'nın 8, 9, 10 ve 11. maddelerine göre, Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan herkes, hangi din ve mezhebe bağlı olursa olsun, istisnasız "Osmanlı"dır. Bütün Osmanlılar hür ve başkalarının hürriyetlerine tecavüz etmemekle yükümlüdürler. Kişilerin özgürlüğü her türlü saldırıdan korunur. Kimse kanunlarda belirlenen sebeplerden başka bir sebeple cezalandırılmaz.²² Bu yönüyle yeni bir uygulamaya dönüşen ve Tanzimat Fermanı ile kabul edilen Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşitliği ilkesi, geleneksel Osmanlı hukuk düzeni içinde yeni bir haklar sistemi ortaya çıkarmakta ve önceki uygulamayı değiştirmektedir. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi ve yönetim anlayışı "hâkim millet" ve "mahkum millet" kavramına dayanmaktaydı. Tanzimat Fermanı ile bu durum değişerek din esasına dayalı "millet" kavramı yerine "Osmanlılık" fikri kabul edildi ve böylece millet anlayışı da değiştirildi.²³ Bütün bunların yanı sıra Tanzimat Fermanı'ndan sonra basta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin müdahale ve baskıları arttı. Bu devletler ferman hükümlerinin uygulanmasında adeta kendilerini görevli sayıyorlardı. 1856 Paris Antlaşması'nın esasını oluşturan Viyana Görüşmeleri'nde birçok yeni imtiyazlar daha kabul edildi. Bunun sonucunda 1856 yılında, Tanzimat Fermanı'nın hükümlerini tekrarlayan, onları açıklayan ve genişleten İslahat Fermanı yayınlandı.²⁴ Gayrimüslimler ile Müslümanları eşit koruma getiren İslahat Fermanı'nın içeriğine kısaca değinmek isabetli olacaktır. Fatih devrinden beri Gayrimüslim cemaatlere verilmiş imtiyazlarla ruhani muafiyetler aynen devam edecektir. Bu imtiyazlarla muafiyetlerin yeni şartlar ve ihtiyaçlara göre ayarlanması için Hükümetin gözetimi altında olmak şartıyla patrikhanelerde hususi meclisler oluşturulacak ve bu meclislerin kararları Babiâli'ye bildirilip onaylanmak suretiyle kesinlik kazanacaktır.

Patriklerin seçim usulü iyileştirilecek ve "kayd-ı hayat" ile tayin edilecek patrik, piskopos, metropolit, murahhasa ve haham gibi ruhani reisler "usul-ü tahlifiye"ye tabi olarak devlete sadakat yemini edeceklerdir. Cemaat işleri, ruhani ve cismani üyeden oluşan meclisler tarafından yürütülecektir. Avarız ve benzeri vergiler Tanzimat' dan sonra kaldırılmıştır.²⁵

1856 yılında ilan edilen İslahat Fermanına kadar hukuki ayrışma olmadan yaşayan gayrimüslim topluluklar bu tarihten sonra Batı'nın da desteği ile ayrışmaya yöneleceklerdir. Bu fermanla gayrimüslimlere verilen haklar daha da genişletilmiş ancak bu durum onların devlete olan bağlılıklarını güçlendirmemiş aksine ayrılıkçı hareketleri daha da tetiklemiştir. Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmesine hukuki zemin hazırlanmıştır. Osmanlı aleyhine gelişen bu durum Avrupalıların sık sık Osmanlıya müdahale etmelerini sağlamıştır.²⁶ 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Berlin Anlaşması ile Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin zayıflığından faydalanarak

21 <http://www.msxslabs.org/forum/soru-cevap/220545-tanzimat-doneminde-ulkenin-siyasi-sosyal-kulturel-ve-ekonomik-durumu-nasildi.html#ixzz3MxHBgScI>. 7.10.2014.

22 Serap Toprak, **16. Yüzyılda Balkanlarda İslamlaşma**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara 2005, s. 12.

23 Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi**, İstanbul 1990, s.96.

24 Toprak, a.g.t., s.13.

25 Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I**, İstanbul 1993, s.114.

26 *Tanzimat ve İslahat dönemleri için bkz. Erver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi*, 5.Baskı, Cilt V-VI, TTK Yaynevi, Ankara 1964

gayrimüslimlerin imtiyazlarını daha da artırmışlardır. Asıl amaçları olan gayrimüslimleri bağımsızlaştırmak ve buradan kendi çıkarlarına hizmet eden bir durum oluşturmaktır. Nitekim Ruslar Osmanlı Ortodokslarını, İngilizler Protestanları ve Fransızlar da Katolikleri koruma bahanesi ile Osmanlıya müdahalelerde bulunma cüretini göstermişlerdir. Osmanlı Devleti bu durum karşısında Hıristiyan ve Yahudilere siyasi, sosyal ve ekonomik bazı ayrıcalıklar tanıyarak kendi hukuk sistemlerini, dillerini kullanmalarına izin vermiştir. Bu durum ise gayrimüslimlerin kültürel kimliklerini korumalarını sağladığı gibi ayrılıkçı hareketlere de hız kazandırmıştır.

C. GAYRİMÜSLİMLERİN SOSYAL STATÜLERİ

Gayrimüslimlerin inançlarını yerine getirme ve sosyal faaliyetleri bakımından Osmanlı Devleti reaya içindeki gayrimüslim uyruklarına asimilasyon yöntemleri uygulamıyordu. Bunun hem İslami hem de ticari sebepleri olabilir. İbadet ve ayinlerin yapılabilmesi hususunda devlet gayrimüslimlere çok müsamahalı davranmış, ibadet yerlerinin idaresini cemaat teşkilatlarına bırakmıştır. Daha öncede belirttiğimiz gibi gayrimüslim cemaatler Osmanlı yapısı içerisinde “millet” olarak ifade edilmiştir. Burada şunu da ifade etmek gerekir Tanzimat’a kadar Osmanlı bünyesindeki Müslim ve gayrimüslim topluluklarının tümünü tebaa olarak tanımlamış ve Tanzimat’tan sonra ise gayrimüslimlere reaya tabirini kullanmıştır.

Devlet gayrimüslim tebaa ile karşılıklı ilişkilerini ruhani liderler aracılığıyla yürütmektedir. Bu bakımdan cemaat ruhani liderlerine hukuki, eğitsel geniş yetkiler verilmiş ve karşılığında cemaatlerin asayiş, vergi, hizmet gibi durumlarından devlete karşı sorumlu tutulmuşlardır.²⁷ Cemaat yönetimi, doğum ve ölüm kayıtları, nikah akdi, feshi, çeyiz, nafaka, veraset ve vasiyetle ilgili muamele işleri yürütür, karşılığında harç alınır.²⁸ Burada şunu da belirtmekte yarar vardır. Mahallede veya köyün yönetiminde imam veya papaz söz sahibiydi. Maaşı mevcut vakıf gelirlerinden tahsis edilirdi.²⁹ Osmanlı Devleti idaresinde bulunan gayrimüslim din adamlarını İslam hukukunun bir gereği olarak her türlü vergiden muaf tutmuştur.³⁰

Bu uygulama karşısında patrikhanedeki papazlar veya yargılama yetkisine sahip konumdaki yetkililer yargılama yaptıkları gibi hapis, sürgün, hatta kürek cezasına bile mahkum edebiliyorlardı. Diğer taraftan kilise ruhani liderlerini bu yetkileri Osmanlı hukuk sisteminde devletçe de resmen tanımıştır.³¹ Gayrimüslim topluluklardan Ortodokslar’ın cemaat işlerini Fener Patrikhanesi, Museviler’in işlerini Hahamhane, Ermenilerin işlerini de Ermeni Patrikhanesi yürütmektedir.³²

Rapheala Lewis, Osmanlı’nın gayrimüslim vatandaşlarına karşı olan muamelesini şu ifadelerle dile getirir. Müslümanlara karşı tahrik edici ve kızdırıcı hareketlerde bulunmalarını önlemek ve vergilerini vaktinde ödemelerini sağlamak için onlara bir yaşayış tarzı çizilmiştir. Buna karşı kendilerine can ve mal emniyeti ile ibadet hürriyeti tanınıyordu. Millet denilen bu dini topluluklara hayret edilecek kadar geniş bir muhtariyet tanınır. Dahili işlerini kendi

27 Fatih Akçe, *Osmanlıda Kültürel Hayat*, Işık Yayınları, İstanbul 2006, s. 58.

28 Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı* İz yayıncılık, İstanbul 2010, s. 419.

29 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayınları, İstanbul 2009, s.21.

30 Ziya Kazıcı, *Uçbeyliği’nden Devlet-i Aliyye’ye Osmanlı*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2009, s. 137.

31 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev., Ali Reşat, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 135-136.

32 Özbilgen, a.g.e., s. 419.

liderlerinin idaresi altında ve kendi kanunlarına göre yürütmelerine izin verilirdi. Onlardan şeriata tabi olmaları istenmezdi.³³ İlke olarak zimmi'ler kendi cemaatleri kapsamında hür ve kiliseleri çevresinde örgütlüydüler. Dini, hukuki ve kültürel ayrıcalıklara da sahip olmakla beraber, Müslüman tebaa ile birlikte oldukları günlük hayatta, örneğin giyim-kuşam konusunda çoğu renk, biçim, kalite gibi fiziksel anlamda yapılması zor olmayacak kadar basit, ancak kişilerin zedelenmesi açısından hiç de hoş sayılmayacak belirli bazı kurallara, kısıtlamalara uymak zorunda bırakılmışlardır.³⁴ Zimmi'ler şahsi hukuklarına ait işlerde kendi din ve mezheplerinin ruhban mahkemelerine giderlerdi. Şer'i ve örfi Osmanlı hukukuyla çatışmadıkça devlet kilisenin kararlarına karışmazdı. Ancak amme ve ceza hukukunu ilgilendiren işlerinde zimmiler de şer'i mahkemelerde yargılanırlardı. Bununla beraber eğer kendileri isterlerse her türlü hukuki sorunları için de kadiya başvurabilirlerdi. Hatta zimmi'lerin çok olduğu bölgelere bazen zimmi bir yöneticinin atandığı da olurdu. Zimmi'ler dinlerini değiştirebilirdi. Özellikle "ihtida" ederek Müslüman olan bir zimmi, Müslümanların bütün hak ve yükümlülüklerine hemen sahip olur, "ispençe" yerine kendisinden Müslümanların ödediği "bennak resmi" alınır.³⁵ Yine Gayrimüslimlerin serbest hareket etmeleri bakımından 22 Ağustos 1807 tarihli bir belgede Tür-i Sina keşiş ve rahiplerinden bahsederek bunların, dindaşları olan Hıristiyanlardan sadaka toplayabilmek için ülkeyi dolaşabileceklerini, kendilerinden bac, haraç vs. gibi vergilerin alınmayacağını gerek kadı, gerek mirimiran, gerek mütesellim ve gerekse diğer yetkililerin bunlara herhangi bir şekilde müdahalede bulunmayacakları kayıtlarda yer almaktadır.³⁶ Gayrimüslimler; cami, türbe gibi Müslümanların dinsel saygı gösterdiği yerlerin çevresinde olmamak üzere Müslüman halkla eşit ev alma ve oturma özgürlüklerine sahiptir. Bununla beraber gayrimüslimler ilke olarak Müslümanlardan daha yüksek yapılar yaptırılmazlar. Diğer taraftan ibadethanelerin yenilenmesi ve tahribatı da Padişah'tan izin alınmasına bağlıdır.³⁷ Bu uygulama İslam dini açısından Müslümanlara değer verilmesi anlamını içerir.

Öte yandan, gayrimüslimlerin statüsü oldukça iyi bir yerde durmaktadır. Osmanlı Devletinin Rum aristokrasisine Fenerliler denir. Fener eski bir aristokrat semt değildir. Periferi (çevre) semt sayılan bu mahalleye patrikhane ve etrafındaki soylu Rum memurlar, 16. asrın sonunda yerleştirilmişlerdir. İnançları Rum-Ortodoks olan bu zümre Helence konuşur, ama hepsi de Helen asıllı değildir. Bu nedenledir ki ne Yunan, ne Bulgar, ne de Romen milliyetçiliğine sempati duymayan eski Bizans-Roma birliğinin kozmopolitliği altında Osmanlılığı benimseyen ve Osmanlı tarzı hayatına bağlı ailelerdir. Fenerli zümrenin gençleri Avrupada tahsil eder, Avrupa dillerine ve kültürüne vakıf kimselerdir.³⁸ Devlet memurları Fenerli ailelerin üyeleridir. Osmanlı bakanlıklarında devlet organlarında ve finans sektöründe bankerlik, bankacılık gibi görevlerde bulunmuş önemli şahsiyetlerden bazılarının isimlerini burada zikretmek mümkündür. Aristarhis Stavrakis Bey, Aleksandros Karateodoris Paşa, Savvas Yoannis Paşa, Mavrogenis Paşa vs.³⁹

33 Ziya Kazıcı, a.g.e., s. 126.

34 Luigi Bassano, *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev.Selma Cangı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s.43.

35 Özbilgen, a.g.e., s.420.

36 BOA, C. Adliye, nr.125.

37 Özbilgen, a.g.e., s.421.

38 Ortaylı, a.g.e., s.48.

39 Haris Eksertzoğlu, *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati*, çev, Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004. s.26.

Ayrıca, Osmanlı toplumsal yaşamında kadın erkek ilişkilerinde dinsel farklılıklar belirleyici bir öneme sahip değildir. Hıristiyan köylü gelinle Müslüman köylü gelinin hayatı ve doğdukları çevre birbirinden çok az farklıdır. Aynı coğrafyada birlikte yaşayan Ermeni ve Türk aileleri dışında Rum- Ortodoks, Musevi ailelerde benzerlikler vardır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki halkın hangi inançtan olursa olsunlar “millet” sistemi içinde ortak bir hayat tarzını paylaşmışlardır.⁴⁰ Kılık kıyafet bakımından gayrimüslimlerin dini inançlarını ve dini aidiyetlerini bizzat belirlemek için gayrimüslimlerin kendileri de söz konusu kıyafet belirlenmesine taraftar olmaktadırlar. Genel olarak gayrimüslimlerin giysilerinde yeşil renk kullanmaları yasaktı. Sarıklarda beyaz renk Müslümanlara ayrılmıştı. Gayrimüslimler Müslümanların kullandıklarından daha da kaliteli ve değerli kumaşları kullanamazlardı. Ermeni ve Musevi erkeklerin giyimleri aynı olacak, fazla uzun olmayan Denizli tülbendi sarabilecekler, ancak Ermenilerin sarığı alaca renkli olacaktı. Bellerine sardıkları kuşak değeri 30-40 akçe'yi geçmeyen ipek ve pamuk karışımından olacaktır. Mest'leri siyah meşinden yapılacak ve sahtiyan olmayacaktır. Ayaklarına iki kulaklı, üstü astarlı ayakkabı giyecekler, çedik de kullanabileceklerdi. Kırmızı, menekşe rengi ve siyah ayakkabı da giyilebilirdi. Fakir gayrimüslimler Selanik çuhası giyebileceklerdi. Bu uygulamalarda maksat Müslüman ile gayrimüslimlerin toplum içinde belirginliğini göstermeye dayalı haklar bakımından değil, İslam'ı gelenekten gelen bir anlayışın sergilenmesidir.

On yedinci yüzyıl ortalarında Sultan IV. Murad İstanbul kadısına gönderdiği fermanla gayrimüslim erkeklerin giyimini “kefere taifesinde samur kürk ve samur kalpak ve atlas ve kemha giydirmeyub ve avretleri dahi yüksek arakıyye ve parus çuka giydirmeyub Müslüman tarzında ve libasında gezmiyeler” şeklinde sınırlandırılmıştır.⁴¹

Padişah III. Selim devrinde de Ermeni erkekleri şapka ve ayakkabılarının kırmızı; Rumların siyah; Yahudilerin ise mavi renk olarak belirlenmiştir.⁴² Gayrimüslim kadınlarda gerek hakim kültürün etkisiyle, gerekse Hıristiyan veya Musevi dinlerindeki kısıtlayıcı hükümler arasında bazı benzerlikler etkisiyle çoğu kez Müslüman kadınlar gibi örtünmekte idiler. Bununla beraber Müslüman ve gayrimüslim kadın kıyafetleri zaman zaman devlet tarafından kısıtlayıcı örfü hükümlerde getirmiştir.⁴³

Daha öncede ifade ettiğimiz üzere gayrimüslimlerin evlenme, boşanma gibi özel hukuka ilişkin davaları kendi yönetimleri ve mahkemeleri tarafından kendi kanunlarına göre yürütülürdü. Devlet, bu konuda onların işlerine müdahale etmediği gibi; evlenme, boşanma ve benzeri konularda da özerk bir statüye sahiptiler. Gayrimüslimler, miras konusunda da serbest olup ekip-biçtikleri toprakları akrabalarına miras olarak bırakabilmekteydiler. Her ne kadar miras meselesi gayrimüslimlerin dini kurumlarına bırakılmışsa da, Osmanlı kadı sicillerinde mahkemelerin gayrimüslimlere ait miras problemlerini çözdüğüne ve bununla ilgili davalara baktığına dair kayıtlara rastlanmaktadır.⁴⁴

Yine şer'îye sicilleri ve diğer arşiv kaynaklarından elde edilen verilere göre hiç bir gayrimüslim, dini yüzünden haksızlığa uğramadığı gibi, kanun önünde eşit statüsü de korunmuştur. İdarecilerin de gayrimüslim tebaya yönelik haksızlıkları ilgili merciler tarafından anında ber taraf edilmiştir. Bosna ruhbanlarına ve Galata Cenevizlilerine

40 Ortaylı, a.g.e., s.7.

41 Ahmed Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, Haz., Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.53.

42 Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, s.274.

43 Özbilgen a.g.e., s.430.

44 <http://ozgursun.wordpress.com/category/osmanlida-gayrimuslimler/7.10.2014>.

verilen “emannâmeler” Osmanlı Devleti’nde din ve ırk farklılığından dolayı temel hak ve hürriyetlerin kısıtlamaya gidilmediğinin en bariz örnekleridir. Gayrimüslimlerin ekonomik olarak da müreffeh bir yaşantıya sahip olmaları da hedeflenmiştir. Semt pazarlarının günü bile gayrimüslimlerin dinî günlerine denk getirilmemeye çalışılmıştır.⁴⁵ Bu konuda Kocaeli semt pazarının günü mahallî idare tarafından Cumartesi’nden Pazar gününe alındığında; ibadet ettikleri güne rast geldiğinden dolayı gayrimüslimlerin şikâyetleri üzerine pazarın merkezî idare tarafından tekrar Cumartesi gününe alındığına dair bir kayıtda şöyle ifade edilmektedir. “*Kocaeli sancağı mutasarrıfı Saadetli Nuri Paşa Hazretleri tarafından vârid olan bir kıta şukka mefhumundan liva-i mezkûrda vaki’ Adapazarı kazasının pazarı, yevm-i pazara tesadüf edüp ehl-i zimmet taifesinin yevm-i mezkûrda bey’ ve şirâ vesair kesb ve ticaret maslahatı terk etmek âdet-i bâtilarından olmak hasebiyle kâffe-i ehl-i kazanın kâr ve kisblerine kesat târi olduğundan Pazar-ı merkumun Cumartesi gününe tahvilini mutazammın H.1209/M.1794 tarihinde emr-i âli verilmiş ise de icra olunamamış olduğuna binaen vech-i meşruh üzere Pazar-ı mezkûrun yevm-i mevbûra tahvili niyazında oldukları ve mukaddem sudûr etmiş olan emr-i âlinin sureti ihrac ve irsal olunduğu beyânıyla Pazar-ı mezbûrun Cumartesine sarf ve tahvili mümkün ise tecdiden bir kıta emr-i âli sudûrunu tahrir ve işâr eder.*”⁴⁶ Ayrıca, gayrimüslimler, özel hukukta kendi dinî kurallarını uygularken, ceza hukuku alanında İslâm hukukuna tabi idiler. Diğer taraftan gayrimüslimlere ceza konusunda Müslümanlara verilen cezanın yarısı tatbik edilirdi. Örneğin zina, fuhuş, kız kaçırma gibi suçları işleyen gayrimüslimlere, Müslümanlara verilmesi gereken cezanın yarısı verilirdi. Yine dövme, sövme, yaralama ve öldürme suçlarında da durum aynıydı. Gayrimüslimler, şarap içmekte serbest iken, Müslümanlara şarap satmaları yasaktı. Gayrimüslimlere, sosyal hayatta çok daha toleranslı davranıldığı açıktır. Osmanlı taşrasındaki gayrimüslimleri ele alan son çalışmalardan anlaşıldığına göre, gayrimüslim ve Müslümanların birbirine çok benzeyen evlerde yaşadıkları ve birbirlerine bağ-bahçe hatta ev de sattıkları görülmektedir. Aynı mahallelerde yan yana evlerde yaşayan bu topluluklar, şikâyetleri için aynı mahkemeye başvurmakta ve aynı işlerle uğraşmaktaydılar.

Gayrimüslimlerin eğer ekonomik durumları iyiye evlerinde Müslümanlarda olduğu gibi köle ve cariye kullanabilmekteydi. Ancak belli bir şarta bağlıydı. Şöyle ki; Müslüman bir köleyi satın alamazlar ya da çalıştırdıkları köle ve cariye İslâmî kabul ederse onu derhal bir Müslümana satmak zorunda kalırlardı. Bu durum bir fermanla yasaklanmıştı. Bununla birlikte Osmanlı toplumunda zimmîler mağdur duruma düştüklerinde padişaha bir arzuhalle durumlarını arz edebilmekteydiler. Şeriat’a göre Müslüman bir erkeğin gayrimüslim bir kadınla evlenebilmesine karşılık bunun tersi yasaktı. Böyle evlilikten doğan çocuklar Müslüman olurdu. Şeriatın gerekli görmemesine ve bu konuda bir ferman olmamasına rağmen bazen Ortodoks Hristiyanlar evliliklerini kadı sicillerine kaydettirirlerdi.⁴⁷

Osmanlı’da gayrimüslim halk eğitim öğretim konusunda da serbestti. Padişahlar, Müslüman olmayan halk gruplarının din başkanlarına birçok kez verdikleri fermanlarla onları din işlerinde serbest bırakmış ve ibadetlerinin içinde yapılan hiç bir eğitim ve öğretime karışmamıştır. Osmanlı Devleti dinî bakımdan geniş ufuklu düşünmesi sebebiyle tarihin hemen hiçbir döneminde gayrimüslimleri zorla İslâmlaştırma yoluna gitmemiştir.

45 <http://ozgursun.wordpress.com/category/osmanlida-gayrimuslimler/7.10.2014>.

46 *Rusûm ve Tapuya Müteallik Olan Kanun, Rağıp Paşa Ktb.Nr.461, vr.159 b.; naklen Ziya Kazıcı, Uçbeyliğinden Devlet-i Aliyye’ye Osmanlı, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2009, s. 137.*

47 <http://ozgursun.wordpress.com/category/osmanlida-gayrimuslimler/7.10.2014>.

Gayrimüslimlerin dinlerini bırakarak İslâmı seçmeleri daha çok kendi istekleriyle olmuştur. Devletin böyle bir politika uygulamasının altında yatan gerçeğin, cizye ve haracın azalması suretiyle gelirlerin kısılması ya da gayrimüslimler açısından bakıldığında ise cizye ve haraç vergisinden kurtulma isteği olduğu şeklinde görüşler varsa da, son yapılan çalışmalar cizye veya haraç vergisinin abartıldığı kadar çok büyük meblağ olmadığını göstermektedir.⁴⁸ Ayrıca devlet, dinini değiştiren gayrimüslimleri her zaman özendirmiş ve Müslüman olanlara mutlaka bir ödül vermiştir. Bu ödülde genellikle tumar veya gedik tevcih etmek şeklinde olmuştur. Bazen yeni Müslümanlara aylık bağlanmış veya paralar verilmiş, bazen de çalışmak üzere bir göreve tayin edilmişlerdir. Zimmiler, Osmanlı döneminde Müslüman olurken bir takım işlemler yapılırdı. Her şeyden önce ihtida işleminin kadı huzurunda yapılması gerekirdi. Önce kelime-i şahadet getirilip buna iki Müslüman şahit olduktan sonra kendisine yeni bir ad verilirdi.

Tanzimat'a kadar askerlik hizmetinden muaf tutulan gayrimüslimler, bunun karşılığında bir nevi baş vergisi de demek olan "cizye" adıyla bir güvenlik vergisi verirlerdi. Kadınlar, köleler, çocuklar, din görevlileri, fakirler ve çalışamayacak derecede yaşlı ve sakat olanlar cizye ile mükellef tutulmamışlardır.⁴⁹ Tanzimat Fermanıyla bütün tebaanın eşitliği ilan edilince, gayrimüslimlerin de Müslümanlar gibi askere alınması konusu gündeme gelmiştir. Bu döneme kadar bütün askerlik yükü Müslümanların omuzlarında olmuştur. Gayrimüslimler askerlik yapmadığı için, işlerinde bir aksama meydana gelmemiş, askerlik sebebiyle Müslüman nüfus azalırken, gayrimüslim nüfus artmıştır.

Osmanlı hükümeti, Kırım Savaşı esnasında toplanan II. Viyana Konferansı'nın başlamasından önce, bir iyi niyet gösterisi olarak, cizyeyi kaldırdığını ve reayayı orduya ve idarenin çeşitli kademelerine kabul edeceğini elçiliklere bildirmiştir. Bu karar Osmanlı Hıristiyanlarını telaşa düşürmüştür. Sanayi ve ticaret faaliyetlerini bir anlık da olsa bırakmak zor gelmiş ve bu karara direnmeye başlamışlardır. Daha öncede sözü ettiğimiz Islahat Fermanı'nda askerlik konusu da yer almıştır. Fermanında gayrimüslimler, askerlik hizmetiyle mükellef tutulmuştur. Mükellefiyetin fiilen olduğu gibi, bedel vermek suretiyle de bu görev yerine getirilmiş sayılacaktır. Hükümet, 1857 yılında aldığı bir kararla, cizyeyi "askerlik bedeli" şekline dönüştürmüştür.⁵⁰

48 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü" *Ülkü Mecmuası*, IX/49, s.35.

49 Kazıcı, a.g.e., s. 140.

50 <http://ozgursun.wordpress.com/category/osmanlida-gayrimuslimler/7.10.2014>.

SONUÇ

Osmanlı tebaası gayrimüslimlere, sosyo-ekonomik, hukuki, din ve vicdan hürriyeti bakımından, çağdaşı devletlere göre oldukça geniş haklar sağlamıştır. İnanç ve ibadet konularında bazı istisnalar dışında herhangi bir zorlukla karşılaşmamışlardır. Osmanlı Devleti, tebaası olan gayrimüslimlerle ilişkilerinde hoşgörü prensibini esas almıştır. Ancak bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezden uzak bölgelerde gayrimüslimlerle ilgili hükümleri uygulayan yerel idarecilerin hepsinin aynı derecede hoşgörü prensibiyle hareket ettiklerini ileri sürmek oldukça zordur. Bununla birlikte hoşgörü esas devletın temel yönetim anlayışına dayandığı için bu genel kuralı ortadan kaldırmaz. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere karşı hoşgörülü bir tutum içinde olmasında İslâm hukukunun önemli derecede etkisi görülmektedir. Osmanlı Devleti, Tanzimat sonrası ve özellikle Islahat Fermanından sonra karşılaştığı bazı olumsuz olaylara rağmen, gayrimüslimlere tanıdığı haklarla bir yandan büyük devlet olmanın gereklerini yerine getirmiş, diğer yandan günümüzde de sıkça dile getirilen farklı ırk, inanç ve kültüre mensup insanların bir arada yaşama tecrübesinin en güzel örneğini vermiştir.

Gayrimüslimler her dönem kendi içlerinde dillerini, dinlerini ve kültürlerini geliştirme imkânı bularak yaşamışlardır. Millet sisteminin gereği Osmanlı Devleti hiçbir zaman bu milletleri içinde eritme, asimile etme kaygısı duymamıştır. Neticede bakıldığında bu millet sisteminin yanlışlığından ya da hatasından söz edilemez.

Mevcut sistemin, yaşanan çağa devletin yapılaşmasına göre oluşturulacak en ideal sistem olduğunu bu yüzyıllar göstermiştir. Ancak devletin eski gücünü kaybetmesi, iç ve dıştaki mevcut sorunlar ve yozlaşmalar, millet sistemini aksine bir tehdit unsuru haline dönüştürmüş, ortak menfaatlerde buluşulabildiği noktada Gayrimüslimlerin kendi himaye devletleri ile irtibatlı olmasına ve arkalarını yasladıkları güçle Osmanlı'ya meydan okumasına sebep olmuştur. Devletin varlığını ve bütünlüğünü korumak, gayrimüslimlerin bağımsızlık yolundaki beklentilerini engellemek amacı ile ardı ardına reformlar yapılarak, bütün yapılanma yeniden elden geçirilmiş, gayrimüslimlere Batılı devletlerin dahi umduklarından çok daha fazla haklar verilmiştir. Mevcut durum itibari ile bakıldığında Millet-i Hakimé'nin bütün imtiyazları sıfırlanmış, Millet-i Mahkume haklarda eşit, mükellefiyetlerde muaf tutulabileceği bir statüye hak kazanmıştır. En ufak bir aksaklıkta dahi gayrimüslimler dış güçlerin desteğini sağlamak üzere şikâyet yoluna başvurmadan kaçınmadıkları görülmüştür.

KAYNAKÇA

- AKÇE, Fatih, *Osmanlıda Kültürel Hayat*, Işık Yayınları, İstanbul 2006.
- AKMAN, Mehmet, *Kilise Ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri*, İlam Araştırma Dergisi, C.I, sy.2, Temmuz-Aralık, 1996
- ALTINAY, Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, Haz., Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987
- BARKAN, Ömer Lütfi "*Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü*" Ülkü Mecmuası, IX/49,
- BASSANO, Luıgi, *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangi, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- BELGE, Murat, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005
- BİLMEN, Ö.N., *Hukukî İslamiyye ve İstihalatı Fıkhiyye Kâamusu*, İstanbul 1951
- BOA, C. Adliye, nr.125.
- BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)* Ankara 1983
- BOZKURT, Gülnihal, "*İslam Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri*", Dokuz Eylül Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi, C.3, S/4, İzmir, 1987
- CLAUD, Cahen, İA, "*Zimme*", 566.
- EKSERTZOĞLOU, Haris, *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati*, çev. Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev., Ali Reşat, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebânın Yönetimi*, İstanbul 1990
- İNALCIK, Halil, *Türkler ve Balkanlar*, Bal-Tam Türklük Bilgisi 3, Prizren.pdf. 2005
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 5.Baskı, Cilt V-VI, TTK Yayınevi, Ankara 1964
- KAZICI, Ziya, *Uçbeyliğinden Devlet-i Aliyye'ye Osmanlı*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2009
- KHADDURİ, M. *War And Peace In The Law Of İslam*, Baltimore 1955
- KURAN, Enâm, 6/15.
- KURAN, Mümtetine 60/8.
- KÜÇÜK, Cevdet, "*Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Tanzimat*", Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara 1985
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayınları, İstanbul 2009.
- ÖZBİLGİN, Erol, *Bütüm Yönleriyle Osmanlı*, İz yayıncılık, İstanbul 2010
- ÖZEL, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Dârulislâm Darulharb*, İklim Yayınları, İstanbul 1991
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul 1993
- RAĞIP PAŞA Ktb.Nr.461, vr.159 b.
- TOPRAK, Serap, *16. Yüzyılda Balkanlarda İslamlaşma*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara 2005

ÜÇÖK Coşkun -Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1981
WATT, Montgomery, *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri*, Çev. Hulûsi Yavuz, Boğaziçi
Yayınları, İstanbul 1986

İnternet Kaynakları

<http://ozgursun.wordpress.com/category/osmanlida-gayrimuslimler/7.10.2014>.
<http://www.msxlab.org/forum/soru-cevap/220545-tanzimat-doneminde-ulkenin-siyasi-sosyal-kulturel-ve-ekonomik-durumu-nasildi.html#ixzz3MxHBgScI>. 7.10.2014.

RUS TARİHÇİLERİN GÖZÜYLE BALKANLARDA OSMANLI'YA KARŞI MEYDANA GELEN İSYANLAR

DİLAVER AZİMLİ*

Balkan sözünün anlamı Türktedir ve sıradağ, sarp, keçit vermez, dağlık erazi anlamına geliyor. Avrupalı coğrafyacılar, Türklerin Meriç'le Tuna arasında, onlara paralel uzanan dağlara vermiş oldukları bu ismi kocaman bir yarımada vermişlerdir.¹ Hatta bölgenin son asırlardaki problemlili geçmişi ve çatışmalı parçalanmışlığı, "balkanize olmak" deyiminin doğmasına yol açmıştır. Bundan hareketle Balkanlar bir taraftan "medeniyetler arası körpü", "dört yol", "milletler salatası" olarak nitelendirilirken diğer taraftan Avrupa'nın içinde "barit fiçisi", "savaş meydanı" potansiyel çatışma alanı" olarak görülmüştür.²

Balkan yarımadası doğuda Karadeniz, güneyde Akdeniz, Batıda ise Adriyatik'e kadar uzanmaktadır. Kuzeyde ise Balkan yarımadasının Tuna ve Sava nehirlerine kadar mı yoksa Karpat dağlarının doğusuna kadar mı uzanmakta olduğu, coğrafyacılar arasında tartışma konusudur. Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Arnavurluk, Yugoslavya'nın parçalanmasıyla ortaya çıkan devletler (Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Sırbistan, Karadağ, Kosova, Makedonya) ile Türkiye (Trakya Bölgesi) Balkan devletleri sayılırlar.

Balkanlar'ın beşeri coğrafyası eskiden beri, ırklar, kavimler, dinler ve mezhepler hamülesidir. Balkanların en eski sakinleri, bugünkü Arnavutların ecdadı olan Pelazg ya da İlirlerdir. Önceden Politeist olan İlirler daha sonra Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Osmanlıların gelişine kadar Hıristiyanlığın iki büyük kilisesine –ortodoks ve katolik – bağlı kalmışlardır. İlirlerin yanı sıra Balkan yarımadasına Turan kavimleri – Türkler ve Macarlar da yerleşmişlerdir. Türklerin Balkanlar'la teması VI. yüzyılda başlar. İlişkinin bu ilk devresinde Türk kavimleri yerli halklarla karışarak ortadan kaybolmuş (Avarlar, Peçenekler, Kumanlar, Uzar) gibi görünse de daha sonra Osmanlı kültürünün ve anlayışının kabul edilmesinde etkin rol oynamışlardır. Balkan yarımadasına V. ve VI. asırlardan itibaren Slavlar da yerleşmeye başlamıştır. "Balkan Slavları" veya "Güney Slavları" diye tabir edilen kavimler şunlardır: Sırlar, Hırvatlar, Slovenler, Makedonlar. Slav tarihçileri bu sıralamaya Bulgarları da katmaktadır, ancak Bulgarlar aslında Türk boylarından olup daha sonra slavlaşmış ve Ortodoksuluğu kabul etmişlerdir. Sırlar da Bulgarlar gibi Ortodoks kilisesine mensuptur. Karadağlılar da Sırttır ve aynı kiliseye mensuptur. Hırvatlar ise Katolik kilisesine mensup olup kültürleri ve gelenekleri batıya daha yakındır. Slovenler de Hırvatlar gibi katoliktir. Romenler ve Yunanlılar ortodokstur. Boşnakların arasında katolikler, ortodokslar, bir de tek tanrıya inanan iki kilise tarafından da dışlanan Bogomil mezhebine mensub olanlar vardır.³

*Doç.Dr. Azerbaycan Respublikası, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A.A. Bakıhanov Tarih Enstitüsü.

1 Öztuna Yılmaz, *Rumelini Kaybımız*, İstanbul 1990, s.9.

2 *Modern History of Macedonia, 1830-1912*, Selanik 1988, s.290.

3 *İzeti Metin, Balkanlar'da Tasavvuf*, İstanbul 2004, s.22-23.

Osmanlı Devleti, 26.01. 1699 tarihinde imzalanan Karlofça Antlaşması'yla Avrupa kıtasındaki Macaristan'ın, Budin, Eğri, Kanije, Varadin, Temeşvar gibi büyük bir bölümünü, Venedik'le yapılan savaşlar neticesinde de Herseognovi, Knin, Sin, Vrgoros gibi bölgeleri kaybetmişti. XVIII. asrın başlarında Osmanlı'ya bağlı olarak Balkanlar'da Rumeli, Özi, Bosna, Mora eyaletleri ve Rumeli eyaletine bağlı İşkodra, Prizren, Ohri, Yanya ve digger bazı sancaklar kalmıştı.⁴

XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak yirminci yüzyılın başında Balkanlarda yaşanan süreçler "Doğu meselesi" nin bir parçasıydı. "Doğu meselesi" nin tarihi daha eskilere, "Haç seferleri" dönemine gidiyor. "Malazgirt" (1071) savaşında Selçuklu Türklerinin zaferi Hristiyan dünyasına gösterdi ki, artık dünyada hakka, adalete dayalı İslam'ın önünde Araplar değil, Türkler durup. Bu zamandan başlayarak Avrupa'da Doğu'ya karşı planlar işe düştü. Bu planların önünde de Roma Papaları duruyordu. Onların gerçekleştirdikleri projeler esasında Doğu da mevcut olan tüm Türk devletleri sıradan çıkarıldı. Osmanlı İmparatorluğu yalnız kaldı. Batı tüm gücünü Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yöneltti. Bu zaman "Doğu meselesi" tüm çıplaklığı ile ortaya çıktı. Bu meselenin mahiyetinde zayıflamış Osmanlı topraklarının bölünmesi duruyordu. Bu yıllarda Avrupalıların sırasına güçlenmekte olan Rusya İmparatorluğu da girmişti. Tarihten bellidir ki, I Petro'nun en yüksek amacı İstanbul'a sahip olmaktı. Bunun için de Osmanlı Türkiye'sinde Hristiyan tabaaları destekliyordu.

Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı büyük bir koalisyon oluştu. Bu koalisyona Rusya, Avusturya, İngiltere, Fransa dahil oldu. Biraz sonra onlara İtalya ve Almanya da katıldı.

Osmanlı devleti, XVIII. yüzyıla, 16 yıl süren ve geniş çapta insan, malzeme, kaynak ve toprak kayıplarına yol açmış büyük bir savaşın yenilgisiyle girdi. 1699'da imzalamış olduğu Karlofça Antlaşması ilk kez toprak kaybına neden oldu ve kaybolan topraklardan alınan vergilerin kesilmesi, toplumun iktisadi bakımdan zayıflamasına sebep olmuştur. Savaş içinde aksaklıklar gösteren dış ticaret, Batı Avrupa'ı iktisadi canlanma ve sulhun yapılmasıyla Osmanlı Devletinde hızla büyümeye başladı. Bu yıllarda Osmanlı ticaretinin Batı ile yapılan bölümünde hem ithalat, hem de ihracat bakımından ham, yarı mamul ve nihai mamul olarak tekstil ürünleri % 60'ın üzerinde bir ağırlığa sahipti.⁵

Bu gelişmeler XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yerini daralma ve gerilemeye bırakmıştır. Bu durum 1766-1770 yıllarından itibaren ortaya çıkan üretim azalmasıyla kendini göstermeye başlamıştır. Bu gerileme ticaret ve ziraatda da görünmüştür. Devlet bu zorlukları çözmek için altın ve gümüş evaninin eritilerek para haline getirilmesi gibi başka tedbirlere de başvurmuştur. Ayrıca 1724'den itibaren "esham" denilen iç borçlanma Osmanlı Devletinde ilk defa uygulamaya konulmuştur. Dünyada birçok alanda hızlı değişmelerin yaşandığı XIX. asra gelindiğinde devletin bütün qayreti kendini geçen Avrupanı sadece sözde taklitten ibaretti. Gayretlerin büyük bir kısmı derdin tedavi edilmesi için yeterli değildi. Osmanlı hükümeti en basit isyanların bile üstüne gidememekte ve her an yeni bir krize yakalanmaktaydı. Devlet bünyesindeki muvazenenin bozulmasının önemli sebeplerinden biri de Yeniçeriliğin kaldırılmasıdır. XVIII. ve XIX. asırda Osmanlı Devleti'nin merkezinde yaşanan be gelişmeler büyük ölçüde Balkanlar'a da yansımıştır. Özellikle Balkanlar'ın

4 İzeti a.g.e., s.103.

5 Önsay Rifat, *Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, 98-99; Çizakça Murat, *Price History and the Bursa Silk Industry; A study in Othoman Industrial Decline, 1550-1700*, *The Journal of Economic History*, vol XI, (Sept 1980), 533-551.

İstanbul-Batı yol güzergahında olmasından dolayı ikisi arasında gidip gelen fikir, iktisadi, siyasi ve sosyal alış-verişlerden hissesini almıştır. XVII. yüzyılın ilk yarısında Avrupadaki Otuz yıl savaşları, Osmanlılar'a karşı bir askeri müdahaleye engel olurken, yüzyılın ikinci yarısında uzun süren iki savaş-Venedik ve Avusturya-Bosna'da birçok sıkıntıya yol açmıştır. 1699'da Karlofça Antlaşmasından sonra Bosna Eyaleti'ne bağlı bazı yerleşim birimleri kaybedilmişti. Macaristan, Slovenya, Hırvatistan ve Dalmaçya bölgelerinden Osmanlı askeri çekilince Müslüman ahali de çekilmeye başladı. Bu bölgelerden çıkan Müslüman muhacirler Bosna Eyaleti'ne yerleştiler. Askeri planda vuku bulan bu değişimler sosyal tabakalaşmada da bazı değişikliklere yol açtı. Kaybedilen bölgelerden gelen yeniçeriler şehirlere yerleşerek nüfuz kazandılar. Şehir ayanı, askeri zümreler ve kapudanlar bu durumun daha da ilerleyip ve güçlenmesine sebep oldular. Bosna'daki ayan ve askeri zümreler merkezden ayrı hareket etmeye başlamış ve vergileri vadeleri gelmeden peşin olarak talep etme uygulanmasını yerleştirmişlerdir. Bu uygulama XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren fakir halkın ve Müslüman köylülerin bir dizi isyanına sebep olmuştur.⁶

XVIII. yüzyılın ortalarından başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük rakibi rolünde Rusya çıkış yapmaya başladı. 1778-1774 yılları süren Osmanlı-Rusya savaşında Rusya'nın zaferi Karadeniz bassetnünde ciddi değişikliklere neden oldu. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca barışının koşullarına göre, Rusya Karadeniz'in kuzey kıyılarında pekişti ve böylece Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan nüfusunun hamisi olarak görev yapmaya başladı; Tuna knyazlıqları (Moldova, Valaxiya, Bessarabiya) iç muhtariyyat elde ettiler, Kırım Hanlığı'nın Osmanlı sultanına bağımlılığına son verildi. 1783 yılında Rusya Kırım ve Kubâ'nı işgal etti. Osmanlı'nın zayıflaması Rusya'ya izin veriyordu ki, Akdenizi çıkıp Balkanlar'da Osmanlı hakimiyetine son versin. İşte bu yıllarda Avrupa'nın siyaset sahnesinde yeniden "Şark meselesi" gündeme geldi. Osmanlı'nın parçalanacağını hesap eden Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya Doğu Aralıqdənizi arazilerinde aktif olmağa başladılar. 1780-1790 yılların başlarında Avusturya-Rusya bloku Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ciddi diplomatik savaş açtılar. Onlar bununla da Osmanlı imperiyasının arazilerinin parçalanmasını hızlandırmaya çalıştı. Bu doğrultuda onlara İngiltere ve Fransa (1789-a kadar) yardımcı idiler. Bu sırada Rusya imperateriçesi II. Yekaterina (1762-1796) Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir proje ileri sürdü. Bu projenin merkezinde Türklerin Avrupa'dan tamamen kovulması, Bizans İmparatorluğu'nun dirçeldilmesi (II Yekaterina kendisinin torunu Konstantin Pavloviçi Bizans tahtına oturtmağı karara almıştı), Avusturya'ya Balkanlar'ın batı bölümünün verilmesi, Tuna knyazlıklarından oluşan aralık devletin oluşturulması duruyordu. Bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu 1768-1774 -cü yıllardaki hezimetin acısını çıkarmaya ve kaybedilen toprakları almak için Avusturya-Rusya bloğundan memnun olan İngiltere ve Fransa'nın aktif savunması ile Rusya'ya karşı savaşa başladı. Bu savaş 1787-1791 yılları kapsar. Bu savaşta 1788 yılında Rusya tarafından Avusturya da çıkış yapmaya başladı. Fakat 1788 yılında İngiliz-Fransız diplomasisi İsveç'i Rusya'ya saldırttı etti. 1788-1790 yılları arasında İsveç-Rusya savaşı başlandı. Fakat antirusiya koalisyonunun etkinliği meğlubiyetle yüzleşti. İsveç 1790 yılında savaştan çıktığını ilan etti (Verel barışı), 1791 yılında ise Osmanlı imperiyası Yassı barışını imzalamaya anlaştı. Bu barış Küçük Kaynarca barışının şartlarını tasdik ediyordu. Osmanlı-Rusya sınırı Dnestr çayına yaklaştı. Osmanlı İmparatorluğu Gürcistan'a olan iddialarından vazgeçmeli oldu ve Rusya'nın Tuna knyazlıklarının içişlerine karışmasını tanıdı. 1830 yılından itibaren "Şark meselesi" nde Rusya'nın rolü daha da arttı. Rusya 1853 yılından başlayarak, Mısır Valisi Muhammed

6 İzeti a.g.e., s.114-116

Ali Paşa'nın isyanından sonra zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu üzerinde ağalık etmek girişimlerinden vazgeçerek imparatorluğun parçalanmasına yönelik siyaset yürütmeye başlamıştı. O zaman Osmanlı İmparatorluğu hakkında «hasta adam» ifadesi kullanılıyordu. Rusya oluşmuş durumdan kullanarak, İngiltere'ye imparatorluğu paylaşmalarını önerdi. Ama İngiltere teklifi reddetti. İngiltere bile tahmin ediyordu ki, Osmanlı yaşaması onun çıkarlarına daha fazla uyumludur. Çünkü imparatorluğun korunması doğuda İngiliz sömürgeleri, öncelikle Hindistan'la iletişim sağlanmasına olumlu, Rusya'nın Akdeniz'e çıkmak yetenekleri ise olumsuz etki gösterecekti. Dolayısıyla İngiltere Balkanlar'da mevcut dengelerin korunmasında ilginçti. Fransa dünyada katolizmi savunma yaptığından, Rusya ise pravoslavlığın çıkarlarını yaydığına, Rusya'nın Fransa ile anlaşma de baş tutmuyordu. Böylece, Rusya Osmanlı bölünmesi yönünde tek başına mücadele etmek zorunda kalmalı oldu.⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma yoluyla Akdeniz'e çıkmaya can atan, ama müttefiksiz kalan Rusya kendi amacına ulaşmak için Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetinde yaşayan Hıristiyanlardan kullanıyor ve imparatorluğun sınırları içinde yaşayan Ortodoks halklarının haklarının savunulmasını gerektiriyordu. Osmanlı'nın Rusya ile anlaşmaya gelmemesinden, hem de İsa peygamberin doğulduğu yerde inşa edildiği iddia edilen Vifliye'deki kilisenin Ortodoks Hıristiyanların kontrolüne verilmesinden imtinasından, Rusya'nın ise Valaxiya ve Moldovayı işgalinden sonra 1853 yılında Kırım Savaşı başlar. İngiltere, Fransa, Sardunya krallığı ve Osmanlı ittifakından rahatsız olan ve yalnız kalan Rusya Fransa devriminin etkisi altında, tüm Slav halklarının birleşmesini hedefe götüren panslavyanlık akımının yardımı ile 1875 yılında öncelikle Sırların, sonra ise çernogoroyalıların isyanını oluşturuyor. Böylece, Balkan devletlerinde oluşan doktrin sonradan 1912 yılında Balkan Savaşları için zemine dönüşüyor.

Sardunya krallığı Kırım savaşında yer almak için birliklerini göndererek İtalya'nın birleşmesi yolunda hız yapıyor. Yeni oluşan İtalya Krallığı sömürge savaşına katılarak Tripolitaniyanı tutuyor. Bu da 1912 yılı Balkan Savaşlarının başlamasına güzel imkanlar açıyordu. Osmanlı İmparatorluğu 3 yıl süren Kırım Savaşı'ndan galip olarak ayrılrsa da, imparatorluk ciddi kayıplar veriyor. Çünkü askeri harcamaları ödemek için alınan borç devletin ödeme yeteneğinden hayli yüksek oluyor. Sonradan Osmanlı devletinin bu borcu Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde mali kontrolünün oluşturulmasına ve imparatorluğun aslında yarımmüstemelekeye dönüşmesine neden olur. Tüm bunlar Osmanlı'nın Balkanlar'da vergi yükünü artmasına yol açıyor. Çünkü imparatorluk borcun faizini ödemek kabiliyetinde olmuyor. Vergi yükünün artırılması ise Balkan yarımadasında isyana yol açıyor ve 1876 yılında Balkanlar'da büyük isyan için zemin oluşturuyor. Sultan I. Abdülmecid'in döneminde aşırı mali giderleri, artık geleneğe dönüşmüş dış borçlar ve Kırım Savaşı sırasında yabancı devletlerden para alınması sonuçta ona yol açan, 1874 yılında Osmanlı İmparatorluğu mali iflası ile yüz yüze kalıyor. Avrupa karşısında dev borçları ödeyebilmek için Osmanlı Devleti Balkanlarda vergileri artırıyor ve bu da Balkan

7 *Vostochny vopros vo vneşney politike Rossii: Koneç XVIII-naçalo XX veka. M., 1978; Kostyaşov Y.V., Kuzneçov A.A., Sergeev A.A., Çumakov A.D. Vostochny vopros v mejdunarodnix otnoşeniyax vo vtoroy polovine XVIII-naçale XX v. Kaliningrad, 1997; Vinogradov V.N. Vostochny vopros v bolşoy evropeyskoy politike. – V "poroxom poqrebe Evropi": 1878-1914. M., 2003; Solovyev S.M. İstoriya padeniya Polşi. Vostochny vopros. M., 2002.*

halklarının itirazına neden oluyor. Deniz kıyısında bulunan, Türk ve batı dünyasına açık olan Çerkez devletinin stratejik önemini anlayan Rusya, deniz kıyısında veya denize yakın yaşayan Müslüman toplumunun etkisini zayıflatmak ve hatta yok etmeye can atıyordu. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya'dan gelen Müslüman nüfusunu kabul etmesi için ortak mühacir komisyonları oluşturulur. Çerkezler, abazinler ve adıglar (adıgeylər) ise zorunlu olarak Kuzey Kafkasya'daki tarihi yerleşim yerlerinden Osmanlı devletine sürgün edilirler. Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık 493 bin muhaciri öncelikle Karadeniz kıyısındaki bölgelerde yerleştirir. Ama bu bölgelerde salgın hastalıkların yayılması ve ölüm oranının artmasından sonra mülteciler Balkan yarımadasına aktarılıyor. Mühacirlerin Hıristiyanların yaşadığı bölgelere yerleşmesi ile ilgili, onları yaşamsal sağlamak gerekliliği ortaya çıkıyor. Böylece, Balkanlarda yerli Hıristiyanlarla mühacirler arasında düşmanlık başlar. 1876 yılında Bulgarların isyanı sırasında mühacir çerkezlerle Bulgarlar arasında silahlı çatışmalar meydana geliyor. İsyana yatırılır. Avrupa'da ise yerel Bulgarların öldürülmesi kamuoyu oluşur ve Bulgarlara kurban gibi bakmaya başlarlar.

Bulgarlardan sonra Sırp isyanı kaldırılıyor ve Avrupa yine de Sırp kurban sayıyor. Rusya oluşmuş durumdan kullanarak Sırp ordusuna yardım eder. Yakında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşılan bu ordunun sıralarında Rus askerleri belirir. Osmanlı İmparatorluğu Balkandaki sorunları barış yoluyla çözmekle ilgili büyük devletlerin teklifini reddeder. Rusya ise Paris barış anlaşmasında tespit edilmiş Karadeniz'in neytrallaştırılması bendinin yasal geçerliliğini tanımadığını beyan ediyor. İngiltere Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yeni bir savaşın başlayacağından rahatsız olarak, Londra konferansı geçiriyor. Osmanlı İmparatorluğu bu konferansta sunulan protokolü devletin iç işlerine karışmak gibi değerlendirerek reddeder. Böylece, tüm çabalara rağmen, "93 savaşı" olarak bilinen sonraki Rus-Türk Savaşı başlar. Romanya ve Bulgaristan'ın bağımsızlık talebi ile birlikte, ulusal azınlıkların isyanı oluşmuş sorunların, Rusya'nın batıya ve güneye doğru genişleme politikasının bir sonucu olur. Balkan savaşının kendine özgü egzersizi olan ve panslavyanlık akımı üzerinde başlayan Rus-Türk Savaşı Balkanlarda Türk halkının soykırımına yol açıyor. İşgal edilen bölgelerden kaçan Türk ve Müslüman nüfusu daha güvenli saydıkları yerlere taşınır. Plevnanın ablukası sona erdikten sonra Bulgarlar şehre girerler ve tüm yaralı Türkleri öldürürler. Çeşitli kaynaklarda mühacirlerin sayısının 130 binden 1,5 milyona kadar olduğu gösterilmiştir. Mühacirler Osmanlı kontrolündeki bölgelerdeki camilere, dini okullara, sıradan vatandaşların evlerine sığınır. Bu da sonuçta Osmanlı ekonomisine etkiliyor.

93 savaştan sonra imzalanan ve çok sert koşulları olan San-Stefan Mütarekesi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu için daha makul sayılan Berlin traktatı imzalanır. Bu anlaşmalar sonucunda Balkanlar'ın coğrafyası tamamen değişiyor. Türk ve Müslüman nüfusunun soykırımı ve mühacireti sonucunda Balkanlar'da Türk nüfusu ciddi şekilde azalır, Rusya'nın dominantlığı ise artıyor. Hesaplamalara göre, Balkanlar'dan 1,5 milyon kişi göç etti. Balkanlar'daki Türk köyleri yağma ve imha edilir, Türk nüfusu ise işkence ile öldürülüyor. Kemal Karpatın bildirdiğine göre, yarımadada 1,5 milyon kişi mülteci düştü ve bu zaman 300 bin kişi öldürüldü. Amerikan kaynaklarına göre, savaş nedeniyle 400 bin Türk öldürüldü, 1 milyon kişi ise mülteci düştü. İngiliz kaynakları da bu soykırım hakkında bilgi verirler. Bu bilgilere göre, köylerden birinde 170 evden 96 tanesi ve 1 okul, diğer köyde 120 evden 13'ü, 1 okul ve 1 cami yandı. Aynı kaynaklara göre, Bulgaristan'daki Qazanlıq yakınlarındaki Mufliş köyünde Rus ve Bulgarlardan oluşan grup kaçmak isteyen 100 türkü öldürdü.

Böylece, 93 savaş tarihte dönüm noktasına dönüşmüştür ve ilk kez Türkler Balkanlar'da ulusal azınlığa dönüştükleridir. Bu durum 1912 yılı Balkan savaşlarını gibi devam etti. Bu dönemden sonra ise Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki mevcudiyetine son atıldı. Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan 200 tabur (75 bin canlı kuvvet) oluşan Osmanlı ordusuna Balkanlar'dan çıkarılmasından kullanarak 1912 yılında Balkan savaşına başladılar. Onlar Balkanlar'da çarpışmaların önlenmesi sloganını elde hareketle, Türklerin Balkan yarımadasında mevcudiyetine son koymaya çalışırlar. Eğer bu savaşların Türklerin ve Müslümanların Balkanlar'dan tamamen çıkarılması ve bölgede Türk mevcudiyetinin yok edilmesi karakteri taşıdığı dikkate alınırsa, yaşananları savaş deyil, soykırım adlandırmak için tüm esaslar var. Bu günün özünde de doğudan batıya, kuzeyden de güneye kadar dönemin göçmenlerinin soyuna rastlanır. Onlar soykırım günlerini ve vatanlarından göç salıncıklarını kan hafızalarında saklıyorlar.

Tüm bu olaylar Rusya ve Sovyet tarihşünaslığına çarpıtılmış ve Balkan halklarının "ulusal özgürlük" mücadelesi gibi sunulmuştur. Balkan halklarının mücadelesi Sovyetler döneminde ders kitaplarında yer alan ve Osmanlı İmparatorluğu'na, Türkiye'ye karşı derin bir nefret aşlanmıştır. Bu konuda binlerce kitaplar, monografiler yazılmıştır. Onların yazdıkları şunlardır: "Birçok yüzyıllıkler- XIV yüzyıldan başlayarak XIX yüzyıla kadar Balkan halkları: Sırlar, Yunanlar, Rumınlar, Bulgarlar- Türklerin işgali altında acı çekti. Bu bölgelerde ekonomik, sosyal ve kültürel gelişme Türk esaretçilerinin faaliyeti sonucunda gerilemeye başladı. Balkanlar'da kendilerini oranın asıl sahibi gibi götüren işgalci Osmanlı Sultanları nüfusun var-yoktan çıkmasında müstesna rol oynamışlardır. Onlar Balkanlar'da yaşanan isyanları kılıç gücüne uyuyormuş ve katliamlar yapmışlar. Vaktiyle İ.Stalin yazıyordu ki, Türk asimilyatorları tüm asimilayatorlardan daha gaddardırlar. Fakat Balkanlar'da istismar olunan bu halklar Türklerin gaddarlıklarına rağmen XIX yüzyılda güçlü, nizamlanmış isyanlar kaldırmış ve sonuçta bağımsız milli devletler-Sırbistan, Yunanistan, Romanya oluşmuştur"⁸ 26.

Başka bir monoqrafiyada şöyle yazılmıştır: "Rusya halkı Güney slavyanlarını osmanlı boyunduruğundan kurtarmak için kendisinin tarihi misyonunu onurla yerine getirdi. Rusya bunu sadece Güney slavyanlarının uzun, kahraman ve dikkatli mücadelesi sayesinde yapabildi"²³. Rusya'nın şovinst hareketleri henüz zamanlar dünyada tanınan demokratları tarafından da destekleniyordu. Rusya'da şimdi de bu yön kendini gösteriyor. Orada yaşayan demokratlar da başka halklara karşı şovinst karakterden çıkış ediyordular. Rusya'nın bir zamanlar Balkanlar'da yaptığı Hıristiyan hemrelyiğine oy verenler arasında demokratik basın, büyük Rus düşünürleri ve demokratları Belinski, Gertsen, Çernişevski, Dobrolyubov ve Pisarev de vardı. Onlar Rusya'nın Balkanlar'da yürüttüğü şovinst politikasını destekler, Balkanlar'da Müslümanların, Türklerin kırılmasını alqışlayırdılar.

8 Stoyanov Zaxariy, *Zapiski o Bolqarskix vosstaniyax*, M., 1953, s.3-721.

Bu tür monografılar yüzlerce dir. Bu konuda yüzlerce adaylık ve doktorluk çalışmaları yazılmıştır.⁹

O zamanlar Rusya'da bununla ilgili çok sayıda filmler de çekilmişti. Bunlardan biri yönetmen Aleksey Denisovun çektiği "Rus haçı Balkanlar'da" filmidir. Burada on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Bulgaristan'da yaşanan olaylar aydınlatılmıştır. Bulgarların Osmanlı Türklerine karşı mücadelesi ve Rusya-Osmanlı Savaşı açıklanmıştır. Filmin kahramanlarından biri Viktor Qyugodur. 1876 yılında Viktor bile gışgırır: "İnkişaf etmiş Avrupa'nın gözü önünde tüm halkı yok ederler. Fakat bizim hakimiyet buna göz yumuyor". Filmde yansır ki, Bulgarların kırılmasına karşı Rusya çıkış ediyor, ama Batı Rusya'yı işgalci gibi itham ediyordu. Filmde gösteriler ki, osmanlılar 30 bin Bulgarı mahvediyor. Bunların içerisinde çocuklar ve kadınlar da vardır. Yüzlerce Bulgar köyü yok ediliyor. Filmde Rusya'nın rolü kurtarıcı olarak veriliyor. Gösterilir ki, Rusya bu mücadelede 200 bin kahraman subay ve askeri şehit verir. Sonucda belirtelim ki, biz bu küçük makale ile Rusya tarihşünaslığında Balkanlar'da yaşanan süreçlere nasıl değer verildiğini nazarinizə çatdırmağa çalıştık. Makaleden görüldüğü gibi Rus şovinizmi tarihşünaslıqda daha güçlü şekilde kendini göstermiş ve anti-osmanlı, anti-Türk propagandası ile Rusya arazilerinde yaşayan halklara nefret aşılmağa girişimler yapılmıştır.

9 Rovnyakov A.A. *V borbe za svobodu Bolqarii*. L., 1980, s.3-207; Grigoryeva A.A. *Balkanskaya politika Rossii i panslavizm v 80-ye godı XIX – naçale XX veka // İstoriçeskiye, filosofskiyeye, političeskiye i yuridičeskiye nauki, kulturologiya i iskusstvovedeniye. Voprosı teorii i praktiki*. 2012, № 6-1. s. 206; Leşilovskaya İ.İ. *Obşestvenno-politiçeskaya borba v Xorvatii*. M., 1977; Çurkina İ.V. *Slovenskoye naçonalno-osvoboditelnoe dvijeniye v XIX v. i Rossiya*. M., 1972; Dostyan İ.S. *Russkaya obşestvennaya msl i balkanckiyeye narodi*. M., 1980. 6.15.Slavyanskiy vopros: veki istorii. M., 1997; Dyakov V.A. *Politiçeskiye interpretaçii idei slavyanskoy solidarnosti i razvitiye slavyanovedeniya (s konça XVIII v. do 1939 god.) // Metodologičeskiye problemi istorii slavistiki*. M., 1978; Dyakov V.A. *Slavyanskiy vopros v obşestvennoy jizni dorevolyuçionnoy Rossii*. M., 1993; Rovnyakova L.İ. *Borba yujnux slavyan za svobodu i russkaya periodičeskaya peçat (50-70-e gg. XIX v.)*. JI., 1986; Vlasova Y.V. *Serbo-tureçkaya vojna 1876 g. i obşestvennoe mneniye Rossii: dis...kand. ist. Nauk. Voronej*, 2003; Prokudin B.A. *İdeya slavyanskogo yedinstva v političeskoy musli Rossii XIX veka: genesis, osnovniye napravleniya i etapi razvitiya: dis...kand. polit.nauk*. M., 2007; Suçalkin Y.A. *Russko-tureçkaya vojna 1877-1878 gg. V oçenkax rossijskix sovremennikov: dis... kand. Ist. Nauk. Belqorod*, 2013; Kerimova M.M. *Yugoslavyanskiye narodi i Rossiya. Etnografičeskiye syujeti v russkix publikaçiyax i dokumentax pervoy polovini 19 v. M.*, 1997; Şmyakin A.L. *Tradiçionnoye obşestvo i vizovı modernizaçii. Serbiya posledney treti XIX-naçala XX v. glazami russkix // Russkiye o Serbii i serbax*. SPb., 2006; Bolqariya i Rossiya (XVIII–XX vek): vzaimopoznaniye. M., 2010; Griqoryeva A.A. *Panslavizm: ideologiya i politika: dis...kand. ist. nauk. İrkutsk*, 2010; Yakovlev O.A. *Russkoye obşestvo i naçionalno-osvoboditelnaya borba yujnux slavyan v 1875-1876 gg.: Publ. dokumentov // Sov. Arxiv*. 1978. № 2. s. 76-81; Fomin Y.E. *Obşestvennost Ukraini i naçinalno-osvoboditelnoye dvijeniye yujnux slavyan v 1875-1878 gg.: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Kiyev*, 1971; Naroçniçkaya L.İ. *Rossiya i naçinalno-osvoboditelnoye dvijeniye na Balkanax M.*, 1979; Kuzmiçeva L.V. *Russkiye dobrovolçı v serbo-tureçkoy vojne 1876 g. //Rossiya i Vostoçnyy krizis 70-x gg. XIX v. M.*, 1981. s. 82 i dr; Leşilovskaya İ.İ. *İstoriçeskiye korni yuqoslavskogo konfliktı // Voprosı istorii* 1994 g. № 5; Naroçniçkaya L.İ. *Rossiya i naçinalno-osvoboditelnoye dvijeniye na Balkanax M.*, 1979; Ulunyan A.A. *Aprelskoye vosstaniye 1876 g. v Bolqarii i Rossiya (oçerki)*. M., 1978.

KAYNAKÇA

- BOLQARIYA i Rossiya (XVIII–XX vek): Vzaimopoznaniye. M., 2010.
- BOÇKARYEVA S.İ. (Dançenko) Russko-serbskiye otnoşeniya v 1875-1878 gg. // Sovetskoye slavyanovedeniye. 1977 g. № 4.
- ÇİZAKÇA Murat. Price History and the Bursa Silk İndustry; A study in Othoman İndustrial Decline, 1550-1700, The journal of Economic History, vol XI, (Sept 1980), s.533-551.
- ÇURKİNA İ.V. Slovenskoye Naçonalno-Osvoboditelnoe Dvijeniye v XIX v. i Rossiya. M., 1972.
- DOSTYAN İ.S. Russkaya Obşestvennaya Misl i Balkanckiye Narodı. M., 1980.
- SLAVYANSKIY Vopros: Vexi İstorii. M., 1997.
- DYAKOV V.A. Politiceskiye İnterpretacii İdei Slavyanskoy Solidarnosti i Razvitiye Slavyanovedeniya (s konça XVIII v. do 1939 god.). // Metodologiceskiye Problemi İstorii Slavistiki. M., 1978.
- DYAKOV V.A. Slavyanskiy Vopros v Obşestvennoy Jizni Dorevolyuçionnoy Rossii. M., 1993.
- FOMİN Y.E. Obşestvennost Ukraini i Naçinalno-Osvoboditelnoye Dvijeniye Yujnix Slavyan v 1875-1878 gg.: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Kiyev, 1971.
- GRİQORYEVA A.A. Panslavizm: İdeologiya İ Politika: dis...kand. ist. nauk. İrkutsk, 2010.
- GRİGORYEVA A.A. Balkanskaya Politika Rossii i Panslavizm v 80-ye Godı XIX – Naçale XX veka // İstoriçeskiye, Filofofskiye, Politiceskiye i Yuridiçeskiye Nauki, Kulturologiya İ İksusstvovedeniye. Voprosı Teorii İ Praktiki. 2012. № 6-1, s. 78-82.
- İZETİ Metin. Balkanlar'da Tasavvuf, İstanbul 2004.
- KOSTYAŞOV Y.V., Kuzneçov A.A., Sergeev A.A., Çumakov A.D. Vostoçnyy Vopros V Mejdunarodnix Otnoşeniyax Vo Vtoroy Polovine Xvııı-Naçale XX v. Kalininqrad, 1997.
- KERİMOVA M.M. Yugoslavyanskiye Narodı i Rossiya. Etnograficeskiye Syujeti v Russkix Publikacijax i Dokumentax Pervoy Polovını 19 v. M., 1997.
- KUZMİÇEVA L.V. Russkiye Dobrovolçı v Serbo-Tureçkoy Voyne 1876 g. // Rossiya i Vostoçnyy krizis 70-x gg. XIX v. M., 1981. s. 82 i dr.
- LEŞİLOVCKAYA İ.İ. Obşestvenno-Politiceskaya Borba v Xorvatii. M., 1977.
- LEŞİLOVSKAYA İ.İ. İstoriçeskiye Kornı Yuqoslavskogo Konfliktı // Voprosı istorii 1994 g. № 5.
- Modern History of Macedonia, 1830-1912, Selanik, 1988.
- Naroçniçkaya L.İ. Rossiya i Naçinalno-Osvoboditelnoye Dvijeniye na Balkanax M., 1979.
- ÖZTUNA Yılmaz, Rumelini Kaybımız, İstanbul 1990.
- ÖNSAY Rıfat. Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, Ankara 1988.
- PROKUDİN B.A. İdeya Slavyanskogo Yedinstva v Politiceskoy Mislı Rossii XIX Veka: Genezis, Osnovniye Napravleniya i Etapı Razvitiya: dis...kand. polit.nauk. M., 2007.
- ROVNYAKOV A.A. V Borbe Za Svobodu Bolqarii. L., 1980, s.3-207.
- ROVNYAKOVA L.İ. Borba Yujnix Slavyan Za Svobodu i Russkaya Periodiceskya Peçat (50-70-e gg. XIX v.). JI., 1986.

- SOLOVYEV S.M. İstoriya padeniya Polşi. Vostoçny vopros. M., 2002.
- STOYANOV Zaxariy. Zapiski o Bolqarskix vosstaniyax. M., 1953.
- SUÇALKİN Y.A. Russko-Tureçkaya Voyna 1877-1878 gg. V oçenkax Rossiyskix Sovremennikov: dis.... kand. Ist. Nauk. Belqorod, 2013.
- ŞMYAKİN A.L. Tradiçionnoye Obşestvo i Vizovı Modernizaçii. Serbiya Posledney Treti XIX-Naçala XX v. Glazami Russkix // Russkiye o Serbii i Serbax. SPb., 2006.
- ULUNYAN A.A. Aprelskoye Vosstaniye 1876g. vBolgarii i Rossiya (oçerki). M., 1978.
- VOSTOÇNIY Vopros vo Vneşney Politike Rossii: Koneç XVIII-Naçalo XX veka. M., 1978. Vinogradov V.N. Vostoçny Vopros v Bolşoy Evropeyskoy Politike. – V “Poroxom Poqrebe Evropı”: 1878-1914. M., 2003.
- VLASOVA Y.V. Serbo-Tureçkaya Voyna 1876 g. i Obşestvennoe Mneniye Rossii: dis....kand. ist. Nauk. Voronej, 2003.
- YAKOVLEV O.A. Russkoye Obşestvo i Naçionalno-Osvoboditelnaya Borba Yujnix Slavyan v 1875-1876 gg.: Publ. Dokumentov // Sov. Arxivı. 1978. № 2. s. 76-81.

İnternet Kaynakları

- school-collection.edu.ru/catalog/res/
news.lent.az/news/. Balkan müharibeleri: türk xalqının soyqırımının 100 ili-Tarix.
"Turksam", Özlem Süslüoğluwww.vesti.ru/doc.html?id=259543&cid=7

AZINLIK VE YABANCI OKULLARIN ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNE ETKİSİ: DİYARBEKİR VİLAYETİ ÖRNEĞİ

HATİP YILDIZ*

GİRİŞ

Azınlıklar, İstanbul'un fethinden itibaren Osmanlı Devleti'nde kendi eğitim kurumlarını kurup teşkilatlanma çalışmasına girişmişlerdir. Azınlıkların okul açmalarında dayanak noktaları fermanlardır.¹ Bu fermanlar doğrultusunda okul açma hakkı önce Rumlara ve daha sonra Ermeni ve diğer gayrimüslim cemaatlere verilmiştir.²

Osmanlı Devleti'nin birçok vilayet ve sancağında olduğu gibi, Diyarbekir Vilayeti'nde de, Müslüman tebaaya ait çeşitli kategorilerdeki okulların yanı sıra, gayrimüslim tebaa olan azınlıklara ait de çok sayıda okul açılmıştır. Mesela, 1870 yılı başında Diyarbekir merkezinde 3 Ermeni, 1 Protestan, 1 Rum, 1 Rum Katolik, 1 Keldani, 1 Süryani ve 1 Yahudi mektebi;³ 1873 ve 1874'te Siverek'te 3 azınlık mektebi;⁴ 1875'te Hazro'da 1 gayrimüslim mektebi mevcuttur.⁵

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876'dan 1900 yılı sonlarına kadar, Diyarbekir Vilayeti'ni oluşturan Diyarbekir sancağında 3 rüşdî derecesinde ibtidaî, 1 ibtidaî, 23 sıbyan; Mardin sancağında 1 ibtidaî, 14 sıbyan; Ergani Madeni sancağında ise 1 rüşdî derecesinde ibtidaî ve 9 sıbyan gayrimüslim mektebi daha açılmıştır.⁶

Vital Cuinet'e göre, 1890'lı yıllarda Diyarbekir Vilayeti'nde yer alan gayrimüslim mekteplerin tamamı ilkokul düzeyindedir. Şehir merkezindeki sayıları 18 olan bu okullarda, 1146 öğrenci ve 36 öğretmen eğitim yapmaktadır. Vilayet genelindeki gayrimüslim okul, öğrenci ve öğretmen dağılımı dikkate alındığında, Diyarbekir sancağında 113 okul, 4.772 öğrenci ve 129 öğretmen; Ergani sancağında 48 okul, 1.140 öğrenci, 59 öğretmen; Mardin sancağında 58 okul, 3.490 öğrenci ve 80 öğretmen mevcuttur.⁷

1901 ile 1905 yılları arasında Diyarbekir'de 9, Siverek'te 4, Derik'te 2, Silvan'da 5, Lice'de 3, Mardin'de 7, Nusaybin'de 1, Cizre'de 1, Midyat'ta 4, Avine'de 1, Maden'de 2, Ergani, Palu ve Çermik kazalarında 3'er azınlık mektebi vardır.⁸

*Yrd. Doç. Dr. Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

1 M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul 2005, s. 260.

2 Vahapoğlu, a. g. e, s. 80.

3 *Diyarbekir Gazetesi*, No: 34, 24 Mart 1870 (21 Zilhicce 1286); *Diyarbekir Vilayet Salnamesi (DVS)*, H. 1287, s. 134.

4 *DVS*, H. 1290, s. 365; *DVS*, H. 1291, s. 75.

5 *DVS*, H. 1292, s. 188.

6 *Diyarbekir Gazetesi*, No: 1195 (Nüsha-i Fevkalade), 2 Eylül 1900 (7 Cemaziyülevvel 1318).

7 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1890-1894, I-IV, s. 413, 455.

8 *DVS*, H. 1319, s. 196, 200, 201, 203, 204, 206, 207; *DVS*, H. 1321, s. 302, 304, 305, 307, 308, 310; *DVS*, H. 1323, s. 409, 412, 415, 417.

I. Dünya Savaşı öncesinde ise Diyarbakir merkezinde 95, Ergani'de 41 Gregoryen Ermeni mektebi tespit edilmiştir.⁹

Yabancı okulların Osmanlı Devleti'nde açılmasının başlangıcı ise Fransa ile imzalanan 1536 kapitülasyon anlaşmasına kadar gitmektedir.¹⁰ Nitekim bu anlaşmanın etkisiyle, ilk defa 1583 yılında Osmanlı'da açılan Fransız okulları, Amerikan okullarından sonra, Osmanlı'daki en kalabalık okullar olmuştur.¹¹

Devletin zayıflamasına paralel olarak, Fransa'ya tanınan imtiyazlar diğer Avrupa ülkelerine de tanınmıştır. Bu ülkeler, Osmanlı tebaası olan azınlıklar üzerinde himaye hakkı elde etmişlerdir. İşte bu himaye haklarından yararlanan Hıristiyan misyonerleri, Osmanlı ülkesine yayılarak, çeşitli eğitim ve kültür kurumları açmışlardır. Fakat ilk zamanlarda açılan yabancı okullar fazla etkili olamamıştır.¹²

Osmanlı'da yabancı okulların yoğun olarak açıldığı dönem Tanzimat Dönemi'dir. Bu okullar, asıl zararlı faaliyetlerini de bilhassa Tanzimat'ın ilanından sonra göstermişlerdir. ¹³ Açılışı tamamen devlet kontrolü dışında gerçekleştirilen söz konusu okullar, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile belirli bir düzene sokulmak istenmişse de, bu okullara sahip çıkan devletlerin baskısı sebebiyle okullar üzerinde denetim tam olarak sağlanamamıştır.¹⁴

Yabancıların Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile ilgilenmeleri, 17. ve 18. yüzyıllar gibi eski dönemlere dayanmaktadır. ¹⁵ Ancak bölgedeki okullaşma yoğunluğu, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır.

1901 ile 1905 yılları arasında Diyarbakir ve Mardin kazalarında 2'şer yabancı devlet mektebi mevcuttur. ¹⁶ 6 Ocak 1906 (24 Kânunuevvel 1321) tarihinde Babiâli'ye takdim edilen defterde; Diyarbakir Vilayeti dâhilinde Fransa'nın himayesinde 2 ve Amerika'nın himayesinde 1 yabancı okul görülürken, başka devletlere ait okullar yer almamaktadır.¹⁷

9 Necdet Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, Mart, İstanbul 2004, s. 316.

10 Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 14.

11 Taşdemirci, a. g. m, s. 26.

12 Taşdemirci, a. g. m, s. 14.

13 Taşdemirci, a. g. m, s. 14.

14 Vahapoğlu, a. g. e, s. 261.

15 Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış; Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*; (Çev: Atilla Dirim), İstanbul 2005, s. 94.

16 DVS, H. 1319, s. 196, 200, 201, 203, 204, 206, 207; DVS, H. 1321, s. 302, 307; DVS, H. 1323, s. 409, 415.

17 BOA, MF. MGM, 7/24.

A. OKULLARIN RUHSATA BAĞLANMASI ÇABALARI

Osmanlı Devleti, azınlık ve yabancı okullar ilk açıldığı zaman uzun yıllar bu okulları fazla önemsememiş, kontrol etmemiş ve hatta bazı Ermeni azınlık okullarına para desteğinde bile bulunmuştur. Ancak 1890'dan itibaren sıkı bir denetim uygulamaya çalışmış ve bu amaçla ruhsat işine daha fazla önem vermeye başlamıştır. Nitekim Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliği'nden maarif müdürlerine gönderilen 3 Nisan 1892 (5 Ramazan 1309) tarihli telgrafnamede; İstanbul'da ve diğer vilayetlerde ruhsat alınmaksızın vaktiyle açılmış ve henüz resmi ruhsata bağlanmamış olan gayrimüslim ve yabancı devlet mekteplerine üç ay süre verilmesinin irade-i aliye gereği olduğu ifade edilmiştir.¹⁸ Üç aylık zamanın dolmasıyla birlikte İstanbul'daki gayrimüslim mektepleri için bu süre üç ay daha uzatılarak, bu müddet zarfında ruhsat almayan okullar hakkında, Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesine göre işlem yapılması kararlaştırılmıştır. Taşra mektepleri için tayin olunacak müddet ise valilerin takdirine bırakılmıştır.¹⁹ Fakat ikinci defa verilen süre de dolmasına rağmen, ruhsat alma hususu tamamlanamamıştır. Bunun üzerine, Sadaret'ten gönderilen 30 Kasım 1892 (10 Cemaziyülevvel 1310) tarihli tezkirede; zikredilen müddetin sınırlandırılmasına gerek olmadığı gibi, bu mekteplerin şimdi kapatılmasına teşebbüs olunmasının münasip olamayacağı; bu nedenle, yabancı mekteplerle alakadar olan devletlerle yapılmakta olan müzakereler iyi bir neticeye ulaşincaya kadar hal ve maslahata göre muamele yapılması gerektiği ifade edilmiştir.²⁰

Yine umum maarif müdürlerine gönderilen 20 Aralık 1892 tarihli şukkada da; yabancı okulların resmi ruhsata bağlanması sebeplerinin ikmali için Babiâli ile yabancı elçilikler arasında görüşme ve müzakerelerin devam ettiği belirtilmiştir. Bu görüşmeler kesin bir sonuca ulaşincaya kadar, söz konusu mekteplerden vaktiyle açılmış olanların mesul müdürleri ve kurucuları tarafından müracaat edildikçe usulüne göre hemen ruhsatname verilecektir. Ancak, Padişahın iradesi olmaksızın taşra yetkilileri tarafından yeni yabancı okulların açılmasına kesinlikle ruhsat verilmeyecektir.²¹

Sözü konusu mekteplere verilecek "resmi ruhsatnameler" matbu ve standart olarak hazırlanmış olup, mekteplerden alınacak gerekli bilgiler işlendikten sonra, yine matbu olarak hazırlanan Esas Defterlerine numara sırasıyla mektebin mesul müdürü adına kaydedilecektir.²² Maarif müdürleri, ruhsatname alma talebinde bulunanlara kolaylık sağlayacak ve bu hususta acele edecektir.²³ Gerek kilise civarında ve gerek kiliselere tabi binalar ile sair mevkilerde bulunup, vaktiyle açılmış ve mesul müdürü, müessis, muallim ve muallimelerinin hali ve şahadetnameleri; tedris kitapları ve programları Maarif Nizamnamesi'ne muvafık olan ne kadar gayrimüslim mektebi varsa ruhsat verilecektir.²⁴

18 BOA, MF. MGM, 1/95.

19 BOA, MF. MGM, 2/40, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum Maarif Müdürlüğüne gönderdiği 12 Temmuz 1892 (30 Haziran 1308) tarihli şukka; BOA, MF. MGM, 2/62.

20 BOA, MF. MGM, 3/10, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum Maarif Müdürlüğüne gönderdiği 3 Ocak 1893 (14 Cemaziyülâhır 1310) tarihli şukka.

21 BOA, MF. MGM, 2/124, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum Maarif Müdürlüğüne gönderdiği 20 Aralık 1892 (30 Cemaziyülevvel 1310) tarihli şukka.

22 BOA, MF. MGM, 1/90, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum Maarif Müdürlüğüne gönderdiği 29 Mart 1892 (29 Şaban 1309) tarihli şukka; BOA, MF. MGM, 2/30.

23 BOA, MF. MGM, 1/90, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum Maarif Müdürlüğüne gönderdiği 27 Mayıs 1892 (29 Şevval 1309) tarihli şukka.

24 BOA, MF. MGM, 2/62, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum Maarif

Bu emirler doğrultusunda, Diyarbakir Vilayeti dâhilindeki gayrimüslim mekteplerine ruhsatname verilmesi çalışmaları, ilk olarak 1893 yılında ve vilayet maarif müdürü Mehmed Ali Ayni tarafından başlatılmıştır. Mehmed Ali Ayni, henüz ruhsatname almayan mektepleri ihtiva eden bir defter hazırlayarak, 3 Ağustos 1893 (20 Muharrem 1311) tarihli arizayla Maarif Nezaretî'ne takdim etmiştir. Söz konusu tarihten, 25 Eylül 1893 (14 Rebiyülevvel 1311) tarihine kadar 11 mektebe daha ruhsatname verildiği anlaşılmaktadır.²⁵ Bu mekteplerin tamamı sıbyan ve ibtidaî derecesinde olup, 4'ü Protestan, 1'i Ermeni, 2'si Süryani Katoligi, 3'ü Ermeni Katoligi ve 1'i Süryani Kadim milletine aittir. Birçoğu ait oldukları millet ve mezheplerin kiliseleri dâhilinde veya civarında faaliyet gösteren söz konusu mekteplerden bir kısmının açılış tarihi 17. yüzyılın sonlarına kadar gitmektedir. Örneğin, Mardin'de eğitim yapan üç yıllık erkek sıbyan mektebinin talebe mevcudu 140 olup, açılış tarihi 1695/1696 (R.1106)'dır.²⁶

Vilayet dâhilinde, 4 Ekim 1893 (23 Rebiyülevvel 1311) tarihine kadar ruhsatname verilen gayrimüslim mekteplerin sayısı 30'u bulmuştur. Maarif müdürüne göre, şimdilik ruhsatsız kalan mekteplerin çoğu nahiyelerde bulunan gayet adi ve önemsiz bir takım sıbyan mektepleri olup, bunlar da muallimleri celb edilmek suretiyle en kısa zamanda ruhsata bağlanacaktır.²⁷

Yine maarif müdürü Mehmed Ali Bey'e göre, bu ruhsat işinin süratle sonuçlanmamasının en büyük sebebi, birçoğu, vilayetin bağlı bölgelerinde bulunan mektep muallimlerini vilayet merkezine getirtmekteki zorluktur. Eğer mahalli hükümet veya maarif komisyonları resmi ruhsat verebilselerdi, şimdiye kadar ruhsatsız hiçbir okul kalmazdı.²⁸

Vali Sırrı Paşa zamanında (1890-1895), Diyarbakir merkezi ile bağlı bölgelerde bulunan gayrimüslim mekteplerinden 42 tanesine ruhsatname ve 68 öğretmene de şehadetname verilmiştir.²⁹

Vilayet-i Sitte dâhilinde rüşdiye derecesinde bulunan gayrimüslim mekteplerine Osmanlıca öğretmek için muallimler tayin edilerek, maaşlarının her vilayetin maarif tahsisatından verilmesi, irade-i seniyye gereği, Maarif Nezaretî'nin 16 Mayıs 1896 (4 Mayıs 1312) tarihli tezkiresiyle vilayet maarif müdürlüklerine bildirilmiştir. Bu sayede, söz konusu mekteplerde Müslüman birer muallim bulundurulacak, bu mekteplerin teftişi kolaylaşacaktır.³⁰ Bu emir doğrultusunda, Diyarbakir'de bulunan Ermeni, Keldani ve Süryani mektepleri ile Palu Ermeni Mektebi'ne aylık 120 kuruş maaşla birer Lisan-ı Osmanî muallimi tayin edilmiştir.³¹

Müdürlerine gönderdiği 27 Ağustos 1892 (3 Safer 1310) tarihli şukka.

25 BOA, MF. MGM, 4/73, *Diyarbakir Vilayeti Maarif-i Umumiye Müdüriyetinin Maarif Nezaretî'ne gönderdiği 25 Eylül 1893 (14 Rebiyülevvel 1311) tarihli ariza.*

26 BOA, MF. MGM, 4/73, 26 Eylül 1893 (14 Eylül 1309) tarihli çizelge.

27 BOA, MF. MGM, 4/78, *Diyarbakir Vilayeti'nden Maarif Nezaretî'ne yazılan 4 Ekim 1893 (23 Rebiyülevvel 1311) tarihli tahrirat.*

28 BOA, MF. MGM, 4/73, *Diyarbakir Vilayeti Maarif-i Umumiye Müdüriyetinin Maarif Nezaretî'ne gönderdiği 25 Eylül 1893 (14 Rebiyülevvel 1311) tarihli ariza.*

29 DVS, H. 1312, s. 168.

30 BOA, DH. TMİK. S, 2/103.

31 BOA, MF. MGM, 8/29.

Vilayet dâhilindeki gayrimüslim mektepleri her yıl belirli zamanlarda teftiş edilmiştir. Mesela, 1898 (R. 1313) yılı teftişinin, yılın son ayı olan Şubat'ta yapıldığı ve teftiş hakkında Maarif Nezareti'ne bilgi verildiği görülmektedir.³²

Osmanlı ülkesinde bulunan bütün Ermeni mekteplerinde okutulacak kitap ve risaleler, 1894 yılı başlarında Patrikhanece seçilip Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından tetkik edildikten sonra kabul ve tasdik edilmiştir. Sözü edilen kitap ve risalelerin isimleri matbu defter şeklinde tanzim edilerek, vilayet merkezleri ile sancak ve kaza maarif komisyonlarına gönderilmiştir. Böylece, bundan sonra, vilayet dâhilinde bulunan Ermeni mekteplerinde, bu defterde isimleri yer alan kitap ve risalelerin dışında, başka kitapların okutulmasına müsaade edilmeyecektir.³³ Bu husus, diğer gayrimüslim mektepleri için de geçerlidir. Mesela, Diyarbakir maarif müdürünün 30 Kasım 1910 (27 Zilkade 1328) tarihli tahriratına verilen cevapta; gayrimüslim ibtidâi ve tali mekteplerinde, iktisadi sınıflar arasında soğukluk ve düşmanlık telkinine, çocukların mensup olduğu cemaatlerin mezhep akidelerine ve medeniyet ananesine muhalif fikirlerin neşrine; Sosyalizm, Komünizm ve Anarşizm ile ilgili bir takım siyasi emellerin talim ve terbiyeyle çocuklar arasında yayılmasına meydan verilmemesine itina gösterilmesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁴

Bazı vilayetlerde bulunan gayrimüslim mekteplerinin gelirleri masraflarına kifayet etmemiştir. Bu nedenle, sözü edilen mekteplerin yararına, bu mekteplerin bulunduğu kasaba ve köy ahalisinden sanat ve ticaretle uğraşan bazı kişi ve cemiyetler tarafından İstanbul'da tiyatro, balo ve piyango tertipleme gibi vesilelere öteden beri teşebbüs olunmuştur.³⁵ Ancak, söz konusu mekteplerin varlığı ve talebe adedi, yıllık gelir miktarı, gelir ve gider arasında bir denge olup olmadığı, yardıma ihtiyacı olup olmadığı, bu cemiyetler tarafından yapılan etkinlikler vasıtasıyla toplanan meblağın yerine sarf edilip edilmediği ve bu konuda bir suiistimal olup olmadığı bilinmemektedir. Bu durum, tereddüt ve şüphelere yol açtığından bu gibi mekteplerin müdür ve kurucuları ile kilise cemiyetinin, öncelikle buldukları köy ve kasaba veya memleketin maarif komisyon ve müdürlerine müracaatla meşru maksatlarına dair mahalli hükümetlerinden mazbata almaları ve Maarif Nezareti'ne göndermeleri gerekli görülmüş; aksi takdirde isteklerinin kabul edilmeyeceği belirtilmiştir.³⁶ Ayrıca, resmi ruhsatname almayan mektepler için bu tür etkinliklerin düzenlenmesine izin verilmeyeceği ifade edilmiştir.³⁷ Böylece azınlık okullarının gelir ve giderleri de denetim altına alınmıştır.

Osmanlı Devleti, yukarıda sözü edilen bütün kontrol ve denetim mekanizmalarını harekete geçirmesine rağmen, bazı azınlık ve yabancı okullarda yapılan Ermeni milliyetçiliği propagandalarını engellememiştir.

32 BOA, MF. MGM, 5/107, Diyarbakir Maarif Müdürü Hüseyin Celal Bey'in Maarif Nezareti'ne gönderdiği 16 Mart 1898 (22 Şevval 1315) tarihli tahrirat.

33 BOA, MF. MGM, 4/98, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum Maarif Müdürlerine gönderdiği 25 Şubat 1894 (19 Şaban 1311) tarihli şukka.

34 BOA, MF. MGM, 8/96, Meclis-i Kebir-i Maarifin 3 Ocak 1911 (2 Muharrem 1329) tarihli kararı.

35 BOA, MF. MGM, 2/34, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum Maarif Müdürlerine gönderdiği 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihli şukka.

36 BOA, MF. MGM, 3/53, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin Bitlis, Van, Erzurum, Mamuretülaziz, Sivas, Adana, Halep ve Diyarbakir valilerine gönderdiği 11 Şubat 1893 (24 Receb 1310) tarihli şukka; BOA, MF. MGM, 2/74, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum Maarif Müdürlerine gönderdiği 16 Eylül 1892 (23 Safer 1310) tarihli şukka.

37 BOA, MF. MGM, 2/75, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum Maarif Müdürlerine gönderdiği 12 Eylül 1892 (19 Safer 1310) tarihli şukka.

B. OKULLARIN ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNE ETKİSİ

Millî devleti kurabilmek için her şeyden önce millî duyguların oluşması gerekmektedir. Millî duygunun oluşması ve bunun yayılması da eğitimden geçer. Bu her millet için geçerlidir. Ermeniler de bu yolu takip etmişlerdir. Ermeni isyanlarında elebaşılık yapan kişiler arasında din adamları ve kolej hocalarının bulunması, halk üzerinde daha etkili olmaya çalışıldığı şeklinde yorumlanabilir. 1895 Maraş ve Zeytun isyanı sırasında bir Ermeni'nin üzerinde bulunan şiirdeki iki mısra, Ermeniler arasında eğitimin önemini vurgulaması bakımından dikkate değerdir. Söz konusu mısralar şöyledir:³⁸

*“Açalım her yerde mekteb, yazalım bütün asker;
Demeyelim zabıt, nefer; öğrenelim ahlâk ve edeb.”*

Ermeni milliyetçiliğinin yayılması için özellikle halkı galeyana getirecek ve onlarda millî duygular uyandıracak yazılar ve yayınlar daha çok Avrupa ve Amerika'da hazırlanmış olup, Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlere rağmen, yurda gizlice sokulmuştur. Osmanlı Devleti, bu tür yayınlarla mücadele için yurtdışında faaliyetlerde bulunmuş, bunları önlemeye çalışmıştır. Bunun için yabancı devletler nezdinde teşebbüslerde bulunulmasından başka, Osmanlı sefirlerinden de Ermenilerin yabancı ülkelerindeki bu faaliyetlerinin önlenmesine ve zararlı yayınların hükümsüz bırakılmasına çalışmaları istenmiştir.³⁹

Yurt dışında olduğu gibi, yurt dâhilinde de muzır yayınlar takip edilmiş ve Ermenilerin, fikirlerde heyecan uyandırarak müfsit teşebbüslerde bulunmasına imkân bırakılmaması valilere ve müstakil mutasarrıflıklara açıkça ihtar edilmiştir.⁴⁰

Alınan bütün tedbirlere rağmen, Ermeni isyanlarından önce ve sonra, bazı Ermenilerin evlerinde ve bir takım okullarında yapılan aramalarda ele geçirilen zararlı neşriyat, mektup ve silah gibi malzemeler hakkında Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda belge mevcuttur. Muzır yayın olarak adlandırılan bu belgelerin ne yazık ki hepsinin uzun uzadıya içeriği verilmemiştir. Ancak içeriği tam olarak verilen dokümanlar incelendiğinde, Ermeni milliyetçiliğinin propagandası ve Ermeni olaylarının başlaması hakkında çok önemli bilgiler elde edilebilmektedir. Bu yazıların özellikle lider kadrosu veya eğitimci kişilerin evlerinde bulunması ve bunlar tarafından halka indirgenmesi, halk üzerinde daha etkili olması açısından önemlidir. Ele geçirilen yazı, gazete ve mektuplar Ermenice kaleme alınmış olup, yetkililerce ele geçirildikten sonra Türkçeye çevirileri yapılmıştır. Dokümanlar ve silahlar genellikle Ermenilerin evlerinin, kiliselerinin ve okullarının bodrum veya çatı katlarında duvarlara monte edilmiş gizli sandıklar içerisinde saklanmıştır.⁴¹

Diyarbakir Vilayeti'nde, Osmanlı Devleti aleyhinde, sözü edilen zararlı evrak ve icraatın açıkça tespit edilebildiği üç okul ve bu okullardan ikisinin muallimlerinin zararlı faaliyetleri hakkındaki bilgiler aşağıdaki şekildedir:

38 Ahmet Halaçoğlu, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasında Etkileri”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt 1, www.metinhulagu.com/pdf, s. 133-134.

39 Halaçoğlu, a. g. m, s. 134.

40 Halaçoğlu, a. g. m, s. 135.

41 Halaçoğlu, a. g. m, s. 135.

1. Çüngüş Ermeni Mektebi

Diyarbakır'ın Çüngüş kazasında tesis edilen mektebin açılış tarihi ve ruhsatname alıp almadığı bilinmemektedir. Bu mekteb, daha çok Osmanlı Devleti aleyhine yürüttüğü zararlı faaliyetleriyle gündeme gelmiştir. Mesela, 1895 Ermeni olayları sonrasında mektebde yapılan aramalarda, Ermenistan sevgisini ve Ermeni milliyetçiliğini aşıl原因an “İrkan” adıyla Ermenice olarak yazılan ve fesat saçan bir risale ele geçirilmiştir. Bu risalenin 26 sahifeden ibaret olan tercümesi ile üç zararlı evrakın tercümesi, 19 Eylül 1899 (13 Cemaziyülevvel 1317) tarihli yazıyla Mabeyn-i Hümayun kâtiplerinden Kamil Beyefendi'ye takdim edilmiştir.⁴²

Kitapta; bir dörtlülle Ermenilerin bağımsızlık mücadelesinin temelini vurgu yapıldıktan sonra, Vatan, Ermenistan'a Hitaben, Yürü Hutbesi, Medeniyet, Vatan (Şiir), Dertli Şarkı, Sana Düşüm Ermenistan, Ermeni Mezaristanına, Ermeni Zamanı, Münasebetsiz Şarkı, İla Ermenistan'a, Dacadyan İttifakı, Dördüncü Sene, Vatana, Abdülaziz Han, İla Vatan Yıldızı'na, El Ele Tutmak Şarkısı, Galebe, Ermeniyuhinin(?) Garipliği, Mars, Ermenilerin Yıldızı, Dertad'ın Padişahlığı, Mah'a Gurbet, Abdülaziz, Kanun, İttifak, Oynamak Şarkısı, Bahar, Ermenistan Şarkısı, Azadlık, Lisan-ı Mader, Türkiyyü'l-İbâre Olarak Yazılan, Milletim İçin Rica, Yürümek Arzusu, Ermeni Askerlere, Vatanıma Muhabbet, Davet, Ermeni Evlatlarına, Virane Vatanın Bakire Kızının Gözyaşları, Ermeni Zeytunda, Zeytunlu Çocuğun Defni, Kanun, Millet Kanununun On birinci Senesi, Ermeni Olarak Yaşayalım, Ermeni Olarak Ölelim, Ermeniyuhinin Figanı, Ermeni Çocuğun Mamekunyan(?) Vartanın Vefatında Ağlaması, Hicret, İla Ermenistan Validesine, Vatan Sedası, Mekteb Ömrü, Vatan'a Figan, Vatanın Güneşi Söndü, Milletin Kanununa, Milletin Kanunu, Garibin Maksadı, Vartan Mamekunyan'ın Şarkısı, Dersaadet Patriği Haramyan'a Selam, Melül Seda başlıklarıyla Ermenistan sevgisi ve milliyetçiliği aşlanmaktadır.⁴³

Bu kitaptan yapılan alıntılardan da anlaşılacağı üzere, burada Osmanlı düşmanlığından çok, Ermeniler arasında millî birlik ve beraberlik oluşturulmaya çalışılmıştır. Kitapta bu düşünceleri yansıtan sayfalardan bazı örnekler şöyledir:

“Eğer benim beyaz sakalım siyah ola idi, at üzerine binüb bryığım büke idüm. Kuvvetim îde idüb seçi' ola idim, elime kılıç alarak arza çıka idim. Ben araziye gide idim. Viran olmuş araziye ki Ermeni kanlarıyla yoğrulmuştur. Sevgili milletim sen millet-i nur-ı kimyasın. Senin ga'ib olmuş tacın sana verir idim. Söyledim ey Ermeni kızlar sizin ağır esvâblarınızı satınız. Sizin elmas ve gümüş işlerinizi terk idiniz. Bizim kılıçlarımız paslanmış. Sizin canefs(?) gömleklerinizi bizim yaralı vücudumuza sarmağa veriniz ve saçlarınızla yaralarımızı sarub bu vecihle izhar-ı muhabbet idiniz. Eğer ben zengin ve hanedan ola idim, sandıklarım lira ve gümüş ile dolu ola idi, başkası gibi yalnız beyhude ve yalan millet-perver namıyla yaşamazdım. Şampanya şarabı ve haç yerine çokça tüfenk ve barut alırdım...”⁴⁴

“Vatan” başlıklı yazıda;

“Eğer benim vatanım beşde batsa o benim canımdır. Eğer tilleri(?)derte kalsa mahzun söyler canımdır benim. Eğer Ermenistan'ın siyah bahtını görsem mücib-i âh u figanımdır. Benim vatanımın yarı ölmüş nefsi görülse nitekim söyledim figanımdır o. Ger küçük büyük

42 BOA, Y. PRK. UM, 47/121, Diyarbakir Valisi Mehmed Halid Bey'in Mabeyn-i Hümayun kâtiplerinden Kamil Beyefendi'ye gönderdiği tahrirat

43 Halaçoğlu, a. g. m, s. 136-137.

44 Halaçoğlu, a. g. m, s. 137.

sızlansalar işte o benim eşk-i figânımdır. Vatan için me'vûs ağlamak sadâları işidilirse işte o benim sadâmıdır. Dört bin sene mugabber asırlardır hâtır itdikçe figânımı müstevcib oluyor. Ermenistanın dertli parçaları benim göğsümdür... Elleri başına, arkası toprağa ümîdle yaslanmış olan Ermenistanımdır. Ne vakit görsem Ermenistanım başında taç ile taht işte arzumdur o. İşte o vakit kucağında ola idim. Son nefesimi orada vermeğe vaadimdir..”

“Medeniyet” başlıklı yazıda;

“Ermeniler tâlî'nizi müjdelemeğe kalkacak saattir. Medeniyet-i asrın yeni tevelliüd itmiş. Bayrak altına vatan sizi gülmeğe serverine çağırıyor. Sizin istikbâlinizde müftehir olmak yazılmıştır. Azad yürümeğe sâfi vaâdler zamanıdır. Ümitsiz ve kör olarak ağlayarak mezara girmeyiniz. İlerü ilerü sizin çağırmağınız büyüktür. Şeci' evlâdları şeci' hayli asırdan beru sükût olarak sizi intizâr idiyorlar. Seyr-i ayak ile ileri ileri.Ermenistan vâlîde muhabbetiyle asırlarca size hasret, azad sayınıza muhtâçdır. Anın lemânı için ittifakla kalkınız Ermeniler terleyecek vakitdir. Sizin elinizden neler geçecek bu Ermenilik yüzünden sizin kurbanlığınız kâfidir. Yeter artık ittifak idiniz yeni asır yeni nizâm ileri ileri elh...”⁴⁵

Sana Düştüüm Ermenistan” başlıklı yazı;

“Sana düştüüm Ermenistan, sende kalırım Ermenistan. Ölsem kalsam senin için can vücudum veririm. Sana arzu ile gözüüm açtım, açmadım seni gördüüm Ermenistan. Henüz yüzüm gülmeden ben sızlandım. Senin üzerine ağlamak dert, şiddetli yara dört etraftan beni sardı. Ne vakit Ermenistan çağırdım viranelerden seda aldım. Validem beni dert ile doğurdu. Gözüüm viranelerinde açtım. Bir zevk görmeyerek seni gördüüm Ermenistan. Ah Ermenistan, Ermenistan namıma olayım Ermenistan. Bazı zevk ve serverde şimdi düşmüşsün zindana. Kurban olayım canına gibi beni doğurdun, büyüttün, kucağında ben seninle daima ağladım. İla yevmi'l-kıyâm ağlayacağım, canım canına bedel verelim aziz Ermenistan. Benim ecdadım Ermenistan birgün server görmedik. Görünmeden serverde yarayla öldük. Yeksân kangı göz görüb de virane-i atikinize ağlamadı. Kangı yürek senin için sızlanmaz...”⁴⁶

“Ermeni Zamanı” başlıklı yazıda ise;

“Zaman var idi ki Ermenilerin de padişah ve hükümdarı ve silahşor bi-hesab askeri var idi. Kendi korkularından çekilirler idi. Vakıt varidi ki anlar da çiçeklenmiş milletler gibi Hayıkın memleketi düzmüş idi. Namları parlıyor idi. Fakat şimdi sahıpsiz, padişahsız esir ve köle ve dertli, şurada burada gayet sefaletle başları tazyiktedir. Şimdi anlar bilâ-teselli vatandan mahrum kalarak yazık tazyik altındadır.”

Bunlardan başka söz konusu kitapta Ermeni halkı arasında millet ve vatan sevgisi uyandıracak diğer bazı alıntılar ise şöyledir:

“İla Ermenistan'a” başlıklı yazıda;

“Cennet şekli Ermenistan, ben-i beşerin beşiği an-asıl benim vatanım Ermenistan, Ermenistan. Ermenistan devletlû namın benim yüreğimin kuvveti, yüreğimin sebab-i tecdidi,

45 Halaçoğlu, a. g. m, s. 138.

46 Halaçoğlu, a. g. m, s. 138-139.

benim yegâne ümidim Ermenistan, Ermenistan. Ermenistan namun muhabbeti, Hazret-i Nuh'un gemisinin mekân-ı istirahatı, sende hayat buldu Nuh, Ermenistan, Ermenistan..”

“Dacadyan İttifakı” başlıklı yazıda;

“Ermenistanın yüksek ve müzeyyen tepelerden mukaddes melâike müjde getiriyor. Ermenilerin ittifakının tebşirâtıyla size müjde veriyor.. Kin ve garazı bertaraf edelim. Yürek yüreğe el ele verip vatan muhabbetinin açılan arazisine koşalım. Mukaddes haça ümidi koyarak orada feda ve şehîd olalım. Ermeni korkma! Yürek al yürek ver, fenalar bertaraf olsun. Kötüler ayrılсын, doğru Ermeniler ileri geçsin. Haç ve muhabbetir doğru Ermenilerin nişanesi ve mücib-i iftihar, muhabbet bayrakları açılсын. Barışmak sedaları çıksın. Hayık yek fikir olub muhabbetle birleşdi. Yalan söylediler ki dediler Hayık birbirini sevmez. Mukaddes Arardıyan valide sandalyesinin kucagında, geliniz hem ecdâd, geliniz birleşelim ve yanlış validenin yüreği sağaldalım...”⁴⁷

“Vatana” başlıklı yazıda;

“Ermenistan, sevgili Ermenistan, Evladlarım namınla eridi. Ne vakte kadar senden garib kalacağım. Ne vakit nail-i vaad olacağım. Acaba gözüüm görecek midir sizin gözlerinizin yaşı kat’ olunmuş...”⁴⁸

“Milletim İçin Rica” başlıklı yazıda;

“Ya Rab bırak Ermenileri ve anları parlak et. Bırak Ermenileri bizde insanız yukarıki merhametinle mesrur et. Ya Rab acele et, bizim milletimiz tahlis et. Yuvasında kapanmış kuşlar gibi anların gözleri bağla ve bizim milletimizi kuvvetli et. Bizim dağılmış olan milletimizi topla. Acele et bizim Arardıyan dünyası bugün başka milletlere hicret etmiş bizim Katagikosunun tahtını imar et.”

“Ermeni Askerlere” başlıklı yazıda;

“Bir sene de geldi geçti. Sen daha Ermeni askeri boş geziyorsun. Memleket uzak, tesellisiz, karanlık. Seni ihata etmiş bedbaht yüreklere ümitsiz kalmış. Kılıç ve mızrağın paslı aşığı komuşsun ve kuvvetli kolun mızrağına dayanmış. Senin ümidin Cenâb-ı Hakka kavi ey Ermeni askeri, gözlerin kaldırıp yukarı bak. Kim duruyor da intizar ediyor. Tahlis eden Allah galebe nişanı elinde tutmuş, ayağa kalk derun-ı dilden ana dua it. Asla tereddüd etme, çünkü sen Ermeni seç’ askerisin. Bundan sonra Allah merhamet itmış millet-perver sâhib-i mesai, sana müjde her çalışğın parlak nişana arzulu azaldıktır. Ermenistanın kâffesi göründü. Dağlar tepeler araziler nehirler başkasına hisse düştiük. Bir parça toprak yoktur ki Ermeni başını koyup rahat etsin. Pederleri gitti, evlatlarıdağıldı. Acem ve Kürdler sahib oldu. Canları çıkardı, gözleri öptü. Ateş ve alevle Zeytun’a ulaşdı...”

47 Halaçoğlu, a. g. m, s. 139-140.

48 Halaçoğlu, a. g. m, s. 140.

“Millet Kanununun On Birinci Senesi” başlıklı yazıda;

“Hayık evladları arza geliniz. Musalaha öpüşleri birbirimize verelim. Geliniz ol ittifaka ki vaad ettik. Ayrılmışa yek vücûd yek can olalım. Ermeni milletine can verelim. Kâffemiz bir can, bir yürek, bir nam, birdin ve bir kan. Cümlemiz vatanın evlatları, niçin böyle garip olmuşuz. Geliniz cümlemiz bir canız, Ermeniliğe yeni can verelim...”⁴⁹

“Ermeni Olarak Yaşayalım” başlıklı yazıda;

“İnsaniyet içinde biraderler Ermeni yaşayalım. Ermeni olarak bizi tarih satırları mühürlemiş. Ermeni namıyla bizi sema selamlıyor. Biraderler Ermeni olarak yaşayalım bizim toprak üzerinde, bizim dünya mukaddestir...”

“Ermeniyuhinin Figanı” başlıklı yazıda;

“Ermenistanın ismini işittiğim zaman yüreğim şiddetle oynuyor. Meşakkati zikrettiğim esnada gözlerim sulanıyor. Acaba onun gibi bir perişan vatan da var mıdır? Şiddetli dertle ağlar sızılar. Sesi istimâ eden yok. Vartan, Dikran, Aram kalkıp bakmız, figanları bir defa sizi mezardan uyandırır. Bakınız Hayıkın haneleri ne muhataralarda geziniyor. Ah Ermenistan ne vakte kadar evlatların senden uzak dolaşarak figan edecekler.. Ermeniler ne vakte kadar ağlayalım. Ümitsiz olarak ağlayıp zikredelim. Ağlamak, sızlanmak kadınlara yakışı. Bizim için ter ile kan dökmek azatlık istersiniz, marifeti, ittifakı seviniz, Ermeniliği kanunu seviniz...”⁵⁰

“Melul Sada” başlıklı yazıda;

“Sene geçti Ermeni serbestiyeti de beraber geçti. Cennet köşesinden son bahar selâmı da geçti. Şeci'ler silahları alıp toprak altına indiler, vah işte o günden beri başımıza Karagöl geldi. Ermeni gözler bizim için ağlasınlar, ah bize ağlasın, vah bize ağlasın. Müriüvetsiz talî ile Ermeniler esir olduk. Allah, melâike, insan bizim sesimizi işitmediler. Muş bayırları yürek figanı sakladılar. Ermeni âşıkları bize ağlasınlar, ah bize ağlasınlar, vah bize ağlasınlar. Bizim dünyanın sökülmüş binaları altında peder ve validem oturarak güneşsiz yaşıyorlar. Ah bî-ilaç, ah sahip yoktur. Merhametsiz Kürtlerin zulmüne kurban olmuşuz. Garip biraderler bize ağlasınlar, ah bize ağlasınlar vah bize ağlasınlar. . . İşte martin borusu çalıyor, beni muharebeye davet ediyor. Gidip alevler içine atılalım. Çünkü benim iftiharım yalnız budur. Ömrümü, kanımı vatan için kurban idelim, dökelim. Kötü düşmanı urub kralım. Benim vücudum ölü olarak götürülsün (kadını söyler)ileri gidiniz. Haydi korkmayanlar düşmana ağır yaralar veriniz, (asker)düşman bize yaklaşıyor. Şeci' erkeklerimize karşı hırılıyor. Kan içici köpek bizim vatanımıza ölüm istiyor. Haydi ipleri çekinmeyerek dağıtıp kovalım. Demirler ile ateş ve şemsin yağdıralım...”⁵¹

Mektep muallimlerinden Haçador ve Ohannes'in evlerinde yapılan aramalarda ise sandıklarından Ermeni milliyetçiliğini tahrik eden bir manzume çıkarılmış ve 6 Temmuz 1899 (26 Safer 1317) tarihinde tercüme edilmiştir.⁵² Açıkça Ermenistan sevgisi aşlayan ve bağımsızlık propagandası yapılan “Ermenistan Manzumesi” başlıklı bu yazı incelendiğinde,

49 Halaçoğlu, a. g. m, s. 140-141.

50 Halaçoğlu, a. g. m, s. 141-142.

51 Halaçoğlu, a. g. m, s. 142.

52 BOA, Y. PRK. UM, 47/140.

Anadoluda patlak veren Ermeni isyanlarının amacı ve kimler tarafından çıkarıldığını anlamak için zihinleri fazla yormaya gerek olmadığı görülür.⁵³

Söz konusu yazının bire bir transkripsiyonu şöyledir:

“Peder bana ruhsat ver talime gidelim. Aynalı tüfengi elime alalım. Bu ne fena zamandır muavenet yok, Ermeni kardaşlar Türkü kırmağa ittifak idelim. Bulgar milletinden numune alalım. Biz de bu Türkün elinden kurtulalım. Mukaddes pederimiz Ermenistan ebedî kalsın. Sultan ve Said Paşa kibirsin, seçi’ Ermenilere boru sadâsı. Vah vah daha yeter, daha yeter muhabbetle ittifak idelim. Zayi’ olan tacımız tekrar alalım. Ey sevgili Ermeni, senin ağladığım da kâfi. Vah vah daha yeter, daha yeter, muhabbetle ittifak idelim. Zayi’ olan toprağımızı tekrar alalım. Ermeni milletine perişanlıktır. Vah vah daha yeter, daha yeter, muhabbetle ittifak idelim. Zayi’ olan tacımız tekrar alalım. Ermeni milletine üseralık kâfidir. Vah vah daha yeter, daha yeter, muhabbetle ittifak idelim. Zayi’ olan çırağımız tekrar alalım. Ermeni milleti üstüne geliniz ye’s idelim. Vah vah daha yeter, daha yeter, muhabbetle ittifak idelim. Zayi’ olan çırağımız tekrar alalım. Ermeni milleti üstüne geliniz ye’s idelim. Vah vah daha yeter, daha yeter, muhabbetle ittifak idelim. Zayi’ olmuş tacımızı tekrar alalım. Sevgili pederim işte gidiyorum, şimdi selâmetle kal. Biz İslâmlar elinde esiriz, Ermeni dayansın. Ey akraba, ey dostlarım bırakınız biz gidelim. Ölünceye kadar böyle mi kalalım. Azadlık alalım. İşte gidiyorum sevgili biraderler, efkârım güzel. Biz, Türklere esir olmayız altı yüz seneden beri olduğu gibi. Mezar taşının üzerine büyük taşlar koyunuz. Bundan sonra fakir Ermeni milletin evlâdını seviniz. Validem mezarımın taşı üzerine gözyaşı serpiniz. Çiçeğim, gencim, valideciğim. Ermenistanın adını işittiğim gibi gayetle yüreğim oynuyor. Meşakkati der hatır ettikçe gözlerim yaş ile ıslanıyor. Acaba onun gibi perişan bir vatan da var mıdır? Sadasını işiten yok, ağlar sizler büyük acıyla. Vartan, Dıkran, Aram kalkınız. Bir defa validenize nazar ediniz, kendi feryatları sizi bir defa mezardan uyandırıyorlar. Bakınız ne perişanıyla Ermenistan haneleri geziyorlar, her taraftan kovuluyor. İnsafsız kovuluyor. Ah Ermenistan, sen sevgili valide ne vakte kadar evlatların senden uzak feryad ederek hicrette kalacaklar. Ne vakte kadar valide hasretiyle kalacağım? Gözyaşımınla ağuşunuza atılıp güzel elinizle beni okşayacaksınız. Mümkün ise uçup gitmek, gidip baş koyalım validemin kucacağına. Eşk-i meserretle (sevinç gözyaşıyla) yürümek ateşi orada söndürelim. Okşayarak bir defa kucaklanıp öpüle idim, beni orada kurban etsin idi. Geliniz birader ve hemşireler el ele verip çalışalım, düşman bizi perişan edip validemizden ayırdı. Bizim düşmanımız cehalettir, başka bir yerden aramayalım. Lazımdır ki muhabbetle tahsil edip galip olup içimizden çıkaralım. Ah Ermeni birader ve hemşireler ne vakte kadar daimen bırakalım ki gelip hâsılat tarlamıza bed tohum eksinler. Ah ol zaman uyanacağız ki düşmanın her işi rüzgârla dağıtıp bir yadigâr kalmayacak. Ümitsiz... yüreğin açınız, taşraya çıkın fena fena meyusane-i hafanın (gizli) sedası her tarafa yayılsın, gidip Ermenistan’a ulaşsın ki validen merhamet etsin, seni teselli etsin. Başkasından ümid yok. İşte ben korkuyorum ki bu dert ile mezara gireceğim. Ermenistan çağırıldığı vakit bir seda da veren yok. Her tarafta sükûnettir. Zan edersen ki ölüm hükmediyor. Ölümler ve viraneler içinde baykuşa dönmüşüm. Ah Ermenistan canım yüreğim sana hediye ediyorum, kabul et. Mümkün ise ben öleyim, Ermenistan ayağa kalksın. Onun muhabbeti için hapsolsam o bir kasırdır. El ve ayaklarıma zincir vursalar o da saadettir. Eğer talimle nefiy (sürgün) olsam, Ermenistan muhabbetiyle her yer bana saray olur. Yalnız arzuma ulaşamadım, beni darağacına çıkarıyorlar. Darağacında dahi sedam çağırarak Ermenistan. İşte martek borusu çalınsa beni muharebeye davet ediyor. Gidip alevler içine atılalım. Çünkü benim

53 BOA, Y. PRK. UM, 47/140.

saadetim yalnız budur. Ömrümü kurban edelim. Ecdadım için kanımı dökelim. Kötü düşmanı kıralım. Vücudum ölü olarak getirilsin.

...Biz askeriz, korkumuz yok, vatan için daima kurban oluruz. Kan ile hayatımızı esirgemeyerek, azadlık için ölüyoruz. Gözlerimizden ateş, yüreğimizden kan sığıyor. Elimizde kılıç parladığı esnada onun parlamasından herkes şaşırıyor. Bizim muhafızımız vatandır. Mahallemiz serbestlik, vatanımızın şühedasıyız, düşmanla çarpışırız. Muharebe borusu ne vakit çalınsa elimizdeki kılınçla oraya koşarız. Vay gelir ona ki bizim gibi serbest seçi'lere karşı göğsünü açar, üstümüzle köpek ki ulur. Vah o kötüünün başına ki o gün arslan seçi'lere karşı durur. Muharebe yerinde tatlı yüreğim selametle kal. Eğer ölsem daima beni yad et. Bizim tacımız serbestliktir. Mezhebimiz vatandır. Ölelim, unumumuz kurban olalım. Tahlis olsun milletimiz. Haydi ileri, intikam alalım. Vatanımız ebedi kalsın.⁵⁴

Mektebde ele geçirilen zararlı risale ve evrakların okutulmasına, korunmasına ve dağıtılmasına cesaret eden muallim Haçator ve Ohannes ile mektep talebesinden Mardirus ve 22 nefer esnaf mahkemece çağrılarak tutuklanmışlardır (26 Eylül 1899/20 Cemaziyülevvel 1317).⁵⁵

2. Taşnaksütyun Ermeni Mektebi

II. Meşrutiyetin ilânından sonra, gizli Ermeni komiteleri yasal hale getirilip kulüpleri açılınca, eğitim alanına da el atmışlar ve okul açmışlardır. Diyarbakir merkezinde açılan bu okul da bunlardan bir tanesidir. Açılış tarihi tam olarak bilinmeyen okulun, 1912 yılı Nisanı'nda eğitim faaliyetine devam ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁶ I. Dünya Savaşı devam ettiği sırada mektebde yapılan aramada, duvara asılı olan haritanın arkasında gizli bir sığınak tespit edilmiş ve sığınığın içinde dört Ermeni fedaisi yakalanmıştır.⁵⁷

3. Mardin Protestan Mektebi

Amerikan idaresinde olan mektep,⁵⁸ ibtidâi derecesinde olup, Mardin merkezinde, H.1280 (1863/1864) yılında açılmıştır. Mektebin ruhsatı ise 30 Ağustos 1893 (18 Ağustos 1309) tarihinde, mektebin mesul müdürü Cercis Efendi adına verilmiştir.⁵⁹ . 1898 yılında mektebin talebe adedi 60 kız,⁶⁰ 1899'da 55 erkek⁶¹ ve 1901'de 51 erkekten ibarettir.⁶²

Aynı zamanda Amerikan misyon teşkilatının etkin bir üyesi olan⁶³ mektep muallimi Mardinli Hanoş (Honoş), Diyarbakir'de 1895 Ermeni olaylarının cereyan ettiği günlerde, "Ermenistan'ın teşekkülüne" dair kendi el yazısıyla Ermenice yazılı muzır varakayı

54 BOA, Y. PRK. UM, 47/140, Ömer Lütfi Efendi'nin 6 Temmuz 1899 (24 Haziran 1315) tarihli tercümesi.

55 BOA, Y. PRK. AZN, 20/68.

56 *Diyarbakir Gazetesi*, No: 1749, 2 Mayıs 1912 (15 Cemaziyülevvel 1330).

57 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakir Tarihi*, Cilt. 2, Ankara, 2003, s. 789.

58 BOA, Y. PRK. UM, 77/29.

59 *Maarif Salnamesi*, H. 1316, s. 1052-1053; H. 1317, s. 1191-1192; H. 1321, s. 506-507.

60 *Maarif Salnamesi*, H. 1316, s. 1053.

61 *Maarif Salnamesi*, H. 1317, s. 1191-1192.

62 *Maarif Salnamesi*, H. 1319, s. 612-613.

63 Oktay Bozan, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin'de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: XII, Kasım 2014, s. 39.

Nusaybinde neşrederek orada karışıklık çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle, Mardin Bidayet Mahkemesi tarafından, olaya dahil olan iki arkadaşıyla beraber beşer sene kal'a-bendlik (bir kale içinde yaşamaya mahkûm olmak) cezasıyla mahkum edilmiştir.⁶⁴

Bu konuda Hariciye Nezaretî'nden Sadarete gönderilen 16 Nisan 1896 tarihli tezkirede; İngiltere Sefareti, beş sene müddetle kal'a-bendliğe mahkûm edilen Hanoş Efendi'nin ahval-i siyasiyeye asla müdahil olmadığını iddia ederek affedilmesini istemiştir. Ancak İngiliz Sefaretinin küçümsediği veya görmezden geldiği yazıda çok ciddi tekliflerin yer aldığı görülmektedir. İleri sürülen bu tekliflerin Muallim Hanoş'un şahsi düşüncesi mi, yoksa Ermeni komiteleri ve büyük devletlerin vilayetteki etkili gücü olan konsolosluklar ve misyonerlerin önerisi mi olduğu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat bu teklifler büyük ölçüde yukarıda belirtilen unsurlar tarafından savunulmuştur.⁶⁵

Muallim Hanoş'un neşrettiği yazının 31 Ocak 1896 (19 Kanun-ı sani 1311) tarihli tercümesi şöyledir:⁶⁶

1. Ermenistan vilayetleri, ona müşekkel (şekillendirilmiş) olan komisyon-i âliye müsellemdir (teslim olunmuştur).

2. Eslihanın kâffesi Kürtlerden alınması iktiza (gerekleme) eder.

3. Asakir-i Şahane'nin Sasonda ettiği telefât terci' ve tahsinine (telafi) tekeffül (garanti) edecektir.

4. Hamidiye'nin külliye lağvı muktezidir.

5. Dördüncü taburun Ermenistan'dan çıkması iktiza eder.

6. Ermenistan vilayetlerine Ermeni valileri intihab (seçilme) kılınacaktır.

7. Mehakemat için üç Ermeni'den ve bir Türklerden intihab edilecektir.

8. Lügat-ı resmiye Ermeni lügati olacaktır.

9. Umum Ermenistan'a Ermeni ve Türklerden 36.000 polis nasb kılınacaktır.

10. Varıdatın üç kısmı Ermeni'nin ıslahına sarf edilecektir.

11. Ermenistan bir eyalet-i siyasiye tanınacak ve hatt-ı hümayun ile musaddak (tasdik) olacak.

12. Bir işte kanun nazarında beraat-ı adle hâsıl olmazsa onu Avrupalılardan müceddeden (yeniden) müteşekkil olan heyet ref'i (lağvetme) caiz olacak ve meselenin tetkiken bil-mülâhaza fasıl edeceklendir.

13. Tekâlif-i bakiyeden (kalan vergiler) sarf-ı nazar edilecektir.

14. Memurin-i memleketin intihabında (seçiminde) re'yi olamayacaktır.

15. Tertib-i tekâlif için bir komisyon teşkil edilecektir.

16. Her vali üç ayda bir komisyon-ı âliye hesap verecektir.

17. Erzurum valisi vülât-i memleketin (memleket valilerinin) en yükseği tanınacaktır.

18. Her şahıs kendi davasında kanaat etmezse ol davasını süferaya ref'ine (elçilere götürmeye) hakkı olacaktır.

19. Komisyon-ı Âlâ milelden mürekkep olan divana hesap verecektir.

20. Komisyon-i Ali Ermeni patriğinin riyaseti tahtında olacak ve bu komisyon Avrupalılardan altı kişiden müteşekkil bulunacaktır.

64 BOA, A. MKT. MHM, 637/23, Diyarbekir Valisi Mehmed Eris Paşa'nın 20 Nisan 1896 (7 Zilkade 1313) tarihli telgrafı.

65 Bozan, a. g. m, s. 40.

66 Bozan, a. g. m, s. 40-41.

21. Komisyon-ı Ali'ye hakk-ı tebeyyünü olamayacak ve Ermenilerden bir hata hadise olur ise komisyona müracaat olunamayarak Avrupa'ya müracaat edebilecektir.

22. Ermenistan ıslahatı ve memuriyetin intihabı için üç devletten mürekkep olan komisyonun bir reisi bulunacaktır.

23. Ermeni patriği umumun nazırı olacaktır.

24. Ermenistan kendi zatıyla kaim bir eyalet tanınacak ve ona edna müdahale edilemeyecektir.

Vilayet-i Sitte'nin bir nevi "Ermenistan" olarak kabul edildiği bu yazıda özetle; Hamidiye Alayları'nın lağvedilmesi, Kürtlerin elindeki silahların tamamının alınması, IV. Taburun Ermenistan'dan çıkarılması, Ermenistan vilayetlerine Ermeni valilerin seçilmesi, mahkemelere Ermeni hâkimlerin atanması, resmi dilin Ermenice olması, alınan vergilerin Ermenistan'ın ıslahı için sarfedilmesi, Ermenistan'ın Padişah tarafından resmen onaylanması, Erzurum'un Ermenistan'ın merkezi olması, büyük devletlerden müteşekkil yüksek bir komisyonun oluşturulması ve bunun ıslahatları takip etmesi gibi hususlara değinilmiştir.⁶⁷

Söz konusu muzır varakanın tasdikli bir sureti, Diyarbakir Valisi Mehmed Enis Paşa tarafından 5 Şubat 1896 (20 Şaban 1313) tarihinde Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabet-i Celilesine takdim edilmiştir.⁶⁸

67 Bozan, a. g. m, s. 41.

68 BOA, Y. MTV, 136/34.

SONUÇ

Azınlık ve yabancı okullar, Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminden itibaren ülkede seyrek olarak açılmaya başlanmıştır. Ancak söz konusu okulların ülke çapında yoğunluk kazanıp, devlet aleyhine zararlı faaliyetler göstermeye başlaması Tanzimat'ın ilanından sonradır.

Osmanlı Devleti, azınlık ve yabancı okullar ilk açıldığı zaman, hoşgörü politikasına sahip olması ve güçlü olması nedeniyle, uzun yıllar bu okulları fazla önemsememiş, kontrol etmemiş ve hatta bazı azınlık okullarına para desteğinde bile bulunmuştur. Ancak 1890'lı yıllardan itibaren sıkı bir denetim uygulamaya çalışmış ve bu amaçla okulları ruhsata bağlayarak kontrol etme işine daha fazla önem vermeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti, İstanbul ve diğer vilayetlerde olduğu gibi, Diyarbakir Vilayeti'nde de sayıları günden güne hızla çoğalan azınlık ve yabancı okulları ruhsatname verme, ders kitaplarını inceleme, Osmanlıca muallimi tayin etme, mektepleri yıllık genel teftiştan geçirme ve mektep gelir-giderlerini kontrol etme gibi çeşitli yöntemlerle denetlemeye çalışmıştır. Fakat buna rağmen, söz konusu mekteplerdeki zararlı faaliyetler tam olarak önlenememiştir. Bilhassa vilayet dâhilinde zararlı evrak ve icraatın açıkça tespit edilebildiği üç okul ve bu okullardan ikisinin muallimlerinin zararlı faaliyetleri kayda değerdir.

Sözü edilen okulların başında, Diyarbakir Vilayeti dâhilinde açılan Çüngüş Ermeni Mektebi gelmektedir. Bu mektepte 1895 Ermeni olayları sonrasında yapılan aramalarda, Ermenistan sevgisini ve Ermeni milliyetçiliğini aşlayan "İrkaran" adıyla Ermenice olarak yazılan bir risale ele geçirilmiştir. Bu risalede özellikle "*Merhametsiz Kürtlerin zulmüne kurban olmuşuz.*" ifadesinin kullanılarak, bir nevi sadece Kürtlerin düşman ve hedef gösterilmesi ilginçtir.

Mektep muallimlerinden Haçador ve Ohannes'in evlerinde yapılan aramalarda ise sandıklarından açıkça Ermenistan sevgisi aşlayan ve bağımsızlık propagandası yapılan "Ermenistan Manzumesi" başlıklı bir yazı bulunmuştur.

Zararlı faaliyetlerin odağı haline gelen ikinci bir okul ise Taşnaksütyun Ermeni Mektebidir. I. Dünya Savaşı devam ettiği sırada mektebde yapılan aramada, duvara asılı olan haritanın arkasında gizli bir sığınak tespit edilmiş ve sığınanın içinde dört Ermeni fedaisi yakalanmıştır.

Mardin'de açılmış olan Mardin Protestan Mektebi de zararlı icraatın yapıldığı tespit edilen okullardan biri olmuştur. Çünkü aynı zamanda Amerikan misyon teşkilatının etkin bir üyesi olan mektep muallimi Mardinli Hanoş (Honoş), Diyarbakir'de 1895 Ermeni olaylarının cereyan ettiği günlerde, "Ermenistan'ın teşekkülüne" dair kendi el yazısıyla Ermenice yazılı evrakı Nusaybin'de neşrederek orada da karışıklık çıkmasına neden olmuştur.

Bütün bu bilgiler, özellikle 1895 yılı ve sonrasında, yurdun birçok yerinde olduğu gibi, Diyarbakir Vilayeti'nde de ortaya çıkan geniş çaplı Ermeni isyanlarının altyapısını oluşturan Ermeni milliyetçiliği ve ihtilal fikrinin oluşmasında azınlık ve yabancı okulların, buralarda çalışan öğretmenlerin, okutulan ve yazılan dokümanların ne kadar etkili olduğunu açıkça göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mekatib-i Gayr-i Müslime Müdüriyeti Evrakı (BOA, MF. MGM)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Tesri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Evrakı (BOA, DH. TMİK. S)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Umum Evrakı (BOA, Y. PRK. UM)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Azınlık Evrakı (BOA, Y. PRK. AZN)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mektubi Mühimme Evrakı (BOA, A. MKT. MHM)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Mütenevvi Evrakı (BOA, Y. MTV)

Gazete ve Salnameler

Diyarbakir Gazetesi, No: 34, 1195, 1749

Diyarbakir Vilayet Salnamesi

Maarif Salnamesi

Telif Eserler

BEYSANOĞLU, Şevket, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Cilt. 2, Ankara 2003

BOZAN, Oktay, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin'de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: XII, Kasım 2014, s. 21-48

HALAÇOĞLU, Ahmet, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasında Etkileri", Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, Cilt 1, www.metinhulagu.com/pdf, s. 129-152

HANS-LUKAS KIESER, İskalanmış Barış; Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938; (Çev: Atilla Dirim), İstanbul 2005

SEVİNÇ, Necdet, Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri, Mart, İstanbul 2004

TAŞDEMİRCİ, Ersoy, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 13-28

VAHAPOĞLU, M. Hidayet, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar, İstanbul 2005

VİTAL CUINET, La Turquie d'Asie, Paris, 1890-1894, I-IV

RUS BELGELERİNE GÖRE RUSYA'NIN ERMENİ POLİTİKASI

ERAY BAYRAMOL*

Türkiye'nin doğusundaki olayların meydana geldiği tarihlerde gerek Rusya'nın diplomatik raporlarında gerekse Rusya'da yayınlanan gazete ve dergilerdeki makale ve haberlerde Ermeni otonomisi veya bağımsızlığı için savaş ortamından yeterince faydalanılmadığı yorumlarına yer verilmekteydi. Rusya'nın Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapma olarak öne sürdüğü reform projesi aslında Ermenileri otonomiye götürecek başlangıçlardan biri idi.

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in 1912'de Rusya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda tüm Ermenilerin Katogigosu'nun şu ifadelerine yer verilmekteydi: *Tüm Ermenilerin Katogigosu Kafkasya'daki yardımcısı vasıtasıyla Doğu'daki hıristiyan halkların ezeli koruyucusu olan Rusya'yı çok ceefa çekmiş Türkiyeli Ermenileri himayesi altına alması için tanrının adıyla yalvarıyor.* Bununla birlikte Katogigos Kevork'un 1914'de Çar'a gönderdiği teşekkür mektubunda Rus yardımlarının Ermeniler için ne anlam ifade ettiği açıkça anlaşılıyordu. *Ermenileri himayesi altına aldığı için Çar'a minnettar olduğunu bildiren Kevork, Ermeni reform projesi ile Ermeni milleti için iyileştirme ve düzenlemelerin gerçekleşeceğini ve tüm hıristiyanları maddi, manevi, kutsal ve mukaddes birlik ve beraberliğe sevk ettiğini söylemekteydi. Büyük gelişme ve ilerleme olarak görülen bu süreç, ekselanslarının üstün diplomasisi ile gerçekleştiği için inisiyatif artık Rusya'ya geçti* diyerek varılan sonucu özetliyordu. Yine Rus büyükelçinin raporunda *Ermeni yığınlarını Rusya'ya kazandırmak için gerekli koşullar yeteri kadar güçlüdür, Ermeni burjuva ve aydınlarının Rusya'ya karşı sempatisini kazanmak gerekmektedir. Mevcut olaylar göstermektedir ki devrimci parti itibar yitirmeye başladı ve muhafazakâr programa sahip bir parti oluşmaya başladı. Van, Beyazıt, Bitlis, Erzurum ve Trabzon konsoloslarımızdan edinilen bilgilere göre Ermeniler ayırım gözetmeksizin partide temsil ediliyorlar ve Rusya taraftarıdır*lar şeklindeki ifadeleri Rusya'nın Ermeniler üzerindeki inisiyatifinin kanıtıdır. Bu duruma bir diğer örnek Van konsolosluğundan gönderilen telgrafta gizlidir. Buna göre Tüm Ermeniler Rusya tarafında ve bizim ordumuza katılmayı içtenlikle istemektedirler ve reform denetçisi olarak da Rusya'yı arzu etmekte. *Beyazıt'taki konsolosumuzun bildirdiğine göre tüm Ermeniler gayet açık bir şekilde Türkiye'ye karşı düşmanca tavır sergilemekte ve Rus işgalini ve himayesini çok arzu etmektedirler* denilmektedir. Bununla birlikte bu reform antlaşmasının Rus kamuoyu tarafından ne ifade ettiği ise *Severnıya Zapiski* adlı dergide olayların meydana geldiği tarihlerde yayınlanan makalede anlam bulmaktaydı. Buna göre Rusya'nın önerdiği reform projesi Ermenileri otonomiye biraz daha yaklaştırmaktaydı.

Savaş başlar başlamaz Rusya ve Ermeniler planları çerçevesinde bağımsız bir Ermenistan kurmak için harekete geçerek, hem içerideki hem dışarıdaki Ermenileri

*Doktora öğrencisi; Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Bomonti Yerleşkesi, Tarih Bölümü, Şişli/İstanbul.

silahlandırıp, Osmanlı Devletini kısa sürede saf dışı etmek üzere faaliyetlerini artırdılar. Bir taraftan komiteler, diğer taraftan da içerideki ve dışarıdaki kiliseler bağımsız Ermenistan'ın kurulması için bundan daha iyi bir gerekçe bulunamayacağı kanaatine vardılar. Savaş öncesinde Rusya'nın ve Ermeni komiteleri ile kilise ve okullarının çetelerle yürüttükleri propaganda, teşkilatlanma ve silahlanma faaliyetleri savaş başlar başlamaz hemen uygulamaya koyuldu. Ermeni komiteleri ve çeteleri Osmanlı ordusundan silah ve cephanelerle birlikte firar ederek, tüm erkekleri savaşta bulunan köy ve kasabalarda kıyımlar gerçekleştiriyor, cepheye giden ikmal yollarını kesiyordu.

Osmanlı Devleti'nin Kasım 1914'de İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı I. Dünya Savaşı'na girmesi Ermeni komiteleri tarafından sevinç gösterileriyle karşılanmıştı. Savaşın kendi idealleri için büyük bir fırsat olduğunu düşündüler. Gönüllü birlikler kurarak Rus ordusuna katılıp Ruslarla birlikte Doğu Anadolu topraklarına girdiler. Geride kalanlar ise savunmasız bazı bölgelerde isyanlar çıkartarak Rus ordusuna cephe gerisinden destek verdiler.

Rusya'nın Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla uygulamak istediği politika Osmanlı sınırında tampon bir Ermeni devleti oluşturmak ya da Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermeni devleti kurmak şeklinde gerçekleşmişti. Rusya'nın bu politikayı uygulamadaki esas amacı Kafkasyadan başlayıp Karadeniz'in Anadolu kıyılarını izleyerek İstanbul'u ve Boğazları ele geçirerek Akdeniz'e inebilmektir. Bu politikasını yıllar önce uygulamaya çalışan ve başarısız olan Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nın yaratmış olduğu ortamı fırsat bilerek yeniden harekete geçti. Rus kamuoyu yaratmak ve Ermenilerin destek ve sempatisini kazanabilmek için gazete ve dergilerde Ermenilerin maruz kaldığı "kıyımlardan" ve Rusya'nın "haklı" politikasından bahsedildi. Rusya'nın güneye ulaşmasına yardım edecek olan Ermeniler, bu yardım karşılığında Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurma fırsatı bulacaklardı.

Rusya bu amacını gerçekleştirebilmek için İstanbul ve Anadolu'daki temsilciliklerini görevlendirmişti. Ermenilere yönelik faaliyetler Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği tarafından yürütülmekteydi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in 26 Kasım 1912'de Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a gönderdiği raporunda Ermeni halkının giderek Rusya'ya desteklediğini ifade etmekteydi. Özellikle Van, Bayezid, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'da bulunan Ermenilerin Rusya tarafında olduğunu ve Türkiye'ye karşı düşmanca davranışlarda bulduklarını bildiriyordu.¹

Rus hükümeti Ermenileri kendi tarafına çekmek istiyordu. Çünkü Ermenilerin desteği olmadan Anadolu üzerindeki emellerini gerçekleştirebileceklerine ihtimal vermiyordu. Bu yüzden Anadolu'daki bütün konsoloslarını Ermenileri Rusya'ya yardıma ikna için seferber etmişlerdi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'nin 26 Kasım 1912 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, 1894 ve 1896 yılları kast edilerek, Osmanlı Ermenilerinin durumunda hiçbir değişiklik olmadığını, tarım sorununun giderek kötüleştiğini ve İstanbul'daki Ermeni Patriği'nin bildirdiğine göre Sultan'ın Ermeni tebaasına baskı yaptığını ve tam bir trajedi yaşandığını anlatıyordu. Büyükelçi, Ermenileri Rusya tarafına çekebilmek için çok uygun bir zaman olduğunu belirtiyor, Ermenilerin Rusya'ya içtenlik ve samimiyetle inandığını, Ermeni burjuva ve aydınlarının da Rus tarafını desteklediğini anlatıyordu.² Buna benzer bir diğer rapor da Rusya'nın Van'daki

1 Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006, s. 22.

2 *Sbornik diplomaticheskikh dokumentov reformy v Armenii 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda*,

Konsolos Yardımcısı tarafından tutulmuştu. Konsolos Yardımcısının 21 Kasım'da Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği'ne yolladığı telgrafta, Ermenilerin Rusya'nın himayesini çok arzu ettiklerini, Van'daki Ermenilerin Rusya'nın işgaline tüm güçleriyle destek vereceklerini ve Rus ordusunun bölgeye girişinin ilerde gerçekleşebileceğini aktarıyordu. Bayezid'teki Rus Konsolos Yardımcısı 21 Kasım'da çektiği telgrafta, Ermeni halkın desteğinin tam olduğunu, Rusya'nın Ermenileri koruyucu tavrının devam etmesi gerektiğini, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ciddi karışıklıklar olduğunu ve her an isyanlar çıkabileceğini bildiriliyordu.³

Rus yazarlar ise Rusya'nın Ermenilere verdiği desteğin yetersiz olduğu konusunda Rus hükümetini eleştiren yayınlar yapıyordu. Ermeni isyanlarının haklılığını savunan yazarlar Rus hükümetinin Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmiş olmasına rağmen Ermenilerin durumunda kayda değer bir düzelme olmadığını ifade etmekteydi. Patrik Nerses'in çabalarıyla Ayastefanos Antlaşması'na konulan 16. madde Ermenilerin Kürtlerden ve Çerkeslerden korunarak, Ermenilerle ilgili düzenlemeleri içeriyordu ve mahalli ihtiyaçların giderilmesine yönelikti. Türkiyeli Ermenilerin yeni bir döneme girmesini sağlayan Berlin Antlaşması ise Avrupalı devletleri, reformların uygulanıp uygulanmadığını takip etme konusunda belirli bir yükümlülüğün altına sokuyordu. Fakat bu vaatler pratikte tam anlamıyla uygulanmamıştı çünkü Avrupalı devletler bu konuda gerekli kararlılığı göstermemişlerdi. Bu sebeple Berlin Antlaşması Ermenilerin durumunun kötüleşmesini hızlandırmıştı.⁴

Büyükelçi Giers'in Rusya Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporun devamında ise tüm Ermenilerin Katogigosu'nun tutumundan bahsederek, Ermeni Katogigosu'nun Kafkasya'daki yardımcısı vasıtasıyla Rusya'ya gönderdiği mesajı eklemekteydi. Katogigos bu mesajında "Doğudaki hıristiyan halkların ezeli koruyucusu olan Rusya'ya, çok cefa çekmiş Türkiyeli Ermenileri himayesi altına alması için tanrının adıyla yalvarıyor" ifadelerini kullanmıştı. Giers'e göre Katogigosun bu mesajı tümüyle doğruları yansıtmaktaydı ve Türk imparatorluğundaki Ermeniler Rusya'yı istemektedir. Bununla birlikte Giers yazdığı raporda Ermeni çevrelerinin büyük devletlere gönderilmek üzere bir mektup hazırladığını, bu sebeple inisiyatifin kendi ellerinden kayabileceğini, Ermenilere yurt verme vaadinin Rusya'nın inisiyatifi altında olması gerektiği hususundaki endişelerini belirterek uygun eylemleri planlamak gerektiğini telkin etmişti. 1912 yılının Kasım ayında kaleme aldığı bu raporda büyükelçi, yapılan reform tasarısının aslında bir işgal sözleşmesi olduğunu açık bir şekilde ifade etmekteydi. Büyükelçi, Rusya'nın hazırladığı tasarıya "himaye" tasarısı ifadesini kullandıktan sonra Rusya'nın Ermeni vilayetlerini işgali ile ilgili birçok Ermeni'nin hayale kapılarak vakitsiz bir şekilde ortaya çıktığını aktarıp uyarıda bulunmaktaydı. Giers'e göre Türk imparatorluğu sınırlarında Rusya'nın girişeceği reformlarla ilgili şunu unutmamak gerekmektedir; 1895 yılındaki kusurlu yasalar talihsizlikler yaratmıştı. İslahatların garanti ve denetimleri Rusya ya da Avrupalı devletler tarafından yapılmalıydı. Raporunun sonunda ise büyükelçi, Türkiye'deki anarşinin Rusya'nın istediği reformları engellediğini, sakinleşmenin beklenmesini ve Rus ordusunun bu bölgelere girmesinin zorunlu olduğunu belirterek reform adı altında aslında Rusya'nın Anadolu'da kendi güdümünde bir Ermeni devleti kurma gayreti içinde olduğunu ifade etmekteydi.⁵

Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd 1915.

3 *Sbornik diplomatičeskikh dokumentov reformu v Armeni 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda, Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd 1915.*

4 Maksim Kovalovskiy, "Armyanskiy vopros", *Vestnik Yevropı, No:7-8, 1915, s. 266.*

5 *Sbornik diplomatičeskikh dokumentov reformu v Armeni 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda,*

Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'un 30 Kasım 1912'de Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e gönderdiği cevap niteliğindeki telgrafta ise bütün Ermenilerin Katogigosu'nun, Ermenilerin himayesi hakkındaki dilekçesini imparatorluk hükümetine verdiğini bildirmekteydi. Bakan, Rusya'daki Türk konsolosla gizli görüşmeleri sürdürmekteydi. Türk büyükelçinin dikkatini bu konuya çekmekteydi. Türk büyükelçi Küçük Asya'daki Ermenilerin durumu hakkında bilgilere sahipti. Sazonov'a göre Kürtlerin baskısı, yokluk ve kişisel mülkiyetlerin korunması problemleri, düzenlemelerden ve kötü yerli idari personelden kaynaklanmaktaydı. Türkiye'deki Ermenilerin sorunlarıyla meşgul olma ve inisiyatif alma konusunda Türk büyükelçiye dostça uyarılarda bulunmuştu. Türkiye'nin Avrupa'daki eyaletlerindeki durumlar karmaşıktı. Balkanlar'daki durum ise talihsiz bir vaziyetteydi. Türk hükümeti Türkiye Ermenileriyle ilgili zamanında ve ciddi reformlar gerçekleştirecekti. Çünkü Avrupalı devletler seve seve müdahale etmeye hazırdı. Dahası, karışıklıklar çıkan bu eyaletler Rusya'ya komşu idi ve Rusya'nın çıkarlarını ilgilendirmekteydi. Bu sebeple Rusya'nın Türkiye ile olan ilişkilerinde sürtüşmelere neden olabilirdi. Savaş şiddetlendiği takdirde Avrupa'dan Küçük Asya'ya müslüman göçmenler gelebilirdi ve Ermenilerin mevcut durumunu daha da kötüleştirebilirdi. Uzaktaki hıristiyan yerleşim yerleri örneğin Mezopotamya çok serbest ve açık yerlerdi ki bundan bu hedefle birlikte yararlanmak gerekmekteydi. Rusya, Türkiye'nin ilgisini bu taraftaki tehlikeye çekmek istiyordu ve bu durumu değerlendireceğini ümit ediyordu.⁶

Ruslar, Birinci Dünya Savaşı'nın yaratmış olduğu ortamı iyi değerlendirmenin gereğine inanıyor, savaşın Ermeniler için olumlu sonuçlar doğurabileceğini ifade ederek Ermenilere çeşitli öğüt ve tavsiyelerde bulunuyordu. Rusya'da yayınlanan Severniya Zapiski adlı yayın organında 1914 yılında kaleme alınan makalede Ermeni bağımsızlığının sağlanabilmesi için savaş ortamından yeterince yararlanılmadığı bu yüzden Ermenilerin durumunda bir iyileşme sağlanmadığı belirtilmekteydi. Buna göre, Rusya'nın yaptığı girişimler sayesinde bu soruna çözüm yolları getirilebilecekti. 26 Ocak 1914 tarihinde Rusların önerdiği reform projesi örnek gösterilerek, bu proje sayesinde Ermenilerin otonomiye biraz daha yaklaşmış olduğu aktarılıyordu. Ermeni halkının durumunu tespit etmek için Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas ve Trabzon'a iki görevli gönderilmesine rağmen Türk yöneticilerin bu görevlileri uzaklaştırdıkları, iddiaları arasında yer alıyordu.⁷ Makalenin ilerleyen sayfalarında Almanların baskısı ve Osmanlı Devleti'nin engellemeleri yüzünden yeterince sonuç alınamayan 26 Ocak protokolünden Ermenilerin hoşnut kalmadığı ve bu yüzden daha iyi sonuçlar elde etmek için ellerine "kılıç almayı" göze alarak, perspektiflerini genişletip sorunun çözümü için yeni ülküler edindikleri söylenmekteydi. Bu sebeple Ermeni politikacıları Avrupa'yı karış karış gezerek İngiltere, Fransa ve Rusya'dan yardım istemiş, bu yardımlarda sadece altı vilayette değil Antep, Maraş, Kilis ve Urfa'nın da altı vilayete eklenmesini istemişlerdir. Bu plan ile Rusya ciddi kazanımlar elde ederek, Karadeniz'den Mersin'e kadar uzanan bir alana sahip olacak ve bu yüzden bağımsız bir Ermeni devleti kurulması gerekecekti.⁸

Rus diplomatları, yazarları ve doktor Zavriyev gibi Ermeni önde gelenleri Ermenilerin içinde bulunduğu ekonomik şartlardan yola çıkarak diğer devletlerin temsilcilerine Ermenilerin

Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd 1915.

6 *Sbornik diplomaticheskikh dokumentov reformi v Armenii 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda, Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd 1915.*

7 N. Ahumov, "**Buduşaya Armeniya**", *Severnaya zapiski, Oktyabr-Noyabr 1914, No:12, s. 104.*

8 N. Ahumov, a.g.m., s. 105.

yaşadıkları bölgelerdeki zor yaşam koşullarını örnek vererek propaganda yapmaktaydılar. Fakat N.Ahumov'un Ekim 1914 tarihinde kaleme aldığı makalesinde bu bölgelerde yaşayan halklar arasında ekonomik ve kültürel açıdan en etkin olanın Ermeni milleti olduğu ifade edilmekteydi. Bu duruma Sivas vilayetini örnek gösteren yazar bazı rakamlar vermektedir. Bu rakamlara göre Sivas vilayetinde ithalatçı sayısı 166 idi. Bunlardan 141'i Ermeni, 13'ü Türk, 12'si Grek idi. Bölgedeki ihracatçı firma sayısı 150 idi. Bunlardan 127'si Ermeni, 23'ü Türk idi. 37 Bankadan 32'si Ermeni sadece 5'i Türk idi. 9900 küçük tüccardan 6800'ü Ermeni, 2650'si Türk ve 450'si diğer milletlerdendi. Vilayetteki 153 fabrikadan 130'u Ermenilere, 20'si Türklere ve 3'ü diğer milletlere aitti. Bu fabrikaların tamamında Ermeni işçiler çalışmaktaydı.⁹

Rusya'nın gerçekleştirdiği girişimler bağımsızlık için mücadele eden Ermenileri memnun etmekteydi. Bu sebeple Rusya'ya her fırsatta minnet duygularını bildirmekteydiler. Tüm Ermenilerin Patriği ve Katogigosu Kevork'un 16 Nisan 1914 tarihinde Çar'a gönderdiği teşekkür mektubunda bu durum açıkça ifade edilmektedir. Mektubuna yüce Rus ekselansları diyerek başlayan Patrik, 26 Ocak'ta Osmanlı Sadrazamı ile Ermeni Reform Projesi hakkında yapılan antlaşmaya değiniyordu. Bu antlaşma ile Rus ekselanslarının Ermenileri himayesi altına aldığı için tüm Ermenilerin kendisine minnettar olduğunu, bu sayede Ermeni milleti için iyileştirici düzenlemeler gerçekleştiğini ve yüce ekselansları sayesinde barışçıl bir zemin oluştuğunu söylemekteydi. Mektupta, hıristiyanları yok etme planlarının büyük kurtarıcı Çar sayesinde hayata geçirilemeyeceğini ve Çar'ın, tüm hıristiyanları maddi, manevi, kutsal ve mukaddes birlik ve beraberliğe sevk ettiğini söylüyordu. Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni sorununun çözüme kavuşturulması için şimdiye kadar binlerce yol denendiğini, ancak her defasında Osmanlı yönetiminin bu çözüm yollarını tıkadığını belirterek Osmanlı Devleti'nin ilk defa 26 Ocak Antlaşması ile öngörülen koşul ve şartları kabul ettiğini ve reformların bu sayede garanti altına alınabildiğini aktarıyordu. Büyük gelişme ve ilerleme olarak görülen bu süreç, ekselanslarının üstün diplomasisi ile gerçekleştiği için inisiyatif artık Rusya'ya geçti diyerek varılan sonucu özetliyordu. Katogigos'a göre bu reformlar sayesinde Ermeni halkı geleceğe korkmadan ve güvenle bakıyordu. Bundan sonraki aşama reformları pekiştirmek ve hiçbir yola sapmadan reformları gerçekleştirmek ve ilerleyen zamanlarda Rusya'nın desteğinin devam etmesini sağlamak temel amaç olmalıydı. Katogigos, Çar sayesinde ibadetlerini artık özgürce yapabildiklerini, Çar'a ve Rusya'ya uzun uzun dualar ettiklerini bildirerek mektubuna son vermekte idi.¹⁰

Bununla birlikte Anadolu'da meydana gelen olaylarla ilgili Rus gazeteleri haberler yapmaktaydı. Moskovskiya Vedomosti gazetesinin 1914 yılında yapmış olduğu bir haberde Tokat olayları ele alınmıştı. Gazetenin bildirdiğine göre Tokat'taki karışıklıklar sabah 09.00 da başladı ve olaylarda 98 kişi can verdi. Bunların içinde 2 kadın ve 1 kız çocuğu da vardı. Ölenlerin yanı sıra 40 kişi yaralanmıştı. Müslümanlar 18 dükkânı yağmalamış 80 dükkânı tahrip etmişti. Ayrıca şehir merkezine uzak olan ve fakir insanların yaşadığı 100'den fazla ev saldırıya uğramıştı. Civar köylerden olan Çiprekte 33 kişi öldürülmüştü ve bu köyün yakınındaki Ermeni manastırı da saldırıya uğrayan yerler arasındaydı. Bu manastırdaki iki din adamı müslümanlar tarafından öldürülmüştü.¹¹

Varın Ruslar tarafından işgal edilmesinde önemli bir rol üstlenmiş Ermeni çeteler Ruslar ile birlikte hareket ederek Osmanlı Ordusunun ikmal yollarını kesti. Askere yiyecek

9 N.Ahumov, a.g.m., s. 107-108.

10 *Sbornik diplomaticheskikh dokumentov reformu ve Armenii 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda, Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd.*

11 *Yazar adı belirtilmemiş, "Turtsiya", Moskovskiya vedomosti, No: 183, 8 Avgusta (21 Avgusta) 1914.*

ve cephane taşınamaması karşısında zor duruma düşen Türk ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine işgal alanını genişleten Ruslar Erzurum, Bitlis ve Trabzon'u da ele geçirdiler. Bu işgallerden cesaret alan Ermeniler müslümanlara karşı kıyımlara başladı. Çok sayıda Türk bu kıyımlardan kaçarak değişik bölgelere göç etti. Tüm bunlar yaşanıyor olmasına rağmen Ermeni Patriği, Ermenilerin şiddete maruz kaldığını iddia ediyordu. Türk hükümeti ise Batılılar tarafından herhangi bir baskıya ve şiddete maruz kalmamak için özel bir komisyon kurarak, bu komisyonu Van, Sivas, Erzurum ve Erzincan'a soruşturma yapmakla görevlendirdi. Yapılan soruşturmada Sivas ve Van'da Ermeni isyanının devam ettiği ve bunlara karşı koyacak ne jandarmanın ne de Türk halkının bulunduğu rapor edilmekteydi.¹²

Anadoluda meydana gelen olayların Ermenilere karşı sistematik ya da devlet destekli olmadığı Rusya'nın diplomatik yazışmalarında da yer almaktadır. Doğu Anadolu'daki olaylarla ilgili değerlendirme yapan İstanbul Büyükelçisi Giers 11 Mart 1913 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a aktardığı bilgilerde kendisine gelen şikayet ve haberlerden şu sonuca varmaktaydı: *Bu sırada meydana gelen aşırılıklar, Türkiye'nin doğu illerinde her zaman meydana gelen ve normal kabul edilen olayları aşmamaktadır. Dolayısıyla bunlar duyuların costuğunun bir delili sayılamaz ve Ermenilerin toplu kıyıma uğradıklarını ispatlayamaz,*¹³ ifadelerini kullanmaktaydı.

Bununla birlikte Rus raporlarında Ermeni meselesinde Almanya'nın tutumundan da bahsedilmektedir. Rusya'nın reform projesi ile ilgili Almanya 26 Haziran 1913'te Petersburg'taki büyükelçisi vasıtasıyla sert bir muhtırayı Rusya Dışişleri Bakanlığı'na göndermiştir. Rus projesine uygun olarak, İstanbul'daki Büyükelçiler Toplantısı'ndaki önerileri sıralayan Almanya Dışişleri Bakanlığı, Rusya'nın projesinde söz edilen genel müfettiş yönetimi altında 6 vilayetten oluşan birleşik bir bölge oluşturulması, genel müfettişin hıristiyan, Türk ya da Avrupalı olması ve Sultan'ın onayıyla atanması, adı geçen 6 vilayetin eyalet olarak oluşturulması, askerlik ve idari ilişkilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması, memurlar ve hâkimlerin genel vali tarafından tayin edilmesi, askere yazılma işinin sırf Ermenistan'dan yapılması ve Ermenistan dışındaki savaşta kullanılmaması şeklindeki uygulamaları sıralayarak, bu projenin İmparatorluk Hükümeti'ni 1895 yılındaki programdan uzaklaştırdığını belirtmiştir. Eğer bu proje gerçekleşirse Anadolu'nun yarısı Ermenistan olacak ve Türkiye ile sadece zayıf bir ilişkisi kalmış bulunacaktı. Sultan'ın egemenliği zayıflayarak Türkiye'nin diğer bölümlerinin Ermenistanla bir bağı kalmayacaktı. Almanya'ya göre böyle bir durum Türkiye'nin fiilen parçalanmasını getirmekteydi. Almanya bu tehlikeye işaret etmiş ve bu sorunda Türkiye'nin isteklerini dikkate almak gerektiğini bu muhtıra ile Rusya hükümetine bildirmiştir.¹⁴

12 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayı, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, No: 85-86, Belge No: 2004, Belge Tarihi: 22 Mayıs 1915, 1985, s. 45-46, Sivas, Van, Erzincan, Erzurum ve yörelerinde Ermeni Patrikliği'nin Ermenilere mezalim yapıldığına dair iddialarına karşılık, aynı bölgede tahkikat yapan komisyonun olaylar hakkında Başkumandanlığa gönderdiği rapor.*

13 *Sbornik diplomaticheskih dokumentov reform v Armyane 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda, Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd 1915.*

14 *Sbornik diplomaticheskih dokumentov reform v Armyane 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda, Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd 1915.*

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde Ermenilerin devlet yönetimiyle ilgili herhangi bir şikayeti görülmezken, devletin gücünü kaybetmeye başladığı 19. Yüzyıldan itibaren, yabancı devletlerin de çıkar politikalarının etkisiyle Ermeni cemaati Osmanlı yönetimine karşı isyancı tutum sergilemeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin en güç durumda olduğu Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Ermeni isyanları oldukça şiddetli bir biçimde gerçekleşti. Rusya, Ermenileri çıkarları doğrultusunda kullanmak için gayret etti ve Birinci Dünya Savaşı'nda bu çabasını en üst seviyede uyguladı. Rusya tarafından 21 Temmuz 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda boğazlara hakim olmak gayesi ile başlatılan bu serüven Rusya'nın, Osmanlı Devleti'nin Ortodoks tebaasının koruyuculuğunu üstlenmesi şeklinde taçlandırılmıştı.¹⁵ Böylelikle ilerde Ermeni sorunu denilen meselenin temelleri atılmış oldu. 1878 Berlin Antlaşması ile mesele uluslararası boyut kazandı. Başta Rusya daha sonra İngiltere ve Fransa'nın izlemiş olduğu siyasetle Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum daha vahim bir hal aldı. Özellikle bu tarihten sonra Ermeniler, Ruslar ve İngilizler tarafından adeta bir maşa olarak kullanılmaya başlandı. Rusya tarafından tarih sahnesine çıkartılan Ermeni sorunu emperyalizmin sömürü aracı haline geldi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin Anadolu'da kanlı isyanlar başlatmış olması müslüman ya da gayrimüslim çok sayıda insanın yaşamını yitirmesine sebep oldu.

¹⁵ Mihail Pavloviç, "Rossiya i Armyaskiy Vopros", *Sovremennik*, No:11, 1913, s. 163-169.

KAYNAKÇA

AHUMOV, N., "*Buduşaya Armeniya*", Severniya zapiski, Oktyabr-Noyabr 1914, No:12.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı*, Genel Kurmay Basımevi, No: 85-86, Belge No: 2004, Belge Tarihi: 22 Mayıs 1915, Ankara 1985

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006.

KOVALEVSKİY, Maksim, "*Armyanskiy Vopros*", Vestnik Yevropı, No:7-8, 1915.

PAVLOVİÇ, Mihail, "*Rossiya i Armyanskiy Vopros*", Sovremennik, No:11, 1913.

Sbornik diplomatıçeskih dokumentov reformı v Armeni 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda, 1915.

Yazar adı belirtilmemiş, "*Turtsiya*", Moskovskiya vedomosti, No: 183, 8 Avgusta (21 Avgusta) 1914.

OSMANLI DEVLETİ'NDE XIX. YÜZYILDA ÇIKAN İÇ İSYANLARA KARŞI İZLENEN DEVLET POLİTİKASININ ESASLARI

ŞERİF DEMİR*

GİRİŞ

Müslüman Türklerin Balkanlara ilk ayak basması 1260'lara kadar gider. Fakat Balkanlar üzerinden Avrupa'ya yönelik fetih hareketleri XIV ve XV. yüzyıllarda hızlandı. Osmanlı Devleti'nin kısa sürede çok fetih yapması sadece kılıç gücüne bağlı değildi. Osmanlı Devleti'nin kısa sürede başarılı olmasında; Balkanlarda izlemiş olduğu hoşgörülü yönetim, Ortodoks Kilisesi'ne karşı takip ettiği politikaların da önemli etkisi vardı. Çoğunluğu gayrimüslimlerden ulaşan geniş Balkan coğrafyasında Osmanlılar, İslam'ın gayrimüslimler için tanıdığı zimmî hukukunu uyguladı. Osmanlı yönetimi gayrimüslimleri askerlik ödevine karşılık cizye vergisi dışında Müslüman tebaadan ayrı tutmadı, canlarını, mallarını korumayı dini bir emir ve devletin başlıca görevi kabul etti. ¹ Aslında bu yapıya millet sistemi de denir. Müslüman toplumun baskın olduğu, gayrimüslim toplulukların inançlarına göre sınıflandırıldıkları ve her topluluğun kendi din adamlarının idaresinde kendine özgü değerlerini özgürce yaşadığı bir sistemdi. Burada etnik yapı önemli değildi. ²

1699 Karlofça Antlaşması'yla başlayan yeni dönem, Osmanlı Devleti'nin kendi gerçekleriyle yüzleşme ve çözüm üretmek için bocalama süreci oldu. Osmanlı Devleti, devletin aksayan taraflarını tespit ve tamir için gayret gösterdi. Fakat toplumun sosyal ve ekonomik sorunları göz ardı edildi. Devlet adamları ve aydınların zihninde Batı'ya bakış açısı büyük oranda değişti. Mesela 1665'te Viyana'yı gezen Evliya Çelebi'nin Avrupa'ya bakış açısında Kanuni döneminin mağrur izleri hâkimken 1720'de Paris'e giden Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'de büyük bir Batı hayranlığı görmek mümkündür. Üst perdeden "Diyar-ı Küfür" olarak görülen Avrupa'nın yerini, önceleri şaşkınlık ardından hayranlık aldı. Böylece Batı'ya ve Batı'nın değerlerine, kültürüne, teknolojisine kısacası ürettiği her türlü maddi ve manevi değere karşı toptan kabul ya da toptan red şeklinde bir refleks gelişti.

Osmanlı Devleti'nde devlet adamları askeri başarısızlıklara ek olarak ülkenin içine düştüğü idari sorunların farkındaydı. Padişah III. Selim'in; "Bu devlet nasıl kurtarılabilir" sorusuna aradığı cevap ³ önemliydi. Bu dönemde Batı örnek alınarak pek çok yenilik gerçekleştirildi. Aynı günlerde örnek alınan Batı'da büyük ihtilaflar yaşanmaktaydı.

*Yrd.Doç.Dr., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Tarih Böl.

1 Halil İncalcık, "Türkler ve Balkanlar", Balkanlar, Eren Yay., İstanbul 1993, s.16

2 Roderic H. Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *The American Historical Teview*, Vol.59, No.4 (Jul 1954), pp.844

3 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Arba Yay., İstanbul 1996, s. 56

1789 Fransız İhtilâli ve ihtilâlin yaydığı fikirler Avrupa'da büyük bir kutuplaşma ve düvel-i muazzama olarak kabul gören büyük devletlerarasında savaflara sebep oldu. Osmanlı Devleti ilk zamanlarında Fransız İhtilâlini, Avrupa'nın kendi iç sorunu ve din çatışması olarak algıladı. Konunun kendisini ilgilendirmediğini düşünerek kendisini taraf görmeyen Osmanlı, o günkü şartlarda İhtilâlcilere yönelik en hoşgörülü yaklaşımı gösterdi. Oysa İhtilâlin yaydığı fikirlerin etkisi kısa sürede Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli topraklarında hissedilmeye başlandı.

A. FRANSIZ İHTİLÂLİ VE BALKANLARDAKİ İSYAN HAREKETLERİ

III. Selim'in İstanbul'da gerçekleştirdiği reformlar ve Fransız İhtilâli sonrasında Avrupa'da meydana gelen savaşların gölgesinde Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarında ilk isyan başladı. 1801'de Sırbistan'da başlayan tepki ve öfke isyanı getirdi. O döneme kadar Sırların devlete karşı bir hareketi vaki değildi. Fakat Sırlar arasında yaygın bir şekilde Rum Kilisesi'nden duyulan rahatsızlık, asayiş ve güvenlikten kaynaklı huzursuzluklar vardı.⁴ Belgrat Valisi Hacı Mustafa Paşa, Sırbistan'da güvenlik sorununu çözmek için büyük gayret gösterdi. Vali, başıbozuk askerlere bir düzen vererek, eşkiya hareketlerinin önüne geçtiği için öldürüldü.⁵ Bu durumdan rahatsız olan Sırlar, İstanbul nezdinde birçok girişimde bulunarak sorumluların cezalandırılmasını ve güvenlik probleminin çözümünü talep ettiler. Sırların çaba ve gayretleri netice getirmeyince isyan ettiler. Sırların haklı talebine İstanbul'dan da destek geldi. Böylece bölge başıbozuk askerler ve eşkiyadan temizlendi ve huzur sağlandı.

Rusya ve Avusturya'da yaşayan Sırların desteğini alan Kara Yorgi 1804 yılından itibaren milliyetçi nitelikli bir isyan hareketi başlattı. Amaç Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını sağlamaktı. Aynı yıllarda Rusya Dışişleri Bakanı A. Çertoriski Çar'a, Balkanlar'da Rusya'ya tabi olarak kurulacak küçük devletlerin oluşturulması için rapor sundu.⁶ Rusya bölge ile kültürel bağlarını sıkı tutuyor, dini kanalları sonuna kadar kullanıyor ve Osmanlı üzerinde askeri ve siyasi baskı kuruyordu.

Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasi zayıflığı, Batılı ülkelerin açıktan Balkan toplumlarını isyana yönelik tahrik ve teşvik etmesini sağlıyordu. Aynı dönemlerde Fransız İhtilâli'nin yaydığı milliyetçilik fikrine ve kendi ülkelerindeki azınlıkları yok sayan mutlak monarşiye sahip Batılı ülkeler, Osmanlı'nın Balkan coğrafyasındaki toplumlara maddi ve manevi destek vermekte yarış içine girdiler. Avrupa'dan gelen liberalizm ve kendi milli devletini kurma fikri Balkan coğrafyasında yaşayan farklı milletlere tesir etti. Balkanlarda yaşayan toplumlar daha fazla özgürlük ve Müslüman toplumla her alanda eşitlik talep ediyorlardı.⁷

Sırp isyanı uzadı. Osmanlı Devleti Rusya ile savaş halinde olduğu için isyanı bastırmakta güçlük çekti. 1812'de imzalanan Osmanlı Rusya arasındaki Bükreş Antlaşması'yla Sırlara bazı ayrıcalıklar tanındı. Artık Sırbistan iç işlerinde tamamen bağımsız hareket edebilecekti. Fakat bu anlaşma Sırları tatmin etmedi. İsyanın devam etmesi ve Rusya'nın

4 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı yay. İstanbul 1978, s. 149

5 Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül Vukuât*, Yay. N. Çağatay, III-IV, TTK yay., Ankara 1980, s. 244

6 Halil İnalçık, "*Şark Meselesi*", *Türkiye Defteri*, S.18 (1975), s. 566

7 R. H. Davison, a.g.m., s. 846

siyasi baskılarını yoğunlaştırması sonucunda Osmanlı Devleti Sırbistan'a tam özerklik tanıdı. Böylece Osmanlı Devleti'nin Rumeli coğrafyasında çözülmesine yönelik ilk adım atıldı.⁸ İsyanın sonucu ödül gelmişti. Sırların sahip olduğu dış desteği bulmakta zorluk çekmeyecek diğer Balkanlı uluslar Sırların başarısını tekrarlamak için harekete geçtiler.

Osmanlı Devleti meseleye hâlâ büyük devletlerin bir oyunu gözüyle bakıyordu. İhtilâlin yaydığı fikirler, Balkanlarda toplumların uluslaşma süreci ve toplumsal taleplerini göremiyordu.

Napolyon'u mağlup eden ve mutlak monarşiyi savunan büyük güçler 1815 yılında Viyana'da bir konferans düzenlediler. Ev sahibi Avusturya, Avrupa'nın sınırlarının belirleneceği bu konferansa Osmanlı Devleti'ni ısrarla davet etti. Dönemin önemli güçleri arasında yer alan Osmanlı Devleti, bu ısrarlı davete rağmen konferansa katılmamayı tercih etti.⁹ Osmanlı Devleti'nin böyle bir tavır belirlemesinde özellikle Rusya'nın gayrimüslim azınlıklar için taviz isteyeceği düşüncesi etkili oldu. Konferansta büyük devletlerin toprak bütünlüğü teminat altına alınırken Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün teminat altına alınması gündeme gelmiş fakat teminat sağlanamamıştı.¹⁰ Böylece bir yandan İhtilâl'in getirdiği fikirlerle mücadele kararı alınıyor diğer tarafta aynı fikirlerin Osmanlı coğrafyasında yayılmasının ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının önü açılıyordu.

Osmanlı coğrafyasında Sırp isyanı tam anlamıyla kapatılmadan Rum isyanı başladı. 1820'lerde başlayan Rum isyanı İstanbul'da büyük şaşkınlığa sebep oldu. Rumlar diğer gayrimüslim azınlıklara göre idari bakımdan avantajlıydı zira bürokraside çeşitli görevlere getirilmişlerdi. Özellikle dış işlerinde Rum azınlık son derece önemli vazifeler yürütüyordu. Rumların dini bakımdan da ayrıricılıklı bir konumları vardı. Fener Rum Patrikhanesi'ni kontrolleri altında tutan Rumlar diğer Balkanlı toplumlara nazaran dini ve kültürel değerlerini özgürce sürdürüyorlardı. Ayrıca Rumlar isyana başladıkları ilk günden itibaren tam bağımsızlık hedefine ulaşmak için çaba gösterdiler.

Rum isyanı, Avrupa kamuoyunda Osmanlı karşıtı bir havanın oluşmasına ve isyana büyük bir destek verilmesini sağladı. Sanatçılar, yazarlar ve din adamları büyük bir kampanya başlattılar. Avrupa'nın pek çok yerinden gönüllüler Mora'ya savaşmak için geliyordu. Osmanlı Devleti isyanı bastırmakta güçlük çekiyordu. Osmanlı Mehmet Ali Paşa'nın yardımıyla isyanı bastırda İngiltere, Fransa ve Rusya'nın fiili müdahalesi sonrasında Osmanlı Devleti Edirne Anlaşması'yla Rumlara bağımsızlık vermek mecburiyetinde kaldı. Osmanlı Devleti'nde isyan sonucu ilk bağımsız devlet olan Yunanistan kurulmuş oldu. Böylece çözülme hızlandı ve Rumları zamanla Romanya ve Bulgaristan takip etti.

B. OSMANLI DEVLETİ'NİN ÇÖZÜM ARAYIŞI

Osmanlı Devlet adamlarında özellikle Rum isyanı büyük bir şaşkınlık ve öfkeye sebep oldu. Balkanlarda her geçen gün genişleyen isyan hareketinin, sadece Batılı ülkelerin tahrik ve desteğinden kaynaklanmadığı reaya arasında da devlete karşı bir memnuniyetsizliğin olduğu anlaşıldı. Klasik dönem millet sistemi anlayışının gayrimüslimleri tatmin etmediği görüldü. Fransız İhtilâl'i'nin yaydığı fikirler gayrimüslim tebaa üzerinde etkili olmuş ve hakim

8 Robert Mantran, *"Doğu Sorunu'nun Başlangıçları (1774-1839), Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c.II, Haz. R. Mantran, çev. Server Tanilli, Cem Yay., İstanbul 1995, s. 33*

9 Diran Kelekyan, *19. Asırda İctimâ-i ve Siyasî Avrupa, Dersaadet 1330, s. 627*

10 Halil İnalıcık, *"Türkiye ve Avrupa Düni Bugün", Doğu Batı, S.2 Şubat-Mart-Nisan 1998, s. 11*

millet anlayışını devam ettirmeyi imkansız bir hâle getirmişti.¹¹ Osmanlı Devleti'nin güç kullanarak Balkanlardaki hâkimiyetini uzun süre devam ettiremeyeceği anlaşılmış oldu. Bu durum Osmanlı devlet adamlarını yeni arayışlara itti. Devletin bekası için bir siyasi çözüm üretilmeliydi.

Sultan II. Mahmud 1826 yılından itibaren önemli reformlar gerçekleştirdi. Bir yanda Rum isyanı, ardından Mısır sorunu ile uğraşan Sultan diğer tarafta devletin bekasını temin edecek askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik alanda önemli yenilikler gerçekleştirdi. Sultan Mahmud devlet bünyesi ve sosyal yapıda değişimin önünü açarak gayrimüslimlerin siyasal ve kültürel statülerinde bir takım değişiklikler yapılması için ilk çalışmaları başlattı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin klasik hukuki yapısında bir değişimi zorunlu hale getirdi. Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim ve Müslüman toplumlar arasındaki siyasal ve toplumsal sınırlar yeniden belirlenmeye başladı. Gayrimüslim tebaayı mutlu edecek, siyasi, idari, eğitim, hukuk alanında yeni düzenlemeler yapıldı.

Sultan II. Mahmud öncelikle Hıristiyanların dini kurum inşa etmelerinin önündeki engelleri kaldırdı hatta kiliselere maddi yardım sağlayarak yeni bir dönem başladığını müjdeledi. Sultan 1837'de yabancı elçilere "*Ben tebaamdan Müslümanı camide, Hristiyanı kilisede, Musevîsini de havrada fark ederim, aralarında başka bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır*"¹² dedi. II. Mahmud Müslümanlar ile gayrimüslimleri birbirine yaklaştırmak için büyük çaba gösterdi. Sultan müsadereyi kaldırırken, "*bundan böyle Müslümanlara ve reayaya tatbik edilmeyeceği*"ni belirtmişti.¹³ Osmanlı Devleti gayrimüslim tebaa ve yabancı ülke temsilcileriyle gerçekleştirdiği görüşmelerde her fırsatta yeni bir dönem vurgusu yapıyordu.

Sultan II. Mahmud'un getirdiği bu yeni anlayış, Tanzimat bürokrasisi tarafından da kabul gördü. Tanzimat Fermanı'nın ilanı esnasında hazır bulunanlar arasında padişah ve bakanların yanı sıra gayrimüslim cemaat temsilcileri ile yabancı elçiler de vardı. Tanzimat Fermanı Sultan Mahmud'un başlattığı reformların daha da genişletilerek devam edeceğini gösteriyordu. Osmanlı uyruğu altında bulunan halkın, din farkı gözetilmeksizin aynı hukuki hak ve güvencelerden yararlanacağı vaat edildi. Bu durum şer'i hukuktan sapma ve Batılı tarzda hukuki yapıya yönelik bir işaret olarak kabul edilebilir.

Devlet adamları Tanzimat ruhunun halk tarafından anlaşılması ve yeni dönemin halk tarafından sahiplenilmesi için çaba gösterdiler. Müslüman ile gayrimüslimin kanun önünde eşit olduğu prensibinin benimsenmesi için padişah ve sadrazam büyük çaba gösterdi. Sadrazam Rıza Paşa, ülkenin farklı coğrafyalarından gelen farklı cemaat mensuplarına hitaben, "*Müslüman, Hristiyan, Musevi hepimiz bir hükümdarın tebaası, bir pederin evladısınız. Padişah efendimiz bilcümle, tebaasının ırz, namus, can ve malını taht-ı temine alan kavanininine memalik-i şahanelerinin her tarafında harfiyen riayet edilmesi azm-i kat'isinde buldukları için içinizden düçar-ı zulm ve gadr olan kimseler varsa hemen meydana çıksınlar; lazime-i adaletin icrasını talep etsünler*" dedi.¹⁴

11 Şerif Demir, "*Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık*", Selçuk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 29, (2011), s. 334

12 Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s. 65

13 Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK yay., Ankara 1996, s. 41

14 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, c.V, TTK yay., Ankara 1994, s.71

Osmanlı Devleti Müslüman gayrimüslimler arasındaki eşitlik prensibini hayata geçirecek adımlar atmaya başladı. Öncelikle sancaklarda ardından eyaletlerde Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan meclisler kuruldu.¹⁵ Böylece gayrimüslimler, yönetime katılarak ve yaşadıkları bölgelerin sorunlarına çözüm üretme imkânı buldular.

1840 Ceza Kanunnamesi'nin girişinde kanun önünde bütün yurttaşların eşitliğine vurgu yapılması¹⁶ son derece önemlidir. Batılı tarzda hazırlanan bir kanunname, tebaanın aynı kanunlardan faydalanacağını belirtilmesi ve bütün tebaanın eşitliğinin açık bir ifadesi vardır. Aynı yıllarda İstanbul'da taşradaki Valilere gönderilen bir genelgede genelgede "icrâi adâlet ve celb-i kulûb-i tebaa ve raiyyetle idâre-i hükümet olunması ... reâyânın mümkün mertebe hoş tutulup elden geldiği ve Şer'i şerifin mesâg olduğu derece her sınıf tebaa-i devlet-i aliyenin hukuk-i nefsiyye ve maliye ve rziyyelerinden dolayı hüsn-i himâyet ve siyânet" olunmalarını bildiriyordu.¹⁷ Böylece Rus tahriklerinin boşa çıkarılacağı ve devletin parçalanmasının engelleneceği düşünülüyordu.

Sultan Abdulmecid reformları yakından takip ediyor, gerçekleştirilmesi için büyük çaba sarf ediyordu. Padişah her eyaletten bir Müslüman ve bir zımmî delegeden oluşan iki kişinin İstanbul'a gönderilmesini fermanla talep etti. İki aydan fazla İstanbul'da kalan iki kişi daha evvel vilayetlerde yapılanlar hakkında detaylı bilgi verdiler ve çeşitli ihtiyaçlarının gerçekleşmesini istediler. Daha sonra eyaletlere komisyonlar gönderilerek taşradaki sosyal yapıda yapılan reformlar yakından takip edilmeye çalışıldı.¹⁸

1846'da Sultan Abdulmecid din ve inançla vatandaşlığın ayrı işler olduğunu, farklı dini inançların aynı ülke aynı hükümet altında yaşadığını ve ayrımcılığın yanlış olduğuna dikkat çekti.¹⁹ Osmanlı Devlet adamları reformları sürdürmek, sosyal yapıda ki dini gruplar arasındaki farklılıkları kaldırmakta kararlıydılar. Fakat bu durum klasik yapıdaki zımmî anlayışını aşan, laik bir yapıya doğru gidişi göstermekteydi.

1856 Islahat Fermanı'yla İslam hukukunun gayrimüslimlere tanıdığı hukuki esaslar aşıldı. Artık İslam anlayışına ve Kur'an'a atıf yapan bir düzen yerine gayrimüslimleri Müslümanlarla eşit vatandaşlığa taşıyan ve onlara yeni haklar veren bir anlayış ortaya çıktı.

Gayrimüslimlerin ruhban sınıfına ait dünyevi yetkiler kaldırıldı. Devletin alacağı vergiler yeniden düzenlenerek Müslümanlar gibi vergi ödemeleri imkânı getirildi. Gayrimüslimlerin yaşadığı bölgede ihtiyaç olması halinde dini ibadethaneler yapılabilecek ve devlet buna ekonomik destek sağlayacaktı. Gayrimüslimlere yönelik din ve mezhep ayrılığından kaynaklanan her türlü onur ve gurur kırıcı ifade yasaklandı. Gayrimüslimlere ehliyet ve yeteneklerine göre devlet hizmetinde vazife alabilme imkânı sağlandı. Askeri okullarda dâhil tüm okullardan faydalanma hakkı tanındı. Artık gayrimüslimler de Müslümanlar gibi orduda istihdam edilebileceklerdi. Gayrimüslimlere idarede görev almanın yolu açıldı. Medeni hukukta da gayrimüslimlerin lehine bir takım iyileştirmeler sağlandı. Kısacası Islahat Fermanı'yla gayrimüslim tebaa ile Müslüman tebaa arasındaki sosyal ve hukuki alandaki farklılıklar iyice azaltıldı.²⁰

15 G. Bozkurt, a.g.e., s. 43

16 Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi 1839-1878" *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.II, Haz. R. Mantran, çev. S. Tanilli, Cem yay., İstanbul 1995, s. 81

17 Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Belleten*, XXXVIII/112 Ankara 1964, s.621

18 G. Bozkurt, a.g.e., s. 43

19 Halil İnalçık, *From Empire To Republic Essays on Ottoman and Turkish Social History*, The Isis Press, İstanbul 1995, s. 275-276

20 G. Bozkurt, a.g.e., s. 55-57

İslahat Fermanı tamamen gayrimüslimlere yönelik ve dönemini aşan son derece ciddi ve önemli bir değişim projesiydi. İslahat Fermanı'nın sağladığı imkânlar 1876 Kanun-u Esasi ile anayasal bir güvenceye kavuşturuldu. Anayasanın 8. Maddesi, "*Devleti Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise bilâ istisna Osmanlı tabir olunur*" demektedir. Anayasanın 11. Maddesi "*Devleti Osmaniye'nin dini İslâm'dır. Bu esası vikaie ile beraber asayişî halkı ve adab-ı umumiyeyi ihlâl etmemek şartile memaliki Osmaniye'de maruf olan bilcümle edyanın serbesti-i icrası ve cemaat-ı muhtelifiye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyenin kemakân cereyanı Devletin taht-ı himayetindedir*" denilerek devletin resmi dininin İslam olduğu vurgulanmakla birlikte kamu düzenini bozmayan her türlü din ve mezhep himaye altına alınmıştı. 19. Madde, "*Devlet memuriyetinde umum tebaa ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunurlar*". Böylece gayrimüslimlere kabiliyet ve yeteneklerine göre devlet hizmeti açıldı. Anayasanın 25. Maddesi, "*Bir kanuna müstenit olmadıkça vergi ve rüsumat nâmu aherle hiç kimseden bir akçe alınmaz*" şeklindedir. Böylece gayrimüslimlerin en fazla şikâyet ettikleri vergi eşitsizliği giderilmiş oldu.²¹

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlerin sosyal, siyasi ve hukuki yapılarındaki değişim II. Mahmud ile başlayarak İslahat Fermanı ile önemli bir aşamaya ulaştı. Kanun-u Esasi ile anayasal güvence altında daha da genişletildi. Fakat bütün bu gayretler hiç bir zaman devletin beklediği takdiri görmedi. Gayrimüslimler bağımsızlık taleplerinden hiç vazgeçemediler. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim politikasındaki değişim, devletin temel hukuki yapısındaki değişiklikler gayrimüslimleri tatmin etmedi ve iç isyanlar, ayrılık talepleri devam etti.

1878 Berlin Anlaşması'yla Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsızlığını kazandı. Bulgaristan bağımsızlık yolunda önemli bir adım attı. Bosna Hersek Osmanlı'dan koparıldı. Böylece Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyası büyük ölçüde parçalanmış oldu. 1801 Sırp İsyanı ile başlayan süreç 77 yılda bağımsızlıklarla tamamlanmıştı. Osmanlı Devleti'nin bütün gayretleri gayrimüslimlerin bağımsızlık isteklerinden vazgeçmelerini sağlayamadı.

21 *Düstur, Birinci Tertip, c.IV, s. 4-5*

SONUÇ

XIX Yüzyıl Osmanlı Devleti ve Batılı ülkeler için yoğun iç ve dış gelişmelerin yaşandığı bir zaman dilimi oldu. Osmanlı topraklarında Fransız İhtilâlî'nin yaydığı fikirlerin gayrimüslim toplum üzerindeki etkilerine Batılı ülkelerin desteği de eklenince isyan hareketleri peş peşe geldi.

Osmanlı Devleti dış müdahale ve baskılara karşı denge politikasıyla zaman kazanmaya çalışırken, devletin temel alanlarındaki aksaklıkları gidermek için reformlar yapmaya çalıştı.

Osmanlı Devlet adamları içinde ilk kez II. Mahmud'la birlikte sosyal yapıya önem verilmeye, toplumsal birlik ve beraberliği sağlayacak adımlar atılmaya başladı. Çünkü gayrimüslimler klasik dönemdeki sosyal ve dini yapıya yönelik eleştiriler getirmeye başladılar.

Osmanlı Devlet adamları dış baskılar, iç talepler ve devletin içine düşmüş olduğu zaafiyeti de düşünerek sosyal ve dini yapıda değişim ve dönüşüme önem verdiler. Tanzimat devrinde Sultan Abdulmecid ve Mustafa Reşid Paşa, Islahat Fermanı'yla Âli ve Fuad Paşa Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında zimmî hukuktan kaynaklanan farklılıkları kaldırmaya çalıştı. Böylece ortak vatan etrafında ortak bir halk inşa etmeye gayret gösterdiler.

Tanzimat Fermanı ile başlayan yeni dönemden Müslüman halkın yanında gayrimüslimlerinde aynı ölçüde faydalanması söz konusuysen, Islahat Fermanı'yla birlikte sadece gayrimüslimlere yönelik Batılı elçileri şaşırtacak ölçüde bir anda sınırsız ve geniş imkânlar tanındı. Kanun-u Esasî'nin birçok maddesi gayrimüslim tebaanın haklarını anayasal güvence altına aldı. Bu süre zarfında gayrimüslimlere daha evvel kapalı olan askerîye, idare ve bürokrasi sahalarında hizmet etme imkânı tanındı. Birçok gayrimüslim bu imkânları kullanarak Osmanlı Devlet yönetiminde üst düzey görevlere geldi.

II. Mahmud'un başlattığı ve takipçilerinin sürdürdüğü sosyal ve dini yapının yeniden düzenlenmesi, gayrimüslimlerin sosyal ve siyasi yapılarındaki değişim başarılı olamadı. Öncelikle böyle bir değişime gayrimüslim grupların din adamları tepki gösterdiler. Ayrıcalıklı konumunu kaybetmek istemeyen ruhban sınıfı değişimden rahatsız oldular. Gayrimüslim halk devletin yeni politikasını samimi bulmadı. Osmanlı Devleti'nin zor bir döneminde yaptığı bu değişimin, gayrimüslimleri kandırmak ve bu zor zamanı atlatmak için yapılan bir oyun olduğu fikrine kapıldılar. Müslüman halk başından itibaren rahatsızdı. İslam anlayışının bir sonucu olan zimmi hukukundan sapma olarak gören Müslüman halk bu durumu hiç bir zaman kabullenemedi. Osmanlı Devleti'nin bu yeni uygulamaları halk tarafından benimsenmeyince başarılı da olamadı.

Osmanlı Devleti'nin çaba ve gayretleri başarılı olmadı. 1801'de başlayan ilk isyan hareketi 1878'de neredeyse tüm Balkan coğrafyasının Osmanlı Devleti'nden kopmasıyla neticelendi. Balkan Savaşları sonrasında parçalanma çok daha derin ve acı oldu.

KAYNAKÇA

- ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı yay., İstanbul 1978
- BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK yay., Ankara 1996
- DAVİSON, Roderic H., "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *The American Historical Teview*, Vol.59, No.4 (Jul 1954), pp.844-864
- DEMİR, Şerif, "Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık", Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 29, (2011), s. 331-348
- DUMONT, Paul "Tanzimat Dönemi 1839-1878" *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*", c.II, Haz. R. Mantran, çev. S. Tanilli, Cem yay., İstanbul 1995, s. 59-143
- DÜSTUR, *Birinci Tertip*, c.IV, s. 4-5
- İNALCIK, Halil "Türkiye ve Avrupa Dün Bugün", Doğu Batı, S.2 Şubat-Mart-Nisan 1998, s. 7-29
-, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayını", *Belleten*, XXXVIII/112 Ankara 1964, s.603-622
-, *From Empire To Republic Essays on Ottoman and Turkish Social History*, The Isis Press, İstanbul 1995,
-, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, Eren Yay., İstanbul 1993, s.9-34
-, "Şark Meselesi", *Türkiye Defteri*, S.18 (1975), s. 565-571
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, c.V, TTK yay. Ankara 1994
- KELEKYAN, Diran *19. Asırda İctimâ-i ve Siyasî Avrupa*, Dersaadet 1330
- MANTRAN, Robert "Doğu Sorunu'nun Başlangıçları (1774-1839)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.II, Haz. R. Mantran, çev. Server Tanilli, Cem Yay., İstanbul 1995, s. 7-57
- MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayiç'ül Vukuât*, Yay. N. Çağatay, III-IV, TTK yay., Ankara 1980
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Arba Yay., İstanbul 1996.

SASON ERMENİ İSYANINDA HALİLÊ BİŞAR VE ANTRANİK PAŞA MÜCADELESİ

MUAMMER ULUTÜRK*
NİHAT ÇELİK**

ÖZET

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyılın son çeyreğinde yaşanan Ermeni isyanlarından biri olan İkinci Sason isyanında önemli bir rol oynayan Taşnak liderlerinden Antranik Ozanyan'ın isyan öncesi Sason bölgesindeki faaliyetleri ve bu çalışmalarına karşı Müslüman kesimin liderliğini yapacak olan ilçenin ileri gelenlerinden aşiret lideri Halile Bişar arasında yaşanan mücadele işlenecektir. Serop Ağpür adlı Taşnak liderinin Halil tarafından öldürülmesi ve olay sonrası Taşnakların lideri olan Antranik Paşa'nın bu olayın intikamını alma süreci farklı perspektiflerden ele alınacaktır.

Konu ile ilgili bilgilere ulaşmak için Antranik Ozanyan hakkında kaleme alınmış eserlerden, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde konu ile ilgili belgelerden istifade edilmiştir. Ayrıca Sason özelinde olayın cereyan ettiği bölgede yaptığımız sözlü tarih çalışmasından elde ettiğimiz bilgilerin karşılıklı mukayesesini ve bunun sonucunda elde ettiğimiz ilginç bilgileri aktarmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Sason, Antranik Paşa, Halile Bişar, Serop Ağpür

* Yrd.Doç.Dr, Batman Üniversitesi, Tarih Bölümü,

** MEB Öğretmen, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Öğrencisi

A. BERLİN KONFERANSI SONRASI ERMENİLER

1789 yılında yaşanan Fransız ihtilali sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik rüzgârı dünyada tüm hızıyla esmeye başlayacak ve XIX. yüzyılın başlarında dünya siyasetinde halen asli oyun kurucularından olan Osmanlı İmparatorluğu bu milliyetçilik rüzgârının yıkıcı etkisinden en fazla etkilenen devletlerden biri olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır tesis etmiş olduğu Osmanlı Barışı (Pax Ottoman), bu yüzyılın başından itibaren çatırdamaya başlamıştır. Osmanlı bünyesinde birlikte yaşamış olan azınlıklar sırayla *Osmanlı Adasını* terk etmeye başlayacaklardır. Azınlıkların Osmanlı Devleti'nden ayrılma sürecinde en sona kalan gayrimüslim cemaat de Ermeniler olacaktır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra 1878 yılında düzenlenen Berlin Konferansı esnasında yaşananlar Ermeniler için bu süreci hızlandırmıştır. Berlin Konferansı'nın 61. maddesi ile Ermeniler ilk defa büyük devletlerin ilgi alanına girmiş oluyordu. Avrupalı Devletler Osmanlı Devletinden Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde ıslahat yapmasını ayrıca Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı gerekli tedbirleri almasını istiyordu.¹ Bu madde, beklentileri yüksek olan Ermenileri hayal kırıklığına uğratmıştır. Ermenileri temsilen konferansa giden Ermeni Patriği Hırımyan'ın, Berlin Konferansı dönüşünde yaptığı vaazdan şu ifadeler yaşanan hayal kırıklığını ve cemaat olarak ne yapılması gerektiği konusunda ilerde yaşanacakların habercisi gibidir:

*"Berlinde ölü ruhu için helva dağıtıyorlarmış, beni de Ermenilere düşen payı alıp getirmek için gönderdiniz. Ben de kabını alarak koştum. Gördüm ki Sırlar, Karadağlılar, Yunanlar, Bulgarlar, Romenler yanlarında asılı demir kepeçlerle kaplarını doldurdular, hisselerini aldılar, götürdüler. Siz ise, bana kepeç yerine kâğıt verdiniz. O kâğıt parçasını sıcak helvaya ne kadar soktum ise kâğıt da o kadar ıslandı. Nihayet düştü, dağıldı. Bende boş bıraktım, geldim."*²

Berlin Konferansı sonrası Osmanlı Devleti'nde, Avrupayı tanıyan, Bulgar, Yunan, Sırp gibi milletlerin hangi yol ve yöntemlerle Osmanlı Devletine karşı mücadele ettiğini bilen milliyetçi Ermeni gençler, kendi milletlerinin kaderini belirlemek için siyasi faaliyetlere başladılar.

Ermeni milliyetçisi gençler ayrılıkçı siyasi faaliyetlerini Ermeni nüfusunun görece fazla olduğu Doğu Anadolu'da başlatırlar.

B. SASON BÖLGESİNİN ÇALIŞMA ALANI OLARAK SEÇİLME NEDENLERİ VE BİRİNCİ SASON İSYANI

Günümüzde Batman iline bağlı olan Sason ilçesi coğrafi uygunluk açısından Ermeni *fedailer* için müsait bir ortam sunuyordu. Tarih boyunca Sason bölgesi zorlu bir bölge olmuştur. Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi için ülkeye gelen Alman Mareşal Helmut Von Moltke'ye göre Osmanlı'nın hiçbir zaman tam olarak hâkim olamadığı, vergi vermez asi bir coğrafyadır. Mektuplarında belirttiğine göre, yüksek dağlardan ordugâh için çadır kuracak yer bulmak dahi çok zordu.³ Osmanlı arşiv belgelerinde ise genelde Cebel-i

1 Salahi R.Sonyel, *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçlü Diplomasinin Kurbanları*, 2. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009, s.80-81.

2 Esat Uras, *"Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi"*, Belge, 2. baskı, İstanbul 1987, s.54.

3 Helmut Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Remzi Yayınları, İstanbul 1969, s.189-190.

Sason diye⁴ anılan zorlu ve dağlık bir bölgedir. 1920'li yıllarda Muş Valisi olan Ali Sakıp Beygo, o yıllarda Muşa bağlı Sason bölgesini hakkında çok farklı ve ilginç bilgiler duyar. Sason için anılarında *adeta gayr-ı mekşuf bir kıta olarak bilinen bir coğrafyadır*⁵ tabirini kullanmıştır.

Ermeni milliyetçisi olan Mihran Damadyan ve Hamparsum (Murat) Boyacıyan'ın başını çektiği milliyetçi Hincak örgütünün propagandaları sonucunda 1894 yılında Sason'da Ermeni isyanı patlak verir. Burada amaç Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahalesini sağlamak ve reformları gerçekleştirmektir.⁶ İsyân kısa sürede Sason dağlık bölgesine yayılır. Osmanlı Devleti bu isyanı yerel Müslümanların yardımıyla bastırır. İsyânın gelişimi ve bastırılma şekli Ermeniler arasında ve Avrupâda büyük yankı uyandırır. Militanlarca istenen başarılı olmuş artık Dünyanın dikkati Sason'a ve Ermeni meselesine çekilmiştir. Sason'da yaşananları incelemek amacıyla, içinde yabancıların da bulunduğu bir tahkikat komisyonu kurulur. Sason İsyanı bahanesiyle Avrupalı büyük Devletler II. Abdülhamit hükümetine Ermenilere ıslahat konusunda yoğun baskı uygulamaya başlarlar.⁷

Birinci Sason İsyânından sonra kısa bir süre sessizlik hâkim olur, Sason gündemden düşer. Ancak Avrupalı Devletler Osmanlı Devletini parçalamak için ellerinden geleni yapmaya devam ederler. Ülke içinde bir nevi Truva atı olarak görmek istedikleri Ermeni Meselesini kaşımaya çalışırlar. XIX. yüzyılın sonuna doğru geldiğimizde ise Ermeni militanlarının strateji değişikliğine gittiklerini görüyoruz. Bu tarihe kadar Anadolu'nun birçok yerinde dağmık ve büyük oranda örgütsüz halk öncülüğünde gerçekleştirilen isyan provaları başarısız olmuş ve büyük kayıplar verilmişti. Komitecilerin bütün Anadolu'da dağmık faaliyet yürütmeleri, Ermeni köylüsünü mahvetmekten başka bir işe yaramadığını gören militanlar, daha dar ve isyana müsait ortam sunan bölgelere yığınak yapmaya başlarlar.⁸

Hincak örgütü yerine daha çok ön plana çıkmaya başlayan Taşnaksutyun Komitesinin, 1898 tarihli kongresinde daha dar alanda daha etkin hareket etme kararı alınır. Ayrıca bu kongrede faaliyet merkezlerinden biri olarak Sason ve Talori bölgesi seçilir. Alınan karar üzerine Rusya ve diğer bölgelerde bulunan çete elemanları bu bölgeye kaydırılmaya başlanır. Rusya, İran güzergâhı üzerinden Sason dağlarına 1500 silah ve önemli miktarda cephane yollanır.⁹

Sason dağlarına gelen Taşnak militanlarının lideri ilk önce Rusya'dan gelen Karakin adında bir Ermeni olur. Osmanlı askeri kuvvetlerince kısa bir sürede etkisiz hale getirilir. Sason'un Muş sınır köyü Serut'lu köyünde öldürülen Karakin'in üzerinde birçok plan, kroki, belge ele geçirilir.¹⁰

Karakin'in ölümünden sonra yerini Bitlis-Ahlat'ın Sohart Köyünden Serop Ağpür alır. Ahlat'lı Serop Ağpür Bitlis şehrinde gündüz ortasında bir Osmanlı baş komiserini öldürdüğü için çok ünlenmiş, Ermeniler ve hatta bazı Müslümanlar tarafından Serop Paşa

4 DH.MKT. Dosya No:1358 Gömlek No:128.

5 Veysi Akan, "Dönemin Valisi Ali Sakıp Beygo'nun Hatıralarına Göre: Cumhuriyetin kuruluş Yıllarında Sason ve Sason'da Sosyo Ekonomik Hayat" I. Uluslararası Batman Ve Çevresi Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu, İstanbul 2009, c. II, s.100.

6 Mihran Damadyan, *Bir Ermeni komitacının İtirafı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s.45-46.

7 Damadyan, a.g.e, s.53-56.

8 Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, Tercüme Mehmet Sadık, Van Belediye Yayınları, Van 1997, s.61-63.

9 Uras, a.g.e, s.521.

10 Mehmed Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul 1976, s.379.

olarak adlandırılmıştır.¹¹ Serop Paşa 1899 yılında hareketin başı olarak bölgede nam salar. Serop, diğer komitacılarla hiçbir şekilde temas kurmaz, başına buyruk davranır. Yürüttüğü faaliyetler esnasında ne Londra'yı tanır ve ne de Paris'i bilir. En büyük amacı yağmacılık eden Türk ve Kürt saldırganlara aynı sertlikte karşılık vermektir. Kısa sürede Sason dağlarında ün salmıştır.¹²

1899 yılında Taşnak militanlarının Müslüman köylere saldırıları sonucunda Sason bölgesinde Garzan aşireti liderlerinden Halile Bişar (Bişar'ın oğlu Halil) komutasında Kürtler, Ermenilere ait Ginenik Köyüne saldırılara başlarlar. Buranın ileri gelenlerinden beş kişiyi öldürüp, köye maddi zarar verirler. Kürtler ayrıca civar köylere de saldırı düzenlerler. 1899 yılına gelindiğinde yerli Müslüman halk Serop ve adamlarının saldırıları karşısında kendilerini korumak için Osmanlı kuvvetleriyle ortak hareket etmeye başlar. Bitlis Valisi Ali Paşa da gizli önlemler alarak Sason'a hareket eder. Halile Bişar öncülüğünde Müslümanlar; Hayarsilo, Spoğan, Sıkvan gibi komitacıların merkezleri olan köylere saldırılar düzenlerler. Saldırıları sonucunda fedailere ait birçok silah ve mühimmat Müslümanların eline geçer.¹³

Halile Bişar, Osmanlı Devletinin de peşinde olduğu Serop Paşayı etkisiz hale getirmeye çalışır. Serop 1899 Sonbaharında, Ekim (veya Kasım) ayında Müslüman Kürtler tarafından öldürülmüştür. Ancak ölüm şekli tartışmalıdır. Ermeni kaynaklarına göre Geğaşen Köyü reisi Avo (Halil'in adamı) adlı bir Ermeni, Serop'u zehirleyip Halile Bişar'a haber verir. Yarı ölü halde olan Serop ve adamları kısa bir çarpışmadan sonra Halile Bişar'ın eline geçer.¹⁴

Mehmet Hocaoğlu'nun eserinde Serop'un ölümü ile ilgili bir zehirleme olayından bahsedilmez. Tüm kaynaklarda ortak ismi geçen Geligüzan köyünde Serop ve adamlarının ablukaya alındığını ve çatışma esnasında Serop'un ölü ele geçtiği ve kesik başının vilayet merkezine gönderilmekte olduğu belirtilir.¹⁵

11 Eylül 2014 tarihinde bu olayların cereyan etmiş olduğu coğrafya olan Sason Yakabağ (Hergog) köyünde yaptığımız sözlü tarih çalışmamızda ise ilginç anekdotlara ulaştık. Sason Ermeni fedayi lideri Serop'un son olarak Muş civarında Müslüman Garzan aşiretine ait bir köye saldırdığı ve bu saldırı karşısında Halile Bişar'ın da Garzan aşiretinden topladığı kalabalık bir savaşı grupla militanların bulunduğu Geliyegüzan köyünü kuşattığı bilgisine sahip olduk. Anlatılanlara göre, kuşatıldığını anlayan Serop Paşa kendini kurtarmak için kadın kıyafeti giyer. Eline aldığı su testisi ile kuşatmadan kurtulmaya çalışır. Halile Bişar ve adamları elinde testi ile gidenin yolda yürüyüşünden kadın değil bir erkek olduğunu anlarlar ve onu vururlar. Yaralı olarak Serop, Halile Bişar'ın eline geçer. Taşnak militanlarının bir kısmı da çatışmada öldürülmüştür.¹⁶

Halile Bişar söz verdiği gibi Serop'u öldürür. Kesik başı olarak Muş Merkezine gönderilir. Antranik Ozanyan'ın kendi anılarında belirttiğine göre Serop'un kesik başı ilk önce Muş şehir merkezinde törenle dolaştırılır. Daha sonra Bitlis vilayet merkezinde de törenle dolaştırılan kesik baş Bitlis merkezde bir kilisenin bahçesine gizlice gömülür.¹⁷ Halile

11 Hocaoğlu, a.g.e, s.382.

12 Mayewski, a.g.e, s.105.

13 Mayewski, a.g.e, s.105-106.

14 Diran Lokmağözyan (Çeviren), " 81.Haydukluk (Çetecilik) Hareketi," akunq.net, Erişim Tarihi:05.12.2014, <http://akunq.net/tr/?p=31659>

15 Hocaoğlu, a.g.e, 382.

16 Teyfur Altun, (100 Yaşında) Sason Yakabağ Köyü Doğumlu (Görüşme Tarihi, 11.09.2014).

17 Antranik Çelebyan, Antranik Paşa, Peri yayınları, İstanbul 2003, s.78.

Bışar'ın bu başarısından dolayı Padişah onu bir madalya ile ödüllendirir. Sözlü çalışmamızda Halil'in soyundan olan Aydın Bulut ve diğer köylüler devletin ona yüzbaşı (veya binbaşı) rütbesi ile taltif ettiğini özellikle belirtmişlerdir.¹⁸

Sason dan Serop'un ölümü büyük olay olur. Ölümünden büyük üzüntü duyan Sifank (Sıkvan) Ermeni köyünden Haço, Marko, Artin, Agop, Kırkor, Kemi adındaki Ermeniler ve kimlikleri bilinmeyen on beş kadar Ermeni, Kıyastik köyünden Halile Bışar'ın akrabaları olan Daver, Hüseyin ve Said'i öldürüp, Selim'i de ağır yaraladıktan sonra kaçarlar. Bu olay Müslüman aşiretleri de son derece heyecanlandırmıştır. Devlet yetkilileri olayların büyümemesi için tedbirler almaya ve aşiret liderlerini öğütler vererek bazen uyararak olayların önünü almaya çalışırlar. Devlet, aşiret liderlerinden asayiş ve emniyeti bozmayacaklarına dair senet almıştır.¹⁹

C. HALİLÊ BİŞAR VE ANTRANİK'İN MÜCADELESİ

Sason da bulunan Ermeni Fedaileri Serop'un ölümüyle ilk şoku atlattıktan sonra lider olarak aralarında en sevilen ve kabiliyetli olan Antranik'i seçerler. Antranik 1865'te Şebinkarahisar'da (günümüzde Giresun'un ilçesi) doğmuştur. 1890'da babasını döven bir Türk'ü öldürür. Şebinkarahisar'ı terk ederek İstanbul'a kaçar. İstanbul'da bir polis şefi öldürülmesi olayına adı karışır. Sonra Batum'a kaçar. Burada Ermeni milliyetçileri ile tanışır. Sason'a gelen ilk Taşnak fedai grubunda yer alır.²⁰

Antranik, kendini ispatlamak için ilk olarak Serop'un intikamını almaya karar verir. İlk olarak Serop'a zehirli ekmecek vererek onu zehirleyen ve böylece Halile Bışar'ın eline düşmesine sebep olduğunu düşündüğü Keğaşenli Avo'nun evini takibe alır. Baskın düzenlenir. Evde bulunan Avo, eşi ve çocukları yok edilir. Böylece Fedailer tüm Ermenilere de bir gözdağı vermiş olurlar.²¹

Bir yanda Taşnak örgütünün Sason liderliğe yükselen Antranik öte yanda ise Serop'u öldürerek Sason Müslümanlarının en bilindik siması olan Halile Bışar vardır. Her iki taraf da düşmanını alt etmek için fırsat kollamaktadır.

Sason bölgesinde bulunan Garzan aşiretinin Kurrî kolunun lideri olan Bışar Ağa, Sason bölgesinde aşireti ve diğer Müslüman halk üzerinde ağırlığı olan bir Kürt feodal ağasıydı. Bölgede tüm köylülerin bildiği Bışar Ağaya ait mezarın üzerinde kılıç kabartması ve silah fişekliği kabartması gibi şekiller, zamanında ayrıcalıklı bir konumda olduğu konusunda bize ipucu vermektedir. Mezar taşında ölümü 1308 (Miladi 1890) olarak belirtilmiştir. Bışar'ın ölümü ile Kurrî aşiretinin yeni lideri olan Halil'in Müslüman halk ve toplum üzerinde bir ağırlığı mevcuttu. Günümüzde Muş-Batman il sınırını teşkil eden Pivve, Geliye Zenduz, Cemala, Gavistek, Bozıkan, Hergog, Kopê, Kistağ gibi yaklaşık 10 Sason Köyü onun denetimi altındaydı. Bu köylerin bir kısmında yaşayan Ermeniler de onun himayesi altındaydı. Sason mıntukasında Halil, civar Müslümanların hâmesi ve devlet nezdinde en bilinen insanı olmuştur. Günümüzde Pivve (Gençler) köyünde yaşayan Seyyit kökenli ailelerin anlatımına göre seyitler Halil zamanında bu köye yerleştirilmişlerdir. Bugün halen köyde seyitlerin yaşadığı mahalleye Taxa Halil (Halil'in Mahallesi) denilmektedir.²²

18 Aydın Bulut, (42 yaşında), *Sason Yakabağ Doğumlu*, (Görüşme Tarihi, 11.09.2014).

19 Hocaoğlu, a.g.e, s.383-384.

20 Haluk Selvi, "Hangi Antranik?", Erişim Tarihi:10.12.2014, <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/Antranik.pdf>

21 Çelebyan, a.g.e, s.80-82.

22 Aydın Bulut, (42 yaşında), *Sason Yakabağ doğumlu*, (Görüşme Tarihi, 11.09.2014).

Halile Bışar'ın Ermeni fedailerini dışında pusuda bekleyen bir düşmanı daha mevcuttu. Sason'da Ğarzan aşiretinin en büyük kollarından olan Şigo aşireti, Serop'un öldürülmesi olayından kısa süre önce Halile Bışar'ın oğlunu öldürmüştü. Şigo aşireti feodal çekişmelerden ve bölgede hâkimiyet kurma çabasından kaynaklanan sebeplerden dolayı Halil'in en gözde çocuklarından olan Amar (Ömer) adında otuz yaşlarındaki oğlunu Şigo aşiretinden Rızgo adlı birine pusu kurdurarak öldürtür. Halil oğlunun intikamını almak için kendi aşiretini toplar. Aşiretinden toplanan kalabalık savaşçılara Şigo aşiretini topyekûn yok etme veya Sason bölgesinden çıkarma yönündeki görüşünde ısrar eder. Aşiretin yaşlıları sadece suçlu olanlara yönelik eylemden yana olurlar. Sözlü Tarih çalışmamızda Halile Bışar'ın torunlarından olan ve aynı ismi almış olan Halil Bulut'un anlatımına göre Halil aşiretine tavır koyar. Muş'a giderek devletten getireceği askerin yardımıyla Şigo aşiretini bu bölgeden tamamen çıkaracağını söyler. Halil bu amaç için Muş'a giderek devlet yetkilileri ile sürekli görüşmeler yapmaya başlar.²³

Müslüman Ğarzan aşiretinin Şigo ve Kurî kolları arasında yaşanan kan davasından Taşnak Lideri Antranik'in de haberi olur. Anılarında belirttiğine göre Antranik, Şigo aşiretinin ileri gelenlerini gizlice davet eder. Onlara iyi bir ziyafet verdikten sonra aşiret liderlerine hitaben "Halil bizim liderimizi öldürdü, Siz de onun oğlunu öldürdünüz. Halil Osmanlı Devleti'nin desteğini alarak size zarar verme amacındadır. Beraber hareket edersek onu yok edebiliriz" diyerek Şigo aşiretini fedailer için çalışmaya ikna eder. Şigolar Halil'in her türlü hareketini Fedailere bildirecektir.²⁴

D. HALİLÊ BİŞAR'IN ÖLDÜRÜLMESİ VE SONRASINDA YAŞANANLAR

1900 yılı sonbaharında Halile Bışar'a bağlı olan Marning köyünden Avo adlı Ermeni casus fedailere haber ulaştırır. Halile Bışar'ın Muş'ta bulunduğunu, devlete yaptığı yardımlar nedeniyle bizzat Padişah tarafından ona bir madalyanın gönderildiğini söyler. Ayrıca Halile Bışar'ın, Mala Şigo aşiretine saldırmak için Osmanlı'dan askeri yardım sözü aldığını ifade eder. Bu sözleri devletten alan Halil'in yarın Muş'tan 10-12 adamı ile yola çıkacağını ve geceyi kendine ait köylerden olan Marning'te geçireceğini söyler.²⁵

Antranik; Kevork Çavuş, Harutyun, Dono Magar gibi en sağlam adamlarını yanına alarak Muş Sason sınırını oluşturan Zovaser dağının Haçe Raş (Siyah Haç) bölgesinde Marning köyü yolu üzerine pusu kurar. Antranik, adamlarına ne olursa olsun Halil'in sağlam ele geçirilmesi emrini verir.²⁶ Sözlü anlatımlara göre Halil geceyi Marning Köyünde geçirir. Sabah Sason'a gelmek için atına binmeden önce ğulamı (hizmetkârı) olan bir Ermeni onu uyarır. Atının önüne geçer; "Ağa iro nece, re çeşeye hewa ne xweşe (Ağa bugün gitme, yol buzlu hava soğuktur) diye uyarır. Halil ise ğulamının dediğini hafife alır, Sason'a doğru yola koyulur.²⁷

Halil ve yanındaki birkaç koruması Zovaser dağının (Haçe Raş (Kara Haç) bölgesine geldiklerinde pusuda bekleyen Antranik ve adamları tarafından çapraz ateşe düşürülürler. İlk şoktan sonra Kürtler de karşılık verirler. Halile Bışar kaçmaya çalışırken

23 Halil Bulut, (52 Yaşında), *Sason Yakabağ doğumlu* (Görüşme Tarihi, 11.09.2014).

24 Çelebyan, a.g.e, s.89-90.

25 Aydın Bulut, (42 yaşında), *Sason Yakabağ doğumlu; Sıdık Altun* (41 Yaşında) (Görüşme Tarihi, 11.09.2014).

26 Çelebyan, a.g.e, s.90-91.

27 Naif Barış (72 Yaşında), *Sason Çakırpınar doğumlu*, (Görüşme Tarihi 02.09.2014).

atı Antranik tarafından vurulur. Halil yaralı atın gövdesi altında kalır. Korumalarının çoğu Ermeniler tarafından öldürülür. Antranik elinde bıçakla Halile Bişar'a yanaşır. Antranik'in tarifine göre Halil, uzun boylu, geniş omuzlu, pek de yakışıklı biridir. Üzerinde çuhadan şalvar ve palto vardır. Beline ipek kayış dolamış, başına başlık koymuştur. Başlığın ipleri tüm boğazını sarmalamıştır. Ayağında Avrupa malı ayakkabı vardır. Kevork, Antranik'in sorduğu soruları Ermeniceden Kürtçeye çevirir. Halile sorar. Antranik;

-Halile Bişar sen misin?

-Evet.

-Serop Paşanın başını kesip Muş ve Bitlis meydanlarında gösteren sen miydin?

-.....

-Osmanlı Paşası Ali Paşa desteğiyle Sıkvan Köyünde kadın-çocuk, Papaz Der Bedros ile birlikte 27 kişiyi öldüren sen miydin?

-.....

-“Sen Serop Paşanın başını ölüyken kestin. Ben senin başını sağken keseceğim” diyen Antranik, bıçağı boğazına çalar.

Başlığın ipleri engel olur. Kevork'un yardımıyla Halil'in kafası kesilir. İkinci hamlede başı yere düşer, Halil'in başsız vücudu yerde kıvrılmaya başlar. O esnada çalılılardan ses gelir. Bir Ermeni köylü alıc toplamaya çıkmıştır. Fedailer alıcı boşaltarak boş torbaya Halil'in kesik başını koyarlar.²⁸

Taşnak fedaileri kesik baş ile Halile ait Ermeni köyü Kopé'ye giderler. Köylülere ağalarının köyde olup olmadığını sorular. Köylüler ise Halil'in Muşa bir toplantıya gittiğini söylerler. Antranik ise ağalarının şu an köyde olduğunu iddia eder. Adamlarına torbadakini çıkarmalarını söyler. Ermeni köylüler ağalarının kesik kafasını görünce şaşırırlar. Ev sahibi Apo Magar bunun şerefine fedailere ve çevreye şarap dağıtır. Gün boyu torunları kesik baş ile oynarlar. Sonra da bir çukur kazarak gömerler.

Halil'in terkinde Muş esnafından aldığı şeker, kahve, ipek ve bez kumaşlar vardır. Ele geçen bu ganimetler fedailer arasında paylaşılır. Kevork, Sultan Abdülhamit'in vermiş olduğu madalyayı Antranik'in göğsüne takarak, bu madalyanın yalnız ona yakışacağını söyler. Antranik'in 1904 yılında Sason'dan İrana geçtiği zaman çekilmiş bir fotoğrafı mevcuttur. O fotoğrafta göğsünde bulunan madalya, Sultan Abdülhamit'in Halile verdiği madalyadır. Yine o fotoğrafta görülen hançer ise Halil'in başını kestiği hançerdir. Antranik 1905 yılında Cenevre'ye gidince bu hançeri Taşnakların yayın organı olan Troşak dergisine hediye eder.²⁹

Sözlü tarih çalışmamızda ise Halil'in öldürülme olayı daha farklı anlatılmaktadır. Halil fedailerin eline geçince Antranik, Halil'in kafasını kesmek için bıçağı boğazına dayar. Halil ise ilk şoku atlattıktan sonra, Antranik'e “cahil eşşek! insanın kafası arka kısımdan hayvanın ise önden kesilir.” demiştir. Antranik Halil'in bu çıkışından korkar ama Halil'in dediğini yapar. Halile sorar. “Şu an elimdesin, ömründe şu zor durumdan daha zorda kaldığın hiçbir vakit oldu mu?” Halil cevap verir: “Uzun yıllar önce evime bir grup misafir gelmişti. Hanım ve çocuklar dereye çamaşır yıkamaya gitmişlerdi. O misafirleri kapımdan öylece aç gönderdim. O günü hiç unutmuyorum.” Antranik Halil'in bu sözlerinden etkilenir. “Yiğit bir insansın, ama sen bizim liderimiz Serop'u öldürdün, Sıkvan'da masum köylülerimizi öldürdün. Ben de sana bunu ödetmek zorundayım” diyerek, Antranik Halil'in kafasını keser.³⁰

28 Çalebyan, a.g.e, s.90-92.

29 Çalebyan, a.g.e, s.92-93.

30 Aydın Bulut, (42 yaşında), *Sason Yakabağ doğumlu; Feyzullah Altun (61 Yaşında) Sason Yakabağ doğumlu (Görüşme Tarihi, 11.09.2014).*

1900 yılı sonbaharında fedailerce Halil'in öldürülmesi Antranik ve arkadaşlarının Ermeni köylüsü nazarında itibarını yükseltir. Sason Müslüman köylüsünde ise moral bozukluğunu ve intikam duygularını harekete geçirir. Müslüman Kürt ve Ermeni köyleri arasında gerilimler yaşanmaya başlar. Konu ile ilgili Osmanlı Mabeyn-i Hümayun 18 Ekim 1318 (1900) tarihli yazısında;

Aşiret ağalarının ileri gelenlerinden Halil Ağa ile arkadaşının Ermeni eşkıyalar tarafından şehit edildiği ve kesilmiş başlarının teşhir edildiği inanılır kaynaklardan öğrenilmiştir. Bu olay itaatli İslam ahaliyi heyecanlandırarak asayiş ve emniyet bozucu olaylara sebep olacağından canilerin behemehâl yakalanarak haklarında hukuki işlem yapılması... yolunda devletin yerel memurlarına uyarısı vardır.³¹ Yine bu yönde 1318 (1900) yılı tarihli bir başka belgede konuyla ilgili şu bilgilere rastlamaktayız:

"Kürt reislerden Halile Bışar ve refikinin köylerine giderken Sason civarında Ermeni eşkıya tarafından katledilmeleri üzerine daha kötü hal meydana gelmemesi için Bitlis Vilayetince gerekli tedbirlerin alındığı, bir kısım mütecasirin (cesaret eden) yakalanarak adliyeye teslim olunduğu, diğerlerinin takip edildiği, Van Gölü ve civarında şüphelenilen karyelerde yapılan teftişlerde Ermenilere ait silah ve cephane bulunduğu..."³²

Bu olaydan sonra Antranik, Sason Ermeni köylüsü ve milliyetçileri arasında toparlayıcı bir militan olur Fedailer Sason Müslüman köylerine peş peşe eylemler düzenlemeye başlarlar. Bölgede çatışmalar ve karşılıklı köy basma eylemleri artarak devam eder. Taşnak örgütü liderliğinde Sason'da 1904 yılında İkinci Sason İsyanı denen olaylar yaşanır. Bu, Sason olaylarının doruk noktasını oluşturur. Osmanlı Devleti'nin Sason kırsalında yapmak istediği askeri kışla bahane edilerek Sason ve Muş kırsalında büyük bir ayaklanma tertip edilir. Geligüzan, Şinik, Semal, Zoveser ve daha birçok köyde şiddetli çarpışmalar olur. Antranik ve adamlarının Nisan ayı başında başlattıkları isyan Mayıs ayında Zoveser zirvesindeki şiddetli çarpışmalarla bitmeye başlar. ³³ Antranik yenilgi üzerine Ahlat üzerinden Van'a oradan da İran'a geçer. Bulgaristan'a yerleşir. I. Dünya Savaşında Kafkaslara geri gelir. Kurulan Ermeni Gönüllü Alay komutanlığını yapar. Van ve civarındaki Kürt köylerinde de katliamlar yapar. Rus ordusuyla yabancı olduğu Bitlis bölgesine geri gelir. 1917 Rus devrimi ile geri dönmek zorunda kalır. Bir süre sonra Amerika'ya giderek orada yaşayan Antranik, 1927 yılında yerleştiği Paris'te ölür. 1990 yılında bağımsız olan Ermenistan tarafından milli kahraman ilan edilir. Aynı yıl naaşı Erivan'a getirilir. Erivan'ın ana meydanına heykeli dikilir.³⁴

Sason olaylarında Antranik tarafından kafası kesilerek öldürülen Halile Bışar ise civar köylerde Müslümanlarca ve özellikle Ğarzan aşiretinin Kurrî kolunda simge haline gelir. Ermeni olaylarında civar köy Müslümanları intikam duyguları ile 1904 yılında Osmanlı güçleri ile beraber hareket ederler. Osmanlı Devleti Ermenilerce öldürülmüş olan Halile Bışar ve aşiret kavgasında öldürülmüş olan oğlu Amar'ın (Ömer) ailesini unutmaz:

Bitlis vilayeti dahilinde sakin rüeas-i aşairden olup Sason cihetinde Ermeni eşkiyası tarafından şehid edilmiş olan Halil Beşar ile evvelce maktulen vefat eden mahdumunun ailelerine beş yüz kuruş maaş tahsis şerefsudur buyrulan iradey-i seniye-yi cenab-ı hilafetpenahi iktizası alisinden bulunduğu şerefvarid olan iki yüz on dokuz numralı 18 teşrin-i evvel 1346 tarihli buyruldu-ı a'li cenabı vekaletpenahilerinde işar buyrulmuş ise de mumaileyhanın

31 Hocaoğlu, a.g.e, 387.

32 BOA, DH.TMIK.M Dosya.95 Gömlek No.48.

33 Mayewski, a.g.e, s109-111.

34 Wikipedia.org. erişim tarihi:10.12.2014 , http://tr.wikipedia.org/wiki/Andranik_Ozanyan

*ailelerine tahsisi icab eden beş yüz kuruştan bin kuruşa karşılık bulunamadığından bunun sene-i halî'ye müvazenesine alaka-i tesviyesi tensib buyrulduğu halde bubuyruldu-ı a'liyenin irsali hususunun huzur-ı sami-i devairi fehimlerine arz ve izbarı meclis-i umumiye-i maliyeden ifade kılınmağın olbabda emr ve ferman hazreti menlehülemrindir.*³⁵

Devletin aşireti bu şekilde sahiplenmesi karşılığını bulur. Kurrî aşireti Ermeni meselesinde devletten yana yer alır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında bölgede meydana gelen Kürt isyanlarında da aşiret hiçbir isyana karışmaz. 1980 sonrası bölgede yaşanan çatışmalı yıllarda da Kurrî aşireti özellikle Sason dağlık bölgesinde bulunan köylerde koruculuk sistemi ile tekrar safını belli etmiştir. Günümüzde Sason ilçesinde birkaç köyde yoğun olan aşiret daha çok Muş ilçe ve köylerinde kalabalık olarak bulunmaktadır. Nüfus gücünden dolayı Muş merkezde siyasi yönden belediye seçimlerinde belirleyici olabilecek kadar potansiyele sahiptir.

SONUÇ

XIX. yüzyılda azınlıklar peşi sıra Osmanlı Devleti'ni terk etmeye başlamışlardır. Bunlardan biri de Ermenilerdir. Ermeni meselesinin kendini hissettirdiği coğrafyalardan bir diğeri de Sason olmuştur. Birinci Sason isyanında, Hıncakların eylemlerinden sonra Taşnaklar bölgede faaliyetlere girişmişlerdir. Serop Ağpür'ün ölümünden sonra Antranik'in mücadelelere giriştiğini ve Giresun Şebinkarahisar doğumlu Osmanlı vatandaşı bu Ermeni'nin Sason'da ortaya koyduğu faaliyetler sayesinde kısa sürede bilinen bir Ermeni lider haline geldiğini görmekteyiz. Antranik'in Halil'i yok etmek için geliştirdiği çok yönlü siyaset ileride onu daha belirgin bir figür haline getirmiştir.

35 BOA, BEO.Dosya No.1595, Gömlek No.119602.

KAYNAKÇA

AKIN, Veysi, “*Dönemin Valisi Ali Sakıp Beygö'nün Hatıralarına Göre: Cumhuriyetin kuruluş Yıllarında Sason Ve Sason'da Sosyo-Ekonomik Hayat*” I. Uluslararası Batman Ve Çevresi Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu, c.II, İstanbul, 2009.

ÇELEBYAN, Antranik, “*Antranik Paşa*”, Çev. Mariam Arpi- Nairi Arek, Peri Yayınları, İstanbul 2003.

DAMADYAN, Mihran, “*Bir Ermeni komitacının İtirafı*”, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

HOCAOĞLU, Mehmed, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul 1976.

LOKMAGÖZYAN, Diran (Çeviren), “*81.Haydukluk (Çetecilik) Hareketi*,” akunq.net, Erişim Tarihi:05.12.2014, <http://akunq.net/tr/?p=31659>

MAYEWSKİ, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, Ter. Mehmet Sadık, Hazırlayan Hamit Pehlivanlı Van Belediye Yayınları, Van 1997.

MOLTKE, Helmut Von, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah ÖRS, Remzi Yayınları, İstanbul 1969.

SELVİ, Haluk, “*Hangi Antranik*”, Erişim Tarihi:10.12.2014, <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/Antranik.pdf>

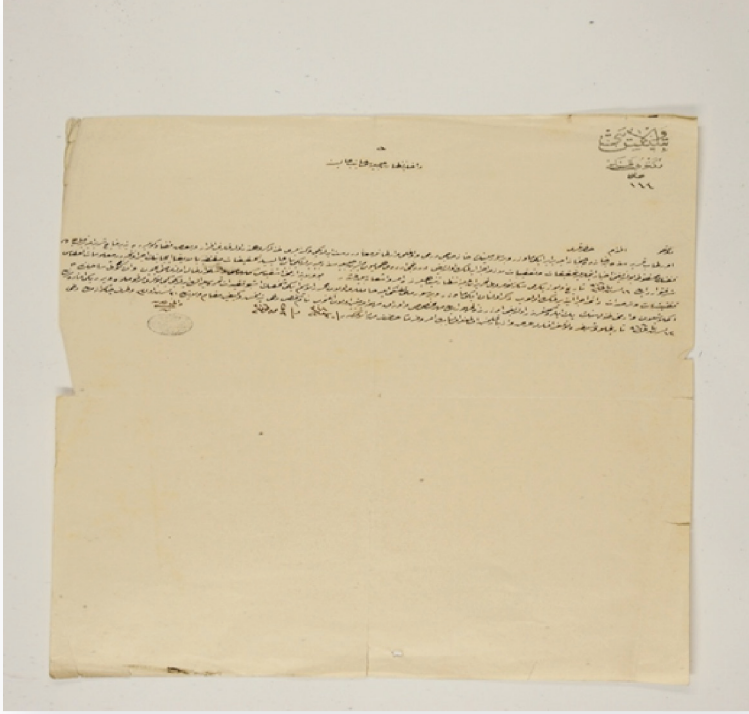
SONYEL, Salahi R, *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçlü Diplomasinin Kurbanları*, Türkçesi: Ayden Birerdinç, 2.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.

URAS, Esat, “*Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*”, Belge, 2.baskı, İstanbul 1987.

Wikipedia.org, erişim tarihi:10.12.2014 , [http://tr.wikipedia.org/wiki/Andranik_ Ozanyan](http://tr.wikipedia.org/wiki/Andranik_Ozanyan)

DH.MKT. Dosya No:1358 Gömlek No:128

BEO.Dosya No.1595, Gömlek No.119602

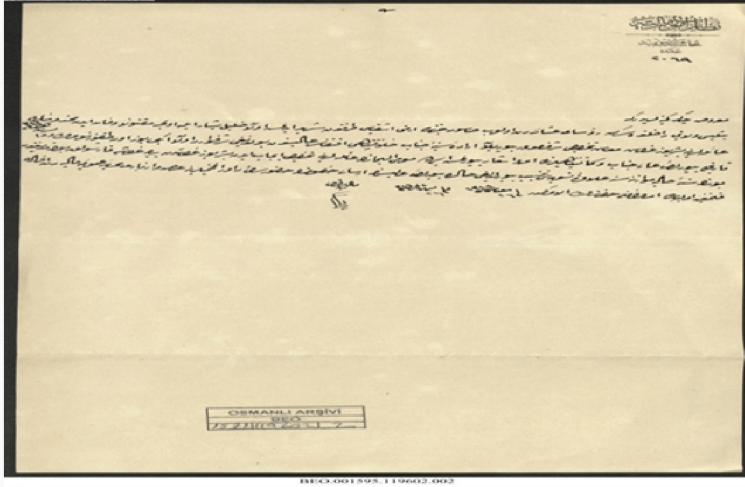
EKLER
Ek-1

(DH.TMIK.M.. Dosya No: 95 Gömlek No: 48)

BELGENİN TRANSKRİPSİYONU:

“Kürt reislerden Halile Bişar ve refikinin köylerine giderken Sason civarında Ermeni eşkıya tarafından katledilmeleri üzerine daha kötü hal meydana gelmemesi için Bitlis Vilayet’ince gerekli tedbirlerin alındığı, bir kısım mütecasirin (cesaret eden) yakalanarak adliyeye teslim olduğu, diğerlerinin takip edildiği, Van Gölü ve civarında şüphelenilen karyelerde yapılan teftişlerde Ermenilere ait silah cephanesi bulunduğu (H.1318/1900

Ek-2

(BEO.Dosya No: 1595, Gömlek No: 119602)

BELGENİN TRANSKRİPSİYONU:

Bitlis vilayeti dahilinde sakin rüeas-i aşairden olup Sason cihetinde Ermeni Eşkiyası tarafından şehid edilmiş Olan Halil Beşar ile evlce maktulen vefat eden mahdumunun ailelerine beş yüz kuruş maaş tahsis şerefsudur buyrulan iradey-i seniye-yi cenab-ı hilafetpenahi iktizası alisinden bulunduğu şereftarid olan iki yüz on dokuz numralı 18 teşrinn- evel 1346 tarihli buyruldu-u âli cenabı vekaletpenahilerinde işar buyrulmuş isede mumaileyhanın ailelerine tahsisi icab eden beş yüz kuruştan bin kuruşa karşılık bulunamadığından bunun sene-i halî'ye müvazenesine alaka-i tesviyesi tensib buyrulduğu halde bubuyruldu-u âliyenin irsali hususunun huzur-u sami-i devairi fehimlerine arz ve izbarı meclis-i umumiye-i maliyeden ifade kılınmağın olbabda emr ve ferman hazreti menlehülemrindir.

Ek-3**Sözlü Tarih Çalışması Yapılan Kişiler**

Feyzullah ALTUN (61 Yaşında)
(Sason Hergog Yakabağ Doğumlu)

Teyfur ALTUN (100 Yaşında)
(Sason Hergog Yakabağ Doğumlu)

Ek-3

Sözlü Tarih Çalışması Yapılan Kişiler

Aydın BULUT (42 Yaşında)
(Sason Hergog Yakabağ Doğumlu)

Aydın BULUT (52 Yaşında)
(Sason Hergog Yakabağ Doğumlu)

Ek-3

Sözlü Tarih Çalışması Yapılan Kişiler

Naif BARIŞ (72 Yaşında)
(Sason Çakırpınar Doğumlu)

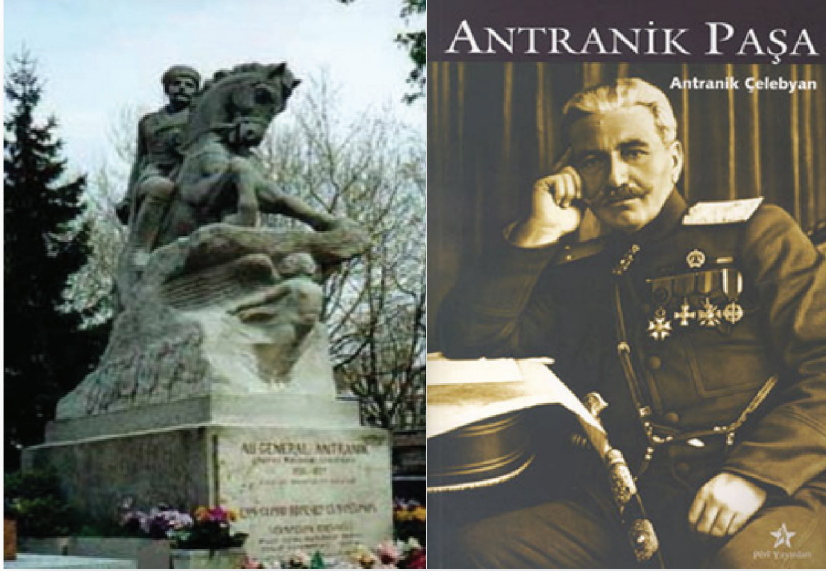
Siddık ALTUN (41 Yaşında)
(Sason Hergog Yakabağ Doğumlu)

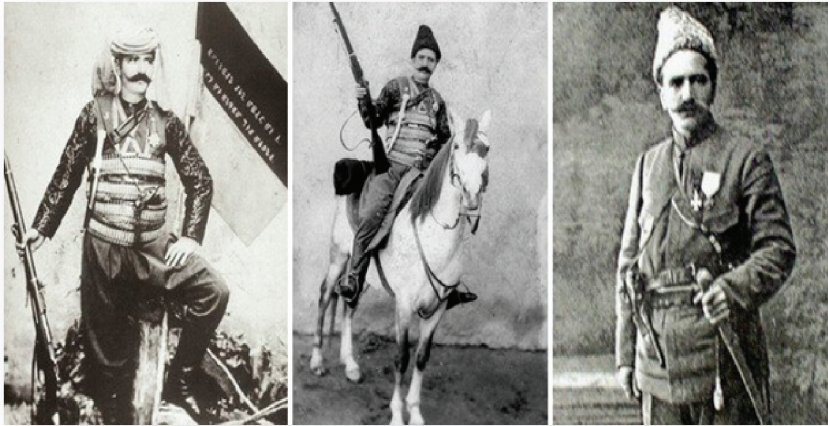
Halile Bişar'ın Sason Hergog (Yakabağ) Köyünde bulunan evi

Bişar'ın mezarı. Tarihi 1308 (1890). Mezar taşında askeri şapka görülüyor.

Antranik'in Erivan Meydanındaki heykeli ve bir fotoğrafı

Halil'in kafasının kesildiği gün kullanılan kılıç ve Halil'e ait madalya ile Antranik'e ait başka bir fotoğraf

1895 ANTEP ERMENİ İSYANI VE PROTETAN MİSYONERLER

MUSTAFA ÇABUK*

ÖZET

1895 yılında Ermeniler Anadolu'nun birçok şehir ve kasabasında isyan ettiler. İsyan edilen yerlerden biri de Antep'ti. Zeytun isyanını başlatan Ermeni terör örgütünün elebaşları Antep'teki Ermenilerle irtibat halindeydiler. 1895 Zeytun isyanının elebaşı olan Agasi, isyandan önce Antep ve Maraş'ı gezerek planlanan isyanda birlikte hareket etmek için Ermeni terör örgütü üyeleriyle görüşmeler yapmıştı. Zeytun isyanı çıktıktan sonra önceden silahlanarak hazırlıklarını tamamlayan Ermeniler Maraş ve Urfânın ardından 16 Kasım 1895 tarihinde Antep'te de isyan başlattılar.

O yıllarda Antep'i Protestanlar bölgedeki misyonerlik faaliyetleri için merkez olarak seçmişlerdi. Bu nedenle şehirde misyonerlerin hastane ve okulları vardı. İsyanlar sırasında da misyonerler şehirde aktif olarak faaliyetlerini devam ettirdiler. Misyonerlere ait kurumlar da doğrudan isyanlardan etkileniler. Çünkü misyonerlere ait kolejdaki öğrencilerin birçoğu radikal Ermeni terör örgütü Hınçak taraftarıydılar. Misyonerler, şehirdeki isyanın boyutuyla ilgili olarak ölen ve yarananlarla alakalı bilgileri merkezlerine gönderdiler. Ancak misyonerlerin verdikleri rakamlar arasında çok büyük farklar vardı. Aynı örgüte bağlı misyonerlerin verdikleri raporlar dahi birbirleriyle çelişmekteydi.

Misyonerlerin haber kaynakları büyük oranda Ermenilerden alınan ve duyumlara dayanan abartılı bilgilerden oluşmaktaydı. Ancak bu rakamlar Avrupa ve Amerika kamuoyuna gerçek haber gibi sunulmaktaydı. Hatta bu abartılara Ermeni terör örgütlerinin Amerika'daki yayın organı gibi çalışan Haik gazetesi dahi inanmakta zorlanmıştı. Çünkü 1 Mayıs 1896 tarihli Haik gazetesinde yer alan haberde; Antep'ten alınan bir belge ölü sayısını 200 bin olarak veriyor, ancak bu rakamların doğru olduğunu kabul etmiyoruz denilmekteydi. Gerçekte ise o yıllarda Antep'in Müslümanlar dahil toplam nüfusunu 2 ile çarpsan bile bu rakamlara ulaşmak zordu. Bu yanlış bilgilendirmeden dolayı Batı kamuoyunda Türklerle ilgili oldukça olumsuz bir imaj oluştu. Osmanlı Devletinin Avrupa ve Amerika'daki temsilcileri bu tür haber ve bilgilerin asılsız olduğunu daha sonra ortaya koymasına rağmen olayların etkisi ve güncelliği kaybolduğundan gerçekler insanların pek fazla ilgisini çekmemiştir. İnsanların zihninde yanlış bilgilendirme sonucu oluşan kara propaganda gerçeklerin üzerini örtmüştür.

* Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

A. 1895 ANTEP ERMENİ İSYANI

1895 yılındaki Zeytun isyanının tertipleycilerinden olan Agasi 1894 yılında önce Maraş'a ardından Antep'e giderek yapılması planlanan isyanda birlikte hareket edilmesi için faaliyetlerde bulundu. Agasi, isyan için Antep'te 290 lira topladı. 1895 yılının Ağustos'unda tekrar Maraş'a gelen Agasi, Zeytun'un Alabaş nahiyesine geçerek isyanı başlattı.¹

Antep Ermenileri, Zeytun'da çıkan isyanlara küçük gruplar halinde Zeytun'a gelerek hem bizzat destek verdiler hem de Zeytun'daki isyancı Ermenilere maddi yardımlarda bulundular. Zeytun'taki isyanın iyice yayılması üzerine Antep'te bulunan redif taburunun Zeytun'a gönderilmesine karar verildi. Ancak Antep'te Ermeni isyanı çıkması üzerine bu tabur Zeytun'a gönderilemedi.²

Zeytun isyanını başlatan Agasi'nin isyan öncesinde Antep'e ve Maraş'a giderek çeşitli faaliyetlerde bulunması 1895 yılında Zeytun'da patlak veren isyanla 1895 yılında Antep'te ve Maraş'ta ortaya çıkan Ermeni olayları arasında bir bağlantı olduğunu kanıtlamaktadır. 1895 yılında Antep'in yanı sıra Anadolu'nun birçok şehrinde Ermeni isyanları çıktı. Eylül ayı sonu ve Aralık ayı başı itibarıyla 24 şehir ve kasabada Ermeni isyanı çıktı. Ermeni fesat komitelerin 1895 yılı içerisinde çıkardıkları ayaklanmalar kronolojik sırası aşağıdaki çizelgede verildi.

İSYAN TARİHİ	YERİ
29 Eylül 1895	Divriği (Sivas)
2 Ekim 1895	Trabzon
6 Ekim 1895	Eğir (Elaziz)
7 Ekim 1895	Develi (Kayseri)
9 Ekim 1895	Akhisar (İzmit Mutasarrıflığı)
21 Ekim 1895	Erzincan
25 Ekim 1895	Bitlis
25 Ekim 1895	Gümüşhane
26 Ekim 1895	Bayburt
27 Ekim 1895	Maraş
29 Ekim 1895	Urfa
30 Ekim 1895	Erzurum
2 Kasım 1895	Diyarbakır
2 Kasım 1895	Siverek (Diyarbakır)
4 Kasım 1895	Malatya
7 Kasım 1895	Harput (Elaziz)

1895 Yılında Ermeni İsyancıları

1 Yahya Bağçeci, "1895 Zeytun Ermeni İsyancı", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2008, s.106

2 Ramazan Erhan Güllü, *Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayatı)*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 196-197

9 Kasım 1895	Arapkir (Elaziz)
15 Kasım 1895	Sivas
15 Kasım 1895	Merzifon
16 Kasım 1895	Antep
18 Kasım 1895	Maraş
22 Kasım 1895	Muş
3 Aralık 1895	Kayseri
3 Aralık 1895	Yozgat 3

1895 yılı Mart ayında “Daily News” gazetesinde Antep Kaymakamı'nın Ermenilere karşı tavrı nedeniyle Halep Valisi tarafından azledildiği ve Maraş'taki misyonerlerin Ermenilere silah sağladıkları haberi yayımlandı.⁴

1895 yılındaki Ermeni olaylarından sonra Urfadaki Ermenilerden çok sayıda silah toplandı. Antep'te ise silahlı saldırgan Ermeni sayısı çok fazla olduğu için silah toplama işi yapılamadı. Halep'ten bu işi yapmak için istenen 3 tabur asker ve 2 topun gelmesiyle Ermenilerdeki silahların toplanması kararlaştırıldı.⁵

1895 yılı kasım ayındaki olaylar sırasında Antep'te Ermenilerin şehrin suyuna zehir kattıkları ihbarı yapıldı ve su tahlil edilmek üzere Azariah Smith Hastanesi doktoru Mr. Apert ve Mösyö Fuller'e verildi.⁶

Maraş, Zeytun, Urfa gibi yerlerde Ermeni isyanları devam ederken Antep Amerikan Koleji mektebi memurlarından birine “imzalandı” parolalı bir telgraf gelmesi üzerine birçok ihtilal taraftarı Koleje toplandı. 16 Kasım 1896 tarihinde Ermeniler gece şenliği düzenleyip fişekler, tabancalar sıkarak nutuklar atıp “Yaşasın Kraliçe, Yaşasın Ermenistan!” diye bağırıldılar. Ermenilerin gece yarısına kadar devam eden taşkınlıkları Antep'te olaylara sebep oldu.⁷

Misyonerler, Azariah Smith Memorial Hastanesinin 1895-96 yıllarına ait raporunda isyanlarla ilgili olarak şunları yazdılar:

“16-17 Kasım olaylarında hastane de saldırıya uğradı ancak askerler gelene kadar 2 Müslüman komşumuz olan Hacı Ahmet Ağa ve Hacı Hüseyin Ağa bizim hastanenin girişlerini korudu. Saldırılarına karşı, askerler de daha sonra dikkatli bir şekilde bize ait olan binaları korudular. Hastaneye güvenlik sebebiyle gelemeyen hastaları da bizler askerlerin korumasında evlerinde ziyaret ettik. Şehirdeki olaylarda 154 kişi yaralandı. Bunlardan 47'si kötü yaralanmıştı. Bunlar yatarak tedavi edildi. Diğerleri ise ayakta tedavi edildi. Bu vakalardan 16 kişi öldü.”⁸

Şehirdeki olaylar sırasında birçok Türk, komşuları olan Ermenilerin zarar görmesini engellemek için onları kendi evlerinde misafir ettiler.⁹ O yıllarda Antep'te bulunan misyoner Dr. Shepard da Antep'teki olaylar sırasında birçok Ermeninin komşuları Türkler tarafından

3 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 224

4 BOA, HR. SYS, Belge No: 189/4

5 BOA, Y. A. RES, Belge No: 77/52

6 BOA, HR. SYS, Belge No: 2791/5

7 BOA, Y. EE, Belge No: 7/2

8 PABCFM, Reel 552:No:92

9 J. R. Harris ve Helen B., *Ermeni Mektupları*, Yaba Yayınları, İstanbul 2008, s. 45

evlerinde misafir edilerek korunduğunu ve bu nedenle Antep'te çok az kişinin olaylardan olumsuz etkilendiğini belirtti. Dr. Shepard koleje komşu olan Hacı Hüseyin Ağanın koleje saldırmak isteyenleri engellediğini ve bu arada bir grup askerin gelerek misyonerlere ait binaları koruduğunu bildirdi. Hacı Hüseyin'in olayların ertesi günü çok sayıda Ermeni kadın ve çocuğu koruması altında misyonerlerin hastanesine getirdiğini, bu arada Türk askerlerinin de Ermeni mahallelerini koruma altına aldığını bildirdi.¹⁰

Misyonerlerin olaylarla ilgili verdikleri raporlar birbirleriyle çelişmektedir. Önceki raporlarında Antep'te 6500 ile 9500 arasında kişinin olaylarda öldüğünü iddia ettiler. Fakat ardından olaylarda 16 kişinin öldüğünü yazdılar. Buradan da misyonerlerin önceki verdiği raporların tamamen olaylar sırasında Ermenilerden aldıkları abartılı bilgiler olduğu anlaşılmaktadır. Ancak önceden Amerika ve Avrupa'ya gönderilen bilgilerle Batı kamuoyunda Türklerle ilgili oldukça olumsuz bir imaj yaratılmıştı. Ardından gelen daha gerçekçi bilgiler ise olayların etkisi ve güncelliği kaybolduğundan insanların pek fazla ilgisini de çekmediği için, önceki yanlış haberlerin gerçeklerin üzerini örttüğü anlaşılmaktadır.

Osmanlı belgelerine göre Antep'teki 1895 yılında meydana gelen Ermeni isyanında Müslümanlardan 51 erkek, 8 kadın, Ermenilerden ise 103 erkek, 8 kadın hayatını kaybetti. Olaylar sırasında 110 Müslüman ve 97 Ermeni de yaralandı.¹¹

William E. Strong ise 1910 yılında yayınlanan ve Ermeni propagandası yapan kitabında 1895 yılındaki olaylarda Antep'te 6 yerleşim yerindeki 43.000 Ermeni'den 9500'ünün öldürüldüğünü misyoner hastanesinin yaralılarla dolduğunu iddia etti. William'ın verdiği rakamlar, propaganda maksatlı olarak Ermenilerce kasıtlı olarak abartılan rakamlardı. Antep'teki nüfusun etnik yapısına bakıldığında rakamların tamamen hayal mahsulü olduğu ortaya çıkmaktadır.¹²

Yandaki çizelgelerde Antep'in 1895 ve 1896 yıllarına ait nüfusu ve nüfusun şehirde yaşayan milletlere göre etnik dağılımı verildi. Nüfus tablosuna baktığımızda Antep'teki toplam Ermeni nüfusunun Protestan ve Katolikler de dahil edildiğinde 15401 olduğu görülmektedir. Bu rakam da bize William E. Strong'un verdiği rakamların ne kadar gerçekten uzak ve hayal mahsulü olduğunu göstermektedir. Nitekim 1895 yılında 15000 civarında olan şehirdeki Ermeni nüfusu, XX. yüzyılın başlarında 16274 olmuştu. 1908-1909 yıllarında ise Antep'teki Ermeni ahalinin sayısı 18984'ü buldu. Bir katliam olmuş olsaydı şehirdeki Ermeni nüfusunda büyük bir azalma olması gerekirdi. Ancak şehirdeki Ermeni nüfusunda azalma değil artma olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.¹³

10 A. S. Riggs, *Shepard of Aintab*, Interchurch Press, New York,, 1920, s. 110-116

11 Güllü, a.g.e., s. 207

12 W. E. Strong, *The Story of the American Board*, The Pilgrim Press, Boston 1910, s. 393

13 Mehmet Ali Yıldırım, "1895-1896 İsyancıları Sırasında Ayntab'da Ermeniler ve Hınçak Cemiyeti", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXVII, (44), 2008, s.171

Antep Kazasının 1895 Yılındaki Nüfusu

Etnik Yapısı	Kadın	Erkek	Toplam	Yüzdesi
Müslüman	32729	34325	67054	80,5
Ermeni(Gregoryen)	5431	6109	11540	13,8
Ermeni (Katolik)	155	179	334	0,4
Ermeni(Protestan)	1690	1839	3529	4,3
Yahudi	351	364	715	0,8
Yabancı	24	164	188	0,2
Toplam	40380	46980	83360	100

Antep Kazasının 1896 Yılındaki Nüfusu

Etnik Yapısı	Kadın	Erkek	Toplam	Yüzdesi
Müslüman	33445	34568	68013	80,8
Ermeni(Gregoryen)	5514	6019	11533	13,7
Ermeni (Katolik)	154	175	229	0,3
Ermeni(Protestan)	1723	1805	3528	4,3
Yahudi	360	372	732	0,9
Toplam	41201	42934	84135	100
	40380	46980	83360	100 ¹⁴

Misyoner J. Rendel Harris ise Antep'teki olaylarda 300 Ermeni'nin öldüğünü iddia etti. Diğer misyoner hatıratları gibi Harris'in hatıratında da Müslümanların kayıplarına hiç yer verilmiyordu. Harris kitabındaki iddiasını da tamamen söylentilere dayandırmaktaydı.¹⁵

Misyonerler isyanı kendi çıkarları için kullandılar. 1895 yılındaki Ermeni isyanı sırasında Antep'teki Protestan kiliseleri açılmadığından küçük bir Protestan grup Ermeni kilisesine devam etmeye başladı. Ermeniler de gelerek Protestan liderleri ziyaret ettiler. Böylece misyonerler isyandan istifade ederek Gregoryen Ermenilerle olan ilişkilerini geliştirme fırsatı buldular. Gregoryen ve Protestan toplumları arasında birliktelik oluşmaya başladı. Bu tarihten itibaren Protestan ilahileri bazı aylar Ermeni kiliselerinde düzenli olarak söylenmeye başlandı. Misyonerler ayrıca yazdıkları mektuplarla 1895 yılındaki isyanlar sırasında ABD ve İngiltere'ye ait diplomatların kendilerine verdikleri destekten dolayı onlara müteşekkîr olduklarını bildirdiler.¹⁶

Antep'te 1897 yılından itibaren Gregoryen Ermeniler Evanjelik öğretilere ilgi göstermeye başladılar. Gregoryenlerle Protestan misyonerler arasındaki ilişkiler İstanbul'daki

¹⁴ Yıldırım, a.g.e., s. 169

¹⁵ Harris, a.g.e., s. 41

¹⁶ PABCFM, Reel 552:No:91

Ermeni patrikliğinin karşı çıkmasına rağmen güçlendi. Gregoryen kiliselerde yapılan ayinlerde de Protestan kilisesine benzer yönde değişimler olmuştur.¹⁷

Misyonerler olaylardan kendi amaçlarına ulaşmak için istifade etmeye çalıştılar ve hemen olaylar sonrasında Kolej Müdürü Mr. Fuller başkanlığında Ermenilere yönelik işe yardımcıları dağıtmaya başladılar. Olaylardan sonra Merkezi Türkiye Koleji'ne devam eden Gregoryen öğrenci sayısı arttı. Ayrıca olaylar sonrası misyonerlerin çabalarıyla Hristiyan kiliseler arasında bir ittifak ortaya çıktı. Ermeni Gregoryen papazlar Protestan kilisesinde, Protestan papazlar ise Gregoryen kiliselerinde vaaz etmeye başladılar.¹⁸

5 Şubat 1896 tarihinde Antep'ten Hohannes adlı bir Ermeni, Amerikan Board misyoner örgütüne şunları yazdı:

“Geçen pazartesi şehirde 20 kişi tutuklandı. Bunlar devrimci olmakla suçlanmışlardı. Kolej öğretmenlerinden Bezciyan'da yakında tutuklanabilir. Kızları da devrimci ve aşırı milliyetçi şarkılar söyledikleri için tutuklamak istediler. Bu nedenle bizim genç bayanlardan bir kısmı kolejde saklanıyor. Avrupalı hristiyanlar bizi bırakıp gittiler. Biz Avrupalıların öç alması için bekliyoruz. Çiğliklarımız Avrupalıların intikam alması için” Mektuptan da anlaşıldığı gibi şehirde isyan eden Ermenilerden 20 kişi tutuklandı diye Avrupa'nın ve Hristiyanların müdahale etmesi, intikam alması istenmekteydi.¹⁹

1895 yılında Maraş'taki olaylar sırasında Ermeni Fesat Komitesi reisi ve Kırklar kilisesi başpapazı olan Dernihabetyan Dirgovan yakalandıktan sonra evinde yapılan aramada çok sayıda gizli ve zararlı evrak bulundu. Bu kişinin 24 Aralık 1895 tarihinde polis dairesinde ifadesi alındı. Polis reisinin kendisine sorduğu; Bazabama imzasıyla Zeytun eşkıyası elebaşısı Agasiye bir mektup yazılmış, Bazabama kimdir? Sorusuna Dirgovan: “Bazabama bir kızdır. Antep Protestan kız mektebinde öğretmendir” dedi.²⁰

Antep'teki Amerikan Koleji'nin Müdürü Fuller ile doktoru Shepard ve arkadaşlarının ele geçirilen mektuplarının içeriğinden Ermenileri isyana teşvik ettikleri anlaşıldı. Bu misyonerlerin konsolosluk aracılığıyla mahkemeye çağrılmaları hususu 5 Şubat 1896 tarihinde Hariciye Nezaretine bildirildi.²¹ Antep'teki Amerikan koleji öğrencilerini Osmanlı Devleti'ne karşı ihtilalci fikirlerle besleyen bir ocak haline gelmişti.²²

Misyoner mektepleri artık ihtilalci yetiştiren kurumlar gibi çalışmaya başladılar. Antep'te olduğu gibi Anadolu'nun diğer şehirlerinden de misyoner mektepleriyle ilgili şikâyetler yükselmekteydi. Mesela; Harput'taki Ermeni tüccarlar 4 Temmuz 1896 tarihinde Babiâli'ye gönderdikleri şikâyetnamede Harput Amerikan Koleji'nde misyonerlerin Ermeni çocuklarının zihinlerini bulandırarak zararlı fikirlere yönlendirdiklerini belirttiler.²³

Osmanlı Devleti'nin Washington Sefareti'nden 10 Şubat 1896 tarihinde gelen haberde Christian Herald gazetesinin teşvikiyle Amerika misyonerlerinden bazıları Van,

17 Strong, a.g.e., s. 398-399

18 Güllü, a.g.e., s. 217-219

19 PABCFM, Reel 659, No: 496

20 Ahmet Halaçoğlu ve Servet Avcı, S., “1895 Maraş Ermeni Olayları Sırasında Ermenilerin Evlerinde Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Olayın Müsebbipleri Açısından Değerlendirilmesi”, Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi Bildirileri, Ankara, Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, C.I, 2007, s. 117

21 BOA, HR. SYS, Belge No:2889/65

22 Adnan Şişman, XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 52

23 BOA, A. MKT. MHM, Belge No:702/19

Erzurum, Harput, Diyarbakır, Erzincan, Mardin ve Gemerek'te Ermenilere para yardımında bulunmak için yardım komisyonu kurdular. Bitlis, Antep, Urfa ve Sivas'ta da yardım komisyonu kurma hazırlığında oldukları ve bunun da Ermeniler üzerindeki Amerikalı misyonerlerin nüfuzunu bir kat daha artıracığı bildirildi.²⁴

Antep'te çıkan olaylar misyonerlerin raporlarıyla Amerika'ya bildirildi. Mesela, Merkezi Türkiye Koleji'nin 1895-96 yıllarını kapsayan 19. yıllık raporunda; ekim, kasım, aralık aylarındaki olaylar sırasında misyonerlere ait olan Kolej ve hastanenin Osmanlı askerleri tarafından sıkı bir şekilde korunduğu bildirildi (PABCFM, (Reel 552:No:92). Olaylar sırasındaki korumalara rağmen yine de olaylardan sonra, Osmanlı Hükümeti, Amerikan yönetiminin baskısı nedeniyle 1895 yılındaki zararlarından dolayı Antep ve Harput'taki misyoner okullarına 20.000 sterlin ödemeyi kabul etmek zorunda kaldı.²⁵

Antep'teki olaylar Avrupa ve Amerika'da gerçeklerden uzak bir şekilde gündeme getirildi. Hatta bu abartılara Ermeni terör örgütlerinin Amerika'daki yayın organı gibi çalışan Haik gazetesi dahi inanmakta zorlanmıştı. 1 Mayıs 1896 tarihli Haik gazetesinde yer alan haberde; Antep'ten alınan bir genelge ölü sayısını 200 bin olarak veriyor. Başka bir vilayetten 150 bin kişinin öldüğü haberleri geliyor. Ancak bu rakamların doğru olduğunu kabul etmiyoruz" denilmektedir.²⁶

Çünkü o yıllarda Antep'in Müslümanlar da dahil toplam nüfusunu 2 ile çarpsan bile bu rakamlara ulaşmıyordu. Bu haberler, Ermenilerin propagandalarını ve asılsız iddia ve yalan haberlerle dünyayı nasıl kandırdıklarını kanıtlamaktaydı. Aşağıda 1895, 1900 ve 1914 yıllarına ait Antep şehrinin toplam nüfusu ve etnik dağılımını gösteren çizelgeler verildi. Çizelgeler incelendiğinde haberlerin gerçeklerden ne kadar uzak olduğu ortaya çıkmaktadır.

Antep'in 1914 Yılı Nüfusu ve Etnik Dağılımı

Müslüman	89.769
Rum	67
Ermeni	14.446
Yahudi	860
Protestanlar	4635
Latinler	610
Katolik Ermeni	393
Katolik Rum	7
Toplam	110.787 ²⁷

24 BOA, HR. SYS, Belge No:2834/32

25 J. Richter, *History Of Protestan Missions In The Near East*, Oliphant, Anderson Ferrior, Edinburg and London 1910, s. 156

26 Nejlâ Günay, *1909 Maraş'ta Ermeni Olayları*, Ukde Yayınları, Kahramanmaraş 2009, s. 360

27 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 370

19. Yüzyılın Sonunda Antep'te Müslüman ve Ermeni Nüfus

Yıl	Müslüman	Gregoryen	Protestan	Katolik
1313/1895	67.054	11.540	3.529	334 ²⁸
1318/1900	68.531	12.342	3.796	383

17 Şubat 1896 tarihinde, Antep'te bulunan misyonerlerden Amerikalı Madmazel Karviş F. Hamton'un New York'ta yayınlanan Outlook gazetesinde yayınlanan bir mektubunda Hristiyanlara ait mağaza ve evlerin yağmalandığı şeklinde verdiği haberlerin gerçek dışı olduğu belirtildi ve Osmanlı Devleti bu haberin tekzip edilmesini istedi.²⁹

1895-96 yıllarındaki Ermeni olayları sırasında misyonerlerin Türkiye'deki mal varlıkları da zarar gördü. Misyonerler Amerikan yönetimine baskı yaparak Türkiye üzerine savaş gemileri gönderilmesini istediler. Misyonerler Amerika kamuoyunda, Ermeni olaylarını gerçek dışı haberlerle gündeme getirdiler ve Amerikan toplumunda Masum Ermeni, Korkunç Türk şeklinde bir düşünce oluşturdular.³⁰

SONUÇ

1895 yılı Anadolu'nun birçok şehrinde olduğu gibi Antep'te de Ermeniler isyan ettiler. İsyancılar sonrasında bölgedeki Ermenilerden alınan duymalara dayanan abartılı rakamlardan oluşan haberler Amerika'da bazı gazetelere ve Amerikan kamuoyuna servis edildi. Amerika'da asılsız haberler üzerine Müslümanlara karşı büyük bir karalama kampanyaları yapıldı. Ancak bölgedeki olaylar o döneme ait eserlere ve Osmanlı arşiv kaynaklarına bakıldığında daha net olarak ortaya çıkmaktadır. Misyonerlerin bölgeden gönderdikleri haberler de birbirleriyle çelişmekteydi. Antep'teki misyoner hastanesinin yıllık raporlarıyla aynı misyoner örgütünün yazmış olduğu eserlerde dahi bir birinden çok uzak rakamların dile getirildiği anlaşılmaktadır.

Ermeni meselesi gerçekte bir propaganda meselesidir. Çünkü Batı kamuoyu yalan yanlış propagandalar sonucu oluşturulan önyargılarla artık gerçekleri göremez olmuştur. bilinçli bir şekilde yanlış haberlerle ve propagandalarla yönlendirilen Amerikan ve Avrupa kamuoyu günümüzde Ermeni sorunu gündeme geldiğinde bilinçaltılarına yerleştirilmiş olan propagandaların etkisiyle Türkleri suçlamakta ve Ermenileri masum olarak görmektedir. Bu nedenle 1895 yıllarında ve ilerleyen yıllarda Amerika ve Batı kamuoyunda özellikle de gazetelerde yayınlanan asılsız haberlerin arşiv belgeleri ışığında tekrar incelenip gözden geçirilmesi gerekmektedir. Yapılan çalışmalarla gerçeklerin gün yüzüne çıkarılması sağlanmalı ve geçte olsa insanların gerçeği öğrenmesi sağlanmalıdır.

28 Yıldırım, a.g.m. s. 56

29 BOA, A. MKT. MHM, Belge No:650/ 22

30 J. A. Denova, *American Interest And Policies In The Middle East 1900-1939*, University Of Minnesota Press, Minneapolis 1963, s.5-6

KAYNAKÇA

- BAĞÇECİ, Yahya “**1895 Zeytin Ermeni İsyanı**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2008
- BOA, A. MKT. MHM, Belge No:650/ 22; BOA, A. MKT. MHM, Belge No:702/19;
- BOA, HR. SYS, Belge No: 2791/5; BOA, HR. SYS, Belge No:2889/65; BOA, HR. SYS, Belge No:2834/32; BOA, HR. SYS, Belge No: 189/4; BOA, Y. A. RES, Belge No: 77/52; BOA, Y. EE, Belge No: 7/2
- DENOVA, J. A. **American İnterest And Policies In The Middle East 1900-1939**, University Of Minnesota Press, Minneapolis 1963
- GÜNAY, Nejla, **1909 Maraş'ta Ermeni Olayları**, Ukde Yayınları, Kahramanmaraş 2009
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, **Antep Ermenileri(Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayatı)**, IQ Yayıncılık, İstanbul 2010
- GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005
- HARRİS, J. R. ve Helen B., **Ermeni Mektupları**, Yaba Yayınları, İstanbul 2008
- HALAÇOĞLU, Ahmet ve AVŞA, Servet,S.,“**1895 Maraş Ermeni Olayları Sırasında Ermenilerin Evlerinde Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Olayın Müsebbipleri Açısından Değerlendirilmesi**”, Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi Bildirileri, Ankara, Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, C.I, 2007
- ŞİŞMAN, Adnan **XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı Nüfusu**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010
- PABCFM, Reel 552:No:91
- PABCFM, Reel 552:No:92
- PABCFM, (Reel 552:No:140).
- PABCFM, Reel 659, No: 496
- RİCHTER, J., **History Of Protestan Missions In The Near East, Olphant**, Anderson Ferrior, Edinburg and London 1910
- RİGGS, A. S., **Shepard of Aintab**, Interchurch Press, New York 1920
- STRONG W. E., **The Story of the American Board**, The Pilgrim Press, Boston 1910
- YILDIRIM, Mehmet Ali, “**1895-1896 İsyancıları Sırasında Ayntab'da Ermeniler ve Hınçak Cemiyeti**”, DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XXVII, (44), 2008

DİYARBEKİR VİLAYETİ'NDE 1895 ERMENİ OLAYLARI

OKTAY BOZAN*

ÖZET

1878 Ayestefanos/Berlin Antlaşmalarıyla Ermeni meselesinin uluslararası bir sorununa dönüşmesi üzerine önemli bir mevzii elde eden Ermeniler, 1895 yılına gelindiğinde kendilerini bağımsız bir Ermenistan kurmaya çok yakın hissetmiş ve bunu silahlı direniş yoluyla başarmaya karar vermiştir. Bu meselede büyük devletlerin müdahaleleri, komitacılık faaliyetleri, misyonerlik çalışmaları ve konsolosluk faaliyetleri etkili olmuştur. 1 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakır Vilayet merkezinde Ermeniler ile Müslümanlar arasında başlayan çatışmalar ancak üç günün sonunda kontrol altına alınabilmiştir. Olaylar yer yer halklar arası çatışmaya dönüşmüştür. Meydana gelen olaylarda ve olaylara paralel olarak vilayet merkezindeki yangında hem Müslümanlar ve hem de gayrimüslimler mağdur olmuştur, halklar arasındaki kadim toplumsal ilişkiler tamir edilmeyecek şekilde zarar görmüştür.

GİRİŞ

Büyük bir sarsıntıya neden olan Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler arasında “bağımsız bir devlet kurma” düşüncesi yeşermeye başladı. Ermenilere göre, olayların gelişi ve Osmanlı Devleti'nin zafiyeti bunu yapmaya tam elverişliydi. “Balkanlardaki Hristiyanlar gibi, biz de Osmanlı'dan ayrılarak kendi bağımsız devletimizi kuralım” düşüncesi taraftar topladı. Derinden derine, gizliden gizliye bu fikir aşılandı. Nitekim önlerindeki örnekler çok açıktı; Osmanlı'dan ayrılarak bağımsızlık ilan eden Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Karadağ Ermeniler için iyi birer örnekti. Bunları gördükçe, o zamana kadar bağlı kaldıkları devlete başkaldırma planları yapmaya başladılar.¹ Böylece “Ermeni sorunu” ortaya çıkmaya başladı. Ermenisorununun hazırlayan sebepleri büyük devletlerin konsolosluk ve misyonerlik faaliyetleri, Ermenikilisesinin militarist ve siyasi bir politika takip etmesi, Ermeni komitelerinin propaganda ve silahlı faaliyetleri şeklindeki başlıklar ile özetlemek mümkündür.²

Avrupa Devletleri, Berlin Antlaşmasıyla Vilayet-i Sitte (Doğu Vilayetleri)'de reformlar uygulama kararı almakla, devrimci Ermeni hareketine destek vermiş oluyordu.

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1 Ramazan Demir, *Ermeni İsyanı ve Harput Ermenileri*, Palme Yayıncılık, Ankara 2009, s. 20

2 Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK, Ankara 1983, s. 30; Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus İlişkileri (1841-1898), I, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006, s. 14

O günden sonra Ermeniler, büyük devletlerin bu kararını öne sürmeye, politik olarak Avrupa'ya dayanmaya ve Avrupa'nın Balkanlardaki bağımsızlık hareketlerine gösterdiği tepkilere göre yön belirleme eğilimi göstermeye başladı.³ Bu gelişmeler nedeniyledir ki Doğu vilayetlerinde bulunan İngiliz askeri konsolosları 1881 yılından itibaren Ermeniler arasında yayılan, Rus Ermenileri tarafından ilham edilen ve desteklenen devrimci bir hareketten bahseder.⁴

Bu süreçte, Ermenilerin ulusal yönden bilinçlenmesine ve Osmanlı Devleti'ne karşı tepkisel bir politika uygulamasına neden olan etkenlerden birisi Ermenilerin idaresindeki okullardır. Nitekim Süleyman Paşa'nın da içerisinde bulunduğu altı Osmanlı memur ve subayından oluşan bir araştırma komisyonunun İngiliz Generali Baker'in yönetiminde 1880 yılının ilk yarısında Doğu vilayetlerini gezmesi esnasında, Ermeni okullarında Osmanlı tarafını rahatsız edecek tarihi ve coğrafi konularla karşılaşıldığı görülmektedir. Bu konuda Süleyman Paşa, Saray Sekreteryasına şunları yazmıştır:

Sivastaki Ermeni okullarına ayak basan biri, Anadolu'nun başka yerlerinde de olduğu gibi, "yaşamını Ermenistan'da kaybetmiş olan Ermenilerin mezarları başında yas tutan bir kadın resmiyle karşılaşır". Bu okullarda öğretilen coğrafya derslerinde Van, Muş, Diyarbakır, Sivas, Erzurum ve Erzincan "Ermenistan" olarak tasvir ediliyordu. Ermeni okullarda ulusal motiflerin varlığı, harita ve yas tutan kadın olarak Ermenistan'ın kişileştirilmesi aslında Tanzimat'ın ikinci yarısından beri Ermeni okullarının doğal bir parçasıydı.⁵

Ermeniler arasında giderek artan bilinçlenme çabaları neticesinde, Ermeniler tarafından kurulan komiteler birçok şehirde örgütlenme sürecine gitmiştir. 1887 yılında Kafkasyalı bir Ermeni olan Avedis Nazarbeg tarafından İsviçre'nin Cenevre kentinde kurulan Hınçak komitesi kısa bir süre içerisinde Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu birçok yerde örgütlenmiştir.⁶ Eldeki bilgi ve belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Hınçak komitesinin yayın organı olan Hınçak gazetesinin Diyarbakır'da takip edildiği ve komite üyelerine dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Bu şekilde komitenin savunduğu değerlerin tabana yayılması ve kamuoyu oluşturulması amaçlanmıştır.⁷ Aynı şekilde 1890'da Tiflis'te kurulan ve Osmanlı Ermenilerini hedef kitle olarak seçen Taşnaksutyun komitesi de kısa bir süre içerisinde örgütlenmiş ve faaliyetlere başlamıştır.⁸ Osmanlı belgelerinde Diyarbakır'ında aralarında bulunduğu bazı yerler Ermeni komiteleri açısından "menâbi-i fesâdiye" diye isimlendirilmiştir.⁹

3 Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 238

4 Kieser, *age*, s. 201-202

5 BOA, MF. MKTM, 499/43; Kieser, *age*, s. 201-202

6 Ali Emiri, *Osmanlı Şark Vilayetleri*, sad: Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Kayseri 1992, s. 27-28; Mustafa Akif Tütenk, "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları", *Kara-Amid Dergisi*, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957, s. 315-316; Ermeni Komiteleri (1891-1895), *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü*, Ankara 2001, s. 15

7 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I, s. 326

8 BOA Y.PRK. HR 29/29; Ali Emiri, *age*, s. 27-28; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, II, *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü*, Ankara 2007, s. 136; Tütenk, *agm*, s. 315-316

9 Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü*, Ankara 1993, s. 164

Ermeni komitacıları sürekli propaganda yaparak Ermenileri diri tutmaya çalışmıştır. Nitekim bazı Ermenilerin hanelerinde yapılan aramalarda ele geçirilen “*evrak-ı muzırır*” arasında yer alan bazı mektuplarda bunu görmek mümkündür. Bu mektuplardan birisinde; “*Ermenistan hal-i perişaniyede ağıyor. Siz duymuyor musunuz taşın yürekleri bile eriyor ne vakte kadar bu halde kalacaktır*”. “*Ermenistanın merkezi olan Erzurumu Türkler zabt eyledi*” ifadeleri yer almıştır.¹⁰ Aynı şekilde Diyarbakır Vilayetine bağlı bir kaza olan Çüngüş’de bir Ermeni mektebinde okutulan “*İrkaran*” adlı eserde, bağımsız Ermenistan için mücadele veren ve bu uğurda hayatını kaybeden Ermeni komitacılar kahramanlaştırılırken, Osmanlı yönetimine ve Müslümanlara tahkir edici ifadeler kullanılmıştır.

1890 yılından itibaren Ermenilerin özellikle doğu vilayetlerinde huzursuzluk çıkarmaya çalıştığı ve bu yönde planlar yaptığı yazışmalardan anlaşılmaktadır. Babîâlî’den 24 Temmuz 1890 tarihinde, Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Mâmuret’ül-aziz ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilen bir yazıda; Ermenilerin Müslümanların camide buldukları sırada bir saldırı yapmayı planladıkları bildirilerek, bu tür olaylara karşı ilgili vilayetlerin dikkati çekilmiş ve gerekli tedbirleri alması istenmiştir.¹¹ Bu günlerde Diyarbakır Valisi Hasan Paşanın Sadarete yazdığı 27 Temmuz 1306 (8 Ağustos 1890) tarihli takirde ise, Harput’daki Ermenilerden birisinin Diyarbakır Ermenilerinden birisine yazdığı bir mektupta; “*bu aralık pek dağınık bulunulmayıp oldukça toplu bulunulması tavsiye ve ihtar olunduğu*” ifade edilmektedir.¹² Bu gelişmeler nedeniyeldir ki Palu kazasında silah bulunduran Ermenilere müdahale eden jandarmalara ateş açılmıştır.¹³

Bu süreçte Ermenilerin yoğun bir şekilde silahlandığı ve büyük devletlerden yardım alınacağına dair umutlar taşıdıkları görülmektedir. Nitekim bu durumu Diyarbakır İngiliz Konsolos Thomas Boyacıyanın Hampson’a gönderdiği 13 Nisan 1891 tarihli telgrafta görmek mümkündür. Kendisi de bir Ermeni olan Boyacıyanın raporunda şu bilgilere yer verilmiştir:

Ermeniler arasında geleceğe dair büyük bir beklenti bulunmaktadır. Ermeniler önemli ölçüde silahlanmaktadır. Bağımsızlığı elde edebilmek için kanlı bir mücadeleye ihtiyaçları olduğunu söylemektedirler. İngiltere, Fransa ve Rusya’nın bu bahar onların yardımına geleceğine inanmaktadırlar. Yabancı subayların komutasında 100.000 Ermeni’nin silahlandırıldığını ve ilkbaharda Türkler üzerine harekete geçeceklerini söylemektedir. Birkaç öfkeli kişinin yanlış raporlarla bu ülkedeki Ermenileri tahrik edeceğinden korkuyorum. Ermeniler gittikçe Müslümanlarla ilişkilerini yarıyorlar. İki toplum arasında büyük bir güvensizlik ve kaygı hali söz konusudur. Bu durumda iki toplum arasında en küçük bir hadise felaketle sonuçlanabilir. Rusya ve başka ülkelerden gelen Ermeniler, bu ülkedeki aldatılmış Ermenileri kışkırtmaya çalışmaktadırlar. Hiçbir amaca hizmet etmeyen bu hareketler Ermenileri tahmin edilemeyecek tehlikelere atacaktır.¹⁴

Bu konuda yine 1891 yılında Palu civarında bulunan köylerdeki Ermenilerin yakında Fransa, Rusya ve İngiltere’den birinin gelip kendilerini kurtaracağını, bu yüzden kendilerinin de silah alması ve bu duruma hazırlıklı olmaları konusunda bir şayanın çıkarıldığı İngiliz Konsolosluk raporlarına yansımıştır. Bu süreçte Ermeniler arasında böyle

10 BOA, HR. SYS, 82/88

11 BOA, Y. Mtv, 44 / 54

12 BOA, Y.A.HUS, 237/94; BOA, Y.PRK. ZB. 16/33; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 2003, TTK, s. 112

13 BOA, Y. PRK. UM. 20 / 11, Y. PRK. ASK. 68 / 19, BOA, Y. PRK. BŞK. 43 / 22.

14 Bilal Şimşir, *British Documents On Ottoman Artmenians, III*, TTK, Ankara 1989, s. 61-62

sözlerin çıkarılması aslında vilayet genelinde bir yandan Ermenilerin birbirleri arasında birlik ve dayanışmanın artmasına hizmet ederken, diğer yandan ise yerel hükümet ve Müslümanlara karşı mevcut kin ve nefret duygularının bu zamana kadar yoksa bile ortaya çıkmasına, var ise bunun da çoğaltılmasına katkı sağlamaktaydı. Dolayısıyla bu tür haberler, Ermenilerin birbirleri arasındaki bağları güçlendirdiği için Ermeniler tarafından kasıtlı olarak çıkartılmaktadır.¹⁵

Diyarbakır'da 5 Ocak 1893'te Protestanların dua gününde bir gerginlik meydana gelmiştir. İsyan bir takım afişlerin asılmasıyla başlamıştır. Bu sırada Diyarbakır'ın yanı sıra Amasya, Çorum, Ankara, Yozgat ve Tokat'da muhteva itibarıyla farklı iki afiş asılmıştır. Bunlardan "Müslümanların Selametini İsteyen Hintliler" imzasını taşıyan afiş, Türklerin memleketlerini kötülüklerden kurtarmaları için Hintlilerin kullandıkları ilacı kullanmalarını istiyordu. Yani Hindistan'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında da Müslümanlara İngiltere'nin yönetimi tavsiye ediliyordu.¹⁶ Açık bir şekilde "ihtilalci ve patlamalara sebep olacak bu afiş"¹⁷, Müslüman halkı tahrik etmek için ustaca hazırlanmıştır. Afişlerden diğeri ise "İslam Yurtseverler Komitesi" adını taşıyordu ve Müslümanları, "zalim (tyrant)" olarak nitelendirdiği Abdülhamit idaresini yıkmaya şöyle davet ediyordu: "Osman'ın tahtını kirleten ve İslam dinini nefret ettiren hale getiren zalim Abdülhamid'in son günleri yaklaşmaktadır. Gasp ettiği tahtını korumak için aziz vatanımıza zarar verirken döktüğü kanun intikam çığlıkları göklere yükselmektedir. İntikam amı gelmiştir"¹⁸. Böylece astıkları afişlerle sultana karşı devrim çağrısı yapan ve Müslümanları tahkir ve tahrik eden Ermeni komitecileri ülkeyi kaosa sürüklemeyi amaçlamışlardır.

Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde huzursuzlukların arttığı bu dönemde Vilayet-i Sittede bulunan Avrupa devletleri konsolosluklarının da gelişmeleri takip etmekten ziyade her fırsatta Ermenileri, Osmanlı Devleti aleyhine tahrik ettiği görülmektedir. Nitekim Adliye ve Mezahip Nezaretinden 18 Kasım 1894'de Sadarete sunulan bir raporda, Palu'nun Habab köyünde toplanan Ermenilerin İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslukları ile irtibat kurdukları, Rus ve İngiliz uyruğundan yedi kişinin bir vakitten beri Ermenilerin yerleşim alanlarında dolaştıkları dile getirilmektedir.¹⁹

Ermeni Patrikhanesi'nin de bir takım olumsuz telkinlerde bulunduğu ve isyandan önce bu devletlere bağlı konsolosların bazı Ermeni ihtilalcilerinin toplantılarına katıldıkları, tutuklanan Ermeni komitecilerinin ifadelerine dayanılarak aktarılmaktadır. Bu ifadelerden birinde: "...bu devletten usandık, İngiliz konsolosu buradadır ne yapmak lazım ise hemen yapıp kurtulalım..." dedikleri yer almaktadır. Bir başka ifadede Hamparsum adlı Ermeni, bu toplantılardan birinde 1895'teki olayların programını şu sözlerle ortaya koymaktadır: "...kan dökümüüz, İngiliz Devleti hudutlarımızı tayin edecektir"²⁰. Bu şekilde büyük devletler bir yandan misyonerlik ve konsolosluk çalışmaları ile bağımsız bir Ermenistan kurulması yönünde Ermenilerin sırtını sıvazlarken, diğer yandan bölgeye yetkililer göndermek suretiyle durum tespiti yapmaya çalışmaktaydılar.²¹

15 Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları (1878-1914)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s. 343

16 Şimşir, *age*, s. 186-187

17 Mithat Aydın, *Bulgar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, s. 203

18 Şimşir, *age*, s. 186

19 Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2001, s. 22

20 BOA, A.MKT. MHM, 750/13

21 Bu amaçla görevlendirilen kişilerden birisinin de Rus asıllı Vasilif Pasadayn olduğu

A. ISLAHAT DÜŞÜNÇESİ VE MÜSLÜMAN AHALİNİN TEPKİSİ

Sason ayaklanmasından sonra Avrupa basını ve kamuoyu Osmanlı Devleti aleyhine yoğun bir propaganda başlattı. Büyük Devletlerin konsoloslarının da yer aldığı milletlerarası bir tahkikat komisyonu 20 Temmuz 1895'te yayınladığı raporunda; Sason olaylarında Ermenilerin masum olmadığını açıkladı.²² Bununla beraber isyan Ermeni olaylarına uluslararası bir boyut kazandırdı ve İngiltere, Fransa ve Rusya'yı islahat için ortak girişim ve baskılara yöneltti. Nihayet 11 Mayıs 1895'te Büyük Devletler tarafından Babiâlî'ye verilen notada, Vilâyât-i Sitte diye adlandırılan Diyarbakır, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas ve Mamuretül-aziz vilayetlerinde Ermeniler lehine idari, adli, askeri ve mali konularda islahat yapılması için baskı yapıldı.²³ Ancak Abdülhamit, Doğu vilayetlerini Balkanlaştıracak bu imtiyazlara karşı çıkmış ve islahatın bütün tebaa için olmasını istemiştir.²⁴ Bu dönemde Mardin Protestan Mektebi Muallimi Hanoş Efendi "Ermenistanın Teşekkülü" adıyla neşrettiği bir yazıda açıkça Ermenistanın kurulmasından bahsetmekteydi. Bu yazıda ayrıca, Ermeni valilerin atanması, bölgede askeri birliklerin lağvedilmesi, vergilerin Ermeniler lehine kullanılması ayrıntılı bir şekilde 24 maddede dile getirilmekteydi.²⁵

Bu dönemde Siverek Mal Sandık Emimi olan Taşçıyan Artin Harput'taki kardeşi Haçator'a yazdığı bir mektupta, Osmanlı ülkesinin paylaşılacağından ve Ermenistanın kurulacağından bahsetmiştir. Bu türden haberler bölgedeki Ermenilerinin heyecanlanmasına ve Müslümanların ise öfkelenmesine neden olmuştur.²⁶ Bu durum karşısında Ermenilerin

görülmektedir. Bu durumu IV. Ordu Komutanı Mehmet Zeki Paşa 2 Ağustos 1311 (14 Ağustos 1895) tarihli telgrafında şöyle ifade etmektedir; Vasilif Pasadayn namındaki bir Rusyalının refakatinde bir Müslüman tercüman olduğu halde Kars'dan hareketle Erciş, Van, Bitlis, Muş ve Hınıs hattını takiben Erzurum'a ve oradan da Erzincan'a dîn ulaşmıştır. Şehirde ilk mü'lakatında kendisinin doktor olduğunu taharri ve teftiş için Dersim yoluyla Harput'a ve oradan Sivas, Konya, Sis ve Adana'ya gideceğini ve orada sefaretten verilecek emre intizar edileceğini beyan ve ifade etmişti. Bugün görüşmek arzusunda bulunduğunu tercümanı vasıtasıyla ifade etmesiyle tekrar mü'lakat olundu. Konuşma esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'daki Rus Sefiri tarafından memuren gönderilmiş olduğunu ve esas memuriyeti İngiltere devletinin talebi veçhiyle Van, Bitlis, Erzurum, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinin bir vilayet haline getirilerek bir komiser atanması ve ahalinin çoğunluğuna göre mutasarrıf ve vali muavinlerinin ve zabıtanın bir kısmının Ermenilerden tayini gibi meselelerin bu vilayetlerce kabil-i tatbik olup olmadığını tetkik ve tahkikattan ibaret olduğu beyan etmekle beraber Ermenilerin iddialarının kâmilan hilâf-ı hakikat olduğu ve bunların İngiltere'nin teşviklerine kapılmış oldukları icra eylediği tahkikat ile sabit bulunduğunu ifade etmiştir. BOA, MF. MKTM, 499/43; Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri (1894-1895), III, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005, s. 188

²² Gürün, *age*, s. 144-149; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986, s. 113-114; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 471-478.

²³ Münir Süreyya Bey, *age*, s. 51

²⁴ Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 44.

²⁵ BOA, Y. Mtv, 136/34: Ermeni olayları öncesinde birçok Ermeni'nin "evrak-ı muzırna" diye tarif edilen yayın bulundurmaktan ve bunları neşretmekten takibata uğradı görülmektedir. Hüseyin Nazım Paşa, *age*, s. 40

²⁶ BOA, DH. TMIK. M, 1/95

bulunduğu vilayetlerin ağırlıklı nüfusuna sahip olan Kürtler, Ermeniler lehine yapılacak olan bu reformları kendi bölgesel konumu için bir tehlike olarak görüyor ve kimliğini güvensizleştirdiğini düşünüyordu.²⁷

Bu türden gelişmeler, Avrupa devletlerin Ermenileri tahrikleri ve Osmanlı Devleti'ni Ermeniler lehine ıslahat yapmaya zorlaması başta Kürtler olmak üzere bütün Müslümanları rahatsız etmiştir. Ermenilerin, "Ermenistan" diye tanımladıkları ve üzerinde bir devlet kurmayı hayal ettikleri Vilayet-i Sittede en fazla Kürtlerin bulunması doğal olarak en fazla Kürt aşiretlerinin geleceğini etkilemekteydi. Bu gelişmeler nedeniyle bu süreçte Palu ve Silvan'da bir takım Kürt aşiretlerinin Ermenilere karşı zaman zaman saldırıların olduğu Osmanlı kayıtlarına ve konsolosluk raporlarına yansımıştır.²⁸

Diyarbakır olaylarından birkaç ay öncesinde Ermeni toplumunun ve toplumun reisi konumunda olan Ermeni ruhanilerinin devletle ve Müslüman ahali ile ilişkileri oldukça gerginleşmeye başlamıştır. Sırrı Paşa Diyarbakır valiliğinden ayrılmış, şehir bir süre valisiz kalmış, yerine ise Enis Paşa vekâleten bu göreve atanmıştır. Bir süre vekâleten bu görevi sürdüren Enis Paşa, Ekim ayının ilk günlerinde bu göreve asaleten atanmıştır. Enis Paşa'nın vilayete asaleten atanması üzerine Müslümanlarla beraber birçok Ermeni ruhani de bundan memnun olmuş ve bu durumu Padişaha yazdıkları "*teşekkür mektubunda*" dile getirmişlerdir. Ermeni komitacılarının faaliyetlerini yakın takip eden Enis Paşa'nın Diyarbakır'a asaleten atanması Ermeni komitacılarını öfkelenmiştir.²⁹

Böylece kendi kötü niyetlerini uygulamak ve karışıklık çıkarmak isteyen Ermeni komitacılar teşekkür telgrafından memnun olmadılar. Ermenilerin ve diğer Hıristiyan milletlerin emniyetlerinin bulunmadığı bahanesiyle ansızın dükkânlarını kapayıp kiliselerde toplandılar. Bu arada diğer Hıristiyan milletlerini de çeşitli tehdit ve kandırmalarla kendilerine uymalarını sağladıktan sonra üç gün üç gece sürekli olarak kiliselerinde çan çaldırarak umumî efkârda korku ve heye-can uyandırmaya çalıştılar.³⁰

5 Ekim 1895 günü başlayan ve aralıklı olarak 11 Ekim tarihine kadar devam eden gerginlikler üzerine asayişinin temini için şehir merkezine jandarma sevk edilmesi için Vilayet Meclis İdaresi tarafından bir takım tedbirler alınmıştır. Nitekim 8 Ekim 1895 tarihinde IV. Ordu Komutanlığı'na gönderilen takirde; "*Ermenilerin ahval-i fesadiyelerine karşı alınan emniyet tedbirlerine yardımcı olmak amacıyla derun-ı şehirde lazım gelen noktalara 400 nefer jandarmanın sevk edilmesi ve sevk edilen Asakir-i Şahane'ye karşı Ermeni erbab-ı müfsidatı tarafından silah kullanılması halinde jandarmanın da mukabele-i bil misl etmesi*" kararlaştırılmıştır.³¹

Diyarbakır'da Ekim ayının sonlarına doğru gerginlik yeniden tırmandırılmaya çalışılmıştır. Ermeni komiteleri ve politize olan ruhaniler, kilise ve dükkânları kapatarak/kapatırarak, hararetle tartışmalar tertip ederek, bildiri ve gösteriler düzenleyerek olaylar çıkarmaya çalışmış ancak gerek alınan tedbirler ve gerekse Müslüman ahalinin sağduyulu davranması ile başarılı olamamıştır. Müslümanların bu tür durumlar karşısında sağduyulu davrandığını ve galeyana gelmediğini gören Ermeniler, Müslümanların en hassas olduğu dini şahsiyetlere yönelik saldırılara girişmiştir. İslam âlimlerinden ve Özdemiroğlu Osman

27 Kieser, a.g.e, s. 160

28 BOA, DH. MKT, 411/50; BOA, A.MKT. MHM, 693/15; Şaşmaz, age, 343

29 BOA, A. MKT. MHM, 636/1; BOA, Y. PRK. PT. 10 / 20.

30 BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 7/8; Mehmet Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul 1976, s. 293

31 BOA, A. MKT. MHM,636/1

Paşanın torunlarından olan Sin Cami-i Şerifi Hatibi Hafız Ömer Efendi, sarığı başından alınarak tahkir edilmiştir. Diyarbakır'ın büyük âlimlerinden olan ve herkesin saygı duyduğu kişinin bu şekilde hakarete maruz kalması Müslüman ahaliyi heyecanlandırmış ancak alınan tedbirlerle herhangi bir olumsuzluk meydana gelmemiştir. Komitacılar bu tür girişimleriyle, Müslümanları galeyana getirip, kargaşalık çıkarmayı hedeflemiştir.³²

Bu dönemde Diyarbakır'a gelen ve bir süre burada kalan Ali Emiri Efendi olaylar öncesinde Müslümanlar ile Hıristiyanların içinde bulunduğu durumu durumu "Vilayat-ı Şarkıyye" adlı eserinde şöyle dile getirmektedir: "İslam ve Hıristiyan ahaliyi de pek neşesiz buldum. Vaktiyle teklifsizce görüştüğüm iki millet içindeki ahbablarımdan gizli bir surette sebebini sorduğumda, Rusya'nın Şark Vilayetleri hakkındaki maksadı zaten malumunuzdur. Bu muhitin ahali bu hususa pek de ehemmiyet vermiyorlardı. Lakin şimdi Avrupa'da Taşnaksutyun ve Hinçakyan gibi bazı komiteler zuhur ederek toplandıkları büyük paralarla memleketimizdeki İslamlarla Hıristiyanlar arasına fesat ve düşmanlık tohumları saçıyorlar. Öteden beri vatanına ve devletine sadık olup muvafakat etmeyen ve hükümete haber verenleri öldürüyorlar"³³

Mustafa Akif Tütenk ise, Ermeni komitacılarının faaliyetlerini "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık Vakaları (1892-1952)" adlı makalesinde; Hınçak ve Taşnak komitecilerinin tahrik ve teşvikiyle Ermenilerin evlerde, kırlarda, şehir dışındaki Arap Kastalı, Fiskayası, Cinobaşı gibi mevkilerde toplanarak Ermenistan hayalinin gerçekleştirilmesi için yapılması gereken hususları ve silahlanma yollarını tartıştıklarını dile getirmektedir.³⁴

Bu gelişmeler üzerine, olaylardan bir hafta önce Müslüman halk Ulu Camii Kütüphanesi'nde toplandı. Yapılan toplantıda, Ermeniler lehine yapılacak düzenlemelerin ilgililer nezdinde teşebbüse geçilerek protesto edilmesi kararlaştırıldı.³⁵ Mabeyn-i Hümayun'a çekilen ve Süleyman Nazif tarafından kaleme alınan bu telgraf, Diyarbakır'ı temsil eden 400 kişinin imzasını taşımaktadır.³⁶ Ermenistan düşüncesinin Müslüman ahali üzerindeki etkisi ve Müslümanların buna karşı hissiyatını anlamak açısından bu belgede bölgenin tarihi sürecine gönderme yapılarak bölgenin Ermenistan olamayacağı özetle şöyle ifade edilmiştir:

Dört beş yıldan beri vatanımız ecnebi entrikalarına ve Ermenilerin taşkınlıklarına sahne olmaktadır. Bu durum karşısında göstermiş olduğumuz iyi niyet ve tahammül düşmanlarımızın bile dikkatini çekecek boyuta ulaşmıştır. Diyarbakır ile komşu vilayetlerde sakin olan milyonlarca Müslüman, Sultan Selim döneminde Osmanlı idaresine girerek halis Müslüman ve Osmanlı olduklarını ortaya koymuşlardır. Bu havalide bulunan Müslümanlara karşı kötü niyetli yabancıların birçok iftirada bulduklarını biliriz. Aziz vatanımızın önemli bir parçası olan altı vilayetin ıslahat namı verilen "imtiyaz" ile Ermenilere terk edileceği gelen haberlerden ve mevcut uygulamalardan anlaşılıyor. Osmanlı Devletine ait olan bu altı vilayetin bu şekilde devletimizden kopartılmak istenmesi hepimizi üzmüş ve her evi mateme çevirmiştir. Ortada ıslahatı gerektirecek herhangi bir sebep yoktur. Bu ıslahatın bir takım "amal-i muzırna ilcasıyla silah-i isyana sarılmış olan küçük bir kavmin pençe-i fesadı" olmamasını cidden arzu ederiz.

32 BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 7

33 Ali Emiri, a.g.e, s. 27-28

34 Tütenk, a.g.m, s. 315-316

35 Tütenk, a.g.m, s. 316

36 Şevket Beysanoğlu, Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif, Diyarbakır Tanıtım ve Turizm Yayınları, Ankara 1979, s. 14-17

Bugün Müslümanlardan daha fazla mutlu ve mesut bir şekilde hayatlarını sürdüren Ermeniler, öyle iddia edildiği gibi fakir ve merhamete muhtaç değillerdir. Bu havalide birçok sanayiye ve servete sahip oldukları açıkça bilinmesine rağmen daha fazla bir imtiyaz için isyan etmeleri, sahip oldukları imkânlarla kanaat etmemelerinden ve Müslümanların hukuku aleyhinde daha fazla menfaat elde etme hürsından kaynaklanmaktadır. Ermenilerin, gayrimeşru olan bu istekleri “efkâr-ı muzırralarının” hedef ve gayesini göstermektedir. Altı vilayet için bu suretle pek elim bir gelecek hazırlanmakta olduğunu haber aldığımız günden beri hepimiz üzüntülü ve kaygılıyız.³⁷

Olaylar öncesinde vilayetin içinde bulunduğu durumu ve komitacıların tutumunu Mustafa Akif Tütenk şöyle ifade etmektedir: “Ermeniler, Rusya'dan kaçıp gelen komiteci ırktaşlarının tahrik ve teşvikiyle işi daha da azıttılar. Kiliselerde, evlerde toplanarak ayaklanma hazırlıklarına giriştiler. Diyarbakır ve çevresindeki 5 vilayetin Ermenilere bırakılacağı, buralarda bir Ermenistan kurulacağı söylentileri Müslüman halkı telaşa vermiş, Ermenileri de şımartmıştı. Sık sık çanlar çalınıyor, kiliselerde toplananlara komiteciler tarafından konferanslar, talimatlar veriliyordu. Merkezi vilayetteki bütün Ermeniler, bayırlara dökülmüş, istiklal ve hâkimiyet cazibesıyla kaplarına sığmayacak bir hale gelmişlerdi.”³⁸

Müslüman ahalinin böylesine gergin ve kaygılı olduğu bu günlerde özellikle Diyarbakır Fransa Konsolosluğu'nun oldukça aktif olduğu görülmektedir. Konsolosluk tercüme dairesinde görev yapan ve bir Ermeni komite mensubu olan Kasabyan adlı Ermeni, olayları ve olaylar öncesindeki durumu Fransız makamlarına sürekli çarpıtarak veya abartarak aktaran kişidir. Fransız Başkonsolosluğu olaylar öncesinde, Diyarbakır'da konsolosluğun ve Ermenilerin talepleri kabul edilmezse olayların çıkacağını bir tehdit unsuru gibi sık sık dile getirmiştir.³⁹

B. OLAYLARIN MEYDANA GELİŞİ

31 Ekim 1895 Perşembe günü daha önce Diyarbakır Valiliği'ne atanan Enis Paşa'nın valilik fermanının okunma töreni yapıldı. Bu törene tüm gayrimüslim cemaatlerin ruhani reislerinin katılması gelenek olmasına rağmen, gayrimüslimlerden hiç kimse bu törene katılmamıştı.⁴⁰ Ertesi Cuma günü Ermeniler dükkânlarını açmayarak alışılmışın aksine kilise çanları çalmaya ve kiliseler Ermenilerle dolmaya başladı.⁴¹ Öğlen ezanın okunmasıyla beraber, Müslümanlar Cuma namazını kılmak için camilere doldu. Müslümanlar camilerde Cuma namazını eda ederken, Ermeni komitacıları, daha önceden planladıkları üzere, Ulu Cami, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sasaa, Sin, Arap Şeyh ve Şeyh Matar camilerine silahlı saldırılarda bulundu. Meydana gelen ilk saldırılarda birçok Müslüman camilerin içinde ve bahçesinde hayatını kaybetti.⁴²

37 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, II*, Ankara 1998, s. 727-729

38 Tütenk, a.g.m, 316-317

39 BOA, HR. SYS. 2812 / 1; *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni Fransız İlişkileri (1879-1918)*, I, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2002, s. 69

40 Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, San Matbaası, Ankara 1992, s. 12

41 Tütenk, a.g.m, s. 317

42 Hocaoğlu, a.g.e, s. 234-235; Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s. 95; Karacakaya, a.g.e, s. 40; Joost Jongerden, “20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır'da Olaylar: Ermeniler, Hamidiye Alayları ve Bölge İleri Gelenleri”, <http://www.kurdipedia.org/books/63876.pdf>, s. 11 (1-24)

Bu durum vilayet genelinde meydana gelecek olayların başlangıcını teşkil etmekteydi.⁴³ Vilayet merkezinde üç gün devam edecek olan olaylar, Hükümet yazışmalarında karışıklık anlamı karşılığında “iğtişaş” ile ifade edilmekteydi. Aslında Ermenilerin saldırı için Cuma gününü ve mabetleri seçmesi tesadüfî bir durum değildi. Anadolu'nun ve Vilayet-i Şarkıyye'nin birçok yerinde zuhur eden Ermeni olaylarının da aynı şekilde Cuma günü yapıldığı ve mabetlerin hedef alındığı açıkça görülmektedir.⁴⁴ Vilayette meydana gelen olaylarda aktif rol oynayan Mendilciyan Tomaş'ın hanesinde ele geçirilen ve oğlu Ohannes'e hitaben yazılan 2 Ağustos 1895 tarihli mektupta saldırı gününün Cuma olarak seçilmesi ve camilere yapılacak saldırılar şöyle ifade edilmektedir;

*“Büyük maksatlar daima büyük fedakârlıklarla ileri gelir. Masum kanlarımızın dökülmesiyle âlem-i medeniyetin her tarafında büyük bir rikkat (merhamet) vücuda gelmiştir. Fakat biraz daha himmet lazımdır. Şehitlerimizin son saatleri ve bizim hürriyetimizin ilk saatleri yaklaşmıştır. Büyük kuvvetler bizim için muavenet (yardım) vaat etmişler, öyle bir muavenet etmek için büyük sebepler lazımdır. Memleketimizin sükûtu bizim ahengimizi bozuyor. Oradan da bir şeyler çıkarmak lazımdır ve düşmanlarımız duygusuz hayvanlara benzerler. Bunların tabiatlarında muhtevi (içine alan) olan vahşilik meydana çıkarılmalıdır. Bunun için yalnız bir tarik (yol) var. Bunlar her hususta mütehammil (dayanan) iseler de kendi ibadetlerine dokunulursa tahammül edemezler. Şimdiye kadar ciddi bir menfaat görülemedi. Bir daha tecrübe etmek lazımdır. Kahraman karındaşlarımız vahşilerin ibadet için içtima eyledikleri mahallere taarruz ettiklerinde mutlaka muvaffak olacağız”*⁴⁵

Meydana gelen olaylar aynı gün alınan tedbirlerle önlenmeye çalışılmışsa da 2 Kasım sabahı Ermenilerin Müslümanlar üzerine kilise ve hanelerinden kurşun ve bomba atmaları üzerine olaylar yeniden başlamıştır. Taşkınlıkları engellemeye çalışan nizamiye askerleri ve jandarmaya karşı da silahlı mücadeleye girişen Ermeniler vilayetteki karışıklığın artmasına neden olmuşlardır. Olayların elebaşlarından Mendilciyan Tomas adlı Ermeni'nin evinden başlayan saldırılar kısa sürede tüm şehre yayılmıştır. Bu eve müdahale eden asker ve jandarmadan altı er hayatını kaybetmiş ve evde bu şahıs ile birlikte dört kişi tutuklanmıştır.⁴⁶ Ermenilerin, ev ve kiliselerinden yaptıkları saldırılarda ağırlıklı olarak kurşun ve el bombası kullanılmıştır.⁴⁷ Olaylar esnasında Müslümanların evlerine, camilere ve hatta camilerin minarelerinde ezan okuyan müezzinlere karşı saldırılar gerçekleşmiştir.⁴⁸ Bu gelişmeler üzerine olayların bastırılması için Diyarbakır'a en yakın yerlerden iki tabur askerin ivedi olarak gönderilmesi talimatı verilmiştir.⁴⁹

Valilik ve askeri yetkililer tarafından alınan tedbirler neticesinde 4 Kasım 1895 günü vilayet merkezinde iğtişaş (karışıklık) bertaraf edilerek asayiş tamamen tesis edilmiştir. Ancak bununla birlikte yazışmalarda aşiretlerin Ermeni köylerine saldırılarının ihtimal dâhilinde olduğu dile getirilmiştir.⁵⁰ Divan-ı Harbi Örfî (Sıkıyönetim) ile birlikte alınan tedbirler nedeniyle vilayette huzur ve sükûnun tesis edilmesinden sonra Ermenilerin,

43 Tütenk, a.g.e, s. 317

44 BOA, Y.PRK. ASK, 109/69

45 BOA, HR. SYS, 2812/1

46 BOA, Y. PRK. UM. 33 / 27.

47 BOA, A. MKT. MHM. 636 / 10.

48 BOA, Y. PRK. UM. 33 / 27.

49 BOA, Y.A.RES,77/14

50 BOA, A.MKT. MHM,636/17

ellerindeki silahların bir bölümü ele geçirilmiştir.⁵¹ Nitekim IV. Ordu Komutanlığı'ndan 8 Kasım 1895 tarihinde Seraskerlik Makamı'na gönderilen bir tezkirede, 6 Kasım 1895'ten itibaren Diyarbakır'daki "iğtişaatın hal-i sikûtunda olduğu" ve karışıklık esnasında kullanılan silahların toplanmaya çalışıldığı ifade edilmiştir.⁵²

Diyarbakır vilayet merkezinde meydana gelen Ermeni olaylarıyla eş zamanlı olarak vilayete bağlı bazı sancak, kaza ve köylerde de bir takım karışıklıklar meydana gelmiştir.⁵³ Kasaba merkezlerinde meydana gelen Ermeni taşkınlıkları, kırsalda bulunan Kürt aşiretlerinin saldırı ve yağmalarına sebebiyet vermiştir. Mahalli idareler, Ermenilerin taşkınlıklarına engel olmaya çalışmakla birlikte, aynı zamanda nüfuzlu din adamlarını devreye sokarak Kürt aşiretlerini teskin etmeye çalışmıştır.⁵⁴ Olayların önünün alınması için askeri ve mülki kurumların gerekli tedbirleri aldığı ancak buna rağmen bazı öldürme ve yağmalamalara engel olunamadığı görülmüştür.

Bu arada Ermeni komitecileri ile ortak hareket edilmeyen yerlerde Ermenilere yönelik herhangi bir saldırı meydana gelmemiştir. Bu yerlerin başında Mardin ve Maden Sancaklarının merkez kasabası ile Hazro nahiyesi gelmektedir. Buralarda bulunan Müslüman ahali diğer yerlerde meydana gelen olaylardan hareketle saldırıya geçen aşiretlere karşı şehri savunmuş hatta bu mücadele esnasında birçok Müslüman yaşamını yitirmiştir.⁵⁵ Aynı şekilde vilayet merkezinde olaylara katılmayan ve Müslümanların üzerine silah ve bomba atmayan Ermenilerin hanelerinde herhangi bir saldırı meydana gelmemiştir.⁵⁶

Diyarbakır vilayetinde meydana gelen 1895 Ermeni olaylarında Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden çok sayıda kişi yaralanmış, zarara uğramış ve hatta yaşamını kaybetmiştir. Öncelikle belirtelim ki olaylarda yaralanan ve hayatını kaybeden kişiler konusunda değişik kaynaklarda birbirleriyle örtüşmeyen rakamlar yer almıştır. Bu konuda Diyarbakır Valiliği 16 Kasım 1895 tarihinde "iğtişaatın (karışıklık) zuhurundan beri" Belediye tarafından defnedilen Müslüman ve Hıristiyanların ne kadar olduğunu sormuştur. Buna göre, olaylarda yaşamını kaybeden ve yaralanan kişilerin mahalleler bazında verildiği bir defterde merkez kasabada; 126 Müslime karşılık 60 gayrimüslim hayatını kaybederken; 71 Müslime karşılık 25 gayrimüslim yaralanmıştır. Böylece olaylarda 186 kişi ölürlen, 96 kişi yaralanmıştır.⁵⁷

Ermeni olaylarının meydana geldiği sırada Zabtiye Nazırı olan Hüseyin Nazım Paşa'nın⁵⁸ "Ermeni Olayları Tarihi" adlı eserinde, Diyarbakır Vilayeti Polis Komiserliği'nin 8 Kasım 1895 tarihli telgrafına istinaden, meydana gelen olaylarda Müslümanlardan 70 ölü ve 80 yaralı; Hıristiyanlardan ise 300'den fazla ölü ve 100 yaralı olduğu ancak vilayete bağlı Siverek kazasıyla, doğu ve batı nahiyelerinde polis bulunmadığından gerçek durumun bilinemediği ifade edilmiştir.⁵⁹ Ermeni olaylarının çıkış nedeni ve mahiyetini incelemek amacıyla Erkan-ı Harp ikinci Ferik Abdullah Paşa başkanlığında vilayete gönderilen tahkikat heyetinin hazırladığı 25 Ocak 1896 tarihli raporda ise olaylarda yaşamını yitiren ve yaralanan

51 BOA, A. MKT. MHM, 636 / 11.

52 BOA, Y. Mtv, 129/132; Karacakaya, a.g.e, s. 41

53 BOA, Y. PRK. ASK. 108 / 53

54 BOA, Y. PRK. ASK, 109/69

55 BOA, A. MKT. MHM, 636/9

56 BOA, Y. PRK. UM, 55/97

57 BOA, Y. PRK. UM, 55/97

58 Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s. LVII

59 Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s. 102

kişilerle ilgili olarak iki ayrı sayı verilmiştir. Olayların anlatıldığı kısımda, Müslümanlardan 130 ölü ve 100 yaralı, Hıristiyanlardan ise 480 ölü ve 150 yaralı olduğu ifade edilmiştir.⁶⁰

Raporda ifade edilmemekle birlikte, verilen bu sayının Diyarbakır Sancağını kapsadığı düşünülmektedir. Olaylarda yaşamını yitiren gayrimüslimlerin tamamı “Ermeni” adı altında verilmiştir. Buna göre, Diyarbakır vilayeti genelinde 523 Müslüman hayatını kaybederken 254 kişi yaralanmıştır. Buna mukabil Ermenilerden ise 1971 kişi yaşamını yitirirken 426 kişi yaralanmıştır.⁶¹

C. YANGININ MEYDANA GELİŞİ

1 Kasım 1895 Cuma günü meydana gelen olaylara paralel olarak yangınlar çıkarılmıştır. Ermeniler, camilere yapılan saldırının yanı sıra şehirdeki panik havasını artırmak için Diyarbakır çarşısındaki dükkânları da ateşe vermişlerdir.⁶² Olayların başlamasından iki saat sonra Şeyh Matar caddesindeki bir boya dükkânından⁶³ ve Mardin Kapısı yolu üzerinde bulunan Demirciler çarşısında yangın zuhur etmiştir.⁶⁴ Meydana gelen yangın, bir yandan çatışmaların devam etmesi, diğer yandan yağın yağmur ve Ermeni hanelerinden yangını söndürmeye çalışan görevlilerin üzerine silah atılması nedeniyle genişleyerek Samanpazarı, Sakocular, Yenihan, Sipahi Pazarı, Kürkçüler, Belediye civarı, Hafafklar, Çifteseki, Buğdaypazarı, Kazancılar, Uzunpazar bölgesindeki yapıların yok olmasına neden olmuştur.⁶⁵

Osmanlı arşiv belgelerine göre; meydana gelen yangında; “dükakin-i muhterikenin” toplamı 878 adettir. Bunların 677 adedi camiler ve mescitlerin vakıf dükkânları ile Müslümanlara ait yerlerdir.⁶⁶ Yanan yerler arasında Cami-i Kebir, kütüphane ve medrese gibi şehirle özdeşleşmiş yerlerin olması, halk üzerinde büyük bir üzüntü yaratmış, yanan dükkânlardan 278 tanesi tamamen harap olmuştur.⁶⁷ Cami ve mescitlere ait vakıf dükkânları ile Müslüman eşrafa ait olan bu yerlerin kayıtlı kıymet değeri 2.842.000 idi. Hıristiyanlara ait olan dükkân sayısı ise 201 adet olup, bu dükkânların kayıtlı kıymeti ise 1.202.170 kuruştur.⁶⁸

D. YANGININ VE OLAYLARIN MÜSEBBİBİ

Yangının kimler tarafından ve ne şekilde çıkarıldığına dair bilgileri olaylardan sonra tanzim edilen iki adet tahkikat raporunda ve vilayetten Sadarete çekilen telgraflarda görmekteyiz. Yapılan tahkikatta, görgü şahidi ve yangının söndürülmesi için gerek Belediye ve gerekse Jandarmanın Komutanlığı tarafından görevlendirilen kişilerin ifadesine başvurulmuş.

60 BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 8

61 BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s.14

62 BOA. A. MKT. MHM. 636/ 10; Y. PRK. UM. 33 / 27; Y. PRK. UM. 34 / 33

63 Tütenk, a.g.m, s. 317

64 BOA, HR. SYS, 2812/1

65 Tütenk, a.g.m, s. 317; Basri Konyar, Diyarbakır Yılığ, Cilt: 3, Ulus Basımevi, Ankara 1936, s. 194

66 BOA, HR. SYS, 2812/1, s.12; BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 7/8; Hocaoğlu, a.g.e, s. 234-235

67 BOA, Y. PRK. UM. 34 / 33.

68 BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 11; Fransız kaynaklarına göre ise yangında gayrimüslimlere ait 1.700 ev ve 2.500 dükkân yağmalanmış veya yakılmıştır. Victor Berard, La Polique du Sultan, Armand Coline&C. Paris 1900

İfadesine başvurulmuş görgü şahitleri ve görevlilerin tamamına yakını olaylara Ermenilerin sebebiyet verdiğini ve yangının söndürülmesine çalışan görevlilerin üzerlerine silah atılmak suretiyle buna engel olduğunu dile getirmiştir.⁶⁹

Olaylardan sonra vilayete gelen Abdullah Paşa başkanlığındaki tahkikat heyetinin hazırladığı raporda; meydana gelen yangının Ermeni evlerinden atılan kurşunların karşısındaki Demirciler sokağında meydana geldiği ve Ermenilerin yangının söndürülmesini engelleyerek bunun müsebbibi olduğunu ileri sürmüştür. Yangının Ermeniler tarafından yapıldığının bir diğer kanıtı ise Ermenilerin olaydan bir kaç gün önce dükkânlarındaki kıymetli eşyaları evlere götürmeleri ve dükkânlarını boşaltmaları olarak gösterilmiştir.⁷⁰

Yangının çıkarılışı ile ilgili olarak tahkikat raporlarında bu bilgiler yer almakla beraber, Diyarbakır Fransız Konsolosu Meyrier, Fransız Sefiri Cambona çektiği telgraflarda, Cuma günü şehre gelen aşiretler ile Diyarbakırlı Müslümanların pazarı yağmalayıp yaktıklarını iddia etmektedir.⁷¹ Ancak Vali Enis Paşa, Sadarete gönderdiği 9 Kasım 1895 tarihli telgrafta yangının Müslümanlar tarafından çıkarıldığı yönündeki iddialara cevap vermiştir. Yangında zarar gören dükkânların % 90'ının Müslümanlara ait olduğunu belirterek böyle bir durumda Müslümanların kendilerini "hüsran-ı azimeye" uğratabilecek bir cinayeti işlemelerinin mümkün olamayacağını belirtmiştir. Öte yandan özellikle yangının Hıristiyan mahallelerine yakın ve Ermeni evlerinden atılan kurşunlara maruz bir yerden zuhur ettiğine ve bu nedenle bu cürmün pekâlâ Ermeniler tarafından işlendiğinin kanıtlarından birisi olduğuna dikkat çekmiştir. Enis Paşa, yangına Müslümanların sebebiyet vermediğinin bir diğer işareti olarak da olayların devam ettiği müddet zarfında sükûnet hâsıl oldukça, Ermeni hanelerinden atılan kurşunların heyecanı şiddetlendirmesini ilave etmiştir.⁷²

Meydana gelen olaylarla ilgili rapor ve kayıtlardan hareketle olayların ve yangının Ermeniler tarafından nasıl planlandığı ve bunun için ne gibi çalışmalar yapıldığı açıkça görülmektedir. Tahkikat raporlarında birçok Ermeni'nin ifade ve itirafları da bu bilgileri doğrulamaktadır. Bu ifadelerden biri de Osip Efendi adlı Ermeni'den aldığı emirleri Licéde Ohannes adlı bir Ermeni'ye ileten Berho adlı bir Ermeni'ye aittir. Berho, Diyarbakırlı Osip Efendi'nin kendisini çağırıp; "Licé'ye git oradaki Hıristiyanlara söyle biz burada İslam'la vuruştuk kendileri de orada durmasınlar hemen İslam'ı vursunlar" dediğini itiraf etmiştir.⁷³ Müslümanlara yönelik yapılacak saldırılarla ilgili olarak ele geçirilen mektuplar ve Ermeni hanelerinde ele geçirilen silah ve bombalar bunun uzun soluklu bir plan olduğunu ortaya koymuştur.⁷⁴

Olayların Ermeniler tarafından önceden planlandığını gösteren bu bilgi ve beyanların yanı sıra, aslında meydana gelen olayların Ermenilerin çok önceden tasarlayarak ve gerekli hazırlıkları yapılarak gerçekleştirildiğinin en önemli kanıtlarından birisi de Süryani Kadim Patriği ve Rum taifesinin ruhanileri ile önde gelenlerinin Tahkikat Komisyonu'na

69 BOA, Y.PRK. AZN, 14/29, s. 13-14

70 Hocaoğlu, a.g.e, s.234-235

71 Gustave Meyrier, *Les Massacres De Diarbekir Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896, Presentee et annotee par Claire Mouradian et Michel Durand-Meyrier, Paris 1992, s. 87; Yves Ternon, Ermeni Tabusu, Çev: Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 123-125*

72 BOA, HR. SYS, 2812/1

73 BOA, Y. PRK. UM. 33 / 32.

74 BOA, Y.PRK. AZN, 14/5; BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 6; BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 6; BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6, s. 7

sundukları raporlardır.⁷⁵ Bununla birlikte daha önce ifade edildiği üzere meydana gelen Diyarbakır olaylarında aktif rol oynayan Mendilciyan Tomaş'ın hanesinde ele geçirilen 2 Ağustos 1895 tarihli mektup da olayların çok önceden Ermeniler tarafından planlandığı ortaya koymaktadır.⁷⁶ Dönemin tanıklarından Mustafa Akif Tütenk, son hafta içinde piyasada en çok alınan eşyanın tabanca ve tüfek olduğu, bu silahları bütünüyle Ermenilerin aldığını dile getirmektedir.⁷⁷ Gerek olaylar sırasında Müslümanlara karşı kullanılan ve gerekse de hanelerinde ele geçirilerek müsadere edilen silahların külliyatı hiçbir tartışmaya yer bırakmayacak derecede durumu açıklığa kavuşturmuştur.⁷⁸

Diyarbakır'daki Fransız Konsolosu yukarıda belirtildiği üzere Ermenilerin camilere saldırmadığını iddia etmiştir.⁷⁹ Ancak Fransa'da olaylardan 25 gün sonra (28 Kasım 1895) yayınlanan *Le Petit Journal dergisi*, olayları Ermeni fesat hareketleri (la sédition des Arméniens) olarak tanımlamış ve "Ermeniler tarafından bir camiye yapılan saldırı" başlığıyla haber yapmış ve resimlemiştir.⁸⁰ Benzer bir haber de Lahey'de basılan "Dağbelad" gazetesinin 7 Şubat 1898 tarihli nüshasında yayınlanmıştır, bu haberde de Diyarbakır ve çevre illerde gerçekleşen olayların hepsinin, şüpheye yer bırakmayan tahkikatlar neticesinde Ermeniler tarafından başlatıldığı bildirilmiştir.⁸¹

Meydana gelen olaylardan sonra gerek Valilik ve gerekse merkezi hükümet yaşanan olaylar nedeniyle mağduriyetlerin giderilmesi için bir takım tedbirler almıştır.⁸² Alınan bu tedbirler nedeniyle bozulan Müslim-gayrimüslim ilişkileri yeniden tesis edilmeye çalışılmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti 1895 yılının sonlarından itibaren Ermeniler lehine bir takım düzenlemelerde bulunmuştur.⁸³ Bu kapsamda Diyarbakır vilayetinde nüfus oranları dikkate alınarak Ermenilerin de içerisinde bulunduğu Hıristiyanlar devlet kurumlarında istihdam edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda gayrimüslimlerden vali yardımcılığı ve adliye müfettişliği başta olmak üzere Jandarma, polis, vergi memurluklarına atamalar yapılmıştır.⁸⁴ Ancak bu kapsamda görevlendirilen bazı kişiler toplumsal barışın tesisinde rol oynayacakları yerde buldukları konumları istismar ederek zararlı faaliyetlerde bulunmuşlardır.

75 BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6, s. 7

76 BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 5

77 Tütenk, a.g.e, s. 317

78 BOA, MKT. MHM, 636/15; Beysanoğlu, a.g.e, C.II, s. 725

79 Gustave Meyrier, a.g.e, s. 87

80 *Le Petit Journal, Fransa*, 28 Kasım 1895, "Événement D'Orient, Attaque D'une Mosquée Par Les Arméniens", s. 370

81 BOA, Y. PRK. TKM. 37 / 14.

82 BOA, DH. TMIK. M, 112/4; BOA, DH. TMIK. M, 30/53.

83 Küçük, a.g.e, s. 117

84 BOA, Y.PRK. UM, 34/33; Musa Şaşmaz, "Ermeniler Hakkında Reformların Uygulanması (1895-1897)", *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Mart-Nisan, Sayı: 38, Ankara 2001*, s. 767

SONUÇ

1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan istifade eden Ermeniler, 1895 yılına gelindiğinde kendilerini bağımsız bir Ermenistan kurmaya çok yakın hissetmiş ve bunu silahlı direniş yoluyla başarmaya karar vermiştir. Bu düşünceye sahip Ermenilerin örgütlenmesinde Fransız İhtilali ve Sanayi inkılabının etkilerinin yanı sıra büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahaleleri, komitacılık faaliyetlerini desteklemeleri ve misyonerlik çalışmalarının önemli etkisi olmuştur. Mayıs 1895'de Büyük Devletlerin baskısı üzerine Vilayet-i Sittede Ermeniler lehine esaslı bir ıslahat yapılacağı ve hatta buraların "Ermenistan" olacağı yönündeki haberler ve gelişmeler Müslümanlarla Ermeniler arasındaki kadim ilişkilerin bozulmasına ve bir takım hadiselerin çıkmasına neden olmuştur. 1 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakır Vilayet merkezinde Ermeniler ile Müslümanlar arasında kanlı çatışmalar meydana gelmiştir. Meydana gelen olaylar üzerine Diyarbakır Sancağında sıkıyönetim ilan edilmiş ve ancak olaylar üçüncü günün sonunda kontrol altına alınabilmiştir. Yer yer halklar arası çatışmaya dönüşen olaylar vilayete bağlı bazı kasaba ve köylerde bir hafta daha devam etmiştir. Olaylara paralel olarak vilayet merkezinde meydana gelen yangınlarda çok sayıda üretim ve ticari merkez zarar görmüştür. Olaylarda her iki taraftan da çok sayıda insan hayatını kaybetmiş ve kadim toplumsal ilişkiler tamir edilmeyecek şekilde zarar görmüştür.

KAYNAKÇA**ARŞİV BELGELERİ**

BOA, HR. SYS, 82/88; BOA, HR. SYS. 2812 / 1; BOA, Y. Mtv, 44 / 54; BOA, Y. Mtv, 136/34; BOA, Y. Mtv, 129/132; BOA, Y.A.HUS, 237/94; BOA, Y.PRK. ZB. 16/33; BOA, Y. PRK. UM. 20 / 11; BOA, Y. PRK. UM. 33 / 27; BOA, Y.PRK. UM, 55/97; BOA, Y. PRK. UM. 33 / 32; BOA, Y.PRK. UM, 34/33; BOA, Y. PRK. ASK. 68 / 19; BOA, Y.PRK. ASK,109/69; BOA, Y. PRK. ASK. 108 / 53; BOA, Y. PRK. BŞK. 43 / 22; BOA, A.MKT. MHM, 750/13; BOA, A. MKT. MHM,636/1; BOA, A. MKT. MHM. 636 / 2; BOA, A. MKT. MHM. 636 / 10; BOA, A.MKT. MHM,636/17; BOA, A. MKT. MHM. 636 / 11; BOA, A.MKT. MHM, 636/9; BOA, MKT. MHM, 636/15; BOA, MF. MKTM, 499/43; BOA, DH. TMIK. M, 1/95; BOA, DH. TMIK. M, 112/4;BOA, DH. TMIK. M, 30/53; BOA, Y. PRK. PT. 10 / 20; BOA, Y.A.RES,77/14; BOA, Y.PRK. AZN, 14/29; BOA, Y.PRK. AZN, 14/5; BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6;BOA, Y. PRK. TKM. 37 / 14; BOA, DH. MKT, 411/50; BOA, A.MKT. MHM, 693/15; BOA Y.PRK. HR 29/29

MAKALE VE ESERLER

AÇIKSES, Erdal, *Amerikaluların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK, Ankara 2003

AKÇORA, Ergünöz, *"Harput'ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu"*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 58, s. 183-202

EMİRİ Ali, *Osmanlı Şark Vilayetleri*, sad: Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Kayseri 1992

AYDIN, Mithat, *Bulgar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yay. İstanbul 2008

BERARD, Victor, *La Polique du Sultan*, Armand Colin&C. Paris 1900

BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, II, Ankara 1998

BEYSANOĞLU, Şevket, *Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif*, Diyarbakır Tanıtım ve Turizm Yayınları, Ankara 1979

BEYSANOĞLU, Şevket, *Kültürümüzde Diyarbakır*, San Matbaası, Ankara 1992

DEMİR, Ramazan, *Ermeni İsyanı ve Harput Ermenileri*, Palme Yayıncılık, Ankara 2009

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001

GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, TTK, Ankara 1983

HALAÇOĞLU, Ahmet, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005

HOCANOĞLU, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976

JONGERDEN, Joost, *"20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır'da Olaylar: Ermeniler, Hamidiye Alayları ve Bölge İleri Gelenleri"*, <http://www.kurdipedia.org/books/63876.pdf>, s. 1-24 (erişim: 10.12.2014)

KARACAKAYA, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2001

KİESER, Hans Lukas, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005

KONYAR, Basri, *Diyarbakır Yıllığı, Cilt: 3*, Ulus Basımevi, Ankara 1936

KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1986

LE PETİT Journal, Fransa, *28 Kasım 1895, "Événement D'Orient, Attaque Dune Mosquée Par Les Arméniens"*, s.370

MEYRIER, Gustave, *Les Massacres De Diarbekır Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896, Presentee et annotee par Claire Mouradian et Michel Durand-Meyrier*, Paris 1992

MÜNİR Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001

PAŞA, Hüseyin Nazım, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara 1998

Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri (1896-1919), II, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri (1894-1895), III, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005

Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus İlişkileri (1841-1898), I, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006

Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni Fransız İlişkileri (1879-1918), I, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2002

ŞAŞMAZ, Musa, *"Ermeniler Hakkında Reformların Uygulanması (1895-1897)"*, Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Mart-Nisan, Sayı: 38, Ankara, 2001, s. 767

ŞAŞMAZ, Musa, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları (1878-1914)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013

ŞİMŞİR, Bilal, *British Documents On Ottoman Artmenians*, III, TTK, Ankara 1989

TERNON, Yves, *Ermeni Tabusu*, Çev: Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul 1993

TÜTENK, Mustafa Akif, *"Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları"*, Kara-Amid Dergisi, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957, s. 315-316

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

ERMENİCE KAYNAKLARA GÖRE I.DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ İSYANLARINI YÖNETENLER VE ONLARIN KANLI FAALİYETLERİ

GAFFAR MEHDİYEV*

ÖZET

Bilindiği üzere I Dünya Savaşından önce Balkanlarda Osmanlı devletine karşı ayaklanmalar başlamıştı. Batılı Devletler, özellikle Rusya tarafından kışkırtılan Balkan halkları bu mücadelenin sonuç getireceğine inanıyorlardı ve onlara her türlü desteklerin sonucunda bu coğrafya yeniden şekillendi. Osmanlı bu toprakların bir kısmını kaybetti. Ermeniler bu arazilerde toplu halde yaşamamalarına rağmen Balkan isyanlarında, Osmanlıya karşı bütün faaliyetlerde yer almaktaydılar. Bulgaristan'da Makedonya'da çıkmış isyanlar Osmanlı İmparatorluğu'na ağır darbeler oldu. Bütün bunlar hem Ermeni basınında, hem de diğer ülke dillerinde o zaman çıkan yayın organlarda yer alıyordu. Ermeni örgütü olan Taşnaksüyun bu olaylardan yararlanarak Avrupa'da aktif faaliyete geçmişti, onlar savaşlarda yer almakla dikkati "Ermeni meselesi" üzerine yönlendirmek istiyorlardı. Askeri destek vermekte bu organizelerin içinde bir mücadele propagandası vermek niteliği taşıyordu. Türklere karşı savaşacak birliklerin oluşturulması faaliyetleri de bir merkezden idare olunuyordu. Bu sunumda biz Doğu Anadoluda Ermeni çetelerinin ve onları yöneten çete reislerinin kanlı faaliyetinden bahsedeceğiz. 1917 yılında artık Rusya'da Çarlık yıkılmıştı, Anadolu'daki düzenli Rus birlikleri dağılmaya başlamıştı. Kafkasya cephesi komutanı, tuğgeneral Lebedenski Anadolu'da Ermeni topluluklarından başka diğer silahlı birliklerin kalmamasına göre ve bu toprakları terk etmemek isteğine uygun olarak 1918 yılının Ocak ayında Andraniki tuğgeneral ilan etti ve Erzurum'un savunması ona bırakıldı. Andranik buranın savunmasız Türk nüfusuna zulmetmeğe başladı. Armen Syuninin Baküde 1914'de yayınlanan "1912-1913 yıllarında Andranikin başkanlığında Ermeni kıyasçılar" kitabında geniş şekilde yer alan bu savaşlar sonraki tarihlerde de devam ettirilmiştir.

* Doç. Dr., Azerbaycan Ermeni Araştırmaları Merkezi Başkanı, Erciyes Üniversitesi Edebiyat fakültesi Ermeni Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

A. ERMENİCE KAYNAKLARA GÖRE I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ İSYANLARINI YÖNETENLER VE ONLARIN KANLI FAALİYETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu terkinde çok iyi ve rahat bir yaşam biçimi olan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşında zorunlu olarak göç ettirildiler. Türkler, binlerce yıldır Ermeni kökenli vatandaşlarına dokunmadıkları gibi tam tersine Ermeniler, özellikle Doğu Anadolu başta olmak üzere bu coğrafyadan kenarda da birlikte yaşadıkları Türklere karşı toplu soykırıma başladılar. Bunu sadece belgeler değil, çok sayıda tanıklar da anlatmaktadır. Ermenice Ֆեդայի, (ayrıca "Fētai" - "Fedayee") hem de kamavor (կամավոր), "gönüllü" anlamına da gelir. "Hay Fedayi" olarak bilinen yasadışı silahlı çeteler, Tugaylar Ermeni tarihinde özel bir rol oynar. Fedai, silahlı grup oluşturmak için ailelerini terk eden sivil Ermeni idi. Fedai Ermeniler gözaltında olmayan suçlulardan oluşan gruplar halinde dolaşmış ve köy köy dolaşarak, şehirlere girerek talançılıkla uğraşmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Abdulhamid döneminde yaygın olmuşlardır. Onlar için şarkılar da oluşturulmuştur: "Fedai,can fedai" veb.

Fedâilik de din gibi bir inançtır, Ermeni ideoljisinde ve düşünce sisteminde bu, bilgi yerine inancı önemli sayan, onun yerine konulan düşüncelerin genel adıdır. Onlar Ermeni halkının mücadelesinde ölmeye yemin ederek en ağır savaşılar sorgusuz sualsiz giden gönüllülerden ibaret terrorçulardı.

Fedaizm maksat olarak karşısına sosyal, ulusal, hem de özgürlüğe ulaşmayı koyuyor. Fedailer alkollü içecekler içerek dağlarda, derelerde dolaşır, insanların ellerinden neyi varsa her şeyini alır ve onları fedaizme yardım etmeğe zorluyorlardı. Ermeni halkı Fedailere şarki adıyor, onları övüyorlardı. Ermeni şair ve yazarlar D. Varujan, H. Tumanyan, A. Isahakyan ve başkaları onlara çok eserler adanmışlardır. H. Daştents "Çifçinin çağrısı" adlı kitabını Fedailere adanmıştı. Fedailerin hayatına Ermeni ressamlarının çizimleri de adanmıştır. Fedailiye Ermenistan milli partileri, basın yayın kuruluşları, toplum aktif yardım etmişlerdir. Fedailer ilk Ermeni lejyoner birliklerinin düzenlenmesinde rol oynamışlardır.

İlk Ermeni lejyonlarından olan Fransız lejyonunun da temel hedefi Osmanlı devleti idi. (Fransızca: La Legion Arménienne), ilk adı: Doğu lejyonu, La Légion d'Orient), Musa Dağı Ermenilerinin direnç göstermesini planlayan Doğu Lejyonu içerisinde Ermenilerin yanında Müslüman ve Hıristiyan Suriyeliler ve Lübnanlılar da yer almışlardı."Musa dağında 40 gün" (Fransızca: La Legion Arménienne) fedailer vasfolunuyor.

Ermeni fedai lejyonu I. Dünya Savaşı sırasında, 1916 yılında Fransız ordusunu destekleyen bir güç olarak oluşturulmuştur. Fransızlar Amerika'ya daha önceden yerleşmiş Ermenileri ve Suriyelileri topluluklara almak isterlerse de buna tam muvaffak olmamışlardır.

Fransızların oluşturduğu Ermeni fedai birliği 1918'de Mondros anlaşmasından sonra Fransızların yanında Kilikya bölgesi işgaline katılmıştır. Türk halkına facialar yaşatmışlardır, katliamlar, yıkımlar, yağmalamalar işlemiş ve hırsızlık yapmışlar. 1920 Ocak ayının ilk günlerinde Henri Gouraud Paris'e çektiği telgrafında Doğu lejyonu'nun kapatılması gerektiğini söyleyerek Ermeni fedailerinin sapkınlığından şikâyet etmişti. Fakat Başbakan Georges Clemenceaunu buna ikna edilememiştir.

Ermeni fedai lejyonu 10.150 askerden oluşuyordu. Antep'te 2.500, Maraş'ta 2.000, Urf'a'da 1.000, balonda (Tufanbeyli) 350, Saimbeylide 1.500, Zeytinde (Süleymanlı) 500, Kozan 300, Osmaniye, Bahçe ve Haruniyede 1.000, Adana ve Mersin'de 1.000. Bu artık bir ordu kadar elinde güç olan lejyon idi.

20 Ekim 1921 tarihinde TBMM Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara Anlaşması ile lejyon iptal edilmiştir. Bunu şimdiye kadar Ermeniler Fransa'nın ihaneti olarak görüyorlar. Bu fedai lejyonunu iptalinden sonra onlar dünyanın çeşitli yerlerine dağılarak antitürk faaliyetlerini devam ettirmişler. Fedai askerî takımlarını daha sonra İkinci Dünya Savaşı yıllarında SSCB'ye karşı çatışmalarda görüyoruz. Rus cebhesinde de Ermeni fedaileri Türk ordusunun başağrısı idi.

Ermeni Gönüllü Tugayları veya Ermeni gönüllü kolordusu adı ile kurulmuş birlikler Rus safında savaşmakla sivil ahaliyi katletmekle bu bölgeleri kendi kontrolüne almak istiyordu. Rus Kafkas ordusunda I. Dünya Savaşı sırasında kurulan Ermeni taburlarını silahla Rusya donatıyordu. Bu taburlar Osmanlı Ermenilerden oluşmakta hatta Osmanlı Temsilcileri Meclisi üyesi Karekin Pastırmacıyan gibi komutanları vardı. Andranik Ozanyan Rus gönüllü birliklerin genel komutanı idi. Bu askerlerin nereden geldikleri tartışma konusudur. Ermeni kaynakları yüzbinleri bulan bu askerlerin dünyanın değişik ülkelerinden geldiklerini söylemektedir. Osmanlı kaynakları bu askerlerin Osmanlıda ayaklanan Ermeni nüfusundan oluştuğunu savunmaktadır. Karekin Pastırmacıyan ve Hamparsum Boyacıyan Osmanlı devlet mensubu idiler.

Ermenistan'da en popüler fedailer olarak bugün kimler hesap olunmaktadır? Dünyanın kanlı, terörist ve katil gibi tanıdığı şahıslardan kimler kahraman olarak nitelendiriliyor. Örn:

Arabo (Ermenice Արաբո; asıl adı Arakel -1863-1893) - Ermeni ulusal özgürlük hareketinin efsanesi kabul ediliyor. İlk Fedailerden biri olarak adına yeni örgütler kuruluyor. Son Karabağ savaşında (1988-1993) general Manvel Yeğjazyanyanın başkanı olduğu "Arabo" örgütü köy ve kasabalarda katliamlar gerçekleştirerek sivil halkı kendi evlerini terk etmeye zorlamıştır.

Murad Sebastatsi (erm. Մերսեստատի Սեբաստի) - Ermeni haydudu, grup başkanı, Ermenistan'ın milli kahramanı. (1874 Sivas - 4 Ağustos 1918 Bakü).

XIX. yüzyılın sonunda Hinçak partisine katılır, Ermenilerin Osmanlı hükümetine karşı düzenlenen mitinglerine katılır. Sonradan Taşnaksütuna katılır. 1904 yılı Sasun isyanı sırasında Osmanlı ordusuna karşı savaşlarda mücadele ediyor. Sasun isyanı bastırıldıktan sonra, grup ile Van tarafına çekiliyor ve Van çevresindeki Türk ve Kürt köylerine baskınlar yapıyor. 1905-1906 yıllarında Zengezur'da başına topladığı Ermenilerden oluşan grup ile Azerbaycan köylerine saldırıyor. Köyler talan ediliyor, geçtiği her yer yakılıyor, nüfus toplu şekilde öldürülüyor. 1908 "Genç Türkler" inkılâbından sonra Ermeni toplumunun hayatına aktif katılım ediyor. 1916 yılında Erzincan'da Ermeni milli komitesine rehberlik etmektedir. 1918 yılında Azerbaycanlı ahaliye karşı katliam işleyen Taşnakçılar yardım etmek için Bakü'ye gelir ve 4 Ağustos'ta yapılan savaşların birinde öldürülür.

Hovsep Arqutyanyan (1863 - 1925) - Ermeni ulusal özgürlük hareketinin seçkin adamı. Ermeni soylu aileden geliyor. Arqutyanyanov (Arqutinsky-Dolqoruki) soyundandır, Celaloğlu köyünde okul öğretmeni idi. 1880 yılında "Genç Ermenistan" halk hareketine girer ve Taşnak Partisi'nin kurucularından biridir.

Birinci Dünya Savaşı'nda komutanlık ediyor. Azerbaycana ve Türkiye'ye karşı savaşlarda yer alıyor. Birinci Ermenistan Cumhuriyeti Millî Meclisi üyesi (1918-1920)

Armen Garo (Garegin Pastirmaçyan) (9 Şubat 1872 - 23 Mart 1923) - Ermenistan'da Ermeni ulusal özgürlük hareketinin lideri sayılıyor, millî kahraman olarak nitelendiriliyor. 1894 yılında, Nancy Üniversitesi (Fransa) Tarım Fakültesinde eğitim aldı. Sonra EİF-Taşnaksutyuna katıldı. Zeytin ayaklanmasının (1895) başlaması ile kendini Zeytinluların hakkını, savunmasını yapmak, yardım etmek için Mısır'a gönderildi. Armen Garo lakabını da bu görevleri yerine getirirken aldı. Zeytinden sonra İstanbul'a gönderiliyor. 1896, 26 Ağustos'ta Taşnaklar ona bir ödev verirler. İstanbul Uluslararası Osmanlı Bankasını ele geçirme operasyonunda görev alıyor. Bu eylem ile Ermeni meselesine dünyanın dikkatini çekmek öngörülmüştü.

Garo, Babken Sani ile birlikte operasyonun organizatörlerinden biriydi. Saldırı 13.00'da yapılacaktı. Garo faaliyete başlamadan 10 dakika önce bankaya geldi. Onun temel görevi bankada çalışanları ve müşterileri rehin almak ve onların kaçmasını önlemek idi. Babken Sani'nin ölümünden sonra, Garo bir grupla bu işe başkanlık yapmıştır. 27 Ağustos'ta bu Taşnakçı terörist Rusya Büyükelçisi Maksimovun yardımı ile Marsilya'dan gitmesi için Fransız gemisine alınmıştı.. Garo Fransâda kendi eğitimlerini sürdürmek niyetinde olmuştur, oradan İsviçre'ye gitmiş ve "EİF" Taşnaksütyunla yoğun işbirliğini sürdürmüş ve Cenevre Üniversitesi doğa bilimleri fakültesinde eğitim almıştır. Partinin Mısır Komitesi temsilcisi olarak, 1898 yılında Partinin II. kurultayında yer almıştır. 1900 yılında Kimya doktoru unvanını alarak 1901 yılında Tiflis'te bir kimyasal laboratuvar kurmuştur. 1908 yılına Genç Türklerin devriminden sonra, Erzurum'dan Türkiye parlamentosunun üyesi seçilmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında o, artık hasta idi, o zaman, buna rağmen 1917 yılında Rus ordusu içindeki Ermeni gönüllü birliklerinin şekillenmesinde aktif yer almıştır. 1920 yılında, tüm Ermenilerin katolikosunun temsilcisi olarak ABD'ye gönderilmiştir-ABD'de Ermenistan Cumhuriyeti Büyükelçisi "Nemesis" Emeliyyatının organizatörü oluyor. Türkiye'nin Doğu Anadolu topraklarında başlattığı terörist faaliyetleri sürdürüyor. "Neden Ermenistan özgür olmalıdır?" (Boston) kitabının yazarıdır.

Ağbyur Serop (Ermenice Սերոբ Սարգսյան), Serop Vardanyan (Ermeni Սերոբ Վարդանյան), ayrıca Serop Paşa (1864- 1899) olarak bilinen 1890'larda en görkemli fedailerdendi. Bitlis Vilayeti'nde doğdu. 1891 yılında, iki Kürt aşireti ile çarpışması sonrası Romanya'ya kaçıyor, katlettiği kişinin taraftarları tarafından takip olunduğundan sık sık yer değiştiriyor. İstanbul'a yerleşiyor. Taşnaklara katılıyor. 27 kişilik grupla 1895 yılı sonunda Doğu Anadolu'ya döner ve Türklere karşı silahlı mücadeleye başlar. O da bir haydut, Çete reisi. Kürt ağalardan olan Bşare Halil tarafından öldürülür.

Vardan Hanasori (Sarkis Mehrabyan) (Ermenice Սարգիս Մեհրապյան) (Dağlık Karabağ'da doğdu, 1943'te Moskova'da öldü) - "EİF" Taşnaksutyun'un en önemli çete komutanların biri olmuştur.

Partinin silahlı isyanla Türk hâkimiyetine darbe vurma planını yerine getirmek ödevlerini uygulamakta ustaydı, parti faaliyetlerini Azerbaycan'da yürütüyordu. "Vardan" onun partideki gizli takma ismi idi.

Gevorg ÇAUŞ (Ermenice Գեորգ Չաուշ; asıl adı Gevorg Kazaryan (1870- 1907) – Ermenistan'da ulusal özgürlük hareketinin öncüsü sayılıyor, ünlü fedai liderlerinden biri olmuştur.

Gevorg Sasun'da (Osmanlı'nın Bitlis Vilayeti) doğdu. Babası Sasun'un tanınmış avcısı idi. O, Muş'ta Garabed Aziz manastır okulunda eğitim aldı. Babası oğlunu rahip yapmak istiyordu, fakat Gevorg para kazanmak ve silah almak için manastırdan dört yıllık izin alıp Halep'e gitmişti.

Arap gerillalarına katılmıştı. Savaşların birinde Çauş polis subayını öldürmüştü, 15 yıl hapis cezasına mahkum edilmişti. 1896 yılında, Muş'ta cezaevinden kaçmış ve bir grup Arapla Aghbyur Serop'un çetesine girmişti, sonra Sasun'a gitmişti. Taşnaksutyunun üyesi idi. 1899 yılında Ağbyur Serob'un öldürülmesi, onun vatan haini olması ile ilgili tartışmalar da gösteriyor ki, bu tür insanlar para için her şeylerini satarlar.

1904 yılında ikinci Sasun isyanı sırasında güney sektöründe komutan idi. 1907'de Kürt aşiret reisi Bşare Halil tarafından öldürüldü.

Draztamart Martirosoviç Kanayan

(Ermenice Դրաժտամարտիոս Վարդապետի Կանայան, "Dro" (Դրո) olarak bilinen, (1883 - 1956.) buşahıs politikacı ve komutan olmuştur. Taşnak partisinin üyesi.

O, İğdır Sürmeli eyaletinde (Türkiye) 1883 yılında doğdu. 1902 yılında Erivan'da Rus okulunu bitirip, Pyatigorsk Askerî Akademisi'ne girmiştir. 1903 yılında Taşnak partisine girerek Bakü'de 1905 katliamlarında aktif rol almıştı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Kafkasya cephesinde savaşlarda yer almış, Rusya ordusunun 2. Ermeni gönüllü Tugayı'nda komutanlık yapmıştı. Van savaşlarında komutan o idi.

1918 yılında Ermenistan-Türkiye Savaşı sırasında savaşlarda da aktif yer alarak Ermeni birliklerine komuta etmişti. Kasım 1920'de Ermenistan Cumhuriyeti'nin Savunma Bakanı atanmıştır. Ermenistan Sosyalist Cumhuriyet ilan edilirken 2 Aralık 1920'de Rusya Federasyonu ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında anlaşmaya göre Dro Ermenistan Ara Devrim Komitesi Başkanı olarak atanmıştı. Fakat 1920 yılının Aralık başlarında Ermenistan Erivan Devrim Komitesi kararının doğru bir karar olmadığını söyleyerek Devrim Komitesi üyeliğinden istifa etmişti. 1921 yılının Şubat ayında Sovyet rejimine karşı harekete katılmış ve ayaklanmanın sonrasında yurtdışına göç etmiştir. Sonraki yıllarda Lübnan'da, daha sonra Romanya'da yaşamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Garegin Njde ile birlikte Sovyet Ordusuna karşı Almanlarla işbirliği yapmıştır. Avrupa'da yaşayan Ermeni tutukuların Lejionunu kurulmasında iştirak etmişti. 1956'da Beyrut'ta (Lübnan) ölmüştü. Boston'da (ABD) defnedilmiştir.

Metsn Murad (Hambardzum Boyachyan 1867 - 1915) - Ermeni fedai, haydut, ACHIN (Kilikya) doğdu. İstanbul'a bir öğrenci olarak giden, Murad Hınçakyan partisine üye olmuş ve 1890 yılında Kumkapı gösterisinin liderlerinden biri idi. 2000 altın para vaat ederek Murad Fransa'ya, Yunanistan'a oradan da Amerika'ya kaçmıştır.

1893 yılında Sasun'da olan Ermeni sakinlerine yardım sağlama bahanesi ile Kafkasya'ya gitmiş, bir yıl sonra ise Andranik ile birlikte 1894 yıl Sasun isyanını organize etmişti ve daha sonra Murad tutuklandı. Murad 101 yıl hapis cezasına mahkum edilerek Trablus'taki bir cezaevine gönderilmişti, 1905 yılında Hınçakyan Partisi Merkez Komitesi üyesi seçilmiştir. 1906 yılında parti arkadaşlarının yardımı ile cezaevinden kaçtı. 1908 yılında Genç Türklerin zaferinden sonra İstanbul'a döndü. Adana milletvekili oldu, fakat 1915 yılında o da sürgün edildi.

Sebastatsi Murad (Murad Xrimyan, başka adı Hakobyan, 1874 1918 Fidai, Ermenistan millî kahramanı sayılıyor. Bir yoksul köylü ailesinde, Kovtun köyünde doğdu. Çalışmak için İstanbul'a gitmiştir. Öncelikle Hınçak partisine girip, sonra Taşnak partisine katıldı. 1890 yılı başlarında Ermeni gösterilerine katıldı.

1904 yılında Sasun isyanı sırasında önemli rol oynamıştır. İsyanın bastırılmasından sonra Van'da faaliyet gösteren fedai gruplarına dâhil olmuş ve Türk hakimiyetine karşı mücadelesini sürdürmüştür

1905-1906 katliamları sırasında Zengezur Savunma karargâhına başkanı atandı ve Azerbaycanlıların imha edilmesine katıldı.

1918 yılında Kafkas Cephesi'nin yıkılmasından sonra, Erzincan Türk nüfusun soykırımına başkanlık yaptı. Yerel Ermeni nüfusunun evakuasyonu düzenledi. 4 Ağustos 1918 Bakü'de öldürüldü.

Arsak Nersisyan (Ermenice ԱրշակՆերսիսյան 1872 - 1940)-Hınçakyan partisinin liderlerindendi, sonra Taşnak olmuştur.

Sasun ve Muş'ta Türklere karşı savaştı. Esir düştü.

Murad Sebastatsi ile birlikte Ermeni mültecilerine mali yardım sağlamak için fon oluşturuluyor. 1920 yılının Mayıs silahlı ayaklanmanın bastırılmasında yer alıyor Ermenistan Respublikası parlamento üyesi idi.

Hamazasp Srvantstyan (Ermenice ՀամազասպՍրվանդրյան) - XX yüzyılın Ermeni Fedai hareketine aktif katılmıştır. O, 1873 yılında doğdu 1921 yılında öldürülmüştür.

1873 yılında Van şehrinde doğdu. Genç yaşlarında, devrimci harekette aktif yer almıştır. [Hamazasp 1905-1906 Ermeni-Türk katliamları sırasında Iıvada çok katliamlar türetmiştir. 1908 yılında Taşnak liderleri ile birlikte çar hükümeti tarafından tutuklanmış ve 15 yıl Sibiryaya sürgüne gönderilmiştir. Fakat 1913 yılında kurtulmayı başarmış ve Avrupa'ya gitmiştir ve 1914 yılında İstanbul'a gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Hamazasp Ermeni gönüllü silahlı takımını açtı. Bir çok savaşta yer almıştır. Onun gaddarlığı halk arasında bilinen bir gerçektir.

Şubat 1917'de Rusya tarafına polis amiri atandı. Bakü'de Mart 1918 katliamlarında aktif savaştı. Bu yılın mayıs ayında S. Şaumyan "Sovyet hakimiyeti kurmak için" Guba'ya gönderildi. Guba şehri ve Sinop bölgesinde 122 Müslüman köyü yakılmıştı, ADR soruşturma komisyonuna göre bunları Hamazasp türetmiştir. 2007 yılında Guba şehrinde stadyumun inşası sırasında toplu mezar tespit edilmiştir. Azerbaycan âlimlerinin araştırmalarına göre bu insan iskeletleri 1918 katliamları sırasında Hamazasp`ın birliğinin işlediği suçlardan biridir. 1918 yılının yaz ve sonbaharında Kafkas İslam Ordusu'na karşı, Bakü'nün savunma savaşlarında yer almıştır. Bundan sonra Hamazasp İran'a kaçmıştır. Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra, Ermenistan'a döndü ve yakında Yeni Bejazit bölgesinde Ermeni ordusunun kumandanı tayin edildi. 1920 yılında Türkiye-Ermenistan Savaşına katıldı. Sovyet 1921 yılında Hamazaspı hapsedmiş cezaevinde Erivan'da aynı yıl komünistler tarafından öldürüldü.

Andranik Ozanyan (Ermenice ԱնդրանիկՕզանյան, 25 Şubat 1865 - 31 avgust1927) – XIX. yüzyılın sonu Ermeni ulusal özgürlük hareketinin liderlerinden biri olarak kabul edilir. Bulgaristan millî kahramanı. Ayrıca askerî lider olarak tanınan Andranik Ozanyan sapaın-Karahisar'da (Türkiye, Giresun İli) doğdu. Genel fedailerden olan Andranik

çok büyük katliamlar işlemiş ve bu suçlara karşılık verileceğinden korkarak ABD'ye kaçmış ve orada da ölmüştür. Kabri Fransa'nın Per-Laşez mezarlığında 2000 yılında Ermenistan'a getirilmiştir. Fedâil Karabağ savaşında da Ermenilerin temel ideolojisi haline getirilmiş ve bu isimlerini saydığımız teröristlerin adına fedai grupları kurulmuştur. "Fedai, can fedai" adlı fedai şarkısı yine popüler olmuştur. (Onun hakkında geniş bahsedilmiştir).

1992-1994 Karabağ Savaşı sırasında. Ermeni fedai birliklerinin üyeleri savaş meydanında idiler. Dünyanın her yerinden Fedailer - teröristler Karabağ'a akın akın gelmişlerdi. En ünlü Fidai Karabağ'da öldürülmüş uluslararası terörist Monte Melkonyan idi. Onun da başı kesilerek Ermenilere devredilmesini iddia eden savaşçı var. Ermeni fedailiği aslında terör demektir. Onun terörizmle hiçbir farkı yoktur. Birkaç Ermeni fedaisini tanıtmakla biz onların asıl terörist kimliğine de ışık tutmak istedik.

"Ermeni tarihinin en büyük savaşçısı ve öncüsü Andranik Ozanyan'ın hazırlayıcısı ve öncüsü Ağbyur Serop da" (A. Çelebyan) ilginçtir ki, işte Andranik tarafından öldürülmüştür. Ağbyur'un Bşare Halil tarafından öldürüldüğünü kasten yayan da, sonra öteki Kürt aşiret reisine "Bşare Halil" işte bunun için öldürüldüğünü iddia eden de Andranik olmuştur. Dolayısıyla, önündeki tüm engelleri temizleyerek "tek cellât", "tek kabadayı" işlevini yerine getirmek yolu ile ilerlemiştir. Bu mudur Andranikizm? Bakınız, "süngüye geçirilmiş Bşare Halil'in başını düşünün, onu Muş sokaklarında taşırken Ermenilerin Kürtlere de nasıl vahşice davrandıklarına tanık olacaksınız. Ve Çelebyan'ın kitabında Andranik'in kendisi tarafından Bşare Halil'in infaz edilmesi sahnesi, kendisi de Andranik Ozanyan'ın dilinden "Sen Serop Paşa'nın başını ölüyken kestir. Ben ise senin başını sağken keseceğim" demesi galiba Andranikizmdir ve onun "bıçağımı boğazına attım" demesi Andranikizm denilen bir ideolojiymiş... Daha sonra bakın neler oluyor: "Başlık boğazına sarılı olduğu için engel oldu. Sinirlenerek: "Gevork, bu başlığı bir kenara çek" diye hiddetle bağırıldı. Gevork Halil'in başından başlığı çekip çıkardı. Bıçağımı boynuna vurdum. Boynunu gırtlığına kadar kestim. Kan bir tür sesler çıkararak eşige fişkırdı, ikinci darbemle başı yere düştü ve başsız vücut yerde kıvrılmaya başladı". Ne güzel felsefe değil mi? Bunun adı mıdır Andranikizm?

İşte budur Andranik Paşa'nın, Andranik Başkesen'in felsefesi! Bu itiraf ettikleri birkaç işkence sahnesidir, ama 1890'lardan 1920'lere kadar ne kadar baş kestiğini bu bölgede yaşayan halklar, onların binlerce tanıkları bilir. Geçtiğiniz yerlerde "tanık bırakmayın" diyordu Andranik. Andranikizmin "bu meziyetlerini" yani adam öldürmesini onun insancılığına bağlayan Severikovlar acaba hiç utanıyorlar mı?

Andranik kendini "baskılara maruz kalmış halkın askeri" adlandırmıştı. Onun takipçileri olan Ermeni milliyetçi ideologları iddia etmeye çalışıyorlar ki, Andranik Türkler tarafından soykırıma maruz kalan tüm Pravoslavları - Ermenileri, Yazdi Kürtlerini, Assuriyalıları, Rumları, Bulgarları, Suriye Hristiyanlarını aynı derecede savunmuş ve bu mücadelede Vizantizm fikrine dayanmaktadır, tüm halklar için yeni bir dünya inşa etmeye çalışmıştır. Bu da saçma bir fikirdir. Andranik cellâtlarının izleri Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın her yerinde var. 1904 yılında Muş'un Darig köyünde güya ona suikast yapılması uydurmasını ortaya atan ve bu köyün tüm Kürt ve Türk nüfusunu katleden Andranik değil miydi? Bu bölgede Ermeniler için bir devlet kurmayı amaçlayan bu kişi buradaki Hristiyanları da öldürmekten ve yer yurtlarından sürmekten keyif alıyor.

Bir süre sonra onu Cenevre'de görüyoruz. Taşnak partisinin organı olan "Droşak" ("Bayrak") gazetesi ofisine gelerek buraya Bşare Halil'in başını kestiği kamayı hediye ediyor. Sonra o Bulgaristan'a yerleşmeye karar verir. Bulgarlara sevgiden mi? Asla. Tarihsel koşullar olursa burada Ermeniler için bir devlet kurmak amacı ile. Andranik bu yıllarda planlıyordu

ki, dışarıdan destek almadan hiçbir şey elde olamayacak. 1914 yılına kadar Bulgaristan'da yaşayan Andranik Bulgar halkı için hiçbir iş yapmamıştır. O bir gönüllü ordusu kurmak için Bulgarlardan yardım istemişti. Bulgar devletinden 600 frank maaş alması da gösteriyor ki, o burada Bulgarların elinde alet olmuştu, ona Türkleri öldürdüğü için altın madalya da vermişlerdi. Bu ne derecede doğru sayılabilir ki, Osmanlı tebaası olan birisi kendi ülkesine karşı böyle bir tutum sergiliyor. I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın tarafından Osmanlı'ya karşı çarpışan Ermeniler dâhil bu katil neden fikirleşmiyordu ki, bu ülkedeki onların milyonlarca soydaşı kötü duruma düşebilir?

Bunu düşünmek yerine burada yaşayan Ermenilere de silahlar gönderiliyor ve onlar da kendi devletlerine karşı savaşa giriyorlardı. 1914'ten 1917'ye kadar Rusya tarafından Osmanlı'ya karşı 180.000 Ermeni savaşmıştır. Bunlar hepsi vakadır ve 1915 yılının 27 Mayıs'ında Tehcir Kanunu kabul edilirken Osmanlı Devleti işte bu Ermeni tehlikesini dikkate almıştı. Osmanlı devletinin tarihte verdiği en büyük karar Ermenilerin Anadolu'dan sürülmesi kararı idi. O dönem için bundan doğru karar olamazdı. Bu kararın kabul edilmesine Andranik ve onun gibilerin etkili olduğunu 1918-1920 yıllarında Ermenistan denen devletin başkanları defalarca vurgulamışlardı. Andranik Ozanyan Ermenilerin millî kahramanı olarak kabul ettikleri kişi aynı zamanda Bulgaristan'da da Türklere karşı çarpıştığı için yüksek unvana layıktır, Rusya ve Türkiye tarafından ise farklı zamanlarda askerî suçlu ilan edilmiştir. Aramada olduğuna göre 1921'de Amerika'ya kaçmış, burada gözden-kulaktan uzak bir kasabada saklanıyordu.

O, 1865 Şebinkarahisar doğumludur. 1890'da babasını döven bir Türkü öldürdü ve İstanbul'a kaçtı. Bir süre marangoz öğrencisi olarak çalıştığı İstanbul'da Hınçak komitesine katıldı. Bir polis şefinin öldürülmesi cinayetini üzerine alarak buradan da Batum'a kaçtı. Burada sosyalist eğilimli Hınçak grubundan uzaklaşarak, daha etkili bir örgütlenme modeli sunan Ermeni Devrimci Federasyonu'na (Taşnak Partisi) girdi. Parti görevi için Sason'a gitti. İsyana katıldı. Arakelots manastırında 30 adamıyla bir ordu birliğine karşı 3 hafta direnip kurtulmayı başardı. Hiçbir zaman Osmanlı Türkiye'si'nde subay olmamıştır.

1880 yıllarında Andranik Osmanlı devletine ihanet ettiği için ceza olarak onun kulağını keserler, bundan sonra ona halk arasında "tek kulaklı Andranik" diyorlar. Andranik Türkiye'de faaliyet gösteren Ermeni silahlı birlikleri için silah kaçakçılığı ile ilgilenir. 1890'lı yıllarda Türk ordusuna karşı savaşlara katılır. 1904 yılından Türk ordusu Ermeni isyanını bastırdıktan sonra Andranik Türkiye'den kaçır. Bir süre Kafkasya'da bulunur, sonra ise Avrupa'ya kaçır. 1907 yılında Bulgaristan'da, Taşnaksutyun'un IV. kurultayına katılır. 1912 yılında savaş başladığında, Garegin Njde ile birlikte Ermenilerden oluşan gönüllü grup oluşturur. Burada Ermeni silahlı çeteleri yerel Türk nüfusuna karşı kitlesel katliamlar yapmakla uğraşırlar. Bu savaşlarda iştirakine göre Andranik Ozanyan Bulgaristan'ın yüksek devlet ödülü olan, "Kahramanlığa göre altın haç" nişanı ile ödüllendirilir. Ayrıca onu diğer ödülleri de ödüllendiriyorlar, ayrıca Andranik Bulgaristan vatandaşlığına kabul edilir.

1914 yılının Ağustos ayında Andranik Rusya'nın Kafkasya ordusunun komutanı General Aleksander Malışayevski ile görüşür ve Rus ordusuna hizmet eder. Rus ordusu Andranik'e Ermeni askerî birliklerini oluşturmayı emreder. Mart 1915'te Van'da başlatılan isyanı destekler. 18 Nisan 1915 yılında diğer bir Ermeni Nikol Dumanla Halil Paşa yönetimindeki Osmanlı kuvvetlerini bozguna uğratar. Ocak 1916'da Rus ordusu ile birlikte Bitlis'e girer. Van şehrini yakar ve sivil halktan çok sayıda kişiyi öldürtür. Bu nedenle Rus Divan-ı Harbinde yargılanıp tutuklanır, daha sonra rütbesi iade edilir. Daha sonra o Rus ve Ermeni birliklerinin başında geçtiği her yerde katliamlar yapmıştır. O daha sonra ABD'de yaşamış ve orada da ölmüştür.

KAYNAKÇA

ASLAN Betül *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000, s.12;

«*Bolşaya Sovetskaya Éntsiklopediya*». Tom Tretiy Aksionernoe obşestvo «Sovetskaya entsiklopediya Moskova-1926, str.5)

ÇELEBYAN A. "*Andranik paşa*" İstanbul 2009

"*Droşak*" *Gazetesi*, 1899, № 8.

"*Ermeni sorunu dünya güçler dengesi ışığında*. TRT yayınları. Ankara 2007 s.86.

G.E.Geybullayev, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Bakü, 1992

Gnkur.ATAŞE Arşiv belgeleri KLS 2818, d.59, F2-19

JASTİN McCarthy "*Kim başlattı?" Makalesi, "Ermeni soykırımı iddiaları"* kitabı, Cedit yayıncılık-Ankara, 2006, 264 \ 26)

KIRZIOĞLU Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi(1451-1590)*, Ankara, 1993, s.347-349..

KOÇAR Meri. « *Ermeni sorunu ve Ermeni-türk toplumsal-politik ilişkileri*. Erivan 1988 s. 56

LOTİ Pierre "*Sevgili Fransamızın Doğudaki ölümü*". TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000

POMPEYEV Yuriy. "*Kanlı Karabağ*", Bakü, "Azerbaycan" gazetesi, 1992

Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, II, Ankara, 1993, s.28.

Ս. Բարսեղյան, «Տեղակյրոնշարժումը», Բոստոն 1935թ., էջ 31

VAGIF Arzumanlı- Nazım Mustafa, *Tarihin Kara Sahifeleri(Depotasiya,Soykırım, Kaçkınlık)*, Bakü,1988, s.20.

V.Kudulyan." Andraniki baderazmı ` kitabı, (Ermenice) Beyrut, 1929, s.24

Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն», ՀՀԱԱՆարխիվ, ԿՖ, գ. 11278, հուն. 4: «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն 1963թ., 13 սեպտեմբերի, էջ 2:

Արմեն Սյունին «Հայկականվաշտը Անդրանիկիառաջնորդությամբ 1912—1913 թթ. Բալկանյանպատերազմում» Բաքու 1914 թ.)

"*Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*", s.386-387.

"*Taşnaklar ve onların yöneticileri*" kitabı (Ermenice-1904, Tiflis).

OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE MEVCUT TÜRK MENŞELİ TOPONİMLERİN ÇAĞDAŞ DEVİRDE ERMENİLEŞTİRİLMİŞ VARIYANTLARI

GALİBE HACIYEVA*

Türk tarihinin en eski katmanlarından haber veren kaynaklardan birisi de toponimlerdir. Araştırmalar göstermektedir ki, Türkiye'de ve zaman-zaman sınırlarını büyüten Osmanlı imperiyasının hakim olduğu diğer bölgelerde mevcut coğrafi adların pek çoğu Roma ve Bizans dönemlerinden daha eski çağlarda m.ö. bin yıllarda şekillenmiş Türk menşeli tarihi toponimlerdir. Bir çok tarihi kaynaklar, eski kitabeler, coğrafiyasına seyyahların seyahatnameleri, devlet arşiv belgeleri eski devr toponimlerin öğrenilmesi için büyük önem taşıyor. Toponimik araştırmalardan belli oluyor ki, bu kaynaklardaki mevcut coğrafi adların bir kısmı Türk halklarının etnogenetik yapısında iştirak etmiş, bir kısmı sonradan karışarak tarih sahnesinden çıkmış kavimlerin ve onlara mensup halkların adını yansıtmış olsa da, bir kısmı da bu halkların dilindeki söz ve terimlerden yaranmıştır. Çağdaş devrin gelişme aşamalarında ciddi anlamda değişikliğe uğramış bu tür toponimlerin bir kısmının kaynağını kesinleştirip açıklamak biraz zor olsa da, eski tarihi belgelere dayanarak onların çoğunu tarihi mukayeseli metod ile araştırmak ve milli mensubiyetiyle ilgili tarihi gerçekleri ortaya çıkarmak mümkündür. Bu bakımdan eski çağlara, özellikle Osmanlı dönemine ait tarihi kaynaklar çok büyük önem taşıyor.

Osmanlı döneminin kaynaklarında adı geçen daha eski çağlardan, m.ö. devirlerden mevcut olan onomastik vahidlerin, özellikle eski Türk tarihinin canlı kanıtları olan bir çok ırmak, pınar, dağ, göl, şehir, köy adlarında izi kalmış kabile ve etnos adlarının, aynı zamanda bu etnosların dilinde yaranmış coğrafi adların tarihi bakımdan araştırılması sadece türkoloji dilcilik için değil, aynı zamanda, Türk halkının tarihi menşeyi ve teşekkülü meselelerinin de araştırılmasında özel yer almaktadır. Eski Osmanlı kaynakları üzere yapılan tarihi toponimik araştırmalar m.ö. yaranmış toponimlerin yardımıyla Osmanlıların hakim olduğu alanlarda yaşamış kadim etnosların tarihi ve manevi medeniyetinin karanlık sayfalarını aydınlatmakla beraber, çağdaş dönemde Türk halkının topraklarına göz dikmiş ermenilerin ve başka halkların Türkiyeden sahte toprak iddialarına tutarlı cevap olarak tarihi gerçekleri ortaya koymaktadır. Son devirlerde Türk halkının sahip olduğu bir çok yerleşim alanları üzere yapılan çağdaş onomastik araştırmalar dikkata alınmazsa, bu onomastik vahidlerin çoğu tarihi kaynaklar, özellikle Osmanlı dönemi kaynakları üzere ilmi bakımdan tetkik olunmamıştır. Türkiye ve Avrupa ülkelerinin devlet arşiv ve kütüphanelerinde korunan bu kaynaklar tarihi tetkikler için çok önemli olsa da, malesef bu kaynaklar son dönemlere kadar tarihçiler tarafından bir çok yönden araştırmaların dışında kalmıştır.

* Doç. Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi;

Tarihi akademisyen Ziya Bünyatovun 1984 yılında İstanbul'da Başbakanlık Arşivinde korunan 1727. yıl "Nahçıvan Sancağının Mufassal Defteri"nin Azerbaycan'a getirmiş olduğu mikrofilminin dışında Sovet döneminin sonlarına kadar Azerbaycan'da Osmanlı dönemine ait hiç bir kaynaktan yararlanmak mümkün olmamıştır.¹ Sovet döneminin yasakları yüzünden tarihçiler sadece XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı müellifleri Peçevî'nin, Naiman'ın, E.Çelebi'nin, Küçük Çelebizade'nin basılmış eserlerinden genel kaynak olarak yararlanabilmişlerdir.

Osmanlı devletinin beylikler dönemine ait en önemli tarihi belgelerden birisi "Mühimme defterleri"dir. Çağdaş dönem bir çok tarihi araştırmalarda temel kaynak olarak dikkat çeken Osmanlı arşivinin en değerli belgeleri olan bu defterler eski dönem Türk tarihinin çeşitli yönden araştırılmasında ve öğrenilmesinde çok büyük önem taşımaktadır. Bu defterlerde Osmanlı Divanından çıkan kararların bir sureti kaydedildiğinden bir çok yönden, özellikle tarihi araştırmalar için özelliğe sahiptirler. Divan'ın işleyişine bağlı olarak hazırlanmış olan bu defterlerdeki kayıtlar, yüksek karar organı olan bir kurumun belgeleri niteliği taşıdığından o devr resmi devlet belgeleri olarak bir çok tarihi faktörlerin, özellikle çağdaş devirde değişikliğe maruz kalmış o döneme ait milli coğrafi adların tarihi tetkiki için vazgeçilmez kaynak külliyyatı haline gelmiştir.

XVI-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı idareçiliğinde olan sancakların "Mufassal defterler"inin değerli özelliklerinden birisi de, bu sancakların XVI-XVIII. yüzyılda mevcut etnik terkihi hakkında bilgi vermesidir. "Mufassal defter"ler üzerinde yapılan onomastik tetkikler sancakların etnik yapısını adı, defterlere kayıt edilen şahıs ve yer adlarına göre tesbit etmek imkanı sağlıyor.

Tarihten bellidir ki, m.ö. yıllardan Oğuz-Türk yurdu Azerbaycan'ın eski tarihi bölgeleri olan Nahçıvan ve Azerbaycan'ın Batı kısmı eski İrevan hanlığı, yani şimdiki Ermenistan XVI. yüzyılın sonlarında (1588-1603) ve XVIII. yüzyılın başlangıcında (1724-1735) Osmanlı imperiyasının terkibine katılmış ve burada Osmanlı idarecilik sistemi tatbik edilmiştir.²

XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynakları üzere yapılan tarihi toponimik araştırmalar Azerbaycan halkının bin yıllar boyunca yarattığı zengin maddi ve manevi medeniyet merkezi olan İrevan hanlığının (şimdiki Ermenistanın) tarihen Azerbaycan'ın batı bölgesi olarak Osmanlı idareçiliğinde kendine has dahili inzibati arazi bölgesi olduğunu bir daha kanıtıyor.

1 Nahçıvan sancağının mufassal defteri, "Elm", Bakı 2001, s.5.

2 Ali Sinan Bilgili, **Osmanlı İnan ve Azerbaycanı. 16. Ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih**, Erzurum 2004; Fahrettin Kırcıoğlu, **Osmanlıların Kafkas - Ellerini Fethi (1451-1590)**, TTKB, Ankara 1993; Ferzelibeyli Ş.F. **Azerbaycan ve Osmanlı imperiyası**, Bakı 1994; Aliev F.M. **Antiiranskie vıstupleniya i borba protiv tureçkoy okkupaçii v Azerbaydjane v I-oy çetverti XVIII veka**, Bakı 1977; Mustafazade T.T. **Azerbaydjan i russko-tureçkie otnoşeniya v I-oy treti XVIII veka**, Bakı 1993; Efendiev O.A. **Azerbaydjanskoe gosudarstvo Sefevidov v XVI veke**, Bakı 1980; Memmedov R. **Nahçıvan Şehrinin Tarihi Öçerki**, Bakı 1977; Mamedov S.A. **Azerbaydjan i İrano-Tureçkie voymı v 1603-1636gg (po armyanskom istoçnikam)**, İzvestiya AN Azerb.SSR, seriya istorii, filosofii i prava, 1979, N-1, s.50-61; N-3, s.38-48; **Azerbaycan Respublikası Nahçıvan Tarihi Atlası**, Bakı 2010; Garayev E. **İrevan hanlığı (1747-1828)**, Bakı 2010; **İrevan hanlığı Rusiya işğalı ve Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göçürülmesi**, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarih İnstisu, Bakı; Kunt.M.İ. **Sancaktan Eyalete 1550-165 Arasında Osmanlı Umerası ve İl İdaresi İstanbul 1978**; Bekir Kütükoğlu.

Osmanlı-İnan Siyasi Münasibetleri (1578-1612), İstanbul 1993; Aliyev F., Hasanov U. **İrevan Hanlığı**, Bakı 2007; İrevan Eyaletinin İcmal Defteri, "Elm", Bakı 1996.

Azerbaycan'ın kuzey-batısında yerleşen 1747-1797. yıllarda bağımsız devlet olmuş İrevan hanlığı Osmanlı idareciliğinde başkenti *İrevan olmakla Gırxbulag, Zengibasar, Garnibasar, Vedibasar, Şerur, Sürmeli, Derekent, Saatlı, Talin, Seyidli-Axıskalı, Serdarabad, Karbi, Abaran, Dereçiçek, Göyçe* gibi 15 mahala (ilçeye) bölünürdü.³

XVI. yüzyılın sonu, XVIII. yüzyılın başlangıcında ve XVIII. yüzyılın 20-30lu yıllarında Osmanlı idareciliğinde olmuş Revan (İrevan) beğlerbeyliğinin, *İrevan, Karbi, Vedi, Aralıç, Talin, `Ermus, Abnik, Abaran, Şerabhana* livalarında *Ağcagala, Ağcağışlag, Güllüce, Derebey, Daşlıca, Keçili, Hatunbulağı, Garatepe, Garabağ, Dereşam, Derekent, Dereşahbuz, Dereçiçek, Camalgöl, Gamaşlı, Gozluca, Galacıq, Ağkılse, Goçubey, Paşah, Gazanlıdere Bazarçayı, Şerur, Elince, Sisyan, Azadcıran, Ordubad, Şorlut, Derenürgüt* ve başka yüzlerce bugibi Türk menşeli adların kayıta alınması bu toprakların eski Türk yurdu olduğunu kanıtlıyor.⁴

“İrevan Eyaletinin Mufassal Defteri”inde olduğu gibi, 1727. yıl tarihli “Nahçıvan sancağının mufassal defteri”nde de Nahçıvanın *Ordubad, Culfa, Elince, Sair Mevazi, Dereşahbuz, Mülki-Arslan, Mevaziyi Xatun, Garabağ, Gışlağat, Dereleyez* gibi şehir ve ilçeleri, aynı zamanda, *Mirzebey, Şahab, Günbez, Gala ve başka* bu gibi Türk adlarını taşıyan mahaleleri ve *Ağa mescidi, Hacı Xelil (Halil) mescidi, Sultan Mahmud mescidi, Besri mescidi, Molla Ahmet mahellesinin mescidi ve Xetib (Hatip) bazarı, Şeytanbazar, Çanağ, Türengi ve Meydan çarşılarının* da adları bu alanların eskiden Türk memleketi olduğunu gösteriyor.⁵

1728. yıl tarihli “İrevan Eyaletinin Mufassal Defteri”nden anlaşılıyor ki, Osmanlı devleti tarafından Nahçıvan bölgesi için sonradan ayrıca “Mufassal defter” düzenlenmiş *Zar Zebil ve Şerur, Maku, İğdır, Sürmeli* nahiyeleri Nahçıvan sancağından çıkarılarak İrevan eyaletine birleştirilmiş ve bu eyaletin nüfusu %100 türklere oluşan *Göyçe, Mezre, Xınzrek, Gırxbulag, Dereçiçek, Sederek adlı nahiyeler ve Şürekel* livası yaratılmıştır.⁶

Nahçıvan ve İrevan hanlığının tarihi ile bağlı Osmanlı kaynaklarından daha iki eser, İstanbul'un Fatih kütüphanesinde mevcut Celalzade Mustafa Çelebi'nin “Tebakat ül-memalik fi deracati'l-mesalik”⁷ ve İstanbul'un Topkapı müzesinin kütüphanesinde Revan köşkünde korunan Cerrahzade Muhammed'in “Revan müharibesi tarihçesi” Osmanlı beylikler dönemine ait tarihi toponimik araştırmalar için çok önemli kaynaklardır.⁸

Osmanlı döneminin 1860'lı yıllarından başlayarak Türkiye'den toprak iddiasında bulunan ve Türk topraklarında kendilerine yeni bir devlet kurmak amacıyla örgütlenmeğe ve çeşitli dernekler kurmaya başlayan ermeniler Türkiye ermenilerini devlete karşı kıskırtan “Hayriye cemiyeti”, “Araratlı”, “Fedakarlar cemiyeti”, 1880'li yıllardan Erzurum'da “Silahlılar cemiyeti”, “Ermenistan'a doğru cemiyeti”, 1882 yılında Van'da “Karahaç cemiyeti”, daha sonra ise İstanbul'da “Ermeni vatanseverler cemiyeti” gibi çeşitli teşkilatlar kurmuşlar. Bu teşkilatlarda ermeni örgütlerinin yaratılmasında amaç gençleri silahlandırmakla Türkiye devletine karşı isyanlara kaldırmak amacı taşıyordu.⁹

3 Aliyev F, a.g.e, s.13.

4 Aliyev F, Hasanov U. *İrevan Hanlığı*, Bakı 2007

5 Nahçıvan sancağının mufassal defteri, “*Elm*”, Bakı 2001, s. 15-17.

6 Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasibetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 180.

7 Celalzade Mustafa Çelebi, “*Tebakat ül-memalik fi deracati'l-mesalik*”-İstanbul, Fatih Kütüphanesi N-4423.

8 Cerrahzade Mehmet, *Revan Müharibesi Tarihçesi*. İstanbul Topkapı Kütüphanesi, Revan Köşkü. N-1290/3.

9 M. Se'di Koçaş. *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni münasebetleri*, Bakı 1998, s.76.

Emperyalist devletlerin gücüne dayanarak kendilerine devlet kurmak amacıyla zaman-zaman çeşitli devletlerin, özellikle Türk devletlerinin topraklarına göz diken ermeniler bu iddialarını gerçekleştirmek için çeşitli ülkelerde şovnist işgalçı siyasetlerini resmileştirmeye çaba göstermişler. XIX. yüzyıldan başlayarak Türkiye ve Azerbaycan gibi ülkelerin arazilerinde yeni bir devlet yaratmak gibi sorunsuz iddialarını kabul ettirmek için ulusal alanda uzun zaman devamlı olarak uğraşmışlar.

Fatih Sultan Mehmed'in hakimiyeti yıllarından başlayarak Osmanlı döneminde Türkiyede ermeniler için yaratılmış en yüksek kaliteli yaşam tarzı onların ticaret ve zergerlikle sosyal ekonomi durumlarının daha da ilerlemesi için büyük imkan sağlamıştır. Osmanlı devletinin yarattığı bu imkanlar sayesinde daha da zenginleşmiş ermeniler XVII. yüzyıldan başlayarak Osmanlı sarayında devlet işlerinde bir çok yüksek makamlarda çalışmaya başlamışlar. Bir çok kaynaklarda, özellikle ermenilerin kendi tarihi eserlerinde bu konuda verilen bilgilere göre Mkritç Dadyan adlı bir ermeni "Revue des deux Mondes"de basılmış bir makalesinde Türkiyede Osmanlı idareçiliğinde ermenilerin sosyal durumunun çok iyi olduğunu açıklamış, onların din ve düşünce özgürlüğünden, ermenilerin sosyal gelişiminden bahsederek Osmanlı devletine teşekkürlerini bildirmiştir.¹⁰

Rumınyalı prof. Jorqa da XVIII. asrın son yıllarında Poloniya'lı seyyah Mikoşa'ya istinadla yazıyor: "Türkler tarafından ermeniler'e, diger milletlerden daha çok, daha ziyade saygı gösterilmiştir. Osmanlı idareçiliğinde ermeniler aynı zamanda Türk'ler tarafından yunanlılar'a verildiğinden daha büyük mezheb hürriyetine sahiptirler"¹¹

XVI-XVIII. yüzyıllar Osmanlı döneminde yaratılmış bu fırsattan yararlanıp sonradan Türkiye'den toprak iddiasında bulunan ermeniler, 1918-1920. yıllar birinci dünya savaşından sonra Rusiyada yaranmış durumdan aynı şekilde yararlanmış ve aynı şekilde Azerbaycan'dan da toprak iddiasında bulunarak işgalçı siyasetlerini gerçekleştirmek için 1918. yılın mart-nisan aylarında Azerbaycanın bir çok şehir ve köylerinde, özellikle Bakü, Şamahı, Guba, Garabağ, Zengezur, Nahçıvan, Muğan, Lenkeranda 300.000'den çok Azerbaycanlı'nı katliam etmiş, köyleri, binlerce insanı diri-diri yakmış, milli mimarlık abidelerini, mescitleri, okul ve hastaneleri, yüzlerce başka medeniyet abidelerini mahvederek 100.000'le insanı yaşadığı topraklardan çıkarmıştır. Ermenice "Aşxadavor" ("Emekçi") gazetesinin 2 Kasım 1919. yıl sayısının verdiği bilgilere göre 1918 yılında Azerbaycanın tarihi şehri İrevanda ve onun çevresinde çok kısa bir dönemde 88 köy tamamen dağıtılmış, 1920 ev yakılmış, 131.970 insan katledilmiştir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Rus bolşevikleri tarafından devrildikten sonra 1920. yıllarda Sovet imperiyasının yardımıyla eski Azerbaycan topraklarında Ermenistan devletini yaratmış ermeniler işgal etmiş oldukları topraklarla, Azerbaycan'ın ayrı-ayrı şehirlerinde yaptıkları soykırımlarla yetinmemiş sonradan Nahçıvan'ın kuzey-doğu bölgesinde yerleşen Zengezur kazasında yaşayan Azerbaycan Türklerini de öz dede-baba yurtlarından tamamen çıkarmış ve bu yörenin nüfusunu da bütünlükde ermenileştirmiştir.

28 nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girişinden sonra Zengezur ilçesi Gafan, Gorus, Karakilse ve Meğrı bölgeleriyle birlikde 1 aralık 1920'de Ermenistan'a bağlanmıştır. Osmanlı kaynaklarında Azerbaycan'ın toprakları olarak kayıta alınmış Zengezur bölgesini ele geçirmekle startejik bir siyasetle Nahçıvan'ın toprak bağlarını Azerbaycan'dan koparmış ve bununla da Rus devletinin kararıyla 1924 yılında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti yaratılmıştır.

10 M. Se'di Koçaş, a.g.e, s. 40.

11 M. Se'di Koçaş. a.g.e, s.39.

Son 1990 yılında Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin Sederek ilçesinin Kerki köyü ermeniler tarafından işgal olunmuş ve köyün didergin düşmüş ahalisinin meskunlaşması için Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin Kengerli ilçesinde mecburi göçmenler için Yeni Kerki kasabası yaratılmıştır.

1948-1953. yıllarda sovet döneminde de ermeniler adet ettikleri tarihi katliam ve deportasyıyla Azerbaycan Türkleri'ni daimi toprakları olan şimdiki Ermenistan'dan çıkarmış ve komşu cumhuriyetlerin toprakları hesabına sonradan yerleştikleri ve kendilerinin saydıkları topraklarda öz arazilerini büyütmeğe devam etmişler. 1943 yılında Tehran'da geçirilen konferansda ermeniler İranda yaşayan ermeniler'in Sovetler birliğine göçürülmesine izin vermesi için SSRİ Dış İşler Bakanı Moloto'va müraciet ediyorlar. Bu konuyla ilgili Stalin'in razılaşması 1948-1953 yıllarında Azerbaycan Türkleri'nin toplum halinde Ermenistan'dan yeniden deportasiya olunmasının esasını koymuş oldu.

1948-1953. yıllarda olduğu gibi, 1988 yılından başlayarak Rusiyanın desteğiyle yeniden Azerbaycana karşı tarihi tecavüzlerini gerçekleştiren ermenilerin son yıllara kadar Azerbaycan topraklarını işgalı ve toplum katliamları devam ediyor. Tarihen, çeşitli dönemlerde Azerbaycan halkına karşı soykırım siyasetini devamlı olarak gerçekleştiren ermeni milliyetçilerinin XX. yüzyılın 1988-1990'lı yıllarında Azerbaycan'dan yeni toprak iddiaları Azerbaycan'ın *Hocalı, Hocalı, Şuşa, Kelbecer, Laçın, Ağdam, Ağdere, Cebrayıl, Füzuli, Gubadlı, Zengilan* gibi stratejik ehemiyetli bölgelerin işgaliyle sonuçlandı. Rus ordusunun yardımıyla ermenilerin işgal ettiği bu bölgelerin ahali ermeniler tarafından toplum halinde katliam edildi ve köylerin çoğu yandırıldı, 1 milyondan fazla Azerbaycan Türkü yaşadığı topraklardan didergin salındı.

XX. yüzyılda defalarca, özellikle sovet rejiminde 1905-1906, 1918-1920, 1948-1963 ve 1987-1992 yıllarında ermeniler tarafından soykırıma maruz kalmış Azerbaycan Türkleri 1990. yıllarda ermenilerin gerçekleştirdiği "Türksüz Ermenistan" pılanına göre sonuncu defa tamamen kendi baba yurtlarından deportasiya edildikten sonra bu alanda Türk tarihi ve medeniyeti tamamen mahvedilerek ermeni vanadalizminin kurbanı olmuştur. Ermeniler tarafından defalarca Azerbaycan Türklerine karşı türedilmiş soykırım aynı şekilde tarihi Türk medeniyetine karşı yöneldilmiş, Türk köyleri tamamen yandırılmış, milli medeniyet abideleri, özellikle müsülman mescidleri mahvedilmiş ve sonucda Türk dilinin canlı tanıkları olan tarihi coğrafi adlar kökünden yok edilerek değiştirilmiştir. Eski dönem tarihi-coğrafi haritalar ve Osmanlı arşiv belgeleri üzere toponimik araştırmalardan anlaşılıyor ki, şimdiki Ermenistan'da son dönemlerde siyasi amaçla değiştirilmiş kadim tarihe malik mevcut toponimlerin çoğu eski Türk menşeli coğrafi adlar olarak bu kıymetli kaynaklarda Türk dilinin tarihi yadigarı olarak korunmaktadır.

1990. yılın Ocak ayının 20'de Rus ordusunun terkiibunde Bakü'de daha bir katliam yapan ermeniler en son 1991 yılında Ermenistan'ın Meğri ilçesinin Nüvedi köyünde yaşayan Azerbaycan Türklerini tamamen buradan çıkardıktan sonra "Türksüz Ermenistan" pılanını gerçekleştirdi ve Ermenistan cümhur başkanının 1994. yıl fermanıyla Nüvedi köyünün adı *Nrnadzor* olarak değiştirildi. Bundan sonra 1992. yıl şubat ayının 25'den 26'a geçen gece Karabağ'ın Hocalı şehrinde Azerbaycan Türklerine karşı misli görülmemiş katliam yapan ermeniler yeniden öz tarihi vahşet ve vandalizmini tüm dünyaya beyan etmekden çekinmedi. Sadece elimizde olan bilgilere dayanarak o gece Hocalı'da 613 kişinin şehid ve onlardan yalnız 335 kişinin defnedilmesinin mümkün olduğunu söyleye biliyoruz. O gece Hocalı'da esir alınmış 1275 kişiden çoğunun hakkında bu güne kadar hiç bir bilgiye ulaşılmamıştır.

Tarihi kronika ve belgelerden görüldüğü gibi, Rus imperiyasının yardımıyla zaman-zaman Azerbaycan-Türk halkına karşı soykırım siyasetini gerçekleştiren ermeniler ulusal hukukları bile saya almayarak daha da irelileyerek Azerbaycan'ın tarihi topraklarında kendilerine yeni tarih, yeni medeniyet yaratmaya başlamışlar. XX. yüzyılın başlanğıcında Sovet imperiyasının büyük desteğıyle eski Azerbaycan-Türk topraklarında Ermenistan devletini yaratmış oldukları gibi, aynı şekilde kendilerine sahte tarihi medeniyet yaratmak için bu topraklarda eski Türk medeniyetine sahiplenmek, sahiplene bilemediklerini ise tamamen yok etmek için gereken işlemleri de aynı şekilde yapmış ve bir çok alanlarda olduğu gibi, eski Türk kökenli tarihi coğrafi adları ermenileştirmekle bu alanlarda mevcut Türk tarihini kökünden yok etmek için uğraşmışlardır.

Eski Osmanlı kaynakları üzere yapılan toponimik araştırmalar ermenilerin zaman-zaman Türk halkına karşı gerçekleştirdiğı soykırımın aynı şekilde Türk tarihi ve medeniyetine de tatbik olduğunu ve bu soykırımın tarihi Türk toponimiyasında da büyük bıraktığını gösteriyor. Toponimik araştırmalar Osmanlı döneminde mevcut toponimlerin genel olarak Türk dilinde olmasını kanıtlıyor.

Toponimik araştırmalar gösteriyor ki, Osmanlı dönemi kaynaklarında inzibati arazi bakımından Bütöv Azerbaycan'ın terkeb hissesi olan Batı Azerbaycan, yani şimdiki Ermenistan ve onun etraf bölgelerinde mevcut tarihi Türk menşeli toponimlerin bir kısmı Sovet döneminin sonuna, hatta günümüze kadar korunup yaşanmış olsa da, teessüfle kayıt etmek gerekiyor ki, bu toponimler şimdiki Ermenistan'da siyasi-ideyolojik amaçla 1927. Yıdan başlayarak **3.01.1935., 4.01.1938., 27.12.1938., 22.02.1939., 19.09.1939., 2.03.1940., 1.06.1940., 30.06.1945., 15.07.1946., 26.04.1946., 10.09.1948., 1.12.1949., 31.07.1950., 19.04.1950., 4.07.1951., 30.06.1956., 8.07.1957., 30.06.1959., 18.06.1960., 2.02.1963., 15.08.1964., 5.11.1966., 30.09.1967., 21.10.1967., 11.11.1970., 3.07.1968., 5.01.1978., 25.01.1978.,** 1991 ve en son 1994.yıl tarihlerine kadar özel devlet kararlarıyla değiştirilmiş ve eski Türk menşeli coğrafi adlar tamamen aradan kaldırılmıştır.

**ERMENİSTA'NIN 3.01.1935, 4.01.1938,4.05.1939. YIL DEVLET KARARLARIYLA
DEĞİŞTİRİLMİŞ ADLAR**

s№-si	SOVET ERMENİSTANIN'IN İLÇELERİ	SOVET ERMENİSTANIN'DA ESKİ KÖY ADLARI	DEĞİŞTİRİLMİŞ YENİ ADLAR
1.	ABARAN (APARAN)	Damcılı Böyük Camışlı	Mravyan Alagöz
2.	AGİN (ANİ)	Boğazkesen Bozdoğan Molla Göyçe	Dzorakan Sarakap Maralick
3.	AMASIYA	Garanamaz Garaçanta	Yeni yol Ezizbeyov
4.	AXTA (HRADZAN)	Paşakent Guru Fontan Dedeğışlag	Marmarık Fontan Axundov
5.	AŞAĞI GARANLIG (MARTUNİ)	Avdalağalı Algırık Zolaxaç	Vavaşen Astxadzor Zolakar
6.	BASARKEÇER (VARDANİS)	Ağkilse Zerzebil Büyük Garagoyunlu Gırxbulag//Kırkbulak Sətənəxaç	Azad Zarkend Ezizli Akunk Güney
7.	BÜYÜK GARAKİLSE (GUGARK)	Gamışgut Hacikent	Yeğekunt Debed
8.	VEDİ (ARARAT)	Develi Keşişveren	Ararat Zovaşen
9.	VORONTSOVKA (KALİNİNO)	Gızılkilse Cücekent	Gızıltaş Gızışafak
10.	GEMERLİ (ARTAŞAT)	Deliler Aysoru Düyünü İmanşalı	Deller Erin Divin Mxçyan

**ERMENİSTA'NIN 20.08.1945 ve 15.07---26.04. 1946 YIL DEVLET KARARLARIYLA
DEĞİŞTİRİLMİŞ ADLAR**

s№-si	SOVET ERMENİSTANIN'IN İLÇELERİ	SOVET ERMENİSTANIN'DA ESKİ KÖY ADLARI	DEĞİŞTİRİLMİŞ YENİ ADLAR
1.	ABARAN (APARAN)	Bazarçığ Hacı Halil Gülablı Garabulag Məlikkent Danagirmez Şirekgala	Arayı Tsaxkahovit Dzoraglux Yerncətap Melikkyuğ Ovit Vardenut
2.	AGİN (ANİ)	İlanlı Garamemmed	Çaybasar Meğraşat
3.	AMASIYA	Tayçarix	Meğradzor
4.	BASARKEÇER (VARDENİS)	Gödebulag Aşağı Zağalı Ganlı	Karçaxpyur Tsovak Gamişlı
5.	BÖYÜKGARAKİLSE (GUGARK)	Hacıgara Sarımsaxlı Yağublu	Makaraşen Karaberd Meğrut
6.	GIZILGOÇ (GUKASYAN)	Bozyoxuş Düzkaraba Çorlu Samurlu Korbulag Cızıxlar Böyük Şiştepe Küçük Şiştepe Başkent	Musaelyan Artaşen Lernantsk Saparət Tsaxkaşen Tsoxamarg Medz Sepasar Pokr Sepasar Başgyuğ
7.	DÜZKENT (AXURYAN)	Direkler İlxıyabı Yuxarı Ganlıca Aşağı Ganlıca Ocaggulu Ortakilse Molla Musa Direkler İlxıyabı	Karnut Hayğabats Marmaraşen Vahramberd Arapı Maisyan Voskehask Karnut Hayqabats

8.	ELLER (ABOVYAN)	Başkent Avdallar Ağaderesi Ertiz	Akunk Atsavan Katnaxpyur Gehard
9.	ERTİK (ARTİK)	Armudlu Başkent Gözeldere Gazançı Gıpçag//Kıpçak Gırxdeyirman Gulucan Tomardaş	Tufaşen Saralanc Gehadzor Meğraşen Ariç Xnaberđ Spandaryan Vardakar
10.	KEŞİŞKENT (YEĞEGNADZOR)	Arpa Başkent Yengice Gurdgulax Ortakent Erdapin	Areni Vernaşen Gandzak Boloraberđ Gladzor Yeğegis
11	SERDARABAD (HOKTEMBERYAN)	Ağcaarx Armudlu Köçerli Ceferabad Tepedibi Çubuxçu	Arevik Tanduzt Mrgaşat Getaşen Haykavan Vardanaşen
12	TALİN	Adyaman Gözlü Dedeli Yaşil Garagulag Gırmızılı Susuz	Granhovit Akunk Yeğnik Kakavadzor Getap Karmraşen Tsamakasar
13	ÜÇKİLSE (EÇMİEDZİN)	Yxarı Eylenli Aşağı Eylenli Elibeyli Varmaziyar Gemerli Yuxarı Garxun Xanauz	Tsaxkunk Lenuqi Atarbekyan Arevşat Metsamor Crarat Aragats

14	HAMAMLI (SPİTAK)	Ağbulag Göy Yoxuş Goran Galtaxçı Garaboya Garal Gaçağan Gızılören Muncuğlu Çotur Efendi Hamamlı	Lusaxpyur Sarialanc Gögaran Artagyux Xikoyan Katnacur Lernavan Şenavan Tsilkar Sarameç Karadzor Spitak
----	------------------	--	---

ERMENİSTA'NIN 1947-1948-1949. YIL DEVLET KARARLARIYLA DEĞİŞTİRİLMİŞ ADLAR

s№-si	SOVET ERMENİSTANIN'IN İLÇELERİ	SOVET ERMENİSTANIN'DA ESKİ KÖY ADLARI	DEĞİŞTİRİLMİŞ YENİ ADLAR
1.	ABARAN (APARAN)	Qezenfer Garanlıq	Aragats Lusagyuş
2.	AXTA (HRADZAN)	Babakişi Mixxana	Haxavnadzor Ankavan
3.	AGİN (ANİ)	Bebirli Buğdaşen Daşgala Çırpılı Gapılı //Kapılı Mustuglu Svanverdi	Bartsragen Bagravan Karaberd Crapı Gusanagyuş Lancik Lusaxpyur
4.	VEDİ (ARARAT)	Gaşga Çanaxçı	Vardaşat Sovetaşen
5.	BÖYÜK GARAKİLSE (GUGARK)	Şahəli Kolagiren	Vahagni Antaramut
6.	GARAKİLSE (SİSYAN)	Ağkent	Aşotavan
7.	GAFAN	Zeyve Magauz Pirmezre Dördnü	David-bek Kaxnut Katnarat Antaraşat

8.	GEMERLİ (ARTAŞAT)	Ağcaışlag Yuxarı Ağbaş Darğalı Başnalı Mesimli Torpaggala	Getaşen Abovyan Anastacavan Bağramyan Haygepat Xnaberd
9.	ELLER (ABOVYAN)	Gatran Dellekli Tutiyye Garagala	Getameç Zovaşen Saranist Sevaberd
10.	ERTİK (ARTİK)	Gölgat Saribaş Taliboğlu Şirvancığ	Gehanist Haykasar Lusakert Lernakert
11.	SERDARABAD (HOKTEMBERİYAN)	İydeli Uzunoba Evciler	Pştavan Argavand Arazap

**ERMENİSTA'NIN 1950-1951-1956-1957-1959. YIL DEVLET KARARLARIYLA
DEĞİŞTİRİLMİŞ ADLAR**

s№-si	SOVET ERMENİSTANIN'IN İLÇELERİ	SOVET ERMENİSTANIN'DA ESKİ KÖY ADLARI	DEĞİŞTİRİLMİŞ YENİ ADLAR
1.	ABARAN (APARAN)	Cengi İmirli Garakilse Təkərli	Vardablur Ttuucur Hartavan Tsaxkaşen
2.	AGİN (ANİ)	Dovşangışlag Goşaveng Gayalı	Şırakavan Haykadzor Noraber
3.	GEMERLİ (ARTAŞAT)	Yuva	Şaumyan
4.	SOYLAN (EZİZBEYOV, VAYK)	Cul Paşalı	Artavan Zeritap
5.	GORUS (GORİS)	Körü Muğancig	Dzoraşen Haygedzor
6.	SERDARABAD (HOKTEMBERYAN)	Guzugeden Guru Araz Büyük Şehriyar	Haygeşad Yerasxaun Nalbandyan
7.	TALİN	Aynalı Alagöz Garagulaq Garaburun Mehriban	Davdaşen Aragats Getap Karmraşen Katnaxpyur
8.	ZENGİBASAR (MASİS)	Uluxanlı	Masis

**ERMENİSTA'NIN 1960-1961-1962-1964-1966-1967-1968. YIL DEVLET
KARARLARIYLA DEĞİŞTİRİLMİŞ ADLAR**

s№-si	SOVET ERMENİSTANIN'IN İLÇELERİ	SOVET ERMENİSTANIN'DA ESKİ KÖY ADLARI	DEĞİŞTİRİLMİŞ YENİ ADLAR
1.	ABARAN (APARAN)	Danagirmez	Nigavan
2.	ALLAHVERDİ (TUMANYAN)	Uzunlar	Odzun

3.	AŞAĞI GARANLIG (MARTUNİ)	Adamxan Aşağı Alçalı Garanlıg//Karanlık	Vardadzor Artsvanist Gehovit
4.	BASARKEÇER (VARDENİS)	Sultanalıgışlag	Güneşli Vardanes Şafak Lçavan
5.	VEDİ (ARARAT)	Birali Daşdı Yenikend Gedirli Şahablı Şıxlar Keşişveren Arazdeyen Küçük Vedi	Lancar Daştakar Goravan Lancanist Şahab Lusarat Urtsalanc Yerasx Pokr Vedi
6.	GARAKİLSE (SİSYAN)	Erefse Tezekend Urud	Arevis Tasik Vorotan
7.	GEMERLİ (ARTAŞAT)	Ağcağışlag Yamancalı	Getazat Dextsut
8.	GIZIL GOÇ (GUKASYAN)	Çorlu Tezekent Korbulag	Lernagyuş Tazagyuş, Tabşut Sizavet
9.	ELLER (ABOVYAN)	Cadgrın//Çatıgrın Kotyak Muradtepe Mugub	Gehaşen Abovyan Kenekerevan Balahovit
10.	KERVANSARAY (İCEVAN)	Yuxarı Ağdan Aşağı Ağdan Güney Uzuntala	Ağdan Morut Kirants Aygehovit
11.	GORUS (GORİS)	Yaycı Bayandur	Garjis Vağatur

XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynaklarıyla beraber bir çok dünya, özellikle, rus tarihçilerinin eserleri ve tarihi araştırmaları, aynı zamanda Ermenistan'ın devlet arşiv belgeleri eski Oğuz-Türk yurdu şimdiki Ermenistan'da mevcut Türk menşeli tarihi toponimlerin sovet döneminde Ermenistan'ın devlet kararlarıyla değiştirilerek tamamen aradan kaldırıldığını bir daha kanıtlıyor.

Toponimik araştırmalar sovet döneminde ruslar tarafından Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinin, özellikle tarihen Osmanlı idareçiliğinde olmuş Nahçıvan topraklarının kısım-

kısım koparılarak sonradan Ermenistan devletinin yaratılması faktörünün de inkaredilemez tarihi gerçek olduğunu gösteriyor. Bu konuyla ilgili Rusya İmler Akademiyasının akademisyenleri Anatoli Petroviç Novoseltsev¹² ve Z. İ. Yampolski'nin araştırmalarında da şimdiki Ermenistan'ın büyük kısmının¹³ erken orta asırlarda Kafkas Albaniyası'na ait olması hakkında olan tarihi fikirleri dikkat çekiyor.

1813-1828'li yıllar Rusya ile İran arasındaki savaş sonunda (1804-1803) Gülistan ve (1826-1828) Türkmençay Antlaşmaları Azerbaycan'ın parçalanmasıyla ve Kuzey kısmının Rusya, Güney kısmının İran tarafından işgal olunmasıyla sonuçlanmıştır. 1828 yılında Rusya ile İran arasında imzalanmış Türkmençay Antlaşmasından sonra Çar Rusiyası bu arazilere İran ve Osmanlı İmpariyasından toplu şekilde göçürmüş olduğu ermenilerle bu vilayetin etnik yapısında çok ciddi değişiklik yaratmakla eski Türk tarihini tamamen yok etmeğe çaba göstermiştir.

1747 yılında esaslı Nadir şah Efşar tarafından koyulmuş bahımsız hanlık olan İrevan hanlığı çağdaş Ermenistan, ilk devirlerde şimdiki Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin Şerur ve Sederek rayonlarını (ilçelerini) ve Türkiye'nin İğdir ilini ehateliyordu. 1828 yılında Rusya imperiyası ile Kacar Şahensahlığı arasında imzalanmış Türkmençay Antlaşmasına göre Azerbaycan'ın kuzey kısmı İrevan hanlığı da dahil olmakla Rusya'nın terkibine katılmıştır. Ermenilerin şimdiki Ermenistan'a toplu akını 1877-1878 yıllarda Rusya Türkiye müharibesinden sonra daha da güclenmiştir. 1890'lı yıllarda Türkiye'de baş vermiş ermeni isyanları neticesinde 400.000 ermeni yine de Kafkasya'ya İrevan eyaletine göçürülmüştür. N.Şavrov'un yazdığına göre XX. yüzyılın başlangıcında Zakafkasya'da yaşayan ermeniler'in bir milyonu ruslar'ın yardımıyla buraya yerleştirilmiştir.¹⁴

"Mufassal defterlerin" verdiği faktiki tarihi kronoloji bilgilere göre İrevan eyaletinde yaşayan 43.780 kişinin 26.949 hristian, 16.831 kişi ise Türk-müsülman olmuştur. Bu sayıda dikkata alınmayan İrevan şehri ve köylerinden yaylaclara gitmiş kişileri (20.000 Şerabhana nahiyesi nüfusunu ve Abaran nahiyesinde yaşayan Ali beyin 3000 binden artık ulusunu , tahmini 15.000'den çok) bu saya ilave edersek Türk-müsülmanların 51.831 kişi (eyalet nüfusunun %67,5'ni) olduğu tesbit ediliyor.¹⁵

1728. yıl tarihli "Mufassal defter"de İrevan hanlığında nüfusun etnik yapısının hesaplanmasına göre bütün eyaletde yaşayan 71.583 kişinin 43.784 (%61,2) Türk-müsülman, 27.799 (%38,8) hristianlar olmuştur.¹⁶ Bir çok tarihi kaynaklar o dönem İrevan hanlığında yaşayan etnik yapısında sayıya alınmış hristianların hepsinin ermeni olmadığı hakkında bilgiler vermektedir. Ermeni yazarları Abraam Yerevantsi'nin "1721-1736-cı yıllar müharibelerinin tarihi" eserinde ve anonim "Ermeni kronikası"nda İrevan'da (% 21,6 olarak) hristian çingenenin yaşaması hakkında verilen bilgiler de özel dikkat çekiyor.¹⁷

Kemani Mustafa ağanın "Revan fethnamesi"nde Osmanlı ordusunun İrevan şehrinin yakınlığında Safeviler'le apardığı ilk döyüşde 10.000'den çok Türk-müsülmanın katledildiği, 15.000'den çok esir alınması hakkında bilgi veriliyor.¹⁸

12 Novoseltsev A.P. *K voprosu političeskiy graničey Armenii i Kavkazskoy Albanii v Antičnyy period. Kavkaz i Vizantiya, Erevan 1979.*

13 Yampolskiy Z.İ. *K izučeniyu drevnogo puti iz Kaspiyskogo morya po reke Kure čerez Gruziyu k Černomu moryu. Tr. İnstituta istorii AN GSSSR, t.2, 1956.*

14 Şavrov.N.N. *Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkazie: predstoyaşaya rasprodaja Muganui inorodçam. SPb, 1911, s.63-64.*

15 İrevan Eyaletinin İcmal Defteri, "Elm", Bakı 1996, s.11.

16 Nahçıvan sancağının mufassal defteri, "Elm", Bakı 2001, s.14.

17 Abraam Erevançi, *İstoriya Voyn 1721-1736 g. Erevan 1939, s.23.*

18 Aktepe M. *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşor Kemani Mustafa Ağanın Revan Fethnamesi, İstanbul 1970, s.68.*

Toplum göçürmelerle bu bölgede ermeni nüfusunun artımı Kuzey Azerbaycan'ın Nahçıvan ve İrevan hanlığı arazisinde Çar Rusiyası tarafından 1849 yılında ermeniler için yeni bir bölgenin, İrevan Guberniyasının yaratılmasıyla sonuçlanmış oldu. İrevan'da Ruslar'ın daha loyal kabullendiği hristianların say üstünlüğü sonraki dönemlerde de ermeni vilayetinin inzibati-arazisininin daha da büyütülerek möhkemlendirilmesine getirip çıkarmıştır. Bununla da Çar Rusiyası döneminde Kuzey Azerbajca'nın İrevan hanlığı arazisinde yaratılmış İrevan Guberniyası 1918. yılın mayıs ayında imzalanmış Batum Barış antlaşmasına göre 9.000 km2 bir alana sahiplenmiş Ermenistan Sovet imperiyasının desteğiyle XX. yüzyılın 20. yıllarında Moskov'daki Bolşevik himayedarlarının yardımıyla Azerbaycanın **Zengezur, Göyçe, Dereleyez, Garagoyunlu** gibi bölgelerinin hesabına 29,8 km2'lik alanda Ermenistan gibi bir devlet haline getirilmiş oldu.¹⁹

XIX. yüzyılda ermeniler'in İran ve Türkiye'den şimdiki Ermenistan arazisine toplum halinde göçürülmesinden sonra İrevan eyaletinin *Gırxbulag, Zengibasas, Körpübasas, Vedibasas, Şerur, Sürmeli, Derekend, Parçanis, Seedli, Talın, Seyidli, Ağsaggallı, Serdarabad, Garnibasas, Abaran, Dereççek, Göyçə, Nahçıvan* eyaletinin *Élinçeay, Mevazixatun, Xok, Nahçıvan, Dereleyez mahallarının, Ordubad dayiresinin Ordubad, Eylis, Deste, Bilev ve Çennep* gibi mahallarında yaşayan Azerbaycan Türklerinin çoğu Türkiye ve İran'a göç etmek zorunda kalmıştır.

Ermenilerin vasıtasıyla Azerbaycan Türkleri'ne karşı 200 yıl düşünölmüş şekilde devam eden bu büyük mıkyaşlı soykırım binlerce Azerbaycan Türkü'nün amansızlıkla katliam edilmesine, aynı zamanda Azerbaycan Türkleri'nin yaşadığı yüzlerce tarihi şehir ve köyün tamamen yandırılarak yerle yeksan edilmesine neden olmuştur. Ermeniler'in uzun yıllar Azerbaycan'a karşı devamlı şekilde yaptığı katliamlarla gerçekleştirmiş olduğu etnik temizleme binlerce insanı kendi topraklarından didergin salmış, bu halkın tarihi geçmişini yaşatan milli medeniyet abideleri tamamen yok edilmiştir.

1590 ve 1728. yıl tarihli "İrevan Eyaletinin Müfassal Defterleri" ve bu devirde yazılmış Osmanlı tarihi kronikaları, Gelibolulu Ali efendinin "Kühül-Ahbar" ve "Nüsretname'si, aslen Urmiyeli III Murat'ın şahnamecisi ve katibi olan Seyyid Loğman'ın "Zübdet-et Tevarix" eseri, İbrahim Rehimizade'nin "Zafernameyi-Sultan Muradhan", Kemani Mustafa ağanın "Revan fethnamesi" ve başka bu gibi tarihi kaynaklarla yanaşı, çağdaş devirde F.M.Kırzioğlu'nun "Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)", Ali Sinan Bilgili'nin "Osmanlı İran ve Azerbaycanı. XVI ve XVIII yüzyıllar sosyal ve ekonomik tarih", Uzman Hasan Buyruk'un "İğdir yöresinde Ermeni mezalimi", M.Sedi Koçaş'ın "Tarihte ermeniler ve Türk-ermeniler münasebetleri" eserleri Osmanlı beylikler döneminde şimdi yaratılmış Ermenistan devletinin, eski İrevan hanlığının nüfusunun etnik yapısı ve tarihi toponimik manzarası hakkında resmi statistik bilgiler vererek o dönem İrevan eyaletinde genel olarak daha çok nüfusa malik Türk-müsülman halkının yaşadığını kanıtıyor.

XX. yüzyılın başlanğıcında Türkiye'nin İğdir vilayetinde ermenilerin yaptığı katliamları gün ışığına çıkaran Hasan Buyruk'un "İğdir yöresinde Ermeni Mezalimi" adlı eserinde İrevan hanlığının tarihi etnik nüfusu ve toponimayısıyla ilgili bilgilere ulaşılmaktadır: "1919. yılın başından Ağustos ayına kadar Erivan'ın tamamı Türk olan Kergef, Keşişkent, Karabağlar, Abbasbeyli, Dehnez, Haraba, Şahaplı, Gedikli ve Çığan deresi köylerinde yaşanan katliam ve kaç-kaç Ocak ayının 8'de yöre halkının "Kaktağan" dediği Osmanlı ermenileri insanlar tarafından Çığan deresi köyüne getirildi. Daha sonra bu ermeniler İngilizler eliyle Kergef, Karabağlar, Abbasbeyli, Dehnezli ve Keşişkent köylerine her eve 10-11 ermeni olmak suretile yerleştirildiler."²⁰

19 A.Elekberli, *Gadim Türk-Oğuz yurdu Ermenistan, "Sabak", Bakı 1994, s.11.*

20 *Uzman Hasan Buyruk, İğdir ve Yöresinde Ermeni Mezalimi, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008, s.78.*

Şimdiki Ermenistan'ın eski Oğuz-Türk yurdu olduğunu kanıtlayan dikkate alınması gereken faktörlerden birisi de Osmanlı beylikler döneminden XIX. yüzyılın sonuna kadar eski Revan hanlığında devleti idare eden İrevan hanlarının hepsinin Azerbaycan Türkü olmasıdır.

Halil han Ziyadlı-Gacar (1752-1755);
Hasaneli han Ziyadlı-Gacar (1755-1762);
Hüseyneli han Ziyadlı-Gacar (Hasaneli hannın kardeşi- 1762-1783);
Gulameli han Ziyadlı-Gacar (Hüseyneli hannın oğlu - 1783-1784);
Mehemmed han Ziyadlı-Gacar (hakimiyet yılları 1784-1805);
Mehdigulu han Develi-Gacar (hakimiyet yılları 1805-1806);
Ahmet han Mügeddem (hakimiyet yılları 1806-1807);
Hüseynghulu han Govanlı-Gacar (hakimiyet yılları 1807-1827)

Araştırmalardan görüldüğü gibi, eski ve çağdaş devrin çeşitli tarihi kaynaklarında Osmanlılar'ın Kafkasiya'ya, Kuzey ve Güney Azerbaycan'a yürüşü ve buradaki savaşların tarihi kronoloji bilgileri Osmanlı idareçiliğine geçmiş bölgelerin "Müfassal defterleri"ni tamamlayan tarihi belgelerdir. Osmanlı kaynaklarının verdiği tarihi bilgilere dayanarak etnik yapısında olduğu gibi, XVI-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı idareçiliğinde olmuş İrevan hanlığında, şimdiki Ermenistan'da değiştirilerek ermenileştirilmiş toponimlerin de genel olarak eski Türk menşeli adlardan ibaret olduğunu kanıtıyoruz.

XVIII. yüzyılın başlangıcından ermeni daşnaksütun partisinin yandaşlarından aldığı ulusal destekle XX. yüzyılın 1987. yılına kadar İrevan demografyasının zorakılıkla değiştirilmesi, yerli müsülman-türklerin terror edilmesi son defa 1990'lı yıllardan başlayarak Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin işgali ve bu topraklarda mevcut eski tarihi Türk medeniyetinin dağıtılması ve yok edilmesiyle sonuçlandı. Hiç bir zaman devleti olmayan ermeniler Sovet imperiyasının desteğiyle İrevan Azerbaycanlıları'na, müsülman Türkler'ine karşı katliam yapmakla onları bu alandan çıkarmakta yetinmedi. Ermeniler tarafından Türk toplumuna karşı türedilmiş terror aynı şekilde eski Türk medeniyetine tatbik edildi. Burada eski Türk tarihini yaşatan bir çok tarihi abideler, aynı zamanda mescitler mahvedildi, Osmanlı döneminden daha önceki zamanlarda, özellikle m.ö. yaranmış Türk menşeli tarihi coğrafi adlar tamamen değiştirildi. Toponimik araştırmalardan belli oluyor ki, sonuncu defa 1980-1990'lı yıllarda Ermenistan adlandırılan eski Türk topraklarından deportasiya olunmuş Azerbaycan Türkleri'den sonra burada Azerbaycan Türkleri'nin yaşamış olduğu şehir ve köylerin adını yansıtan tarihi Türk adları tamamen aradan kaldırılmıştır.

XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynakları üzere yapılan tarihi toponimik araştırmalar İrevan hanlığında mevcut coğrafi adların sonradan değiştirilerek ermenileştirildiğini tesbit ediyor. Rus işgalından sonra ermenilerin İrevan hanlığına yerleştirilmesi ve şimdiki Ermenistan devletinin yaratılması ermenilerin eski Türk tarih ve medeniyetinin kökünden yok edilmesi pılanlarını daha da süretlendirmiş oldu. Sovet döneminde yaratılmış Ermenistan devleti yaratıldığı ilk günden Rus imperiyasının desteğiyle devamlı olarak ermenileştirme siyasetini yürüterek XX. yüzyılın başlangıcından 1994'lü yıllara kadar bu bölgenin toponimiyasında çok ciddi değişiklik yaratmış oldu. Bir çok arşiv belgelerinde ve Osmanlı kaynaklarında adı geçen tarihi Türk menşeli toponimlerin değiştirilmesi daha çok Azerbaycan'ın Batı yöresi olan İrevan hanlığında, şimdiki Ermenistan'da ve İran devletinin terkinde kalmış Güney Azerbaycan'da daha çok müşahede olunmaktadır.

Osmanlı kaynaklarının verdiği bilgilere dayanarak çağdaş Ermenistan'da ve Güney Azerbaycan'da değiştirilerek ermenileştirilmiş toponimlerin tarihi lingvistik bölgesi genel olarak şu şekilde uygun görülmektedir:

A. ESKİ TÜRK KAVİMLERİNİN ADINI YANSITAN ETNOTOPONİMLER

Eski dönem Osmanlı kaynakları çeşitli bölgelerde, özellikle Anadolu'da ve ona yakın çevrelerde ilkin meskunlaşan eski kavim ve kavim birliklerinin ve onların adını yansıtan coğrafi adların tarihini öğrenmek için çok değerli bilgiler vermektedir. XIV –XVIII. yüzyıl Osmanlı dönemine ait bir çok kaynaklarda rasladığımız toponimlerin (coğrafi adların) ilginç bir grubunu etnonimlerden türemiş adlar yansıtmaktadır. Osmanlı döneminin tüm kaynaklarında Anadolu ve ona yakın olan alanlarda mevcut eski TÜRK etnonimlerinin adını yansıtan *As//Az, Kimmer//Gemerli, Uz, Türkeş, Karakoyunlu, Efşar, Mag//Muğ, Çepni, Celayirli, Kıpçak, Tatar, Bayat, Bayandur, Halac, Kınık, Alpaut, Cağatay, Oğuz, Türkman, Kengerli, Sak, Çol//Çul//Sul, Karapapak* ve başka bu gibi yüzlerce bir çok eski Türk menşeli etnotoponimlere rashyoruz ki, bu etnotoponimlerin menşeyinin açıklanması Türk tarihinin günümüze kadar öğrenilmeyen tarihi sorunlarının tesbiti, aynı zamanda, ermenilerin ve çeşitli halkların Anadolu ve etraf bölgelerine karşı yöneldilmiş sahte işgalcı iddialarına çok tutarlı tarihi cevap verilmesine imkan sağlıyor. Osmanlı dönemi kaynaklarından belli oluyor ki, Anadolu'da olduğu gibi, XV-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı idareçiliğine geçmiş bir çok başka alanlarda, özellikle Azerbaycan'ın eski tarihi toprakları Nahçıvan ve İrevan hanlığında (şimdiki Ertmenistan'da) coğrafi adların büyük bir kısmı bu alanda yaşayan halkın diline mensup Türk menşeli etnonimlerden türemiş oyonimlerdir.

Örneğin: Kıpçak //Qıpçaq — “İrevan eyaletinin icmal defteri”nde Şüregil livasında kayıta alınmış,²¹ tarihi m.ö çağlara ait kadim Türk etnosu Kıpçaklar'ın adını taşıyan, şimdiki Ermenistan'ın Ertik (Artik) rayonundan 5 km aralıkta yerleşen Kıpçak köyünün adı Ermenistan devletinin kararıyla 31.05.1946 yılında değiştirilerek sonradan Hariç adlandırılmıştır.²² Osmanlı dönemi kaynaklarıyla beraber, bir çok başka kaynaklarda, özellikle Kafkasiya'nın haritasında da bu yörenin eski Kıpçak adı olduğu gibi kayıta alınmıştır.²³

XVII. yüzyılın kaynaklarında adı geçen ve 895 yılında Kıpçak monastrının tikildiği hakta bilgi veren B.Budagov 1878 yılında bu köyün yerli Türk halkının tamamen köyden çıkarıldığını ve ermenilerin buraya toplum halinde yerleştirdiğini gösteriyor.²⁴ Bir çok tarihi kaynaklarda bu toponimin adının eski Türk boyu Kıpçaklar'ın Güney Kafkasiya'da meskunlaşmasıyla ilgili kanıtlayan tarihi faktörler mevcuttur.²⁵ M.Kaşğarlı'nın “Divanü

21 İrevan Eyaletinin İcmal Defteri, “*Elm*”, Bakı 1996, s.96.

22 A.Elekberli, *Gadim Türk-Oğuz yurdu Ermenistan*, “*Sabah*”, Bakı 1994, s.110.

23 Piqarev D.D. *Alfavitnıy ukazatel k pyativerstnoy kart Kavkazskogo kraya*. Tiflis, tipografiya K.P.Kozlovskogo, 1913, s.134.

24 Budagov B., Geybullayev G. *Ermenistanda Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti*, “*Oğuz El*”, Bakı 1998, s.208.

25 Şopen İ. *Istoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epoxu ee pisidineniya k Rossiyskoy imperii*. SPb.1852, s.165.

Lügat-it Türk;²⁶ “Kitabi Dede Korkut”²⁷ destanlarında Kıpçaklar’la ilgili verilen bilgiler fikrimizi kanıtlıyor.

Gemerli//Qəmərli — 1728. yıl kaynaklarında Osmanlı idareçiliğinde olan İrevan eyaletinde eski Türk etnosu Kimmerler’in tarihi adını yansıtan iki toponim kayıta alınmıştır. İrevan hanlığının Karbibasar mahalındaki Gemerli//Qəmərli köyünün adı 1945 yılın 4 eylülüne kadar Gemerli, daha sonra ermenileştirilerek Artaşat, Üçkilse (Eçmiedzin) ilçesindeki Gemerli köyünün adıysa Ermenistan’ın devlet kararı üzere 4.04.1946 yılında Metsamor adlandırılmıştır.²⁸ 1588 yılına ait kaynaklarda kışın Karabağ’da, yazı İrevan’da geçiren Kimmerler Kamerlu-ye Atik, Kamerlu-ye Cedid kavim adıyla kayıta alınmıştır.²⁹

Azerbaycan Türklerinin etnogenezinde büyük rol oynamış Kimmerlerin m.ö Araz ırmağının güney kısmında, aynı şekilde Karadenizin kuzeyinde yaşaması hakkında verilen tarihi bilgiler dikkat çekiyor.³⁰

Aslen İrevan’dan olan Aziz Alekperli’nin çağdaş Ermenistan’ın devlet kararları esasında mevcut tarihi arşiv belgelerine dayanarak verdiği bilgilere göre milliyetçi ermeni yöneticilerinin antitürk siyasetinin neticesi olarak Gemerli ilçesinin arazisi defalarca değiştirilmiştir. Sovet dönemi 1932. yılın inzibati bölgesine göre Gemerli ilçesinde 102 yaşayış mntakasının 75’de Azerbaycan Türkleri yaşamıştır. Azerbaycan türklerinin bu birliğini parçalamak amacıyla 1937’de Zengibasar ilçesinin yaradılmasıyla Gemerli ilçesinden 18 köy alınıp bu ilçeye katılmıştır. 1948-1951’li yılların göçürmesiyle bağlı olarak Zengibasar rayonu yeniden kaldırılmış, eskiden Gemerli rayonuna ait olan köyler yeniden bu ilçeye katılmıştır. 1969 yıllarında Zengibasar ilçesinin yeniden yaratılmasıyla Gemerli ilçesi inzibati arazi bakımından yeniden değiştirilmiştir. 1964 yılında Azerbaycan türklerinin deportasiya olunmasıyla Vedi ilçesi tamamen ermenileştirilerek Gemerli ilçesine birleştiriliyor. Gemerli İrevan şehrine yakın ve Ağrı vadisinin münbit topraklarında olduğundan 1948-1951. yıllarda bu ilçenin tüm köylerinde yaşayan türkler buradan çıkarılmış ve boşaldılmış köylere yurt dışından getirilmiş ermeniler yerleştirilmiş, Çilehanlı, Novruzlu, Karakoyunlu gibi bir çok dağlık köyler ise dağıtılmış ve harabazarlığa çevrilmiştir. Sonradan Vedi ilçesi yeniden berpa olunarak Gemerli’den ayrılmış ve Gemerli adı değiştirilerek Artaşat adlandırılmıştır.³¹

Muğanlı//Muğan—“İrevan eyaletinin icmal defteri”nde tarihte muğ adıyla tanınmış eski Türk etnosunun adını yansıtan bir kaç etnotoponim kayıta alınmıştır. Tarihen Muğan ve Muğanlı gibi tanınmış bu köylerden sonuncu defa sovet döneminde Türk nüfusu göçürüldükden sonra buraya yerleştiriliş ermeniler tarafından bu köy adlarının da bir kısmı değiştirilmiş, bir kısım köy ise ermeniler tarafından talan edilerek dağıtılmıştır.

Muğanlı//Muğan—“İrevan eyaletinin icmal defteri”nde tarihte muğ adıyla tanınmış eski Türk etnosunun adını yansıtan bir kaç etnotoponim kayıta alınmıştır. Tarihen Muğan ve Muğanlı gibi tanınmış bu köylerden sonuncu defa sovet döneminde Türk nüfusu göçürüldükden sonra buraya yerleştiriliş ermeniler tarafından bu köy adlarının da bir kısmı

26 Geybullaev.G. *K etnogenezu Azerbaydjançev*, t.1, Bakı 1991.

27 Bayramov.İ., *Gerbi Azerbaycanın Türk Menşeli Toponimleri*, “*Elm*”, Bakı 2002.

28 A.Elekberli, *Gadim Türk-Oğuz yurdu Ermenistan*, “*Sabah*”, Bakı 1994, s.165.

29 Budagov B., a.g.e, s.199.

30 Rene Grousset, *Bozkr İmperatorluğu*, İstanbul 1980, s.22-23; Memetov. A.O. *Proisxojenii Krimskix tatar i ix yazıka*. Jurnal “*Gasavet*”, Kırım 1994, s.4.

31 A.Elekberli, *Gadim Türk-Oğuz Yurdu Ermenistan*, “*Sabah*”, Bakı 1994, s. 89-93; Piqarev D.D. *Alfavitny ukazatel k pyativerstnoy kart Kavkazskogo kraya*. Tiflis, tipografiya K.P.Kozlovskogo, 1913, s. 216.

değiştirilmiş, bir kısım köy ise ermeniler tarafından talan edilerek dağıtılmıştır.³²

Muğan Muğanlı//Hovtaşen — 1728 yılında İrevan eyaletinin Xinzirek nahiyesinde köy adı,³³

Muğanlı — 1590 yılında Revan eyaletinin Ermus nahiyesinde mezre adı,³⁴

Muğancıg — Yelizavetpol guberniyasının Zengezur gazasında mevcut Muğancıg köyünde yaşayan Türk nüfusu XIX yüzyılın 70. yıllarında zorakılıkla köyden çıkarılmış ve ermeniler toplum halinde bu köye yerleştirilmiştir. 1886'lı yıllardan nüfusu tamamen ermenileştirilmiş bu köyün adı “Küçük Muğanlı” anlamını taşıyan ermenice **Haykadzor** adlandırılmıştır.³⁵

Muğan (Hovdameç) — Üçkilse (Eçmiedzin) ilçesinde mevcut olan, İrevan eyaletinin icmal defterinde kayıta alınmış Muğan köyünün adı Ermenistan'ın devlet kararıyla 25.01.1978 tarihinde adı değiştirilerek Hovdameç adlandırılmıştır.³⁶

Muğancıg Mirzemüslim — İrevan hanlığının Serdarabad mahalında köy adı. 1828-1832. yıllarda Türkler bu köyden çıkarıldıktan sonra köy tamamen dağıtılmış ve yandırılmıştır.³⁷

Bayandur — Bayandurlar XV. yüzyılın başlangıcında Karabağ ve Göyçe gölünün çevresinde yaşamış Ağkoyunlu tayfalarından biri olarak Azerbaycan türklerinin etnogenezinde mühüm pöl oynamıştır. 1728. yıl İrevan eyaletinin Yelizavetpol guberniyasının Zengezur kazasında (şimdiki Ermenistan'ın Sisyan ilçesinde), Maku nahiyesinde Oğuzlar'ın Bayandur boyunun adını taşıyan bu köyün Türk nüfusu XIX. yüzyılın ortalarında köyden tamamen çıkarılmış ve buraya ermeniler yerleştirilmiştir. 1886. yılın bilgilerine göre köyün nüfusu artık tamamen ermenilerden oluşmuştur. Sonradan Türk dilinden Rus diline Bahadır//Bagatr şeklinde geçen Bahadır sözü Türk dilinde olduğu gibi Türkçe (Bahadır-igid, kahraman anlamını taşıyan) eski semantik anlamını koruyarak değişik fonovaryantta ermenice Vağatur adlandırılmıştır.³⁸

1728. yılda İrevan eyaletinin Şuragel nahiyesindeki Bayandur köyünde yaşayan Türkler sonuncu defa 1918 yılında bu köyden çıkarıldıktan sonra diğer Türk köyleri gibi bu köy de tamamen dağıtılmıştır.³⁹

Tarihi toponimik araştırmalardan görüldüğü gibi, Azerbaycan Türkleri'nin etnogenezinde aktif rol oynamış eski Türk kavim adlarının şimdiki Ermenistan'ın coğrafi adlarında bu şekilde büyük alana sahip olması hiç de tesadüfi değildir. İlk önce tarihen yaranmış bu coğrafi adlar şimdiki Ermenistan'ın eskiden Azerbaycan-Türk toprakları olduğunu kanıtlıyor. Genelde, bu etnosların her birinin umum Türk tarihinde olduğu gibi, Azerbaycan Türkleri'nin de tarihinde bıraktığı izler hakkında dünyanın çeşitli dillerinde olan kaynaklarında yeterince bilgi verilmektedir. Şunu da kayıt etmek gerekiyor ki, şimdiki

32 Budagov B., Geybullayev G. *Ermenistanda Azerbaycan menşeli toponimlerin izahlı lüğeti*, “Oğuz Eli”, Bakı 1998, s.342.

33 *İrevan Eyaletinin İcmal Defteri*, “Elm”, Bakı 1996, s.36; A.Elekberli, a.g.e, s.92.

34 *İrevan Eyaletinin İcmal Defteri*, “Elm”, Bakı 1996, s.139; A.Elekberli, a.g.e., s.165.

35 A.Elekberli, *Gadim Türk-Oğuz yurdu Ermenistan*, “Sabah”, Bakı 1994, s.143.

36 A.Elekberli, a.g.e, s.165.

37 Şavrov.N.N. *Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkazie: predstoyaşaya rasprodaja Muganui inorodçam*. SPb, 1911, s.342.

38 Budagov B., Geybullayev G. *Ermenistanda Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti*, “Oğuz Eli”, Bakı 1998, s. 145; A.Elekberli, a.g.e, s.100; *İrevan Eyaletinin İcmal Defteri*, “Elm”, Bakı 1996, s.114.

39 *İrevan Eyaletinin İcmal Defteri*, “Elm”, Bakı 1996, s.145.

Ermenistan'da ermeniler tarafından eski Türk etnoslarının adını yansıtan tarihi coğrafi adların bu şekilde değiştirilmesi Türk milli tarihini kökünden mahvedilmesi amacı taşıyor.

1. Şahıs Adlarından Türemiş Antroponimler

Osmanlı dönemi kaynaklarında mevcut toponimlerin bir kısmı antroponimlerden türemiş tarihi coğrafi adlardır. Uzun tarihi inkişaf yolu geçmiş Türk ad sistemi zaman-zaman Türk halkının yaşamış olduğu arazilerin toponimiyasına da yansımıştır. Şahıs adlarından türemiş bu coğrafi adların bir kısmı tarihte büyük iz bırakmış tarihi şahısların adını yansıtıyorsa, bir kısmı da dini makam ve titullarla ilgili olarak yaranmıştır. R.Yüzbaşov Azerbaycan toponimlerinin terkinde kullanılan “molla, seyid, hacı, soltan, emir” gibi geçmişe ait titil bildiren sözlerden coğrafi term olarak bahsederken bu adların toponimiyaya şahıs adları vasıtasıyla geçtiğini gösteriyor.⁴⁰ Osmanlı dönemi “Nahçıvan sancağının mufassal defteri” ve “İrevan eyaletinin icmal defteri”nde kayıta alınmış bir çok Türk menşeli antroponimlerin de diger toponimler kimi sonradan değiştirildiğinin şahidi oluyoruz.

Örneğin: Molla Hasan köyü, Kamal Derviş köyü, Goca Ahmet köyü, Molla Hızır köyü, Hacı Bayram köyü, Muratalı köyü (İrevan ilçesi), Molla Dursun köyü, Hacı Garalı köyü, Abdurrahman mezresi, Alibeyli köyü (Karbi ilçesi), Yağub Derviş köyü, Nezeroğlu köyü, Gazenfer köyü (Abaran ilçesi), Şeyxhacı köyü, Molla Evez köyü, Gulu Derviş köyü (Talin ilçesi) ve b.

Ermenistanın arşiv belgelerine dayanarak yapılmış araştırmalarda “İrevan eyaletinin icmal defteri”nde kayıta alınmış bu antroponimlerin de diger coğrafi adlar gibi sovet döneminde değiştirildiğini görüyoruz.⁴¹

Öneğin: Talin ilçesinin Mehriban köyü Katnaxpyur, Artık ilçesinin Taliboğlu köyü Lusakert, Büyük Garakilse ilçesinin Şahali köyü Vahagni, Serdarabad ilçesinin köyleri Köçerli Mrgaşat, Ceferabad ise Getaşen, Üçkilse ilçesinin Elibeyli köyü Atarbeykan, Basarkeçer ilçesindeki Gödekbulağ Karçaxpyur, Gızılgoç ilçesindeki Korbulağ Tsaxkaşen gibi ermeni diline mensup sözlerle adlandırılarak değiştirilmiştir.⁴²

2. Hodroponimler

Eski dönemlerden günümüze kadar Türk toponimiyasında dikkat çeken coğrafi adlar sırasında Türk diline ait “**su, çay (ırmak), bulag (pınar), göl**” gibi hidronimik termlerle adlandırılmış bir çok toponimlerin eski tarihi kaynaklarda kayıta alınması hiç de tesadüfi değildir. Su kültürünün Türk mitolojisinde kutsallığı tarihi toponimiyaya da yansımıştır. Bu yönden Osmanlı kaynaklarında Türk dilinde su adıyla kayıta alınmış toponimler de özel dikkat çekiyor.

ÖRN: Sarıbulag köyü (Abaran ilç.), Üçbulağ mezresi (İrevan ilç.), Ağcaarx (Serdarabad ilç.), Gölkes (Zarzeminilç.), Soyugbulag, Güllübulağ, Gızılbulag (Şüregel ilç.), Ağbulag (Hamamlı ilç.).

40 Yüzbaşov. R. M. *Azerbaycan Coğrafi Temrinleri, Tatdikler*, Azerbaycan SSR EA, Bakı 1966, s. 85-88.

41 Budagov B., Geybullayev G. *Ermenistanda Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti*, “Oğuz Eli”, Bakı 1998; A.Elekberli, *Gadim Türk-Oğuz Yurdu Ermenistan*, “Sabah”, Bakı 1994; Bayramov.İ. *Gerbi Azerbaycanın Türk menşeli toponimleri*, “Elm”, Bakı 2002.

42 A.Elekberli, *Gadim Türk-Oğuz yurdu Ermenistan*, “Sabah”, Bakı 1994.

İlginc konulardan birisi de son dönemlere kadar Ermenistan'da bir tane bile ermenice ırmak adına raslanmıyor. Osmanlı döneminde İrevan hanlığında ekincilik ve suvarmayla ilgili Araz ve başka ırmaklardan bir çok kanallar çekilmişti. XIX. yüzyılın başlangıcıyla ilgili verilen bilgilere göre İrevan hanlığı döneminde aşağıdaki kanallar vardı: *Sarbazarka, Zülfiğararka, Evçilerarka, Gazançarka, Kızıl Zekiarka, Memişgölarka, Xoşxeberarxa, Xelifeliarxa, İğdırarxa, Alaçarxa, Kızılarx, Taşarx, Arxaçiarxa*.⁴³

Osmanlı dönemi İrevan hanlığında bir çok mahalların adlarıyla aynı olan Türk menşeli ırmak adlarının şimdiki Ermenistan coğrafyasında eski adını yaşatması bile özel dikkat çekiyor: *Vedibasara, Garnibasara, Zengibasara* ve b. Şimdiki Ermenistan'da son devirlere kadar eski adını taşıyan *Garnıçay, Zəngiçay, Kazax, Göyçe* gibi ırmak adları bildiren hidronimler de Türk dilindedir.

3. Fitonim Ve Zootoponimler

Azerbaycan'ın benzersiz, muhteşem doğası, çok zengin yeraltı ve yerüstü servetleri bu halkın yaşadığı arazinin toponimiyasına da yansımıştır. Toponimik araştırmalar Osmanlı kaynaklarında bitki ve hayvan adlarını yansıtan toponimlerin de diğer grub toponimler gibi ermeniler tarafından değiştirilerek ermenice yeni adlarla adlandırıldığını gösteriyor: *Abaran ilçesinde mevcut Bebirlı köyü ermenice Bartsragen, Büyük Camışlı köyü Alagöz, Danagırmez köyü Nıgavan, Artık ilçesindeki Armudlu köyü Tufaşen, Agin ilçesindeki Dovşangışlag köyü, ermenice Şırakavan, Dereççek Tsaxkadzor* adlandırılmıştır.

4. Oronimik Termlerle İfade Olunan Toponimler

Osmanlı dönemi kaynaklarında kayıta alınmış toponimlerin bir kısmı oronimik termlerden türemiş oykonimlerdir. Çeşitli tarihi dönemlerde toponimlerin başka grubuna göre oronimik termlerin daha sabit olması bu alanda yaşayan halkların dil mensupluğunun aydınlaştırılmasında çok büyük önem taşıyor. Eski Osmanlı kaynaklarında "*dağ, tepe, dere, gaya, gala*" gibi Türk diline mensup oronimik termlerle sabitleşmiş toponimlerin büyük kısmı Türk dilinde ifade olunduğundan bu toponimler de değiştirilerek ermenice yeni adlarla ifade olunmuştur.

ÖRN: Eller ilçesinde mevcut Ağaderesi toponimi ermenice Katnaxpyur, Garagala Sevaberd, Artık ilçesindeki Gözeldere Gehadzor, Agin ilçesindeki Daşgala Karaberd, Gayalı köyü Noraber, Serdarabad ilçesindeki Tepedibi köyü Haykavan, Abaran ilçesindeki Şirekgala köyü Vardenut, Gızılgoç ilçesindeki Büyük Şiştepe ermenice Medz Sepasar, Küçük Şiştepeyse Pokr Sepasar adlandırılmıştır.

Şimdiki Ermenistan'da eski Türk menşeli Bayat, Gargar, Kenger, Gugar, Kayı ve Şırak etnonimlerinin adını taşıyan oronimlerin (dağ adları) mevcut olması da bu alanda eskiden Türkler'in yaşadığını kanıtlayan tarihi faktörlerden birisidir. B.Budagov'un yazdığı gibi, çok ilginçtir ki, çağdaş ve tarihi kaynaklarda bu dağ adlarının hiç birinin son yıllara kadar ermenice varyantı olmamıştır.⁴⁴ Şu anda bu adların ermeniler tarafından değiştirilip-değiştirilmemesi hakkında hiç bir bilimiz yoktur.

43 Budagov B., Geybullayev G. *Ermenistanda Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti*, "Oğuz Eli", Bakı 1998, s.19.

44 Budagov B., Geybullayev G. *Ermenistanda Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti*, "Oğuz Eli", Bakı 1998, s.17.

XIX. yüzyıla ait Rusdilli edebiyatda adı çekilen *Güneydağ, Cantepe, Şahdağ, Adatepe, Karaerkek, Öğrunca, Şişkaya, Kongurdağ* gibi dağ adlarının şimdiki Ermenistan'da hepsinin Türk dilinde olması faktörü özel dikkat çekiyor.⁴⁵

Ağrıdağ (ermenice Ararat) silsilesindeki dağların adları—*Kebirdağ, Koroğludağ* (Kebirdağdan 30 km güney-doğuda yerleşen bu dağın zirvesinde “*Koroğlu kalesi*” adlı kale vardır), *Tekaltu* (Teke – dağ keçisi yaşayan dağ), *Ağdağ, Zordag, Siçanlıdağ, Karaçomak* ve başka bu gibi Türk menşeli adlar da bu yörelerde kadimlerden Türkler'in yaşadığını göstermektedir.⁴⁶

Ermenistan'ın Gürcüstan ve Azerbaycan'la sınır bölgesinde *Kenger dağları* yerleşmektedir. V. yüzyıla ait ermeni kaynaklarından belli oluyor ki, bu dağın adı hiç şübhesiz m.ö. orada yaşayan eski Türk etnosu *Kengerlerin* adıyla bağlıdır.⁴⁷

5. Apelyativ Leksem Ve Diyalektizimlerle İfade Olunan Toponimler

Osmanlı dönemi kaynaklarında kayıta alınmış toponimlerin büyük bir kısmı da leksik-semantik usulla yaranmış apelyativ leksem ve diyalektizimlerle ifade olunan toponimlerdir. Fonetik yapısına ve gramer özelliklerine göre Türk diline ait olan ve çeşitli anlam ifade eden bu grub toponimlerin de toplum şeklinde ermenileştirilmesi de ermeni vandaliziminin göstericisidir.

Örneğin: Abaran ilçesindeki Damcılı köyü ermenice Mravyan, Bazarcıg köyü Arayi, Gülablı köyü Dzoraglux, Gızılgoç ilçesindeki Bozyoxuş köyü ermenice Musaelyan, Düzxaraba köyü Artaşen, Cızıxlar köyü Tsoxamarg, Başkent köyü Başgyuğ, Talin ilçesindeki Gözlı köyü ermenice Akunk, Dedeli köyü Yeğnik, Yaşıl köyü Kakavadzor, Gırmızılı köyü Karmraşen, Hamamlı ilçesindeki Garaboya köyü Xıkoyan, Gaçağan Lernavan, Gızılören köyü Şenavan, Muncuglu köyü Tsilkar, Garakılse ilçesindeki Ağkent köyü Aşotavan, Gemerli ilçesindeki darğalı köyü ermenice Anastavacan, Başnalı köyü Bağramyan, Torpaggala köyü Xnaberđ, adlandırılmıştır.

Zaman geçtikçe sovet döneminde yaratılmış Ermenistan devletinde mevcut Türk menşeli tarihi coğrafi adlar son dönemlerde tamamen aradan kaldırılmış olsa da, eski tarihi kaynaklar, özellikle Osmanlı devrinin tarihi arşiv belgeleri bu toponimlerin araştırılması ve terkiş komponentlerinin tarihi-tipoloji ve lingvistik tahliliyle onların hanki dile ve hanki devre mahsus olduğunu ve tarihi gelişim sürecinde değışikliğe uğrama nedenlerini ortaya koymaktadır.

XVI-XVIII yüzyılda Osmanlı idareçiliğinde olmuş İrevan hanlığı, şimdiki Ermenistanda değıştirilerek tahrif edilen ve aradan kaldırılan Türk menşeli tarihi toponimler lingvistik özelliklerine göre genel olarak 4 şekilde ortaya çıkmaktadır.

a. Fonetik yapısı tahrif edilerek değıştirilen toponimler: Kemerli (Gomaretti), Gorus (Goris), Gərgər (Gerger), Dəstgird (Dastakert), Dereköy (Derekent), Tezekent (Tasik), Egerek (Agarak), Kemrez (Kamaris), Erzkend (Arzkan), Şam (Şamb), Erefse (Arivis), Daşdı (Daştakar), Sakavar (Sakoyvar);

45 Piqarev D.D. *Alfavitny ukazatel k pyativerstnoy kart Kavkazskogo kraya. Tiflis, tipografiya K.P.Kozlovskogo, 1913, s.366.*

46 Budagov B., Geybullayev G. *Ermenistanda Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti, “Oğuz Eli”, Bakı 1998, s.17.*

47 Budagov B., a.g.e, s.295.

b. Türk dilinden yabancı dillere çevrilmiş toponimler: Gırmızıkend Rus diline tercüme edilerek Krasnoselsk, Daşqala ermenice Karaberd, Galaca Berdavan kimi tercümelemlerle değiştirilmiştir.

c. Eski coğrafi adların yeni adlarla evezlenmesi: Calaloğu (Stepanavan), Goturbulag (Katnaxpyur).

d. Eski Türk adlarının yeni Türk adlarıyla evezlenmesi: Garanamaz-Yeniyol, Alakilse-Baytar, Hozukent-Kuzukent, Eller oyuğu-Eller, İlanlı-Çaybasar, Garaçanta-Ezizbeyov ve b.⁴⁸

XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında tarihi belge olarak korunan çağdaş devirde çeşitli yollarla değiştirilerek tamamen aradan kaldırılmış bu gibi eski Türk menşeli tarihi toponimlerin yardımıyla yer yüzünden silinmekte olan Türk medeniyetinin tarihi tetkiklerin dışında kalan öğrenilmeyen karanlık sayfalarını aydınlatabiliyoruz.

XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynaklarının bir çoğuyla beraber “İrevan Eyaletinin İcmal Defteri”nde Azerbaycan Türklerinin etnogenezinde aktif rol oynamış eski Türk etnoslarının adını yaşatan **Biçenek, Uz, Xors, Beydilli, Bayandurlu, Karakoyumlu, Kıpçak, Efşar, Çepni, Garxun, Terekeme, Celayirli, Çığatay** gibi etnotoponimlerin kayıta alınması ve bu etnotoponimlerin tarihi menşeyinin açıklanması Azerbaycan'a, özellikle Nahçıvan'a ve ermeniler tarafından işgal olunmuş kadim Türk topraklarına karşı yöneltilmiş sahte arazi iddialarına en tutarlı cevaptır.

XVI-XVIII. asırlarda Osmanlı idareciliğine geçmiş İrevan sancağında mevcut olan) Karakilse (Lerinhovit), Delikdaş, Ağkilse (Kraşen), Gozluca, Gızgalası, Quşçu (Keçid), Elibeyli, Hacılar (Margastan), Garxun, Muğan (Hovtaşen, Dzovazard), Qaraqoyun (Enzeli), Gamişlı (Zartonk), Goturbulag (Ttucur), Garaxanlı, Kıpçak (Ariç), Gazançı (Meğraşen), Gızkilse (Karmıran), Ağcaqala (Tsax) ve başka bu gibi yüzlerle eski Türk menşeli tarihi coğrafi adların son devirlerde tamamen ermenileştirilmesi çirkin Ermeni siyasetinin Türk tarihine karşı manevi soykırımından başka bir şey değildir.

Tarihi araştırmalardan görüldüğü gibi, eski Osmanlı kaynaklarında kadim Türk toprakları olarak adı geçen İrevan hanlığının işgali ve bu yörede Ermenistan adlı bir devletin yaradılmasıyla buradaki mevcut tarihi Türk menşeli toponimlerin son dönemlerde şimdiki Ermenistan'da bu şekilde değiştirilmesi ve aradan kaldırılması ermeniler'in antitürk siyaseti olarak Türk tarihini unutturmak, Türk medeniyetini kökünden yok etmek amacı taşıyor.

Şimdiki Ermenistan'ın tarihi Türk toprakları olduğunu kanıtlayan faktörlerden birisi de kadim Türk tayfa dillerinden bir çok sözlerin ermeni diline geçmesidir. Araştırmalardan belli oluyor ki, çağdaş ermeni diline Türk dilinden geçmiş sözlerle ifade edilen bir çok tarihi toponimlerin fonetik yapısı ve semantikası, menşeyi tamamen Türk dilinin kanunlarına dayanmaktadır. Bu dil faktörünü kanıtlayan şimdiki Ermenistan'da eski Türk menşeli leksemeler arasında “ermenileştirilmiş” toponimlerin bir kısmına dikkat etmek yeterlidir: **Daştakar, Erzekent, Arzakan, Ağkilse, Azad, Gızılheng, Xancıgaz, Tazagyuş, Başgyuş, Daştavan, Saruxan, Alaçix, Çaykent, Güney, Çiçekli, Deller, Gözeldere** şeklinde değiştirilmiş bu gibi yüzlerle toponimlerin semantik anlamlarının lingvistik esaslarla aydınlaştırılması genelde bu alanın yerli nüfusunun Türkler olduğunu kanıtlıyor.

Sadece toponim ve hidronimler değil, genelde çağdaş Ermeni onomastik sistemi araştırıldıkta belli oluyor ki, ermenice tanıtılmağa çalışılan ister etnonim, ister toponim, isterse de antroponim ve apelyativ leksemelerin her birinde Türk dilinin izleri aydın şekilde görünmektedir.

48 A.Elekberli, *Gadim Türk-Oğuz yurdu Ermenistan, “Sabah”, Bakı 1994, s.36.*

Şu faktörü çağdaş ermeni antroponimik sistemi daha aydın ve daha net ifade ediyor.
Örneğin: Zori Balayan, Demirçiyân, Arsen, Köçeryan ve b.

Eski tarihi kaynakların bir çoğuyla beraber, Osmanlı dönemine ait tarihi belgeler esasında yapılan toponimik araştırmalar ister Anadolu'da, isterse de diğer bölgelerde eski Türk menşeli toponimlerin bir çoğunun çağdaş devirde çeşitli nedenler yüzünden yabancı etkilere maruz kalarak değişikliğe uğradığını göstermektedir. Özellikle, XV-XVIII. yüzyıllarda ermenilerin Anadolu'ya ve onun çevresindeki bölgelere, özellikle tarihi Türk toprakları olmuş şimdiki Ermenistan'a tarihi migrasyonlarının (göçlerinin) neticesi olarak bu alanlardaki tarihi m.ö. devirlere ait kadim Türk menşeli yer adlarının ermenileştirilerek değiştirilmesi tarihi faktör gibi dikkat çekiyor.

Tarihen Anadolu'da Üçkilse adlanan köyün adı ermenilerin bu alana toplum halinde yerleştirilmesinden sonra guya ermenileştirilerek, aslında Türk sözü olan (üç müezzîn) Eçmedzin adlandırılması da tesadüfi değildir. Ermenistan'ın devlet ve arşiv belgelerine dayanarak bu resmi kaynaklar esasında akad. B.Budagov, A.Elekberli, İ.Bayramov'un araştırmalarında son yıllarda Ermenistan'ın devletinin kararları esasında değiştirilmiş bir çok Türk menşeli tarihi coğrafi adların XV-XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında, özellikle "İrevan Eyaletinin İcmal Defteri"nde aynı şekilde kayıta alınması şimdiki Ermenistan'ın eski Türk toprakları olduğunu kanıtlayan resmi belgelerdir.

Tarihi kaynaklar ve ilmi araştırmalar üzere yapılan araştırmalar ister Anadolu, isterse de XV-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı imperiyasının idareçilik sisteminde olan eski Oğuz – Türk yurdu olan Azerbaycan'ın batısında, yani şimdiki Ermenistan'da çok sayıda eski Türk menşeli tarihi coğrafi adların (*Büyük Karakilse – Gukark, Gorus – Goris, Karvansaray – İçevan, Zengibasars – Masis, Düzkent – Axuryan, Basarkeçer – Vardanes veb.*) sonraki devirlerde çeşitli şekillerde değiştirilerek ermenileştirildiğini veya anlamı belirli olmayan sözlere çevrildiğini kanıtlamaktadır.

Bu yüzden eski Türk tarihinin günümüze kadar açılmayan katmanlarının öğrenilmesinde Osmanlı kaynaklarına, aynı zamanda çağdaş dönemde yazılmış tarihi eserlere ve devlet arşiv belgelerine dayanarak Türk halkının ilkin meskunlaştığı mevcut

XVI-XVIII yüzyıllar Osmanlı idareçiliğinde olan İrevan sancağında adı geçen Türk köyleri	Sovet döneminde Ermenistan tarafından değiştirilmiş yeni ermenice adı	Ermenistan'ın devlet kararlarına esasen Osmanlı dönemine ait Türk menşeli adların değiştirilme tarihi
Ağkilse	Azad	3.01.1935
Ağcaqala	Tsaxgalanc	25.01.1978
Garakilse	Hartavan	19.04.1950
Garabulag	Yernicetap	15.07.1946
Guşçu	Keçid	12.11.1946
Garagoyun	Ferik	25.01.1978
Gamışlı	Zartong	-----
Goturbulag	Katnaxpyur	-----
Qazançı	Meğraşen	31.05.1946.
Yuxai Garxun	Crarat	4.04.1946

Aşağı Garxun	Araks	15.07.1946
Hacılar	Mrqastan	3.01.1935
Dereçiçek	Tsaxkadzor	----
Delikdaş	Tsakkar	----

tarihi alanlarda, o cümleden Anadolu'da ve çevresinde beylikler dönemiyle bağlı toponimik araştırmaların yapılması çok büyük önem taşımaktadır.

Şimdiki Ermenistan'ın inzibati arazi bölgesinde değiştirilmiş Türk menşeli tarihi coğrafi adlarla ilgili eski Osmanlı dönemine ait kaynaklarla beraber, resmi devlet belgelerine dayanan çağdaş tarihi araştırmalarda da yeterince bilgiler verilmektedir. Son dönemlerde Budag Budagov ve Giyaseddin Geybullayev'in Sovet Ermenistanı'nın resmi devlet belgelerine dayanarak birge araştırması olan "Ermenistan'da Azerbaycan menşeli toponimlerin izahlı lüğeti" (1998), Aziz Elekberlin'in "Gadim Oğuz-Türk Yurdu Ermenistan" (1994), Giyaseddin Geybullayev'in "Gadim Türkler ve Ermenistan", İbrahim Bayramov'un "Gerbi Azerbaycan'ın Türk Menşeli Toponimleri" ve başka bu gibi bir çok eserler şimdiki Ermenistanda eski Türk medeniyetinin tarihi izlerini yaşatan Sovet Ermenistan'ın resmi devlet belgeleri esasında yazılmış Osmanlı dönemi kaynakları kadar çok kıymetli tarihi eserlerdir. Bu eserlerin resmi devlet belgeleri olarak Osmanlı dönemi kaynakları ile karşılaştırılması çağdaş devir Ermenistan'da ermenileştirilerek tarihi yok edilmiş eski Türk toponimlerinin aşkarlanmasında en değerli kaynaklardır.

Vaktile Ermenistan'da yaşamış bu tarihçi ve araştırmacıların Ermenistan'ın resmi devlet kararları ve belgeleri esasında yazmış olduğu bu tarihi eserler 1987-1990'lı yıllarda ermeniler tarafından yeniden daha bir soykırıma maruz kalmış ve ata-baba yurdlarından, şimdiki Ermenistan'dan sonuncu defa zorla çıkarılmış Azerbaycan türklerinin fiziki ve manevi itkilerinin sonuncu resmi kanıt belgeleri olarak çok kıymetli tarihi kaynaklardır.

Şunu da kayıt etmek gerekiyor ki, Ermenistan'ın kendi devlet arşivinde sovet dönemine ait bir çok belgelerde eski adını koruyan mevcut Türk menşeli tarihi coğrafi adların sonradan çeşitli yönlerde değiştirilmesi, tercüme edilmesi veya tam yeni adlarla evez olunmasını kanıtlayan resmi devlet kararları bu toponimlerin bir kısmının tarihi adlarının berpa olunmasına imkan yaratıyor.

Tüm bunlara rağmen bazen siyasi-idyolojik amaçla kasıtlı şekilde yok edilmiş, veya aradan kaldırılmış, saklanılmış, tarihin sayfalarından silinmiş kaynakların araştırmaların dışında kalması tarihi toponimlerin tetkikinde sorun yaratmakla beraber, bir çok durumda değiştirilmiş adların yeniden berpasının imkansız olduğunu göstermektedir. Bunun için toponimik araştırmalarda eski çağlara ait tarihi coğrafi adların berpası ve onların menşeyinin açıklanması için sadece Türk dilinde olan kaynaklardan değil, aynı zamanda, çeşitli dillerde olan, özellikle ermeni arşivlerinde saklanan eski dönem kaynaklarında ve devlet belgelerinde mevcut adların çağdaş varyantlarıyla paralel şekilde araştırılması dikkata alınması gerekiyor.

Osmanlı döneminin kaynaklarından görüldüğü gibi, XIX yüzyıldan başlayarak kadim Türk topraklarına göz diken ve bu toprakları işgal etmek arzusunu Rus sovet ordusunun yardımıyla 1990'lı yıllarda tam şekilde gerçekleştirerek ermenilerden başka hiç bir milletin yaşamadığı "Türksüz Ermenistan" gibi monodevlet yaradan ermeniler işgal etmiş olduğu tarihi Türk topraklarında eski Türk menşeli coğrafi adları değiştirmekte tarihi unutturmağa çalışmış olsalar da, eski arşiv belgeleri ve tarihi kaynaklar, özellikle Osmanlı dönemi belgeleri ve kaynakları bu tarihin silinmesine ve unutulmasına imkan vermeyecek ve bu alanda mevcut eski Türk tarihinin izlerini daha nice bin yıllarca yaşatmış olacak.

KAYNAKÇA

- AKTEPE M. *1720-1724 Oşmanlı-İran Münasebetleri Ve Silahşor Kemani Mustafa Ağanın Revan Fethnamesi*, İstanbul 1970.
- ALİYEYEV, F.M. Antiranskie vıstupleniya i borba protiv tureçkoy okkupaçii v Azerbaydjane v I-oy çetverti XVIII veka. Baku 1977.
- ALİYEYEV F., Hasanov U. *İrevan Hanlığı*, Bakı 2007.
- Azerbaycan Respublikası Nahçıvan Tarihi Atlası*, Bakı 2010.
- BAYRAMOVİ. Gerbi Azerbaycanın Türk menşeli toponimleri, "Elm", Bakı 2002.
- BİLGİLİ, Ali Sinan, *Osmanlı İnan ve Azerbaycanı. 16. Ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih*, Erzurum 2004.
- BUDAGOV B., Geybullayev G. Ermenistanda Azerbaycan menşeli toponimlerin izahlı lüçeti, "Oğuz Eli", Bakı 1998.
- BUYRUK Uzman Hasan, *Iğdır Ve Yöresinde Ermeni Mezalimi*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008.
- CELALZADE, Mustafa Çelebi "Tebakat ül-memalik fi derecati'l-mesalik" -İstanbul, Fatih Kütüphanesi N-4423.
- ÇERRAHZADE, Mehmet, Revan Müharibesi Tarihçesi, İstanbul Topkapı Kütüphanesi, Revan Köşkü. N-1290/3.
- EFENDİEV, O.A. Azerbaydjanskoe gosudarstvo Sefevidov v XVI veka. Baku 1980.
- ELEKBERLİ A., Gadim Türk-Oğuz yurdu Ermenistan, "Sabah", Bakı 1994.
- EREVANÇI Abraam, *İstoriya voyn 1721-1736 g*. Erevan 1939.
- FERZELİBEYLİ, Ş.F., *Azerbaycan ve Osmanlı İmperiyası*, Bakı 1994.
- GARAYEV, E., *İrevan hanlığı* (1747-1828), Bakı, 2010.
- GEYBULLAEV.G. K etnoçenezu Azerbaydjançev, t.1, Bakı 1991.
- GROUSSET Rene, *Bozkır İmperatorluğu*, İstanbul 1980.
- İrevan Eyaletinin İcmal Defteri, "Elm", Bakı 1996.
- İrevan Hanlığı Rusiya İşğalı Ve Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Göçürülmesi*, AMEA A.A.Bakıxanov Adına Tarih İnstisu, Bakı.
- KAŞGARLI Mahmud, *Divan-ı Lüğatü't-Türk*, TDY, Ankara 2013.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas - Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTKB, Ankara 1993.
- KOÇAŞ, M. Se'di, *Tarihte Ermeniler Ve Türk-Ermeni Münasebetleri*, Bakı 1998.
- KORKUT Kitabı Dede, Bakı 1988.
- KUNT, M.İ. *Sancaktan Eyalete 1550-165 Arasında Osmanlı Umerası Ve İl İdaresi*, İstanbul 1978.
- KÜTÜKOĞLU Bekir, Osmanlı-İnan Siyasi Münasibetleri(1578-1612), İstanbul 1993.
- MAMEDOV, S.A. Azerbaydjan i İrano-Tureçkie voynı v 1603-1636gg (po armyanskom istoçnikam). İzvestiya AN Azerb.SSR, seriya istorii, filosofii i prava, 1979, N-1,s.50-61; N-3, s.38-48.
- MEMMEDOV, R. *Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki*, Bakı 1977.
- MEMETOV. A.O. Proisxojdennii Krımskix tatar i ix yazıka. Jurnal "Gasavet", Krım, 1994.
- MUSTAFAZADE, T.T. Azerbaydjan i russko-tureçkie otnoşeniya v I-oy treti XVIII veka. Baku 1993.

Nahçıvan Sancağının Mufassal Defteri, “*Elm*”, Bakı 2001.

NOVOSELÇEV, A.P. K voprosu političeskiy graniçe Armenii i Kavkazskoy Albanii v Antiçniy period. Kavkaz i Vizantiya, Erevan 1979.

PIQAREV D.D. Alfavitny ukazatel k pyativerstnoy kart Kavkazskogo kraya. Tiflis, tipografiya K.P.Kozlovskogo, 1913.

ŞAVROV.N.N. Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkazie: predstoyaşaya rasprodaja Muganui inorodçam. SPb, 1911.

ŞOPEN İ. İstoričeskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epoxu ee pisidineniya k Rossiyskoy imperii. SPb.1852.

YAMPOLSKİY, Z.İ. K izučeniyu drevnogo puti iz Kaspiyskogo morya po reke Kure çerez Gruziiyu k Çernomu moryu. Tr. İnstituta istorii AN GSSSR, t.2, 1956.

YÜZBAŞOV. R. M. *Azerbaycan coğrafi temrinleri, Tatkikler*, Azerbaycan SSR EA, Bakı 1966.

TÜRKİYE'DE OKUTULAN LİSE TARİH DERS KİTAPLARINDA “ERMENİ SORUNU” VE “TEHCİR”

REFİK TURAN*

GİRİŞ

Anadolu'nun fethinden itibaren Anadolu'da Müslüman Türklerle bir arada yaşayan Ermeniler XIV. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devletinin yönetimi altına girmiştir. Osmanlı Devleti bu unsura karşı daima iyi davranarak haklarına, dini ve milli özelliklerine saygı göstermiş ve onları devlet içinde önemli görevlere getirmiştir.

İlk olarak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı yönetiminin Kürtleri zorunlu iskâna tâbi tutma politikalarından zarar gördüklerini ileri sürmeleriyle başlayan Ermeni huzursuzlukları kısa süre içinde aşamalı olarak önce özerklik sonra da bağımsızlık talep eden bir milliyetçi harekete dönüşmüş¹ ve bir süre sonra Ermenilerin bağımsızlık arzuları Rusya'nın Doğu Anadolu ve Mezopotamya'yı hedef alan yayılmacı politikasının en gözde aracı haline gelmiştir. Böylece daha sonraları *Ermeni sorunu* olarak adlandırılan Ermeni bağımsızlık hareketleri daha başından itibaren Rusya başta olmak üzere Avrupa devletlerinin sömürgecilik anlayışlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.²

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Doğu Anadolu illerini işgal eden Rusya bu bölgelerde yaşayan Ermenileri özerklik vaadiyle kendi yanına çekmiş, bu savaş sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarına da Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılacağına dair hükümler koydurtmuştur. Bu savaş, o zamana kadar Osmanlı Devletinin iç sorunu olarak görülen Ermeni ıslahatı sorununun Rusya'nın önyak olması sonucu uluslararası bir sorun haline dönüşmesi sonucunu doğurmuştur.³

Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeniler Rusya'nın desteğiyle başta *Hınçak* ve *Taşnaksutyun* olmak üzere çeşitli cemiyet ve çeteler kurmak suretiyle Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Büyük Ermenistan amaçlarına ulaşmak için her türlü yonteme başvurmuşlardır. Bu cemiyet ve ihtilalci örgütlerin kurulmasında Rusya'da ve özellikle Kafkasya'da hüküm süren ve Rusya Ermenilerini etkileyen ihtilâl fikirlerinin de etkisi olmuştur. Bu dönemde yurt dışında yayınlanan ve Türkiye'ye de gönderilen ihtilâl fikirlerini yayan gazeteler ile doğu vilayetlerinde açılan misyoner okulları genç kuşak Ermenilerde ihtilâl fikirlerinin yayılmasında önemli rol oynamışlardır.⁴

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler ABD Öğretim Üyesi,

1 *Stefanos Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar, 2. Baskı, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 279.*

2 *Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu 1914-1923, Ankara 1991, s.18*

3 *Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.199.*

4 *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, Hazırlayan: Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s.13.*

Birinci Dünya Savaşı'na kadar Avrupa kamuoyunun ilgisini çekmek ve Avrupa devletlerinin müdahalelerini sağlamak için giriştikleri isyan ve tedhiş hareketlerini aralıksız sürdüren Ermeniler daha Birinci Dünya Savaşı'nın başında Rusya'nın yanında yer alarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaşılmaya başlamışlardır. Savaşın başında Rusya'daki Ermeniler Rus ordusunda silah altına alınırken Türkiye'deki Ermeniler her biri bin kişiden oluşan dört gönüllü birliği oluşturarak Rus ordularıyla birlikte Osmanlı ordusuna karşı savaşmışlardır. Sayısal güçleri önemsiz gibi görülmeyle birlikte bu birlikler önce araziye iyi tanıyan öncüler olarak kullanıldıkları, daha sonra ise Kürt ve Ermeni nüfus ile karşı karşıya gelen bütün kritik çatışmalarda kullanıldıkları için siyasi rolleri sayısal rollerinden çok daha büyük olmuştur.⁵

20 Nisan 1915 tarihinde Van isyanının başlaması üzerine bu olayları başlatan ve Ermenileri silahlandıran komite yuvalarını dağıtmak için 24 Nisan 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti vilayetlere ve mutasarrıflara bir genelge göndererek Ermeni komitelerinin kapatılmasına, belgelerine el konulmasına, liderleri ile zararlı faaliyetleri bilinen Ermenilerin tutuklanmasını, bunlardan buldukları yerlerde kalmaları sakıncalı görülenlerin uygun yerlerde toplanmasını ve tutuklananların askeri mahkemelere sevkini istemiştir. Dahiliye Nezaretinin bu talimatı üzerine İstanbul'da 235 kişi tutuklanmış ⁶ ve bu tutuklananlardan bir kısmı daha sonra Ankara ve Çankırı'ya yerleştirilmiştir.⁷ Ermenilerin her yıl katliam yıl dönümü olarak andıkları 24 Nisan gerçekte bu tutuklamaların yıl dönümüdür.

Vandaki isyan bütün hızıyla devam ederken, diğer bölgelerde de Ermeniler isyan ediyor, yol kesiyor ve Müslüman köylerini basarak halkı katlediyorlardı. Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisinde meydana gelen olayları önleyemiyordu. Bu nedenle başkumandan Enver Paşa Dahiliye Nezaretine bir yazı yazarak Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde başka bölgelere dağıtılmalarını talep etmiştir.⁸

Bu talep karşısında Dahiliye Nazırı Talat Paşa, durumun nezaketini de dikkate alarak geçici bir kanun çıkmadan ve Meclis-i Vükela kararı olmadan bütün sorumluluğu üzerine alarak Ermeni tehcirini başlatmıştır. Ancak bir süre sonra Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldükleri iddialarıyla Osmanlı hükümetine baskılar yapmaları üzerine tehcirin sorumluluğunu daha fazla tek başına taşıyamayacağını anlayan Talat Paşa'nın Sadaret makamına verdiği tezkere üzerine 27 Mayıs 1915 tarihinde *Vakt-i seferde icraat-i hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkât* çıkarıldı ve yürürlüğe kondu. 10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan talimatname ile de tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alınmıştır.⁹ Osmanlı hükümeti gerek yolculuk esnasında gerekse yeni iskan bölgelerine yerleştirilmeleri esnasında Ermenilerin ihtiyaçları için gereken parayı Muhâcirat tahsisatından karşılamış, Ermeni muhacirlerin katiyen sefalet çekmemeleri için elinden geleni yapmıştır.¹⁰

5 Yerasimos, *a.g.e.*, s.282

6 Gürün, *a.g.e.*, s.213

7 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994, s. 7.

8 *A.g.e.*, s.7-8.

9 *A.g.e.*, s.8

10 Ahmet Akgündüz, Said Öztürk ve Recep Kara, **Sorularla Ermeni Meselesi**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV) Yayınları, İstanbul, 2008, s.323.

Tehcir doğrudan doğruya cephelerin güvenini sarsacak bölgelerde; Kafkas ve İran cephesinin gerisinde bulunan Erzurum, Bitlis ve Van bölgeleri ile Sina cephesi gerisinde bulunan Mersin ve İskenderun bölgeleri olmak üzere bölgede uygulanmıştır. Zira, Ermeniler bu bölgelerde düşmanla iş birliği yaparak onların faaliyetlerini kolaylaştırıyorlardı. Sonradan bu uygulama isyan çıkaran Ermeni komitecilerine yataklık eden diğer vilayetlerdeki Ermenileri de kapsama içine aldı.¹¹

Dahiliye Nezareti, önce ilgili vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği emirle kış dolayısıyla 25 Kasım 1915 tarihinden itibaren sevkiyatın geçici olarak durdurulmasını; 15 Mart 1916'da gönderdiği bir şifre telgrafla ise idari ve askeri maslahat gereği bundan sonra ne sebeple olursa olsun hiçbir Ermeni'nin sevk edilmemesini isteyerek sevk ve iskân işlerine son vermiştir.¹²

Bu çalışmada *Ermeni sorunu* ve *tehcir* konularının Türkiye'de Ortaöğretim kurumlarında okutulan tarih ders kitaplarına yansımaya şekli ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmada genel tarama modeli¹³ kullanılmış olup, yazılı bir materyal olan öğretim programları ve ders kitapları üzerinde çalışıldığı için araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsayan¹⁴ doküman incelemesi yönteminden yararlanılmıştır.

Türkiye'de ortaöğretim okullarında okutulan tarih ders kitapları genel olarak iki kategoriye ayrılabilir. Bunların ilki en eski çağlardan Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar geçen süredeki tarihsel olayları kapsayan Tarih dersi, diğeri ise Kurtuluş savaşı ve sonrasındaki yakın dönem tarihi kapsayan ve zaman içerisinde Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük gibi farklı isimler altında okutulan derstir. Bu nedenle Ermeni sorunu ve tehcir konularının ders kitaplarına nasıl yansıdığına ortaya koymak için her iki kategorideki ders kitaplarından oluşan bir örneklem oluşturulmuştur. Örnekleme dâhil edilen ders kitapları şunlardır: 1. Mükerrer Kâmil Su- Kâmil Su, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (1967), 2. Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (1974), 3. Mükerrer Kâmil Su- Ahmet Mumcu, *T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük* (1996), 4. Kemal Kara, *Liseler için T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük 1*, (2001), 5. İdris Akdin, Muhittin Çakmak, Mustafa Genç, *T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük, Lise3* (2009), 6. Emin Oktay, *Tarih Lise III, Yeni ve Yakınçağlar* (1967), 7. Emin Oktay, *Tarih Lise III*, (1967), 8. Kazım Yaşar Koprıman (Koord.) Bahaeddin Yediyıldız, Yurdagül Alpaslan, H. Yavuz Ercan, Özer Ergenç, Reşat Genç, Özkan İzgi, Halil Metin, Rifat Önsoy ve Rifat Turgut, *Ders Geçme ve Kredi Sistemi Uygulayan Ortaöğretim Kurumları için Tarih Ders Kitabı Lise 2*, (1995), 9. Nevin Ergezer, *Liseler İçin Tarih 2*, (1996), 10. Niyazi Akşit, *Tarih Lise III*, (1988), 11. Kemal Kara, *Osmanlı Tarihi 1*, (1996) ve 12. Vicdan Turan, İlhan Genç, Mehmet Çelik, Celal Genç ve Şenol Türedi, *Ortaöğretim Tarih 10. Sınıf*, (2014).

Ders kitaplarının incelenmesi sonucunda elde edilen veriler bir nitel araştırma veri analiz yöntemi olan *içerik analizi* yoluyla değerlendirilmeye tâbi tutulmuştur. Sonuç olarak elde edilen bulgular *Lise tarih ders kitaplarında Ermeni sorunu ve tehcir* kategorisi altında a) Lise tarih ders kitaplarında Ermeni sorunu ve tehcir, b) *Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük ders kitaplarında Ermeni sorunu ve tehcir* alt kategorileri altında ele alınarak değerlendirilmeye tâbi tutulmuştur.

11 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.9

12 *Akgündüz vd. a.g.e.*, s.350.

13 Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Metodu*, Hacettepe Taş Kitapçılık, Ankara 1984, s.79

14 Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yay., Ankara 2003, 140.

A. LİSE TARİH DERS KİTAPLARINDA “ERMENİ SORUNU” VE “TEHCİR”

1. Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitaplarında “Ermeni Sorunu” ve “Tehcir”

1981 yılında Ermeni sorunu konusunun *Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi* dersi öğretim programına alınmasından önce liselerde okutulan *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* ders kitaplarında *Ermeni sorunu ve tehcir* konularına yer verilmemekteydi.

Örneklemeimize dahil edilen ders kitaplarından en eski basım tarihine sahip olan Mükerrerem Kâmil Su ve Kâmil Su tarafından yazılan *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* ders kitabında genellikle Ermenilerin faaliyetlerinden dolayı olarak bahsedilmekte ancak *İstiklâl Savaşı* konusunda *Doğuda Ermenilere karşı girilen savaş* başlığı altında Ermenilerin faaliyetleri hakkında doğrudan bilgiler verilmektedir. Bu ders kitabında *azınlıkların çalışmaları başlığı altında yüzyıllarca Türk vatandaşı olarak yaşamış, Türk topraklarının bütün nimetlerinden yararlanmış olan azınlıklardan bir kısmı da her türlü çareye başvurarak Türk topraklarının işgal kuvvetleri arasında paylaşılmasına, bir an önce Türk milletinin mahvolmasına ellerinden geldiği kadar çalışıyorlardı. ...* şeklinde sitemkar bir ifadeye yer verilmekte ve daha sonra ağırlıklı olarak Rumların, özellikle *Mavri Mira* ve *Pontus* cemiyetlerinin yıkıcı faaliyetlerinden söz edilmektedir. Bu bölümde Ermeni Patriği Zaven Efendi ile ilgili olarak; *o da Rumlarınkine benzeyen çalışmalar ile Mavri Mira Cemiyetinin işini kolaylaştırıyor, ona elinden geldiğince yardım ediyordu* ifadelerine yer verilmektedir.¹⁵

Bu ders kitabında Ermenilerden dolayı olarak bahsedilen ikinci konu *Şark Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti*'dir. Bu başlık altında cemiyetin amaçları, Doğu illeri halkının dinî, siyasî ve tarihî haklarını bütün dünyaya duyurarak bu hakları dünya önünde savunmak, bazı doğu illerinin Ermenilere verilmesine kesin olarak engel olmak, ilmî araştırmalarla Doğu illerindeki Türklerin sayıca Ermenilerden çok daha fazla olduğu ve Türklerin çok daha eski bir tarihe ve uygarlığa sahip olduklarını ispata çalışmak olarak sıralanmaktadır.¹⁶

Bu ders kitabında ve daha sonra yazılacak tüm diğer ders kitaplarında da vurgulanan konu Güney cephesinde Ermenilerin Fransızlarla işbirliği yaptığı konusudur. Ders kitabında Fransızların Güneyde Adana ve Mersin'i işgal etmeleri sırasında Ermenilerden oluşturdukları bir alayı da ileri sürdükleri ve bu Ermenilerin cana kıyıcılıklarının halkı dehşete düşürdüğü ifade edilmektedir. Güneyde bu gelişmeler yaşanırken aynı tarihlerde Doğu illerinde Ermenilere, Samsun ve dolaylarında ise işgal kuvvetleri ve Pontusçulara karşı mücadele yürütülmekteydi.¹⁷ Osmanlı Devletini parçalamayı amaçlayan Sevr Antlaşması ile ilgili bilgiler verilirken bu antlaşma ile Giresun'un doğusundan, Erzincan ve Muş'un batısından Elmalı, Bitlis ve Van Gölünün güneyinden geçen sınır hattının doğusunda kalan yerlerin Ermenistan'a bırakıldığı belirtilmektedir.¹⁸

Bu ders kitabında *İstiklâl Savaşı* ünitesinde *Doğuda Ermenilere karşı girilen savaş* başlığı altında Rusya'da Bolşevik devriminin gerçekleşmesinden sonra Güney Kafkasya'da Erivan, Gümrü, Kars şehirleri ve dolaylarında bir Ermenistan devleti kurulduğu ve

15 Mükerrerem Kâmil Su- Kâmil Su, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Kanaat Yayınları, İstanbul 1967, s.10.

16 *A.g.e.*, s.12.

17 *A.g.e.*, s.50.

18 *A.g.e.*, s.60.

Ermenilerin Doğu Anadolu'yu da topraklarına katma gayretine giriştikleri belirtilmektedir: “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletini yenilgiye uğratmış olan İtilâf devletleri Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van illerini içine alan doğu topraklarımızı yeni kurulan Ermeni devletine vermediği vaat etmişlerdi. Ermeniler kendilerine vaat edilmiş olan bu toprakları bir an önce ele geçirmek için her türlü saldırılarda bulunuyorlardı. Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalandığı 1918 yılından beri gerek Ermeni devleti sınırları içinde kalan gerekse sınır yakınında bulunan Türkleri türlü bahanelerle ve işkencelerle öldürmekten geri durmuyorlardı.”¹⁹

Nitekim 1920 yılına gelindiğinde Ermenilerin saldırılarını büsbütün artırmaları üzerine TBMM Hükümeti Ermenistan seferine karar vermiştir. 28 Eylül 1920 sabahı ileri harekate başlayan Türk ordusu iki gün içerisinde Kars şehrini ele geçirek Gümrü'ye girmiştir. Ermenilerin ateşkes önerisi üzerine ateşkes görüşmeleri başlamış ve 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile 1878 Berlin Antlaşması ile Ruslara bırakılan Kars ve dolayları geri alınmıştır.²⁰

Bu kategoride incelediğimiz ikinci ders kitabı Enver Ziya Karal tarafından yazılan ve 1974 yılında basılmış *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* isimli ders kitabıdır.²¹ Bu ders kitabında da Ermenilerden ilk olarak *Azınlıkların yıkıcı çalışmaları* başlığı altında bahsedilmiştir. . Bu başlık altında Ermenilerin de Rumların yıkıcı faaliyetlerine paralel olarak çalıştıkları ve *Mavri Mira* ile ilişki halinde olan Ermeni patriği Zaven Efendi'nin Rumlarınkine benzer bir teşkilat kurduğu belirtilmektedir.²² *Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* başlığı altında cemiyetin kuruluş nedenleri bir önceki ders kitabıyla aynıdır. Daha önceki ders kitaplarında *Erzurum Kongresi* başlığı altında Ermenilerden hiç bahsedilmeyen bu ders kitabında *Kongre niçin toplandı?* başlığı altında şu açıklamalara yer verilmiştir:

“Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesinde vilayet-i sittede karışıklık çıktığı takdirde bu vilayetlerin herhangi bir kısmını işgal hakkını itilâf devletleri muhafaza ederler. denmişti. Söz konusu vilayet-i sitte Doğu Anadolu'nun Erzurum, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas ve Van vilayetleri idi. Mütareke belgesinin İngilizce metninde altı vilayet the six Armenian vilayets yani altı Ermeni vilayeti diye geçmişti. Bu da İtilâf devletlerinin Doğu Anadolu'da büyük bir Ermenistan kurmak hülyasında bulduklarını yeter derecede açıklamakta idi. Doğu Anadolu'nun taşı toprağı tarihi, halkı ve kültürü ile Türk olmasına rağmen Wilson prensiplerinin de ruhuna aykırı, Ermenilere bol keseden armağan edilmek istenmesi mütarekenin imzalanmasını takibeden günlerde İstanbul Vilayet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasına sebep olmuştu.”²³

Bu ders kitabında *Güney Anadolu Cepheleleri* başlığı altında güney illerinde Ermenilerin faaliyetlerine ayrılan yer önceki kitaplara oranla oldukça genişlemiştir. (yaklaşık yedi sayfa) İngilizlerin güney illerini Fransızlara devretmesinden sonra Fransızların girdikleri yerlerde Türklerle karşı Ermenilerle iş birliği yaptıkları ifade edilmektedir:

“Fransızların esas maksadı halkının yüzde doksanı Türklerle meskûn olan bu bereketli bölgeyi sömürge haline getirmektir. Türklerin kendilerine boyun eğmeyeceklerini bildikleri için Ermeni azınlığa dayanarak Türk nüfuzunu kırarak hareketlere girişmeyi kendilerince gerekli ve faydalı buldular. Ermenilerden bir intikam alayı kurulmasına müsaade

19 A.g.e., s. 66.

20 A.g.e., s. 67.

21 Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974.

22 A.g.e., s. 6.

23 A.g.e., s. 39.

ettiler ve Ermenilerin Türklere zulüm ve hakaret yapmasına göz yumdular. Türk askeri terhis edilmiş olduğu için Ermenilere karşı direnme olarak gördükleri Türk jandarmasını Fransız subayların emrine verdiler ve hatta Kafkasya'da, Bulgaristan'da çeteciliği meslek edinmiş olup Kilikya'ya gelen Ermenilerden polis ve jandarma kuvvetleri teşkil ettiler. Bundan başka Türk eşrafından birçoklarının mallarını Ermeni malıdır diyerek ellerinden aldılar.²⁴

Ders kitabında Antep cephesi, *Urfa müdafaası, Maraş savunması* başlıkları altında da Fransızların Ermeni azınlığa dayanarak Türklere karşı zulüm yaptıkları belirtilmektedir.²⁵ *Sevr Antlaşması hazırlıkları, Paris Barış Konferansı Çalışmaları* başlığı altında Paris'teki barış konferansının Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını prensip olarak kabul ettiği ve Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devletinin kurulmasını karar altına aldığı belirtilmektedir. Bu konferansta Ermeni delegeleri Adana, İskenderun, Cebeli Bereket, Kozan, Maraş, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput ve Trabzon'u içine alacak bir Ermeni devletinin kurulmasını istemişler,²⁶ , Damat Ferit Paşa ise Konferansta 17 Haziran 1919 tarihinde yaptığı konuşmasında Türkiye'nin Anadolu'da bir Ermenistan devleti kurulması için görüşmeye hazır olduğunu fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını kabul edemeyeceğini, Arap eyaletlerinin muhtariyet verilerek suretiyle Türk yönetimi altında kalması gerektiğini ifade etmiştir.²⁷ *Sevr Muahedesinin hükümleri başlığı altında ise Doğu Anadolu vilayetlerinin bir kısmında hür ve bağımsız bir Ermenistan kurulacaktır. Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır Birleşik Amerika devletleri cumhurreisi Wilson'un hakemliğine bırakılmıştır.* İfadesine yer verilmiştir.²⁸

Bu ders kitabında *Ermenistan ile savaş ve Gürcistan ile Anlaşmazlıkların çözülmesi* başlığı altında Kafkasya'nın güneyinde Erivan, Gümrü ve Kars dolaylarında bir Ermenistan devleti kurulduğu belirtilmekte ve şu bilgiler verilmektedir: *Bu devlet Taşnak Partisi tarafından idare edilmekte ve İtilâf devletlerinin yardımını görmekteydi. Ermeni devleti Türkiye'nin geçirmekte olduğu bunalımı fırsat bilerek Türklere karşı düşmanca hareketlerde bulunuyordu. En çok Mondros mütarekesinden sonra Ermenistan'da veya ona yakın yerlerdeki Türklerin öldürülmesine sistemli bir şekilde girişilmişti. ... Sonuç olarak Ermenistan üzerine taarruza geçilmiş ve Ermenilerin barış istemesi üzerine iki taraf arasında Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır.*²⁹

1981 yılında gerçekleştirilen program değişikliğinden sonra yazılmış ders kitaplarından burada ele aldığımız ilk kitap Mükerrrem Kâmil Su ve Ahmet Mumcu tarafından yazılan Liseler için *T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük* ders kitabıdır. ³⁰ 1996 yılında basılmış bu kitabın on yedinci baskı olduğu göz önüne alındığında yeni programa göre yazılmış ilk ders kitaplarından birisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu ders kitabında öğretim programındaki ele alınış şekline sadık kalınarak Ermeni sorunu Osmanlı devleti döneminden başlayarak üç alt başlık altında ele alınmakta, daha önce incelediğimiz ders kitaplarında olduğu gibi farklı konularla bağlantılı ve dolaylı olarak da Ermenilerle ilgili konulara yer verilmektedir. Bu ders kitabında Ermenilerle ilgili ilk konu *Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması*

24 *A.g.e.*, s.74.

25 *A.g.e.*, s.75-79.

26 *A.g.e.*, s.88.

27 *A.g.e.*, s.88.

28 *A.g.e.*, s.91.

29 *A.g.e.*, s.101.

30 Mükerrrem Kâmil Su- Ahmet Mumcu, *Liseler için T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük*, On yedinci baskı, MEB Devlet Kitapları, Emel Matbaacılık, Ankara 1996.

tasarıları başlıktır. Rusların Doğu Anadolu ve Boğazları almak istediği, ancak 1917 yılında savaştan çekilmeleri üzerine paylaşım planında değişikliğe gidildiği, Doğu Anadolu'nun parçalanarak burada Ermenilere de bir yurt verilmesinin tasarlandığı belirtilmektedir.³¹ *Erzurum Kongresi ve Önemi* başlığı altında İtilâf devletlerinin Doğu Anadolu'yu parçalamak istedikleri, Ermenilerin de İtilâf devletlerinin bu kararına güvenerek Doğu Anadolu illerine saldırmaya başladıkları ifade edilmektedir. Bu saldırılar karşısında Mustafa Kemal önce Doğu Anadolu'daki direniş hareketlerini birleştirmeyi, sağlanacak bu birliği daha sonra tüm vatana yaygınlaştırmayı düşünmüştür.³²

Ders kitabında *Azınlıkların çıkardıkları ayaklanmalar* başlığı altında Fransızların desteğiyle 10 Temmuz 1920'de Adana'ya giren *Ermeni İntikam Alayı'nın* anlatılması güç zulümler yaptığı, aynı tarihlerde Doğu Anadolu'ya sınırdaş olan Ermenilerin hem doğrudan doğruya savaş açtıkları hem de herkesi Anadolu hareketine karşı kıskırttıkları dile getirilmektedir.³³ *Sevr Barış Antlaşması* başlığı altında bu anlaşmanın hükümleri sayılırken *Doğu Anadolu'da iki yeni devlet kurulacaktı* ifadesine yer verilmekte fakat kurulacak olan bu devletlerin isimleri zikredilmemektedir. Bu anlaşmaya olan tepkilerden bahsedilirken de Rumlar ve Ermeniler için bu anlaşmanın elverişli olduğu, dolayısıyla onların bu durumdan çok memnun oldukları, işgal devletlerinin de artık *Doğu sorunu'nun* çözüldüğü kanısına vardıkları ifade edilmektedir.³⁴

Ders kitabının Muharebeler ve sonuçları ünitesinde Ermeni sorunu Birinci Dünya Savaşı'na kadar Ermeni sorunu, Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni sorunu ve Kurtuluş Savaşı'nda Ermeni sorunu ve Gümrü Anlaşması alt başlıkları altında ele alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Ermeni sorunu başlığı altında Doğu Anadolu'da Osmanlı vatandaşı olarak yaşayan Ermenilerin bu devletin örneğine az rastlanır hoşgörülü siyaseti nedeniyle XIX. yüzyılın başlarına kadar mutlu bir hayat sürdürdükleri, Batı Anadolu'ya özellikle İstanbul'a rahatça yerleşebildikleri, çeşitli devlet görevlerine alındıkları, paşalık, yargıçlık, bakanlık görevlerinde bulunan Ermenilerin olduğu belirtilerek Rusya'da yaşayan Ermenilerin durumlarıyla kıyaslanmaktadır: Rusya'daki Ermeniler büyük bir baskı altında yaşarken Osmanlı Ermenileri dinlerinin gereklerini hiçbir engellemeye uğramadan yerine getirir, dillerini serbestçe konuşurlardı. Bütün azınlıklar gibi Ermeniler de askere alınmazlardı. Vatanın gerçek sahibi Türkler bile onlar kadar rahat ve hür değildiler. Osmanlı Ermenileri bu mutlu durumdan çok memnundular. Türklerle iç içe yaşıyorlardı ve çok iyi anlaşıyorlardı. Öyle ki bazı Ermeniler ana dillerini bile unutmuştu.³⁵

Ermeniler Fransız ihtilâlinden etkilenmemişler ancak Doğu Anadolu'da gözü olan Rusların kıskırtmasıyla XIX. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'nun bazı yerlerinde bazı ufak tefek ayaklanmalar çıkarmışlardır. XX. yüzyılın başlarında ise İngiliz ve Ruslar ortak çıkarları gereği Ermenileri kıskırtmışlar ve bunun sonucunda Doğu Anadolu'da Ermeni komiteleri kurulmaya başlanmıştır. Şefleri Rusya'da eğitilen bu komiteler Osmanlı padişahı II. Abdülhamit'e 1905 yılında suikast düzenlemişlerse de başarılı olamamışlardır. *İşte Osmanlı Devletinde kıskırtmalar sonucu en son ayaklanan millet Ermenilerdir. Ancak onların amaçlarına varmaları mümkün değildi. Çünkü Ermenilerin Bulgarlar, Yunanlar veya Araplar gibi nüfusça çoğunlukta oldukları bir vatanları yoktu. Yüzyıllar boyunca kendi istekleriyle her yana yayılmışlardı.*³⁶

31 A.g.e., s. 39.

32 A.g.e., s. 82.

33 A.g.e., s.112.

34 A.g.e., s.119.

35 A.g.e., s.125.

36 A.g.e., s.125.

Birinci Dünya savaşında Ermeni sorunu başlığı altında Ermeni sorununun Birinci Dünya Savaşı yıllarında büyük boyutlara ulaştığı belirtilerek Osmanlı hükümetinin aldığı önlemler ve *tehcir* hakkında bilgiler verilmektedir:

“Bu savaşta Doğu Anadolu’da Ruslarla çarpışıyorduk. Ruslar işlerini kolaylaştırmak için Doğu Anadolu’daki Ermenileri bir maşa gibi kullandılar. Onlara buldukları bölgelerde bağımsız olacakları düşüncesi açıklanmış, böylece Ermenileri Ruslarla birlikte günahsız Türk komşuları üzerine saldırtmışlardır. Ermeni komitecileri gözü dönmüş biçimde pek çok Türk kentini, kasabasını, köyünü basmış, çocuk, yaşlı, kadın demeden on binlerce Türk’ü öldürmüştür. Osmanlı Ermenilerinin bu tutumu Ruslarla olan savaşı güçleştiriyordu. Bu nedenle Osmanlı hükümeti Doğu Anadolu’da yaşayan Ermenilerin savaş alanı olmayan Suriye’ye zorunlu olarak göç ettirilmelerine karar verdi (1915). Bu çok yerinde bir karardı. Osmanlı ordusu kendisini ve vatanını güvenlik altına almak için bu işi yapıyordu. Eğer Ermeniler buldukları yerlerde eskiden olduğu gibi rahat otursalardı Hükümet bu tedbirleri almak zorunda kalmazdı.”³⁷

Kazım Karabekir Paşa Ermeni saldırılarını önce durdurmuş, sonra da onları Doğu Anadolu’dan atmıştır. Ermeniler daha fazla dayanamayarak Barış talebinde bulunmuşlar ve 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır. *Böylece Gümrü Barışını kendi rızalarıyla imzalayan Ermeniler Doğu Anadolu’daki her türlü isteklerinden kendi rızalarıyla vazgeçmişlerdir.*³⁸

Bu ders kitabında *Güney cephesindeki çarpışmalar* başlığı altında Ermenilerin Adana, Antep, Urfa, Maraş ve Adana illerindeki faaliyetleri hakkında bilgiler verilmektedir. Burada verilen bilgilere göre bu bölgeleri İngilizlerden devralan Fransızlar, Mısır ve Suriye’den getirdikleri Ermenileri teşkilatlandırarak Türklerin üzerine saldırtmış, kendi topraklarında Fransızları ve Ermenileri görmeye katlanamayan bölge halkı ise tüm güçleriyle *Kuvay-i milliye* yanında yer alarak Fransızlara ve Ermenilere karşı mücadele etmişlerdir.³⁹

Kemal Kara tarafından yazılan Liseler için *T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük* ders kitabında⁴⁰ Ermeniler ile ilgili konuların yer aldığı bağlam ve konular bir önceki ele aldığımız kitapla uyumluluk göstermektedir. Ders kitabında Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla ilgili olarak *Ateşkes antlaşmasının koşulları* başlığı altında; altı doğu ilinde (Erzurum, Van, Harput, Diyarbakır, Sivas, Bitlis) karışıklık çıkarsa bu illerin bir kısmını itilâf devletlerinin işgal edebilecekleri belirtildikten sonra bu maddenin asıl amacının sözü edilen illerde bir Ermenistan devleti kurulmasına zemin hazırlamak olduğu ifade edilmektedir.⁴¹ *Ateşkes antlaşmasının imzalanmasından sonra başlayan işgaller* başlığı altında İngilizlerin Fransızlarla anlaşarak Antep, Maraş ve Adana’yı Fransızlara bırakmasından sonra Fransızların bu bölgeleri işgal ederken beraberlerinde Ermenileri de getirdikleri ifade edilmektedir.⁴² Osmanlı Devleti’nin Paylaşılması tasarıları başlığı altında, Doğu Anadolu’nun yapılan gizli anlaşmalarla Rusya’ya verilmesi planlanmışken Rusya’nın 1917 yılında savaştan çekilmesinden sonra İtilâf devletlerinin burada yeni devletler kurmayı ve Ermenilere de toprak vermeyi kararlaştırdıkları ifade edilmektedir. Paris Barış Konferansına Ermeniler

37 *A.g.e.*, s.126.

38 *A.g.e.*, s.127.

39 *A.g.e.*, s.129.

40 Kemal Kara, *Liseler İçin T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük 1*, Önde Yayıncılık, İstanbul 2001, s.37

41 *A.g.e.*, s.37.

42 *A.g.e.*, s.38.

de davet edilmiş ve konferansa sundukları asılsız belgeler doğruymuş gibi kabul edilmiştir. İtilâf devletlerinin asıl niyetleri ise kurulacak yeni devletlerin kendilerini yönetecek durumda olmadıklarını ileri sürerek himayeci devlet sıfatıyla bu bölgelere sahip olmaktı.⁴³

Bu ders kitabında azınlıklar tarafından kurulan cemiyetler sayılırken ilk defa Ermeni Hınçak Komitesi ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Burada, Paris Barış Konferansı'nda Ermeni temsilcisi Bogos Nubar'ın Osmanlı Devleti'nin doğudaki topraklarını Ermeniler için istediği, Ermenilerin amaçlarının Kilikya (Çukurova), Maraş, Erzurum, Bitlis, Van, Harput ve Diyarbakır'ı içine alacak bir devlet kurmak olduğu, bu amaçlarından bugün de vazgeçmedikleri belirtilmektedir: *Ermeniler günümüzde de bu amaçlarından vazgeçmiş değildiler. Bu amaçlarını gerçekleştirme doğrultusunda ülkemizin bütünlüğüne yönelik terör olaylarını desteklemektedirler.*⁴⁴ Bu ders kitabında da Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin amacının Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasını engellemek olduğu, Erzurum Kongresi ve önemi başlığı altında ise Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 24. maddesi hatırlatılarak bu maddenin asıl amacının bir Ermenistan devleti kurulmasına zemin hazırlamak olduğu belirtilmekte ve Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bu duruma engel olmak üzere kurulduğu yinelenmektedir.⁴⁵

Ders kitabında *Sevr Barış Antlaşması ve önemli maddeleri* başlığı altında İtilaf devletlerinin Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını kararlaştırdıkları ve Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devletinin kurulmasını ilke olarak kabul ettikleri belirtilmektedir. Konferansta Ermeni temsilcilerin Adana, İskenderun, Kozan, Maraş, Bitlis, Erzurum, Van, Diyarbakır, Elazığ ve Trabzon'u kapsayan bir Ermenistan kurulmasını isterken, Türk tarafının görüşlerini dile getiren Damat Ferit Paşa'nın da Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmekle suç işlediğini, ancak bundan itihatçıların sorumlu olduğunu ileri sürerek Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da bir Ermenistan kurulması için görüşmeye hazır olduğunu ve Arap bölgelerine özerklik verilmek suretiyle Türk yönetiminde kalmaları gerektiğini belirttiği ifade edilmektedir.⁴⁶ *Sevr Antlaşması'nın imzalanması* başlığı altında Doğu Anadolu'da sınırları ABD başkanı Wilson tarafından belirlenecek olan bir Ermenistan devleti ile doğuda Kürdistan adında bir devletin kurulacağı belirtilmektedir.⁴⁷

Bu ders kitabında da öğretim programına uygun olarak Ermeni sorunu ve Ermenilerle savaş konusu Birinci Dünya Savaşı'na kadar Ermeni sorunu, Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni sorunu ve Kurtuluş savaşında Ermeni sorunu ve Gümrü Antlaşması alt başlıkları halinde ele alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Ermeni sorunu başlığı altında Ermenilerin devlete olan bağlılıkları nedeniyle millet-i sadıka olarak adlandırıldıkları, özellikle şehirlerde yaşayanların ticaret, sanayi, kuyumculuk ve bankacılık yaptıkları, dış ticaretin büyük kısmını ellerinde bulundurdukları, 1856 Islahat Fermanı ile memur ve asker olma hakkını da alan Ermenilerden Maliye, İçişleri, Dışişleri ve Bayındırlık bakanlığı yapanlar bile olduğu belirtilmektedir. Ermeni sorunu ilk kez 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'nun bazı şehirlerini ele geçiren Rusların buralarda yaşayan Ermenileri kışkırtmasıyla ortaya çıkmış, bilhassa Ermeni Patriği Nerses'in, Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarına Ermeni nüfusunun bulunduğu yerlerde ıslahat yapılması ile ilgili maddeyi koydurtması Ermeni sorununu ön plana çıkartmıştır. Böylece Rusya kurulacak bir Ermenistan ile güneye,

43 *A.g.e.*, s.40-42.

44 *A.g.e.*, s.50.

45 *A.g.e.*, s.103.

46 *A.g.e.*, s.140.

47 *A.g.e.*, s.141.

Akdeniz'e ulaşmayı düşünürken, İngiltere ise bağımsız bir Ermenistan düşüncesiyle Rusya'nın Akdeniz'e ulaşmasını engellemek istemekteydi. Ermeniler çok geçmeden kıskırtmaların da etkisiyle ihtilâlcı komiteler kurarak tedhiş hareketlerini başlatmışlardır. Ders kitabında Ermenilerin Erzurum, Kumkapı, Merzifon, Yozgat, Kayseri, Çorum ve Van'da çıkardıkları olaylar, 1896'da Osmanlı Bankasını basarak Avrupa devletlerinin müdahalelerini sağlamaya gayretleri, 1905 yılında Padişah II. Abdülhamit'e suikast girişimleri ve 1909'da Adana'da çıkardıkları isyanlar hakkında bilgiler verilmektedir.⁴⁸

Bu ders kitabında *Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni sorunu* başlığı altında *tehcir* konusu nispeten daha yüzeysel bir şekilde ele alınmıştır:

“Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Ruslar, Doğu Anadolu'da ilerleyince Ermenilere isyan fırsatı doğdu. Hazırlıklarını savaş öncesinde olan Ermeni çeteleri Rusların yanında yer aldılar. İlk isyan 17 Ağustos 1914'te Zeytun'da (Süleymanlı) çıktı. Maraş'taki Ermeni askerleri de silahlarıyla birlikte bunlara katılarak Türk köylerini basarak halkı öldürmeye başladılar. Nisan 1915'te Van'da ayaklanan Ermeniler buradaki Türk nüfusunu katlettiler. Bu durum karşısında Osmanlı hükümeti Doğu Anadolu'daki Ermenilerin savaş alanı olmayan Suriye'ye göç ettirilmelerine karar verdi. (*Tehcir kanunu* 14 Mayıs 1915)⁴⁹

Kurtuluş Savaşı'nda Ermeni sorunu ve Gümrü Antlaşması başlığı altında, Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla Türk ordularının Kafkasyadan çekilmesi sonucu bu bölgede Ermenistan ve Gürcistan devletlerinin kurulduğu, Taşnak Partisi tarafından yönetilen Ermenistan'ın İtilaf devletlerinden de yardım gördüğü belirtilmektedir. Ermenilerin Doğu bölgelerinde yeniden saldırılara ve katliamlara girişmeleri üzerine TBMM harekete geçilmese karar vererek Kazım Karabekir Paşayı Doğu cephele komutanlığı görevine getirdi. 28 Eylül 1920'de Ermenilere karşı harekete geçen Türk kuvvetleri Kars ve Batum'u ele geçirmiş, sonuçta Ermenistan ile 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Ermeniler Türk toprakları üzerindeki iddialarından vazgeçip Sevr Barış Antlaşmasını tanımadıklarını kabul ve ilân ettiler.⁵⁰

Bu ders kitabında da Ermenilerin faaliyetlerine yer verilen son konu *Güney cephesinde Maraş ve Urfa'nın kurtarılması, Antep savunması* başlığı altındadır. Burada verilen bilgilere göre İngilizlerin bu bölgeleri Fransızlara bırakmasından sonra Fransızlar Ermenileri silahlandırıp yanlarına alarak öldürme ve yağma olaylarına girişmişler, bölge halkının can, mal ve kutsal değerlerine karşı saldırılarda bulunmuşlar, bu durum karşısında Türkler de milli teşkilatlar kurarak kendilerini savunmak için önlemler almaya başlamışlardır. Fransızlar 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması'nın imzalanmasından sonra işgal ettikleri yerlerden çekilirken Fransızlarla birlikte Ermenilerin de Suriye'ye dönmesi üzerine Güney bölgesindeki *Ermeni sorunu* da sona ermiştir.⁵¹

Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ders kitapları kategorisinde ele aldığımız son kitap, İdris Akdin, Muhittin Çakmak ve Mustafa Genç tarafından yazılan *T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Lise 3* isimli ders kitabıdır.⁵² 2009 yılında basılmış olan bu kitap günümüzde de liselerde okutulmaktadır.

48 *A.g.e.*, s.154.

49 *A.g.e.*, s.155.

50 *A.g.e.*, s. 156.

51 *A.g.e.* s. 159.

52 İdris Akdin, Muhittin Çakmak, Mustafa Genç, *T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük, Lise 3*, MEB Devlet Kitapları, Beşinci Baskı, Semih Ofset, Ankara 2009.

Bu ders kitabında önceki ders kitaplarına kıyasla Ermenilerle ilgili konulara daha geniş yer ayrıldığı görülmektedir. Ders kitabında *II. Meşrutiyet Dönemi* başlığı altında I. Meşrutiyet döneminde *Mebusan Meclisinin* bir kısmının Rum, Bulgar, Romen, Ermeni, Yahudi ve Sırp gibi gayrimüslimlerden oluştuğu, bunların yanı sıra Müslüman olmakla birlikte Türk olmayan ayrılıkçı milletvekillerinin de olduğu belirtilerek, özellikle gayrimüslim milletvekillerinin ülke menfaatlerini dikkate almayan tutum ve isteklerinin Sultan II. Abdülhamit'i rahatsız ettiği belirtilmektedir. Daha önceki kitaplarından farklı olarak Kafkas cephesi başlığı altında Ermenilerin Ruslarla birlikte hareket ederek Türk köylerine ve kentlerine saldırdıkları, kadın, çocuk, yaşlı demeden binlerce Türkü öldürdükleri bilgisi verilmektedir.⁵³ *Azınlıklar tarafından kurulan cemiyetler* başlığı altında bir önceki ders kitabında olduğu gibi *Hınçak cemiyeti* ayrı bir alt başlık halinde ele alınmış ve bu cemiyetle ilgili verilen bilgi miktarı daha da artırılmıştır:

“Ermeni Patriği Zaven Efendi tarafından 1877’de Cenevre’de kuruldu. Zaven Efendi 6 Aralık 1918’de Ermeni cemiyetini faaliyete geçirecek Rumlarla birlikte çalışmaya başladı. Aynı zamanda 1890’da Tiflis’te kurulan Taşnak Cemiyeti İstanbul, İzmir ve Halep’te açtığı şubelerle çalışmaya başlamıştı. Amaçları Çukurova’da Erzurum, Bitlis, Van, Elazığ ve Diyarbakır dolaylarında bir Ermeni devleti kurmaktır. Adana’da kurulan Ermeni intikam alayı da Fransızlardan aldığı destekle faaliyetlerini sürdürüyor; vatanın bütünlüğüne yönelik terör olaylarını destekliyordu.”⁵⁴

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın şartları başlığı altında bu antlaşmanın 7. maddesi ile Osmanlı Devleti'nin topraklarının İtilaf devletlerince işgaline, 24. maddesi ile de ileride kurulması tasarlanan Ermeni devletine zemin hazırlandığı,⁵⁵ *Paris Barış Konferansı*’nda da Anadolu’da bir Ermeni devleti kurulmasının kabul edildiği, Yunanlıların İtilaf devletleri yanında savaşa katılması, Ermenilerin de savaş sırasında Ruslara yardım etmelerinin bu iki devletin Osmanlı Devleti’ni paylaşanlar arasına girmeleri sonucunu doğurduğu vurgulanmaktadır.⁵⁶

Bu ders kitabında *Azınlıkların çıkardıkları ayaklanmalar* başlığı altında azınlıkların milli mücadele sırasında ayaklandıkları, Fransızlarla birlikte Adana’ya giren *Ermeni intikam alayının* ve Doğu Anadolu’daki Ermenilerin buldukları bölgelerdeki Müslüman halka zulmettikleri, masum vatandaşları öldürdükleri,⁵⁷ Türklerin yaşadıkları toprakları savunma konusunda kararlı oldukları ve bu amaçla teşkilatlandıkları dile getirilmektedir.⁵⁸

Diğer tüm ders kitaplarında olduğu gibi bu ders kitabında da Sevr Barış Antlaşması ile ilgili bilgiler verilirken bu antlaşmayla Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis illerini kapsayacak bağımsız bir Ermenistan devleti kurulacağı, Türkiye’nin Ermenistanı bağımsız bir devlet olarak tanıyacağı ifade edilmektedir.⁵⁹

Doğrudan Ermeni sorunu ve tehcir konularının ele alındığı Ermeni meselesi ve Ermenilerle savaş konusu bu ders kitabında da Birinci Dünya savaşına kadar Ermeni meselesi, Birinci dünya savaşında Ermeni meselesi ve Kurtuluş savaşında Ermeni meselesi ve Gümrü Antlaşması alt başlıkları altında ele alınmış olup bu konuya ayrılan sayfa miktarında dikkat çekici bir artış (5 sayfa) göze çarpmaktadır.

53 *A.g.e.*, s.12.

54 *A.g.e.*, s.40.

55 *A.g.e.*, s.24.

56 *A.g.e.*, s.27.

57 *A.g.e.*, s.98.

58 *A.g.e.*, s.76.

59 *A.g.e.*, s.101-102.

*Birinci Dünya savaşına kadar Ermeni meselesi başlığı altında Ermeni sorununun 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Rusya ve İngiltere'nin faaliyetleri sonucunda oluşturularak devletlerarası bir sorun haline getirildiği belirtilmektedir. Kitapta daha sonra Fatih Sultan Mehmet döneminden başlayarak Ermenilere karşı izlenen dini ve millî anlamda hoşgörülü siyaset ve Ermeni meselesinin ortaya çıkışı hakkında bilgiler verilmektedir. Osmanlı Devleti'nde Ermeniler önemli devlet görevlerine getirilmişler, dini, millî ve sosyal sorunlarının çözümü için 1860 yılında bir meclis kurmalarına da izin verilmiştir. Diğer gayri müslimler gibi Ermeniler de askere alınmadığından işlerinin başından ayrılmak zorunda kalmamışlar bu durum da zenginleşmelerine yol açmıştır. Devlete olan sadakatlerinden dolayı *millet-i sadıka* olarak da adlandırılan Ermenilerin Osmanlı devletine karşı isyanlarında özellikle Rusların kıskırtmaları etkili olmuştur. Rusya, Ermenistan üzerinden Akdeniz'e ulaşmak, İngiltere ise Rusya'nın bu politikasını engellemek için Ermenistan'ın kendi himayelerinde kurulması yönünde politikalar izlemişlerdir. Gerek Rusya, gerekse Avrupa, hatta Amerika'dan gelen yardım ve desteklerle Ermeniler Anadolu'da ayaklanmışlardır. Ermenilerin çıkardıkları bu ayaklanmalarda özellikle Rusya'dan gelen Ermeni din adamları ile İstanbul patriklerinin büyük etkisi olmuştur. 1878 yılında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde Ermenilerle ilgili hükümler konulmuştur. Buna göre Osmanlı devleti Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatlar yapacak, Rusya ordularını ondan sonra çekecekti. Bu madde Rusya'ya Osmanlı Devleti'ne müdahale etme hakkı vereceğinden İngilizler 1878 Berlin Antlaşması'nda Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesini değiştirerek Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasına karar verilmiştir. Berlin Kongresinde muhtariyet sağlayamayan Ermeniler Kafkasya ve Anadolu'daki zengin Ermenilerin destekleriyle silahlı komiteler kurup terör hareketlerine girişerek amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Kurulan bu cemiyetlerin yanı sıra açtıkları çeşitli okullarda da gençlere Ermeni milliyetçiliği aşılamaya çalışmışlardır.⁶⁰*

Ders kitabında Ermenilerin Kumkapı, Van, Merzifon ve Sason isyanları, Ermeni çetelerinin yabancı devletlerin olaya karışmaları yönündeki gayretleri ve II. Abdülhamit'e suikast girişimi gibi konularla ilgili bilgilere de yer verilmiştir.⁶¹

Birinci Dünya savaşında Ermeni meselesi başlığı altında Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinden önce Ermeni komiteleri ve Ermeni patrikhanesi Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmesi halinde uygulayacakları stratejiyi belirlemek için tespitler yaptıkları belirtilmektedir. Buna göre Osmanlı devleti Rus ordusu karşısında geri çekilirse Ermeniler her tarafta ayaklanarak Türk ordusunu iki ateş arasında bırakma, devlet binalarını bombalama, yiyecek ve silah kabilelerine baskınlar düzenleme; Osmanlı ordusunun geri çekilmemesi durumunda ise Rus ordusuna katılma, askerden kaçarak (Osmanlı ordusundan) çeteler kurma, İtilaf devletleri adına casusluk yapmak gibi yöntemler izlemeye karar vermişlerdir. Ders kitabında tehcir ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

"Kafkas cephesinin açılması ile Ruslarla anlaşan Ermeniler pek çok Türk şehrine, kasabasına ve köyüne saldırarak binlerce Türk'ü katlettiler. Ermenilerin bu davranışları karşısında Osmanlı Hükümeti tedbir olarak Ermenileri zorla göçe tâbi tutan Tehcir Kanunu'nu çıkardı. Ermeni isyanları ve katliamlarından sonra ordunun ve devletin güvenliğini sağlamak amacıyla çıkarılan bu kanun 27 Mayıs 1915'te yürürlüğe girdi. Anadolu'daki Ermeniler savaş alanı olmayan fakat Osmanlı Devletinin sınırları içinde bulunan Suriye ve Lübnan'a yerleştirildi. Bu olaylardan Türk Hükümeti sorumlu tutulmakta,

⁶⁰ *A.g.e.*, s.105.

⁶¹ *A.g.e.*, s.105-106.

sözde Ermeni soykırımından bahsedilmektedir. Unutulmamalıdır ki soykırımı Doğu Anadolu'daki Ermeniler yapmıştır. Güneyde yapılan kazı ve araştırmalarla ortaya çıkan toplu mezar ve bulgular Ermenilerin yaptığı katliamları belgelemektedir.⁶²

Kurtuluş Savaşı'nda Ermeni meselesi ve Gümrü Antlaşması başlığı altında İngilizlerin bağımsız bir Ermeni devleti kurulması için çalışmalarına başladığı, İtilâf devletlerinin de onayını alarak Sevr Antlaşması'na Ermeni devleti kurulmasını öngören bir madde koydurduğu, bunun üzerine Ermenilerin Doğu Anadolu bölgesindeki toprakları ele geçirmek amacıyla saldırılara geçtikleri ve Ermenistan sınırına yakın yerlerde yaşayan Türkleri topluca öldürmeye, yok etmeye başladıkları dile getirilmektedir. Ermeni saldırılarının artması üzerine TBMM Ermeniler üzerine askeri harekate karar vermiş ve Kazım Karabekir'i bu iş için görevlendirmiştir. Doğu cephesi komutanı Kazım Karabekir 28 Eylül 1920'de harekatı başlatarak 29 Eylülde Sarıkamış'ı, 30 Ekimde de Kars'ı Ermenilerden kurtarmıştır. Türk orduları karşısında dayanamayan Ermenilerin barış istemesi üzerine 2-3 Aralık 1920 tarihinde iki taraf arasında Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Ders kitabında bu antlaşma ile Ermenilerin Sevr Antlaşması'nın kendilerine tanıdığı haklardan vazgeçtikleri özellikle vurgulanmaktadır: *Gümrü Antlaşması, TBMM'nin milletlerarası alanda imzaladığı ilk siyasi antlaşmadır. Bu antlaşma ile Ermeniler Sevr'in kendilerine tanıdığı haklardan vazgeçiyor ve böylece Ermeni meselesi milletlerarası düzeyde sona eriyordu.*⁶³

Ders kitabında Ermenilerin faaliyetleriyle ilişkili son konu Güney cephesindeki mücadelelerdir. *Güney cephesinde Maraş ve Urfa'nın kurtarılması, Antep savunması* başlığı altında İngilizlerin 15 Eylül 1919'da Fransızlara Osmanlı topraklarını paylaşmak amacıyla imzaladıkları anlaşma gereği Urfa, Antep, Maraş ve Adana'yı Fransızlara terk etmesi üzerine Fransızların girdikleri bu bölgelerde Türklere karşı Ermenilerle işbirliği yaptıkları ve Ermeni intikam alayları oluşturdukları belirtilmektedir.⁶⁴ Bu bölümde *Maraş savunması, Urfa savunması, Antep savunması ve Adana savunması* alt başlıkları altında Fransızların Ermenilerle işbirliği yaparak halkın canına, malına ve namusuna saldıkları belirtilmektedir. *Mondros Ateşkes antlaşmasından sonra Adana da Fransa tarafından işgal edildi. İşgalle birlikte Adana'ya Ermeni akını başladı. Şehirde toplumsal düzen Ermeniler tarafından bozuldu. Şehrin güvenliğinden sorumlu olan polis teşkilatının başına bir Ermeni getirildi, Fransızlardan güç alan Ermenilerin çiftliklere saldırması, köyleri yağmalamaları üzerine halk Toros dağları eteklerine çekildi...*⁶⁵

2. Lise Tarih Ders Kitaplarında Ermeni Sorunu ve Tehcir

1993 yılında hazırlanan Ders Geçme ve Kredi Sistemine göre tarih dersi öğretim programının kabulünden önce yazılmış tarih ders kitaplarında *Ermeni sorunu ve tehcir* konularına yer verilmemiştir.

Emin Oktay tarafından yazılan ve 1967 yılında basılmış *Tarih Lise III, Yeni ve Yakınçağlar* ders kitabında⁶⁶ doğrudan Ermenilerle ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir. Bu ders kitabında Ayastefanos Antlaşması'nın hükümleri sayılırken *Girit*

62 A.g.e., s.106.

63 A.g.e., s.108.

64 A.g.e., s.109.

65 A.g.e. s.109-110.

66 Emin Oktay, *Tarih Lise III, Yeni ve Yakınçağlar*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1967.

ve Ermenistan'da ıslahat yapılacaktır.⁶⁷ Berlin Antlaşmasının hükümleri arasında da Rumeli'de ve Anadolu'da Ermenilerin oturdukları yerlerde ıslahat yapılmasına karar verildi.⁶⁸ İbarelerine yer verilmekte, ancak bu anlaşmaların öncesi ve sonrasında Ermeni sorunu çerçevesinde gelişen olaylar hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Ele aldığımız bu ilk kitaptan yaklaşık yirmi yıl sonra basılan ve yine Emin Oktay tarafından yazılan Lise III Tarih ders kitabının 1985 ve 1988 tarihli iki baskısı arasında bir fark olmayıp bu ders kitaplarında da sadece Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarının Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapılacağına dair hükümlerine yer verilmiştir.⁶⁹

Niyazi Akşit tarafından yazılan ve 1988 yılında basılan *Tarih Lise III* ders kitabında⁷⁰ da Ermenilerle ilgili olarak sadece Ayastefanos Antlaşması'nın *Girit ve Ermenistan'da ıslahatlar yapılacaktır.*⁷¹ Berlin Antlaşması'nın da *Ermenilerin bulunduğu yerlerde ve Girit adasında ıslahat yapılacaktır.*⁷² şeklindeki hükümlerine yer verilmiştir.

Lise tarih ders kitaplarında Ermeni sorununun ele alındığı ilk ders kitabı Ders geçme ve kredi sistemine göre hazırlanan lise 2. sınıflar için Tarih ders kitabıdır.⁷³ Bu ders kitabında (*T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük* ders kitapları hariç) *Ermeni sorunu* ilk kez ayrı bir başlık altında ve kapsamlı olarak ele alınmıştır. Ders kitabında Rusya'nın Balkanlarda izlediği *Panislavist* politika hakkında bilgi verildikten sonra *1877-1878 savaşı*ndan sonra *Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin ayaklanma çıkarmasında da Rusya etkili olarak Ermeni meselesinin ortaya çıkmasına sebep oldu.* İfadesine yer verilmektedir.⁷⁴ Ders kitabında ayrıca Rusya'nın destekleyip kışkırttığı Ermenileri İngiltere'nin de savunduğu belirtilmektedir.⁷⁵ *Berlin Kongresi ve Sonrası* başlığı altında Girit Adası ve Ermenilerin oturduğu Anadolu vilayetlerinde ıslahat yapılmasının kabul edildiği belirtilmekte,⁷⁶ *Ermeni meselesi* başlığı altında Ermeni sorununun ortaya çıkması ve gelişmesi hakkında bilgiler verilmektedir. Bu kısımda Osmanlı hakimiyetinde yaşayan milletler içerisinde Ermenilerin devlete en sadık millet olarak bilindikleri, devletin yüksek makamlarında görev aldıkları, bu durumun da devlete olan bağlılıklarını daha da artırdığı ifade edilmektedir. Burada verilen bilgilere göre 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından önce ciddi bir Ermeni sorunu yokken bu savaşta Rusya'nın Anadolu'nun Kuzeydoğusundaki bazı şehirleri işgal ederek bu şehirlerde yaşayan Ermenileri bağımsızlık vaadi ile Osmanlı Devletine karşı kışkırtması ve bu savaştan sonra imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarına Ermenilerin oturdukları yerlerde ıslahat yapılmasına ilişkin hükümler konulmasıyla *Ermeni sorunu* yaratılmıştır: *Bu olayda Rusya, İngiltere ve Fransa'nın da etkisi olmuştur. Rusya Doğu Anadolu'daki Ermenilerden yararlanarak Akdeniz'e ve Ortadoğu'ya inmek istiyordu. İngiltere ise Doğu Anadolu'da yaşayan*

67 *A.g.e.*, s.250.

68 *A.g.e.*, s.251.

69 Emin Oktay, *Tarih Lise III*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1985; Emin Oktay, *Tarih Lise III*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1988, s.253-255

70 Niyazi Akşit, *Tarih Lise III*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.

71 *A.g.e.*, s.223.

72 *A.g.e.*, s.224.

73 *A.g.e.*, s.224.

74 Kazım Yaşar Koprıman (Koord.) Bahaeddin Yediyıldız, Yurdağül Alpaslan, H. Yavuz Ercan, Özer Ergenç, Reşat Genç, Özkan İzgi, Halil Metin, Rifat Önsoy ve Rifat Turgut, *Ders Geçme ve Kredi Sistemi Uygulayan Ortaöğretim Kurumları için Tarih Ders Kitabı (Lise 2)*, MEB 1995.

75 *A.g.e.*, s.62.

76 *A.g.e.*, s.61.

*Ermenilerin haklarını savunup Rusya'nın Akdeniz ve Ortadoğu'ya inmesine bu yolla engel olmaya çalışıyordu. Ermeni meselesi Ermenilerin değil, Osmanlı devletini parçalamak isteyen devletlerin meseleleri olarak ortaya çıkmıştır.*⁷⁷

Ermeniler Berlin Antlaşmasından sonra dernek ve komiteler kurmaya başlamışlardır ki bunların en önemlileri Hınçak ve Taşnaksutyundur. Ermeni komiteleri isyanlar çıkararak Avrupa kamuoyunu ayağa kaldırıp büyük devletlerin olaya müdahalelerini sağlamayı düşünüyorlardı. *Ancak onların amaçlarına ulaşmaları maddi bakımdan imkânsızdı. Çünkü Doğu Anadolu'daki hiçbir şehir veya kasabada çoğunlukta değildiler.* Ders kitaplarında Ermenilerin Doğu Anadolu'da Van, Bitlis ve Erzurum ile İstanbul'da tedhiş hareketlerine giriştikleri, II. Abdülhamit'e de suikast düzenledikleri, fakat Osmanlı Devleti'nin tüm bu olayları önlediği ancak her defasında İngiltere'yi karşısında bulduğu ifade edilmektedir.⁷⁸

Ders kitabının Osmanlı toplumu başlıklı ünitesinde de Ermeniler hakkında bilgiler verilmektedir:

“Osmanlı toplumu içerisinde ayrı bir statüsü olan diğer bir Hristiyan millet de Ermeni milleti idi. Ermeniler ne Ortodoks ne de Katolikler. İsa'nın tek bir doğası olduğunu savunun monofist denilen bir öğretiye sahiptiler. Bu sebeple Ortodokslar tarafından dinsizlikle suçlanıyorlardı. İstanbul'un fethi sırasında Ermenilerin en önemli ruhani merkezi Eçmiyazdin idi. Fatih, fetihten sonra Bursa'daki başpiskopos'u İstanbul'a getirerek onu Ermeni kilisesi patriği olarak tayin etti. Rum patriği ve hahambaşı ile eşit yetkiler verdi. Devlet Ermeni toplumu ile olan ilişkilerini İstanbul patriği vasıtasıyla yürütürdü.”⁷⁹

Bu bölümde Osmanlı Devleti'nde Karadeniz ve Doğu Akdeniz ticaretinin Türklerin, Rumların, Yahudilerin yanı sıra Ermenilerin de elinde olduğu belirtilmektedir.⁸⁰

Ders kitabında 1906-1907 yıllarında Osmanlı Devletinde 15 milyon 508 bin 753 Müslüman yaşarken 5 milyon 375 bin 877 gayrimüslim yaşadığı; 89 bin 401 Katolik olmak üzere 1 milyon 120 bin 748'inin Ermeni olduğu, 1914 yılında Gayrimüslim nüfusun 3 milyon 475 bin 170, bunların içinde Ermenilerin sayısının ise 1 milyon 229 bin 7 olduğu belirtilmektedir.⁸¹

Ders kitabının *Osmanlı'da eğitim ve öğretim* başlıklı dokuzuncu ünitesinde İstanbul'un fethinden XVIII. yüzyılın sonuna kadar geçen dönemde Osmanlı sınırları içinde Ermenilerin bağımsız olarak kurdukları okullarının olmadığı, çocukları kilise içinde eğittikleri, kilise dışında ilk bağımsız Ermeni okulunun 1790 yılında Kumkapıda açıldığı ve bundan sonra peş peşe İstanbul'da yeni okullar açıldığı belirtilmektedir. Ermeni Patrikhanesinin 1824 yılında Anadolu'daki Ermeni azınlığa yönelik olarak her yerde okul açmaları yönünde emir göndermesi üzerine Ermenilerin yaşadıkları en küçük yerleşim birimlerinde bile okullar açılmıştır. Bu okulların en ünlüsü *Nersesyan Mektebi* olup (İstanbul) bu ve diğer okulların finansmanını Ermeni cemaati karşılamaktaydı.⁸² Misyoner okulları hakkında da bilgi verilen kitapta ABD'nin Osmanlılarla 1830 tarihinde imzaladıkları ticaret antlaşmasıyla en ayrıcalıklı yabancı ülke konumuna gelmesinden sonra iş birliği yapabilecekleri azınlık olarak Ermenileri seçtikleri, Amerikan eğitim kurumları ve Protestan misyonerlerinin Ermenileri

77 *A.g.e.*, s. 66.

78 *A.g.e.*, s. 67.

79 *A.g.e.*, s.122.

80 *A.g.e.*, s.125.

81 *A.g.e.*, s.138.

82 *A.g.e.*, 194.

kullanarak Anadolu'yu kendi nüfuz alanı içine almaya çalıştıkları belirtilmektedir. Amerikalı misyonerler tarafından Ermeniler için ilk olarak 1834 yılında Beyoğlu'nda bir okul açılmış daha sonra bu Amerikan okullarının sayısında hızlı bir artış olmuştur.⁸³

Ders geçme ve kredi sistemine göre hazırlanmış bir diğer ders kitabı da Nevin Ergezer tarafından yazılan liseler için *Tarih II* isimli ders kitabıdır.⁸⁴ Bu ders kitabında da Berlin Kongresi ve sonrası başlığı altında Ermeni meselesi alt başlığına yer verilerek ilk ortaya çıkışından başlayarak Ermeni sorununun gelişimi hakkında bir önceki ders kitabında verilen bilgilere benzer bilgiler verilmektedir. Bu ders kitabında verilen bilgilere göre 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından önce Osmanlı Devleti'nde bir Ermeni sorunu yokken bu savaşta Rusların Doğu Anadolu'nun bazı şehirlerini ele geçirdikten sonra burada yaşayan Ermenileri bağımsızlık vaatleri ile Osmanlı Devleti'ne karşı isyana teşvik etmeleri ve Berlin Antlaşması'na Ermenilerin yaşamakta olduğu yerlerde ıslahat yapılacağına dair bir hüküm koyduktularıyla Ermeni sorunu ortaya çıkmaya başlamıştır. Oysa Ermenilerhiçbir yerde çoğunlukta değildiler. Ticaret ve sanatta uğraşan Ermenilere özellikle Yunan isyanlarından sonra o zamana kadar Rumlara verilen görevler de verilmeye başlanmış, ıslahat Fermanının ilanından sonra üst düzey devlet görevlerine getirilmişlerdir. Ders kitabında Ermeni sorununun ortaya çıkmasında kendi himayesinde bir Ermeni devleti kurulursa Rusya'nın güneye inmesine mani olacağını düşünen İngiltere'nin de büyük rolü olduğu belirtilmektedir. Rusya ve İngiltere'den cesaret alan Ermeniler birçok cemiyetler kurarak mücadeleye başlamışlardır. Bunların en önemlileri Hınçak ve Taşnaksutyun cemiyetleriydi. Van, Erzurum, Bitlis'te yarattıkları olaylar hemen bastırılmış, Ermeniler bunun üzerine İstanbul'da Osmanlı Bankasına saldırıya geçerek bankayı koruyan askerleri öldürüp içeriye girmişler ancak gerek bu olay gerekse Ermenilerin Bab-ı Âli'yi basmak istemeleri ve II. Abdülhamit'e suikast girişimleri alınan tedbirler sonucu büyümeden önlenmiştir.⁸⁵ Ders kitabında *tehcir* ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir:

"Ermeni olayları iç ve dış kışkırtmalar sonucunda Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu şekilde devam etti. 1915 yılında ise Ruslar Ermenileri silahlandırdılar. Ermeniler binlerce Türkü katlettiler. Osmanlı Devleti bu olaylar üzerine çıkardığı Tehcir (göç) Kanunu ile Ermenileri Suriye tarafına göç ettirdi. Göç sırasında salgın hastalıklar, kötü iklim şartları ve yolculuğun zorlukları sebebiyle bir kısım Ermeni öldü. Ancak Avrupa devletler ve basını bu olayı da çarpıtarak Ermeni katliamı şeklinde gösterdiler."⁸⁶

Ders geçme ve kredi sisteminde seçmeli ders olarak okutulan Osmanlı Tarihi I dersi için Kemal Kara tarafından yazılan Osmanlı Tarihi I ders kitabında⁸⁷ Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarının birer maddesinin Doğu Anadolu'da Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslahat yapılmasını hükme bağladığı belirtilmiştir.⁸⁸ Bu ders kitabında da Berlin Antlaşması konusundan sonra Ermeni meselesi başlığına yer verilmiştir. Burada Ermenilerin özellikle büyük şehirlerde yaşayıp, ticaret ve sanayi ile uğraştıkları, devlete bağlı topluluk olarak bilindikleri belirtilmektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından önce Ermeni meselesi söz konusu değilken, özellikle 1877 yılında Doğu Anadolu'nun bir kısmını işgal eden Rus ordusunun içindeki Ermenilerin Osmanlı Ermenilerini isyana teşvik ettikleri, önemli bir

83 *A.g.e.*, 194

84 Nevin Ergezer, *Liseler İçin Tarih 2*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.

85 *A.g.e.*, s.76-77.

86 *A.g.e.*, s.77.

87 Kemal Kara, *Osmanlı Tarihi 1*, Önde Yayıncılık, İstanbul 1996.

88 *A.g.e.*, s.187-188

isyan çıkaramamakla birlikte meydana gelen bu olayların Ermenilerin güvenilirliklerini sarstığı belirtilmektedir. Ermeni sorunu ilk olarak Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında söz konusu edilmiş, Ermeni patriği Nerses'in, Ayastefanos ve Berlin kongreleri sırasında Doğu'da Ermenilerin özerkliği için Avrupa devletlerine başvurması ve bu antlaşmalara *Ermenilerin oturdukları yerlerde islahat yapılması* maddelerini koydurması olayın sınırlarını genişletmiştir.⁸⁹ Rusya Ermenilerden yararlanarak Akdenize inmeği planlarken İngiltere ise Ermenileri himayesine alarak Rusya'nın Akdenize inmesine engel olmak istiyordu. *Görüldüğü gibi Ermeni meselesi Ermenilerin değil, Osmanlı devletini parçalamak isteyen Rusya ve İngiltere'nin bir meselesi olarak ortaya çıktı.*⁹⁰ Bu ders kitabında Ermenilerin teşkilatlanmaları, Hinçak ve Taşnak partilerinin kuruluşları ve amaçları, Doğu Anadolu'da başlattıkları tedhiş hareketleri, Sason isyanları, II. Abdülhamit'e suikast girişimi ve Adana isyanları hakkında da bilgiler verilmektedir. Burada Adana'da çıkan isyanlar sırasında Ermenilerin *kadın, erkek, genç ve yaşlı demeden binlerce Türkü insanlık dışı bir vahşetle öldürdükleri*⁹¹ ifade edilmektedir. Ders kitabında *Tehcir Kanunu* ile ilgili şu bilgiler verilmektedir:

"Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu'da bazı yerleri işgal eden Ruslar, bölgedeki Ermenileri silahlandırıp Türklerin üzerine saldırttılar. Bu saldırılar sırasında Türk köyleri ateşe verilip on binlerce Türk vahşice katledildi. Osmanlı Devleti savaş sırasında düşmanla işbirliği yapan Ermenileri buldukları yerlerden başka bölgelere göç ettirmek zorunda kaldı.(1915) Bu göç sırasında hava şartları, salgın hastalıklar gibi sebeplerle Ermenilerden ölenler oldu. Ermeniler bu olayı "Türkler milyonlarca Ermeni'yi öldürdü." şeklinde Avrupaya yaydılar. Türkleri kötüleyici her habere inanmaya hazır olan Avrupalılar da buna inandılar. Daha sonraki yıllarda yabancı tarihçi ve bilim adamlarının incelemeleri, olayların doğru olmadığını kanıtladı. Buna rağmen Avrupalıların bu konudaki peşin hükümlü ve kasıtlı görüşleri hala değişmemiştir."⁹²

Bu araştırmada son olarak ele aldığımız ders kitabı Vicdan Turan, İlhan Genç, Mehmet Çelik, Celal Genç ve Şenol Türedi tarafından yazılan *Ortaöğretim Tarih 10. Sınıf* isimli ders kitabıdır.⁹³

Bu ders kitabının *Dünya Gücü Osmanlı Devleti* başlıklı ikinci ünitesinde yer alan *Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin durumu* başlığı altında Ermeniler ile ilgili bilgiler verilmeye başlanmaktadır. Anadolu'da yaşayan en eski topluluklardan biri olduğu vurgulanan Ermenilerin daha Osman Bey zamanından itibaren Osmanlı topraklarında özgürce yaşamalarına ve dini örgütlenmelerine izin verildiği, bu nedenlerle Türkleri bir kurtarıcı olarak gördükleri belirtilmektedir. Özellikle Fatih Sultan Mehmet'in Ermenilerin yönetim ve dini işlerini düzenlemek üzere 1461 yılında İstanbul'da Gregoryen Ermeni Patrikhanesinin kurulmasına izin vermesi Ermeni toplumunun gelişmesinde büyük rol oynamış ve bu olumlu gelişmelerin de etkisiyle İstanbul'a yoğun bir Ermeni göçü yaşanmıştır. Devlet içinde Ermenilere verilen hak ve ayrıcalıklar zaman içerisinde daha da genişlemiş, 1831 yılında Katolik Ermeni Patrikhanesinin kurulmasına da izin verilmiştir. Bu hoşgörü ve özgürlüğün bir sonucu olarak Ermeniler Türklerle en fazla kaynaşan topluluk olmuş, Türkçe konuşmuş hatta ibadetlerini bile Türkçe yapmışlardır.⁹⁴

89 *A.g.e.*, s.188.

90 *A.g.e.*, s.190.

91 *A.g.e.*, s.190.

92 *A.g.e.*, s.190.

93 Vicdan Turan, İlhan Genç, Mehmet Çelik, Celal Genç ve Şenol Türedi, *Ortaöğretim Tarih 10. Sınıf*, MEB Devlet kitapları, 6. Baskı, Saray Matbaacılık, Ankara 2014.

94 *A.g.e.*, s.66.

Ders kitabında *Islahat Fermanı*'ndan sonra Ermenilerin her çeşit devlet memurluklarında buldukları ve toplam 33 mebus, 22 bakan, 29 general, 7 büyükelçi, 1 konsolos, 17 öğretim üyesi ve 41 diğer yüksek dereceli memurun Ermenilerden seçilerek atandığı belirtilmektedir. Kırsal kesimde yaşayan Ermeniler toprak sahibi olup kendilerine ait bu toprakları istedikleri gibi kullanabilmekteydiler. Şehirlerde yaşayan Ermenilerin ise bankerlik, sarraflık, mimarlıkla uğraşmaları ve özellikle askerlik yapmadıklarından uzun süren savaşlar ekonomik faaliyetlerini engellemediği için zenginleşmişlerdi. Tıp ve tiyatro gibi alanlarda da etkin olan Ermeniler 1567 yılında İstanbul'da ilk matbaalarını da açmışlardır.⁹⁵

Ders kitabında 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı (93 Harbi) başlığı altında Osmanlı Devleti'nde ilk defa bu savaş sırasında Ruslar tarafından kışkırtılan Ermenilerin de isyan ettikleri, Ermeni çetelerinin Rus ordusu ile birlikte hareket ederek Türk askerlerinin iki ateş arasında kalmasına neden oldukları ifade edilmektedir. Bu savaş sırasında Doğu Anadolu'da bir devlet kurdurarak bölgede nüfuz sahibi olmak isteyen Rusya Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine Ermeniler lehine bir madde koydurarak Ermeni sorununu ilk defa uluslararası bir belgeye yansıtmış, bu yolla Osmanlı Devleti'nin iç işlerine de karışma fırsatı elde etmiştir.⁹⁶ Rusya'nın Balkanlarda güçlenmesinden rahatsız olan İngiltere'nin başını çektiği Avrupa devletleri antlaşma şartlarının yeniden gözden geçirilmesi için Berlin'de bir konferans düzenlemiş, bu görüşmeler sonucunda Ayastefanos Antlaşması'nı ortadan kaldıran Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Ayastefanos Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili 16. maddesi Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi olarak yer almış, böylece Avrupa devletlerinin Türk-Ermeni ilişkilerine müdahale hakkı doğmuştur. *Ermeni meselesinin ortaya çıkışı* başlığı altında Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin durumlarıyla ilgili daha önce verilen bilgiler tekrarlandıktan sonra devlet içinde dağınmış bir halde yaşadıkları belirtilerek nüfus bakımından en kalabalık olduklarını söyledikleri Doğu Karadeniz ve Çukurova'da bile nüfus oranlarının yüzde yirmilere ulaşamadığı vurgulanmaktadır. Osmanlı yönetiminde yaşayan Ermeniler Fransız İhtilâlinde etkilenmemiş ancak Rusya'nın Akdenize ulaşabilmek için XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenileri kışkırtmaya başlamasının da etkisiyle 1860 yılından itibaren Ermeni yardım dernekleri adıyla ilk örgütler kurulmuştur. Nitekim Ermeni ayaklanmalarını örgütlemek için 1887'de İsviçre'de Hınçak cemiyeti, 1889'da ise Rusya'da Taşnak cemiyeti kurulmuştur. Osmanlı Devleti'ne karşı teşkilatlanan Ermeniler ilk kez 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında isyan ederek Rus ordusu ile birlikte hareket ettiler. Bu savaş sırasında Rusya ve Ermeni komiteleri Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasını sağlamak için bölgede yaşayan Ermenileri kışkırtmışlardır. İngiltere de Berlin Kongresi'nden sonra Rusya'ya bağlı bir Ermenistan yerine bağımsız Ermenistan devletinin kurulmasını sağlayarak bölgedeki nüfuzunu artırmaya çalışmış, bu amaçla da Doğu Anadolu'da konsolosluklar açarak bölgeye Protestan misyonerleri göndermiştir.⁹⁷

Ermenilerin çıkardığı olaylar başlığı altında Ermeni komitelerinin Avrupa devletlerinin dikkatlerini daha çok çekmek için faaliyetlerini artırdıkları ve gerek dini merkezleri olan Aktamar'ın bu bölgede olması, gerekse Erivan ve Rusya'ya komşu olması gibi nedenlerle faaliyetlerini özellikle Doğu Anadolu'da yoğunlaştırdıkları belirtilmektedir. İlk isyanların 1890 yılında Erzurum ve Adana'da çıkarıldığı belirtilen ders kitabında Merzifon, İstanbul, Sason, Kayseri, Yozgat, Çorum, Zeyton ve Kahramanmaraş'ta çıkarılan olaylar,

95 *A.g.e.*, s.67.

96 *A.g.e.*, 186.

97 *A.g.e.*, 188.

İstanbul'da Osmanlı Bankası baskını ve II. Abdülhamit'e suikast girişimi hakkında da bilgiler verilmektedir:

"Osmanlı Devleti Avrupa devletlerinin ısrar ettikleri ıslahatları gerçekleştirmek için bir kararname çıkardı. (1895) İngiltere, Fransa ve Rusya ıslahatların uygulanmasına gözlemci olmak istediler. Ancak II. Abdülhamit bu durumu kabul etmedi ve ıslahatları müdahalesiz uygulamaya koydu. Yapılan ıslahatlardan kısa sürede sonuç alınması zordu. Ermenilerin amaçları ıslahat değil, Osmanlı Devletinden ayrılmaktı. Ülkenin her tarafına dağılmış bulunan azınlıklara ait okullar Ermeni çetelerinin cephane deposu ve sığınağı durumunda idi. İsyancı Ermenilerin terör eylemleri devam etti. Hatta isyana katılmayan Ermenileri dahi öldürdüler. Ermeniler 1914'te Adana ve Dört Yol'da Müslümanlara saldırarak katliamlar başlattılar. İsyanın elebaşısı Ermeni piskoposu Museg, Osmanlı Devletinin isyanı bastırması üzerine Mısır'a kaçtı. Avrupa kamuoyunda yeniden Türkler aleyhine tepkiler başladı. . ."⁹⁸

Ders kitabında I. Dünya Savaşı yıllarında Ermeni sorunu başlığı altında Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinin büyük bir fırsat olarak gördükleri, Rusya Ermenilerinin Rusya ile birlikte Osmanlı devletine karşı saldırı hazırlıklarına başlarken, Rusların daha savaşın başlarında Erzurum, Erzincan, Muş ve Bitlis'i işgal ederek bu bölgelerde yaşayan Ermenileri yeniden ayaklandırdığı belirtilmektedir. Ermeni tehciri başlığı altında asıl amaçları Ermenileri kullanarak Doğu Anadolu'yu ele geçirmek olan Rusların silahlandırdığı Ermenilerin Türk köylerine baskınlar yaparak katliamlara giriştikleri belirtilmektedir. Ermeni örgütlerinin resmi gazetesi durumunda olan Ararat'ın Ermenilere yapacakları eylemleri açıklayan bir beyannameyi⁹⁹ yayınlamasından sonra bu beyannameyi uygulamaya sokan Ermenilerin Türk halkına büyük zararlar verdikleri, Ruslarla birlikte hareket ederek Doğu ve Güneydoğuda birçok yerde isyanlar çıkardıkları belirtilmektedir. İsyanlar karşısında önlem almaya çalışan Osmanlı Dahiliye Nezareti 24 Nisan 1915'te Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, belgelerine el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanmasını isteyen bir genelge yayınlamış, bu genelge üzerine İstanbul'da Hınçak ve Taşnak Ermeni komitelerinin elebaşlığını yapan 2345 kişi tutuklanmıştır. *Ermenilerin soykırım yıl dönümünü diye adlandırdıkları ve her yıl Amerika Birleşik Devletleri meclisine getirilen '24 Nisan' gününü meselesi bu genelgenin yayımlandığı güne işaret etmektedir.*¹⁰⁰

98 A.g.e., 189.

99 Ders kitabında verilen bilgilere göre Ağustos 1914 yılında yayımlanan beyannameye şu hususlar yer almaktaydı: 1-Kim olursa olsun her Ermeni asli ihtiyaçlarından bazılarını satmak suretiyle silahlanmalıdır. 2-Seferberlik ilanı ile silah altına çağrılan Ermeniler bu çağrıya uymayacaklar. Müslümanlar dahil çevrelerindeki halkı da orduya katılmaktan men edeceklerdir. 3- Her ne suretle olursa olsun silah altına alınmış olan Ermeniler ordudan firar edip Ermeni çetelerine ve gönüllü birliklerine katılacaklardır. 4- Rus ordusu sınırı geçer geçmez komiteler, firariler ve çeteler Rus ordusuna katılacaklardır. 5- İkmal yollarını ve telgraf hatlarını kesmek suretiyle Osmanlı ordusunun işe ve istihbaratını sekteye uğratabileceklerdir. 6-Cephe gerisinde, iki yaşına kadar olan bütün Müslümanları gördükleri yerde ve her fırsatta katledeceklerdir. 7-Müslüman halkın yiyecek, mal ve mülkünü ele geçirecek veya yakıp yıkacaklardır. 8- Terk edecekleri ev, hububat, kilise ve hayır kurumlarını yakıp, Müslümanları bunların suçlusu olarak ilan edeceklerdir. 9- Resmi devlet dairelerini kundaçlayacak, Osmanlı zaptiye ve jandarmalarını katledeceklerdir. 10- Cepheden yaralı dönen Osmanlı askerlerini öldüreceklerdir. 11- Şehir, kasaba ve köylerde isyan çıkaracaklardır. 12- Müslüman askerlerin ve sivil halkın moralini bozarak göçe mecbur edeceklerdir. 13- Bomba ve silah imal, tedarik veya ithal ederek bütün Ermenileri silahlandıraraklardır. 14- Ermenilerin yaptıkları isyan, ihtilal ve katliamın faturasını Müslümanlara çıkararak bunu iç ve özellikle dış kamuoyunda neşreceklerdir. 15- İtilaf devletleri hesabına casusluk ve rehberlik yapacaklardır.

100 A.g.e., s.211.

Alınan önlemlerin sonuç vermemesi üzerine 27 Mayıs 1915 tarihinde Tehcir Kanunu çıkarılmış, savaş alanı içindeki Ermenileri göç ettirme ve yerleştirme ile ilgili bu geçici kanun 1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vekayi gazetesinde yayımlanmıştır. *Bu kanunla bölgedeki Ermenilerden sadece isyan hareketine karışanlar savaş bölgesinden alınıp ülkenin güvenli bölgelerine göç ve yerleşime tâbi tutuldular. Bu uygulama aynı zamanda Ermeni halkının can güvenliğini de sağladı. Çünkü bu çeteler terör eylemlerine ve isyana katılmayan Ermenileri de öldürüyorlardı.*¹⁰¹ Tehcir gereği Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden çıkarılan Ermeniler Musul'un güney kısmı, Zor ve Urfa sancağına, Adana ve Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye'nin doğu ve güneydoğusuna nakledilmiş; göç ettirilen Ermenilerin yerleştirilecekleri yerlerde tarım arazilerinin verimli olmasına dikkat edilmiş, güvenliklerini sağlamak için karakollar kurulmuş ve gittikleri yerlerde eski meslek ve işlerini yapmalarına imkân sağlanmıştır.¹⁰² Ders kitabında tehcir ve soykırım iddialarıyla ilgili olarak şu açıklamalara da yer verilmektedir:

“Bu göç sırasında Ermenilerin sıkça iddia ettikleri gibi 1 milyon 500 bin Ermeni ölmemiştir. Osmanlı istatistiklerinde I. Dünya Savaşı döneminde Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin nüfusu 702 bin 900'dür. Ermenilerin tehciri de dâhil bütün bu isyanlar ve savaş sırasında tarafsız araştırmacıların verdiği rakamlara göre 300 bin Ermeni ölmüştür. Bu rakamın yaklaşık 10 bin kişisi bu göç sırasında eşkıya saldırısı ile 30 bine yakın kişi de salgın hastalıklar nedeniyle tehcir esnasında hayatını kaybetmiştir. Oysa Rus resmi belgelerine göre sadece Erzurum, Erzincan, Trabzon, Bitlis ve Van'da Ermeniler yaklaşık 600 bin Türk'ü katlettiler ve 500 binini de göçe zorladılar. Ermeni ayaklanmalarına destek veren Bogos Nubar Paşa'ya göre aynı dönemde ölen Türklerin sayısı 1 milyon 400 bindir. Mayıs 1915'te başlatılan Ermeni tehciri 24 Ekim 1916'da tamamen durduruldu. Osmanlı Devleti'nin Ermenileri yok etme gibi bir niyeti olsaydı göç sırasında ve sonrasında bu kadar önlem alması mümkün olabilir miydi? Kaldı ki öldüğünü iddia ettikleri insanların toplu mezarları nerededir? Oysa Van, Erzurum, Bayburt ve Tercan'da açılan birçok toplu mezarın Müslüman Türklere ait olduğu görülmüştür.”¹⁰³

Kitapta verilen bilgilere göre Birinci Dünya Savaşı sırasında Bolşevik İhtilâlinin çıkması nedeniyle Rusya savaştan çekilince Rus orduları ile iş birliği yapan Ermeniler de Ruslarla birlikte Osmanlı topraklarından kaçmak zorunda kalmışlar, bu geri çekiliş sırasında yaptıkları mezalim dünya tarihinin en kara sayfalarından birisini oluşturmuştur. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İngilizlerin yardımına güvenen Ermeniler yeniden harekete geçerek Aralık 1918'de Aras vadisinden hareketle Gümrü, Açımyazın, İğdir ve Kars'a kadar gelerek katliamlar yapmış, yeniden Doğu Anadolu'yu işgal hevesine kapılmışlardır. Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal, Kazım Karabekir'i tam yetki ile Doğu Cephesi Komutanlığına atamış, Türk ordusu Ermenileri yenilgiye uğratmış ve 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. *Bu antlaşma ile Ermeniler Türkiye üzerinde hiçbir hakları ve iddiaları olmadığını kabul ettiler.*¹⁰⁴

Ders kitabında *Lozana* göre Ermenilerin yerleşim sorunu ve azınlıklar meselesi başlığı altında Lozana göre Türk vatandaşı olan gayrimüslimlerin medeni ve siyasi haklar bakımından Müslümanlarla eşit haklara sahip oldukları, Türkçenin dışındaki dilleri dini, ticari ve özel ilişkilerinde kullanabilecekleri, her türlü gazete, dergi ve kitapları kendi dillerinde

101 A.g.e., s.212.

102 A.g.e., s.212.

103 A.g.e., s.213.

104 A.g.e., s.213.

yayınlayabilecekleri ve masraflarını kendileri karşılamak kaydıyla okullar açıp dini kurumlar oluşturabilecekleri belirtilerek Lozan Antlaşması'nın 40. ve 61. maddelerinin metinlerine de yer verilmiştir.¹⁰⁵

Ermeni iddiaları ve ASALA başlığı altında 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun kabul ettiği ve 1950 yılında Türkiye'nin de imzaladığı *Soykırım Sözleşmesine* göre soykırımın tanımına yer verilerek Ermeni iddiaları ile söz konusu tanım karşılaştırıldığında Ermenilere soykırım yapılmadığının açıkça görülebileceği belirtilmektedir. Bu bölümde Türkiye'nin güçlenmesinden çekinen yakın komşuları ile Avrupa devletlerinin 1965 yılında Ermeni iddialarını yeniden gündeme getirdikleri, bu tarihten sonra Fransa ve ABD'de faaliyet gösteren Ermeni diasporası adı altında bir kısım Ermenilerin kurduğu örgütün kendi maddi çıkarları için asılsız iddialarla dünya kamuoyunu yanıltmaya başladıkları ifade edilmektedir. Diaspora bu amaçlarına ulaşabilmek için Dört T olarak adlandırılan bir plan uygulamaya koymuştur ki bunlar tanım, tanınma, tazminat ve topraktır. Yine bu amaçlara ulaşabilmek için *Ermenistan Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu* (ASALA) kurulmuştur. Ders kitabında Ermeni teröristler ve ASALA'nın Türk temsilciliklerine yönelik olarak gerçekleştirdikleri silahlı eylemler maddeler halinde listelenmiştir.¹⁰⁶ Ders kitabında ASALA'nın amaçlarına ulaşabilmek için diğer terör örgütleriyle işbirliği ve Ermenistan Cumhuriyeti ile ilişkiler konularında da bilgiler verilmektedir:

“Ermeni terör örgütleri dünyanın tepkileri üzerine 1980'li yıllarda taktik değiştirerek PKK terör örgütü ile işbirliğine girdiler. 1984 yılında ASALA ile PKK iş birliği yaptı. Böylece Ermeni terörü geri plana çekilerek PKK terörü öne çıkarıldı. Belgelerle Bekaa ve Zeli kamplarında iki terör örgütünün birlikte eğitim gördükleri açıktır. Türk güvenlik güçlerinin PKK terör örgütü ile mücadelede başarı sağlaması üzerine Ermeni diasporası bu kez emellerini Ermenistan devleti tarafından verilen açık destekle sürdürdü. 1991 yılında Ermenistan bağımsız oldu. Türkiye dağılan Sovyetler Birliği'nin diğer cumhuriyetlerini tanıdığı gibi Ermenistanı da tanıdı. Ancak iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulamadı. Çünkü 23 Ağustos 1990'da kabul edilen Ermeni Bağımsızlık Bildirgesi ve Anayasası'nın 11. Maddesinde 'Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'da gerçekleştirilen 1915 soykırımının uluslar arası kabul görmesi çabasını destekler' maddesine yer verilmişti. Ermeni Cumhuriyeti Türkiye'ye yönelik iddialarını bir devlet politikası haline getirdi. Ermenistan anayasasının giriş bölümünde Ermenistan Bağımsızlık Bildirisinde kayıtlı ulusal hedeflerin Ermeni Devleti'nin temel ilkeleri olduğu beyanı, yine Ermenistan anayasasının 13. maddesinin 2. Paragrafında Devlet armasında Ağrı dağıının bulunduğu kaydı yer almaktadır.”¹⁰⁷

Ders kitabında Ermenilerin zulme ve haksızlığa uğramış bir toplum imajı yaratarak sözde soykırımın tanınması için girişimlerini artırarak birçok ülkede bunu kabul ettirdikleri, bazı Avrupa devletleri ile Amerika okullarında sözde soykırım iddialarının ders olarak okutulmaya başlandığı, bunu da buldukları ülkelerde oylarını bölmeyerek ve oy verecekleri partilere soykırım isteklerini öne sürerek kabul ettirerek başardıkları belirtilmektedir. Ders kitabında Kandilli Ermeni Kilisesi başkanı Dikran Kevorkyan'ın şu sözlerine de yer verilmiştir:

“Soykırım ve tehcir farklı anlamlara gelir. Emperyalistlerin oyunları, Ermeni idarecilerin apolitik düş öncüleri (medya, kilise, din adamları) bütün bu olaylara sebep

105 *A.g.e.*, s.213-214.

106 *A.g.e.*, s.214-215.

107 *A.g.e.*, s.215.

olmuştur. Bugün dünya üzerindeki Ermenilerin en rahatlıkla, en güçlü şekilde kendi kimliklerini muhafaza ettikleri ülke Türkiyedir. Yurt dışında diasporadaki Ermeniler isimlerini değiştirerek mücadeleye giriyor. Çünkü oralarda bir kültür ağırlığıyla, o insanların kültürünü eritmek var. Bugün Türkiye'nin aleyhine konuşan diasporadaki Ermeniler çok iyi biliyorlar ki Amerika'nın belli kiliselerinde kurban ayinleri Pazar günleri İngilizce yapılıyor, Ermeniler ana lisanlarını kaybediyorlar. Bunu söylediğin zaman kötü adam oluyorsun. Biz onun için Türkiye'deki Ermeni vatandaşlar olarak üzüntümüzü dile getiriyoruz. Ne için? Atatürk'ün emanet ettiği Kuvay-ı Milliye ruhuna bir haksızlık yapılmaktadır. PKK, ASALA bütün bunlar dışardakilerin oyunudur. Biz Türkiye'deki vatandaşlar olarak Ermenilere bir haksızlık yapıldığını düşünmüyoruz. Ermeniler eğer akıllıysa maşa olarak kullanılmasınlar.”¹⁰⁸

Ders kitabında hukuki bakımdan bağlayıcılığı bulunmayan bu kararların uluslar arası camiada etkili olduğunun görüldüğü, zamanla bu tasarılarla gündeme getirilen taleplerin, Türkiye'nin dış ilişkilerinde bir dayatma unsuru olarak kullanılmasının söz konusu olabileceği vurgulanarak Ermenilerin soykırım iddialarına karşı 2001 yılında Asılsız Soykırım İddialarıyla Mücadele Koordinasyon Kurulu oluşturularak soykırım iddialarının asılsız olduğu yönünde bilimsel çalışmalar yapıldığı ve konunun okul müfredat programlarına alınarak gençlerin bilinçlendirilmesi sürecinin başlatıldığı belirtilmektedir.¹⁰⁹

SONUÇ

Türkiye'de okutulan Tarih ders kitaplarında Ermeni sorunu ve tehcir konuları 1980'li yılların başlarına kadar bu başlıklar altında doğrudan doğruya tarih dersi öğretim programlarına ve tarih ders kitaplarına yansımamıştır. Bu dönemde yazılan Tarih ders kitaplarında Osmanlı tarihini kapsayan Lise III. sınıf tarih ders kitaplarında Ermenilerle ilgili olarak sadece 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında *Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılacağına dair* hüküm bulunduğu bilgisi yer almakta, bu antlaşmaların öncesi ve sonrasında Ermeni sorunuyla ilgili ortaya çıkan gelişmelerden hiç söz edilmemektedir. Bu dönemde okutulan *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* ders kitaplarında da doğrudan *Ermeni sorunu* ve *tehcir* konularıyla ilgili bir konu yer almamakla birlikte, Mondros Ateşkes Antlaşması, Sevr Antlaşması, azınlıkların zararlı faaliyetleri, Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Erzurum Kongresi, Güney ve Doğu cephesindeki mücadelelerle ilgili konularda Ermenilerin faaliyetlerinden dolayı bir biçimde söz edilmektedir.

Öğretim programları ve ders kitaplarında Ermeni sorunu ve tehcir konularına ayrılan yer sözde Ermeni soykırım iddialarının dünya kamuoyu gündeminde kazandığı ağırlığa paralel olarak üç aşamada genişlemiştir. İlk olarak 1965 yılından itibaren dünya gündemine getirilmeye çalışılan Ermeni sorunu iddialarının 1970'li yıllardan itibaren ASALA terör örgütünün Türkiye Cumhuriyeti'nin dış temsilcilik görevlilerine yönelik başlattığı terör eylemleriyle yeni bir ivme kazanması üzerine 1981 yılında *Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi* dersi öğretim programlarına ve 1983 yılında yenilenen Tarih dersi öğretim programına Lise III. sınıf konuları arasına Ermeni sorunu ile ilgili bilgilerin girmesi şeklinde gerçekleşmiştir. 1993 yılında ders geçme ve kredi sistemi uygulayan ortaöğretim okulları için hazırlanan (zorunlu derslerden) *Tarih II* ve (seçmeli ders olan) *Osmanlı Tarihi I* derslerine Ermeni sorunu ile ilgili konuların daha ayrıntılı bir şekilde yansıtılması ikinci aşama olarak kabul edilebilir.

108 A.g.e., s.216.

109 A.g.e., s.216.

1980'li yılların ortalarından itibaren ASALA terör örgütünün eylemleri sona ermişse de Ermeni sorununu sözde Ermeni soykırım iddialarının başta ABD'nin bazı eyaletleri olmak üzere birçok ülkenin parlamentolarında kabul edilmesi gibi farklı bir boyut kazanmaya başlamıştır. 1990'lar boyunca birçok Avrupa ülkesi parlamentosunda son olarak da Fransa Parlamentosunda bu tasarıların kabul edilmesi Türkiye'de infiale neden olmuş ve dönemin hükümetini söz konusu soykırım iddialarının asılsızlığı yönünde kapsamlı çalışmalar yapmaya itmiştir. Bu çalışmalar kapsamında Ermeni iddialarının asılsızlığını ortaya koymak ve Ermeni sorunu ile ilgili gerçekleri bilimsel yönleriyle ortaya koyacak araştırma ve tanıtım faaliyetlerini koordine etmek üzere 2001 yılında *Asılsız Ermeni Soykırım İddialarıyla Mücadele Koordinasyon Kurulu* oluşturulmuştur. Yine bu çalışmalar kapsamında MEB Talim ve Terbiye Kurulu, İlk ve Ortaöğretim öğretim programları ve ders kitaplarına Ermeniler, Yunan-Pontus ve Süryaniler ile ilgili konuların alınmasına dair bir kararı kabul etmiştir. Ermeni sorunu ve tehcir konularının tarih ders kitaplarına yansıtılmasının son aşaması olarak kabul edilebilecek bu kararlar *Ermeni sorunu, tehcir ve sözde Ermeni soykırım iddialarıyla ilgili daha kapsamlı bilgiler tarih dersi öğretim programları ve ders kitaplarına girmiştir.*

Tüm bu gelişmeler birlikte değerlendirildiğinde;

a) Geçmişten günümüze doğru gelindikçe ve sözde Ermeni soykırım iddialarının dünya kamuoyu gündeminde yer almasının yaygınlaşma derecesine paralel olarak *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* ders kitapları ile Osmanlı tarihi ile ilgili konuların yer aldığı diğer tarih ders kitaplarında (*Tarih II, Tarih Lise III, Osmanlı Tarihi I*) Ermeni sorunu ve tehcir konuları başta olmak üzere Ermenilerle ilgili konulara ayrılan yer kapsam ve içerik olarak daha da genişlemiştir.

b) 1981 yılından itibaren öğretim programları ve ders kitaplarına girmeye başlayan Ermeni sorunu ve tehcir konuları Ermenilerin dünya kamuoyuna getirerek tanıtmaya çalıştıkları sözde Ermeni soykırım iddialarına bir tepki olarak doğmuş olup bu iddialar karşısında konuyla ilgili tarihsel gerçeklerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla yöneliktir.

c) İlk zamanlarda ders kitaplarında Ermeni sorunu ve tehcir konularıyla ilgili verilen bilgiler daha sınırlı olup, verilen bilgilerde Ermenilerin, başta Rusya olmak üzere İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinin kendi sömürgeci siyasetlerinin gereği olarak kullanıldıkları vurgulanmakta ve Ermenilere daha olumlu yaklaşmaktadır. Ancak günümüze doğru yaklaşıldıkça -Ermenilerin sözde soykırım iddialarını tanıtmaya çabalarındaki artışa paralel olarak- Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarında Müslüman halka yaptıkları mezalimin ön plana çıkarıldığı ve bu konularla ilgili bilgilerin kapsam ve içerik olarak arttığı görülmektedir.

d) MEB Talim ve Terbiye Kurulu'nun 2002 yılında kabul ettiği Ermeni, Yunan-Pontus ve Süryaniler ile ilgili konuların öğretim programlarına alınması yönündeki kararından sonra bu konular programa uygun olarak ders kitaplarına da ayrıntılı bir şekilde yansıtılmıştır. Gerek bu kararda gerekse ders kitaplarında yer alan Ermeni sorunu ve tehcir ile ilgili bilgiler kapsam ve içerik bakımlarından genel olarak yeterli düzeydedir.

e) Ders kitaplarında ilgili konularda kullanılan dil ve üslup geçmişten günümüze yaklaşıldıkça konularla ilgili verilen bilgilerin genişlemesine paralel olarak sertleşmektedir. Ders kitaplarında genel olarak sözde soykırım iddiaları sadece tarihsel gerçeklikler bağlamında değil, uluslararası ilişkiler ve uluslar arası boyutlarıyla da ele alınarak çürütülmektedir.

f) 2007 yılından itibaren aşamalı olarak kabul edilen ve uygulanmaya başlanan yeni tarih dersi öğretim programlarında söz konusu kararlar (Ermeniler, Yunan-Pontus ve Süryaniler ile ilgili konuların ilköğretim ve Ortaöğretim Tarih programlarına alınması) yeni programda konu-kazanım ilişkilendirilmesi yapılarak program kitapçığının en sonuna tablo halinde eklenmiştir. Bu durum öğretmenlerin genellikle ana program tablosuna göre yıllık plan hazırladıkları göz önüne alındığında ek tabloda yer alan Amaç ve davranışların dikkate alınmaması gibi bir sonuca yol açma riskini taşımaktadır. Bu nedenle kazanım ve amaç davranış ilişkilendirmesinin ana program tablosu içinde yapılmasının daha uygun olabileceği düşünülmektedir.

g) MEB Talim ve Terbiye Kurulu'nun 2002 yılı kararında Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki faaliyetleri, Rus-Ermeni işbirliği, Ermeni mezalimi, tehcir, Lozan Antlaşmasında Ermenilerin statüleri, 1945'ten günümüze Ermenilerin asılsız soykırım iddiaları, ASALA, Ermenistan Cumhuriyetinin tutumu, Türkiye Ermenilerinin Ermeni sorununa bakışları vb. önemli konuların öğretim programının en son kazanımı, ders kitabının ise en son konusu olarak yer alması ve bu konuların öğretim yılının en son haftasına denk düşmesinin bu konuların öğrencilere yeterli ölçüde kavratılmasının önünde bir engel oluşturduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Akgündüz, Said Öztürk ve Recep Kara, *Sorularla Ermeni Meselesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV) Yayınları, İstanbul 2008.
- Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yay, Ankara 2003.
- Emin Oktay, *Tarih Lise III, Yeni ve Yakınçağlar*, Atlas Yayınevi, İstanbul, 1967.
- Emin Oktay, *Tarih Lise III*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1985.
- Emin Oktay, *Tarih Lise III*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1988.
- Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, Hazırlayan: Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.
- Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- İdris Akdin, Muhittin Çakmak, Mustafa Genç, *T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük, Lise3*, MEB Devlet Kitapları, Beşinci Baskı, Semih Ofset, Ankara 2009
- Kazım yaşar Koprıman (Koord.) Bahaeddin Yediyıldız, Yurdagül Alpaslan, H. Yavuz Ercan, Özer Ergenç, Reşat Genç, Özkan İzgi, Halil Metin, Rifat Önsoy ve Rifat Turgut, *Ders Geçme ve Kredi Sistemi Uygulayan Ortaöğretim Kurumları için Tarih Ders Kitabı (Lise 2)*, MEB, 1995.
- Kemal Kara, *Liseler İçin T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük 1*, Önde Yayıncılık, İstanbul 2001.
- Kemal Kara, *Osmanlı Tarihi 1*, Önde Yayıncılık, İstanbul 1996.
- MEB, Ders Geçme ve Kredi Yönetmeliğini Uygulayan Orta Dereceli Okulların Lise Seçmeli Dersler Grubu Arasında Yer Alan Osmanlı Tarihi 1,2 Programları, *MEB Tebliğler Dergisi*, 17 Ağustos 1992, Sayı: 2364, ss. 476-479.
- MEB, Ders Geçme ve Kredi Yönetmeliğini Uygulayan Orta Dereceli Okulların Lise Ortak Dersler Grubu Arasında Yer Alan Tarih 1,2 Programları, *MEB Tebliğler Dergisi*, 17 Ağustos 1992, Sayı: 2364, ss. 479-485.
- MEB, Ermeni Sorunu ile İlgili Konuların İlköğretim 5. ve 7. Sınıf Sosyal Bilgiler dersi Öğretim Programlarında Yer Alması Hakkında Karar, *MEB Tebliğler Dergisi*, Temmuz 2002, Sayı:2538, ss.545- 555.
- MEB, Ermeni, Yunan-Pontus ve Süryaniler ile İlgili Konuların Orta Öğretim Tarih 1, Tarih 2 ve T.C.İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programlarında Yer Alması Hakkında MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 14.06.2002 Tarih ve 272 Sayılı Kararı, *MEB Tebliğler Dergisi*, Temmuz 2002, Sayı: 2538, s.530-544.
- MEB, Lise Haftalık Ders Dağıtım Çizelgeleri Hakkında Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, T.C. *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, 27 Eylül 1976, sayı:1900, ss.326-332.
- MEB, Liselerin Yeni Müfredat Programı Hakkında Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *T.C. Maarif Vekaleti Tebliğler Dergisi*, 7 Ekim 1957, Sayı 976, ss. 155-158.
- MEB, Ortaöğretim Kurumları Tarih Programı, *MEB Tebliğler Dergisi*, 29 Ağustos 1983, Sayı:2146, ss.-338-342.
- MEB,Ortaöğretim 10. Sınıf Tarih Dersi Programı, MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Yay, Ankara 2008
- MEB, Türk İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi Müfredat Programı, *MEB Tebliğler Dergisi*, 25 Mayıs 1981, sayı: 2087, ss.205-210.
- Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara 1991.

Mükerrem Kâmil Su- Ahmet Mumcu, *Liseler için T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülik*, On yedinci baskı, MEB Devlet Kitapları, Emel Matbaacılık, Ankara 1996.

Mükerrem Kâmil Su- Kâmil Su, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Kanaat Yayınları, İstanbul 1967

Nevin Ergezer, *Liseler İçin Tarih 2*, Ocak Yayınları, Ankara 1996

Niyazi Akşit, *Tarih Lise III*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.

Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Metodu*, Hacettepe Taş Kitapçılık, Ankara 1984.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994.

Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, 2. Baskı, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Vicdan Turan, İlhan Genç, Mehmet Çelik, Celal Genç ve Şenol Türedi, *Ortaöğretim Tarih 10. Sınıf*, MEB Devlet kitapları, 6. Baskı, Saray Matbaacılık, Ankara 2014.

“ÖZÜR DİLİYORUM İMZA KAMPANYASI” VE BASINA YANSIMALARI

ALİ KORKMAZ*
SELMA KARA**

ÖZET

“Özür Diliyoruz İmza Kampanyası ve Basına Yansımaları” adlı çalışmada, Ahmet İnel, Baskın Oran, Cengiz Aktar ve Gazeteci-Yazar Ali Bayramoğlu tarafından başlatılan “Özür Diliyoruz İmza Kampanyası”nın basına yansımaları incelenmiştir. Yapılan incelemelerde görüldüğü üzere, 2009 yılında, “Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Ermenistan’a maç ziyareti” ve “Özür Diliyorum İmza Kampanyası”nın, 2009 yılında yabancı basında en fazla yer alan iki konu olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu iki konu içerisinde “Özür Diliyoruz İmza Kampanyası” ile ilgili haberler basında daha uzun süre yer tuttuğu, daha geniş ve karşılaştırmalı veri imkanına olanak sağladığı için, araştırma konusu olarak daha uygun olacağına karar verilmiştir.

Çalışmada, “Özür Diliyoruz İmza Kampanyası” gazeteler üzerinden analiz edilmiştir. Gazetelerin seçimi yapılırken, temsil ettikleri siyasi bakış biçimleri ve temsil ettikleri grup içerisinde konu ile ilgili en fazla haberi yayımlamış olmaları dikkate alınmıştır. Ana akımın temsilcisi olarak Hürriyet gazetesi, sola yakınlığı ile bilinse de yayın politikası olarak ana akıma daha yakın duran Radikal gazetesi, sağ tandanslı gazeteler sınıfında Zaman ve Yeni Şafak gazeteleri, sol tandanslı Cumhuriyet ve Birgün gazeteleri, milliyetçi çizgisi ile bilinen Ortadoğu gazetesi ve Ermeni cemaatinin Türkiye’deki yayın organı Agos gazetesi seçilmiştir. Türk basınındaki 8 gazetede, 6 Aralık 2008 tarihinden, 2009 yılının Mart ayı sonuna kadar ki süreçte, toplam 66 haber incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tehcir, Büyük Felaket, Özür Diliyoruz İmza Kampanyası.

* Yrd. Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi,

** Gazeteci-Yazar,

A. TEHCİR KARARI VE UYGULAMASI

Ermeni sorununun Osmanlı Devleti için ilk defa ortaya çıkması ve bu konu hakkında siyasi çevrelerde söz edilmeye başlaması XIX. yüzyılın ikinci yarısına rastlar. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti tebaası olan Hıristiyanların hamiliğine soyunan Avrupa'nın büyük devletleri Ermenilerle de yakından ilgilenmeye başlamışlardı. Ancak büyük devletlerin bu ilgileri Ermenileri kendi mezheplerine çekerek Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzlarını kendi lehlerine artırmak gayesini taşımaktaydı.¹

Van'da Ermeni isyanı bütün hızıyla devam ettiği bir sırada, diğer bölgelerde de Ermeniler'in isyan ettikleri, yol kestikleri, Müslüman köylerini basarak halkını katlettikleri yolunda haberler gelmiştir. Başkumandan vekili Enver Paşa, bu duruma bir çare olmak üzere, 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir yazı yollamıştır. Tehcir kararının ilk işareti sayılan bu yazıyla Enver Paşa, Ermeniler'in isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istemekteydi. Talat Paşa önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermeniler'in harp sahası dışına çıkarılmaları konusunu ele almıştır. 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihinde 4. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği şifrede de başka vilayetlere nakdedilecek Ermeniler hakkında bilgi vermekte ve boşaltılmasını istediği yerleri belirlemekteydi.² Tehcir başlangıçta doğrudan cephelerin güvenini sarsacak bölgelerde uygulanmıştır. Tehcir kararından sonra, kafileler halinde çeşitli vasıtalarla iskan bölgelerine sevke başlanmıştır.³

B. “ÖZÜR DİLİYORUZ İMZA KAMPANYASI”

“Özür Diliyoruz İmza Kampanyası” 14 Aralık 2008 tarihinde Ahmet İnsel, Baskın Oran, Cengiz Aktar ve Gazeteci-Yazar Ali Bayramoğlu'nun öncülüğünde; “1915'te Osmanlı Ermenileri'nin maruz kaldığı Büyük Felâket'e duyarsız kalınmasını, bunun inkâr edilmesini vicdanım kabul etmiyor. Bu adaletsizliği reddediyor, kendi payıma Ermeni kardeşlerimin duygu ve acılarını paylaşıyor, onlardan özür diliyorum” metni ile önce internet üzerinden ve daha sonra bazı şehirlerde stantlar kurularak imzaya açılmıştır. Kampanya (www.ozurdiliyoruz.com) adresi üzerinden yürütülmüştür. Kampanyanın açıldığı ilk dönemlerde internet erişiminin zor olduğu bazı bölgelerde elden de imza toplanmıştır. Site, Türkçenin yanı sıra Arapça, Ermenice, Fransızca, Almanca, İngilizce, İtalyanca, Yunanca, Kürtçe, Portekizce ve İspanyolca olmak üzere on yabancı dilde de hazırlanmıştır.

Kampanyayı başlatanlar her seferinde, bunun bireysel bir girişim olduğunu dile getirmişlerdir. Hatta Baskın Oran, verdiği bir demeçte şunları söylemiştir:

“Ben Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak özür diliyorum. İsteyen diler, isteyen 'böyle bir şey yoktur' deyip yoluna devam eder.”⁴

Kampanyayı başlatanlar her ne kadar bunları ifade etseler de, Türkiye'de bir kesim tarafından kampanya ciddi tepkilerle karşılanmış, hatta www.özürbekliyorum.com adresi ile karşı özür dileme kampanyaları bile açılmıştır. Özellikle emekli büyükelçilerin tepkileri basında yer bulmuştur. Konu hükümet kanadı ve devlet temsilcileri içerisinde de

1 Hasan Babacan, “*Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir*”, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ed. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Nobel Yayın-Dağıtım, s. 297-307, Ankara 2003, s.297.

2 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2008, s.65-67.

3 Ahmed Akgündüz, -Öztürk, Said-Kara, Recep, *Ermeni Meselesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s.319-322.

4 Baskın Oran, “*Aydınların Özrü Tartışma Yarattı*”, *Evrensel Gazetesi*, 21.12.2008, s.4.

geniş yankılar bulmuştur. Başbakan Erdoğan, “Özür dilenecek bir şey yapmadık” diyerek, kampanyanın anlamsızlığına vurgu yapmış, Ermenistan ile Türkiye ilişkilerinin gelişmesi için zaten hükümet olarak gerekli girişimlerde bulunulduğunu, söz konusu kampanyanın gelinen noktayı bozacak bir durum teşkil edebileceğini defalarca basına verdiği demeçlerde dile getirmiş, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ise, “Türkiye'nin her konunun konuşulduğu özgür bir ülke” olduğuna işaret ederek, bu tür girişimlere ılımlı yaklaşılması gerektiğine işaret etmiştir.

Ermenistan Cumhurbaşkanı Serkisyan, Türkiye’de “Ermenilerden özür dileme kampanyası” düzenleyenlere atıfta bulunarak şunu söylemektedir: “Osmanlı İmparatorluğu 94 yıl önce devlet seviyesinde Ermeni soykırımını yaptı. Ermeni milleti “soykırım suçunun kınanmasını” sağlama çabalarında tek başına değil. Tarihi adalet için mücadele veren Türk aydınlarını destekliyoruz”. Ermenilerden Özür Dileme kampanyasını düzenleyenler ise ABD Başkanı Obama'nın konuşmasını Türkiye bakımından adeta bir zafer olarak nitelendirmişlerdir. Onlar, 24 Nisan'da yapılan konuşmayla ABD ile Türkiye arasında bir “yol kazası” yaşanmadıysa bunun nedeni olarak “Ermenilerden özür dileme kampanyası” olduğunu savunmuşlardır.⁵

Söz konusu kampanya, 2008 ve 2009 yılındaki ilgili tarihlerde yabancı basında Türkiye ile ilgili haberlerin en çok çıktığı konulardan biridir. Diğer de Abdullah Gül'ün Erivana maç izlemek için davet edilmesi olayıdır. Dolayısıyla Ermenistan kanadından kampanyaya tepkiler gecikmeyecektir ve bu kez, Ermeni aydınlar ve sanatçılardan oluşan bir grup, imza kampanyası açan Türk aydınlara, tarihle yüzleştikleri için karşı özür imzasına girişeceklerdir. Ancak Diaspora bu kampanyadan yine memnun olmamıştır. Çünkü, kampanya metninde, “soykırım” yerine, “Büyük Felaket” tanımlaması kullanılmıştır ve dolayısıyla kampanya onlara göre samimiyeti olmayan, “soykırım” kavramını örtme amaçlı yapılan bir girişimdir. O dönemde yabancı basın organları da Diaspora'nın açıklamalarından etkilenen ve kampanyayı, “soykırım” kelimesini kullanmadığı için eksik bir adım olarak niteleyeceklerdir. Özellikle Ermeni gazetelerinde bu eleştiri sıkça göze çarpacaktır.

C. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde bulgulara yer verilmiştir. Kampanya dahilinde incelenen gazetelerdeki haberler tek tek ele alınmış, söylem analizi yöntemi ile incelenmiştir. İnceleme için kampanya ile ilgili haberlerin çıkmaya başladığı 6 Aralık 2008 tarihi ile kampanyanın yankılarının sürdüğü 2009 yılı Mart ayının sonuna kadar ki zaman dilimi ele alınmıştır. Türk basınındaki 8 gazeteden 66 haber incelenmiştir. Ana akımın temsilcisi olarak Hürriyet gazetesi, sola yakınlığı ile bilinse de yayın politikası olarak ana akıma daha yakın duran Radikal gazetesi, sağ tandanslı gazeteler sınıfında Zaman ve Yeni Şafak gazeteleri, sol tandanslı Cumhuriyet ve Birgün gazeteleri, milliyetçi çizgisi ile bilinen Ortadoğu gazetesi ve Ermeni cemaatinin Türkiye'deki yayın organı Agos gazetesi seçilmiştir. Gazeteler tarih sırasına göre incelenmiştir, kendi aralarında ayrıma tabi tutulmamıştır. Yer sıkıntısı nedeniyle tüm gazeteleri yayınlamanın zorluğu dolayısıyla her gazeteden bir örnek alınmıştır.

Türk basınında “Özür Diliyorum İmza Kampanyası” ile ilgili çıkan haberler (Hürriyet, Radikal, Cumhuriyet, Birgün, Zaman, Yeni Şafak, Ortadoğu ve Agos gazeteleri) analiz edilmiştir:

5 Yeniçeri, Özcan, “Muhafazakârlık, Liberallik Tartışmaları ve Türkiye”, *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 270, s. 5-8, Ankara 2010, s.8.

Yukarıdan sağına doğru: İnceleyecek olan kampanyanın adı "Özür dileyin" olacak. Kampanyanın emektarları: Prof. Dr. Akın Öztürk ve gazeteciler de emektarları İnceleyecek olan kampanyanın emektarları: Prof. Dr. Akın Öztürk, Prof. Dr. Akın Öztürk, Dr. Çengiz Akar ve İsmail Kılıç. Gazeteci yazar Ali Bayraktar.

İşbirlikçilerin yeni oyunu

Kendine "Aydın" diyen bir grup Ermeni işbirlikçileri yine harekete geçti. Türk Milleti'ni, Ermeniler'den "özür dilemeye" çağırıyor. 1915 Ermeni teholye Ağlı bir kampanyaya başlattı. "1915'te Osmanlı Ermenilerinin uğradığı 'büyük felaket'in" inkar edilmesini videdem kaldırmıyor" diye başlayan iriza metni, "Özür diliyoruz" başlığını taşıyor.

TEHCİR Ermenilerin genetikleri İnceleyecek olan kampanya, İnceleyecek olan kampanyanın adı "Özür dileyin" olacak. Kampanyanın emektarları: Prof. Dr. Akın Öztürk ve gazeteciler de emektarları İnceleyecek olan kampanyanın emektarları: Prof. Dr. Akın Öztürk, Prof. Dr. Akın Öztürk, Dr. Çengiz Akar ve İsmail Kılıç. Gazeteci yazar Ali Bayraktar. Kampanyanın emektarları: Prof. Dr. Akın Öztürk ve gazeteciler de emektarları İnceleyecek olan kampanyanın emektarları: Prof. Dr. Akın Öztürk, Prof. Dr. Akın Öztürk, Dr. Çengiz Akar ve İsmail Kılıç. Gazeteci yazar Ali Bayraktar.

İNCELEYECEK OLAN

Kampanyanın emektarları İnceleyecek olan kampanyanın emektarları: Prof. Dr. Akın Öztürk ve gazeteciler de emektarları İnceleyecek olan kampanyanın emektarları: Prof. Dr. Akın Öztürk, Prof. Dr. Akın Öztürk, Dr. Çengiz Akar ve İsmail Kılıç. Gazeteci yazar Ali Bayraktar.

"İnceleyecek olan kampanyanın emektarları İnceleyecek olan kampanyanın emektarları: Prof. Dr. Akın Öztürk ve gazeteciler de emektarları İnceleyecek olan kampanyanın emektarları: Prof. Dr. Akın Öztürk, Prof. Dr. Akın Öztürk, Dr. Çengiz Akar ve İsmail Kılıç. Gazeteci yazar Ali Bayraktar.

LOLOĞLU'NUN YANLIŞI VE YALNIZI

İnceleyecek olan kampanyanın emektarları İnceleyecek olan kampanyanın emektarları: Prof. Dr. Akın Öztürk ve gazeteciler de emektarları İnceleyecek olan kampanyanın emektarları: Prof. Dr. Akın Öztürk, Prof. Dr. Akın Öztürk, Dr. Çengiz Akar ve İsmail Kılıç. Gazeteci yazar Ali Bayraktar.

Ortadoğu Gazetesi - 06.12.2008

Konuyla ilgili haber 1. sayfadan "Siz Kim Oluyorsunuz" başlığı ile verilmiş, devamı 9. sayfaya "İş birlikçilerin yeni oyunu" başlığı ile tanınmıştır. 1. sayfada, spotta "Doğuda kazılan her mezardan Ermenilerin katlettiği insanların kemikleri çıkarken, Karabağ'da yaşanan zulme göz yumulurken, kendine 'Aydın' diyen bir grup Türk Milleti'ni, Ermeniler'den özür dilemeye çağırarak kadar ileri gitti" şeklinde kullanılan cümlelerde, kampanyada belirtilen aksine geçmişte Ermenilerin değil de Türklerin soykırma uğradığı ön plana çıkarılmış ve kampanyayı düzenleyenlere 'sözde aydın' vurgusu yapılmıştır. Bu yönüyle gazetenin yayın politikasına uygun milliyetçi bir yaklaşım benimsemiştir. Haberin giriş cümlesinde kullanılan "Yine Türkiye'yi gelecekler" ve "Ermeni Diasporası işbirlikçileri" de gazetenin olaya yaklaşımının diğer göstergeleridir. Emekli Büyükelçi Faruk Loloğlu'nun konuyla ilgili, kampanyanın zamanlamasının yanlışlığına ve Türkiye'ye zarar vereceğine yönelik görüşleri ile de gazete kendi tespitini bir kanaat önderiyle ispatlama yöntemi tercih etmiştir.

Birgün Gazetesi - 08.12.2008

Birgün gazetesi konuyla ilgili ilk habere 08.12.2008 tarihinde yer vermiştir. Haber 1. sayfadan “Hani bayramlar barışma günüydü”, devamı “Yine mermer zihniyet” başlığı ile 9. sayfada yer almıştır. MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli'nin kampanyaya karşı çıkışının konu alındığı haberde, başlıktaki, hayal kırıklığı içeren ve MHP'nin hoşgörülü tavrıdan uzak olduğunu belirten ifade, fotoğraf alt yazısındaki, “Devlet Bahçeli yine yapacağını yaptı” ibaresi ile 9. sayfadaki devam haberinin başlığı, “Yine mermer zihniyet” ifadelerindeki vurgular, gazetenin izlediği politikaya uygun olarak, MHP ve Bahçeli karşıtlığını net olarak ortaya koymaktadır. Gazete, devam haberinde açıklamalarla ilgili olarak, Ömer Laçiner, Baskın Oran ve Osman Köker'in görüşlerine de başvurarak, kendi görüşünü desteklemiştir. Devam haberindeki, “Aydınların cevabı: Alfabeyi reddetmişiz, mezalimi neden kabul ediyoruz?” şeklindeki ara başlık, Bahçeli'nin savunduğu, “Hiç kimsenin mirasçısı olduğumuz ecdadı suçlu gibi tanımlama ve özür talep etmeye hakkı yoktur ve haddi değildir” ifadelerine cevap niteliğindedir. Aydınların cevaplarındaki, “Bahçeli'den beklenen bir davranış” tavrı da, gazetenin kendi görüşünü desteklemektedir. Spotta Bahçeli'nin kampanyayı hedef aldığına dair yapılan vurgu, karşı çıkış ifadesi tanımlamadır. Haber, Bahçeli'nin ve aydınların görüşlerine eşit oranda yer veriyor gibi gözükse de kullanılan ifadeler ve vurgular bakımından gazetenin tarafını yansıttığı ortaya çıkmaktadır.

Zaman Gazetesi – 18.12.2008

"Soykırım mı yaptınız ki özür diliyorsunuz" haberi Zaman gazetesinde 18.12.2008 tarihinde yayımlanmış olup, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın, "İmza Kampanyası" nı eleştirmesini konu edinmiştir. Haberin başlığındaki, Erdoğan'a ait sözün, tırnak içerisinde verilmemesi, gazetenin yayın politikasına uygun olarak, AK Parti hükümetine yakın tavrını da ortaya koymaktadır.

Yeni Şafak Gazetesi – 18. 12. 2008

Yeni Şafak gazetesi, Başbakan Erdoğan'ın açıklamalarını verdiği haberi, 1. sayfadan "Suç işlemedim ki özür dileyeyim" başlığı ile, devam haberini ise 12. sayfada "Kimlik siyaseti yok" başlığı ile vermiştir. Haberde, Erdoğan'ın imza kampanyasına yaptığı eleştirilerin yanı sıra, Kürt sorunu, kimlik siyaseti, T.C. vatandaşlığı ve milletlere yönelik hoşgörü konularında yaptığı açıklamalara ağırlık verilmesi diğer gazetelerden farklılık arz etmektedir.

Kusura bakmasınlar özür dilemiyorum

Barack Obama'nın 2008'de başkan seçilmesinden bu yana Türkiye'de Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar, Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar, Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar...

Obama'nın ekibine 'soykırım' markajı

■ ERDOĞAN'IN İMZA KAMPANYASINA KARŞI ÇIKANLAR, OBAMA'NIN İMZA KAMPANYASINA KARŞI ÇIKANLAR, OBAMA'NIN İMZA KAMPANYASINA KARŞI ÇIKANLAR...

Ayakkabı fırlatmak doğru değil

Barack Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar, Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar, Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar...

Hürriyet Gazetesi – 18.12.2008

18.12.2008 tarihinde Hürriyet gazetesi, Başbakan Erdoğan'ın imza kampanyasına karşı açıklamalarını, 1. sayfada, "Herhalde özürücü soykırım yaptı", devamını da 8. sayfada "Kusura bakmasınlar özür dilemiyorum" başlıklı haberle vermiştir. Haberi tarafsız bir yaklaşımla değerlendirdiği görülmektedir. Diğer gazetelerden farklı olarak, ABD Başkanı Obama'nın 'soykırım' ile ilgili görüşleri, söz konusu haberle birlikte yer almıştır.

"Özür diliyorum" Türkiye'de bir tabu yıktı"

SARKIS GÖRER

İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde düzenlenen "Milletler 2008" toplantısında 28 Aralık Pazar günü yapılan ilk oturumunda, internet üzerinden yapılan "özür dileyeyim" imza kampanyasına katılan yazarlar, Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar, Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar...

Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar, Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar, Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar...

Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar, Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar, Obama'nın imza kampanyasına karşı çıkanlar...

Agos Gazetesi – 02.01.2009

Agos gazetesi, 02.01.2009 tarihinde, “Özür diliyorum Türkiyede bir tabu yıktı” haberine 18. sayfada yer vermiştir. Haberde, İstanbul Bilgi Üniversitesi’nde düzenlenen, “Marksizm 2008” tartışmalarının ilk oturumunda, Devrimci Sosyalist İşçi Partisi’nden Cengiz Ağlan ile Agos gazetesi yazarlarından Aydın Engin’in, kampanyaya dair sunumları konu edilmiştir. Haberin içeriğinde, sunumlarda neler denildiğine dair tırnak içerisinde ifadelere yer verilmiş olup, gazetenin yeniden yaptığı bir yorum söz konusu değildir. Ancak başlıktaki ifade zaten başlı başına yargı ve yorum bildirmektedir.

SONUÇ

Türklerle Ermenilerin ilişkileri Selçuklular döneminden öncelere dayanmaktadır. Selçuklular’dan sonra Osmanlı Devleti kurulduğunda, Osmanlı’nın çatısı altına sığınan ve millet-i sadıka olarak adlandırılan Ermeniler, devlet kademeleri de dahil olmak üzere bir çok göreve getirilmişlerdir. Ancak bir süre sonra Fransız Devrimi’nin yarattığı azınlık psikolojisi Osmanlı’ya da sirayet edince, Ermeniler de bundan nasiplenmiş, misyonerlerin faaliyetleri ile özellikle Doğu Anadolu’da bir takım kıpırdanmalar başlamıştır. Osmanlı-Rus Savaşında Ermeni sorunu, daha belirgin olarak ortaya çıkmış, Berlin ve Ayastefanos anlaşmalarında siyasi bakımdan da kendini göstermiştir. Bu ayrılıkçı hareketler 1. Dünya Savaşında, Ermenilerin isyanları biçiminde ortaya çıkacak ve Osmanlı Devleti, bu asayişsiz düzen içerisinde mecburen Tehcir, zorunlu göç kararı alacaktır. Tehcir esnasında, çete saldırıları ve salgın hastalıklardan dolayı bir takım ölümler gerçekleşecektir. Dönemin savaş şartlarından dolayı karşılıklı öldürmeler olduğu da doğrudur. Ancak Ermeniler, bu durumu “soykırım” olarak niteleyecekler ve bu düşmanlıklarını günümüze kadar taşıyacaklardır.

2008 yılının Aralık ayında, Ahmet İnel, Baskın Oran, Cengiz Aktar ve Gazeteci-Yazar Ali Bayramoğlu’nun öncülüğünde; “1915’te Osmanlı Ermenilerinin maruz kaldığı Büyük Felâket’e duyarsız kalınmasını, bunun inkâr edilmesini vicdanım kabul etmiyor. Bu adaletsizliği reddediyor, kendi payıma Ermeni kardeşlerimin duygu ve acılarını paylaşıyor, onlardan özür diliyorum” metni ile imzaya açılan “Özür Diliyorum İmza Kampanyası” etkisi büyük bir kampanya olmuştur. Kampanya yabancı basında, yankılarının devam ettiği 2009 Mart ayına kadar, Türkiye ile ilgili en fazla haberin yayımlandığı konuların başında yer almıştır.

Kampanya kamuoyunda da, basında da çok tartışılmış, yer bulmuştur. Araştırmanın, imza kampanyasının basındaki yansımalarına odaklanmasının nedeni de budur. Bunun için, 8 Türk gazetesinden, 6 Aralık 2008 tarihinden, 10 Mart 2009 tarihine kadar ki, haberlerin çıktığı dönem aralığında, toplam 66 haber incelenmiştir. Gazeteler Hürriyet, Radikal, Birgün, Yeni Şafak, Zaman, Ortadoğu, Cumhuriyet ve Agos’tur. Kampanyanın gazetelerde yer alış biçimlerinin, gazetelerin yayın politikalarına göre biçimlendiği ve genel olarak, gazetelerin kampanyaya dair mesafeli durdukları görülmüştür. Ortadoğu, Birgün, Radikal ve Ermeni cemaatinin yayın organı olmasından dolayı Agos gazetesi kampanyaya mesafeli durmayan ve yorumdan kaçmayan gazeteler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ortadoğu dışındakiler, kampanya yanlısı bir tutum izlerken, Ortadoğu gazetesi milliyetçi cephenin sesini korumuş, Agos’tan sonra konu ile ilgili olarak en fazla sayıda haberi yayınlamış, kampanyanın karşısındaki tavrını korumuştur. Hürriyet, Yeni Şafak, Zaman ve Cumhuriyet gazeteleri, konu ile ilgili olarak rutine yansıyan olayların dışında çok fazla habere yer vermemiştir. Cumhuriyet ve Hürriyet gazetesi kampanya karşısındaki tutumunu kampanya karşıtı olmak biçiminde ortaya koyarken, Yeni Şafak ve Zaman gazetelerinde

net bir tutum gözlenmemiştir. Cumhuriyet ve Hürriyet gazeteleri yorum yapmaktan kaçınmış, haberleri ajans dili ile vermeye çalışmıştır. Türk gazetelerine bakıldığında, Agos sözü edilmeksizin, genel itibariyle yayın politikası doğrultusunda konu ile ilgili haberler biçimlendirilmiş olsa da, bir takım açıklamalarla ilgili yorumlardan kaçınıldığı, mesafeli bir tutum izlendiği görülmektedir.

Türk basını ile karşılaştırıldığında yabancı basının kampanyaya yönelik tutumu daha net biçimde ortaya çıkmaktadır. Türkiye'deki basın organlarının ise genel olarak mesafeli durma tavrı, kamuoyunda hassas ya da kırmızı çizgi olarak tabir edilen konularda dikkatli olmak gibi bir özenetimleri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, gazetelerin, olayları kendi yayın politikalarının çerçevesinde biçimlendirmeleri ve haberde, başta denge unsuru olmak üzere birçok unsurun göz ardı edilerek, olması gerektiği biçimde haber yapılmasını engellemektedir. Sonuç itibariyle, hassas olduğu düşünülen, özellikle siyasi konularda kamuoyunu tatmin edecek habercilik yerine taraflı ve bilgiden ziyade yorumun ağırlıkta olduğu bir habercilik ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

AKGÜNDÜZ, Ahmed-Öztürk, Said-Kara, Recep, *Ermeni Meselesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.

BABACAN, Hasan, "*Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir*", *Diünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ed. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Nobel Yayın-Dağıtım, s. 297-307, Ankara 2003.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2008.

ORAN, Baskın, "Aydınların Özrü Tartışma Yarattı", *Evensel Gazetesi*, 21.12.2008.

YENİÇERİ, Özcan, "Muhafazakârlık, Liberallik Tartışmaları ve Türkiye", *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 270, s. 5-8, Ankara 2010.

Hürriyet Gazetesi

Radikal Gazetesi

Cumhuriyet Gazetesi

Birgün Gazetesi

Zaman Gazetesi

Yeni Şafak Gazetesi

Ortadoğu Gazetesi

Agos Gazetesi

100. YILINDA TEHCİR'İN PSİKO-SOSYALBOYUTLARI İLE REEL POLİTİK BAĞLAMDA DEĞERLENDİRİLMESİ

KASIM TATLILIOĞLU*

ÖZET

Asya ve Avrupa kıtaları arasında köprü konumunda olan Türkiye, Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan boğazları, Orta Asya, Kafkasya ve Ortadoğudaki doğal enerji kaynaklarının keşiştiği noktadaki jeopolitik konumuyla tarih boyunca stratejik bir ülke olmuştur. Geçmişte Osmanlı devleti, bugün de Türkiye, bu jeopolitik ve jeostratejik konumundan dolayı çeşitli entrikaların çevrildiği bir alan olmuştur. Osmanlı devletini parçalayarak tarih sahnesinden silmek isteyen emperyalist devletler bu amaçla 20. yy'ın sonlarında Ermenileri kullanmışlardır. Tarihte olduğu gibi günümüzde de, Ermeni toplumu üzerinden siyasi ve ekonomik çıkar sağlamaya çalışan çok sayıda ülke bulunmaktadır. Bazı ülkelerde Türkleri ve Türkiye'yi sözde soykırımla suçlayan anıtlar dikilmekte, bazı ülkelerde ise soykırım iddiasını tanımaya yönelik kararlar parlamento gündemlerine getirilmektedir. Öyle ki, sözde soykırım yasası kimi ülke parlamentolarında dahi kabul edilmektedir. Bugün ABD'nin 42 eyaleti sözde soykırım tasarısını kabul etmiş durumdadır. Osmanlı devletinin çalışan, liyakatli, dürüst ve becerikli her vatandaşına sağladığı imkânlardan gayr-i müslimler içinde en çok faydalananlar Ermeniler olmuştur. Osmanlı devletinin son zamanlarda zayıflamaya başlamasıyla, bazı ülkelerin müdahalesi ile Ermeniler, yıllarca birlikte yaşadığı devlete ve topluma karşı kullanılmaya başlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tehcir, misyoner, diaspora, şark meselesi, zihin manipülasyonu.

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü.

GİRİŞ

Tarihin her devrinde, bütün sıcak ve soğuk savaşlardaki karşıt güçler, hedef aldıkları ülkeler ve toplumlar arasında işbirlikçi unsurlar arayışı içerisinde olmuşlardır. Bu işbirlikçilik, ya etnik veya dini-mezhebi yakınlık, ya da çeşitli politik ve maddi vaatler yoluyla gerçekleştirilmek istenmiştir. Anadolu'nun doğusunda meydana getirilen olaylarda da aynı yaklaşım söz konusudur. Yakın tarihimizde Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da bu amaçla isyanlar çıkarılmıştır. Bu isyanlar, Avrupalı Devletlerin, Osmanlı Devleti içerisindeki unsurlarla yakından ilgilenmeye başladıkları, yıllardan itibaren devrin şartlarına göre değişik şekillerde cereyan etmiştir. Bu ilginin esas sebebinin, “Şark Meselesi” oluşturmuştur. Nihai amaç ise, Türklerin Anadolu'daki varlığının sona erdirilmesidir.¹

Millet-i sadıka² olarak tabir edilmiş olan Ermeniler, Batılıların özellikle misyoner din adamı yetiştirme amaçlarıyla, Osmanlı devleti içine soktuğu provokatörlerin faaliyetleriyle Türk toplumundan hızla uzaklaştırılmıştır. Günden güne artan misyoner faaliyetleri sebebiyle yatırımlar artmış, okullar çoğalmış, Amerikalı misyonerlerin verdiği eğitimin sonucu olarak da Ermenilerin çıkardığı olaylar çoğalmıştır. Zamanla bu misyoner okulları da halkın tepkisini çekmeye başlayınca, çıkan olaylarda misyoner okulları zarar görünce, ABD ve Batı toplumu her zamanki gibi yalan ve aspargas haberleriyle, Ermenilere arka çıkmışlar ve onlara da yardımı arttırmak için bahaneler üretmişlerdir.³ I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin önemli bir kısmı düşman kuvvetlerinin yanında Türklere karşı mücadele etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin 1915 yılında aldığı karar sonucunda çıkardığı sevk ve iskân kanunu ile Osmanlı Ermenileri'nin bir bölümü, devletin bütünlüğünü tehlikeye attıkları, düşmanla işbirliği yaptıkları, masum ve sivil halkı katlettikleri, isyan çıkararak Türk ve Müslüman halka her türlü kötülüğü yaptıkları gerekçesiyle Anadolu'nun güneyine, Suriye ve İrağa geçici bir süreyle göç ettirilmiştir. Bu zorunlu göç hareketi bugün Ermenistan Hükümeti'nin ve diasporasının yoğun Türkiye karşıtı propagandaları sayesinde dünya kamuoyunda “soykırım” olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, bazı devletler ise “1915'te Ermenilerin soykırımı uğradıklarını” parlamentolarında kabul etmektedirler. Batılıların, özellikle misyoner din adamı kisvesinde Osmanlı içine soktuğu kışkırtıcı ajanların faaliyetleri ile Ermenileri dini, kültürel, ticari, sosyal ve siyasi açılardan Türk toplumundan uzaklaştırmışlardır. Diğer taraftan da ülke içinde ve dışında kurulan ve silahlanan Ermeni komitelerinin ve Patrikhane ile kiliselerin menfi uğraşları sonucunda, Ermeni cemaati yavaş yavaş Türk toplumundan koparılmaya çalışılmıştır. Böylece, kanlı olaylar başlamıştır. Doğu Anadolu'da başlatılan ve İstanbul'a kadar yayılan isyan hareketlerinde binlerce masum vatandaşımız hayatını kaybetmiştir. Yüz binlerce Müslüman'ın hayatına kastederek Anadolu'yu bir harabe haline çevirmişlerdir. Devletin bunları yatıştırmak ve durdurmak için aldığı tedbirler istismar edilmiş ve İtilaf Devletleri'nin de tahrik ve vaatleriyle Ermeniler, bin yıl refah içinde yaşadıkları ülkeyi işgalci devletlerin kışkırtmalarıyla parçalama

1 Çevik, M., *Türkiyedeki Terör Hareketlerinin Tarihi Temelleri (Doğu Anadolu)*, Cumhuriyetin 75. Yılında Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu, Elazığ 17-19 Aralık 1998, s.215.

2 Akgündüz, A., Öztürk, S. ve Kara, R., *Sorularla Ermeni Meselesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2008, s.6.

3 Açıkses, E., *Tarihi Gelişimi İçinde Terör Örgütlerinin Türkiye Üzerindeki Emelleri ve İşbirlikleri*, Cumhuriyetin 75. Yılında Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu, Elazığ 17-19 Aralık 1998, s.196.

mücadelesine başlamışlardır. ⁴ Giderek yoğunlaşan ve 19. yy. sonlarında İngiltere'ye paralel olarak devreye giren ABD propogandası da etkisini artırmış ve 1914-1923 arasındaki olaylara zemin hazırlamıştır. Ermenilere yönelik propagandalarda da Batulılar, Ermenilerin "Hıristiyanlığın öncü savaşıları", "Hıristiyanlığın şanlı şehitleri", Hıristiyanların kahraman milleti" vb. sloganlarla Ermenileri kullanmaya başlamışlardır.⁵ 1915 Ermeni Tehciri'nden itibaren Ermenilerle yakından ilgilenmeye başlayan ABD basınında, bölgedeki Amerikan misyonierlerinden, Yakın Doğu Yardım çalışanlarından ve Ermenilerden gelen ancak gerçeklikle ilgisi olmayan haberler üzerinden sürekli ve programlı bir şekilde yapılan Ermeni propogandası ile ABD kamuoyunda bir Türk karşıtlığı oluşturulurken Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile ABD basınında başlayan "Büyük Ermenistan" propogandası Paris, Londra ve San-Remo Konferanslarında Ermenistan mandası ile birleşerek devam etmiş ve Türk topraklarında bir Ermeni devleti için yapılan propoganda faaliyetleri ancak 2-3 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması ile anlamını kaybetmiştir.⁶

Bütün bu gerçeklere rağmen, sözde soykırım iddialarını gündemde tutmak için olağanüstü gayret sarf eden Ermeni komiteleri, terör eylemlerine yönelmişlerdir. 1965'ten sonra, çeşitli ülkelerdeki Ermenilerin, Türkiye aleyhine başlattıkları karalama kampanyasıyla dünya ve Türkiye kamuoyunda varlığını hissettiren sözde Ermeni Sorunu, 1970'li yıllardan itibaren yurtdışındaki Türk temsilciliklerine yönelik terör eylemlerine dönüşmüştür. Ermeni komiteleri, sözde iddialarını Ermenistan devletinin açık desteği ve Ermeni Diasporası aracılığıyla sürdürmeye devam etmektedirler. Çeşitli ülke parlamentolarından "sözde Ermeni Soykırımı" nı kabul eden yasaların ve önerilerin çıkmasını sağlamaya çalışarak, asılsız iddialarını dünya kamuoyuna kabul ettirmeye çalışmaktadırlar. Amaçları, sözde iddialarını tüm dünyaya "tanıtmak", Türkiye'yi bu temelsiz iddiaları "tanımak" zorunda bırakmak, sözde soykırımdan dolayı Türkiye'den "tazminat" ve "toprak" almak ve "Büyük Ermenistan" rüyasını gerçekleştirmektir.⁷

A. ÇALIŞMANIN AMACI

Bu çalışmada, 100. yılında Tehcir meselesi psiko-sosyal boyutları ile reel politik bağlamda ele alınıp değerlendirilmiştir. 1880'li yıllarda Avrupa devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma planı olan "Şark Meselesi'nin" bir uzantısı olarak ortaya çıkan Ermeni sorunu, Lozan Antlaşmasıyla resmi olarak sona ermiştir. 1970'li yıllardan sonra artarak devam eden Ermeni terör örgütlerinin faaliyetleri ve Ermeni diasporasının bitmek tükenmek bilmeyen Türkiye aleyhtarı propogandaları sonucu soykırım yalanı bir sorun olarak yeniden gün yüzüne çıkartılmıştır. Ermeni diasporasının uluslararası arenada sözde

4 Şenol, K. S., *1915 Ermeni Tehciri'nin Sosyo-Ekonomik Boyutları (Güzargah, Yardımlar, Demografi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

5 Özender, C., *Ermeni Diasporası'nın Altındaki Sosyolojik Gerçekler*, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Yayın No: 6, Van 2-5 Nisan 1990, s.174-175.

6 Kul, H., *ABD Basınında Ermeni Meselesi (1918-1920)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014.

7 <http://www.ermenisorunu.gen.tr>, Çiçek, K. (16-17 Ekim 2003). "Türk- Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporası'nın Rolü", Erişim tarihi:16.09.2014.

soykırım yalanları her yıl Türkiye Cumhuriyeti devletinin karşısına çıkarılmaktadır. Ermeni Diasporası'nın amacı; 19. y.y'da Batılıların ortaya attığı ve "şark meselesi" adını verdiği, ülkemizin Doğusunda Ağrı başkentli Büyük Ermenistan rüyasını gerçekleştirmektir. Nihai amaç ise, Türklerin Anadolu'dan çıkarılmasıdır.

B. ÇALIŞMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1. Tehcirin Uygulanmaya Başlaması

Gün geçtikçe devam etmekte olan I. Dünya savaşının koşulları iyice ağırlaşmış, bir yandan soğuk hava, öte yandan ekonomik koşullar hükümeti ve askerleri iyice güç duruma sokarken, özellikle Doğu ve Güneydoğu yörelerinde tifo salgını ve kıtlık da bu güçlükleri ayrı bir boyut kazandırmıştır. Ayrıca, İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devletiyle karşılaştırıldığında çok daha iyi savaş araç ve gereçlerine sahip olmalarına karşın, bölge bölge girdikleri yerlere kesin egemen olamamış, öte yandan da hedeflerine daha çabuk ulaşmak için Ermeni komitacıları kışkırtarak isyanlara ve teröre neden olmuşlardır.

Bu iç çatışmayı ve kargaşayı önlemek için Osmanlı hükümeti kapsamlı bir tedbir alma yoluna gitmiştir. İçişleri Bakanlığının Başbakanlık'a gönderdiği 26 Mayıs 1915 tarihli ve 270 numaralı tezkeresinde bu önlem şu biçimde dile getirilmiştir: "Savaş yörelerine yakın bölgelerde oturan Ermeniler'in bir kısmı ordunun harekâtını zorlaştırır davranışlarda bulunmakta, halka saldırmakta ve isyancılara yataklık etmektedirler. Bu yüzden, Van, Bitlis, Erzurum vilayetleriyle, Adana, Mersin, Osmaniye ve Kozan kazaları, Maraşın merkezi dışında Maraş mutasarrıflığında, Halep vilayetinde, İskenderun, Antakya kazalarında oturan Ermeniler'in yerleri değiştirilecektir. Bunlar, Musul ve Zor mutasarrıflıklarının Van vilayetiyle bitişik kuzey kısımlarına, Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusuna ve Suriye vilayetinin doğusuna nakledileceklerdir.⁸ Yaygın olarak "Tehcir Kanunu" olarak bilinen, resmi olarak "Sevk ve İskân Kanunu" adını taşıyan yasa bu tezkereden bir gün sonra 27 Mayıs 1915'te geçici olmak koşuluyla Meclis-i Vükela' da kabul edilmiştir. Dört maddelik bu yasanın içeriği şöyledir:

a. Seferberlik sırasında ordu ve kolordu komutanları, bunların yardımcıları ve bağımsız mevki komutanları, hükümetin emirlerine uymayanları, ülkenin savunmasını güçleştirenleri, düzeni ve huzuru bozanları ve benzeri eylemlerde bulunanları hemen en sert biçimde cezalandırmaya, saldırı ve direnişleri temelinden yok etmekle yetkili ve yükümlüdürler.

b. Ordu, bağımsız kolordu ve tümen komutanları askeri gereksinimlerden dolayı, casusluk ve düşmanlıklarını sezdikleri köy ve kasaba halkını, teker teker ya da toplu olarak başka bölgelere gönderme ve yerleştirme yetkisine sahiptirler. Yasanın 3. ve 4 üncü maddeleri ise uygulama makamının Milli Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı olduğunu ve yayımlandığı tarihten itibaren geçerli olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca, yayımlanan bir genelgeyle göç ettirilen Ermeniler'in yiyecek ve barınma giderlerinin göçmen fonundan karşılanmasını, borçlarının alınmamasını, erkekleri nakledilen Ermeni ailelerin Ermeni ve yabancı olmayan köy ve kasabalara dağıtılıp, ayrı ayrı yiyecek ve barınma giderlerinin göçmen fonundan, gereksinim duydukları eşyaların terk edilmiş mallardan karşılanması ilgili vilayetlere ve mutasarrıflıklara bildirilmiştir.⁹ Dahası, göçürülen Ermeniler'in gerek

8 Mazıcı, N., *Ermeni Sorunu'nun Kökeni*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2005.

9 Çetin, H., *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Ankara 2000.

kamplarda, gerekse yolculuk sırasında bir saldırıya uğramaları durumunda, saldırganların hemen tutuklanacağı, Divan-ı Harbe sevk edilecekleri, göçürülenlerden rüşvet ya da hediye alanların ya da tehditle kadınlara cinsel saldırıda bulunanların ya da onlarla gayrimeşru ilişki kuranların da görevden alınıp ağır cezalara çarptırılacakları, 15 Haziran 1915'te yayımlanan bir başka genelgeyle göç ettirilen Ermeniler'in malları koruma altına alınmıştır.¹⁰ Ayrıca Harbiye Nazırı Enver Paşa, Ermeni patriği ile görüşerek, taşkınlık çıkaran Ermeni komitacılarını uyarmasını bunların ele başlarını hükümete teslim etmesini istemişse de olumlu bir sonuç alamamıştır. Enver Paşa bu görüşmeyi ve göç ettirme kararını Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi Morgenthau'ya da şöyle açıklamıştır: “Ermeniler, düşmanlarımıza katıldıkları zaman başlarına neler geleceği konusunda iyice uyarılmıştım. Üç ay önce Ermeni patriğini çağırdım ve ona eğer Ermeniler bir ayaklanmaya başlarlar ya da Ruslar'a yardım ederlerse, başlarına geleceklerden onları korumaya gücümün yetmeyeceğini söyledim. Uyarımın hiçbir etkisi olmadı. Ermeniler eyleme geçtiler ve Rusya'dan destek gördüler. Vanda olup bitenleri biliyorsunuz. Ermeniler Van vilayetini ele geçirdiler, hükümet binalarına karşı bomba kullandılar ve birçok Müslümanı öldürdüler. Başka yerlerde de ayaklanmalar planladıklarını biliyoruz. Anlamalısınız ki, Çanakkaléde canlarımız için savaşmaktayız. Binlerce insan canlarını bu uğurda yitirmekteler. Böyle bir savaşa girince, kendi yurdumuzda bize arkadan saldırılmasına izin veremeyiz. Başvurulacak yol ne olursa olsun, bunu engellemek zorundayız. Kesin bir gerçektir ki, Ermeni halkına asla karşı değilim. Bu halkın zekasına, çalışkanlığına en büyük hayranlığı duymaktayım. En çok isteyeceğim şey, Ermeniler'in ulusumuzun gerçek bir ögesi olmalarıdır. Ama Van bölgesinde düşmanlarımızla birleşirlerse yok edilme durumunda kalacaklardır. Rusya, Fransa, İngiltere ve Amerika yakınlık göstermek ve onları yüreklendirmekle Ermenilere hiçte iyi etmiyorlar. Ayaklanma eğilimli bir halk için böyle yüreklendirmelerin ne demek olduğunu bilirim. Kesinlikle inanıyorum ki, yabancı ülkeler arka çıkmasalar, Ermeniler, hükümete karşı çıkma çabalarını bırakır ve yasalara saygılı yurttaşlar olurlar. Halen ülke üzerinde kesin denetime sahibiz.”¹¹

Talat Paşa da, ABD büyükelçisine bu konuda şunları söylemiştir: “Ermenilere karşıtlığımız üç noktadadır: Birincisi, Ermeniler Türkler'in zararına olarak kendilerini varlıklı yaptılar. İkincisi, bizi yargılamaya ve ayrı devlet kurmaya kalktılar. Üçüncüsü, açıkça düşmanlarımızı yüreklendirdiler. Kafkasya'da Rusları desteklemişlerdir. Sarıkamış başarısızlığımız, geniş ölçüde Ermeniler'in eylemleriyle açıklanabilir. Bu nedenlerle, savaş son bulmadan onları güçsüz bırakmaya kesinlikle kararlıyız.”¹²

Bu tür görüşmeler ve uyarılar, göç kararının alınması, Osmanlı Devleti'ne karşı düşman saflarına geçen Ermeniler üzerinde hiçbir etki yapmadığı gibi, 1908 II. Meşrutiyet Meclisi'nde Kozan Milletvekili olan Hamparsum Boyacıyan Murat, Erzurum Milletvekili olan Karakin Paştırmacıyan Armen Garo, Van Milletvekili olan Vahan Papazyan takma adlarıyla çete liderliği yaparak eyleme geçmişlerdir. Yabancı devletlerin de olayları körüklemesi sonucu çığırından çıkan Ermeni eylemlerine son vermek ve ülkenin güvenliğini sağlamak amacıyla Osmanlı Hükümeti'nce, savaşın sonuna kadar Ermeniler, savaş bölgelerinin dışında kalan imparatorluğun başka yörelerine göç ettirilmeye başlanmıştır. 7 Eylül 1915 tarihinde uygulanan göçe, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerle başlanmış, göçe katılmak istemeyen Ermeni komitacılar ve onların yandaşları yaklaşık 5.000 Ermeni direniş

10 Mazıcı, N., *Ermeni Sorunu'nun Kökeni*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2005.

11 Aynı yer.

12 Aynı yer.

geçerek, gitmemek için Musa Dağı'na çıkıp 40 gün direnmişlerdir. Amerikan misyoner ve elçilerinin karşı çıkması sonucu, Katolik ve Protestan Ermenilerin büyük bir çoğunluğu, göç dışı bırakılmıştır. Osmanlı kaynakları, toplam 450.000, Amerikan kaynakları 480.000 ile 800.000 Ermeni'nin göçürtüldüğüne; İngiliz kaynakları, kendi istekleriyle Kafkasya'ya göç eden Ermenilerle yasa zoruyla göçürtülenlerin birbirinden ayırt edilmeyeceğini, bu yüzden sayı belirtmenin olanaksız olduğuna; Alman kaynaklarının ise 500.000 rakamına¹³ yer verdikleri söylenebilir. Çeşitli araç ve arabalarla göç ettirilen Ermeniler, sağlıklı bir biçimde Mezopotamya'ya ulaşmalarına karşın, göç sırasında kıtlık, tifo, kolera salgını yüzünden yaya olarak göçe katılan Ermenilerin bir kısmı ne yazık ki, Mezopotamya'ya ulaşmadan yollarda ölmüşlerdir.¹⁴

2. Tehcir Uygulanan İller

30 Mayıs 1915'de Meclis-i Vükela tarafından kanunlaştırılan sevk ve iskân kararname, öncelikli olarak içinde bulunduğumuz savaşın cephelerini tehdit eden bölgelere uygulanmıştır. Buna göre Kafkas ve İran cephesinin gerisini oluşturan, Erzurum, Van, Bitlis bölgeleriyle Sina cephesinin gerisini oluşturan Adana, Mersin, İskenderun bölgeleri planlamada ilk sırada yer almışlardır. Ermenilerin düşmana bu bölgelerde doğrudan yardım ve yataklık yaptıkları, Osmanlı askerlerine arkadan saldırıp ikmal yollarını kestikleri, korumasız kalan köy ve kasabalara saldırarak kıyım yaptıkları tespit edilmiştir. Bunun dışında komitacılık faaliyetlerinin ve isyanın tüm yurda dağılması sonucu, tehcirin kapsamı komitacılık yapanlar, isyan çıkaranlar ve bunları destekleyenleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Örneğin Sina cephesinin gerisinde bulunan Adana vilayetinde Fransız ordusuyla iş birliği yaparak isyan ve ihtilal çıkarmaya çalıştıkları tespit edilen Ermenilerin, buldukları bölgeden derhal sevk edildikleri gibi Konya'ya sevk edilen Ermenilerin vilayet içindekileri sayılarının artması ve komitacılık faaliyetleri içinde bulunabilme ihtimalleri düşünülerek, bu bölgeye sevkleri durdurulmuş ve daha sonra bu bölgeden Zor ve Rakka'ya sevk edilmişlerdir.¹⁵

3. Diaspora nedir?

Diaspora sadece bir milleti ilgilendirmemekte olup Ermeni'lere has kavram değildir. Dünyanın çeşitli yerlerinde çeşitli halklar kendilerini diaspora kavramında sayabilmektedirler. Diaspora kelimesi hem dağılma eylemini hem de dağılmış olarak yaşayan toplulukları ifade eder. Diaspora tanım olarak, "herhangi bir ulusun veya inanç mensuplarının ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer", "herhangi bir ulusun yurdundan ayrılmış kolu, kopuntu", "Yahudilerin ana yurtlarından ayrılarak yabancı ülkelerde yerleşen kolları, kopuntu" gibi anlamlara gelmektedir. Diaspora aslında Yahudilerin memleketlerinden

13 <http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=183>, Çiçek, K, "Ermeni Yasa Tasarısı'nın İçeriği ve İddialara Verilen Cevaplar", Erişim tarihi:20.09.2014.

14 ŞENOL, K. S., *1915 Ermeni Tehciri'nin Sosyo-Ekonomik Boyutları (Güzargah, Yardımlar, Demografi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

15 ŞENOL, K. S., *1915 Ermeni Tehciri'nin Sosyo-Ekonomik Boyutları (Güzargah, Yardımlar, Demografi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

sürüldükten sonra farklı diyarlarda yaşamalarından dolayı Yahudi toplumunun geneli hakkında kullanılmış bir tabirdir fakat daha sonraları her milletin vatandaşları kendilerini bu kapsam altına almaya başlamışlardır. Diasporada, bir topluluğun diaspora olarak nitelenebilmesi için geri dönülmesi mümkün olmayan bir anayurt hayaline sahip olması gerekirken günümüzde bu felsefeden uzakta olan topluluklarda kendilerini diaspora olarak görmektedirler.¹⁶ Daha çok Yahudilerin sürgün sonrası halleri için kullanılır. Jeopolitik sağılım, küresel ekonominin hareketliliği ve savaşlar diasporayı oluşturan etmenlerdendir.¹⁷ Basitçe diaspora 'anavatanın sınırları dışındaki bir veya birden fazla ülkeye dağılmış insan topluluğu; insanlar ve anavatanları arasındaki toplumsal bir bağ olarak tanımlanabilir.¹⁸

4. Ermeni diasporası nedir?

Ülkemizde sık sık duyduğumuz Ermeni diasporası Ermenistan, Türkiye ve İran dışında, Ermenilerin yaşadıkları diğer ülkelerde kendilerine vermiş oldukları isimdir. Ermenistan dışında 3-4 milyon kadar Ermeni vatandaşı yaşamaktadır. Ermeni diasporasının en büyük amaçlarından biri sözde Ermeni Soykırımı iddialarını tüm dünyaya yaymak ve dünyayı Türkler'in Ermeni soykırımı yaptığını inandırmaktır.¹⁹ Ermeni diasporası'nın olduğu ülkeler; Rusya, ABD, Fransa'dır. Türkiye ve İranda yaşayan Ermeni vatandaşları kendilerini diaspora kapsamında değerlendirmemektedirler. Bugün bilinen başlıca diasporalar; Ermeni diasporası, Yahudi diasporası, Türk diasporası, Kıbrıs Türk diasporası, Adige Diasporası ve Abhaz diasporası vb. gibi örnekler verilebilir bu örnekler çoğaltılabilir.²⁰

SONUÇ

20. yüzyılın üzerinde en çok spekülasyon yapılan olayının Ermenilerin savaş şartları gereği zorunlu geçici göç ettirmeleri olduğu açıktır. Bugün Türkiye'deki Ermeni sayısının 100.000'lerin altına düşmesinden hareketle, 1915 yılında Ermenilere soykırım veya etnik temizlik uygulandığını iddia etmek taraflı bir yaklaşım ve tarihi gerçekleri çarpıtmaktan başka bir şey değildir.²¹ Batı Bloku'nun Ermenileri kullanma yönündeki çalışmaları bilhassa son Karabağ olayları öncesi bütün ağırlığı ile kitle haberleşme vasıtalarında somut bir şekilde görülmüş, Batı medyası, yaptığı yalan, yanlış ve asparagas haberlerle, "Azerilerin masum Ermenilere saldırdıkları" şeklinde haberler yapmışlardır.

Bugün de Türkiye aleyhinde faaliyet gösteren Ermeni dernek, enstitü ve kurumları buldukları ülkelerin Türkiye'ye yönelik politikalarının tespitinde önemli bir rol oynamaktadır. Önemli bir oy potansiyeline sahip oldukları ülkelerde Türkiye'yi hedef alan

16 <http://tr.wikipedia.org/wiki/Diaspora>, Erişim tarihi:16.09.2014.

17 <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=571>, "Diaspora'nın Tanımı ve İçeriği", 4 Şubat 2010, Erişim tarihi:16.09.2014.

18 DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu). *Dünyada Diaspora Stratejileri*, Türk Diasporası İçin Öneriler, İstanbul Kasım 2011.

19 <http://www.nedirbilgi.com/23/diaspora-nedir-diaspora-hakkinda-bilgi.html>, Erişim tarihi: 16.09.2014.

20 <http://diaspora.nedir.com/>, *Diaspora Nedir?*, Erişim tarihi:16.09.2014

21 <http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/m1.pdf>, Çiçek, K., "Türk Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri, Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar", Erişim tarihi:20.09.2014.

politikalar izleyerek adayları desteklemektedirler. Bu sayede her yıl gerek Avrupada gerekse Amerikada sözde “soykırımın” tanınmasına yönelik girişimleri ile Türkiye'nin Ortadoğu ve Avrupa politikalarını etkisiz veya bağımlı hale getirmeye çalışmaktadırlar. Ermeni sorununu çözülmesi ve Türkiye için bir dış tehdit olmaktan çıkarılması için diaspora Ermenilerinin faaliyetlerinin de analiz edilmesi gerekir. Ancak bazılarının önerdiği gibi diaspora Ermenileri ile diyalog yoluyla çözüm bulmak iddia edildiği gibi kolay değildir. Öte yandan geçmişte Amerika'nın himayesine girenlerin Osmanlı devletine yönelik tehditleri bugün de başka uluslararası güçlerin himayesinde Türkiye Cumhuriyetine karşı sürmektedir.²² Ermeni diasporası, her yıl sözde soykırımı dünya gündemine getirerek, Türkiye'nin devamlı savunmada kalmasını sağlayarak dünya kamuoyundaki imajını kötü göstermek, Orta Asya Türki Cumhuriyetlerle Türkiye arasındaki işbirliğini baltalamak ve diasporadaki Ermenileri bu sözde iddialar etrafında bir araya getirip, asimilasyonlarını engellemeyi amaçlamaktadır.²³ Ermeni meselesi sadece Türk-Ermeni problemi değildir. Ermenilerin katliamları bütün Müslümanlara karşıdır. Ermeniler sadece Türkleri değil, Müslüman Arap ve Kürtleri de katletmişlerdir. Bu konuda çok sayıda arşiv belgesi vardır.²⁴

Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşı sebebiyle Kafkas Cephesi'nde bulunan ordularına ihanet eden ve Ruslarla birlikte hareket ederek, Van, Kars ve Erzurum gibi Osmanlı vilayetlerinin Rusların eline geçmesine yardımcı olan Ermenilere karşı, uyguladığı tehcir harekâtı her devletin gerekli durumlarda yapacağı bir iç savunma olarak görülmelidir. Özellikle Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşmayı düşünen Rusya, İngiltere, Almanya, Fransa gibi Batı devletleri tarafından kışkırtılarak harekete geçirilen Ermenilerin, değişik komiteler ve terör örgütleri kurarak bağımsız bir Ermenistan oluşturma çabaları, savunmasız masum pek çok yurttaşımızın öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Öyle ki, Kars'ta, Vanda, İzmit'te, Erzurum'da, Bitlis'te ve diğer Osmanlı vilayetlerinde akıl almaz hunharlıkla gerçekleştirilen katliamlar, işgalci Rus komutanları bile tiksindiren boyutlara ulaşmıştır. Nitekim Rus ve Ermeniler tarafından sadece Kars ve Ardahan'da 30.000 Müslüman'ın katledildiği belirtilmekte, bu sayı bütün Osmanlı vilayetleri genelinde düşünülecek olursa yüz binleri geçmektedir. Osmanlı Devleti, bir tedbir olarak, savaş müddetince, önce savaş bölgesine yakın yerlerdeki Ermenilerden başlamak üzere mecburi iskân uygulamıştır. Daha sonra bu nakil, Ermeni çetelerinin katliamdan vazgeçmemeleri ve Osmanlı Devleti aleyhine yabancı devlet mensuplarına bilgi aktarmaları sebebiyle, Katolik ve Protestan mezhebinde olanlar ile yetimler, kimsesiz kadınlar ve hastalar hariç olmak üzere, diğer bütün Ermenileri kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bununla beraber devlete bağlılığı bilinen Ermeniler, bu kararın alınmasına rağmen tehcir harici tutulmuştur.

Binlerce insanın bir anda yerlerinin değiştirilmesi muhakkak ki kolay bir şey değildir. Bununla beraber kabilelerin hangi güzergâhtan gideceği, toplanma mahallerinin önceden tespiti, nakilde özellikle tren istasyonlarının merkez olarak seçilmesi ve naklin büyük ölçüde trenle yapılması, kabilelerin işe ihtiyacının devlet tarafından karşılanması, kabilelere sıhhiye memurları tayin edilmesi, kabilelerin güven içinde hareketleri için zaptiye eşliğinde gönderilmeleri gibi tedbirlerin alınmış olması, tehciri, belki de asrın en sistemli yer

22 <http://www.ermenisorunu.gen.tr>, Çiçek, K. (16-17 Ekim 2003). “*Türk- Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporası'nın Rolü*”, Erişim tarihi:16.09.2014.

23 Özender, C., *Ermeni Diasporası'nın Altındaki Sosyolojik Gerçekler*, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Yayın No: 6, Van 2-5 Nisan 1990, s.175.

24 Akgündüz vd. a.g.e, s.7-8.

değiştirmesi haline getirmiştir. Ayrıca tıpkı Rumeli'den Anadolu'ya göç eden Türklerde de olduğu gibi, bu şekilde büyük nüfus kitlelerinin yer değiştirmelerinde her zaman rastlanacak bulaşıcı hastalıklar sebebiyle de ölümler meydana gelmiştir. Hiç şüphesiz bunların hiçbiri tehcir emrini verenlerin istedikleri şeyler değildir. Nitekim görülen suiistimallere karşı, devamlı tedbirler alınmış, kabilelerinin korumasız çıkarılmaması için emirler verilmiş, suiistimalleri görülenler ise derhal cezalandırılmıştır. Savaşın sona ermesinden sonra ise isteyenler için geri dönüş kararnamesi çıkarılmış, dönenler için hukuki düzenlemeler yapılmış, tehcirden kurtulmak için din değiştirenlerin istedikleri takdirde eski dinlerine dönebilecekleri bildirilmiş, Müslüman ailelerin yanında bulunan yetim Ermeni çocukları Ermenilerden oluşturulan komisyona teslim edilmiş, şikâyetler ve Ermenilere fenalıkta bulunanlar için tahkikat komisyonları kurulmuş, memleketlerine dönenlerin malları iade edilmiş, dönenlerin yol masrafları karşılanmış, bazı vergilerden muaf tutulmuş, resmi dairelerde geçici olarak muhafaza edilen eşyaları geri verilmiş ve geri dönenlerin mallarının iadesiyle ilgili komisyonlar kurulmuştur. Yukarıdaki bilgiler, hükümetin Ermeniler'i soykırma ve hatta katle yönelik bir düşüncede olmadığını, devletin kendi güvenliği için bir tedbir olarak savaşın devamı müddetince tehciri uyguladığını, savaş sonrasında Ermeniler'in memleketlerine geri dönmelerine izin verdiğini ortaya koymaktadır. Eğer iddia edildiği gibi, 1,5 milyon insan katledilmiş olsaydı, bunların toplu mezarlara gömülmesi gerekmez miydi? Bu toplu mezarlar nerelerde bulunmaktadır? Türklere ait toplu mezarlar ortaya çıkarken, Van şehrinin yıkılmış yıkıntısı bütün çıplaklığıyla ortada dururken, neden Ermenilere ait bir toplu mezar bulunmamaktadır?²⁵ Türkiye Cumhuriyeti Devleti gerek kendi elindeki tüm belgeleri ortaya koymakta ve tüm arşivlerini açmakta ve gerekse yabancı kaynak arşivlerini ortaya koymasına rağmen, Ermeniler ortaya hiç bir bilgi ve belge ortaya koyamadıkları gibi uzlaşmadan da sürekli kaçan taraf olmaktadır . Sürekli tarihi gerçekleri çarpıtmaya devam etmektedirler.²⁶

Peki tüm bu soykırım iddialarının perde arkasında ne yatmaktadır? Bu hayal ürünü iddialar Fransa'nın Cezayir'de ve Tunus'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Afrika ve İrlanda'da, Amerika'nın Kızılderililer'e ve diğer yerli halklara, Almanlar'ın Yahudiler'e, Rusya'nın önce Yahudiler'e, sonra da Çeçenler başta olmak üzere diğer Kafkas halklarına, yakın zamanda Ermenilerin Karabağ'da ve Hocalı'da ve İsrail'in Filistin'de ve Gazzede Çin'in Doğu Türkistan'da, Sırp'ların Bosna-Hersek'te uyguladıkları soykırım ve katliamlar unutturulmaya mı çalışılmaktadır? Maalesef bunu söyleyen ve sözde soykırım hezeyanlarına sarılanlar, 26 Şubat 1992'de Hocalı'da bir katliam yapmış, 180.000 Azeri'yi Karabağ ve çevresinden tehcir etmiş ve Azerbaycan Devleti'nin topraklarının %20'sini işgal ederek bir milyondan fazla insanı yurtlarından sürerek "kaçgın" durumuna düşürmüştür. Bu insanlar hala "ölecek bir vatanımız bile yok" diyerek sefil şartlarda kendilerine hükümet tarafından tahsis edilen gayr-i sihi evlerde, barakalarda, çadırlarda günlük 30 dolarla yaşamaya çalışmaktadırlar. Azerbaycanlılar kendilerine yapılan muameleyi bir soykırım olarak nitelendirmektedirler. Demek ki kendilerine soykırım yapıldığını iddia edenler bile soykırım yapabilmektedirler²⁷ Evet, amaç gayet açıktır: Kendi katliamlarını, kendi vahşetlerini, kendi kötü sicillerini

25 Şenol, K. S., *1915 Ermeni Tehciri'nin Sosyo-Ekonomik Boyutları (Güzargah, Yardımlar, Demografi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006

26 Akgündüz vd., a.g.e., s.7.

27 <http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=183>, Çiçek, K., "Ermeni Yasa Tasarısı'nın İçeriği ve İddialara Verilen Cevaplar", Erişim tarihi:20.09.2014

ve kendi barbarlıklarını örtbas etmektir. Psikolojide bunun adı “suçluluk psikolojisi”dir. Böylece, esas soykırımcılar, suçluluk psikolojisi ile sözde iddialara sarılıp suçlarını bastırmaya çalışmaktadırlar. Türkiye Cumhuriyeti Devleti; var gücüyle hakkındaki bu son derece haksız, ahlaksız, yalan ve iftiralara dolu ve karalayıcı tasarımı engellemek ve Türk milletinin sonsuza dek “soykırımcı” olarak damgalanmasının önüne geçmek için daha etkili bir diplomasi sürdürmesinin zamanı gelmiştir. Aksi takdirde diasporadaki Türk çocukları okul kitaplarında katil olarak ilan edilmenin ezikliği ile buldukları ülkelerde asosyal ve uyumsuz bir kişilik geliştireceklerdir. Evet, bir zulüm ve katliam vardır. Bu zulüm ve katliam bizzat Ermeniler tarafından Anadolu'nun Müslüman-Türk halkına yaptığı katliamdır. Evet, bir haksızlık vardır; o haksızlık Avrupa ve ABD'nin bu aşikâr gerçeği görmeyip bazı siyasi, dini ve ekonomik sebeplerden Ermenilerin yanında yer almalarıdır.²⁸

28 Aslan, Ö., *Ağrı İli Civarında Ermeni Meselesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, A., ÖZTÜRK, S. ve KARA, R., *Sorularla Ermeni Meselesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2008
- AÇIKSES, E., *Tarihi Gelişimi İçinde Terör Örgütlerinin Türkiye Üzerindeki Emelleri ve İşbirlikleri*, Cumhuriyetin 75. Yılında Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu, Elazığ 17-19 Aralık 1998, s. 185-214.
- ASLAN, Ö., *Ağrı İli Civarında Ermeni Meselesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.
- ÇETİN, H., *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Ankara 2000.
- ÇEVİK, M., *Türkiyedeki Terör Hareketlerinin Tarihi Temelleri (Doğu Anadolu)*, Cumhuriyetin 75. Yılında Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu, Elazığ 17-19 Aralık 1998, s. 214-231.
- DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu). *Dünyada Diaspora Stratejileri, Türk Diasporası İçin Öneriler*, İstanbul Kasım 2011.
- KUL, H., *ABD Basınında Ermeni Meselesi (1918-1920)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014.
- MAZICI, N., *Ermeni Sorunu'nun Kökeni*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2005.
- ÖZENDER, C., *Ermeni Diasporası'nın Altındaki Sosyolojik Gerçekler*, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Yayın No: 6, Van 2-5 Nisan 1990, s.173-176.
- ŞENOL, K. S., *1915 Ermeni Tehciri'nin Sosyo-Ekonomik Boyutları (Güzargah, Yardımlar, Demografi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

İnternet Kaynakları

- <http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=183>, Çiçek, K., “*Ermeni Yasa Tasarısı'nın İçeriği ve İddialara Verilen Cevaplar*”, Erişim tarihi:20.09.2014.
- <http://www.ermenisorunu.gen.tr>, Çiçek, K. (16-17 Ekim 2003). “*Türk- Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporası'nın Rolü*”, Erişim tarihi:16.09.2014.
- <http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/m1.pdf>, Çiçek, K., “*Türk Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri, Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar*”, Erişim tarihi:20.09.2014.
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Diaspora>, Erişim tarihi:16.09.2014.
- <http://diaspora.nedir.com/>, Diaspora Nedir?, Erişim tarihi:16.09.2014.
- <http://www.nedirnedemek.com/diaspora-nedir/>, Erişim tarihi:16.09.2014.
- <http://www.nedirbilgi.com/23/diaspora-nedir-diaspora-hakkinda-bilgi.html>, Erişim tarihi:16.09.2014.
- <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=571>, “*Diaspora'nın Tanımı ve İçeriği*”, 4 Şubat 2010, Erişim tarihi:16.09.2014.

SIRP İSYANI'NIN GÜNÜMÜZ DÜNYASINA YANSIMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

YAZGIM DEMİR AKYIL*

ÖZET

Farklı din ve etnik kökene mensup toplumları yüzyıllar boyu bünyesinde beraberce yaşatmayı başaramış Osmanlı İmparatorluğu gücünü kaybettiğçe, bu düzen de bozulmaya başlamış ve zamanla bu toplumlarda İmparatorluğa karşı isyanlar baş göstermiştir. Bu isyanların çoğu, jeopolitik açıdan, dünyanın en dikkat çeken topraklarından biri olan ve birçok milletin etkileşimiyle oluşmuş bir tarihe sahip Balkan toprakları üzerinde vuku bulmuştur. Birçok iç ve dış sebebi olsa da, Fransız İhtilali neticesinde 19. yüzyılda hızla ilerleyen milliyetçilik akımının da etkisinde kalarak gelişen bu isyanlar, Balkanlar'da Osmanlı rejiminin çözülüşünde kritik rol oynayan hadiseler olarak tarihte yerini almıştır.

Osmanlı'nın çöküşünü hazırlayan olaylar zincirinin önemli bir parçasını oluşturan bu isyanların ilki ve doğurduğu sonuçlar sebebiyle en önemlilerinden biri ise Sırp İsyanı olmuştur. Milliyetçilik düşüncesi ve ona bağlı olarak gelişen bağımsızlık hareketlerinden en çok etkilenen milletlerden biri olan Sırlar, dayı adıyla anılan yeniçeri ağalarının ve onların adamları olan yamakların, ayanlarla giriştikleri rekabet sebebiyle oluşan çatışma ortamından kurtulmak amacıyla 1804 yılında ayaklanmış ve böylece 1878 yılında bağımsızlıkla sonuçlanacak süreç başlamıştır. Her ne kadar isyanın fitilini dayı-ayan çatışması ateşlese de, milliyetçilik ve bağımsızlık düşüncelerinin yanı sıra Rusya ve Avusturya'nın kışkırtma ve destekleri, Osmanlı'nın güç kaybı ve otorite boşluğu gibi birden fazla sebep isyanın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Önceleri yerel bir nitelik taşıyan Sırp İsyanı, daha sonra uluslararası bir hal almış ve diğer bağımsızlık hareketlerine öncülük ederek, Osmanlı'nın yaşayacağı büyük sıkıntıların habercisi olmasının yanı sıra, yüzyıllar sonrasına tesir edecek sonuçlar doğurmuştur.

Bu sonuçların, Sırp toplumunun şekillenmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası, Balkanların siyasi ve sosyal yapısının değişmesi, gibi günümüz dünyası için ehemmiyet arz eden konular üzerindeki yansımalarının saptanması amacıyla hazırlanan bu çalışmada Sırp İsyanı'nın sebepleri, faileri, gelişimi gibi konular da çalışmanın bütünlüğü ve daha anlaşılır olması açısından ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sırp İsyanı, Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar, Sırp Milliyetçiliği

* İnönü Üniversitesi Kamu Yönetimi Doktora Öğrencisi.

GİRİŞ

Slav ırkıdan gelen Sırpların, yurdu olarak bilinen ve yüzyıllar içinde sınırları birçok kez değişikliğe uğramış olan Sırbistan, I. Dünya Savaşı öncesinde Sırp Krallığına ait toprakları kapsayan bölgeye verilen isim olup, bugün ise Sırbistan Cumhuriyeti adıyla anılmaktadır. İlk olarak İliryalı ve Trakyalı kavimler tarafından yurt edinilen bölge, MÖ 3. yüzyıl sonlarında Roma İmparatorluğu'na, Roma İmparatorluğu'nun bölünmesinin ardından Bizans ve daha sonra ise Bulgar devletlerine tabii olmuştur.¹

3. yüzyıldan itibaren Balkanlar'a yerleşmeye başlayan Sırp kavmi, 7. yüzyılda Bizans İmparatoru tarafından, Avar saldırılarına karşı bir savunma hattı olması amacıyla, kendilerine verilmiş olan ve Sırbistan'a adını veren bu toprakları yurt edinmişler ve böylece bir millet olarak tarihte yerlerini almışlardır.

12. yüzyılın ortalarında Bizans hakimiyetinden kurtulunca 1186 yılında bağımsız bir Sırp Devleti kurmuşlar, en parlak zamanını "kuvvetli" (silni) lakabıyla anılan Stefan Duşan (1331-1355) zamanında yaşayan bu devletin çöküş süreci de Duşan'ın ölümünden sonra başlamıştır. Daha Stefan Duşan hayattayken Rumeli'ye geçmeyi başaran Osmanlılar, bu dönemi de iyi değerlendirmiş ve Sırp topraklarını da fethetmeye başlamışlardır. Osmanlı'nın bu ilerleyişini durdurmak için toplanan kuvvetler ise 1371 yılında Meriç kıyısındaki Çirmen dolaylarında Osmanlılar tarafından yenilgiye uğratılmış,² bazı Sırp Prensleri Osmanlı'nın vassalları haline gelmiştir. Savaştan iki ay sonra V. Stefan Uroş'un ölümüyle iki yüzyıl süren Nemanya Hanedanı son bulmuştur.³

Osmanlı-Sırp ilişkilerinde önem arz eden bir başka olay ise, Kuzey Sırbistan'a hükmeden Lazar Hrebelyanoviç ile I. Murad'ın ordularının 1389'da Kosova'da karşı karşıya gelmesi ve Lazar'ın Osmanlıya karşı mücadele ederken ölmesi, I. Murad'ın ise bir Sırp tarafından öldürülmesiyle sonuçlanan I. Kosova Muharebesi olmuştur. Bu savaş Sırp için bir kahramanlık destanı ve övünç kaynağı olmasının yanı sıra, Türk ve Müslümanla savaş fikrinin ve buna bağlı Sırp milliyetçiliğinin Sırp arasında yeşermesini sağlayan en önemli hadise olmuştur.⁴

Daha sonraki dönemde Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethinden sonra üç farklı tarihte Belgrad'ı almak üzere Sırbistan seferine çıksa da şehri alamamıştır. 1458 yılında tekrar başlayan taht kavgalarıyla karışan Sırbistan'a bir sefer daha düzenleyen Fatih, 1459'da Semendire'yi fethederek Sırp Devletini ortadan kaldırmış, böylece Sırbistan topraklarında, bir isyan hareketiyle gelişen çözülmeye kadar sürecek, Osmanlı egemenliği başlamıştır.

1 Abdullah Kutalmış Yalçın, "Osmanlı Devleti ile Olan İlişkileri Bağlamında Sırp Milliyetçiliği'nin Tarihsel Gelişimi", **TÜRKİZ**, sayı 18, yıl:3, (2012), s. 4.

2 Erhan Afyoncu, "Osmanlı İdaresinde Sırbistan", Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ (Der.), **Balkanlar El Kitabı Cilt 1**, Karam Yayınları Ankara, s. 351.

3 Selim Aslantaş, **Osmanlıda Sırp İsyancıları, 19.Yüzyılın Şafağında Balkanlar**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 21.

4 Ensar Küçükaltan, "Yeniden Yükselen Sırp Milliyetçiliği ve Bosna Katliamı", İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi Yayını, İstanbul 2014, s. 5.

A. OSMANLI'DA SIRPLAR

Osmanlı Devleti Sırbistanı fethettikten sonra toplumsal hayatta çok köklü değişiklikler yapmamış, Osmanlı tımar sistemine çok benzeyen, Sırp sisteminde yer alan Sırp sipahileri, Osmanlı tımarlıları olarak, topraklarının başında kalmaya devam etmişlerdir. Köylülerin durumu ise eskisinden daha iyi bir duruma getirilmiş, “çiftlik” diye anılan topraklara sahip olmuşlar, bu toprakları miras ya da satış yoluyla başkasına devredemezlerse de, vergilerini verdikleri sürece, diledikleri gibi ekme ve ürünleri istedikleri şekilde satma hakkını elde etmişlerdir.⁵ Osmanlı hakimiyetiyle birlikte daha iyi şartlarda yaşamaya başlayan tek kesim köylüler olmamış, asiller, askerler ve tüccarlarda daha iyi koşullarda yaşamaya başlamışlardır.

Tüm bu iyileşmelerin yanı sıra, bölge halkı dini ve milli kimliklerini koruyabilme hususunda da Osmanlı hakimiyetiyle birlikte büyük bir rahatlığa kavuşmuştur.⁶ Özellikle Batıdan gelen Katolik tehdidiyle yaşayan halk, güçlü bir İmparatorluk çatısı altında bu tehlikeden kurtulmuş, Osmanlıların “millet sistemi” sayesinde dinlerini özgürce yaşamışlardır. Fatih Sultan Mehmet'in Rum, Yahudi, Ermeni milletlerine verdiği haklarla ortaya çıkan ve yaklaşık 400 yıl Osmanlı idari sisteminin bir parçası olan millet sistemine göre, gayrimüslimler din değiştirmeye zorlanmamış, malları, canları ve ibadethaneleri korunmuş, karşılığında da bu toplumlardan cizye ve haraç alınmıştır.⁷

Balkan topraklarında Osmanlı'nın kurmuş olduğu bu düzen 17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'nın yenilgisiyle sonuçlanan savaşlar sebebiyle bozulmaya başlamış, Sırp'ların yaşadığı topraklar savaş meydanı haline gelmiş ve Sırp'lar, Osmanlı aleyhine bu savaşlara katılmaya başlamışlardır. 1683 yılında Osmanlıların II. Viyana Kuşatması'nda başarısızlığa uğramasının ardından bazı Avrupa ülkeleri ve bazı Sırp'lar “Kutsal İttifak” adı altında birleşmiş ve 1683-1699 yılları arasında Osmanlılara karşı savaşarak Balkanlar'daki Osmanlı hâkimiyetine büyük darbe vurmuşlardır. Bu savaşlar dizisi sonunda 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin batıda büyük çapta toprak kaybettiği ilk antlaşma olmuştur.⁸ Özellikle bu antlaşmadan sonra Avusturya ve Rusya, Osmanlı aleyhine Sırp'lar üzerinde daha fazla etkili olmaya başlamışlardır.

1787-1791 Osmanlı-Avusturya Savaşları sırasında ise, Avusturya'nın da tahrikleriyle Sırp'ların bir kısmı Osmanlılara karşı, Avusturya ordusuna katılmışlardır. Bu savaşlar sonrası Osmanlı'nın, savaşa katılan Sırp'ları genel bir af çıkararak affetmesiyle, bu savaşlara katılarak modern savaş tekniklerini öğrenen, önder bir kadro ortaya çıkmış, bu kadro Sırbistan'da bozulan düzenin ve yeniçeri zulmünün karşısında duracak isyancıların çekirdek kadrosunu oluşturmuştur.

Yaşanan bu savaşlar neticesinde Balkanlardaki ve dolayısıyla Sırbistan'daki düzen bozulmuş, buralarda yaşayan halk Osmanlı öncesi dönem gibi huzursuz ve sıkıntılı bir hayat sürmeye başlamıştır. Macaristan'ın kaybedilmesiyle bir sınır sancağı haline gelen Semendire'ye ise fazla miktarda yeniçeri yığılmış, bu yeniçeriler gün geçtikçe güçlenmiş ve kontrol edilemez bir duruma gelmişlerdir. Özellikle bu yeniçerilerin sınır kalelerinde

5 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi-1, 18. ve 19. Yüzyıllar*, Çev. İhsan Durdu, Haşim Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2006, s. 101.

6 Afyoncu, a.g.m., s. 354.

7 Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milana Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 7.

8 Tayfun Nasuhbeyoğlu, “*Balkan Tarihine Genel Bir Bakış*”, www.pusuladerneği.org, 2008, s. 14.

görev yapan ve “yamak” olarak adlandırılanları ve onların reisleri konumundaki “dayı”lar, halka zulmetmeye, kendi hizmetlerinde çalıştırmaya ve halktan kanunsuz vergiler toplama başlamışlardır.⁹ Osmanlı bu durumu düzeltmek için bazı tedbirler olsa da, başarılı olamamıştır. Bu olaylar karşısında Sırlar köylerini terk ederek Avusturya topraklarına göç etmeye başlamış, Semendire Sancağı Avusturya İmparatorluğu'nun propagandaları için de oldukça uygun bir toprak haline gelmiştir.

B. BİRİNCİ SIRP İSYANI

18. yüzyılın sonlarına doğru adeta bir savaş sahası haline gelen Sırbistan topraklarında yaşayan halk, bir yandan bu savaş koşullarıyla, diğer yandan ise bu savaşlardaki konumlarının etkisiyle gündün güne güçlenen ve nüfuzlarını artıran dayı ve yamakların kötü muameleleriyle baş etmeye çalışırken, devletin Rumeli'ye tayin ettiği yöneticilerin bir kısmı da bu kanunsuz davranışlara göz yummuşlardır.¹⁰ Eski gücünü kaybeden Osmanlı Devleti ise, topraklarında ortaya çıkan bu otorite boşluğunu, çeşitli tedbirler olsa da ortadan kaldıramamıştır.

1787-1791 Osmanlı-Avusturya savaşlarını bitiren Zıstovi Antlaşması'ndan sonra Belgrad'dan uzaklaştırılan yeniçerilerin 1799'da tekrar sancağa dönerek halk üzerinde baskı kurmaya başlamaları ve onları engellemeye çalışan “Sırların Anası” olarak anılan Belgrad muhafızı Hacı Mustafa Paşayı 1801'de öldürmeleri ile bu topraklar büyük oranda dayıların kontrolüne girmiştir.¹¹ Osmanlı ise, Hacı Mustafa Paşayı öldüren ve başına buyruk olarak daha birçok kanunsuz iş yapan dayılarla hemen mücadele etmemiş, cezalarını ertelemiş ve sonrasında dayıların Osmanlı'ya sadakatlerini bildirmeleri üzerine bunları affetmiştir. Bu aflla daha da cesaretlenen dayılar, faaliyetlerine hız vererek köylülerin ürün ve hayvanlarını zorla almaya, ticaret yapanlardan haraç toplamaya başlamışlar, sancakta denetimlerini sağlamlaştırmak için, yasak olmasına rağmen nahiye ve köylere hanlar inşa ettirip, buralara kendi birliklerini göndermişlerdir. Bu uygulamalara karşı çıkanları ise ya sürmüşler ya da öldürmüşlerdir.¹²

Dayılar tarafından kurulan bu zorba düzene karşı ilk tepkiler Sırp knezleri ve tımar sahiplerinden gelmiş, knezler Avusturya'dan yardım talebinde bulunmuşlardır. Bu sırada Batıdan gelen Napolyon tehlikesine karşı Balkanlar ve Güneydoğu Avrupadaki genişleme siyasetinden vazgeçip, mevcut durumunu korumaya çalışan Avusturya, böyle bir durumda Osmanlı Devleti ile ilişkisini bozmak istemediğinden bu isteği reddetmiştir. Knezlerin bu girişimlerini cezalandırmak isteyen dayılar tarafından, 1804'ün başlarında yüze yakın Sırp knezi idam edilmiş, hayatta kalanlar ise canlarını kurtarmak için kaçıp, ormanlık alanlara sığınmışlardır. Bütün bu gelişmelerden sonra, dayıların ölüm listesinde bulunan ancak kaçarak kurtulan¹³, Avusturya ordusunda subay olarak görev yapmış bir domuz tüccarı olan Kara Yorgi liderliğinde örgütlenen Sırlar 1804 yılında isyan hareketini başlatmışlardır.

9 Özkan, a.g.e., s. 9.

10 Yalçın, a.g.m., s. 68.

11 Mehmet Çetin Börekçi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 2001, s.47.

12 Aslantaş, a.g.e, s. 66-68.

13 Süleyman Uygun, “Sırp İsyanı ve Hurşit Paşa”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, sy. 17, 2011, s. 419.

Osmanlı yönetimi ilk başlarda isyana karşı ılımlı bir tavır sergilemiş, kendisi için de büyük bir sorun haline gelen ve bir türlü çözülemeyen dayılara karşı ayaklanan Sırp halkına tepki göstermemiştir. Nitekim her ne kadar milliyetçi bir isyan olarak nitelense de, Sırp İsyanı bozulan düzene ve dayıların zulmüne karşı başlatılmış, sosyal sebeplere dayanan bir isyan olarak ortaya çıkmış, daha sonra Kara Yorgi liderliğinde şekil değiştirerek, milli bir isyana dönüşmüştür.¹⁴ Esasında Sırp İsyanı'nın başlangıç olarak doğru dürüst bir fikri temeli olmamıştır.¹⁵

İsyanın başlarında isyancıların bölgedeki Türklerden ve Osmanlı yönetiminden destek görmesi üzerine, dayılara karşı önemli başarılar elde edilmiş, bu başarıların ardından Avusturya'da yaşayan Sırp reaya ve Sırp askerleri de isyancılara katılmaya başlamıştır. Aldıkları bu yardımlarla iyice güçlenen Sırlar, iyiden iyiye yardımsız kalan dayılara bazı şartlar öne sürmüş, isteklerini kabul ettiremeyince faaliyetlerini daha da artırarak devam ettirmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı, dayıların sancaktan çıkarılması için harekete geçmiş ve Bosna Valisi Ebubekir Paşa'yı Belgrad'a tayin etmiş, Ebubekir Paşa'nın faaliyetleri sonrası, dayılar mağlup edilip, Belgrad kalesinden çıkarılmış, dört liderleri de idam edilmiştir.¹⁶ Dayıların bu şekilde Belgrad ve Semendire Sancağı'ndan uzaklaştırılmalarından sonra, Bosna Valisi Ebubekir Paşa da bölgeden ayrılmış ancak; Sırlar faaliyetlerine devam etmiş,¹⁷ özellikle Osmanlı-Rus Savaşı öncesi, iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulması üzerine Rus desteğini açıkça arkalarına alarak, 1806'da toplumsal isyanlarını, uzun vadeli hedefleri olan, çok daha farklı bir mücadeleye dönüştürmüşlerdir.¹⁸ Bu gelişmeler üzerine Bekir Paşa ve İbrahim Paşa isyancılara karşı harekete geçmiş ancak yine başarı elde edilememiş, Türklerin sadece Belgrad'da bir muhassıl ve 150 asker bulundurmaları koşuluyla bir antlaşma yapılmıştır.¹⁹ Ancak Aralık 1806'da Osmanlı'nın Rusya'ya savaş ilan etmesiyle başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'yla cesaretlenen Sırlar antlaşmayı tanımayarak Belgrad'ı ve sonrasında Böğürdelen'i ele geçirmişler, savaş sırasında da, Rusya'yla birlikte savaşma karşılığında para ve mühimmat yardımı konusunda anlaşmışlardır. Bir taraftan Rusya ile savaşan Osmanlı diğer taraftan iç karışıklıklarla baş etmeye çalışmış, 29 Mayıs 1807'de Kabakçı Mustafa İsyanı ile III. Selim, 28 Temmuz 1808 Alemdar Mustafa Paşa isyanı ile de IV. Mustafa tahtan indirilmiş, II. Mahmut tahtın yeni sahibi olmuştur. 1807-1809 yılları arasında süren ateşkes sonrasında Osmanlı-Rus Savaşı tekrar başlamış, Osmanlı'ya karşı saldırıya geçen Sırlar bu defa yenilmişler, bunun üzerine Kara Yorgi Avusturya ve Fransadan yardım talep etmiş, iki ülkede bu talebe olumsuz yanıt vermiştir.

Savaş devam ederken Rusların Belgrad'a girmesi ve Osmanlı'nın Rumeli ile bağlantısının kesilmesi Osmanlı'yı, Napolyon'un Rusya'ya karşı Prusya ve Avusturya ile anlaşması Rusya'yı zora sokunca iki ülke 1812'de Bükreş Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Antlaşma her ne kadar Rusya ve Osmanlı arasında imzalanırsa da Sırlarla ilgili hükümler de içermektedir. Bunlar, Sırların affedilmesi, savaş sırasında yapılan istihkamların yıkılması, eskiden beri var olan her türlü, mühimmat ve askeri yapının Osmanlıya

14 Halil Akman, *Paylaşılmayan Balkanlar*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 60.

15 Börekçi, a.g.e., s.51-52.

16 Robert Zens, "Pazvantoğlu Osman Paşa ve Belgrad Paşalığı 1791-1807", Çev. Deniz Berktaş, *Jane Hataway (Der.), Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 162.

17 Uygun, a.g.m., s. 421.

18 Zens, a.g.m., s. 163.

19 Özkan, a.g.e., s. 12.

devredilmesi, orada görevlendirilecek askerlerin Sırlara zulmetmesinin önlenmesi, Sırların içişlerinde serbest olması ve vergileri kendilerinin toplaması gibi hususlardır.²⁰ Sırlar, Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında sonra imzalan Bükreş Antlaşmasının kendilerine sağladığı imkânlarla yetinmemiş, antlaşmaya tepki göstererek Kara Yorgi liderliğinde bağımsız olmak istemişlerdir. Bu istekler ve gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'a müdahalesini gerektirmiş, Osmanlı kuvvetlerine yenilen Kara Yorgi, 1813'de Sırbistan'ı terk etmiş ve Avusturya'ya sığınmış,²¹ Osmanlı yeniden Belgrad'a girmiştir. Osmanlı'nın kazandığı bu zaferle Birinci Sırp İsyanı sona erdirilmiştir.

C. İKİNCİ SIRP İSYANI

Belgrad'ın tekrar Osmanlı'nın eline geçmesi ve Birinci Sırp İsyanının bastırılmasının ardından Osmanlı Belgrad'da eski düzeni yeniden kurmaya çalışmış, Süleyman Paşa Belgrad muhafızı tayin edilmiş, genel af ilan edilmiş, sancağı terk eden birçok Sırp geri dönmüştür. Bir taraftan bunlar olurken, diğer taraftan Sırların silahlarının toplatılması emrine rağmen, silahlarını bırakmayıp, dağlara çıkan Sırların sayısı da artmıştır. Silahlı bu Sırlar 1814'de Hacı Prodan İsyanı'nı başlatsalar da, isyan bastırılmış ancak; bu isyandan sonra Süleyman Paşa birçok Sırpı suçlu olup olmadığına bakmadan öldürmek, cizye vergisini artırmak gibi faaliyetler de bulunarak, baskıcı bir yönetim tarzı benimsemiş, bu suretle halk arasında tepkiler artmaya başlamıştır.²²

Süleyman Paşa yönetimine karşı gelişen bu tepkiler, 1815 yılında Miloş Obrenoviç önderliğinde bir isyana dönüşmüş, kısa sürede isyancıların sayıları artmıştır. Birinci isyandan edindiği tecrübeyle, doğabilecek muhtemel tehlikelerin farkında olan Osmanlı yönetimi, hemen isyana katılanların katli ya da esir alınması konusunda ferman çıkarmıştır.²³ Birinci isyandan farklı olarak, bu isyan uluslararası destekten mahrum kalmış, Viyana Kongresi sonrası Avrupada değişen koşullar sebebiyle Avrupadaki diğer ülkeler de isyana karşı kayıtsız kalmışlardır.²⁴ Uluslararası arenada umduğu desteği göremeyen ve bu şekilde başarılı olamayacaklarını anlayan Miloş, isyanlarının devlete değil, Süleyman Paşa'ya karşı olduğu ve tek isteklerinin adil bir muhafız olduğu şeklindeki söylemlerini yaymaya başlamış, Hürşid Paşa ve Maraşlı Ali Paşa'ya bu yönde haberler iletmiştir.²⁵ Daha sonra farkı zamanlarda isteklerini paylaşmak için Hürşid Paşa ve Maraşlı Ali Paşa ile yüz yüze görüşmeler yapan, ardından da yine aynı amaçla İstanbul'a bir heyet gönderen Miloş'un bu çalışmalarının da etkisiyle Maraşlı Ali Paşa, Belgrad muhafızlığına atanmış, Sırp meselesinin çözümü de onun sorumluluğuna bırakılmıştır.²⁶

Maraşlı Ali Paşa ile Miloş Obrenoviç arasında yapılan görüşme sonucunda ise Paşa; Miloş'un başknez ilan edilmesi, her nahiyeden bir knez olmak üzere 12 knezden oluşan bir meclis oluşturulması, ölüm cezası dışındaki cezaların knezler tarafından verilmesi, Sırların

20 Selim Aslantaş, "Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 6, Sayı 21, 2009, s. 129-130.

21 Ergenekon Savrun, "Balkan Milliyetçilikleri Bağlamında Sırp, Yunan ve Bulgar Milliyetçiliklerinin Karşılaştırılması", www.academia.edu, 2014, s.11.

22 Börekçi, a.g.e., s. 127-129.

23 Börekçi, a.g.e., 133.

24 Aslantaş, *Osmanlıda Sırp İsyanları*, 19.Yüzyılın Şafağında Balkanlar, s. 157.

25 Jelavich, *Balkan Tarihi-1*, 18. ve 19. Yüzyıllar, s. 228.

26 Aslantaş, a.g.e, s. 159-160.

silah bulundurmaları ve ticaret yapabilmeleri konularında vaatlerde bulunmuştur.²⁷ Bu vaatlerden sonra İkinci Sırp İsyanı sona ermiş, Ali Paşa, isyanın sebeplerinden olan ağır vergiler, adil yönetim, güvenli ticaret gibi konularda önemli tedbirler almıştır.

D. İSYANLARIN SONUÇLARI VE GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

Osmanlıda yaşayan azınlıklar içinde ilk isyan eden ve belli ölçüde ilk ayrıcalık kazanan millet olan Sırların isyanı her ne kadar 1815'de Miloş ve Maraşlı Ali Paşa arasında yapılan görüşmelerle çözümlenmiş gibi görünse de, Rusya'nın panslavist politikalarının da etkisiyle, 1878 yılında bağımsızlıklarını kazanana kadar Osmanlı Devletini meşgul etmiştir. İsyanların günümüz Sırp toplumunu ne ölçüde etkilediğinin tespiti için, isyan sonrası Sırp tarihini incelemek gerekmektedir.

İkinci Sırp İsyanı ile tarih sahnesine çıkan ancak günümüzde bile Sırlar için önemli yeri olan Miloş, isyanın fiilen sona ermesi ve kendisinin başknez ilan edilmesinden sonra da, Sırbistan'ın bağımsızlığı ve kendi nüfusunun tesisi için uğraşmaktan hiç vazgeçmemiştir.²⁸ Miloş'un faaliyetleri bu yönde ilerlerken Birinci Sırp İsyanına liderlik yapan ve bu isyanın bastırılması sonrası Avusturya'ya kaçan Kara Yorgi, 1817'de Rus Çarı tarafından tekrar bir Sırp isyanı başlatmak üzere görevlendirildiği iddiasıyla Sırbistan'a geri dönmüştür. Bu dönüşten kısa bir süre sonra Miloş, Kara Yorgi'yi öldürtmüş ve böylece en büyük rakibinden ve umutlarını ona bağlayan yandaşlarından kurtulmuştur. Kara Yorgi'nin öldürülmesiyle Miloş en büyük rakibinden kurtulmuş ve Sırp İsyanları tarihinde önemli bir dönem kapanmış olsa da, bu rekabet Sırbistan'ın bundan sonraki tarihini tam anlamıyla etkisi altına almış ve ülke uzun yıllar Kara Yorgi'nin soyundan gelenlerin oluşturduğu Karacorçeviç Hanedanı ile Miloş Obrenoviç'in soyundan gelenlerin oluşturduğu Obrenoviç Hanedanı arasındaki taht kavgaları ve güç mücadelelerinin gölgesinde varlığını sürdürmüştür.²⁹

Miloş'un 1839 yılına kadar Sırların başında olduğu ilk döneminde, Sırbistan'ın bağımsızlığı yolunda çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan biri Osmanlı'nın gücünün iyice zayıflaması ve birçok sorunla boğuşmasını fırsat bilen Rusya'nın 1826'da Osmanlı'yı imzalamak zorunda bıraktığı Akkerman Antlaşmasıdır. 1812 Bükreş Antlaşması'nın muallakta kalan hükümlerinin Rusya lehine yeniden karara bağlanmasını amaçlayan bu antlaşmayla Sırp meselesi bir kez daha uluslararası bir antlaşmada, bu kez daha açık ve net bir şekilde yer almış ve Sırlar özerkliğe doğru önemli bir adım daha atmışlardır. Bu Antlaşma ile Sırlara diyanet ve mezheplerini serbestçe icra etme, yöneticilerini kendileri seçme, iç işlerinde müstakil olma, her çeşit verginin cizye adı altında tek kalemde toplanması, ticaret ve seyahat serbestliği, hastane, okul, matbaa inşa etme serbestliği gibi haklar tanınmış, kale muhafızları dışındaki Türklerin Sırp memleketlerinde oturmaları yasaklanmıştır.³⁰

Akkerman Antlaşmasıyla belirlenen şartlar tam anlamıyla bir sonuca bağlanmadan, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı başlamış, savaşın sonlarına doğru, II. Mahmut 1829'da koşulları oldukça ağır olan Edirne Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşmayla Akkerman Antlaşması'nın Sırlar hakkındaki hükümlerinin tamamen yerine getirileceği ve Semendire Sancağı dışında bulunan 6 nahiyenin de Sırlara verileceği taahhüt edilmiştir. 1930'da II. Mahmut zamanında çıkarılan imtiyaz fermarıyla

²⁷ Jelavich, a.g.e, s.228.

²⁸ Aslantaş, a.g.e, s. 160.

²⁹ Özkan, a.g.e, s. 327.

³⁰ Börekçi, a.g.e., s. 167.

nahiyeler meselesi çözülmemekle beraber, Sırpların tam anlamıyla özerk bir yönetime sahip olmaları ve Miloş'un başknez olması resmiyete bağlanmış, aynı yıl çıkarılan bir diğer fermanla Miloşa başknezliğin onun soyundan gelmesi imtiyazı verilmiştir. 1833 çıkarılan bir diğer fermanla nahiyeler meselesinin de çözülmesiyle, özerk Sırp Knezliği'nin sınırları genişleyerek belirlenmiştir.

Özerkliğin kazanılmasından sonra Miloş, bir taraftan Osmanlı'ya dönük iyi yüzünü çevirmeden, bağımsızlık için önemli adımlar atmaya devam etmiş, Müslümanların o topraklardan arınması için çalışmış, bir türlü çözülemeyen nahiyeler meselesinin çözülmesini sağlayarak sınırları genişletmiş, Sırp kurumsallaşmasını başlatarak Sırp Devletinin temellerini atmıştır. Yerine geçen oğlu Mihail Obrenoviç ise Osmanlı aleyhtarı faaliyetlerde bulunmuş, 1841 Niş İsyanı'nı desteklemiş ve bu da onun iktidarının sonunu getirmiştir. Obrenoviçlerden sonra iktidara gelen Aleksandır Karacorceviç seleflerine nazaran Osmanlı ile daha iyi ilişkiler kurmuş, Osmanlı aleyhtarı faaliyetlerden ziyade, Sırp kurumsallaşmasına ağırlık vermiştir. Daha sonra Sırbistan'da Miloş ve Mihail'in ikinci iktidar dönemleri yaşanırken bağımsızlık gitgide yaklaşmış ve bu hedefe yönelik faaliyetler devam etmiştir. Bu arada Sırp topraklarının Müslümanlardan arındırılması çalışmaları ve Müslümanlara yönelik kötü muamele yoğunluk kazanmıştır. Bu gelişmeden sonra Sırbistan ile Osmanlı arasındaki bağ iyice zayıflamış ve nihayet bu bağ Osmanlı-Rus Savaşını bitiren Berlin Antlaşması ile 1878'de tamamen kopmuş, Sırbistan bağımsızlığını kazanmış ve sınırlarını da güneye doğru genişletmiştir. Osmanlı Devleti özerklikten bağımsızlığa doğru giden bu süreçte yaşananların farkında olup, kendince önlemler almaya çalışsa da, yaşanan Sırp İsyanlarının tekrarlanmasından ve Rusya ve diğer Avrupa Devletlerinin müdahalesinden korktuğu için fazla ileri gidememiştir.³¹

1878'de bağımsızlık kazanan Sırbistan'ın bundan sonraki tarihi huzur ve istikrarla pek de ilişkili olmamıştır. Yakın geçmişte bile Sırbistan toprakları savaş ve acıyla birlikte anılmıştır. 1882'de Sırp Krallığı ilan edilmiş, Milan Obrenoviç Sırp Kralı olmuştur.³² Milan'ın en önemli icraatlarından biri ise Sırp ordusunu talim ve terbiye etmesidir.³³ Milan ve oğlu Aleksandar zamanında ülkedeki iç karışıklıklar ve muhalif hareketler bir türlü dizginlenememiş ve en sonunda kanlı bir darbe ile Obrenoviç Hanedanlığı'nın iktidarı son bulmuş ve Sırp İsyanlarından beri süren rekabet Karacorceviç Hanedanlığı lehine dönmüştür. Bu sırada bağımsızlığını kazanan Bulgaristan ve Sırbistan'ın Balkanlardaki etkinlikleri artmış, bunun üzerine Balkanlar üzerinde Avusturya ile mücadele içinde olan Rusya, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'dan oluşan Balkan Birliği'nin Osmanlıya karşı savaştığı I. Balkan Savaşı'nın başlaması için gerekli girişimlerini tamamlamıştır. I. Balkan Savaşı sonrası Bulgaristan'ın toprak kazanımını fazla bulan Sırbistan ve diğer devletler II. Balkan Savaşı'nı başlatmış ve Bulgaristan yenilmiştir. Sırbistan iki savaş sonunda sınırlarını genişletmiş, ancak Avusturya yüzünden denize ulaşamadığı için Avusturya'ya olan düşmanlığı daha da artmıştır. Bu düşmanlık nihayetinde 28 Haziran 1914 tarihinde de Gavrilo Princip adında bir Sırp milliyetçisinin Avusturya-Macaristan veliahtı Arşidük Franz Ferdinand'ı öldürmesiyle I. Dünya Savaşı'nın fitilini ateşlemiş³⁴ ve I. Dünya Savaşı'nda bir milyonu aşkın Sırp ölmüştür.

31 Özkan, a.g.e, s. 327-330.

32 Ayşe Özkan, *Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na Sırpalar (1878-1918)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 363.

33 Yüzbaşı Selanikli Bahri, *Balkan Savaşında Sırp Ordusu- Batı Ordusu*, Çev. Mustafa Tokar, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2012, s. 14.

34 Özkan, a.g.e, s. 364-365.

Ancak tüm zorluklara rağmen Rusya'nın da desteklediği Sırbistan savaş boyunca iyi bir mücadele gerçekleştirmiş ve Avusturyadaki Slavlarla bağlantı kurarak savaşın bitiminde 1 Aralık 1918 tarihinde Yugoslavya Krallığı (Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı) kurulmuştur.

Yugoslavya kurulduğu tarihten itibaren içinde barındırdığı etnik grupların çatışmalarına sahne olmuştur. Devlet yönetiminde Sırların pozisyonunun güçlenmesiyle, Hırvat ve Slovenlerin rejime yönelik muhalefetleri sertleşmiş ve ülkede istikrarsızlık artmıştır.³⁵ Yugoslavya'dan ayrılmak isteyen bazı Hırvatlar, faşist eğilimli Ustaşa Örgütünü kurarak özellikle Sırlara karşı terör eylemlerine girişmiştir. II. Dünya Savaşı başlayınca Yugoslavya 1941 yılında Nazi Almanyası tarafından işgal edilmiş ve kısa bir süre içinde teslim olarak, birkaç parçaya bölünmüş ve Yugoslavya Krallığı fiilen sona ermiştir.

II. Dünya Savaşı boyunca Yugoslavya topraklarında bir soykırım yaşanmış, Yahudi ve Çingenelerin büyük bir bölümü ile çok sayıda Sırp da öldürülmüştür. Yaşanan bu katliamlara karşı halk arasında biri Sırp Albay Draža Mihailovic'in önderliğinde kurulan Çetnikler, diğeri ise Hırvat Josip Broz Tito yönetimindeki Yugoslavya Komünist Partisi'nin (YKP) Temmuz 1941'de başlattığı ve Partizan adı verilen grup olmak üzere iki farklı direniş hareketi başlamıştır. Bu süreçte Partizanlar, Çetnikler ve Ustaşa Örgütü birbirleriyle de sürekli çatışma halinde olmuşlardır. Savaş yılları boyunca Ustaşa militanları Hırvat ve Katolik olmayan toplumlara (özellikle de Sırlara ve Yahudilere), Büyük Sırbistan'ı kurma amacı taşıyan Çetnikler ise Sırp olmayan toplumlara karşı bir etnik temizlik hareketine girişmiş, bu durum Sırp ve Hırvat halklarının birbirlerinden uzaklaşmasına neden olmuştur. Milliyetçilerin bu faaliyetlerine rağmen Sırp ve Hırvat halkları YKP bünyesinde birleşebilmiş ve Partizan Ordusu saflarında hem işgalci güçlere, hem de Ustaşa ve Çetnik güçlerine karşı savaşmışlardır.³⁶

Partizanlar, Sovyet Birliklerinin yardımıyla Ekim 1944'te Belgrad'ı ele geçirmiş, Çetnikleri de yenerek Yugoslavya'ya hakim olmuş ve 2 Aralık 1945'te Demokratik Yugoslavya Federasyonu'nun kurulduğunu ilan etmişlerdir. 1946 yılında ülkenin adı Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti, 1963'de de Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. Sırların sınırları belli homojen bir ulus devlet kurma isteği 2. Dünya Savaşı sonrasında komünist akımla belli süre sekteye uğramış, Soğuk Savaşın sona ermesi ve Sovyetlerin dağılmasıyla beraber yeniden canlanmış ve doruk noktasına ulaşmıştır.³⁷ En sert ve güçlü şekliyle Sırp ve Hırvatlarda kendini gösteren milliyetçilik düşüncesinin yükselişe geçmesiyle, 1990'ların başında Doğu Bloku'nda başlayan çözülme Yugoslavya'yı da etkilemiş, 1991 ve 1992 yıllarında Slovenya, Hırvatistan, Makedonya Cumhuriyeti ve Bosna-Hersek Yugoslavya'dan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

1992 yılında Sırbistan, Voyvodina ve Kosova'yı da içeren bölge Karadağ'la birlikte Yugoslavya Federal Cumhuriyeti adında bir ülke haline gelmiş ve bu devletin devlet başkanlığını üstlenen Slobodan Miloseviç ile birlikte Sırp milliyetçiliği zirve noktasına yükselmiştir. Kosova, Voyvodina, Bosna-Hersek, Karadağ, Makedonya ve Hırvatistan'ın bazı bölgelerini içeren ve tarihsel kökeni çok eskilere uzanan Büyük Sırbistan'ı kurma fikri Miloseviç ile yeniden canlanmış, Sırların Sosyalist Yugoslavya içinde eritilmeye çalışıldığı, baskı ve haksızlığa maruz kaldığı fikirleri Sırlara empoze edilmiştir.³⁸ Tüm bu faaliyetler

35 Caner Sancaktar, "1980 Sonrası Yugoslavya'da Sırp ve Hırvat Milliyetçiliği", www.tasam.org.tr, 2008, s. 89.

36 Sancaktar, a.g.m., s. 90.

37 Küçükaltan, a.g.m., s. 5.

38 Sancaktar, a.g.m., s. 91.

1991-1995 yılları arasında devam eden Bosna Savaşı'nı körüklemiş ve bu savaşta yüz binlerce insan hayatını kaybetmiş, tecavüzler, işkenceler, katliamlar birbirini izlemiş, bölge hem fiziksel, hem ekonomik, hem de psikolojik anlamda büyük bir yıkım yaşamıştır. Miloseviç, Bosna'da yaşanan soykırımdan sorumlu tutularak 1999'da savaş suçu sanığı ilan edilerek tutuklanmış ve 2006 yılında yargılanmaktayken ölmüştür.

4 Şubat 2003'de ülkenin resmi ismi Sırbistan-Karadağ olarak değiştirilmiştir. 21 Mayıs 2006 tarihinde yapılan referandumla Karadağ bağımsızlık kararı alınca, parlamento Karadağ'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. 17 Şubat 2008 tarihinde ise Arnavutların çoğunlukta olduğu Kosova Bölgesi bağımsızlığını ilan ederek Sırbistan'dan ayrılmıştır.³⁹

Görüldüğü üzere 1804 yılında başlayan isyan hareketi ve bu isyan sürecinde gelişen Sırp milliyetçiliği, bağımsızlığın kazanılmasından bugüne kadar Sırbistan tarihine damga vurmuştur. İsyanın sona erdiği 1815 ile, bağımsızlığın kazanıldığı 1878 yılları arasında, 20. yüzyılın sonlarında yaşanan canlanmanın nedeni sayılabilecek bir değişim gerçekleşmiştir. Sırp kurumsallaşması büyük ölçüde gerçekleşmiş, Sırp milliyetçiliğinin ideolojik ve tarihsel temelleri sağlamlaştırılmıştır. Sırp kimliği ve kültürü yeniden tanımlanmış, Sırp'ların seçilmiş ve ezilmiş bir halk olduğu yönündeki düşünceler doktrinleştirilmiştir. Ayrıca Sırp'ların tüm güney slavlarının asil halkı olduğu, dolayısı ile Bosnalı Müslümanların İslamlaşmış, Hırvatların da Katolikleşmiş Sırp'lar olduğu düşüncesiyle, Müslüman ve Hırvatlara karşı tekrar özüne dön ya da öl politikasının temelleri o dönemde atılmıştır.⁴⁰

Sırp İsyancılarının günümüz dünyasına yansıyan bir diğer önemli sonucu ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası üzerinde yarattığı etkiler olmuştur. Sırp İsyanı farklı sebeplerle başlasa da, bağımsızlık ve milliyetçilik düşünceleri ve dış etkilerle uzun yıllar süren bir isyan olarak Osmanlı Devletini etkilemiş ve tarih sayfalarında "Dağılma Dönemi" nin en önemli olaylarından biri olarak yerini almıştır.

Üç kıta üzerinde oldukça geniş bir alanı kapsayan topraklar üzerinde hüküm süren Osmanlı Devleti, bu hükümdarlığını 19. yüzyıla gelinceye kadar başarıyla sürdürmüştü, ancak bu tarihten sonra merkezi otoritenin de zayıflamasıyla, merkezden uzak topraklarda düzeni koruyabilmek için yardımcı kuvvetlere ihtiyaç duymuştur. Bu kuvvetler de özellikle de Rumeli'de yaşayan Türk-İslam unsurları olmuştur. Ancak zamanla güçlenen bu unsurlar, Osmanlı'yı rahatsız etmeye başlamış ve aralarında bir rekabet oluşmuştur. Bu durum Osmanlı'yı bu topraklardaki en önemli müttefiklerinden mahrum etmiş, bu gelişmeler de en çok ayrılıkçı hareketlere yaramıştır. Osmanlı'nın bu müttefiklerinden olan dayı ve yamakların kazandıkları güç ile kanunsuz işler yapmaları karşısında oluşan hoşnutsuzluk sonucu başlayan Birinci Sırp İsyanı'nın başarıya ulaşmasında da merkezi otoritenin bu tutumu etkili olan unsurlardan biri olmuştur. Bab-ı Ali, dayılara karşı başlayan bu isyanı Semendire sancağındaki yeniçerilerin gücünü kırmak için bir fırsat olarak görmüş ve Sırp'lara para ve silah yardımı yapmaya başlamıştır.⁴¹ Osmanlı'nın isyana karşı bir duruş sergilememesi ve aksine isyancılara yardım etmesi, isyanın yıllarca devam etmesinde en etkili sebeplerden biri olmuş ve 1806'da Osmanlı-Rus Savaşı başlayınca İsyan uluslararası bir boyut kazanarak 1878 yılında bağımsızlık kazanılana kadar Osmanlı'nın gündemini meşgul eden bir mesele olarak yerini almıştır.

39 <http://tr.wikipedia.org>

40 Mustafa Can Güripek, "Balkanlardaki Milliyetçilik Hareketleri ve Kökenleri", www.akademikperspektif.com, 2014, s. 7.

41 Börekçi, a.g.e., s. 193.

Osmanlı'nın birinci isyan karşısında izlediği politika sadece Sırp meselesinin gidişatına değil, Osmanlı'nın bundan sonra yaşadığı birçok hadiseye etki etmiş, Sırp İsyanı ile yaşanan ve Osmanlı üzerinde olumsuz etkileri olan birçok gelişme, bundan sonrada yaşanmaya devam etmiştir. Bunlardan biri birinci isyan sürecinde patlak veren Osmanlı-Rus Savaşını (1806-1812) sona erdiren Bükreş Antlaşması'nın etkileridir. Bu Antlaşma ile Sırp sorunu uluslararası bir metne girmiş ve bağımsızlık kazanılana kadar, Osmanlı için bir iç mesele olmaktan çıkmış, her fırsatta başta Rusya olmak üzere diğer devletlerin müdahale alanı içinde yer almıştır. Bükreş Antlaşması ile Sırp Sorununun uluslararası bir metinde yer alması, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi toprakları üzerinde başka devletlerin müdahalesiyle siyaset belirlemesinin ilk örneklerinden biri olmuş⁴² ve Osmanlı'nın yıkılışına kadar bu müdahale artarak devam etmiştir. Nitekim Osmanlı'yı parçalama ve paylaşma emeliyle hareket eden Avrupa Devletlerinin Osmanlı siyaseti üzerindeki bu etkileri Osmanlı'nın yıkılış sürecini hızlandıran en önemli unsurlardan biri olmuştur.

Sırp İsyanı tek başına milliyetçilik fikriyle başlamasa da, bu fikrin de gelişen ilk isyan olması ve Sırp da bu isyan sayesinde Osmanlı'dan ayrıcalık kazanan ilk millet olmalarının yanı sıra, Yunanlıların da 1821'de ayaklanarak, bu ayaklanma neticesinde 1829 Edirne Antlaşması ile bağımsız olmaları, Osmanlı'nın Balkanlardaki parçalanışının belki de en önemli sebepleri olmuştur. Her ne kadar Yunanlıların isyanı Sırp'lardan çok sonra başlasa da, çok daha kısa bir sürede bağımsızlıkla neticelenmiştir. Bunun en önemli nedenleri: Sırp'ların Rumlar kadar güçlü ve etkili bir kültür geçmişine sahip olmamaları, Rum İsyanının tüm Avrupanın desteğini arkasına alması, panslavist düşünce ile Sırp'ları destekleyen Rusya'nın çabalarının bölgede güçlü bir Rusya istemeyen diğer devletler tarafından engellenmesi olmuştur. Yunanlıların kopuşundan sonra, dış güçlerin de önemli etkileriyle, Sırbistan, Karadağ, Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk Osmanlı'dan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.⁴³ Tüm bu gelişmeler Osmanlı'nın Balkanlardaki hakimiyetinin sona ermesi demek olmuş ve dönemin "Dağılma Dönemi" olarak anılmasının sebeplerini oluşturmuştur.

Sırp ve Yunan İsyanları'nın yarattığı sonuçların da etkisiyle hızla gücünü artıran milliyetçilik rüzgarları bir anda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı güç mücadelesine dönüşmüş, bu mücadele hem Osmanlı, hem Balkan, hem de Dünya tarihini etkileyen hadiselerin yaşanmasına neden olmuştur. Yunanistan, Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Bulgaristan'ın bağımsızlıklarını kazanmaları, bu devletler açısından sorunları bitirmemiş, aksine yeniden başlatmıştır. Balkanlardaki çok çeşitli etnik yapılanma sebebiyle yeni kurulan her devletin içinde, çok farklı etnik gruplar yer almış ve aynı zamanda hızla geri çekilen Osmanlı İmparatorluğu'nun boşalttığı veya boşaltacağı beklenen bölgeler hepsinin de gelecek planlarında yer almaya başlamıştır.⁴⁴ Bu planlarını gerçekleştirebilmek için de çok hızlı bir şekilde silahlanmaya girişmişlerdir. 1878 Berlin Barışı ile aradığını bulamayan Bulgaristan, bağımsızlığını kazandıktan sonra Balkanlar'da etkin bir politika izlemeye başlamış geniş topraklar kazanıp, bu toprakları büyük bir Bulgaristan Devleti hâline getirmeyi planlamıştır. Sırbistan'ın en büyük hedefi ise "Büyük Sırbistan"ı kurmak olmuştur. Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhak edilmesiyle, Sırbistan'ın Adriyatik Denizi'ne açılma ihtimali kapanınca, tek yol Makedonya üzerinden Ege Denizi'ne açılmak umuduna dönüşmüş, fakat Avusturya da aynı niyette olduğu için iki ülkenin planları çakışmıştır. Yunanistan da mevcut durumdan yararlanmak peşinde olmuş, Balkan Savaşları öncesinde Makedonya üzerinde tarihi hak iddia etmiş, Makedonya'daki huzursuzluğu arttırmada rol oynamaya çalışmıştır.⁴⁵

42 Aslantaş, a.g.e., s. 133.

43 Güripek, a.g.m., s. 5.

44 Akman, a.g.e., s. 81-82.

45 Yalçın, a.g.m., s. 72.

Görüldüğü üzere Sırp İsyanı'nın peşi sıra gelişen olaylar neticesinde bağımsızlıklarına kavuşan bu Balkan Devletleri çok kısa süre içinde çıkar çatışması içine girmiş, kendi aralarında ittifaklar kurarak,⁴⁶ Balkan Savaşlarını başlatmışlardır. 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilanı ile I. Balkan Savaşı başlamış, bunu diğer Balkan Devletleri olan Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilanları izlemiş, I. Balkan Savaşı 30 Mayıs 1913'de sona ermiştir.

I. Balkan Savaşı sonucunda tüm devletler toprak kazanmalarına karşın, paylaşımlar hiçbirini tatmin etmemiş, bu tatminsizlik 2. Balkan Savaşı'nı başlatmıştır.⁴⁷ Balkan Savaşları Osmanlı Devleti'nin küçük devletçiler karşısında bile ayakta duramadığının ve eski gücünü kaybettiğinin çok önemli bir göstergesi olmuştur.

Sırp İsyancıları ve sonrasında yaşanan süreç sırasında şekillenen ve sağlamlaşan Sırp milliyetçiliğinin Dünya tarihi açısından bir başka etkisi ise I. Dünya Savaşı'nın görünürdeki başlama sebebi oluşudur. I. Dünya Savaşı öncesi Sırların ulusal hassasiyetleri iyiye artmış, "Ulusal Savunma", "Birlik ya da Ölüm" gibi isimlerle kurulan derneklerle bu hassasiyet, eylemlere dönüşmüştür.⁴⁸ 28 Haziran 1914'te ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun veliahdı Franz Ferdinand'ın bir Sırp milliyetçisi olan Princip tarafından öldürülmesi, son dönemde Avrupa'da yaşanan ittifaklaşmaların savaşa dönüşmesine yol açan bir kıvılcım etkisi yaratmıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında ise Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu tarih sahnesinden silinmiş; yerlerine yeni devletler kurulmaya başlamıştır.

Osmanlı, Balkan topraklarını terk ettiğinden beri geçen yüz yılda bölgede sular hiç durulmamış, bağımsızlıklarını kazanmış milletler sürekli bir çatışma durumu içinde olmuş, yüzyıllarca bir arada yaşayan halklar olmalarına rağmen birbirlerine düşman ilan edilmişlerdir. Etnik ve dini köken olarak birbirlerine oldukça yakın halklar bile milliyetçilik ideolojisi etkisiyle parçalanmıştır.⁴⁹ Öyle ki siyasi terminolojide; bir devletin iç savaş ve çatışmalar neticesinde küçük parçalara bölünmesi anlamına gelen "balkanlaşma" (balkanization) terimi bu bölgeden türemiştir. Pek tabii Balkanlarda yaşanan bu istikrarsızlık ve bölünmenin tek sorumlusu milliyetçi düşünce ve hareketler olmamış, dış güçler yıllar boyu bu topraklardaki milletleri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmışlar, Bölge halkı Batı ile Rusya arasında gidip gelmiştir. Tüm bu dış etkiler, bölgedeki kırılğan kozmopolit yapı ve hakim milliyetçi ideoloji ile bir araya gelince Balkan tarihi savaş, göç ve asimilasyonlarla anılır olmuştur. Elbette ki Balkan tarihini şekillendiren milliyetçilik düşüncesinin en sert ve kanlı Sırp milliyetçiliğinde kendini göstermiş, Sırp milliyetçiliği Osmanlı tarihi kadar, Balkan tarihinin şekillenmesine etki eden önemli unsurlardan biri olmuştur.

46 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi-2, 20. Yüzyıl*, Çev. Zehra Savan ve Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s. 102.

47 Jelavich, a.g.e, s. 104.

48 Nasuhbeyoğlu, a.g.m., s. 31.

49 Nasuhbeyoğlu, a.g.m., s. 46.

SONUÇ

Balkanlardaki Osmanlı hakimiyetinin çözülüşünde çok önemli rol oynayan Sırp İsyanlarının, Sırp, Osmanlı ve Balkan tarihinin gidişatı üzerindeki yansımalarını kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:

İsyanlarla başlayan ve bağımsızlığın kazanılmasına kadar geçen süreçte günümüz Sırp toplumunun siyasi, askeri ve sosyo-kültürel yapısı büyük ölçüde şekillenmiş, Sırp kurumsallaşması neredeyse tamamlanmıştır. Bu süreçte yaşananlar Sırp kimliği ve kültürünün yeniden tanımlanmasına, Sırp'ların seçilmiş ve ezilmiş bir halk olduğu yönündeki düşüncelerin alt yapısının sağlamlaşmasına etki etmiştir. Tüm bu süreç Sırp milliyetçiliğinin ideolojik ve tarihsel temellerini sağlamlaştırılmış, bu milliyetçilik ise Balkanlardaki en sert ve etkili ideoloji olarak, geçmişten günümüze coğrafyayı ve tarihi şekillendiren önemli bir unsur ve Balkanlar'da diplomasinin önündeki en büyük engellerden biri olarak karşımıza çıkmıştır. Milliyetçilik Sırp siyasetini besleyen en önemli kaynak haline almıştır. Her ne kadar 1940'lı yıllarla beraber zayıflasa da, 1980'lerle beraber tekrar yükselişe geçen Sırp milliyetçiliği Bosna Savaşı'nın ve yaşanan katliamların en büyük sorumlusu olmuştur.

Her iki isyanla ortaya çıkan liderler Kara Yorgi, Miloş Obrenoviç ve onların aileleri, Sırp toplumunun yeni yönetici sınıflarını oluşturmuş, herhangi bir ayrıcalık ve asaletleri olmayan bu aileler, sırf İsyanlarda üstlendikleri roller nedeniyle yüz yıldan fazla bir süre Sırbistan'ı aralarındaki taht kavgalarının gölgesinde yönetmişlerdir.

İsyanların Sırp tarihi açısından bir diğer önemi ise, Sırp'lar için milli bir kurtuluş hareketi olarak görülmesi, Kosova Savaşı'ndan sonra Türklere karşı ikinci bir direniş ve bağımsızlık destanı haline gelmesidir. Bu genel kabule bağlı olarak da isyanın liderleri iki halk kahramanı haline gelmiş, özellikle Kara Yorgi, adına şiirler, romanlar yazılan, heykelleri dikilen bir lider olarak Sırp toplumunun sosyal hayatında yer etmiştir.

Sırp İsyanları, Osmanlı Devleti'nin içerden parçalanma ve dağılmaya başlaması; devletin kendi tebaasından bir topluluğa karşı ilk defa olarak mücadeleyi terk etmesi ve onun isteklerini kabul etmek zorunda kalması; hepsinden önemlisi Sırbistan'ın imtiyazlı bir prenslik durumuna gelmesi ve devletin bunu resmen tanıması gibi sonuçlar doğurarak Osmanlı Devletinin bekası için adeta bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Sırp'ların bu durumu ve elde ettikleri sonuçlar; diğer Hristiyan reaya için Osmanlı Devleti aleyhine kötü bir örnek teşkil etmiş ve Sırbistan'ın bağımsızlık hareketi ve ardından başlayan Yunan bağımsızlık hareketi çeşitli milliyetlere bağlı topluluklardan kurulmuş olan Osmanlı Devleti'nin çözülüşünü hızlandırmıştır. Birinci isyan sırasında imzalanan Bükreş Antlaşması ile Sırp Sorununun uluslararası bir metinde yer alması, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi toprakları üzerinde başka devletlerin müdahalesiyle siyaset belirlemesinin ilk örneklerinden biri olmuş⁵⁰ ve Osmanlı'nın yıkılışına kadar bu müdahale artarak devam etmiştir. Nitekim bu müdahaleler de Osmanlı'nın yıkılış sürecini hızlandıran en önemli unsurlardan biri olmuştur.

Bu milliyetçilik ve bağımsızlık rüzgarından etkilenerek Osmanlı'dan ayrılan milletler, karmaşık etnik yapıları nedeniyle birçok sorunla yüzyüze kalmış ve kısa sürede toprak kavgasına girişerek Osmanlı ve Balkanlar için önemli sonuçları olan Balkan Savaşları'nın çıkmasına neden olmuştur. Balkan Savaşları'nın barut kokusu geçmeden bir Sırp milliyetçisinin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun veliahdını öldürmesiyle başlayan I. Dünya Savaşı ise, Osmanlı'nın sonu, Balkanlar için ise yeni bir dönüm noktası olmuştur.

50 Aslantaş, a.g.e, s. 133.

Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik düşüncesinin en çok etkilediği bölge olan Balkan toprakları Osmanlı'dan koptuktan sonra da uzun süreli barış ve huzur ortamı içinde olamamıştır. Bölge Avrupa ve Rusya'nın etkisi altında çok çeşitli etnik yapısı ve hakim milliyetçi ideoloji ile 20. yüzyılı da karışıklık içinde geçirmiştir. Bölgenin Osmanlı'dan ayrılışının öncülerinden olan Sırp hareketi, yaklaşık iki yüzyıl sonra Bosna katliamının da öncülüğünü yapmış yüz binlerce insanın ölümüne neden olmuştur.

Sonuç olarak, tüm bu tarihsel gelişmelerin tek sebebi Sırp İsyanları değildir elbette ki; ancak tarihin birbirini etkileyen olaylar zinciri olduğu gerçeğinden hareketle, tüm bu hadiseler üzerinde Sırp İsyanları ve sonrasında yaşanan sürecin önemli yansımaları olduğunu söylemek yanlış bir ifade olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- AFYONCU, Erhan, "Osmanlı İdaresinde Sırbistan", Karam Yayınları, Ankara 2006.
- AKMAN, Halil, Paylaşılamayan Balkanlar, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- ASLANTAŞ, Selim, Osmanlıda Sırp İsyancıları, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- ASLANTAŞ, Selim, "Sırp İsyancının Uluslararası Boyutu (1804-1813)", Uluslararası İlişkiler, Cilt 6, Sayı 21, 2009 s. 109-136.
- BÖREKÇİ, Mehmet Çetin, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 2001.
- GÜRİPEK, Mustafa Can, "Balkanlardaki Milliyetçilik Hareketleri ve Kökenleri", Erişim Tarihi: 20.10.2014, <http://akademikperspektif.com/2014/04/09/balkanlardaki-milliyetcilik-hareketleri-ve-kokenleri/>
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/S%C4%B1rbistan>, Erişim Tarihi: 25.10.2014
- JELAVİCH, Barbara, Balkan Tarihi-1, 18. Ve 19. Yüzyıllar, Çev. İhsan Durdu, Haşım Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- JELAVİCH, Barbara, Balkan Tarihi-2, 20. Yüzyıl, Çev. Zehra Savan ve Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul 2009.
- KARATAY Osman, Bilgehan A. Gökdağ (Der.), Balkanlar El Kitabı Cilt 1, Karam Yayınları Ankara 2006.
- KÜÇÜKALTAN Ensar, "Yeniden Yükselen Sırp Milliyetçiliği ve Bosna Katliamı", İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi Yayını, İstanbul 2014.
- NASUHBEOĞLU, Tayfun, "Balkan Tarihine Genel Bir Bakış", Erişim Tarihi: 18.10.2014, http://pusuladernegi.org/wp-content/uploads/balkan_tarihi.pdf
- ÖZKAN, Ayşe, Miloştan Milana Sırp Bağımsızlığı (1830-1878), IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- ÖZKAN, Ayşe, Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na Sırp (1878-1918), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013.
- SANCAKTAR, Caner, "1980 Sonrası Yugoslavya'da Sırp ve Hırvat Milliyetçiliği", Erişim Tarihi: 20.10.2014, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/_22896403-7e3f-41dd-be82-551ef2807e1b.pdf
- SAVRUN, Ergenekon, "Balkan Milliyetçilikleri Bağlamında Sırp, Yunan ve Bulgar Milliyetçiliklerinin Karşılaştırılması", Erişim Tarihi: 20.10.2014, https://www.academia.edu/8748306/Balkan_Milliyet%C3%A7ilikleri_Ba%C4%9Flam%C4%B1nda_S%C4%B1rp_Yunan_ve_Bulgar_Milliyet%C3%A7iliklerinin_Kar%C5%9F%C4%B1la%C5%9F%C4%B1r%C4%B1lmas%C4%B1
- UYGUN, Süleyman, "Sırp İsyancı ve Hürşit Paşa", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c. 4, sy. 17, 2011, s. 416-436.
- YALÇIN, Abdullah Kutalmış, "Osmanlı Devleti ile Olan İlişkileri Bağlamında Sırp Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi", TÜRKİZ 2012, sayı 18, yıl:3, s. 61-76.
- YÜZBAŞI Selanikli Bahri, Balkan Savaşında Sırp Ordusu- Batı Ordusu, Çev. Mustafa Tokar, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2012.
- ZENS, Robert, "Pazvantoğlu Osman Paşa ve Belgrad Paşalığı 1791-1807", Çev. Deniz Berktaş, Jane Hataway (Der.), Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyancı ve Ayaklanma, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010.

SİRBİSTAN'DA YAŞANAN OSMANLI KARŞITI AYAKLANMALAR(1875-1877) (RUSYA TARİH YAZIMINDA)

ZİYAD EMRAHOV*

ÖZET

Çalışmada, 1875-1877 yıllarında Sırbistan'da yaşanan Osmanlı karşıtı ayaklanmaların Rusya tarih yazımına yansımaları irdelenmektedir. Rusya tarih yazımında konuyla ilgili yer alan çalışmalar irdelendiğinde şunları görmek mümkündür: Tüm akademik çalışmalar, sırf ekonomik zeminde başlayan Şark meselesinin Rusya'nın müdahalesi sonucunda kompleks hal aldığı ve İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile İskenderun Körfezi'ni zapt etmeği tasarlayan Rusya'nın amaçlarının Hıristiyanları Müslüman Türkiye'nin zulmünden kurtarma projesi ile perdelendiğini göstermektedir. Çarlık Rusyası, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun düştüğü ağır durumdan faydalanarak, imparatorluk sınırları içerisinde yer alan Bosna-Hersek'in Hıristiyan ahalisini Osmanlı karşıtı siyasi eylemlere sürüklemiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Çarlık Rusyası, Büyük Devletler, Güney Slavları, Sırbistan'da Osmanlı Karşıtı Ayaklanmalar

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi Kaynak Tetkiki, Tarih Bilimi ve Metodoloji Anabilim Dalı Öğretim Üyesi,

GİRİŞ

XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin tarihi kaderi ile ilgili konularda, karşılaştığı ağır denemelerde, trajik tarihi olaylarda bu veya diğer derecede Ermeni - Hıristiyan etkeni belirgin şekilde kendini göstermiştir. Bu tehlikeli etken günümüzde de mevcuttur ve konuyla ilgili farklı dönemlerde yaşanan olaylara bakıldığında bu etkenin daha uzun yıllar canlılığını koruyacağını söylemek mümkün.

İncelenen konuyla ilgili Rusya tarih yazımında ilginç yaklaşım ve aynı zamanda Türkiye tarih yazımında rastlanmayan hususlar az değildir. XIX. yüzyılın sonları Osmanlı Türkiye'sindeki gelişmeleri, özellikle "Ermeni meselesi"ni, Balkanlarda Osmanlı karşıtı isyanların nedenlerini ve bu süreçte Çarlık Rusyası'nın oynadığı rolü anlamak bakımından Rusya tarihçilerinden N. A. Dulina,¹ P. A. Çihaçev,² V. A. Zolotarev,³ V. İ. Vinogradov,⁴ V. P. Potyemkin⁵ ve diğerlerinin eserleri⁶ önemlidir.

Potyemkin'in editörlüğünde 1945 yılında Moskova'da yayımlanan "Diplomasi Tarihi" isimli eserin 1872-1919 yıllarını kapsayan ikinci cildinde, Sırbistan ve Karadağ'da başlayan Osmanlı karşıtı isyanlar güney Slavlarının milli birliklerini kurmak çabası şeklinde yansıtılmaktadır. Eserde yapılan ilk değerlendirme şöyledir: "Türkiye kronik bir hastalık yaşamaktaydı. Osmanlı sultanı Abdülaziz hastaydı, Osmanlı İmparatorluğu parçalanıyordu. Memurların, askeriyenin maaşları ödenemiyordu. 1867 ve 1872 yıllarında Sultan tarafından verilmiş fermanlara esasen Mısır'ın tam bağımsızlığı sağlanmıştı. Bu ortamda imparatorluğa dahil olan Hıristiyanların durumu çok zordu. 1875 yazında Hersek'te ve sonra da Bosna'da Hıristiyan ahalinin Türkiye karşıtı isyanı başladı. Güney Slavlarının milli birliğini gerçekleştirmeyi amaç edinen isyancılar, Sırbistan ve Karadağ'da büyük beğeniyle karşılandılar."⁷ Yazarlar bu değerlendirmelerini çalışmanın sonraki kısmında da devam ettirirler: "Avrupa devletleri ve Rusya, Osmanlı Türkiye'sinde yaşanan süreçleri dikkatle takip ediyorlardı. Sırp milli hareketi esasen Türkiye'ye karşı çevrilmişti. Fakat o, Avusturya-Macaristan için de bir tehlike kaynağıydı. Çünkü Avusturya-Macaristan'da da milyonlarca Slav yaşıyordu. Türkiye İmparatorluğu'ndaki Slavların özgürlüklerini kazanmaları,

1 N. A. Dulina, *Tanzimat ve Mustafa Reşit Paşa, Bilim yayınevi, Moskova 1984; aynı yazar, Uluslararası İlişkilerde Osmanlı İmparatorluğu, Bilim yayınevi, Moskova 1980; [Дулина Н. А. Танзимат и Мустафа Решид паша. М. 1984, Издательство Наука (192 с.), Османская империя в международных отношениях. М.1980, Наука (190 с.)].*

2 P. A. Çihaçev, *Büyük Devletler ve Şark Meselesi, Bilim yayınevi, Moskova 1970; [Чихачев П. А. Великие державы и восточный вопрос. Издательство «Наука», М. 1970 (224 с.)].*

3 V. A. Zolotarev, *Rusya ve Türkiye, 1877-1878 Savaşı, Bilim yayınevi, Moskova 1983 [Золотарев В. А. Россия и Турция. Война 1877-1878 гг. Издательство «Наука», М. 1983 (232 с.)].*

4 V. İ. Vinogradov, *1877-1878 Rusya-Türkiye Savaşı ve Bulgaristan'ın Kurtuluşu, Düşünce yayınevi, Moskova 1978 [Виноградов В. И. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и освобождение Болгарии. М., Мысль, 1978 (295 с.)].*

5 *Diplomasi Tarihi, II cilt, editör V. P. Potyemkin, Devlet Kitap-Dergi Yayıncıları Birliği yayınları, Moskova 1945 [История Дипломатии. Том второй. Под ред. В. П. Потемкина. ОГИЗ. Москва, 1945 (423 с.)].*

6 *Rusya'nın Dış Politikasında Şark Meselesi, XVIII. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları, Bilim yayınevi, Moskova 1978 [Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII-начала XX в. Москва, Наук-1978, (434 с.)].*

7 *Diplomasi Tarihi, s. 22.*

Avusturya-Macaristan Slavlarını da özgürlük hareketini tetikleyebilirdi. Bundan dolayı da Avusturya-Macaristan Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü savunuyordu.”⁸ Aktarılan şu ilk verilerden şunu görmek mümkündür: Rusya tarihyazımında Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili kıskançlık hakimdir, çarlık Rusyası'nın “Şark meselesi”ndeki politikasının arka planı Slav veya Hıristiyan etkeniyle uzlaşdırılıyor. Ve ayrıca Avusturya-Macaristan ve İngiltere'nin bu konuda Osmanlı hükümetini destekledikleri özellikle vurgulanıyor.

Yapılan araştırmalarda, Şark meselesinde Britanya hükümetinin Osmanlı hükümetini desteklediği ve bu politikada Rusya'nın başarı kazanmasını istemediği görülmektedir. Bu dönemde Orta Asya'da da her iki devletin çıkarları ciddi şekilde çatışmaktaydı.

Rusya tarihyazımında konuyla ilgili eserler incelendiğinde, söz konusu dönemde Rusya'nın Ortadoğu politikasında başlıca yeri boğazlar meselesinin tuttuğu açık olarak görülmektedir. Rusya'nın güney sınırlarının güvenliği için İstanbul ve Çanakkale Boğazları önem arz ediyordu. Çünkü Rusya'nın güney ticaret yolları bu boğazlardan geçiyordu. Ayrıca yabancı deniz güçleri bu boğazlar aracılığıyla Rusya'nın güney kıyılarına yaklaşabiliyorlardı. 1853-1856 yıllarında yaşanan Kırım Savaşında da Rusya'nın amaçları bu iki noktaya odaklanmıştı: 1. Boğazları ele geçirmek, 2. Osmanlı İmparatorluğu ile görüşmeler yapmak. Verilerden şu sonuca varmak mümkündür: Balkanlarda etkin olmak bu veya diğer düzeyde Avrupa kıyılarında stratejik üstünlük sağlar ve bu da boğazları kontrol altında tutmak olanaklarını verir. Bu amaçları güden Rusya, Avusturya-Macaristan'ın ve Almanya'nın Balkanlarda egemenlik kurmasını kabul edemezdi.

Anılan eserde Slavlarla ilgili Avusturya-Macaristan'ın konumu şöyle özetlenmektedir: “Avusturya-Macaristan'ın temel amacı, Balkanlardaki milli bağımsızlık hareketini engellenmek, gittikçe daha çok önem arz eden Balkan pazarını Avusturya sanayisine kazandırmaktır. Avusturya-Macaristan'daki hakim güçler arasında Balkan politikasında farklı görüşler bulunmaktaydı. Slavların özgür olmalarına ve Balkanlarda Rusya'nın etkisinin artmasına karşı savaşan Macar dvoryanları Balkan vilayetlerinin Avusturya-Macaristan'a birleştirilmesi için çok da gayret göstermiyorlardı. Onlar Habsburglar monarşisinde Slavların güçlenmelerini istemiyorlardı ve esas istekleri milli bağımsızlık hareketini yerinde yok etmektir.”⁹

Rusya'nın isyan etmiş Slavlara yardım etmediği önemli görmesi anılan eserden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Rusya hükümeti Avusturya-Macaristan'la ciddi anlaşmazsılığa girmek istemiyordu.¹⁰ Burada Çarlık Rusyası'nın ikili oynadığı anlaşılmaktadır. Bir yandan Slavlar arasında Rusya'nın nüfuzunu korumak, diğer yandan Avusturya-Macaristan ile gizli ilişkiler kurarak Balkan meselesini çözmek istiyordu.

Rusyalı tarihçilerin Balkanlardaki Slav meselesine “doğma yaklaşımı” isyan etmiş eyaletlere özerklik verilmesi fikirlerinin Rusya tarafından desteklenmesinde de kendini açıkça göstermektedir. Örneğin, Gorçakov'un 1875 yılının Ağustos ayında Viyanada Slavlar meselesi ile uğraşmak konusundaki beyanati eserde sevinçle hatırlatılmaktadır. O, Romanya'ya olduğu gibi, isyan etmiş eyaletlere de, aynı zamanda Sırbistan'a da özerklik verilmesi fikrini dile getirdi.¹¹ Böylece Rusya, Slav konusunda liderliğini sağlama almak

8 *Diplomasi Tarihi*, s.23.

9 *Diplomasi Tarihi*, s. 23.

10 *Diplomasi Tarihi*, s. 24-30.

11 *Rusya'nın Dış Politikası, XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başları, Moskova 1982, s. 23 [Внешняя политика России в конце XIX начале XX вв. М., 1982, с. 23].*

için bütün mümkün yolları deniyordu. Doğal olarak, bu durum Avusturya-Macaristan tarafından olumlu bir adım olarak değerlendirilemezdi. Yeni devletlerin oluşturulması Rusya'nın Sırbistan ve Hersek ile daha sıkı ilişkiler kurması demekti. Bu ise Avusturya-Macaristan işine gelmezdi.

Bahsedilen sorunla ilgili Rusyalı araştırmacı M. M. Zalışkin'in "Romanya'nın Dış Politikası ve Romen-Rus İlişkileri" isimli eseri önem taşımaktadır. Yazara göre, XIX. yüzyılın 70'li yıllarında Avrupada uluslararası ilişkilerde Şark meselesi yeniden gündeme oturdu. Bu dönemde güney Slavlarının milli bağımsızlık hareketi şekil ve muhteva yönünden yeni aşamaya - Türkiye aleyhine silahlı mücadele aşamasına girdi. 1875 yılının yazında Hersek'te başlanmış isyan kısa zamanda Bosna tarafından desteklendi. İsyancılara Sırbistan ve Karadağ'dan çok sayıda gönüllü katıldı. 1876 yılının yazında Sırbistan ve Karadağ da Türkiye'ye savaş ilan etti.¹² . Yazarın yazdığına göre, Sırbistan Türkiye'ye savaş ilan ettikten sonra Romanya Dışişleri Bakanı M. Kogelniçanu hükümeti Sırları destekleme çağrısı yaptı. Bunun bariz örneği olarak Breil kentinden 40 gönüllü (milliyetçe Sırp ve Rus) Türkiye'ye karşı savaşa katılmak için Sırbistan'a gitti. Mücadeleye katılan gönüllüler artık garlarda, şehir efratında toplanıyorlardı. Bu, Türkiye yönetimine karşı açıkça başkaldırı ve özgürlük mücadelesiydi. 1876 yılının Haziran ayında M. Kogelniçanu İçişleri Bakanına, Sırp ordusuna Romanya'dan 1.500 kadar insanın katıldığını bildiriyordu.¹³

Rusya'nın Slavlarla ilgili siyasetini değerlendiren O. V. Pavlyuçenko, Avusturya-Macaristanın Dışişleri Bakanı Andraşi'nin Slavlar meselesini yalnızca Rusya'ya bırakmak istemediğini yazıyor. Bununla beraber bu veya başka düzeyde isyancıları teşvik etme yönünde girişimlerde bulunuyor, aynı zamanda kendi işlerine karışma tehlikesinin olduğu konusunda Sırların haberdar edilmelerini önemli sayıyordu. Andraşi, 30 Aralık 1875 tarihinde, 1856 Paris traktatını imzalayan devletlerin sefirlerine nota verdi. Aynı notada Bosna ve Hersek'te yapılması gereken reformlar konusunda da açıklamalar bulunmaktaydı. Sultan'a aşağıdaki öneriler sunuluyordu: 1) Hıristiyanlara tam özgürlük verilsin; 2) Vergiler tamamen kaldırılsın; 3) Köy nüfusunun durumu iyileştirilsin; 4) Bosna ve Hersek'in nüfusu dolaysız alınan vergilerden muaf sayılsın; 5) Reformların gerçekleştirmek için Müslüman ve Hıristiyanların da dahil olduğu özel komisyon kurulsun.¹⁴ Notada, bu projenin hem Osmanlı İmparatorluğu, hem de isyancılar tarafından kabul edilmesini sağlamak için birlikte hareket edilmesi öneriliyordu. Tüm devletler Andraşi'nin önerilerini memnuniyetle karşıladıklarını bildirirdiler. Ayrıca Andraşi'nin projesi 31 Ocak 1876 tarihinde nota şeklinde Paris traktatını imzalamış tüm devletlerin büyükelçileri adından Türkiye'ye iletildi. Türkiye, devletlerin "tavsiyeleri"ni kabul etti ve Andraşi'nin notasında önerilen reformu gerçekleştireceğini bildirdi. Fakat isyancıların liderleri, onların isteklerine ters geldiğini hissettiklerinden bu projeyi reddettiler ve Türkiye askerlerinin bu eyaletleri terk etmediği sürece silahlarını bırakmayacaklarını bildirdiler.¹⁵ Böylece, Andraşi'nin Balkan meselesinin çözümü konusundaki diplomatik çabaları başarısızlıkla sonuçlandı.

12 M. M. Zalışkin, *Romanya'nın Dış Politikası ve Romen-Rus İlişkileri: 1875-1878*, *Bilim yaumevi, Moskova* 1974, s. 49 [Залышкин М. М. Внешняя политика Румынии и румынско-русские отношения: 1875–1878. М.: Издательство "Наука", 1974., с. 49].

13 Zalışkin, *a.g.e.*, s. 51.

14 O. V. Pavlyuçenko, *Rusya ve Sırbistan: 1888-1903, Diplomatik ve Toplumsal İlişkiler*, *Kiev* 1987, s. 2 [Павлюченко О. В. Россия и Сербия 1888-1903. Дипломатические отношения, общественные связи. Киев, 1987., с. 2].

15 *Rusya'nın Dış Politikasında Şark Meselesi, XVIII. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları*, s. 201.

Çalışmasında anılan dönemin siyasi manzarasını canlandıran Ermeni araştırmacı Y. A. Petrosyan, Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Andraşi'nin diplomatik uğursuzluğundan Rusya diplomasisinin ustalıklı yararlandığı ve yeniden siyasi sahnede göründüğünü vurgulamaktadır. Rusya isyanlıların taleplerini savunuyordu. Fakat bu talepler Osmanlı yönetimince kabul görmedi. Bu durumda Gorçakov, Andraşi ve Bismark'a Berlinde üç imparatorun görüşünün düzenlenmesi önerisinde bulundu. Gorçakov'un önerisi kabul edildi. 1876 yılının Mayıs ayında tarafların görüşmesi gerçekleşti. Onların bu görüşü sadrazam Mahmut Nedim Paşanın istifası ile aynı zamana denk geldi. ¹⁶ Yazara göre, Mahmud Nedim Paşa Rusya'ya eğilimli biri olduğundan görevden uzaklaştırılması gündeme gelmişti. Onun istifası Türkiye'nin İngiltere'ye yaklaşması anlamına gelmekteydi. Bu yaklaşım Rusya'nın Türkiye politikasında değişiklikleri de beraberinde getirecekti. Türk zulmüne karşı isyanlar daha geniş alana yayıldı. İsyanın kapsadığı alan Bulgaristan'a kadar genişledi.¹⁷ Görüldüğü gibi, yazar da gerçekleri - Rusya'nın siyasi sahnedeki ikili oyunlarını saklamıyor.

Gorçakov'un bahsedilen projesi Avusturya-Macaristan dış politikasındaki belirsizliğini koruduğunu da belirtmek gerekir. Bu projenin başarılı olması - yani Slavların özgürlüklerini kazanması, Balkan yarımadasının bir kısmında Rusya'nın etkisinin güçlenmesi ise tüm mümkün araçlarla reddediliyordu.

"1873-1914 Yıllarında Rusya-Almanya İlişkileri" isimli belgeler toplusundan, Andraşi'nin Gorçakov'un bu planını açıkça reddetmediği, ama yaptığı ilave ve düzeltmelerle bu projenin karakterini tamamen değiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu yeni proje Andraşi'nin 30 Aralık 1875 tarihli genişletilmiş notasına çevrildi. "Berlin memorandumu" adı ile üç devlet tarafından kabul edildi.¹⁸ Memorandumda aşağıdaki şartlar dile getiriliyordu: 1) Yıkılmış evlerin tamir edilmesi, mallarını kaybetmiş köylülere gıda, tarım aletlerinin verilmesi, ayrıca onların vergilerden muaf tutulması; 2) Yapılacak yardımın gerçekleşmesi için Hersek ve Bosna Hıristiyanlarından oluşan komisyonun kurulması; 3) Türkiye askerlerinin çıkarılması; 4) İslahat uygulamalarının bitimine kadar Hıristiyanların silahlarını korumaları ve sonunda, 5) büyük devletlerin elçilerine reformun uygulanmasını denetleme hakkının verilmesi.¹⁹ Balkanlardaki gelişmelerde, "Hıristiyan dayanışması" adı altında dönemin sözcüleri devletlerinin, özellikle Çarlık Rusyası ve Avusturya-Macaristan'ın çıkarları daha fazla dikkatleri çekmektedir. Onlar, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunu kırarak, imparatorluğun sınırları içinde yıllarca birlikte yaşamış farklı milletlerin siyasi yönden örgütlenmelerine tüm güçleriyle yardım ediyorlardı.

"Diplomasi Tarihi" isimli eserin yazar kadrosu da Sırbistan ve Karadağ'da yaşanan isyanların Rusya kamuoyu tarafından beğeniyle izlendiğini özellikle vurgulamaktadır. Hatta dönemin yayın organları Balkan meselesinden, "Türk yönetiminin gaddarlığı", "yetersizliği"nden bahsediyorlardı. Genellikle, yazarlar dönemin siyasi manzarasını, büyük devletlerin bölgesel çıkarlarını bilerek unutup, esas dikkati Türk yönetiminin yetersizliği üzerine toplamaya çalışıyorlardı.

16 Yu. A. Petrosyan, *Yeni Osmanlılar ve 1876 Yılında Türkiye'de Anayasa Mücadelesi, Doğu Edebiyatı Yayınları, Moskova 1958, s. 86-87 [Петросян Ю.А. Новые османы и борьба за конституцию 1876 г. В Турции. М. Восточная литература. 1958 г., с. 86-87 (157 с.)].*

17 Petrosyan, a.g.e., s. 90-93.

18 *Rusya-Almanya İlişkileri, 1873-1914, Merkezi Arşiv Yayınları, Moskova 1922, s. 48-49 [Русско-германское отношения 1873-1914 гг. Центрархив, М., 1922, стр. 48-49].*

19 *Rusya-Almanya İlişkileri, 1873-1914, s. 49.*

Anılan eserde daha sonra konuyla ilgili şöyle bir değerlendirme yapılmaktadır: “Berlin memorandumunun ortaya çıkması ile aynı dönemde Türkler Bulgaristan isyanını bastırdılar. İngiliz Dışişleri Bakanı Dizraeli, Türkiye'nin isyancılara karşı gerçekleştirdiği uygulamaları her şekilde gizlemeye çalışıyordu. Hatta İngiltere Türkiye'yi desteklemek için boğazlara donanma gönderdi. Donanma Çanakkale boğazının yakınlarında Bezins limanına demir attı.”²⁰ Eserin yazarları Balkan olayları sırasında İngiliz Osmanlı yakınlaşmasını öne çıkartmaya özen gösterdikleri halde, Çarlık Rusyası'nın Slav nüfusu üzerindeki baskılarını artırmasına “meşruiyet” kazandırmaya çalışıyorlardı. Örneğin, yazarlara göre Sırp, Sırbistan ve Karadağ savaşa başlarsa, Ruslar onların Türkiye tarafından bozguna uğratılmasına yol vermez inançını taşıyorlardı.²¹

Sırbistan'da Osmanlı karşıtı isyanlar başlarken Sırp gönüllüleri arasında Rusların bulunduğu ve Rusya'nın isyana mali destek sağladığı da adı geçen eserde belirtilmektedir. Eserde konuyla ilgili şu değerlendirmeye rastlamak mümkündür: “30 Haziran 1876 tarihinde Sırp knyezi Milan Türkiye'ye savaş ilan etti. Knyez Milan tarafından Sırbistan'da Sırp ordusuna başkomutan olarak atanan general Çernyayev'in komutasında 4 bin Rus gönüllüsü ve daha çok sayıda subay bulunmaktaydı. Ayrıca, Rusya'dan isyancılara mali yardım gönderiliyor ve böylece isyancılar teşvik ediliyordu. Rusya büyük devletlerle savaşmak için zorlukları göze alarak tehlikeli bir oyun oynuyordu. Fakat buna ne mali, ne de askeri yönden hazırdı. Bu dönemde Rusya'da iç durum da o kadar sabit değildi.”²² Böylece, Çar hükümeti dış politikadaki ikili oyunuyla iç istikrarını korumağa çalışıyordu. Olayların devamı Rusya'nın amaçlarını daha net ortaya koymaktaydı: Yaklaşmakta olan yeni bir savaşın esas taraflardan biri olmak; Osmanlı Devleti'nin parçalanması ile stratejik planlarını gerçekleştirmek.

“Rusya'nın Dış Politikasında Şark Meselesi, XVIII. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları” isimli çalışmanın 205. sayfasında konuyla ilgili şu değerlendirme yapılmaktadır: “Sultanın askerlerinin fanatizmi Balkan halklarının itirazlarını patlama noktasına getirdi. Sırbistan ve Karadağ aralarında anlaşarak 1876 Haziranı'nda Türkiye'ye savaş ilan ettiler. İşte bu dönemden itibaren Balkan halklarının milli mücadelesi yeni aşamaya - bağımsızlık için Osmanlı hükümetine karşı silahlı mücadele aşamasına girdi. Yedekte bulunan Rus generali M. Çernyayev, Sırbistan'a giderek silahlı mücadeleye komuta etti. ²³ Sırbistan'da yaşanan Osmanlı karşıtı savaşta Rusların varlığının, 1962 yılında Spilte şehrinde düzenlenen miting sırasında SSCB liderlerinden Leonid Brejnev tarafından itiraf edildiğini de hatırlatmak gerekir. L. Brejnev mitinkteki konuşması sırasında, Rusya'dan 1000'e yakın işçi, köylü, doktor ve çok sayıda gönüllünün Balkan halklarının özgürlük mücadelesinde yakından iştirak ettiğini, ellerinde silah kardeşlerini savunduğunu belirtmiştir.²⁴ Aslında, Çarlık Rusyası'nın olaylara bu derecede yakından müdahale etmesi bölgesel çıkarlarının tehdit edilmesinden kaynaklanıyordu. Diğer taraftan, yukarıda da belirtildiği gibi, ülke içindeki istikrarsızlık dış politikadaki başarının “yardımı” ile kapatılmaya çalışılıyordu. Dış politikadaki bu “yardım” neler vaat ediyordu? Osmanlı Devleti ile savaşın artık kaçınılmaz olduğu ortadaydı. Yine de “Hristiyan dayanışması” devreye giriyordu. Anılan eserin yazarlarının “Sırp-Türk savaşı tüm Avrupa için bir tehlikedir” gibi fikirler seslendirmeleri görüşümüzü onaylayan niteliktedir. Örneğin, yazarlar Türkiye'nin savaşı kazandığı taktirde Rusya'nın olaya

20 *Diplomasi Tarihi*, s. 94.

21 *Diplomasi Tarihi*, s. 94.

22 *Diplomasi Tarihi*, s. 94.

23 *Rusya'nın Dış Politikasında Şark Meselesi, XVIII. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları*, s. 205.

24 *Rusya'nın Dış Politikasında Şark Meselesi, XVIII. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları*, s. 205.

karişmasının kaçınılmaz olduğunu iddia ediyorlardı. Bu taktirde de Rusya'nın Avusturya-Macaristan'la olan sorunları yeniden gündeme gelirdi. Sırbistan'ın savaşı kazanması ise Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hızlandıracaktı. Böyle bir ortamda, Türkiye mirasına sahiplenmek için büyük devletler arasında çıkacak çatışmaları önlemek muhtemelen zor olurdu. Rusya diplomasisi 1876 yılının ikinci yarısında, hiç de kolay olmayan aşağıdaki sorunu çözmekle uğraşıyordu: Avusturya-Macaristan'la çatışmadan Balkan Slavlarına yardım etmek.²⁵ Yapılan diplomatik görüşmelerden hareketle, Çarlık Rusyası'nın bu süreçte aynı zamanda 1856 yılında kaybettiği nüfuzunu geri kazanmaya çalışması içinde olduğunu da söylemek mümkündür. Bu konuda ilk girişim 8 Temmuz 1876 tarihinde yapıldı. Belirtilen tarihte II. Aleksandr ve Gorçakov, Andraşi ve Frans Joseph'le Avusturya'nın Reichstat kasabasında bir araya geldiler. Bu görüşme sırasında hiçbir resmi belge imzalanmadı. Fakat her iki tarafın bu süreçte "karişmama" ilkesini takip edecekleri kararı alındı. Türkiye başarı kazandığı takdirde her iki devlet Sırbistan'da "statüko"nun korunmasını Türkiyeden talep edeceklerdi. Bosna ve Hersek galip gelince ise onlar Türkiye hükümetinden Andraşi'nin reformuna ve Berlin memorandumunda ileri sürülen önerilere uymasını talep edeceklerdi. Görüşmeye katılan devletler, Sırlar galip geldiği taktirde de büyük Slav devletinin kurulmasına yardım etmeyeceklerini bildirdiler. Fakat Rusya'nın ısrarı sonucu Andraşi, Sırbistan ve Karadağ topraklarının biraz genişletilmesine onay verdi. Buna göre Sırbistan, eski Sırbistan'ın ve Bosna'nın bir bölümünü, Karadağ ise tüm Hersek'i ve Adriyatik Denizi'ndeki limanları alacaktı. Bosna ve Hersek'in diğer bölümü Avusturya-Macaristan'a geçecekti. Ayrıca, Reichstat'ta varılan anlaşmaya göre Rusya, 1856 yılında kaybettiği Besarabya'nın güneybatı kısmının ve Batum'un geri alınması konusunda Avusturya'nın onayını alabildi.²⁶ Yukarıdaki veriler, 1877-1878 Rusya-Türkiye Savaşı sırasında, aslında Osmanlı Türkiyesi'nin Avrupa bölümünün "paylaştırılması aşamasına" gelinildiğini bir daha doğruluyor. Balkan halklarının bağımsızlık mücadelesini desteklemekle hem Rusya, hem de Avusturya-Macaristan süreci daha da hızlandırdılar.

Rusya tarih yazımından hareketle, Reichstat'ta varılan anlaşmanın dönemin diğer güçlü devletleri olan İngiltere ve Almanya şansölyesi Bismark tarafından olumlu karşılanmadığını da söylemek mümkündür. Örneğin, 1877-1878 Rusya-Türkiye savaşı uzmanlarından V. A. Zolotarev, 1876 yılında Sırlar birkaç kez yenilgiye uğradıktan sonra Gorçakov'un Bismark'a Sırp-Türk barışının koşullarını hazırlamak için uluslararası konferans çağırılması teşebbüsünü üzerine almasını önerdiğini yazıyor. Bununla birlikte Bismark, Rusya'nın savaşa katılmadan Slavların koruyuculuğunu yapmasını istemiyordu. O, Doğu meselesinde Rusya daha derine inmesini istiyordu. Bundan dolayı da Gorçakov'un önerisini reddetti ve Rusya, İngiltere ve Türkiye ilişkilerinin bozulması için çalıştı. Bununla Bismark, Rusya'dan 1875 yılının öcünü almak istiyordu.²⁷

Yapılan araştırmalar, 1875 yılında Sırbistan'da başlayan Türkiye karşıtı isyanların büyük devletlerin müdahalesi ile 1876 yılının Ağustos ayında daha da dramatik hal aldığını gösteriyor. Örneğin, Rusyalı araştırmacı Zolotarev yaşanan olayları şöyle yorumluyor: "Rusya diplomasisinin Sırbistan'ı kurtarması gerekiyordu. 26 Ağustos 1876 tarihinde Sırp knyeyz Milan, aracılık yapmaları için devletlerin Belgrad'da yerleşen temsilcilerine başvurdu. Tüm büyük devletler bunu kabul ettiler. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi, Sırbistan'la bir aylık ateşkes yapması ve görüşmelere başlaması için Türkiye hükümetine öneride bulundu. Türkiye

25 *Diplomasi Tarihi*, s. 95.

26 *Rusya'nın Dış Politikasında Şark Meselesi, XVIII. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları*, s. 206-207.

27 *Zolotarev, a.g.e.*, s. 22-26.

çok ciddi şartlar ileri sürerek öneriyi kabul ettiğini bildirdi. Şartlar şunlardı: 1) Sırbistan'da 1867 yılına kadar geçerli olan kurallar geri getirilecektir; 2) Bu süreçte knyezlikte yapılmış tüm kaleler sökülecek; 3) Zamanında Türklerin emrinde olan kaleler Türkiye'ye iade edilecek; 4) Belgrad hükümeti tazminat ödeyecek; 5) Sırp askerli birliklerinin sayısını azaltacaklardır vb.²⁸ Yazar daha sonra, Gorçakov'un tüm büyük devletlerin birleşik donanmasının Marmara Denizi'ne gönderilmesi önerisini sunmaya hazırlandığını yazıyor. O, bu planını 1876 yılı Eylül sonlarında Avusturya imparatoruna bir mektup yazarak açıkladı. Gorçakov, Türkiye'nin isyan etmiş eyaletlerine özerklik verilmesini öneriyordu...²⁹ Rus-Fransız ittifakı Rusya ve Fransa'nın Almanya ve İngiltere ile mücadelede birleşme girişimlerini sağladı. Henüz ortaçağ döneminde Ortadoğu siyasetinde güçlü olan Rus-Fransız çelişkileri böylece 90'lı yıllarda yumuşamaya başladı. Bu yıllarda Almanya'nın Asya ve Afrika kıtalarında siyasi ve ekonomik etki alanı güçleniyordu ve bu da kaçınılmaz olarak en büyük sömürge devleti olan İngiltere'nin çıkarlarına ters düşmekteydi.”³⁰ Aktarılan verilerden de anlaşılacağı üzere, Türkiye tarafını taviz vermeye zorlamak için tüm mümkün araçlar “test ediliyordu.” Asıl amaç ise gizletilmekteydi.

SONUÇ

1875-1877 yıllarında Sırbistan'da yaşanan Osmanlı karşıtı ayaklanmaların Rusya tarih yazımına yansımaları incelendiğinde, Rusyalı tarihçilerin Çarlık Rusyası'nın Balkanlara yerleşme amacını gizleyerek, sorunun nedenlerini daha çok Osmanlı hükümetinin yönetim sisteminde aradıkları görülmektedir. Yazarlara göre, sultanın izlediği politika sadece Hıristiyan değil, Müslüman nüfus tarafından da tepkiyle karşılanmaktaydı. Bu eserlerin her sayfasında, “Türkiye'nin Avrupa eyaletlerinde hem Müslümanlar, hem de Hıristiyanlar arasında iflas ve korkunç dilencilik hallerinin hüküm sürdüğü ve bundan dolayı da yönetime karşı itirazların yükseldiği, yönetimin değiştirilmek istendiği” gibi ifadelerle rastlamak mümkündür. Kuşkusuz, Rus tarihçi ekibi tarafından yazılmış yukarıda belirtilen eserden olumlu görüşler beklemek yalın olurdu. Çünkü yazarlar, neredeyse her cümlede Rusya'nın bölgede yürüttüğü yayılmacılık siyasetine hak kazandırıyor, bunu daha çok “Hıristiyan dayanışması” ile açıklamaya çalışıyorlar. Eserin özellikle Osmanlı hükümetinin iç politikasının değerlendirildiği kısımda yazarların olaya tek taraflı, çarpıtma yöntemle ve subjektif şekilde yaklaştıkları görülmektedir. Rusya'nın Balkanlardaki yayılmacı ve işgalci amaçları gözardı ediliyor ve burada uyguladığı politikalar “Hıristiyan kaygılar” temelinde açıklanmaktadır.

28 Zolotarev, a.g.e., s. 55.

29 Zolotarev, a.g.e., s. 56.

30 Rusya'nın Dış Politikasında Şark Meselesi, XVIII. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları, s. 259.

KAYNAKÇA

ÇİHAÇEV, P. A., Büyük Devletler ve Şark Meselesi, Bilim yayınevi, Moskova 1970 [Чихачев П. А. Великие державы и восточный вопрос. Издательство «Наука», М. 1970].

Diplomasi Tarihi, II cilt, editör V. P. Potemkin, Devlet Kitap-Dergi Yayıncıları Birliği yayınları, Moskova 1945 [История Дипломатии. Том второй. Под ред. В.П.Потемкина. ОГИЗ. Москва, 1945].

DULİNA, N. A., Tanzimat ve Mustafa Reşit Paşa, Bilim yayınevi, Moskova 1984 [Дулина Н. А. Танзимат и Мустафа Решид паша. М.1984, Издательство Наука].

DULİNA, N. A., Uluslararası İlişkilerde Osmanlı İmparatorluğu, Bilim yayınevi, Moskova 1980 [Дулина Н. А. Османская империя в международных отношениях. М. 1980, Наука].

PAVLYUÇENKO, O. V., Rusya ve Sırbistan: 1888-1903, Diplomatik ve Toplumsal İlişkiler, Kiev 1987 [Павлюченко О. В. Россия и Сербия 1888-1903. Дипломатические отношения, общественные связи. Киев, 1987].

PETROSYAN, Yu. A., Yeni Osmanlılar ve 1876 Yılında Türkiye'de Anayasa Mücadelesi, Doğu Edebiyatı yayınları, Moskova 1958 [Петросян Ю.А. Новые османлы и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. М. Восточная литература. 1958 г.].

Rusya'nın Dış Politikası, XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başları, Moskova 1982 [Внешняя политика России в конце XIX начале XX вв. М.,1982].

Rusya'nın Dış Politikasında Şark Meselesi, XVIII. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları, Bilim yayınevi, Moskova 1978 [Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII-начало XX в. Москва, Наук-1978].

Rusya-Almanya İlişkileri, 1873-1914, Merkezi Arşiv yayınları, Moskova 1922 [Русско-германские отношения 1873-1914 гг. Централархив, М., 1922].

VİNOGRADOV, V. İ., 1877-1878 Rusya-Türkiye Savaşı ve Bulgaristan'ın Kurtuluşu, Düşünce yayınevi, Moskova 1978 [Виноградов В. И. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и освобождение Болгарии. М., Мысл, 1978].

ZALIŞKİN, M. M., Romanya'nın Dış Politikası ve Romen-Rus İlişkileri: 1875-1878, Bilim yayınevi, Moskova 1974 [Зальшкін М. М. Внешняя политика Румынии и румынско-русские отношения: 1875-1878. М.: Издательство "Наука", 1974].

ZOLOTAREV, V. A., Rusya ve Türkiye, 1877-1878 Savaşı, Bilim yayınevi, Moskova 1983 [Золотарев В. А. Россия и Турция. Война 1877-1878 гг. Издательство «Наука», М. 1983].

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA KARADAĞ İSYANI'NA DAİR BAZI BİLGİLER

GALİP EKEN*

ÖZET

Görünüşte Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olmasına rağmen, Osmanlılar Karadağ üzerinde mutlak bir hakimiyet sağlayamamışlardır. 18. yüzyılın başından itibaren çeşitli zamanlarda patlak veren Karadağ isyanları, 19. yüzyılda bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür. Bu durumun temel sebepleri Osmanlı'nın eski dönemlerdeki gücünü kaybetmesi; milliyetçiliğin Balkan milletleri üzerindeki kaçınılmaz etkileri; Rusya ve Avusturya gibi güçlü devletlerin Karadağ meselesine müdahil oluşudur. Bu koşullar altında batılı devletlerin desteğini alan Karadağ, uzun bir mücadelenin ardından 1878 Berlin Antlaşması ile bağımsızlığını kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Karadağ, Berlin Antlaşması, Milliyetçilik, İsyan

GİRİŞ

Balkan coğrafyasında yer alan Karadağ, Adriyatik Denizi kıyısında yer alıp Arnavutluk, Sırbistan, Kosova ve Bosna-Hersek ile komşudur. Görünüşe göre ismini yükseltinin fazla olduğu, kıraç ve siyah renkli volkanik oluşumlardan almış olmalıdır. Tarihi M.Ö. VI. yüzyıllara kadar giden Karadağ tarih boyunca Romalıların, Gotların, Avarların, Slavların egemenlikleri altında kalmıştır.

1481 yılından itibaren Osmanlı Devleti'ne bağlanan Karadağ, aslen İşkodra Sancağı'nın bir kazası sonraki dönemlerde ise Bosna Beylerbeyliği'nin bir idari birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Karadağ, 1516 ve 1851 yılları arasında piskoposlar tarafından idare edilmiştir. Ancak bu noktada şunu belirtmek gerekir ki Osmanlı devleti her ne kadar Karadağ'ı askeri zaferler sonrası kendine bağlamış olsa da, burada mutlak bir hakimiyet kuramamıştır. Bunda Karadağın dağlık coğrafyası, insanının inatçı kişiliği de etkili olmuştur denilebilir. Ayrıca siyasi nüfuzun dışında Osmanlı Devletinin bu coğrafyadan elde edeceği vergiye dayalı herhangi bir yüksek kazancı da söz konusu değildir. Öyle ki 1521 yılından itibaren Karadağlılar olağan ve olağan üstü hiç bir vergiye tabi olmamışlardır.¹

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Bkz. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Ankara 2012., s.45

Osmanlı Devletinin Karadağ ile ilgili problemleri 1711'de Rus Çar'ı I. Petro'nun, Karadağ'ı etkisi altına alarak Karadağlıları isyana teşvik etmesi ile başlamış; Prut savaşında Osmanlı ordusu galip gelince Rusya'nın Karadağ'a verdiği desteğin önü kesilmiştir. Ancak Çar Deli Petro yeterli geliri olmayan Karadağ'a maddi destek olmaya devam etmiştir. Küçük Kaynarca antlaşmasına kadar (Temmuz 1774) her fırsatta Osmanlıya sorun çıkarmaya devam eden Karadağ asileri üzerine zaman zaman seferler yapılarak bölge kontrol altına alınmaya çalışılmışsa da başarılı bir netice elde edilememiştir. Küçük Kaynarca antlaşması ile Balkanlar'da yaşayan Ortodoks ahalinin hamiliğini daha ciddi bir şekilde üstlenmeye başlayan Rusya'nın, bu süreçte paralel olarak Karadağ üzerindeki etkinliği de artacaktır.

Rusya'nın Karadağ üzerindeki faaliyetlerine karşılık zaman zaman Osmanlı'nın da harekete geçtiği görülmektedir. İşkodra valisi Buşatlı Kara Mahmud Paşa 1785 yılında Karadağ üzerinde tam bir hakimiyet kurmak amacıyla oldukça uzun süreli ve başarısızlıkla neticelenen bir mücadeleye girişti. 1795'te Kruse savaşında hayatını kaybedince Zeta'nın doğusundaki bir takım kabileler Karadağ tarafına geçtiler.² Bu dönemde Avusturya'dan asker ve mühimmat yardımı gören Karadağ Vladikası Bishop I. Peter Petrovic(1782-1830) bağımsızlık için oldukça umutlanmıştı. Petroviç hanedanının en popüler ruhani ve askeri liderleri arasında sayılan I. Petar, Osmanlı ordusuna karşı şiddetli bir mücadelenin içine girmiş hatta Buşatlı'nın yakalanarak idam edilmesini sağladığı gibi neredeyse Karadağ'ı bağımsız bir devlet haline getirmiştir.³

A. 19. YÜZYILDA KARADAĞ

19. yüzyıl başlarında Karadağ isyanlarla, panslavist akımların ve milliyetçilik hareketlerinin etkisiyle yavaş yavaş bağımsızlık hedefine doğru ilerlemekteydi. Fransız ihtilalinin etkisinin Balkanlarda yoğun olarak hissedildiği bir dönem olan 19. yüzyılda Osmanlı'nın eski gücünü kaybetmiş olması da Balkanlardaki halkları olumsuz etkileyecek milliyetçilik akımının sosyal anlamda karşılık bulmasına neden olacaktır. Balkanlarda gelişen milliyetçilik düşüncesi dış kaynaklı olmakla birlikte kilisenin, gelişen ticaret burjuvasının, ve köylülerin desteği ile artmış ve belli bir noktaya gelmiştir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti Bakanlarda millet sistemiyle farklı etnik gruplara mensup toplulukların cemaatlere bağlılıklarını güçlendirmiş, onları millet sistemi ile tek çatı altında toplamıştı. Bu durum dini kimliklerin bir parçası olan etnik kimliklerin korunmasını ve mevcut şartlarda ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır.⁴

II. Petar döneminde yoğunlaşan yayılcı faaliyetler memleketin Osmanlılar tarafından istila edilmesine yol açmıştır. 1838 yılında imzalanan antlaşmaya göre Hersek-Dalmaçya hududu yakınlarındaki Grahova arazisi tarafsız bölge haline getirilmiş ve buraya Bosna valisi ve Karadağ Vladikası tarafından da onaylanan bir voyvoda atanmıştır. 1843 yılında Türklerin İşkodra gölündeki Vranina ve Lessandria adalarına yerleşmeleri Karadağlılar tarafından pek olumlu karşılanmamıştır.⁵

Fransızların Dalmaçya'yı işgali Karadağ tarihinde yeni bir dönem başlatmıştır. Bu olay Karadağ üzerinde Rusya'nın yanı sıra Fransız etkisinin de hissedilmeye başlamasına neden olmuş; bir Rus-Fransız rekabeti başlatmışsa da söz konusu rekabet çok uzun sürmemiş, Fransızların bölgeyi terk etmesiyle noktalanmıştır.⁶

2 Nenad Moacanin, "Karadağ", *TDVİA*, Cilt XXIV, İstanbul 2001, s.385.

3 Özcan, age, s.7,8

4 Özcan, age, s.10,11

5 Besim Darkot, "Karadağ", *MEB İA*, CVI, İstanbul 1967, s. 226

6 Bkz. Fatih Özer, *Arşiv Vesikalarına Göre 19. Yüzyılda Karadağ İsyancıları*, Trakya Üniversitesi Sosyal

Kemal Karpat, Karadağ'ın milliyetçiliğini diğer Balkan ülkeleri ile mukayese ederek buradaki milliyetçiliğin gerçek bir milliyetçilik olmayıp; dağlık bir alanda dış dünya ile ilişkileri zayıf olan bu bölge insanının uzun yıllar kendi kültürünü muhafaza etmesi şeklinde oluşan bir asabiyet şuurlanması olarak ifade etmektedir.⁷

Tanzimat ve Islahat fermanları Balkanlarda sevinçle karşılandığı gibi, bu coğrafyada yaşayan halkların, batılı devletlerin himayesine daha fazla yönelmesine neden olmuştur. Tanzimat fermanının mimarlarından Mustafa Reşit Paşa, Karadağ Vladika'sı II. Petro'ya Sırbistan'a olduğu gibi Karadağ'a da özerklik verilebileceğini söylemiştir. Bu takdirde Karadağ'ın savunması da Osmanlı'ya ait olacaktı. Ancak fiili bir bağımsızlığa sahip olan Petar buna olumlu bakmayacaktır.⁸

II. Petar'ın yeğeni Danilo (1852-1860) Karadağ tarihinde adeta bir çığır açmıştır. Din ve devlet işlerini bir birinden ayırarak, din işlerini piskoposa bırakmış; Avusturya ve Rusya'nın muvafakatını da alarak Karadağ'ın başına geçmiş ve kendisini Karadağ'ın prensi ilan etmiştir.⁹ Danilo, Moskova'daki Panislav komitesinin desteği ve Mostar'daki Rus konsolosluğu aracılığı ile özgürlükçü fikirlerini yaymaya ve Osmanlı yönetiminden çiftçi vergilerinin azaltılması, Osmanlı kolluk güçleri yerine yerel kolluk güçlerinin getirilmesi gibi taleplerde bulunmaya başlamıştı.¹⁰ Danilo hedeflerini gerçekleştirmek adına Osmanlı Devleti ile mücadele ederken üç temel strateji benimsemiştir. Bunlar: *doğrudan mücadele*, komşu bölgelerde yaşayan Ortodoks Slavları ayaklandırmaya dayanan *dolaylı mücadele*, diğer devletlerin Osmanlı üzerinde baskı kurmasını sağlayarak Karadağ'ın bağımsızlığını hedefleyen *uluslar arası mücadele* olarak sıralanabilir.¹¹ Osmanlı'nın bu durumun ileride bağımsızlıkla sonuçlanacağını düşünerek Danilo'nun prensliğini tanımaması nedeni ile 1853 yılında Karadağlılar isyan etmiş ve bağımsızlık istemişlerdir. Gelişen olaylar üzerine Osmanlı devleti Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa kumandasında Karadağ'a girmiş; ancak Rusya ve Avusturya'nın araya girmesi ile 3 Mart 1853 tarihinde Karadağ ile statükonun korunması yönünde bir antlaşma imzalanmıştır. Osmanlı, Rusya ile bir ihtilaf halinde Avusturya'nın desteğini sağlamak için Karadağ ile anlaşmaya razı olmuştu. Kısa süreli bu savaş neticesinde Osmanlılar, Karadağlılardan daha fazla para ve insan kaybetmişlerdir.¹²

1853 yılında vuku bulan Kırım savaşında Prens Danilo, Rus yanlısı halkına rağmen tarafsızlığını korumayı başarmıştır. Danilo'nun aksine savaş esnasında Karadağ liderlerinin bir kısmı Rusya yanında savaşa girilmesinde ısrarcıydılar. Ancak Avusturya'nın tavsiyelerine uyan Prens tarafsız kalma konusunda muvaffak olmuştur. Tüm bunlara rağmen Karadağlı çeteler Türk toprakları üzerinde yağma ve talan hareketlerinde bulunmuşlardır.¹³ Osmanlı devleti de bu yıllarda Karadağ'ı kendine bağlı bir vilayet olarak görmeye devam edecektir.

Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2010, s.57 ve Mathew Smith Anderson, Doğu Sorunu(1774-1923), çev. İdil Eser, s. 53

⁷ Kemal Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, İstanbul 2014, çev.Recep Boztemur, s.42
⁸ Özcan, age, s.18

⁹ Özer, age, s.60 ve Anderson, a.g.e, s.138, 140

¹⁰ bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye-II*. Cilt, İstanbul 1994, s.189,190

¹¹ Zafer Gölen, "1852-53 Karadağ Askeri Harekatı ve Sonuçları", *History Studies*, Volume 1/1 2009, s.219

¹² Özer, age, s.65 ve Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi CVI*, Ankara 1983, s.72,73 ayrıca bkz. Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, İstanbul 2010, s. 323.

¹³ Özer, age, s.68 ve Georgeos Castellan, *Balkanların Tarihi: 14-20. Yüzyıl*, s.133.

Karadağ ismi Ahmet Cevdet Paşa'nın Tezahir'inde "Nevahi-i Erbaa" olarak geçmektedir. Bu nahiyeler de Çerñaça, Rieka, LiĖanska, Katunska nahiyeleridir.¹⁴

1856 Paris Kongresinden sonra Danilo'nun bağımsızlık istekleri artmış; Osmanlı devleti de ciddi önlemler almak zorunda kalmıştır. Ancak ilerleyen süreçte isyanların devam ettiği ve 1858 yılında Hüseyin Paşa komutasındaki 7000 kişilik Osmanlı askeri birliğinin Karadağ'a girdiği görülmektedir. Akabinde gerçekleşen 28 Nisan tarihli Grahova Muharebesi'nde Osmanlı birliklerinin yenilgiye uğraması Karadağ Hristiyanlarının Müslümanlara karşı elde ettikleri büyük bir zafer algısı yaratmış ve Fransa'nın desteği ile Karadağ'ın bağımsızlığının yakın olduğu haberleri yayılmıştır. 28 Temmuz 1858 tarihinde iyice galeyana gelen Karadağ asileri Kolaşine girerek Müslümanların evlerini yakmış erkekleri öldürmüş bir kısım kadın ve çocukları da Karadağ'a götürmüşlerdir. Neticede büyük devletlerin araya girmesi ile isyan yatıştırılmış; Avusturya, Fransa, İngiltere, Rusya ve Prusya ile Osmanlı devleti arasında Karadağ meselesinin çözümü için bir protokol imzalanmıştır. (8 Kasım 1858).¹⁵

B. PRENS NİKOLA DÖNEMİ

Karadağlılar 1861 yılında Hersek'te meydana gelen isyana verdikleri destekle gündeme gelmişlerdir. Nikola başa geçince Osmanlı devletine bağlılığını bildirmiş ve "Karadağ Prensiği Nişanı" hazırlatmıştır. Ancak bu sadakat uzun sürmeyecek yeniden isyanlar başlayacaktır. Osmanlı devleti Nikoladan asilere yardım etmemesini ve Nevahi-i asiye (Hersek ile Karadağ hududu boyunca yüksek dağlarda yaşayan Hristiyan Slavların yaşadığı bölge) işine karışmaması istenmektedir.¹⁶

Gittikçe işlerin kontrolden çıktığını gören Osmanlı yönetimi Ahmet Cevdet Paşa'nın sunduğu rapor istikametinde gerillaya karşı gerilla mücadelesi vermenin daha doğru olacağı kanısına varmış ve "Colonie militaire" için Müslüman, Hristiyan ayrımı yapmadan bir birlik oluşturulmasına karar vermişti. Böylece Nevahi-i asiye ve onlara yardım ve yataklık yapan Karadağlılara karşı etkin bir mücadele sergilenecekti. Ancak bu plan uygulamaya konulmasa da Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 21 Kasım 1861 tarihinde Piva Savaşında Hersekli isyancılarla birlikte Karadağlıları yenilgiye uğratmıştır.

31 ağustos 1862 tarihinde yapılan İşkodra Barış antlaşmasına göre Nikolanın Osmanlılara bağlılığını bildirmesine karşılık Karadağ dahili yönetimi de eski statüsünü koruyabilecekti. Ayrıca Karadağ'da isyan çıkmasına buranın ileri gelenleri müsaade etmeyecekti.

1875 yıllarında Hersek ayaklanmasındaki en önemli rolü Karadağlılar'ın oynadıkları dikkat çekmektedir. 1876 mayısında Ahmet Muhtar Paşa "Asiler Karadağ kuvvetlerince desteklenmedikçe bir harekete teşebbüs edemeyeceklerdir." diyerek Karadağ'ın bölgedeki gücünü dile getirmiştir.¹⁷ Sultan Abdülaziz ise Karadağ'ın Hersekli isyancılara yardım etmesi üzerine İşkodra'ya Derviş Paşa komutasında asker sevk etmiştir.

15 Mayıs 1876 da Çetine de toplanan Karadağ meclisi Osmanlı devletine savaş ilan etme yönünde karar almış; 26 mayısta Karadağ ile Sırbistan aralarında Avusturya ve Rusya'nın da teşviki ile Osmanlıya karşı bir ittifak antlaşması yapmışlardır. Sırplar 1 Temmuzda, Karadağ

14 Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezahir* 13-20, Ankara 1986, s.188 ve Özcan, age, s.221

15 Bkz. Özcan, age, s.21

16 Bkz. Özcan, age, s.23,24

17 Özcan, age, s.33

ise 2 Temmuz 1876' da Osmanlıya savaş ilan etmiştir. Savaş ilanı Osmanlı ülkesinde olumlu yankı bulmuş, Sırp ve Karadağlılar'a yönelik mitingler düzenlenmiştir. Batı kamuoyundaki yankılara bakıldığında ise Rusya gönüllü subay, asker ve para yardımı yaparken, İngiltere'nin statükodan yana bir tavır takındığı görülmekteydi.

Osmanlı yöneticileri bu süreçte önce diplomatik girişimlerde bulunmuş; sonrasında 5 adet askeri birlik oluşturulmuştur. Karadağ özellikle iki cephede Osmanlı ile savaşa girişmiştir ki bunlar İşkodra ve Hersek cepheleridir. İşkodrada Osmanlı ordusuna Ahmed Hamdi Paşa, Hersek'te Ahmed Muhtar Paşa komutanlık yapmışlardır. 28 Temmuz 1876'da meydana gelen Vuçji Do muharebesinde Ahmed Muhtar Paşa yönetimindeki birlikler yenilmiştir. Yapılan muharebelerde Osmanlı birliklerinin sayıca üstün olmalarına rağmen başarılı olunamamasının en önemli nedenleri arasında Osmanlı askerinin yeterli eğitimden yoksun olması ve bölgenin coğrafi koşullarına uyum sağlamanın zorluğu yer almaktadır. Bu noktada Karadağlıların kendilerine has, acımasız savaş taktiklerini de göz ardı etmemek gerekmektedir.¹⁸

C. TERSANE KONFERANSINDA KARADAĞ

Sırp'ların Karadağ ile savaş öncesinde yapmış oldukları antlaşmaya rağmen Osmanlı devleti ile barışa yanaşması Karadağlıların büyük tepkisine neden olmuştur. Oysa Osmanlı barış masasında Sırp'lar'a ağır teklifler yaparken, Karadağ ile ilgili olan antlaşma maddesi "*savaştan önceki durumun korunması*" yönündedir. Daha sonraki süreçte İngiltere, Osmanlı'nın Sırbistan ve Karadağ üzerine yaptığı savaşa son vermesi için ultiमतam verecektir. Ardından tersane konferansı toplanacak; Karadağ'a bağımsızlık verilmesi de toprak verilerek haklarında iyileştirme sağlanacaktır. Ancak bu kararlar 18 Ocak 1877'deki toplanan mecliste oy birliği ile reddedilmiştir.¹⁹

Tersane protokolünü takiben gerçekleştirilen Londra protokolüne göre Balkanlarda Hıristiyan ahali lehine bir takım ıslahatlar öngörülürken Karadağ'a Hersek sancağından 2 kaza veriliyor; buna karşılık Karadağ'ın Osmanlıya bağlılığının devam etmesi kararı alınıyordu. Osmanlı devleti bu protokolü, 11 Nisan 1877'de yayınladığı bir nota ile şeref ve haysiyet kırıcı olduğu gerekçesiyle reddetmiştir.

Aslında Karadağ meselesi bir bakıma 93 harbine sebep teşkil edecek ve Osmanlı Rus savaşı başlayacaktır. Bu savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı Karadağ mücadelesi de başlamış, 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos anlaşması ile Karadağ bağımsızlığına kavuşmuştur. Ayastefanos anlaşması sadece Karadağ'a istiklal sağlamayacak aynı zamanda Sırbistan, Romanya bağımsızlığını kazanırken, Bulgaristan da muhtariyetini elde edecektir. Karadağ'ın, bağımsızlığı Berlin Antlaşması ile de tastik edilmiş olmaktadır.

18 Özcan, age, s.47

19 Özcan, age, s.50

SONUÇ

Amansız coğrafi koşulları, sert mizaçlı insanları ile tanınan ve tabiiyet konusunda sürekli sorun teşkil eden Karadağ, 19. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devletini en çok uğraştıran meselelerden birisi olmuştur. Osmanlı'nın artık eskisi kadar güçlü olmadığı bir zeminde, büyük devletlerin Balkanlardaki çıkar çatışmalarının yanı sıra Fransız ihtilalinin getirisi olan milliyetçi fikirler, Rusların panslavist politikaları bölgedeki dışkaynaklı kargaşanın temelini oluşturmaktaydı. Karadağlıların asi prensleri Danilo'nun özgürlükçü faaliyetleri Osmanlı ile Karadağ arasında uzun soluklu bir mücadelenin fitilini ateşlerken Osmanlı'yı ilk kez dış borçlanmaya itecek olan Kırım savaşına giden yolun öntü de açılmaktaydı. Osmanlı askeri birliklerinin birçok anlamda üstün olduğu Karadağlı asiler karşısında başarılı olamaması ve bu süreçte devlet hazinesini bir hayli zarara uğratabilecek kayıplar verilmesi oldukça düşündürücüdür. Bu noktada Osmanlı askerinin alışkın olmadığı Karadağ'ın zorlu coğrafi koşulları ve kendi siyasi emelleri uğruna balkanlardaki ayrılıkçı faaliyetleri destekleyen Avrupalı devletlerin çabaları göz ardı edilmemelidir.

KAYNAKÇA

- AHMET Cevdet Paşa, Tezâkir-i Cevdet, 13-20, Haz. C. BAYSUN, TTK, Ankara 1986.
- DARKOT, B., "Karadağ" MEB'IA, C VI, İstanbul 1967.
- GÖLEN, Z., "1852-53 Karadağ Askeri Harekatı ve Sonuçları", History Studies, Volume 1/1 2009.
- KARAL, E. Z., Osmanlı Tarihi, CVI, TTK, Ankara 1995.
- KARPAT, K. H., Balkanlarda Osmanlı Mirası Ve Ulusçuluk, Çev. R. Boztemur, İmge Yayıncılık, İstanbul 2014.
- MOACANIN, N., "Karadağ" TDV'IA, C.XXIV, İstanbul 2001.
- ÖZCAN, U., II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri, Ankara 2012.
- ÖZER, F., Arşiv Vesikalarına Göre 19. Yüzyılda Karadağ İsyancıları, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne 2010.
- SHAW ,S. J. , Shaw E.K., Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye-II.Cilt, İstanbul 1994.
- AKSUN, Ziya Nur, Osmanlı Tarihi, C. 3, İstanbul 2010, s. 323.

OSMANLI HÜKÜMETİ İLE KARADAĞ ARASINDAKİ SİYASİ KRİZ: 1911 YILI MALİSOR AYAKLANMASI

İHSAN BURAK BİRECİKLİ*

ÖZET

1911 yılındaki Katolik Malisor isyanı, Osmanlı tarihindeki Arnavut isyanlarından biri olup 24 Mart-4 Ağustos tarihleri arasında Malisyâda (Kuzey Arnavutluk) meydana geldi. 1911 Şubatında Podgoriçede kurulan Arnavutluk Milli Komitesi bir ayaklanma organize etti. Karadağ Kralı Nikola Petrovic bağımsız olma vaadiyle Katolik Arnavutları Osmanlı yönetimine karşı isyan etmeleri için kışkırtıyordu. Nikola, isyancılara Osmanlı yönetimine karşı saldırımları için askeri ve mali destekte bulunuyordu. Avusturya-Macaristan hükümeti, Balkanlarda Katolik Arnavutların koruyucusu olarak hareket ediyordu. 1911 Şubatında İsmail Kemal Bey, İstanbul'da Avusturya-Macaristan büyükelçisini ziyaret ettikten sonra yakında Arnavutluk'ta büyük bir ayaklanma çıkacağını söyledi. Bu isyan İşkodra'nın kuzeyinde Mart ayında başladı. Asiler Osmanlı-Karadağ sınırındaki Türk askerlerine saldırıma başladılar. Müslüman Arnavutlar ise asi Katolik Arnavutlara karşı mücadeleye başladı. Bazı Katolik kabileler sınırı geçerek Karadağ'a iltica ettiler. Ayaklanmanın büyümesi üzerine Osmanlı hükümeti Şevket Turgut Paşayı görevlendirdi. Paşa, 11 Mayıs'ta İşkodra'da bir bildiri yayınlayarak sıkıyönetim ilan edildiğini ve silahlarını 5 gün içinde bırakıp evlerine dönenler için af çıkarılacağını duyurdu. Bu sırada Rusya, Karadağ sınırındaki Osmanlı askeri müdahalesinden rahatsızlık duyduğunu ilettiler. Osmanlı hükümeti 12 Haziranda Sultan Mehmed'in bizzat Kosovayı ziyaret edeceğini, asiler için genel af ilan edeceğini, Arnavutça eğitim verecek okulların açılacağını, Arnavutların sadece Arnavutluk'ta askerlik hizmetini yapacaklarını ve Arnavutların bütün zarar ve ziyanlarının karşılanacağını ilan etti.

Anahtar Kelimeler: 1911 yılı Katolik Arnavut Ayaklanması, Malisor İsyanı, Abdullah Kölemen Paşa, Karadağ Kralı Nikola Petrovic, Şevket Turgut Paşa, Avlonyalı İsmail Kemal.

* Yrd.Doç.Dr., Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

GİRİŞ

1860 yılından itibaren Karadağ'ın siyasi hayatına Prens Nikola hâkim oldu. Merkezi hükümeti ilgilendiren başlıca mesele, dağlık bölgede yaşayan aşiretler üzerinde hâkimiyet kurmaktı. Küçüklüğü ve fakirliğine rağmen Karadağ, uluslararası ilişkilerde göze çarpan bir rol oynamaya devam ediyordu. Karadağ'ın daha fazla tarım toprağına ihtiyacı vardı. Bundan dolayı komşu Osmanlı vilayetlerindeki halinden memnun olmayan Hristiyanları ve köylüleri istismar etmeye çalışıyordu.¹ Çar Negora tarafından kurulduğu kabul edilen Karadağ 1910 yılına kadar bir prenslik iken 1910 yılı Ağustos ayından itibaren bir krallık olmuştur. Yüzölçümü 9.080 km² olup nüfusu 250 bin kişidir. Başkenti Çetine,² asker sayısı 10 bin idi. Osmanlı Devleti'nin yüzölçümü ise 170 bin km² olup nüfusu 2 milyon 500 bin ve asker sayısı 600 bin idi.³ Dört Balkan ordusu içinde en ilkel kuvvet Karadağ ordusunda idi.⁴ İşkodra'da yaşayan Malisorlar ile Karadağlılar arasında yayla meselesi vb. birçok sorundan dolayı meydana gelen anlaşmazlıkların giderilmesi için Osmanlı-Karadağ sınırında bazı kuleler inşa edilmiştir.⁵ Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde Arnavut meselesi Şark meselesinin bir parçası olarak algılanmıştır.⁶

Karadağ Kralı Nikola, Kuzey Arnavutluk ve Kosova'da yaşayan kabilelerin Hristiyan ya da Slav karakterleri nedeniyle etnik, dinsel ve kültürel açıdan kendisine yakın görüyordu. Bu yüzden Büyük Sırp Krallığı toprakları olarak düşündüğü Kuzey Arnavutluk ve Kosova üzerinde hak iddia etmekteydi.⁷ Nikola, Balkanlarda büyük hadiseler çıkartıp Büyük güçlerin tepkisini çekmek yerine Osmanlı-Karadağ sınırında küçük hadiseler çıkartarak manipülasyonla olayları daha da büyütme ve bu şekilde Büyük devletlerin dikkatini çekme planını icra etmiştir.⁸ Karadağ, Arnavutluk'taki propagandalarını o kadar ileriye götürmüştür ki, Arnavutluk'ta Karadağ kralına "Miço Amca" adıyla hitap edilmeye başlanmış ve Kral adına şarkılar yazılmıştır. Eski Bulgar sefiri Rizavun, Çetine sefreti esnasında Karadağ vasıtasıyla Arnavutluk'a ve Makedonya'ya çok sayıda silah verildiğini iddia etmiştir.⁹ Osmanlı hükümeti¹⁰ toprağıni genişletme derdinde değildir. Karadağ, Malisorlara para, silah,¹¹ mühimmat, erzak vermektedir, Malisorların harekâtına iştirak etmektedir,

1 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, c.2, Küre yayını, İstanbul 2006, s.34-35.

2 Salim Aydın, *Balkanların Acı Yüzü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s.190.

3 Mesut Yaşar Tufan, *İzzeddin Çalışlar, Yüz Yıl Sonra Balkan Savaşları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s.8.

4 Novica Rakocevic, "The Organization and Character of the Montenegrin Army in the First Balkan War", *East Central European Society and the Balkan Wars*, Ed:B.K.Kiraly, D.Djordjevic, Columbia University Press, New York 1987, s.113.

5 BOA. BEO. D:2382 G:178613. 20.CA.1322.

6 BOA. Y.E.E. D:14 G:212.

7 Djordje Brozan, "Northern Albania and the Albanians in the Political Plan of King Nikola", *King Nikola Personality, Work and Time*, V.1, Podgorica 1998, s.299-300.

8 Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, Yeniasır m., İzmir 1944, s.311.

9 Aydın, a.g.e., s.236.

10 Bkz. Hasan Babacan, "Malisor Rebellion and The Attitude of The Ottoman Empire", *100 Year Albanian Independence*, vol.1, Arnavutluk, Kasım 2012, s.25-32.

11 BOA. HR.SYS. D:149 G:71. 24.11.1911. Belge Lefi:3. "Podgoriçe'ye gelen Malisorlar ile Merditalıların fikri fesat olup Merditalılar silah dahi tedarik edecekleri ve Malisorların yedinde bulunan Karadağ eslihasını hükümet-i seniyyenin talebinde teslim etmeye katiyen muvafakat etmeyup ihtilal edecekleri..."

asiler sıkıştıkça Karadağ'dan destek bulmaktadır.¹² Durham,¹³ Arnavut isyancıların Karadağ hükümetinden para, yiyecek, silâh ve cephane yardımı gördüklerini ve Karadağ'ın desteğiyle baharda Arnavutların isyana hazırlandıklarını yazıyordu.¹⁴

II.Meşrutiyet'in ilanından umduğunu bulamayan ve bu duruma tepkisini isyan etmekle gösterenlerden biri de Arnavut milliyetçileri idi. Balkan Harbine kadar geçen dört yıllık süreçte dört ayaklanma çıkarmışlardı. Arnavutlar adeta yeni rejimin imtihanı olmuştu. İttihatçılar, II.Abdülhamit'in güçlüğü Osmanlı yönetimine bağladığı Arnavutlara karşı asayiş ve barışı sağlamak adına bazı sert politikalar izlemişti. Ayrıca Meşrutiyet sonrası hükümetler isyan hareketlerini bir tedip vesilesi sayıyordu. Bundan dolayı isyanların gerçek sebepleri hakkında tetkik edilememişti.¹⁵ Kuzey Arnavutluk'un hemen hemen her kasabasında bir fesatçı Arnavut komitesi kurulmuş, ayrılıkçı ve isyan çıkarma faaliyetlerine başlamıştı.¹⁶ Kuzey Arnavutluk'ta Malisorların isyan etmesinin başlıca sebebi; İttihatçılara duyulan nefret ile bazı lüzumsuz tasarruflardır. II.Abdülhamit'in ihsanlarına mazhar olan Malisorlar, onun tahttan indirilmesini tasvip etmemiştir. Malisorların silahlarının toplanması, padişahın gelen ihsanların kesilmesi Malisor isyanını doğurmuştur. İşkodra Valisi Bedri Paşa; "Biz bir gemi mısır yetiştirmiş ve açta kalan halka dağıtabilmiş olsaydık, Malisor isyanının önünü alabilirdik." demiştir.¹⁷ Zeki Paşa; Slav ve Rum unsurlarına karşı Rumeli'nin namuslu ve cesur bekçisi olan Arnavutların silahlarından el çektirilmesinin hatalı bir politika olduğundan bahseder.¹⁸

Karadağ'ın ilk hedeflerinden biri Arnavutların yaşadığı Kuzey Arnavutluk bölgesi idi. Bu hedefe ulaşmak için İtalya, Rusya ve Avusturya hükümetleriyle de işbirliği yapmıştır. Malisorlar, genellikle çobanlık ve çiftçilik yaparlardı. 1911 yılındaki Katolik Malisor isyanı, II.Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan Arnavut isyanlarından biridir. 24 Mart-4 Ağustos tarihleri arasında Malisyada meydana gelmiştir. Şubat ayında Podgoriçe'de kurulan "Arnavutluk Milli Komitesi"nin bu ayaklanmayı organize ettiği iddia edilmiştir.

A. MALİSORLAR VE MALİSYA

Kuzey Arnavutluk'ta Arnavutların bir kısmı hakkında "Malisor" tabiri kullanılır.¹⁹ İşkodra vilayetinin 2/3'ü dağ kesiminde yaşayan Malisorlar olup vilayetteki Malisorların 1/5'i Müslüman olup geri kalanı Katoliktir. Askerlik ve vergi gibi birçok mükellefiyetlerden muaftırlar. ²⁰ Malisorlar/Malisörler, Kuzey Arnavutluk'ta yaşayan Katolik Arnavutlara

12 MMZC. Devre:1, İni'kad:110, Sene:3, 16 Mayıs 1327, s.288.

13 Mary Edith Durham (1863-1944): Balkanlarla ilgili 7 kitap yazan çeşitli yardım örgütlerinde çalışan bir İngiliz. İsyancılarla Arnavutluğun özerkliği ve Avrupaca desteklenmesi konusunu görüştü. Kendisine asilerce "Dağların Kraliçesi" ünvanı verildi. M.Edith Durham, *The Struggle for Scutari*, Londra 1914, s.23, 37.

14 Durham, a.g.e., s.18, 27.

15 Suat Zeyrek, "II.Meşrutiyet'te Demokratik Muhalefetin Sonu: Arnavut İsyancıları ve Sonuçları", SBE. Dergisi, sy.33, Yıl:2012/2, s.307.

16 TDV. İSAM. Arşivi, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, D:7. G:403.

17 Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, c.5, Ötüken neşriyat, İstanbul 2010, s.301.

18 Zeki Paşa'nın *Balkan Savaşı Hatıratı*, Çev:S.Demirtaş, Alfa, İstanbul 2012, s.13.

19 Mehmet Zeki Pakalın, "Malisor", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.403.

20 BOA. Y.E.E. D:12 G:15.

verilen addır. Arnavutçada 'Mal' dağ, 'Malisor' dağlı, 'Malisyâ' dağlık anlamına gelmektedir. Malisorların yaşadığı bölgenin oldukça dağlık olmasından dolayı bu isim verilmiştir. İşkodra'nın kuzeyindeki Malisyâ bölgesi 10 cibalden ve 27 bayraktan oluşmaktadır.²¹ İşkodra vilayetinde "cibal usulü" vardı. Aşiret ve kabile yapısının yoğun olduğu dağlık alanlarda bu idare geçerliydi. İşkodra'nın merkez mahalleleri, Malisyâ, Mirdita ve Puka kazaları, Leş Malisyası ve Zadrime nahiyeleri, Tuz kazasının Hot ve Gruda kabilelerinde uygulanmaktaydı. İşkodra vilayetindeki dağlı idaresine tabi bayrakların askerlik yükümlülüğü olmadığı gibi emlak vergisinden de muaftılar. Bu muafiyet karşılığında, sefer zamanı Osmanlı ordusuna katılırlardı.²²

Şehir dışında ikamet edenler bölgedeki dağların isimleri ile anılan kabilelerdir. Kabileler, bayraktarlarca idare edilen birçok bayraklara ayrılır.²³ Bayraktarlar, gubarlar ve kocabaşlar haricinde; her kabile, hükümet tarafından belirlenerek gönderilmiş ve nahiyeye müdürü gibi bir vazife yürütmekte olan "bölükbaşı" tarafından idare edilirdi. ²⁴ Osmanlı arşiv belgelerinde isyancı Arnavut Malisorlar için "sabıkalı malisorin, dağlı, Arnavut eşkiyası, Malisor vukuâtı, Malisyâda iğtişâşat" vb. ifadeler kullanılmıştır. ²⁵ Ahmet Cevdet Paşa'nın İşkodra sancağı layihası özetle şöyledir: "Nüfusu 200 bin olan İşkodra vilayeti 34.850 silahlı asker çıkarabilir. En cesur ve cengâverleri Malisorlar'dır ve bunlar gerçekten ölümden korkmayan dehşetli bir taifedir. İpek, Yakova, Debre, Prizren Malisorlarının çoğunluğu Müslüman olup içlerinde bir miktar Latin vardı. İşkodra Malisorlarının çoğunluğu Latin'dir. Latinler dörde kadar eş alır. Malisyalar hiçbir zaman inzibat altına alınmamıştır. İşkodra Malisyaları Drin nehrinin sağında bulunup en meşhurları Hot, Kelmend, Kastrat, İşkrel, Reç maa Loha adlı beş büyük Malisyâdır. Drin nehrinin sol cihetindeki Malisyalar, Dukakin Sancağı Voyvodalığının idaresi altında ve Leş piskoposluğunun dairesi dâhilinde olup..."²⁶ Malisorlar, "...ahlak ve adetlerini koruyarak küçük ve birbirlerine hasım kabilelere ayrılmış olarak yaşadılar. Debre ve İşkodra Müslümanları gibi yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bunun için hiçbir vakit bir yere toplanıp bir heyet ve devlet teşkil etmek veya kendi lisanlarını yazıp bir edebiyat-ı milliyi uyandırmak fikrinde bulunmamışlardır..."²⁷ Malisorları Hristiyanlıktan vazgeçmemiş Arnavutlar diye sunan yazarlar da bulunmaktadır.²⁸ Bir raporda Malisorlar için din ve imandan yoksun cehalet ve vahşet içinde yaşayan bir Arnavut kabilesi ifadesi kullanılmıştır. ²⁹ Savaşlarda Arnavutluk ile Rumeli arasındaki geçitleri korumada devlete yardımcı olmaları sebebiyle kabileler cizyeden muafı. ³⁰ Cibal sistemine göre sefer ilanı, bir tepeden yapılan üç top atışı ile gerçekleştirilir, eli silah tutan her erkek 24 saat içerisinde toplanır. ³¹ İşkodra halkı askerliğin karşılığı olarak

21 İşkodra Vilayeti Sâlnamesi, H.1310, Vilayet matbaası, 1892, s.66-67.

22 İlky Erken, İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912), OMÜ.SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2014, s.60.

23 Karl Süsseim, "Arnavutluk", İA., c.I, MEB. yayını, Eskişehir 1997, s.575.

24 Cevdet Paşa, Tezâkir 13-20, Haz:Cavid Baysun, TTK., Ankara 1991, s.199.

25 BOA. TFR.I.KV. D:35 G:3486. 18.C.1321.

26 BOA. Y.E.E. D:79 G:8.

27 Şemsettin Sami, "Arnavud", Kamusu'l-Alam, c.1, İstanbul 1306, s.143-144.

28 Orhan Koloğlu, Üç İttihatçı Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat Terakki, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2011, s.186.

29 BOA. Y.PRK.AZJ. D:13 G:66.

30 Abdurrauf Sinno, Osmanlı'nın Sancılı Yıllarında Araplar Kürtler Arnavutlar, Çev:Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s.157.

31 İşkodra Vilayeti Sâlnamesi, H.1315, Vilayet matbaası, 1897, s.88.

ise günlük birer kıyye mısır ekmeği ve 40'ar para değerinde katık alırlardı. Çoğu Katolik olan dağlıların başlarında bulunan bölükbaşılar ile bayrakların ahalisi Müslüman olsa da savaş esnasında beraber hareket ederlerdi.³²

İşkodra vilayetinde, 1911 yılında toplam 349.000 olan nüfusun 218.000'i Müslüman, 11.000'i Ortodoks ve 120.000'i Katolik idi.³³ Avusturya verilerine göre İşkodra vilayeti sınırlarında 89.500'ü gayrimüslim kalanı Müslüman olmak üzere toplam 239.500 kişi yaşamaktaydı.³⁴ İşkodrada halkın oruç tutmayanlara gösterdiği tutum sertti. Bazı devlet memurlarının oruç tutmamaları tepki çekmekteydi. "Eğer bunlar Müslüman iseler oruç tutsunlar, namaz kılsınlar ve eğer Müslüman değilseler isimlerini değiştirsinler, biz de ona göre muamele edelim." diyorlarmış.³⁵ Müslüman Arnavutlar hükümete karşı kendilerini yakın hissedebilirken, Katolik Arnavutlar ise etraflarındaki devletlerle bir yakınlık içinde olma çabasındaydılar. Hatta bazısına göre Yunanlı ve Karadağlı, Arnavutlar ile aynı idi.³⁶ Dağlı kabileler Katolik olsa da eski pagan inançların etkisinde kaldıklarından kilise otoritesini tanımış olduklarını söylemek güçtür.³⁷ Müslümanlar sadece ismen Müslüman idi. İtalyanın tesiri ile tekrar Hristiyanlaşan bazı Müslümanlar vardı. İşkodradaki zabıtlere göre Malisorların bir kısmının mensup olduğu bir din dahi yoktu.³⁸ Ovalarda yaşayan halkın İslamlaşması, dağlardakinden daha kolay olmuştu.³⁹

B. 1911 YILI MALİSOR İSYANI

Osmanlı İmparatorluğunun dağılma süreci 1908 yılında II.Meşrutiyet'in ilanından sonra hızlandı. Osmanlı hükümetinin uyguladığı merkezîyetçi politika, gayri Müslimlerin husumetini arttırırken Arnavutları da yabancılaştırdı. 1911 yılındaki Arnavut isyanı bölgedeki statükoda bazı değişiklikler olabileceğini gösterdi. İtalya ve Avusturya ile komşu Balkan devletlerinin Arnavutluk üzerinde toprak özlemi vardı. Bazı Arnavutlar muhtariyet elde etmek için bir isyan çıkarmaya karar verdiler.⁴⁰ 1910 yılı sonbaharında Shala, Shoshi, Shkreli, Nikaj ve Merturi dağlık kabilelerinin erkeklerinin bir kısmı Karadağ'a kaçmışlardı.⁴¹ Osmanlı hükümeti Şevket Turgut Paşaya⁴² Arnavutların silahlarını toplama görevi vermiş, birçok Arnavut silahlarını teslim etmeyi reddederek Karadağ'a kaçmıştı.⁴³ Malisorların ellerinde bulunan Osmanlı devletine ait silahların toplatılmasının en önemli sebebi, bölgede

32 Cevdet Paşa, a.g.e., s.205.

33 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev.Fatma Sarıkaya, TTK, Ankara 2012, s.141.

34 Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları 1878-1912*, çev:Ali Taner, Bedir yayını, İstanbul 1998, s.65.

35 "İşkodradan", *Sırat-ı Müstakim*, c.7, S:160, 17 Eylül 1327/30 Eylül 1911, s.62.

36 Vasa Efendi, *Arnavutluk ve Arnavutlar*, Mihran matbaası, İstanbul 1297, s.56.

37 Durham, *High Albania*, s.21.

38 "İşkodradan", *Sırat-ı Müstakim*, c.7, sy.160, 17 Eylül 1327/30 Eylül 1911, s.62.

39 Hasan Bello, "1945-1990 Yılları Arasında Arnavut Tarih Yazımına Göre Osmanlı'nın Değerlendirilmesi", *Balkan Tarihi Araştırmalarına Metodolojik Yaklaşımlar*, Ed:Abidin Temizer, Libra Kitap, İstanbul 2014, s.66.

40 V.Kolev-C.Koulouri, Ed., *Balkan Savaşları*, APA yayını, İstanbul 2008, s.13.

41 Bartl, a.g.e., s.297.

42 Şevket Turgut Paşa (1857-1924): *Osmanlı asker ve devlet adamı*.

43 Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, TTK, Ankara 2013, s.146.

asayişin kalıcı olarak sağlanması içindir. Bu konuda birçok emir verilmiştir.⁴⁴ Ancak Hamdi, Arnavutlardan 450 bin silah toplandığını ve bunların bir kısmının Bulgar ve Rum çetelerine satıldığını iddia etmiştir.⁴⁵ Basri'ye göre; silahların toplanması sırasında gereğinden fazla şiddet uygulanması birçok Arnavut'u isyancılara destek vermeye yönlendirmişti.⁴⁶

İsyan sırasında Arnavutluk'tan Karadağ'a firar edenlerin sayısının 3000-4000 kadar olduğu tahmin edilmekteydi. Arnavutluk'ta sürgüne gönderilenlerin affedilmelerinin zararlı bir sonuç vereceği, Karadağ hükümetinin para göndererek asi reislerine dağıttığı; silahların gizlice Osmanlı topraklarına sokulduğu ve asi Arnavutlara verildiği, bölgedeki askeri harekâtlardan Arnavutların şikâyetçi olduğu ve çatışmalar sırasında evleri tahribata uğrayanlara Osmanlı hükümeti maddi yardım yapmıştır.⁴⁷ Malisorlarla anlaşma yapılsa da bazı Arnavutların Karadağla ilişkisi sürmüş ve asilerin Çetin'de toplandığı haberi alınmıştır. Karadağ idaresinin Malisorları tekrar harekete geçirme niyetinde olduğu haberi alınmıştır. Malisyaya çok sayıda silah geçirildiği ve baharda yeni bir Arnavut isyanı çıkabileceği söylenmiştir.⁴⁸ Karadağ sınırında Arnavutların memnuniyetini sağlayacak bazı işler (vergi, eğitim, ziraat vb. alanda) yapılmıştır.⁴⁹ Osmanlı hükümeti bir kolordu teşkil edip İškodra'ya gönderdi. Malisorlar sıkışıkça Karadağ'a kaçıp, fırsat buldukça Osmanlı topraklarına saldırdı. Bunun üzerine hükümet hem Malisorlar saldırılarını önlemek, hem de Karadağ hükümetine gözdağı vermek için bölgeye askeri yığınak yaptı.⁵⁰

Osmanlı hükümeti 15 ile 65 yaş arası erkekleri askere çağırmıştır. Halktan evlerin pencerelerini büyütmeleri istenmiş ve yaklaşık 15 bin silaha el konmuştu.⁵¹ Bu durum Arnavutların Şubat'ta isyan etmelerine neden olmuş ve Karadağ'da bulunan Arnavut kaçaklar, İškodra sınırında Osmanlı karakollarına saldırıya geçmişlerdi. Bu sırada Arnavut reislerinden İsa Bolatin, ihtilal çıkarmak için bir müfrezeyi Arnavutluk'a göndermişti.⁵² Osmanlı idaresinin Kuzey Arnavutluk'tan acemi asker toplamaya başlaması üzerine Karadağ'a doğru yeniden bir göç olur. Asiler, Osmanlı-Karadağ sınırının yakınındaki Podgoriçe'de toplanıyorlardı. Mart ayında İškodra ve Kosova bölgesinden yaklaşık 1000 silahlı asi İsa Bolatin liderliğinde bir araya gelmişti. Mayıs ayında, sadece Podgoriçe'de 5.000 kişi toplanmıştı.⁵³ Karadağ'a kaçanlar arasında Hot, Gruda, Kastrat, Selce, Kelment Malisorları bulunmaktaydı. Osmanlı idaresi, isteklerini kabul edeceği sözü verince kaçanlar geri gelmiştir. Firar edenlere bölgedeki bayraktarlar, önde gelenler ve ruhbanlar nasihatte bulunmuştur.⁵⁴ Şubat ayında ise Karadağ'ın bölgedeki faaliyetleri artmış, İškodra ve Yakova

44 BOA. Y.E.E. D:6 G:5. 06.R.1327.

45 Ahmed Hamdi, "Arnavudluk Hakkında Mütâlaa-i Muhtasara", *Osmanlı'nın Son Dönemi ve Arnavutlar*, Der:H.K.Taşkıran, Tepekule Kitaplığı, İzmir 2008, s.20.

46 H.Basri Dokakinoğlu, *Arnavutluk ve Buhran-ı Osmani*, Selanik 1329, s.18.

47 BOA. DH.SYS. D:16 G:1-4. 21.2.1329. (21.2.1911).

48 BOA. DH.SYS. D:16 G:1-3. 19.2.1329. (19.2.1911).

49 BOA. DH.SYS. D:16 G:1-4. 21.2.1329. (21.2.1911).

50 Müfid Şemsi, Şemsi Paşa Arnavudluk İttihat ve Terakki, Haz:Ahmed Nezih Galitekin, *Nehir Yayınları*, İstanbul 1995, s.29.

51 Erik Jan Zürcher, *Savaş Devrim ve Uluslaşma 1908-1928*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.122-123.

52 BOA. BEO. D:3873 G:290424. Belge Lefi:19. (27 Mart 1911).

53 Bartl, a.g.e., s.297.

54 Banu İşlet Sönmez, *İttihat ve Terakki Dönemi Arnavut Muhalefeti ve Arnavut Ulusal Hareketi*, YKY, İstanbul 2007, s.182.

bölgelerinde Kelment, Şala, Gruda, Hot ve diğer Katolik Malisorlar Karadağ tarafından silahlandırılmıştır. Hatta İşkodra Malisyasından 60 voyvoda ve bayraktar Karadağ Kralı'nın daveti ile Karadağ'a geçmiştir. Karadağ'daki Malisor reislerinden Sadık, İbrahim Ali ve Bayram Dağlan, İtalyadaki Tiranlı Mahir Bey'le görüşükten sonra Karadağ'a geçmişlerdir.⁵⁵ Arnavut reislerinin Karadağ Kralı tarafından gizli bir ittifak kurmak için çağrıldıkları ve onlara bazı vaatlerde bulunduğu iddia edilmiştir.⁵⁶

Malisor isyanı 1911 yılı Mart'ında İşkodra'nın kuzeyindeki dağlık bölgede patlak vermiştir. İsa Bolatin ve Süleyman Batuşa vb.lerin bulunduğu ⁵⁷ Arnavut isyancı reisler Podgoriçede toplanmışlardır. ⁵⁸ İskender Bey'in bayrağını diken Dede Gjo Luli'nin⁵⁹ emri altındaki kuzey dağlıları, ⁶⁰ yani 8.000 isyancı Osmanlı-Karadağ sınırındaki Türk askeri mıntıklarına saldırmaya başlamışlardır.⁶¹ 24 Martta, silahlı bir Arnavut grup Podgoriçeden çıkarak Rapsha ve Trabojnadaki Türk askerlerine saldırmıştı. Bu grup Kelmendi, Hoti, Gruda ve Kastratideki gruplarca destek gördü. 28 Martta Tuz'daki Osmanlı garnizonu 3.000 isyancı tarafından kuşatılır. Bu sırada İşkodra valisi Bedri Paşa'nın elinde ancak 1.000 kişilik bir askeri güç vardı. Tek çare olarak Müslüman Arnavutları savaşımaya çağırır. ⁶² İsyancıların yarısı Karadağlıydı.⁶³ Şevket Turgut Paşa, Malisor isyanını bastırmak için deniz yoluyla 29 Mart'ta İstanbul'dan hareket eder. Daha önce Mahmut Şevket Paşa'nın yaptığı gibi şiddetle isyanı bastırmaya çalışmak asilere yeni katılımlara sebep oluyordu.⁶⁴

Dönemin İşkodra Valisi Bedri Paşa, bir olay çıkmasına meydan vermemek ve Karadağ sınırındaki Osmanlı birliklerini takviye etmek maksadıyla, isyandan önce üç tabur asker istediği halde hükümetçe gönderilmemişti. ⁶⁵ Paşa, Osmanlı garnizonlarına saldıran asilerin Katolik olmasından dolayı 27 Mart tarihinde dağıttığı silahlarla İslam dinini yok etmek isteyen bu asileri yakalamalarını halktan istemiştir. Malisorların Karadağ tarafından desteklendiğini ve Müslümanları katletmeyi istediklerini söylemiştir. ⁶⁶ Paşa'nın çağrısına uyan Müslüman Arnavutlar, İşkodra'nın kuzeyinde Katolik Arnavutlara karşı birleşmiştir.⁶⁷ Müslümanların silahlanmasından dolayı Hristiyan halk korkuya kapılarak kendilerine silah verilmesini talep etti. İşkodra valisi halkın can ve mal güvenliğinin hükümetin görevi olduğunu ve isyana katılmayan Hristiyanların korunacağını söyledi.⁶⁸ Dönemin istihbarat raporları, Müslüman Arnavutların Malisorların isyanına hiç bir şekilde iştirak etmediklerini

55 BOA. DH.SYS. D:59 G:6. 7.4.1330. (26.3.1912).

56 BOA. Y.PRK.AZJ. D:11 G:59. 17.L.1303.

57 BOA. DH.SYS. D:16 G:1-6. 29.3.1329. (30.3.1911).

58 BOA. DH.SYS. D:16 G:1-5. 26.3.1329. (27.3.1911).

59 Dedë Gjo' Luli (1840-1915): Arnavut milliyetçi ve asi lideri. Karadağ kuvvetlerince öldürüldü. Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, The Scarecrow Press, USA 2004, s.287.

60 George Castellan, *Balkanların Tarihi*, Milliyet yayını, İstanbul 1995, s.383.

61 Stefanaq Pollo-Arben Puto, *The History of Albania From Its Origins to the Present Day*, Routledge & Kegan Paul, London 1981, s.141.

62 Bartl, a.g.e., s.297-298.

63 "Bir Haftalık Vukuat", *Hikmet*, 13 Nisan 1911.

64 BOA. HR.SYS. D:142 G:67. (13 Nisan 1911).

65 MMZC. Devre:1, İm'kad:26, c.1, 5 Kanunuevvel 1327 (1911), s.223.

66 Joseph Swire, *Albania: The Rise of a Kingdom*, New York 1971, s.102-103.

67 Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton U. Press, N.Jersey 1967, s.411-412.

68 BOA. HR.SYS. D:142 G:16. 3 Nisan 1911.

haber verir. ⁶⁹ Ancak isyan halindeki Malisorlara destek için harekete geçen Katolik Merdityalılar⁷⁰ hakkında bazı tedbirler alındı. ⁷¹ Nüfus sayımına, silah müsaderesine ve yeni vergilere karşı çıkan Arnavut reislerin sığındıkları Karadağ'ın desteğiyle ayaklandıkları iddia edilmiştir.⁷² Bu isyanın desteklenmesi amacıyla Avusturya ve İtalya yetkilileri, bölgeye cephane, silah ve erzak göndermişlerdi. Sırbistan ve Karadağ bile bölgeye silah göndermekten geri kalmamıştı.⁷³ Katolik Malisorlar Avusturya'dan, Ortodoks Malisorlar ise Karadağ'dan yardım görmekte idiler.⁷⁴

C. AVUSTURYA-MACARİSTAN'IN TUTUMU

Arnavutluk'ta en fazla faaliyet gösteren Avusturya idi. Orada; kiliselere, hastanelere, öğrencileri Arnavut dilinde, fakat Almanca yazılmış kitaplar okuyan okullara mali destek sağlıyordu. ⁷⁵ Geçmişten bu yana Kuzey Arnavutluk bölgesinde isyan halinde olan Malisorlara İşkodradaki Avusturya konsolosunun bazı talimatlar vermekte olduğu iddia edilmişti. ⁷⁶ Avusturya yönetimi Malisor isyanı esnasında Katolik Arnavutların müdafiliğini üstlenmesini Osmanlı Hariciye Nazırı Asım Bey, bir gösteriş yapma olarak değerlendirmiştir.⁷⁷ Osmanlı Devleti içindeki Katoliklerin himayesini üstlenen Avusturya; ilk başta asilere yardım ettiyse de daha sonra Balkanlardaki Slav ve Rus nüfuzunun artacağı endişesi ile hem Karadağ hükümetine hem de asilere isyandan vazgeçin diye baskıda bulundu. ⁷⁸ Avusturya hükümeti isyanı sona erdirmek için Osmanlı hükümetine bölgede okul açma, yol yapma, ev inşa etme, para dağıtma vb. faaliyetlere başlamasını önermişti. Ancak, İşkodra kayalıklarında ev, okul ve yol yapmanın zorluğuna dikkat çekilmiştir. Güvenliğin kolay sağlanmadığı Kuzey Arnavutluk'ta asilerin yol yapımına, okul inşasına zarar verecekleri aşikârdır. ⁷⁹ Avusturya hükümeti açısından Malisor meselesi Osmanlıların bir iç sorunu olsa da Avusturya; Malisorları himaye etmesin diye Karadağ'ın başı üzerinde bir tehdit yumruğu sallamak ve Katolik Malisorları her ne olursa olsun gücendirmemek de istemiştir. Gazeteci Babanzade'nin Avusturya'ya karşı tutumunda, 1908'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakının yarattığı öfke vardı.⁸⁰ Avusturya Bosna'yı ilhak ettiği günden beri Adriyatik'in kapılarını açmak için Arnavutluk'ta bir muhtar yönetim arzuluyordu. ⁸¹ Avusturya'nın görünüşte Malisor isyanında tarafsız kalma politikası izlemiş olmasına

69 BOA. HR.SYS. D:142 G:22. 06.1911.

70 BOA. HR.SYS. D:149 G:53. 1911.10.09. "Asi Malisorlara iltihak etmek üzere Andreviçeye elli kadar Merditalı vasil olduğu..."

71 BOA. AMKT.MHM. D:735 G:32. 08.Ca.1329.

72 Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev:Ali Berktaş, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s.541.

73 Tanin, Nu:924, 30 Mart 1911.

74 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.IX, TTK. Yayını, Ankara 1999, s.246.

75 Raymond Poincare, *Ateş Çemberindeki Balkanlar*, Çev:R.Katı, Pınar Yayınları, İstanbul 2013, s.68.

76 BOA. Y.PRK.EŞA. D:34 G:55. 10.Ş.1317.

77 BOA. BEO. D:4002 G:300128. 30 Kamun-u sani 1327.

78 BOA. DH.EUM.VRK. D:16 G:33.

79 "Avusturya ve Biz", *Babanzade İsmail Hakkı, Tanin*, No:1050, 4.08.1911, s.1.

80 Faysal Mayak, "Babanzade İsmail Hakkı'nın Tanin'de Yayınlanmış Makalelerine Göre Osmanlı Devleti ve Dış Politika 1911", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol:3/11 Spring 2010, s.428.

81 "İtalya ve Arnavutluk", *Tercüman-ı Hakikat*, 28 Kasım 1912, s.2.

rağmen Katolik çevrelerin baskısıyla olaya müdahil oldu. Malisorlar, Katolik oldukları için Avusturya Dışişleri, Osmanlı hükümetini giriştikleri askeri harekât konusunda uyardı. Avusturya, Katolik Arnavutların koruyucusu sıfatıyla Bâbiâli'den isyancılara karşı daha yumuşak davranmasını istedi.⁸²

Avusturya'nın Arnavutları korumasının sebebi Slav faktörüdür. Avusturya Dışişleri Bakanı, Slav tehlikesine karşı Arnavut desteğini almak amacıyla Osmanlı hükümetini sert davranmaması için uyarmıştı.⁸³ Avusturya, Karadağ kralının gururunu okşayarak Arnavut asilere yardıma çalıştı.⁸⁴ İsyân sırasında Avusturyalı Bakan, Viyanadaki Osmanlı elçisi ile görüşerek hükümetin sert tedbirlerden vazgeçmesini tavsiye etmiş, İtalya ve Rusya nezdinde Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında uzlaşma sağlanmasına çalışmıştır.⁸⁵ Karadağ hükümetinin resmi aracılık konumunu üstlenmesi, Osmanlı hükümetince uygun bulunmamıştır.⁸⁶ Arnavutluk'ta gerilim artarken Mirditalıların reisi Doda, Avusturya temsilcisi ile görüşerek hükümetin İşkodradaki Müslümanları silahlandırmasından dolayı Katolik nüfusun tehlikede olduğunu söyledi. Doda, 25 Mart'ta görüştüğü temsilci ise; vergilerin artması, askerlik görevi, Kroş'iye gönderilen birliğin yarattığı heyecan vb. konulara ilişkin şikâyetini bildirdi, bir Arnavut ihtilal komitesinin kurulduğunu açıkladı.⁸⁷ Arnavutluk'taki bütün bozguna tahriklerde Avusturya'nın rolü olduğu iddiasını daha çok Panslavizm taraftarları dile getiriyordu.⁸⁸ Avusturya hükümetinin İşkodra konsolosu, papazlar aracılığı ile Malisorları yönlendirerek Osmanlı hükümeti aleyhine kullandıkları iddiası resmi raporlara yansımıştır.⁸⁹ Avusturya'nın amacı Arnavutlarla Osmanlılar arasına kin ve nefretin girmesini sağlamaktı. Avusturya, Rus himayesindeki Karadağ'a karşı bir caydırıcı güç olması için Osmanlı idaresini Malisorlar üzerine savaşıma teşvik ediyordu. Ancak askeri bir harekâtın Avrupada hoşnutsuzluğa yol açacağı da aşikârdı.⁹⁰ Avusturya, Sırbistan'a ve Karadağ'a karşı bir denge unsuru olarak kullandığı Arnavutluğu gerektiğinde büyük ve güçlü tutmak amacıyla iken, İtalya ise gelecekte kolayca kendi egemenliğine alacağı daha zayıf bir Arnavutluk arzuluyordu.⁹¹

D. İTALYA'NIN İSYANDAKİ ROLÜ

1904 yılında İtalya Hariciye Nazırı, Adriyatik ve Arnavutluk üzerinde İtalya ile Avusturya arasında ciddi bir rekabet olduğunu ifade etmiştir.⁹² İtalya, Adriyatik Sahilinde bulunmasından dolayı bu denizi bir iç deniz haline koyarak Arnavutluk üzerinde Avusturya gibi bir devletin nüfuzunu engellemek istiyordu. Adriyatik kıyılarında birçok önemli

82 Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Bülke Yayınları, İstanbul 2004, s.409.

83 F.R. Bridge, "Habsburg Monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu 1900-1918", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, TVY., İstanbul 1999, s.47.

84 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, Aykaç, İstanbul 1967, s.116.

85 F.R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, R. & Kegan P., London 1972, s.332-333.

86 BOA. DH.SYS. D:16 G:1-3. 19.2.1329. (19.2.1911).

87 Sönmez, a.g.e., s.209.

88 BOA. AMKT.MHM. D:745 G:25. 9 Ocak 1912.

89 BOA. HR.SYS. D:151 G:96.

90 Zeyrek, a.g.e., s.314.

91 Haluk Ülman, *İDünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, İmge, Ankara 2002, s.286.

92 "İtalya Avusturya ve Arnavutluk", *Tercüman-ı Hakikat*, 6 Ağustos 1912, s.1.

liman bulunmaktaydı.⁹³ Arnavutların yaşadığı topraklara hâkim olan bir devlet Adriyatik denizinin çıkışı kontrol edebilecekti.⁹⁴ İtalyalı bakanlar İtalyan çıkarlarının Arnavutluk'un geleceğine bağlı olduğunu ve Avlonya limanına sahip olunursa Adriyatığe de egemen olunacağını söylemişlerdi.⁹⁵ İtalya'da faaliyette bulunan Arnavut komiteleri bir isyan çıkarmak emelindeydiler.⁹⁶ İsyancılar için yardım toplamada Sol ve Cumhuriyet partileri aktif idi. Roma ve Napoli'de "Pro-Albania" adlı bir İtalyan-Arnavut komitesi kurularak Malisorlara yardım etti.⁹⁷ Arnavutluk İhtilal Komitesi kâtibi Nikola İvanay 1911 yılında İtalya'da bir konferans vermiş idi.⁹⁸ Büyük devletler, Arnavutluk yüzünden Osmanlı hükümetine baskı yaparken İtalya, Trablusgarp'ın işgali için en iyi zaman olduğunu düşündü.⁹⁹ Malisor isyanında İtalya'nın parmağı açıktı. Çünkü Trablusgarp işgalinin hazırlıklarını yapan İtalya, Osmanlı Devleti'ni çıkacak bir savaş öncesi yormak ve yıpratmak istiyordu. Bunu da Karadağ kralı üzerindeki etkisini kullanarak yapacaktı.¹⁰⁰ Osmanlılara savaş açıp Arnavut asileri silahlandırıp da isyana teşvik eden İtalya, bölgedeki belirsiz diplomatik duruma yeni bir gerginlik boyutu da eklemişti.¹⁰¹ İtalyanlar, Arnavutluk'ta birçok yerde din adamları, konsoloslar ve açtığı okullar vasıtasıyla yoğun bir propaganda faaliyeti yürüterek, Arnavutları Osmanlı yönetimine karşı isyan etmeye teşvik için beyannameler dağıttırıyordu.¹⁰² İtalyan devleti Arnavutların yaşadığı birçok kasabada okullar açtırmıştı.¹⁰³

Trablusgarp savaşına 6 ay kalmış olması, İtalya kralı 3. Vittorio Emanuele'in Karadağ Kralı Nikolânın kızıyla evlenmesi dolayısıyla İtalya ile Karadağ arasında akrabalık bağının oluşturulması, İtalyan basınının savaş yanlısı tutumu, isyancıların Katolik olmasından dolayı İtalya'nın özel bir alaka duyması, İtalyan Garibaldi'nin¹⁰⁴ Malisya'ya gitmesi, asilere silahların Garibaldi örgütüne dağıtılması vb. İtalya'nın Trablusgarbı işgalini kolaylaştırıcaktı.¹⁰⁵ Böylece Osmanlı hükümeti elden geldiğince savaş öncesi yıpratılacaktı.¹⁰⁶ İtalya'nın Trablusgarbı işgalinden yıllar önce; İtalyan hükümetinin Arnavutluk'ta bir ihtilal çıkarttıktan

93 Charles Valey, *Anadolu'nun İstikbali ve Akdeniz Meselesi*, Trc:Yusuf Ziya, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet 1329, s.53-54.

94 R.J. Bosworth, "İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, TVY, İstanbul 1999, s.74.

95 Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi*, Haz:Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s.137.

96 BOA.HR.SYS. D:146 G:6 Belge Lefi:5. (15 Haziran 1911).

97 BOA.HR.SYS. D:144 G:32.

98 BOA.HR.SYS. D:140 G:2.

99 Ulubelen, a.g.e., s.101.

100 Şemsi, a.g.e., s.29.

101 Edward J.Erickson, *Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, Çev:Gül Çağal Güven, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s.97-98.

102 BOA.YMME. D:286 G:1326.

103 TDV. İSAM. Arşivi, *Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı*, D:14. G:940. 2 Nisan 1322.

104 Ricciotti Garibaldi (1847-1924):*General Giuseppe Garibaldi'nin oğludur.Francesco Guida, "Ricciotti Garibaldi e il Movimento Nazionale Albanese", Archivio Storico Italiano, CXXXIX/507, 1981, s.97. Garibaldiciler, bir İtalyan subay komutasındaki gönüllü kuvvetlere verilen addr. Yüksel Nizamoglu, Vehip Paşa Kahramanlıktan Sürgüne, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2013, s.58.*

105 Y.Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.II, k.I, TTK. yayını, Ankara 1991, s.35.

106 Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri*, 2.Baskı, AAM. Yayını, Ankara 2006, s.15.

sonra işgali gerçekleştireceği söyleniyordu.¹⁰⁷ Durham, tüm Arnavutluk ayaklanmadıkça isyanın delilik olacağını söylemiş ve sabır gösterilmesini tavsiye etmişti. Ancak kendisine tüm Malisorların Arnavut yemini ettikleri ve General Garibaldi'nin yardım sözü verdiği ve İtalyadan gönüllüler geleceği söylenmiştir.¹⁰⁸ Garibaldi, yazın patlak verecek isyana destek için 500 İtalyan gönüllü askerle Arnavutluğa geçmeye hazırlandığını Nikola İvanay'a bildirmişti.¹⁰⁹ Gönüllüler küçük gambotlarla Arnavutluk sahillerine çıkıyordu.¹¹⁰

İtalya, Viyana üzerinden Arnavutluğa silah sevkinin destekliyordu. 1911'de Roma kabinesi Malisorların yardımına koşmak isteyen Garibaldicileri zapt etmekte zorlanmıştı. İtalyan diplomasisinin bu işe karışmamış olduğunu söyleyemeyiz.¹¹¹ Uzun yıllar Arnavutlar arasında yaşamış bir Katolik papazın notları, isyanın tam bir İtalyan örgütlenmesi olduğunu gösterir. Nüfus kaydı, askerlik, tapu, vergi, seçim vb. II.Meşrutiyet sonrası uygulamalar isyanları arttırmıştır. İtalya, Malisorları desteklemek için gönüllü sağlamıştır. 14 Mayıs'ta İtalyan meclisinde Malisor isyanına "vatan sevgisi" denmiş, "Corriera d'Italia" gazetesi İtalyan hükümetinin 300 tüfek ile 1,5 Milyon mermiyi Malisorlara verdiğini yazmıştır. Bu sırada İsmail Kemal;¹¹² destek için Paris, Viyana, Londra ve Roma'yı ziyaret ediyordu.¹¹³ İtalyanın Arnavutluk sahillerinde gözü olduğu şeklindeki bir gazete haberi İtalyan hükümeti tarafından tezkip edilmiştir.¹¹⁴ Malisorlara destek verdiğini İtalya hükümeti inkâr ediyordu. Ancak İtalyadan gönüllülerin Arnavutluğa gittiği haberleri İtalyan basınında ifşa ediliyordu.¹¹⁵ Belgrat'taki İngiliz Elçi Barkley, 30 Marttaki raporunda, silahların İtalyan Garibaldi örgütüne dağıtıldığını anlatır.¹¹⁶ İtalyadan isyancı Malisorlara silah ihracının engellenmesi için Osmanlı yönetimi Adriyatik sahiline harp gemisi göndermiştir.¹¹⁷ İtalya ve Avusturyanın Arnavutluğa dair emellerinden dolayı bir gün Arnavutluğu işgal edecekleri resmi raporlara yansımıştı.¹¹⁸ Nitekim Arnavut milliyetçilerine destek veren İtalyanın kralı ve kraliçesi ilk fırsatta dostluk adına Arnavutluk'u ziyaret edecek, ancak Mussolini iktidara gelince de Arnavutluk'u İtalyan ordusu işgal edecektir.¹¹⁹

107 BOA.YA.HUS. D:188 G:52.

108 Durham, a.g.e., s.18-19.

109 BOA.HR.SYS. D:143 G:31.

110 "... birkaç gün evvel İtalyanın Otranto cihetlerinden beş yüz İtalyan gönüllüleri Garibaldi ... kumpanyasının ufak gambotlarıyla Adriyatik sahiline ve Avlonya taraflarına çıktıkları ..." BOA. DH.SYS. D:68 G:11.

111 Poincare, a.g.e., s.68.

112 Avlonyalı İsmail Kemal (1847-1919): Arnavut milliyetçisi. Valilik ve mebusluk yaptı. 1912'de Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etti. Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki 1908-1914, Çev:N.Yavuz, Kaynak yayını, İstanbul 1995, s.212.

113 Koloğlu, a.g.e., s.226.

114 BOA.HR.SYS. D:119 G:16.

115 BOA.HR.SYS. D:153 G:13. (19 Mayıs 1911).

116 Bayur, a.g.e., s.35.

117 BOA. AMKT.MHM. D:735 G:39. 01.C.1329.

118 TDV. İSAM. Arşivi, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, D:7. G:350.

119 Koloğlu, a.g.e., s.272.

E. KARADAĞ'IN İSYANA DESTEĞİ

Karadağ küçük yüzölçümüne rağmen şaşırı bir biçimde uluslararası platformda bir yer edindi. Başkent Çetinede 13 yabancı konsolosluk ve bir otel bulunması Karadağ'ın dış politikadaki yerini gösterir. Avusturya gibi bir devin karşısında Karadağ bir pire idi. "Eğer bir köpek ısırır onu öldürürüm, ama bir pire ısırır ona yapacak bir şey yoktur." diyen Avusturyalı bir diplomat, Karadağ'ın küçük bir devlet olduğuna vurgu yapıyordu.¹²⁰ Karadağ, siyasi bakımdan Sırbistan ve Panslavizm'e yakın olmakla beraber, iktisadi bakımdan İtalya ve Avusturya'ya bağlı idi.¹²¹ Nikola, isyanı bahane ederek Arnavutlar adına büyük devletlere başvurmuştu.¹²² Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki sınır sorunlarının ve çatışmalarının temel sebebi; Karadağ'ın Osmanlı yönetimindeki Arnavut topraklarına ilerleme hesapları içinde olmasıydı.¹²³ Mecliste konuşan Ali Cenani Bey; "Osmanlı Devleti, kendi hukukunu ve sınırlarını muhafazakastındadır. Toprağını genişletme derdinde değildir. Bu emelde olsaydı, Karadağ'ın Malisorlara para, silah, mühimmat, erzak verdiğini ve Malisorların harekâtına iştirak eylediğini, asilerin sıkıştıkça Karadağ'da melce buldukları halde açıktan açığa Karadağ'dan hesap sorardık. Bizimyerimizde herhangi bir hükümet olsa, Karadağ'a karşı yapacağı hareket ilan-ı harpten başka ne olabilir?"¹²⁴

Karadağ hem Arnavutların gücünün azalmasına neden olduğu için hem de Malisorları Karadağ yardımına mecbur bıraktığı için Malisor isyanının kendi çıkarlarına uygun bir şekilde sürmesini istemiştir. Asilerin sınırdaki Osmanlı askerlerini temizleyeceğini ve böylece Karadağ'a İşkodra yolunun açılacağını planlamıştır. Karadağ özerk bir Arnavutluğa karşı olmakla birlikte böyle bir durum vaki olursa Kral Nikola'nın Arnavut prensi olmasını arzulamaktadır.¹²⁵ Karadağ'ın asi Arnavutlara destek vermesi siyasi menfaatleri icabıydı. Çünkü Arnavut isyanının sonucunda çıkacak muhtemel bir savaşta Karadağ, Kuzey Arnavutluk'u işgal edecekti. Osmanlı hükümetinin sert tedbirler alması, Karadağ'ın Arnavutların dostu olduğu algısını pekiştirecekti. Kral Nikola birçok defa oğlu Mirko'nun veya kendisinin Arnavutluk'un yöneticisi ve hamisi olması gerektiğini söylemişti.¹²⁶ Karadağ yönetiminin Malisorlara sığınma ve destek sağlamanın arkasında topraklarını arttırma amacı vardı. 1908 yılında Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi sonucunda Hersek yönünde topraklarını genişletme imkânı ortadan kalkan Karadağ, bu emelini artık Arnavutların yaşadığı İşkodra ve Prizren tarafına yöneltmiştir.¹²⁷ Karadağ, İşkodra'yı işgal ederek Adriyatik denizine açılmak istemiştir. Kral Nikola, atalarından birinin İşkodrada gömülü olduğunu söylemiştir.¹²⁸ İngiliz Elçisi Barkley, 30 Mart tarihli raporunda;

120 Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, TTK. Yayını, Ankara 2012, s.145, 148.

121 Mehmet Yılmazata, *Savaşa Giden Yol 1908 Bosna-Hersek'in İlhakı, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2013*, s.108.

122 BOA. HR.SYS. D:142 G:23. 6 Nisan 1911.

123 William M. Sloane, *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, çev.Sibel Özbudun, Nesnel Yayınevi, İstanbul 2008, s.69.

124 MMZC. Devre:1, İni'kad:110, Sene:3, 16 Mayıs 1327, s.288.

125 Swire, a.g.e., s.101.

126 Skendi, a.g.e., s.414.

127 John D. Treadway, *The Falcon and the Eagle: Montenegro and Austria-Hungary 1908-1914*, Purdue University Press, USA 1998, s.76.

128 Misha Glenný, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik Savaş ve Büyük Güçler*, çev.Mehmet Harmancı,

Nikola'nın ülkesine sığınan asileri kabul ettiğini, onların geçinmesini sağladığını, silahlarına göz yumduğunu anlatır.¹²⁹

Karadağ, Avusturya'dan 3.500.000 franklık bir para alarak, bu parayı askeri alanda kullanılması Balkanlarda tehlikeli sonuçlar doğurabilecektir.¹³⁰ Karadağ'ın bir müddettir ordusunu ateşli silahlarla donattığını ve eski silahlarını da Malisorlara verdiği söyleniyordu.¹³¹ 1910 yılı sonlarında İtalya'dan Karadağ'a kaçak olarak 20 adet top ve 20 bin silah getirildi. 5000-6000 adet silah daha getirilmesi bekleniyordu. Bu silahlar asilere verilecekti.¹³² Malisorların ihtiyaç duyduğu cephane Karadağ'dan geceleri gizli olarak getirildi. Karadağ, önce 10 tabur askerini, daha sonra da 6 tabur askerini savaşa hazır bir hale getirdi.¹³³ Karadağ'ın tavrı üzerine büyük güçler, Malisor isyanında Karadağ'ın tarafsızlığını korumasını ve meseleye dahil olmamasını söylemişlerdi.¹³⁴ Karadağ'ın Malisorları isyana davet ettiği ve onlara gizlice para verdiği şayiaları ortalıkta dolaşmaktadır.¹³⁵ Karadağlıların fiilen isyana katıldıkları, kaçarken bıraktıkları cesetlerin üzerindeki "Nikola" yazılı cephane torbalarından¹³⁶ anlaşılmaktaydı. İsyancılar Karadağ hastanelerinde tedavi edilmekte idi. Ancak Karadağ asla isyancılara yardım etmediğini iddia etseler de Osmanlı yönetimi Karadağ sınırında bazı tedbirler aldı.¹³⁷ Londra Sefiri Tevfik Paşa; Nikola'nın bir taraftan asileri ikna etmek için hareket ederken, diğer taraftan da el altından asileri isyana cesaretlendirdiğini iddia etmektedir.¹³⁸

F. YABANCI BASININ İSYANA KARŞI TAVRI

Ne hikmetse bu sırada yabancı basında Osmanlı askeri tarafından Malisorlara kötü muamele yapıldığı haberleri çıkmıştır.¹³⁹ Arnavutluk'ta İttihatçıların Türk milliyetçisi bir politika izlediği suçlamaları gazetelerde yer alıyordu.¹⁴⁰ Arnavut isyanlarının bastırılması sırasında (1909 ve 1910 isyanları) Cavit ve Şevket Turgut Paşa'ların acımasız davrandığına dair yazılar çıkar.¹⁴¹ Şevket Turgut Paşa; gerçekte bölgedeki evlerin ve kiliselerin asiler tarafından yakıldığını, Times'te bunları Osmanlı ordusunun yaktığı şeklindeki yalan haberleri tekHzip ettiğini söylemiştir.¹⁴² Bazı İngiliz gazeteleri Osmanlı askerlerini vahşet yapmakla suçlayan ve sadece kamuoyunu Türkler aleyhine kışkırtmayı amaçlayan yayınlar

Sabah kitapları, İstanbul 2001, s.210.

¹²⁹ Bayur, a.g.e., s.35.

¹³⁰ BOA. HR.SYS. D:150 G:33. *Çetine sefiri Alfred Rüstem Bey Efendi'nin raporu.*

¹³¹ BOA.HR.SYS. D:152 G:9.

¹³² BOA.HR.SYS. D:141 G:21.

¹³³ BOA.BEO. D:3873 G:290424. *Belge Lefi:10, 5, 2. (9-10 Nisan 1911).*

¹³⁴ BOA.HR.SYS. D:142 G:49. *10 Nisan 1911.*

¹³⁵ BOA. HR.SYS. D:150 G:6. 13.12.1911. *Lefi:9. "Karadağlılar tarafından ikinci kıyamda istiklalîyetlerinin tasdik edileceğinden bahisle Malisorların isyana davet edildiği ve Malisorlara hafiyen para tevzi'inde bulunulduğu istihbar kılındığı..."*

¹³⁶ BOA.HR.SYS. D:145 G:50. *19 Haziran 1911.*

¹³⁷ BOA. A.MKT.MHM. D:735 G:11. 09.R.1329. *"Hükümet-i seniyyeden görmüş oldukları tazyik üzerine Karadağ'ı geçerek esliha tedârikinden sonra tekrar hududa avdet etmekte bulundukları..."*

¹³⁸ BOA. HR.SYS. D:147 G:54. *4 Temmuz 1911.*

¹³⁹ BOA. A.MKT.MHM. D:737 G:4. 21.B.1329.

¹⁴⁰ BOA.HR.SYS. D:142 G:67. *(13 Nisan 1911).*

¹⁴¹ BOA. HR.SYS. D:142 G:65. *12 Nisan 1911.*

¹⁴² "Şevket Turgut Paşa İle Mülakat", *Tanin*, 7 Ağustos 1327.

yapmıştır. Morning Post gazetesi; askerlerin evleri yaktığını, insanları öldürdüğünü, bir kiliseyi yağmalayıp kirlettğini yazmış,¹⁴³ bir başka gazete; eğer Avrupadan yardım gelmezse Karadağ'a kaçan 16 bin Malisorun açlıktan öleceğini yazmıştır.¹⁴⁴ Mülteci Arnavutlar arasında koleranın yayıldığı haberi çıkmıştı.¹⁴⁵ Avusturya basını da Babiâli için tehditkâr bir hal almıştı.¹⁴⁶ Ev yakma-yıkma gibi iddialar üzerine bu tür hareketlere izin verilmemesi, can-mal güvenliğinin sağlanması için vilayetlere talimat verilmiştir.¹⁴⁷ Bölgedeki askeri harekâtı takip etmesine izin verilen Times gazetesi muhabirinin İşkodra'ya vardığında iyi karşılanması ve kendisine kolaylık gösterilmesi istenmiştir.¹⁴⁸ Çetine sefiri gazetecilerin asılsız haberleri gerçekmiş gibi yazdıklarını söylemiştir.¹⁴⁹ İsyancıların kiliselere ve büyük evlere yerleşerek buraları bir kale gibi kullanarak Osmanlı ordusuna ateş açmaları üzerine çıkan müsademede bazı binalar zarar görmüştür. Ancak bunun müsebbibi provokasyon çıkarma amacındaki asilerdir.¹⁵⁰ İsyancılar Türklerin evlerini yaktıklarını Durham'a söylemişlerdi.¹⁵¹ Baring, Arnavutların ne laftan ne de uzlaşmadan anlamadığını ve hiç kimseye aman vermediklerini kaydeder.¹⁵² Çok sayıda Müslüman Arnavudun Katolik Malisorların isyanına destek verdiği iddia edilmiştir.¹⁵³ Amerika'da yaşayan bir grup Arnavut; Nikolâya mültecilere karşı insaniyetinden dolayı, Avrupa basınına ise isyanı dünyaya duyurdukları için teşekkür etti. Boston'da isyandan zarar görenler için kurulan bir yardım fonuna da 3000 Dolar bağışladılar.¹⁵⁴ Napoli'de çıkan Propaganda gazetesindeki bir habere göre Napoli'de iki komite çalışıyor, birisi yardım toplarken diğeri ise gönüllü kaydediyordu.¹⁵⁵ Garibaldi gönüllülerinin Arnavutluğa gelip savaşmalarından¹⁵⁶ dolayı Türkler, İtalyan hükümetini sorumlu tutacaklardır.¹⁵⁷ İtalya kıyılarından asilere silah ve gönüllü gönderildiği için Osmanlı idaresi sahillerini gemiler ile koruyordu.¹⁵⁸ İtalya'da faaliyet gösteren Arnavut komitelerinin çalışmaları Roma Büyükelçiliği aracılığı ile engellenmeye çalışıldı.¹⁵⁹ İtalya'nın yakın bir gelecekte Arnavutluk'ta bir ihtilal başlatmak için bazı planlar yaptığı öğrenilmişti.¹⁶⁰

143 Önder Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası 1911-1914, Birinci Cilt, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s.68.*

144 "Unless Help is Given at Once Sixteen Thousand Albanian Refugees May Starve to Death", *The Charlotte News, August 6, 1911.*

145 "Albanian Revolt, Malissori Accept Terms", *The Sydney Morning Herald, 5 August 1911, s.13.*

146 Poincare, a.g.e., s.67.

147 BOA. A.MKT.MHM. D:735 G:8. 6 Nisan 1911.

148 BOA. HR.SYS. D:145 G:49. 28 Mayıs 1327.

149 BOA. HR.SYS. D:145 G:50. 10 Haziran 1911.

150 BOA. HR.SYS. D:145 G:46. 10 Haziran 1911.

151 Kocatürk, a.g.e. s.75.

152 Maurice Baring, *İstanbul'dan Mektuplar 1909-1912, Dergah Yayınları, İstanbul 2008, s.72.* Baring, *Times* ve *Morning Post'a* yazılar gönderiyordu.

153 "The Malissori", *Marlborough Express, 19 July 1911, s.7.*

154 BOA.HR.SYS. D:145 G:29.

155 BOA.HR.SYS. D:145 G:22.

156 "Garibaldi To Fight With Albanians", *El Paso Herald, May 24, 1911.*

157 "Ricciotti Garibaldi May Go To Prison", *The New York Times, June 4, 1911.*

158 BOA.MV. D:152 G:77.

159 BOA.HR.SYS. D:125 G:49.

160 BOA.Y.PRK.MK. D:3 G:22.

G. TERCİ TOÇİ'NİN BAĞIMSIZLIK İLANI

Kalabriyalı Arberes¹⁶¹ bir avukat Trenzio Tocci (Terenc Toçi)¹⁶² Arnavutlar arasında gezerek halkı isyan etmeye davet ediyordu. Malisorlar hakkında İtalyan gazetelerine yazı yazıyordu. Toçi yazdığı makalelerde, Karadağ'ın Malisorlara verdiği desteğin arkasında Arnavut topraklarını işgal etmek olduğunu yazdı. Bu sebeple Karadağ Hükümeti tarafından istenmeyen adam ilan edildi.¹⁶³ Karadağ asilere bir sığınak hizmeti görüyor, erzak, silah ve mühimmat sağlıyordu.¹⁶⁴ Osmanlı idaresi İpek ve Yakov'daki İslam ahaliden silahlı birlik oluşturulması ve sınır karakolları için asker kaydı yapmayı kararlaştırdı.¹⁶⁵ 17 Nisan 1911'de, 1910 yılındaki isyanı bastırıldığı için Arnavutluk meselesi mütehasısı diye tanınan Şevket Turgut Paşa, komutasındaki 8.000 askerle İşkodra'ya gelir. Gelişinin ilk haftasında isyancılar karşısında kayıp verir.¹⁶⁶

Toçi, 27 Nisanda Mirdita, Dukagin, Mat ve Debre bölgelerinden topladığı bazı kabile reisleri ile Mirdita'da kendi liderliğinde bir hükümet kurulduğunu duyurdu. ¹⁶⁷ 25 Nisanda Fan Kilisesi'nde Toçi, Papaz Prenk Doçi ile beraber Mirdita, Şala, Şoş, Benişa, Kthella, Thaçi, Nikay, Merturi ve Balla temsilcilerinin iştirak ettiği bir kongre düzenledi.¹⁶⁸ 27 Nisanda Arnavutluk'un bağımsız olduğunu ilan etme ve bir hükümet kurma kararı kongrede kabul edildi. ¹⁶⁹ Nisan sonunda Mazzinici bir İtalyan olan Toçi, Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etti.¹⁷⁰ Toçi hükümeti, Malisorlardan Şevket Turgut Paşa ile mücadeleye devam etmelerini istedi.¹⁷¹ Hükümetin programında: "Müslüman-Hristiyan tüm Arnavutları Osmanlı boyunduruğundan kurtarmak",¹⁷² "Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında ayrımcılık yapılmayacak" sözleri vardı.¹⁷³ Bu girişim ne Arnavutlar ne de Malisorlar üzerinde etkili olmadı. Çünkü bir İtalyan planı olan Toçi'nin amacı Osmanlı Devletine savaş ilan etmektir.¹⁷⁴ Bu arada Toçi, Arnavutluk'ta bir isyan meydana getirmek için gönüllü birlikler organize eden General Ricciotti Garibaldi'nin komitesi ile irtibat halinde olmayı da sürdürmüştür.¹⁷⁵

Cafer Tayyar Paşa, Kosova Mürettep Kolordusu 4.Tümen Kurmay Başkanlığına atandı. 15 Mayıs-16 Haziran arasında yapılan beş çarpışmada birliğinin başında çarpıştı.

161 *Arbresh:Arbëreshë. Arnavutlar Arber, Arban, İtalyanlar Alban, Rumlar ise Arvanit derler. Qani Nesimi, Ortodoks Arnavutlar, Kakniüs y., İstanbul 2011, s.43.*

162 *Terenzio Tocci (1880-1945): İtalyan-Arnavut yazar ve asi lideri. Elsie, a.g.e., s.444-446. Osmanlı arşiv belgelerinde "Toki" adı geçer. BOA.HR.SYS. D:145 G:39.*

163 *Noel Malcolm, Kosova Balkanları Anlamak İçin, Sabah k., İstanbul 1999, s.301.*

164 *Abdurrahman Nafiz-Kiramettin, Balkan Savaşında İşkodra Savunması, I. ve II.Cilt, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2007, s.142, 143.*

165 *BOA. DH.SYS. D:16 G:1-3. 19.2.1329. (19.2.1911).*

166 *Bartl, a.g.e., s.298.*

167 *BOA. DH.SYS. D:69 G:1. 28.7.1329. (25.7.1911).*

168 *Hasan Bello, "Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı", Mimar Sinan Üniversitesi, SBE., B. YLS.T., İstanbul 2009, s.45.*

169 *BOA. HR.SYS. D:145 G:27.*

170 *Clayer, a.g.e., s.541.*

171 *BOA. HR.SYS. D:145 G:34.*

172 *BOA. HR.SYS. D:145 G:39.*

173 *BOA. HR.SYS. D:145 G:37.*

174 *Bello, a.g.t., s.45.*

175 *BOA. DH.SYS. D:68 G:11. 14.9.1329. (8.9.1911).*

Salıca, Kaprişka ve Barana bölgelerini Malisorlardan aldı. Paşa, Dâhiliye Nazırı Halil Bey ile görüş ayrılığı üzerine İpek'teki görevinden istifa etti. Paşa'ya göre; Hükümetin Arnavutluk'ta uyguladığı siyaset yanlıştı. Her isyan sonunda verilen tavizler yeni isyanlara sebep oluyordu. Bölgenin idaresinde “*adil, fakat kuvvete dayanan*” bir sistem uygulanmalıydı. İsyancılar, İtalya, Rusya, Avusturya ve Karadağ tarafından destekleniyordu. ¹⁷⁶ 1911 sonlarında Fransa, Balkanlarda inisiyatifi Rusya'ya bıraktığını açıkladı. ¹⁷⁷ “*Türkleri Anadolu'ya atmak medeni Avrupa için bir vazifedir*” politikası uygulanıyordu. ¹⁷⁸

İsyanın gittikçe büyümesi üzerine Babiâli, İşkodra Kuvve-i Mürettebe Kumandanı Şevket Turgut Paşa'yı asayışı sağlaması için gönderdi. Paşa, 11 Mayıs'ta İşkodra'da İdare-i Örfiyye ilan etti. ¹⁷⁹ Asileri teslim olmaya çağıran bir beyanname neşretti. ¹⁸⁰ Şevket Turgut Paşa, asileri silahsızlandırmak için sert önlemler uyguladı. ¹⁸¹ Paşa, çarpışmayı sürdürür ve 15 Mayıs'ta Deçiç sınır boyunu geri almayı başarır. Osmanlı askerlerinin Osmanlı-Karadağ hududunda çoğalması üzerine Karadağ ile Osmanlı arasındaki ilişkiler gerilir. Rusya, Karadağ ile Osmanlı arasında bir huzursuzluk istemediğinden Karadağ üzerinde nüfuzunu kullanır. Kral Nikola ise, 22 Mayıs'ta Çetinede yabancı devlet temsilcilerine Osmanlı ile bir savaşa hazır olduğunu ilân eder. ¹⁸² Nitekim Osmanlı hükümetinin Karadağ hudut komiseri 3.Ordu Komutanlığı'na Rusya'dan çok sayıda silahın Arnavutlara sevk edildiğini haber vermişti. ¹⁸³

Asilere evlerine döndükleri ve silahlarını beş gün içinde teslim ettikleri takdirde genel af sözü verildi. Ancak sadece asi liderleri mahkemede yargılanacaktı. 18 Mayıs'ta asiler Paşa'ya, geçen yıl kendilerine verilen bazı sözlerin tutulmadığını hatırlattılar. Bazı Arnavut okullarının kapatıldığını, vergilerin ağır olduğunu, baskıcı yöntemlere başvurulduğunu ve Müslümanların silahlandırıldığını iddia ederek adalete uygun davranıldığı takdirde isyandan vazgeçeceklerini ifade ettiler. ¹⁸⁴ Ancak Osmanlı hükümetinin Katolik Malisorlara silâh taşıma hakkı vermesi üzerine Müslüman Arnavutlar büsbütün rahatsız oldular. ¹⁸⁵ Podgoriçe, Arnavut mültecilerle dolu olup çatışmalar Karadağ-Osmanlı sınırında meydana gelmişti. ¹⁸⁶ İsyana destek vermeyerek Karadağ'a firar etmemiş ve isyan sırasında zarar gören İşkodra ve havalisindeki Malisorlar ile Kastarati'ler, Şale Şoşlu'lar ve Tuz bölgesi ahalisine Osmanlı hükümetince yardım yapılması kararlaştırılmıştır. ¹⁸⁷ Şale dağlarının batısında Merdina, Şoş ve Şale kabilelerinin hepsi Katolik'tir. Sadece Merdina'nın kuzeyindeki Poka ilçesi Müslümandır. ¹⁸⁸ Arnavut Başkım Cemiyeti beyannamesinde; Osmanlı himayesinde

176 Zülal Keleş, “Cafer Tayyar Paşa”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.XV/44, Temmuz 1999, s.533.

177 Teoman Alpaslan, *Balkan Bozgunu 1912-1913, Kamer y., İstanbul 2014*, s.123.

178 Bkz. Henry Nivet, *Balkan Haçlı Seferlerinde Avrupa Siyaseti ve Türklerin Felaketi*, Ark Kitapları, İstanbul 2011.

179 BOA. MV. D:151 G:29. 18.R.1329.

180 BOA. AMKT.MHM. D:736 G:17. 22.C.1329.

181 BOA. DH.SYS. D:18 G:2-1. 5.7.1329. (6.5.1911).

182 Bartıl, a.g.e., s.299.

183 BOA. BEO. D:3882 G:288878.

184 Skendi, a.g.e., s.412.

185 Ahmed Hamdi, *Osmanlı Ordusunun Esbâb-ı Mağlubiyeti ve Arnavutlar*, Kahire 1329, 1913, s.21.

186 Treadway, a.g.e., 76.

187 BOA. MV. D:161 G:78. 29.S.1330.

188 Fevzi Çakmak, *Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik?*, Haz:Ahmet Tetik, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s.73.

bir muhtariyet, Arnavutça konuşanların yaşadığı yerlerden (Elbasan, İşkodra, Manastır ve Kosova) bir Arnavutluk teşkil edilmesi, ziraat, eğitim, nafia, ticaret vb. işleri yapacak bir meclis açılması, okullarda Arnavutça eğitim yapılması, jandarma ve memurlar Arnavutça bilenlerden seçilmesi, askerliğin sadece Arnavutluk'ta yapılması istekleri yer almıştır.¹⁸⁹

3 Haziranda Mirdita'da bir ayaklanma çıkar ve Lezhâdaki Osmanlı garnizonunu asilerce ele geçirilir.¹⁹⁰

Karadağ'daki mültecilerin sayısı artınca sorun derinleşti. Osmanlı ordusu Karadağ sınırına birlik yığdı. Avusturya ve Rusya bir savaşa engel olmak için harekete geçti. Osmanlı yönetimi Karadağ'a saldırmak gibi bir niyeti olmadığını, Karadağ'ın asileri silahlandırmaması gerektiğini söyledi.¹⁹¹ Rus hükümeti bir yandan tarafsızlıktan bahsederken diğer yandan da asileri destekleyen Karadağ hükümetine arka çıktı. Rusların amacı, Arnavutlar ile Slavlar arasında işbirliği kurarak bölge üzerindeki Avusturya emellerine set çekti.¹⁹² Rus hükümeti 24 Mayıs'ta Osmanlı Devletine karşı Karadağ'ı destekleyen bir bildiri yayınladı.¹⁹³ Rusya'dan çok sayıda silahın asilere sevk edildiği iddia ediliyordu.¹⁹⁴ O dönemde Rusya henüz bir harbe hazır olmadığı için Karadağ'ı frenliyor, ancak Osmanlı hükümetine yarayacağı için isyanın bitmesi de işine gelmiyordu.¹⁹⁵

H. GREÇE (GERÇE) BİLDİRİSİ

Mayısta İsmail Kemal, Tiranlı Cemal Bey ve Fazıl Toptani Paşa; Mirdit ve Malisorlarla temas kurdu. Haziranda İsmail Kemal ve Luigi Grakuqi¹⁹⁶ Karadağ'a gitti. Arnavut isyancı reisler de oradaydı. Görüşmelerin ardından Fransızca ve Arnavutça yazılan Gerçe muhtırası (Grece manifesto) Osmanlı makamlarına gönderildi.¹⁹⁷ Greçede milli talepleri içeren ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne bağlılığı bir kez daha vurgulayan 12 maddelik bir muhtıra imzalandı.¹⁹⁸ Bu muhtıranın kabı kırmızı bir bant ile kaplandığı için "Kırmızı Kitap" diye isimlendirilmiştir.¹⁹⁹ Bildiri İsmail Kemal tarafından yazıldığı için bir Arnavutluk muhtariyeti yaratmaya çalıştığı düşünülmüştür.²⁰⁰ Büyük devletlerin desteğini almak amacıyla Greçe kararları İngiliz Dışişlerine gönderilmiş, Grey'in Arnavutların isteklerinin yerine getirilmesi için büyük güçlerin Osmanlı nezdinde girişimde bulunması önerisi, Osmanlı'nın içişine müdahale olduğundan Almanya karşı çıkmıştı.²⁰¹ 24 Haziranda Podgoriçedeki Arnavut komitesi, Grey'e Osmanlı hükümetinin zulmü altında olduklarını, yenildiklerini, çaresiz kaldıklarını, İngiltere gibi büyük güçlerin Arnavutlara yardım etmesi

189 BOA. DH.MÜİ. D:7-3 G:4.

190 Bartl, a.g.e., s.299.

191 Swire, a.g.e, s.104.

192 Skendi, a.g.e., s.415.

193 BOA. HR.SYS. D:150 G:20. 24 Mayıs 1911.

194 BOA. BEO. D:3882 G:288878.

195 Hans Rohde, *Asya İçin Mücadele I.Kitap Şark Meselesi, Çev:Bnb. Nihat, Askeri matbaa, İstanbul 1932, s.55.*

196 Luigi Grakuqi (1879-1925): *Yazar ve asi lideri. Elsie, a.g.e., s.178-179.*

197 Clayer, a.g.e., s.541.

198 İsmail Kemal Bey *Hatıratı, Ed:S.Storey, TVY. yayını, İstanbul 2009, s.264.*

199 Bartl, a.g.e., s.300.

200 Çelik, a.g.e., s.432.

201 Skendi, a.g.e., s.417-418.

gerektiğini yazmışlardı.²⁰² Bildiri, Arnavutlar için önemli bir etki yapsa da Kuzeydeki Arnavutlar kamuoyunun gözünde güneydekilerin programını desteklemiş oluyordu. Ancak bildirinin etkisi sınırlı olmuştu.²⁰³

Rusya ve Avusturya hükümetleri Osmanlı yönetiminin Karadağ sınırına asker yağmasının barışı bozacağını ifade ettiler. Asilere birkaç defa “*af/aman dilemeleri*” için mühlet verildi. Bu arada 15 Mayıs'ta Avlonya'da toplanan bir grup Arnavut, İstanbul'a çektiği bir telgrafla; İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya'dan oluşan Arnavut topraklarının özerkliğini, kendisine ait bir meclisi ve ordusu olmasını istedi.²⁰⁴ 16 Haziran'da Sultan, Priştine'de ayaklanmaya katılanlar hakkında af ilan etti. İsyancıların 10 gün içinde silahlarını teslim etmeleri isteniyor ve evlerinin yeniden inşa edilmesi için 10 bin lira tahsis edileceği ve 10 gün içinde dönmeyenler hakkında hükümetin sert tedbirlere başvuracağı ilan edildi.²⁰⁵ Karadağa firar etmiş Malisorlar'ın isyan sırasında tahrip olan evlerinin tamiri ve bölükbaşılık görevinin ilgası ile ortada kalan reisler için gereken meblağın temini hususunda gerekli tedbirler alınmıştır.²⁰⁶ Geri dönen Malisorların masraflarında kullanılmak üzere Kosova vilâyetine 50 bin kuruş gönderilmiştir.²⁰⁷

Malisorlar, 12 Haziran'da Podgoriçe'den İngiltere Dışişleri Bakanı Grey'e²⁰⁸ bir telgraf çekerek isteklerini bildirdiler: “Arnavutlar Osmanlı İmparatorluğu içinde geniş bir hürriyet istiyorlar. Bağımsızlık davasında değillerdir. Dil, okul ve yol yapımında hükümet bize uygun davransın. Genel af olsun ve silahlar geri verilsin. Yerlerine dönenlere ilişilmesin.” İngiltere Arnavutların istekleri doğrultusunda Bâbü'ali nezdinde teşebbüse geçince Rusya da işe karıştı ve durum vahimleşti.²⁰⁹ Bu tavır, İngiltere'nin ayaklanmayı teşvik ettiği ve desteklediği iddiasına yol açmıştır.²¹⁰ İsyanın sebepleri şöyledir: Seçimlerde haksızlık yapılması, Arnavutçanın kullanılmaması, adalete aykırı vergiler, memurların kanuna aykırı hareketleri, Arnavutça eğitim veren okulların kapatılması, bayındırlık hizmetlerinin gerçekleştirilmemesi.²¹¹ Bunun üzerine hükümet, Malisor meselesini tamamen halletmek üzere aşağıdaki teklifleri yaptı. Malisorlara 10 gün mühlet verilecek, bu sürede hükümete sığınanlara ilişilmeyecek, ev ve malları yananlara onbin altın lira yardım yapılacak, refahlarına çalışılacak, bu müddet içinde gelip silahlarını teslim etmeyenler cezalandırılacak. Bu kararlar Malisorlarca kabul edilmedi.²¹² 23 Haziran'da isteklerini Çetinedeki Büyük devletlerin elçilerine bildirdiler. “Geleneklere saygı gösterilmesi, Arnavutluğun ulusal varlığının tanınması, Arnavut mebusların serbestçe seçilmesi, Arnavutça okulların faaliyet serbestliği, Arnavut vilayetlerinde yönetimin âdem-i merkezîyet ilkesi temelinde gerçekleştirilmesi, memurların Arnavutlar arasından görevlendirilmesi, belirli bir süre için Sultanın temsilcilerinden birinin müfettiş olarak atanması, Arnavutların askerlik görevini yalnızca Arnavutluk'ta yapması,

202 BOA. HR.SYS. D:147 G:2.

203 Clayer, a.g.e., s.542.

204 Basil Kondis, *Greece And Albania 1908-1914, Salonica 1976*, s.59.

205 BOA. HR.SYS. D:145 G:61.

206 BOA. MV. D:148 G:16. 02.M.1329.

207 BOA. MV. D:155 G:39. 18.Ş.1329.

208 Sir Edward Grey (1862-1933): *İngiltere Dışişleri Bakanı (1905-1916)*. Bkz. Viscount Grey of Fallodon, *Twenty-Five Years, Vol:I, New York 1925*.

209 Şemsi, a.g.e., s.31.

210 Rohde, a.g.e., s.54.

211 Swire, a.g.e., s.107.

212 Şemsi, a.g.e., s.31.

mahkemede Arnavutçanın kullanılması, vergilerin Arnavutluk için kullanılması, sınırda özel bir milis gücünün oluşturulması ve toplanan silahların iadesi.”²¹³ Osmanlı Devleti Avrupalı devletlerin müdahalesini engellemek için bazı önerilerde bulundu.²¹⁴ Malisörlere verilen 10 günlük mühlet, 26 Haziran'da 15 gün daha uzatıldı. İsyanın Başkımcların tahrikiyle güneye de yayılma durumu üzerine, hükümet Başkım liderleriyle görüşüp Arnavutçanın Arap yada Lâtin harfleriyle yazılması tercihini halkın seçimine bırakacağını söyledi.²¹⁵

İ. SULTAN REŞAT'IN RUMELİ GEZİSİ

Sultan Reşat'ın Rumeli gezisi Balkanlar'daki unsurlar üzerinde iyi tesir yaratmakla birlikte, gezi güzergâhındaki idarecilerin politik hataları ve bazı aksaklıklar sonucunda geziden beklenen netice alınamadı.²¹⁶ Sultan Reşat'ın Rumeli gezisi 5 Haziran'da İstanbul'dan hareketle başlamış, Selanik, Üsküp, 15-17 Haziran'da Priştine ve Manastır hattını takip ettikten sonra²¹⁷ 26 Haziran'da sonlanmıştır.²¹⁸ Hükümet padişahın gezisinin yarattığı olumlu havanın devam ettirilmesi için uğraştı. Ancak Arnavutların Osmanlı Devleti'nden kopması önlenemedi.²¹⁹ Gezi marşının “İleri İleri Arş İleri, Alalım Düşmandan Eski Yerleri” beyitleri Balkanlarda olumsuz bir tepki yarattı. Karadağ ve Sırbistan, Arnavutları ayaklanmaya kıskırtmak için yeni bir fırsat ele geçirmiş oldu.²²⁰ Haziran ortasında padişah, heyetiyle birlikte Kosova'ya vardı.²²¹ 3 Temmuz'da padişah tarafından umumi af ilan edilmiştir. Şevket Turgut Paşaya karşı bölgede oluşan hoşnutsuzluk üzerine Abdullah Kölemen Paşa²²² görevlendirilmiştir. Paşa, asilere şunları sunmuştur; umumi af ilanı, Arnavutça eğitim yapacak okulların açılması, askerlik hizmetinin İşkodra'da ifası, hükümet görevlilerinin Arnavutça bilmesi, iki yıllığına askerlik ve vergi yükümlülüklerinden muafiyet, hayvan vergilerin azaltılması, silah taşıma hakkı, İşkodra Katolik Başpiskoposluğunu ile Osmanlı hükümeti temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurularak isyan sırasında zarar gören mal ve mülklerin tazmini,²²³ Malisörlere yiyecek ve para yardımı yapılması.²²⁴

Avrupa basınında büyük gürültü koparıldığı, sorunun Malisor sorunu olduğu, Arnavutların Osmanlı milletinin bahadır ve kahraman bir kavmi olduğu belirtilmiştir. İsyan,

213 BOA. HR.SYS. D:140 G:19.

214 “Babûlî'nin Musâdât-ı Cedidesi”, *Renin*, 30 Haziran 1327.

215 Şemsi, a.g.e., s.32.

216 Erik Jan Zürcher, “Kosova Revisited: Sultan Resad's Macedonian Journey of June 1911”, *Middle Eastern Studies*, Vol:35, no:4, October 1999, s.27.

217 BOA. BEO. NGG. D:907 G:55-12. 16.06.1911.

218 “Return of the Sultan”, *The Times*, 27 Haziran 1911, s.5.

219 Cezmi Eraslan, “II.Meşrutiyet Dönemi Osmanlı-Arnavut ilişkilerine Bir Bakış”, *Balkanlarda İslam Medeniyeti II.Milletlerarası Sempozyumu*, İstanbul 2006, s.12.

220 Karal, a.g.e., s.146.

221 BOA. DH.SYS. D:17 G:2. 21.8.1329. (17.8.1911).

222 Abdullah Kölemen Paşa (1851-1937): *Osmanlı müşiri ve Harbiye Nazırı. “Abdullah Paşa Kölemen”, DİA*, c.1, İstanbul, 1988, s.128. 1911'de kurulan kolordu teşkilatına 1.Redif müfettişi atanmış, Malisor isyanı üzerine Karadağ'a karşı Arnavutluk'ta toplanan ordunun komutanlığına atanmıştır. Abdullah Paşa'nın *Balkan Harbi Hatıratı*, Haz:T.Yıldırım, İ.Öztürkçü, DBY. y., İstanbul 2012, s.83.

223 BOA. DH.SYS. D:69-1 G:1-13. 5.8.1329. (1.8.1911).

224 “Albanian Revolt, Concessions to Malisori”, *The Sydney Morning Herald*, 4 August 1911, s.9.

Slavlık meselesi olup Osmanlı Devleti'ne dost olmayan ülkelerin çıkardığı bir sorundur.²²⁵ Sadrazam konuşmasında halka cehaletin ve kan davasının zararlarından bahsetmiştir.²²⁶ Sultan, şehrin üst düzey yöneticileriyle yapılan görüşmelerden sonra, 15 Haziranda Priştine'ye gitti. Sultanın bu ziyareti halkı o kadar memnun etmişti ki halk Sultanı tren istasyonundan ikamet edeceği yere kadar el üstünde götürmek istemişti.²²⁷ Padişahın gezisi sırasında eşkıyaların bazı kişileri işfale çalıştırdıkları dile getirilmiştir.²²⁸ Arnavutlar, padişahı baba diye karşılayıp padişah ayrılırken ağlamışlardır. Bu sevgi asırlarca devam etmiş şanlı hatıralarla dolu bir maziyi sırtında taşıyan ulvi bir makama karşı gösterilmiştir. İTC reislerinin siyaset sahasındaki körlüğü yüzünden, büyük tesir bırakmış seyahatten istifade edilememiştir.²²⁹ 16 Haziranda Kosovada yaklaşık 100 bin Arnavut ile cuma namazı kılınmış, Mahmut Şevket Paşa'nın 82 tabur askerle yapamadığını Osmanlıların asırlık prestiji temin etmişti.²³⁰ İTC, bölgedeki huzursuzluğu gidermek ve Arnavutları devlete bağlamak amacını gerçekleştiremedi. Affa, kan davalarının bitirilmesi ve eğitimin desteklenmesi için yapılan maddi yardımlara karşın huzursuzluk ortadan kalkmadı.²³¹ Affa uğrayanlar arasında İsa Bolatin, Süleyman Batuşa, Hasan Plave gibi asi reisler vardı. Ancak bundan sonra yalnız bu gibiler değil, hemen hemen bütün Arnavutlar şımardılar.²³² Padişahın Arnavutların gönlünü kazanmaya yönelik çalışmalarından biri de yeni bir medrese inşaatının temelini atmak olmuştur.²³³ Medrese için 5 bin Lira, Priştine ve civarındaki mektepler ve fakir talebeler için 1000 Lira, kan davalarının halledilmeleri için de 30 bin Lira ki, toplamda 36 bin Lirayı padişah ihşanda buldu.²³⁴ Yolculuk sırasında İTC'nin genel merkez azaları padişahın yanından hiç ayrılmadılar. Arnavut halkı esasen bütün yaşadıklarını İttihat ve Terakki'den biliyordu.²³⁵

J. İŞKODRA BAŞPİSPOKOSU'NUN FAALİYETİ

Osmanlı idaresi, Karadağ'a firar eden isyancıların geri dönmesi için Katolik din adamlarından istifade etmiştir.²³⁶ Malisor isyanına Batılı güçlerin müdahil olmasından endişelenen Osmanlı hükümeti, Viyana hükümetinden Katoliklerle irtibatlı Vatikan'ın Malisorları -durdurmaları için girişimde bulunması istendi. Vatikan'ın girişimiyle Malisorlar ile Osmanlı Hükümeti arasında bir anlaşma yapmak için papazlardan bir heyet meydana getirildi. Bu heyette İşkodra Piskoposu Yak Serreği (Zef Seregji), Gjergj Fishta ve Luigi Bumçi vb. yer alıyordu. Heyet, Malisorlardan isyana son verip evlerine dönmeleri gerektiğini

225 Bayram Bayraktar, "Çağdaş İnsan Hakları Açısından Osmanlı İmparatorluğunda Arnavutluk Islahatları", *Askeri Tarih Araştırmaları*, Y:3, S:6, Ağustos, 2005, s.31.

226 *Senin*, 19 Haziran 1911, s.1.

227 *Hakkı Tarık*, "Üskübden Priştine'ye", *Senin*, 21 Haziran 1911, s.1.

228 BOA. DH.SYS. D:17 G:1-2. (21.8.1329).

229 *Aksun*, a.g.e., c.5, s.308.

230 *Yılmaz Öztuna*, *Büyük Türkiye Tarihi*, c.12, *Ötüken*, İstanbul 1978, s.213-214.

231 *Mevlüt Çelebi*, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, *Akademi y.*, İzmir 1999, s.92.

232 *Süleyman Kani İrem*, *Meşrutiyetten Mütarekeye 1909-1918*, *Haz:Osman Selim Kocahanoğlu*, *Temel Yayınları*, İstanbul 2004, s.155.

233 BOA. BEO. D:3914 G:293495. (11 Temmuz 1911).

234 *Lütfi Simavi*, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, *Haz:Nurer Uğurlu*, *Örgün Yayınevi*, İstanbul 2004, s.151.

235 *Resimli Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, c.VI, *Güven*, İstanbul 1963, s.3468.

236 BOA. DH.SYS. D:69-1 G:1-7. 16.8.1329. (12.8.1911).

söyledi.²³⁷ Ancak İşkodra Başpiskoposu, Avusturya'nın İşkodradaki konsolosluğuna başvurarak, Avusturya'nın Arnavutluğu yada en azından Katoliklerin yaşadığı Kuzey Arnavutluğu işgal etmesini istedi.²³⁸ 4 Temmuzda İşkodra Başpiskoposu başkanlığındaki heyet Podgoriçe'ye geldiğinde Kral Nikola'nın adamı Sokol Bacı de heyete eşlik etti.²³⁹ Manastır komitesinin başında Malisor Katoliklerinden Sokol Bacı bulunuyordu.²⁴⁰ Bacı'nın oğlu Kola, silah, mühimmat ve askeri üniforma satın almak için İtalya'ya giderdi.²⁴¹ Osmanlı Devleti asi Malisorlar ile anlaşmak için Malisorlara mahalli alanda bazı kolaylıklar sağlayan 8 maddelik bir teklif sundu. 10 Temmuzda Başpiskopos, yaklaşık 300 Malisorun katıldığı bir toplantıda isyana son verilmesi gerektiğini söyledi.²⁴²

Osmanlı hükümeti Malisor isyanını, Karadağ-Osmanlı sınır sorunlarını ve Karadağ'a kaçan mülteciler meselesini çözmek için anlaşma zemini arıyordu.²⁴³ 16 Temmuzda anlaşma yapmak için Sadreddin Bey bir temsilci gönderdi. Malisorlar talepleri yerine getirilmeden evlerine dönmeyi reddettiler. 22 Temmuzda asiler, Başpiskoposa her türlü anlaşmaya karşı olduklarını ifade ettiler. Malisorların hükümete güvenmemesi, isyanın güneye yayılacağı endişesi ve Şevket Turgut Paşa'nın aldığı askeri tedbirler, bu girişimi akim bıraktı.²⁴⁴ 27 Temmuzda Enver Paşa isyan sebebiyle İşkodrada toplanan 2.Kolordu'nun erkânı harp reisi olarak İşkodra'ya gitti. 29 Temmuzda İşkodrada Malisor isyanının bastırılması, İTC'nin Arnavut üyelerle olan meselelerin halline çalıştı.²⁴⁵

Karadağ'ın Arnavutluk'taki isyana çok fazla müdahil olması üzerine; Rus Çarı Karadağ Kral'ını, yeni bir savaşa yol açmaması için uyardı.²⁴⁶ 28 Temmuzda Rusya ve Avusturya hükümetlerinin aracılığı ile Osmanlı hükümeti ile Karadağ arasında bir anlaşma imzalandı. Kral Nikola, Karadağ topraklarındaki Malisorlardan 48 saat içinde burayı terk etmelerini istedi.²⁴⁷ 30 Temmuz tarihinde Osmanlı hükümetinin isteğiyle İşkodra valisi Abdullah Paşa tarafından asiler için bir umumi af çıkarıldı: *"Malisorlar için aff-ı umumi ilan edildi, Malisorlar askerlik hizmetinin iki yılını kendi vilâyetlerinde ve bir yılını da İstanbul'da yapacaklar, Arnavutluk'ta görevlendirilecek memurlar Arnavutça bilecek, vergiler iki yıl süreyle ertelenecek, sınıra yakın bölgelerde Ağnam vergisi azaltılacak, silah taşıma hakkı sadece bekçi ve çobanlarda olacak, şehirler ve pazarlarda silahla gezmek yasaklanacak, Arnavutların yaşadığı mntıkalarda yeni okullar açılacak, yedi nahiyede birer ilkokul açılacak, nahiyeye müdürleri bayraktarlar arasından seçilecek, yeni yollar inşa edilecek, evleri hasar görenlere hükümetçe 10 bin lira yardım yapılacak, her nahiyede bir komisyon yardımları organize edecek, komisyon üyeleri hükümet ve İşkodra piskoposu tarafından belirlenecek, geçim sıkıntısı çekenlere nüfus başına günde yarım okka mısır buğdayı verilecek, ailesi olmayanlar için birer lira verilecek."*²⁴⁸

237 Bello, a.g.t., s.53.

238 Sönmez, a.g.e., s.210.

239 BOA. HR.SYS. D:142 G:22. 06.1911.

240 BOA. HR.SYS. D:148 G:64.

241 BOA. HR.SYS. D:150 G:32.

242 BOA. HR.SYS. D:142 G:23.

243 "The Near East Terms For The Malissori", *The Sydney Morning Herald*, 11 July 1911, s.9.

244 Bello, a.g.t., s.54.

245 M.Şükrü Hanioglu, "Enver Paşa 1881-1922", *DİA*, c.11, İstanbul 1995, s.262.

246 BOA.HR.SYS. D:151 G:54 Belge Lefi:9.

247 BOA. HR.SYS. D:147 G:58.

248 BOA. HR.SYS. D:149 G:9.

2 Ağustos günü Karadağ'daki Osmanlı sefiri Sadreddin Bey, isyancılarla görüşmek üzere Podgoriçe'ye geldi. Osmanlı taahhütleri için Avrupa'nın teminatını isyancılar isteyince anlaşma yapılamadı. Karadağ ekmek vermeyi keserek sürgün tehdidinde bulundu. Asiler, Karadağ yardımı olmadan kendi başlarına mücadelelerini sürdürme kararı aldılar. Ancak bazıları gruplar halinde köylerine dönmeye başladı.²⁴⁹ Sadreddin Bey, Malisorların evlerine dönmeleri için 3 Ağustos'a kadar süre tanıdı. Aynı zamanda Karadağ'ın isyancıları kıskırtmaya devam etmesi durumunda, Osmanlı askerlerinin sınır dışında da takip edeceğini bildirdi.²⁵⁰ Malisorlar evlerine dönerken bazıları Karadağ'da kaldı. Bunlar savaşa girmeye hazırlanan Karadağ tarafından kullanılacaktı. Nitekim Balkan savaşlarında ve özellikle İşkodra savunmasında Karadağ'da kalanlar Osmanlı ordusuna karşı savaşmışlardır. Avusturya ve Rus hükümetleri Karadağ'ın isyanı kullanıp Osmanlı ile bir çatışma başlatacağından kaygılanarak Karadağ'dan derhal asileri sınır dışı etmesini istedi.²⁵¹

Karadağ Hükümeti artık Arnavutların sınırı geçmelerine ve Osmanlı birliklerine saldırmalarına izin vermeyeceğini ilan etti. Osmanlı Hükümeti asi Malisorlar için şu kararları aldı. Umumi bir afı ilan, Tuz şehrine Hıristiyan bir kaymakam atanması, Arnavutça eğitim verecek okulların açılması, dağlık bölgede yeni yollar inşa edilmesi, tahrip olan eşyalar ve evler için tazminat ödenmesi, gelecek hasada kadar Arnavut köylülere tahlil dağıtılması, teslim olan balığ erkekler birer lira ödenmesi,²⁵² şehir ve pazar haricinde silah taşıma izni verilmesi, Arnavutluk dışında askerlik hizmeti olmaması, iki yıl vergiden muafiyet ve sonra vergilerin yerel ihtiyaçlara harcanması. Bu teklifler asi reisler tarafından kabul edilince anlaşma 3 Ağustosta Podgoriçe'de imzalandı.²⁵³ Babıâli; okullar, Arnavutça, askere alma ve vergilendirme konularında önemli tavizler verdi. Latin alfabesi kabul edildi. Fakat dört vilayetin birleştirilmesi teklifi reddedildi.²⁵⁴ Asilerden teslim olanlar evine gönderildi, isyanda zarar gören evlerin ve binaların tamiri için gerekli meblağ karşılandı.²⁵⁵ Malisorların evlerine dönüşlerine izin veren beyannâmenin²⁵⁶ süresi 20 gün daha uzatıldı.²⁵⁷ Bu sırada Karadağlıların, Malisorlara gizlice para vererek onları yeniden isyana davet ettiği şeklinde bazı haberler çıktı.²⁵⁸ Bu isyan, büyük ölçüde Karadağ ve İtalya'nın kıskırtmaları sonucu meydana gelmişti. Rusya'nın çıkacak bir savaşa onay vermeyeceği yönündeki açıklaması, Karadağ hükümetinin çekimsiz kalmasına sebep oldu.²⁵⁹

Bu arada Osmanlı hükümeti asiler için 100 bin altın lira ve ordu için de 400 bin altın lira harcama yaptı. Avusturya hükümeti Hristiyan oldukları için Merditalılar ile Malisorları himaye etti. Malisorların şımarması diğer Arnavut kabilelere de kötü örnek oldu. Hükümete karşı çıkmamanın ödülle sonuçlandığı görüldü. Geçmişte Osmanlı yönetimine itaat edenler

249 *Bartil, a.g.e., s.302.*

250 *BOA. HR.SYS. D:147 G:66.*

251 *Clayer, a.g.e., s.542.*

252 "Avdet edecek Malisorlar'dan balığ şahıslara birer lira verilmek üzere ...üçbin liranın İşkodra vilâyetine irsali." *BOA. MV. D:155 G:21. 11.Ş.1329.*

253 *Swire, a.g.e., s.109.*

254 *Jelavich, a.g.e., c.2, s.93.*

255 *BOA. AMKT.MHM. D:736 G:12. 15.C.1329.*

256 *BOA. MV. D:153 G:63. 29.C.1329.*

257 *BOA. BEO. D:3913 G:293462. 13.B.1329.*

258 *BOA. AMKT.MHM. D:739 G:10. 24.Za.1329.*

259 *Nicolae Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c.5, İstanbul 2005, s.522-523.*

fırsat buldukça artık itaat etmemeye başladı.²⁶⁰ Malisorlara ödenmesi kararlaştırılmış 10 bin liranın derhal ödenmesi sağlandı.²⁶¹ İsyandan dolayı yapılan harcamalar babında Osmanlı hükümeti, Manastır'da askeri harekât ve sonrasında tamirat için 1911 yılı bütçesine 306.940 kuruşluk bir ek koydu.²⁶² Malisor isyanından dolayı Karadağ ile bir savaş çıkması ihtimaline karşı bazı askeri birliklerin (Amasya, Sivas, Trabzon, Üsküp, Ankara, Elbasan, Yakova vb.) bölgede yığınak yapması kararlaştırıldı.²⁶³

Ekim 1911'de Adriyatik'teki Osmanlı gemileri etkisiz haldeydi. İtalya'nın Arnavutluk sahilindeki harekâtı Avusturya tarafından iyi karşılanmadı.²⁶⁴ Malisorlara verilen tavizler, Osmanlı hükümetinin isyancılara boyun eğmesi demektir ve onları cezalandıracağına mükâfatlandırdı. 29 Eylül'de İtalya, Osmanlı Devletine savaş ilân etti. Ekim ayında Güney Arnavutluk ve Yakova'daki Arnavutlar Malisorlara verilen hakları kendileri için de verilmesini istediler. Osmanlı hükümeti de 1 Aralık 1911'de Arnavutlara yeni tavizler verdi.²⁶⁵ Ancak Kuzey Arnavutluk'taki isyanı güney Arnavutluk'taki isyan takip etti. Eski mebuslardan Fazıl Toptani, Ohrili Fuat ile birlikte Yanya'da (Güney Arnavutluk) isyan başlatmak için faaliyete geçmişti.²⁶⁶ Fazıl Toptani ordudan atılmış biri olup, 1911 yılında Arnavutluk'ta bir isyan başlatmak için İtalya'da ve Korfu'da ihtilal çalışmaları yapmıştır.²⁶⁷ Ergiri mebusu Müfit Bey'in Ergir'deki isyan girişimine katkıda bulunduğu iddia edilmiştir.²⁶⁸

K. 1911 YILI İSYAN'ININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Malisor isyanının mimarı İsmail Kemal ve Derviş Hima, Luigi Grakuqi ve Hile²⁶⁹ Mosi'dir.²⁷⁰ İTC. başkanı Hakkı Bey; Çetinde kaldığı Grand Otelde İsmail Kemal ile karşılaştığında, onun Malisorları yönlendirdiğini ve kendisine bağladığını işitmiştir.²⁷¹ İsyandan yararlanarak İsmail Kemal'in bir hükümet darbesi gerçekleştirme niyetinde olduğu iddia edilmiştir.²⁷² İngiliz raporlarına göre; İttihatçıların merkezileştirme politikası Katolik Arnavutlar arasında memnuniyetsizlik oluşturdu.²⁷³ Şevket Turgut Paşa; Malisorların tümünün isyana katılmadığını, Karadağ'a firar eden Malisorların sayısının

260 Nafiz-Kiramettin, a.g.e., s.143.

261 BOA. MV. D:153 G:42. 13.C.1329.

262 MMZC. Devre:1, İni'kad:5, Sene:4, (10 Teşrin-i evvel 1327/23 Ekim 1911), s.55.

263 Sait Pertev Demirhan, *Balkan Savaşında Büyük Genel Karargah, Çev: Sema Demirtaş, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2012*, s.209.

264 H.W. Wilson, *Zırh Devrinde Deniz Muharebeleri 1850-1914*, c.1, Çev:Lütfü Çekiç, *Kitap Yayınevi, İstanbul 2007*, s.368.

265 Şemsi, a.g.e., s.33.

266 BOA. DH.SYS. D:70-1 G:3. 24.10.1329. (18.10.1911).

267 BOA. HR.SYS. D:140 G:32.

268 BOA. DH.SYS. D:70-2 G:5-17. 25.12.1329. (17.12.1911).

269 HilëMosi (1885-1933). *Şair ve asi lideri. Elsie, a.g.e., s.312-313.*

270 Clayer, a.g.e., s.537.

271 Çelik, a.g.e., s.433.

272 "İsmail Kemal Bey", *Tanin*, 25 Temmuz 1327. İsmail Beyin 1903'teki darbe teşebbüsü için Bkz. İhsan Burak Birecikli, "Sultan II.Abdülhamit'e Karşı Başarısız Bir Darbe Teşebbüsü", *Yaşam Bilimleri Dergisi*, c.1/1, 2012, s.683-697.

273 Ulubelen, a.g.e., s.114.

4000 olduğunu, 2000 kadarının çatışmalara katıldığını söylemiştir.²⁷⁴ Osmanlı hükümetinin isyancılarla anlaşma yapmaya mecbur kalması milliyetçi Arnavutlarda yeni bir ümit uyandırdı ve 1912'deki isyanın sebeplerinden oldu.²⁷⁵ Osmanlı hükümetince; İşkodra ve Kosova'da icra edilen hatalar bu tür isyanlara sebep oluyordu.²⁷⁶ Osmanlı hükümetinin kendisine karşı silahla ayaklanmış olan asilere boyun eğmesi ve onları cezalandıracağı yerde mükâfatlandırması yanlıştı. Anlaşmanın yapılma tarzı ağır olup yabancı bir devletin Osmanlı devleti ile kendi tebası arasına girmesinin kabulü demektir.²⁷⁷ Arnavutlara Arnavutluğun bağımsız olabileceğini garanti eden Avusturya ile İtalya hükümetleri idi.²⁷⁸

Rumeli'de isyan ve devrim planlayanlar maddi ve manevi her türlü olanakla asileri donatıyordu. Eşkîya ve çetelerin izlenmesi sırasında ele geçen mektuplar, gayri Müslimlerin 1911 yılından başlayarak birleştiklerini gösteriyordu. Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ hükümetlerince, el altından kurulan örgütler, o hükümetlerin de Osmanlı Devleti zararına bağlaştıklarını gösteriyordu.²⁷⁹ Çakmak'a göre; 1910 ve 1911 yılı Arnavut isyanlarını ve Trablusgarp harbini yakından takip eden Bulgaristan, 1912 yılı Arnavut isyanını da fırsat bilerek Balkan harbine katıldı. Böylece Osmanlı ordusunu iç ve dış askeri büyük bir karışıklık içinde avladı.²⁸⁰ Osmanlı hükümeti, Avrupadaki varlığının bu son önemli İslami bölgenin kontrolünü elde tutmak için Arnavut isyanına karşı askeri müdahale yaptı.²⁸¹ Çakmak'a göre; Osmanlı-Karadağ sınırında Malisorlar, dağlı kabileler ve bazı Müslüman Arnavutlar bazen birlikte bazen de ayrı olarak Balkan Harbi başlayana kadar, isyan halinde kalmışlardır.²⁸²

Malisor isyanı Osmanlı hükümetini mali bakımdan olumsuz etkiledi. İsyân bölgesinde pek çok ev yıkılırken bölge halkının temel geçim kaynağı olan tarım neredeyse yok oldu. Kışın ağır şartları ise yaşanan sıkıntıları bir kat daha artırdı. Cehalet ve fakirlik bölge halkının hükümete karşı olumsuz tavrının bir sebebidir. Daha önce özerklik talep edenler, bu isyandan sonra bağımsızlıktalep etmişlerdir. Osmanlı hükümeti Arnavut ahaliye sık sık un ve tuz yardımı yapmıştır.²⁸³ Malisor isyanı sırasında kuzey ve güney Arnavutluk arasında bir ortak liderlik oluşturulamadı.²⁸⁴ Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya göre; aşiret şeklinde geri kalmış bölgelerde, vergi ve askerlik yükümlülüklerini uygulamaya ve sıkı bir merkezîyetçiliğe gitmek büyük bir yanlışlıktır. Arnavutlar bunlara razı olmadığı için isyan ettiler.²⁸⁵ Dr.Nazım Arnavutların silahlarının toplanması fikrinde idi. Talat Paşa ise böylesine önemli bir işe birden bire girişmenin sakıncalı olacağına inanıyordu.²⁸⁶ Hükümet, eğer Arnavutlukta

274 "Şevket Turgut Paşa İle Mülakat", *Tanin*, 7 Ağustos 1327.

275 Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaz'a İmparatorluğun Tasfiyesi*, Sad:Kudret Büyükoçşkun, Pınar Yayınları, İstanbul 1992, s.98.

276 BOA. HR.SYS. D:150 G:33. Çetine sefiri Alfred Rüstem Bey Efendi'nin raporu.

277 Bayur, a.g.e., s.44.

278 Maria Todorova, "Balkanlar'daki Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğuda Osmanlı Damgası*, İletişim yay., İstanbul 2003, s.85.

279 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi*, c.III/II, Ankara 1993, s.60.

280 Çakmak, a.g.e., s.19.

281 Richard C.Hall, *Balkan Savaşları*, Homer kitapevi, İstanbul 2003, s.12.

282 Nülüfer Hatemi, *Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, c.I, YKY, İstanbul 2002, s.103.

283 BOA. DH.EUM.VRK. D:16 G:33.

284 Sönmez, a.g.e., s.188-189.

285 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge y., Ankara 2006, s.278-279.

286 Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı Talat Enver Cemal Paşalar*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011, s.41.

ıslahat yaparak kan davalarını halletse, imar işleri yapsa ve eğitim müesseseleri açsa idi, ahali elbette yavaş yavaş medenileşir, silahını teslim eder ve vergi vermeye alışır. ²⁸⁷ Uzerè göre; Arnavutluk'taki yanlış politikalar, Avusturya ve İtalya'nın ekmeğine yağ sürdü ve isyan için silahları Arnavutlara verdiler. Arnavut isyanları da Balkan harplerinin arifesi oldu. ²⁸⁸ Arnavutların zihninde artık milliyet fikri uyanmıştı. İsyancıların bir kısmı Avusturya'nın, bir kısmı İtalya'nın, bir kısmı da Yunanistan'ın propaganda ve telkinlerine alet oldular. Gizlice dağıtılan silahları, Osmanlı ordusu aleyhine kullanmaktan çekinmediler. ²⁸⁹ Arnavut isyanı, Balkanlardaki güç dengesinin değiştiğini ve Osmanlı'dan toprak talebinde bulunulabileceğini gösterdi. Arnavutların bağımsızlık talebi Sırbistan ve Yunanistanı endişelendirdi, çünkü her iki ülkenin de göz koyduğu topraklarda yoğun bir Arnavut nüfus vardı. Avusturya ve İtalya, Arnavut isyanı sonucu Balkanlarda yeni egemenlik alanları kurabileceklerini düşündüler. Bu durum ise topraklarını genişletmek isteyen Balkan devletlerini daha da telaşlandırdı. ²⁹⁰

287 Bürokrat Tevfik Bireri'nin II.Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, c.2, Haz.Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul 2006, s.74.

288 Tahsin Uzer, Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, TTK. Yayını, Ankara 1987, s.100.

289 ATASE. BHK. K:1/216 A:15 D:7-1. F:9.

290 Mark Mazower, Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar, çev:Ayşe Ozil, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2014, s.151.

SONUÇ

İktidara geldikten sonra sıkıyönetim kararları ile anayasal özgürlükleri kısıtlayan İTC, ülkedeki muhalefeti bastırdı. Arnavut kulüpleri kapatıldı, gazeteler susturuldu ve bazı Arnavutlar tutuklandı. Arnavutlar meşrutiyete olan güvenlerini kaybettiler ve tepkilerini isyanlar çıkararak ortaya koydular. Kuzeyli Arnavutlar, merkezîyetçi politikanın kendi ayrıcalıklarını tehdit etmesine, düzenli vergilendirmeye, askerlik hizmetine ve silahsızlandırmaya karşı çıktılar. Arnavut ayrılıkçılar daha çok Arnavutluk'un geleceği açısından özerkliği veya bağımsızlığa istediler.

1911 yılında Kuzey Arnavutluk'ta patlak veren Arnavut Malisoru isyanı dönemin birçok tanığına göre; hükümetin bu bölgede uygulamaya koyduğu yanlış politikaların bir sonucuydu. Bu politikalar Arnavut kabilelerin tepkisine sebep oldu. İşkodra vilayetine doğru sınırlarını genişletmek isteyen Karadağ bu kargaşa ortamından yararlanmak istedi. Karadağ Kralı Nikola aylarca çok sayıda Malisoru besleyip koruduktan sonra onları Osmanlı idaresine karşı kuşkırttı. Ancak Arnavut isyancıların barındırılması, Karadağ'da ekonomik krizin çıkmasına sebep oldu. Böyle bir durum halkın hükümete karşı tepkisini de beraberinde getirdi. Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan gibi ülkeler ise isyancılara silah satışı sürdürdüler. Çünkü işgal etmek istedikleri topraklarda isyanların yayılması bu ülkelerin işine geliyordu.

1911 yılı isyanı Kuzey Arnavutluğa ve Katolik Arnavutlara münhasır kalmıştır. Pek çok Müslüman Arnavut, asilere destek vermemiştir. İsyân sırasında yakılan ve tahrip edilen evlerin ve kiliselerin yeniden inşası için Osmanlı hükümeti maddi destek vermiştir. İsyancılar tarafından yakıldığı halde Osmanlı askerinin yaktığı şeklindeki Avrupa basınında çıkan yalan haberler hükümetçe tezip edilmiştir. Osmanlı hükümeti isyanın güneye yayılmasını bazı yeni haklar vererek daha işin başında engellemiştir. Ancak verilen yeni haklar ayrılıkçı Arnavutları tatmin etmemiştir. İtalya'ya karşı Trablusgarp harbinde alınan yenilgi üzerine Osmanlı hükümetinin artık kendi topraklarını koruyamayacak bir halde olduğunu gören Arnavut milliyetçileri, bağımsızlık için 1912 yılında daha büyük bir isyan çıkarmayı planladılar.

KAYNAKÇA**a) Arşiv Belgeleri:**

- ATASE. BHK. K:1/216 A:15 D:7-1. F:9.
BOA. A.MKT.MHM. D:737 G:4. 21.B.1329.
BOA. A.MKT.MHM. D:735 G:8. 6 Nisan 1911.
BOA. A.MKT.MHM. D:735 G:11. 09.R.1329.
BOA. AMKT.MHM. D:735 G:32. 08.Ca.1329.
BOA. AMKT.MHM. D:735 G:39. 01.C.1329.
BOA. AMKT.MHM. D:736 G:12. 15.C.1329.
BOA. AMKT.MHM. D:736 G:17. 22.C.1329.
BOA. AMKT.MHM. D:739 G:10. 24.Za.1329.
BOA. AMKT.MHM. D:745 G:25. 9 Ocak 1912.
BOA. BEO. D:2382 G:178613. 20.CA.1322.
BOA. BEO. D:3873 G:290424. Belge Lefi:19, 10, 5, 2.
BOA. BEO. D:3882 G:288878.
BOA. BEO. D:3913 G:293462. 13.B.1329.
BOA. BEO. D:3914 G:293495. (11 Temmuz 1911).
BOA. BEO. D:4002 G:300128. 30 Kanun-u sani 1327.
BOA. BEO. NGG. D:907 G:55-12. 16.06.1911.
BOA. DH.EUM.VRK. D:16 G:33.
BOA. DH.MUİ. D:7-3 G:4.
BOA. DH.SYS. D:16 G:1-3. 19.2.1329. (19.2.1911).
BOA. DH.SYS. D:16 G:1-4. 21.2.1329. (21.2.1911).
BOA. DH.SYS. D:16 G:1-5. 26.3.1329. (27.3.1911).
BOA. DH.SYS. D:16 G:1-6. 29.3.1329. (30.3.1911).
BOA. DH.SYS. D:17 G:1-2. (21.8.1329).
BOA. DH.SYS. D:17 G:2. 21.8.1329. (17.8.1911).
BOA. DH.SYS. D:18 G:2-1. 5.7.1329. (6.5.1911).
BOA. DH.SYS. D:59 G:6. 7.4.1330. (26.3.1912).
BOA. DH.SYS. D:68 G:11. 14.9.1329. (8.9.1911).
BOA. DH.SYS. D:69 G:1. 28.7.1329. (25.7.1911).
BOA. DH.SYS. D:69-1 G:1-7. 16.8.1329. (12.8.1911).
BOA. DH.SYS. D:69-1 G:1-13. 5.8.1329. (1.8.1911).
BOA. DH.SYS. D:70-1 G:3. 24.10.1329. (18.10.1911).
BOA. DH.SYS. D:70-2 G:5-17. 25.12.1329. (17.12.1911).
BOA. HR.SYS. D:119 G:16.
BOA. HR.SYS. D:125 G:49.
BOA. HR.SYS. D:140 G:2.
BOA. HR.SYS. D:140 G:19.
BOA. HR.SYS. D:140 G:32.
BOA. HR.SYS. D:141 G:21.
BOA. HR.SYS. D:142 G:16. 3 Nisan 1911.
BOA. HR.SYS. D:142 G:22. 06.1911.
BOA. HR.SYS. D:142 G:23. 6 Nisan 1911.
BOA. HR.SYS. D:142 G:49. 10 Nisan 1911.

- BOA. HR.SYS. D:142 G:65. 12 Nisan 1911.
BOA. HR.SYS. D:142 G:67. (13 Nisan 1911).
BOA. HR.SYS. D:143 G:31.
BOA. HR.SYS. D:144 G:32.
BOA. HR.SYS. D:145 G:22.
BOA. HR.SYS. D:145 G:27.
BOA. HR.SYS. D:145 G:29.
BOA. HR.SYS. D:145 G:34.
BOA. HR.SYS. D:145 G:37.
BOA. HR.SYS. D:145 G:39.
BOA. HR.SYS. D:145 G:46. 10 Haziran 1911.
BOA. HR.SYS. D:145 G:49. 28 Mayıs 1327.
BOA. HR.SYS. D:145 G:50. 10-19 Haziran 1911.
BOA. HR.SYS. D:145 G:61.
BOA. HR.SYS. D:146 G:6 Belge Lefi:5. (15 Haziran 1911).
BOA. HR.SYS. D:147 G:2.
BOA. HR.SYS. D:147 G:54. 4 Temmuz 1911.
BOA. HR.SYS. D:147 G:58.
BOA. HR.SYS. D:147 G:66.
BOA. HR.SYS. D:148 G:64.
BOA. HR.SYS. D:149 G:53. 1911.10.09.
BOA. HR.SYS. D:149 G:71. 24.11.1911. Belge Lefi:3.
BOA. HR.SYS. D:149 G:9.
BOA. HR.SYS. D:150 G:6. 13.12.1911. Lefi:9.
BOA. HR.SYS. D:150 G:20. 24 Mayıs 1911.
BOA. HR.SYS. D:150 G:32.
BOA. HR.SYS. D:150 G:33. Çetine sefiri Alfred Rüstem Bey Efendi'nin raporu.
BOA. HR.SYS. D:151 G:54 Belge Lefi:9.
BOA. HR.SYS. D:151 G:96.
BOA. HR.SYS. D:152 G:9.
BOA. HR.SYS. D:153 G:13. (19 Mayıs 1911).
BOA. MV. D:148 G:16. 02.M.1329.
BOA. MV. D:151 G:29. 18.R.1329.
BOA. MV. D:152 G:77.
BOA. MV. D:153 G:42. 13.C.1329.
BOA. MV. D:153 G:63. 29.C.1329.
BOA. MV. D:155 G:21. 11.Ş.1329.
BOA. MV. D:155 G:39. 18.Ş.1329.
BOA. MV. D:161 G:78. 29.S.1330.
BOA. TFR.IKV. D:35 G:3486. 18.C.1321.
BOA. YA.HUS. D:188 G:52.
BOA. Y.E.E. D:6 G:5. 06.R.1327.
BOA. Y.E.E. D:12 G:15.
BOA. Y.E.E. D:14 G:212.
BOA. Y.E.E. D:79 G:8.
BOA. YMME. D:286 G:1326.

- BOA. Y.PRK.AZJ. D:11 G:59. 17.L.1303.
BOA. Y.PRK.AZJ. D:13 G:66.
BOA. Y.PRK.EŞA. D:34 G:55. 10.Ş.1317.
BOA. Y.PRK.MK. D:3 G:22.
TDV. İSAM. Arşivi, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, D:7. G:350.
TDV. İSAM. Arşivi, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, D:7. G:403.
TDV. İSAM. Arşivi, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, D:14. G:940. 2 Nisan 1322.

b) Süreli Yayınlar ve Resmi Yayınlar:

- “Albanian Revolt, Concessions to Malissori”, The Sydney Morning Herald, 4 August 1911, s.9.
“Albanian Revolt, Malissori Accept Terms”, The Sydney Morning Herald, 5 August 1911, s.13.
“Garibaldi To Fight With Albanians”, El Paso Herald, May 24, 1911.
“The Malissori”, Marlborough Express, 19 July 1911, s.7.
“The Near East Terms For The Malissori”, The Sydney Morning Herald, 11 July 1911, s.9.
“Return of the Sultan”, The Times, 27 Haziran 1911, s.5.
“Ricciotti Garibaldi May Go To Prison”, The New York Times, June 4, 1911.
“Unless Help is Given at Once Sixteen Thousand Albanian Refugees May Starve to Death”, The Charlotte News, August 6, 1911.
“Avusturya ve Biz”, Babanzade İsmail Hakkı, Tanin, No:1050, 4 Ağustos 1911, s.1.
“Babiâli'nin Musaâdât-ı Cedidesi”, Renin, 30 Haziran 1327.
“Bir Haftalık Vukuat”, Hikmet, 13 Nisan 1911.
“İsmail Kemal Bey”, Tanin, 25 Temmuz 1327.
“İşkodradan”, Sırat-ı Müstakim, c.7, sy.160, 17 Eylül 1327/30 Eylül 1911, s.62.
“İtalya Avusturya ve Arnavudluk”, Tercüman-ı Hakikat, 6 Ağustos 1912, s.1.
“İtalya ve Arnavutluk”, Tercüman-ı Hakikat, 28 Kasım 1912, s.2.
“Şevket Turgut Paşa İle Mülakat”, Tanin, 7 Ağustos 1327.
“Üskübden Priştine'ye”, Hakkı Tarık, Senin, 21 Haziran 1911, s.1.
İşkodra Vilayeti Sâlnamesi, H.1310, Vilayet matbaası, 1892.
İşkodra Vilayeti Sâlnamesi, H.1315, Vilayet matbaası, 1897.
MMZC. Devre:1, İni'kad:5, Sene:4, (10 Teşrin-i evvel 1327/23 Ekim 1911), s.55.
MMZC. Devre:1, İni'kad:110, Sene:3, 16 Mayıs 1327 (1911), s.288.
MMZC. Devre:1, İni'kad:26, c.1, 5 Kanunuevvel 1327 (1911), s.223.
Senin, 19 Haziran 1911, s.1.
Tanin, Nu:924, 30 Mart 1911.

c) Araştırma-Tetkik Eserler:

- ABDURRAHMAN Nafiz-Kiramettin, Balkan Savaşında İşkodra Savunması, I. ve II.Cilt, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2007.
AHMAD Feroz, İttihat ve Terakki 1908-1914, Çev:Nuran Yavuz, Kaynak yayını, İstanbul 1995.
AKSUN Ziya Nur, Osmanlı Tarihi, c.5, Ötügen neşriyat, İstanbul 2010.

- AKŞİN Sina, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge yayını, Ankara 2006.
- ALPASLAN Teoman, Balkan Bozgunu 1912-1913, Kamer Yayınları, İstanbul 2014.
- AYIŞIĞI Metin, Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı, TTK. Yayını, Ankara 2013.
- AYDIN Salim, Balkanların Acı Yüzü, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.
- BABACAN Hasan, "Malisor Rebellion and The Attitude of The Ottoman Empire", 100 Year Albanian Independence, vol.1, Arnavutluk, Kasım 2012, s.25-32.
- BARING Maurice, İstanbul'dan Mektuplar 1909-1912, Çev:Mahmut Muku, Dergah Yayınları, İstanbul 2008.
- BARTL Peter, Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları 1878-1912, çev:Ali Taner, Bedir yayını, İstanbul 1998.
- BAYUR Y.Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi, c.II, k.I, TTK. yayını, Ankara 1991.
- BRIDGE F.R., From Sadowa to Sarajevo, Routledge&Kegan Paul, London 1972.
- CASTELLAN George, Balkanların Tarihi 14-20.Yüzyıl, çev:Ayşegül Yaraman, Milliyet yayını, İstanbul 1995.
- CEVDET Paşa, Tezâkir 13-20, Haz:Cavid Baysun, TTK., Ankara 1991.
- CLAYER Nathalie, Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri, çev:Ali Berktaş, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- ÇAKMAK Fevzi, Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik?, Haz:Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- ÇELEBİ Mevlüt, Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati, Akademi Kitapevi yayını, İzmir 1999.
- ÇELİK Bilgin, İttihatçılar ve Arnavutlar II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu, Büke Yayınları, İstanbul 2004.
- DEMİRHAN Sait Pertev , Balkan Savaşında Büyük Genel Karargah, Çev:Sema Demirtaş, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2012.
- DOKAKİNOĞLU Hasan Basri, Arnavutluk ve Buhran-ı Osmani, Yeni Asır Matbaası, Selanik 1329.
- DURHAM Mary Edith, The Struggle for Scutari, Edward Arnold, Londra 1914.
- EFENDİ Vasa, Arnavutluk ve Arnavutlar, Mihran matbaası, İstanbul 1297.
- ERİCKSON Edward J., Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu, Çev:Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- ELSİE Robert, Historical Dictionary of Albania, The Scarecrow Press, USA 2004.
- GLENNY Misha, Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik Savaş ve Büyük Güçler, çev. Mehmet Harmancı, Sabah kitapları, İstanbul 2001.
- HALL Richard C., Balkan Savaşları 1912-1913, çev:M.Tanju Akad, Homer kitapevi, İstanbul 2003.
- HAMDİ Ahmed, "Arnavutluk Hakkında Mütâlaa-i Muhtasara", Osmanlı'nın Son Dönemi ve Arnavutlar, Der:H.Kazım Taşkıran, Tepekule Kitaplığı, İzmir 2008.
- HAMDİ Ahmed, Osmanlı Ordusunun Esbâb-ı Mağlubiyeti ve Arnavutlar, Kahire 1329/ 1913.
- HATEMİ Nilüfer, Fevzi Çakmak ve Günlükleri, Cilt:I, Y.Kredi Yayını, İstanbul 2002.
- HÜRMEFATMA Rezan Bürokrat Tevfik Biren'in II.Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, c.2, , Pinar Yayınları, İstanbul 2006.

İRTEM Süleyman Kani, Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi, Haz:Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

İRTEM Süleyman Kani, Meşrutiyetten Mütarekeye 1909-1918, Haz:Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2004.ŞIVGIN Hale, Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri, 2.Baskı, AAM. Yayını, Ankara 2006.

İSMAİL Kemal Bey Hatıratı, Ed:S.Story, çev:A.İslamoğulları-R.Hoxha, Tarih Vakfı Yurt yayını, İstanbul 2009.

İŞLET SÖNMEZ Banu, İttihat ve Terakki Dönemi Arnavut Muhalefeti ve Arnavut Ulusal Hareketi, YKY., İstanbul 2007.

JELAVÍCH Barbara, Balkan Tarihi 20.Yüzyıl, c.2, çev.Z.Savan-H.Uğur, Küre yayını, İstanbul 2006.

JORGA Nicolae, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Çev:Nilüfer Epçeli, Cilt:5, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

KARAL Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Cilt:IX, TTK. Yayını, Ankara 1999.

KOCATÜRK Önder, Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası 1911-1914, Birinci Cilt, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011

KOLEV V. - Koulouri C., Ed., Balkan Savaşları, APA yayını, İstanbul 2008

KOLOĞLU Orhan, Üç İttihatçı Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat Terakki, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2011.

KONDİS Basil, Greece And Albania 1908-1914, Institute for Balkan Studies, Salonica 1976.KADRİ Hüseyin Kazım, Balkanlardan Hicaz'a İmparatorluğun Tasfiyesi, Sad:Kudret Büyükoçşkun, Pınar Yayınları, İstanbul 1992.

KÜLÇE Süleyman, Osmanlı Tarihinde Arnavutluk, Yeniasır Matbaası, İzmir 1944. MALCOLM Noel, Kosova Balkanları Anlamak İçin, çev:Özden Arıkan, Sabah kitapları, İstanbul 1999.

MAZOWER Mark, Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar, çev:Ayşe Ozil, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2014.

McCARTHY Justin, Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922), çev.Fatma Sarıkaya, TTK., Ankara 2012.

NESİMİ Qani, Ortodoks Arnavutlar, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2011.

NİVET Henry, Balkan Haçlı Seferlerinde Avrupa Siyaseti ve Türklerin Felaketi, Ark Kitapları, İstanbul 2011.

NİZAMOĞLU Yüksel, Vehip Paşa Kahramanlıktan Sürgüne, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2013.

ÖZCAN Uğur, II.Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri, TTK. Yayını, Ankara 2012.

ÖZTUNA Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, c.12, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1978.

POINCARE Raymond, Ateş Çemberindeki Balkanlar, Çev:Rıza Katı, Pınar Yayınları, İstanbul 2013.

POLLO Stefanaq - Puto Arben, The History of Albania From Its Origins to the Present Day, Routledge & Kegan Paul, London 1981.

REŞİMLİ Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, c.VI, Güven yayınevi, İstanbul 1963.

ROHDE Hans, Asya İçin Mücadele I.Kitap Şark Meselesi, Çev: Bnb. Nihat, Askeri matbaa, İstanbul 1932SİMAVİ Lütfi,Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim, Haz:Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004.

SİNNO Abdurrauf, Osmanlı'nın Sancılı Yıllarında Araplar Kürtler Arnavutlar, Çev:Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

SKENDİ Stavro, The Albanian National Awakening 1878-1912, Princeton U. Press, N.Jersey 1967.

SLOANE William M., Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar, çev:Sibel Özbudun, Nesnel Yayınevi, İstanbul 2008.

SWİRE Joseph, Albania: The Rise of a Kingdom, Arno Press, New York 1971.

ŞAKİR Ziya, Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı Talat Enver Cemal Paşalar, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011.

ŞEMŞİ Müfid, Şemsi Paşa Arnavudluk İttihad ve Terakki, Haz:Ahmed Nezh Galitekin, Nehir Yayınları, İstanbul 1995.

TREADWAY John D., The Falcon and the Eagle: Montenegro and Austria-Hungary 1908-1914, Purdue University Press, USA 1998.

TÜRK Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi 1912-1913, c.III, k.II, Genelkurmay basımevi, Ankara 1993.

ULUBELEN Erol, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, Aykaç kitapevi, İstanbul 1967.

UZER Tahsin, Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, TTK. Yayını, Ankara 1987.

ÜLMAN Haluk, I.Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş, İmge Kitapevi, Ankara 2002.

VALEY Charles, Anadolu'nun İstikbali ve Akdeniz Meselesi, Trc:Yusuf Ziya, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsi, Dersaadet 1329.

VİSCOUNT Grey Of Fallodon, Twenty-Five Years, Vol:I, Frederick A.Stokes Company, New York 1925.

WİLSON H.W., Zırh Devrinde Deniz Muharebeleri 1850-1914, c.1, Çev:Lütfü Çekiç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

YILMAZATA Mehmet, Savaş Giden Yol 1908 Bosna-Hersek'in İlhakı, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2013.YILDIRIM Tahsin, Öztürkçülbrahim Abdullah Paşanın Balkan Harbi Hatıratı, DBY. Yayınları, İstanbul 2012.

YÜZYİL Sonra Balkan Savaşları, Haz:Mesut Yaşar Tufan, İzzeddin Çalışlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

ZEKİ Paşanın Balkan Savaşı Hatıratı, Çev:Sema Demirtaş, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2012.

ZÜRCHER Erik Jan, Savaş Devrim Ve Uluslaşma 1908-1928, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

d)Makaleler, Bildiriler, Tezler:

"ABDULLAH Paşa Kölemen", DİA., c.1, TDV. Yayını, İstanbul 1988, s.128.

BAYRAKTAR Bayram, "Çağdaş İnsan Hakları Açısından Osmanlı İmparatorluğunda Arnavutluk İslahatları", Askeri Tarih Araştırmaları, y.3/6, Ağustos 2005, s.29-34.

BELLO Hasan, "Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı", Mimar Sinan Üniversitesi, SBE., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

BELLO Hasan, "1945-1990 Yılları Arasında Arnavut Tarih Yazımına Göre

Osmanlı'nın Değerlendirilmesi”, Balkan Tarihi Araştırmalarına Metodolojik Yaklaşımlar, Ed:Abidin Temizer, Libra Kitap, İstanbul 2014, s.59-70.

BİRECİKLİ İhsan Burak, “Sultan II.Abdülhamit'e Karşı Başarısız Bir Darbe Teşebbüsü”, Yaşam Bilimleri Dergisi, c.1/1, Ocak-Haziran 2012, s.683-697.

BOSWORTH R.J., “İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler, Ed.Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.60-87.

BRIDGE F.R., “Habsburg Monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu 1900-1918”, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler, Ed.Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.36-59.

BROZAN Djordje, “Northern Albania and the Albanians in the Political Plan of King Nikola”, King Nikola Personality, Work and Time, V.1, Podgorica 1998, s.299-323.

ERASLAN Cezmi, “II.Meşrutiyet Dönemi Osmanlı-Arnaut ilişkilerine Bir Bakış”, Balkanlarda İslam Medeniyeti II.Milletlerarası Sempozyumu, IRCICA. yayını, İstanbul 2006 s.3-12.

ERKEN İlkyay, İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı(1876-1912), OMÜSBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2014.

GUIDA Francesco, “Ricciotti Garibaldi e il Movimento Nazionale Albanese”, Archivio Storico Italiano, CXXXIX/507, 1981, s.97-138.

HANİOĞLU M.Şükri, “Enver Paşa 1881-1922”, DİA., c.11, TDV. Yayını, İstanbul 1995, s.261-264.

KELEŞ Zülal, “Cafer Tayyar Paşa”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c.XV/44, Temmuz 1999, s.529-545.

MAYAK Faysal, “Babanzade İsmail Hakkı'nın Tanininde Yayımlanmış Makalelerine Göre Osmanlı Devleti ve Dış Politika 1911”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Vol:3/11 Spring 2010, s.421-437.

PAKALIN Mehmet Zeki, “Malisor”, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c.II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.403.

RAKOCEVIĆ Novica, “The Organization and Character of the Montenegrin Army in the First Balkan War”, East Central European Society and the Balkan Wars, Ed:B.K.Kiraly, D.Djordjevic, Columbia U. Press, New York 1987, s.113-125.

SAMİ Şemsettin, “Arnavud”, Kamusu'l-Alam, c.1, Mihran matbaası, İstanbul 1306, s.143-148.

SÜSSHEIM Karl, “Arnavutluk”, İA., Cilt:I, MEB. yayını, Eskişehir 1997, s.573-592.

TODOROVA Maria, “Balkanlar'daki Osmanlı Mirası”, İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğuda Osmanlı Damgası, Ed:L.Carl Brown, Çev:Gül Çağalı Güven, İletişim yayını, İstanbul 2003, s.70-112.

ZEYREK Suat, “II.Meşrutiyet'te Demokratik Muhalefetin Sonu: Arnaut İsyancıları ve Sonuçları”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sy.33, Yıl:2012/2, s.299-336.

ZÜRCHER Erik Jan, “Kosova Revisited: Sultan Resad's Macedonian Journey of June 1911”, Middle Eastern Studies, Vol:35/4, October 1999, s.25-39.

EKLER

EK-1 İşkodra Vilayeti

Erken, a.g.t., s.153.

EK-2 Karadağ Sınırında Arnavut Malisorlar.

www.loc.gov, Library of Congress, Prints&Photographs Online Catalog,
(Erişim): 11.8.2010.

<http://www.postcardman.net/albania/263207.jpg> (Erişim): 15.8.2014.

RUM İSYANLARINI HAZIRLAYAN İTİCİ GÜÇLER

SERAP TOPRAK*

ÖZET

19. Yüzyıl, milliyetçilik akımının etkisini dünyanın birçok yerinde baskın bir biçimde gösterdiği bir yüzyıl olmuştur. Bu akımın etkisiyle gerçekleşen isyanlar sonucunda Osmanlı Devleti Balkanları kaybetmiştir. Osmanlı Devletindeki her türlü isyanı maddi ve manevi olarak destekleyen Avrupalı büyük devletlerin ellerindeki imtiyazları genişletme çabaları da bu süreci hızlandırmış ve ulus devletlerin kurulmasında önemli katkılar sağlamıştır. İsyancıların devlet memurlarının adaletsizliğine ve toplumsal düzene karşı olma söylemiyle başlatıldığı iddia edilse de, gerçekte hepsinin temelinde etnik ve dini sebepler yatmaktadır.

İsyancılar çıkararak kendi milli devletlerini kurmak isteyen Balkan milletleri, kuracakları devleti etnik, dini, dilsel, kültürel ve tarihsel temellere dayandırmak istedi. Bu nedenle fikri ve ilmi hareketler hız kazandı. Bu dönemde, Balkan milletlerinin tarihlerinde olmadığı kadar çok eser yazıldı ve hemen hemen her alanda okul, kurs açıldı. Yine bu dönemde, Avrupa'dan öğrenim bursu sağlandı ve gençler eğitim için Avrupa'daki okullara gönderildi. Bu bağlamda Rumların bağımsızlık kazanarak ulus devletlerini kurmaları diğer Balkan milletlerine örnek olmuş onlara yol göstermiştir. Rumlar, özellikle 18. Yüzyıl sonunda denizcilikle ilerlemiş ve ticari haklar kazanarak zenginleşmiş, ağır silahlarla donatılmış deniz filolarına sahip olmuştur. 18. Yüzyıla kadar birçok kez isyan eden fakat başarısız olan Rumlar, daha sistemli bir hareket içine girmiştir. Bu çalışmanın amacı, Rumların bağımsızlığa götüren yolda nasıl zenginleştiğini, zengin tacirlerin düşünsel faaliyetlere nasıl katkı sağladığını, ulusal bilincin uyanmasında ve güçlenmesinde aydınlanma döneminin ve düşünürlerin katkılarını, Avrupa'da kurulan komite ve derneklerin isyanlara katkıları ve Fener Rum Patrikhanesi'nin isyancılar ve Rum halkı üzerindeki etkisini ele almaktır. Çalışma, ekonomik gelişmeler, eğitim ve düşünsel alanlardaki gelişmeler, dernekler ve Filiki Eteryacı Cemiyeti ile Fener Rum Patrikhanesi başlıkları altında incelenecektir.

* Yrd. Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası İlişkiler Bölümü,

A. EKONOMİK GELİŞMELER

Rumlar, 18. Yüzyıla kadar birçok kez ayaklandı. Fakat başarısız yerel ayaklanmalarla bir sonuca ulaşamayacaklarını anlayan Rumlar, daha sistemli bir hareket içine girdi. Böylece Rumlar gemilerini çoğaltarak deniz ticareti yaptılar ve bu sayede zenginleştiler. Zengin Rumlar, bilimsel faaliyetlere önem verdi. Ulusal bilincin uyanmasına katkı sağlayan Rumların en büyük amacı bağımsızlık fikrini yaymaktı. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Ruslar, Eflâk-Buğdan ve Sırbistan üzerinde müdahale hakkı elde etti. Ayrıca Ruslar, Akdeniz adalarından birçok Rum'u asker ve subay gemici olarak yetiştirdi. Nitekim Rusya'nın Karadenizdeki donanma askerinin birçoğu Rum'du. Bununla birlikte Osmanlı donanmasının tayfalarının çoğu da Rumlardan oluşmaktaydı. Çamlıca, Suluca ve İpsara adalarında yaşayan Hıristiyanlar büyük gemiler yaparak Avrupa'ya gidip gelmeye ve büyük servet sahibi olmaya başlamıştı.¹ Yine Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya'ya Karadeniz'de serbest dolaşma ve bütün doğu iskelelerinde konsolos ve konsolos vekilleri bulundurma imtiyazını tanıyordu. Çoğu Rumlara ait olan acenteler, herhangi bir deniz resmi ödemekten muaf tutan "berat" ticaretini yaptı. Rum gemicileri, muafiyetlerini korumak için, savaş halinde Rusya'nın deniz kuvvetlerini güçlendirmeye hazır olan Rus bandırası altında denizde dolaştıkları görüldü. Rus Büyükelçiliği, isteyen her Rum'a berat verdi, hatta bütün taşıyıcılara yurttaşlık hakkı vermeye başladı. Buna karşın Sultan Selim, haraçtan muaf ve Ruslarinki kadar imtiyaz veren ücretsiz beratçılar kumpanyası kurdu. Bunun üzerine Rumlar Rusya'nın verdiği beratlardan vazgeçerek padişahın kurduğu kumpanyaya geçti. Böylece görülmemiş derecede bir serbestlikten yararlanan Rumlar, neredeyse Akdeniz ticaretine hâkim oldu.² 18. Yüzyıl sonunda Yunan coğrafyasındaki Rum burjuvazisi, Doğu Akdeniz ve Karadeniz ticaretinin 3/4'ünü elinde tutan güçlü bir ticaret filosu kurdu. Balkanlar iç ticaretinin de hâkimi olan bu burjuvazi, Orta ve Doğu Avrupa'ya kadar uzanarak Batı Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ni sömürmesine yardım etti.³ 1816 yılına gelindiğinde, Rumların 600 civarında ticaret gemisi vardı. Ayrıca bu ticaret gemileri, Kuzey Afrika korsanlarına karşı kendilerini koruyabilmek için ağır silahlarla donatılmıştı.⁴

Rumların çoğunlukta bulunduğu bazı şehirler de, gelişmişlik açısından öne çıkıyordu. Golos, Trikeri, Yanya gibi dış ticaret şehirleri Venedik, Moskova, Larisa ve İstanbul'a mal ihraç ediyordu. Zagora ise, Rusya, Moldovya ve Flemenk ile ticaret yapıyordu. Morada ticaret ve el sanatları gelişmişti. Dimiçanada barut üretiliyordu. Dimiçana, 19. Yüzyılın ilk yarısında önemli bir barut merkezi olmuştu. İsyan yıllarında Girit, Tesalya, Ksendire ve Athos Dimiçanadan barut ve kurşun alıyordu. Moraya, Dimiçanadan bir yıl içinde 3.510 okka kurşun, 13.106 okka barut ve 804.320 fişenk gönderilmişti. Patras şehri ticaret ve medeniyet bakımından Avrupa şehirleri ile boy ölçüşecek büyüklükte olup üzüm üretimi gelişmişti. Anbelaka şehrinde iplikçilik önemliydi. 18. Yüzyılda bu şehirde, 24 boyahane vardı ve buralarda 4.000 kişi çalışmaktaydı. Viyana, Hamburg, Dresol, Leipzig şehirlerine ve İngiltere'ye yılda 3.000 balya kırmızı iplik gönderiliyordu ki aynı şehirde ipek işlemeciliği ve dokumacılığı da önemli bir yer tutmaktaydı.⁵ Ayrıca Taselya ve Morada çiftliklerin sayısı oldukça fazlaydı.⁶

1 Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994, C. 6, s. 2693, 2694.*

2 La Gorce, *Çağlar Boyu Yunanlılar, Belge Yayınları, İstanbul 1986, s. 283 vd.*

3 Dimitri Kitsikis, *Türk-Yunan İmparatorluğu, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 14.*

4 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, T.T.K. Yayınları, Ankara 1994, C. 5, s. 107.*

5 Kerim Sadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılıma Devri ve Tarihi Maddecilik, Doğan Yayınları, İstanbul 1962, s. 12.*

6 Georges Castellan, *Balkanların Tarihi, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995, s. 266.*

Rumların ulusalcılık hareketinde diasporanın yeri oldukça önemlidir. Zira Rumlar bir diaspora halkıdır. 18. Yüzyıl sonlarında, Rum tacirler, Doğu Akdeniz'de, Balkanlar'da ve Hindistan gibi uzak yerlerde bir ticaret imparatorluğu kurmuştu. 19. Yüzyılda göçler, Mısır'a, Güney Rusya'ya ve Amerika Birleşik Devletlerine doğru gelişmekteydi. Böylece Yunan coğrafyasıyla deniz ötesindeki Rumlar arasındaki ilişkiler, bağımsızlık döneminde hayati bir önem taşımaktaydı.⁷ Nitekim ulusal hareketin gelişmesinde büyük önem taşıyan sınıf, tacirler sınıfıydı. Rum tacirler, Batı'ya hammadde satıp işlenmiş mallarıyla sömürgelerde üretilen malları almakla Osmanlı ticaretini ellerine geçirdi. Büyük mal varlıklarını ellerinde tutan zengin tacirler, Osmanlı Devleti'nde mal güvenliğini ve sermaye birikimini olumsuz yönde etkileyen başına buyrukluktan ve yaşamın belirsizliğinden şikâyetçiydi. Hükümetlerin ticari gelişmeleri teşvik ettiği Batı Avrupada gördükleri düzenli ticaret deneyimi kimilerini doğacak ulusal harekete kaynak sağlamaya yöneltti. Ancak tacirlerin bir kısmı, kazandıklarını bu tür tehlikeli bir işe yatırmaya hazırlıklı değildi. Tacirlerin büyük bir çoğunluğu milli davaya aktif olarak destek vermeye hazır değilsen de, bağımsızlık hareketinin gelişimine gösterdikleri dolaylı katkı büyüktü.⁸ Ayrıca ekonomik ve düşünsel gelişmelerin politik etkisi kaçınılmazdı. Zira bu zengin tacirler sınıfı, Locke, Newton ve Voltairin çevirilerine para yatırarak liberalizmin gelişmesini de destekledi.⁹

B. EĞİTİM VE DÜŞÜNSEL GELİŞMELER

Rumlar, bugünkü Yunanistan coğrafyasında, özellikle Mora, Attika ve Tesalyada yoğun olarak yaşıyordu. Fakat kültür merkezleri İstanbul, Selanik, Adalar ve Osmanlı Devleti dışında Venedik, Viyana ile Odessa'ydı.¹⁰ Osmanlı egemenliği, Rumların eğitiminin ve kültürünün yaşamasına hiçbir zaman engel olmadı. Hatta 17. Yüzyıldan itibaren ticaretle zenginleşen Rumlar, sadece Mora ve Epir'de değil, Karadeniz kıyılarında ve Batı Anadolu'da da çok sayıda okul açtı. Osmanlı fethinden sonra Kıbrıs ve Girit'te de bu süreç devam etti. Ayrıca İyon Adalarında Türk egemenliği olmadığından İtalya ve Fransa'nın kültürel etkisinin görüldüğü bu yerlerde klasik Yunan kültürü ve yeniçağ hümanizmi yerli Rumlar üzerinde kültürel etkide bulundu. 18. Yüzyıl başında, Avusturya'nın Adriyatik sahilleri ve Tuna boyunda ticari ve siyasi etkinliği artınca, gerek ticari, gerekse kültürel amaçlarla Avusturya'nın önemli şehirlerine Epir, Makedonya ve İyon Adalarından birçok Rum göç etti, buralarda kiliseler ve okullar açtı.¹¹

Ulusal bilincinin farkına varılması ve güçlenmesi şeklinde başlayan ve aydınlanma dönemi olarak bilinen, pek çok aydın ve düşünürü içine alan bu dönem, 18. Yüzyıl ortalarından başlayıp 19. Yüzyıl başlarında kadar en yüksek seviyeye ulaşan bir dönemi kapsamaktadır. Ulusalcı düşünürler, eğitimin gelişmesinde çalıştı ve genel olarak Batı kaynaklı yeni bilgilerin yayılmasını sağladı. M. Anthrakites, E. Boulgares, Beniamin Lesbios, K. Koumas, Th. Karies, Kh. Pamplekes, Th. Pharolan Regas, ve Adamantios Koraes bunların öncüleriydi. Bu düşünürlerin çoğu ticaretin ve sanayinin güçlü olduğu merkezlerde ortaya çıkan "lise" veya "akademi" denilen okullarda öğretmenlik ya da müdürlük gibi görevler üstlendi. Ayrıca bu

7 Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 15, 16.*

8 R. Clogg, *a.g.e.*, s. 37 vd., 40.

9 L. S. Stavrianos, *"The Influence of the West on the Balkans", The Balkans in Transition, Berkeley 1963, s. 194.*

10 Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 57.*

11 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nun En Uzun Yüzyılı, Aklın Yayınları, İstanbul 2006, s. 63.*

okullar, zengin kişiler ve cemaat tarafından ekonomik olarak desteklendi. Ulusal uyanışın öncülerinden olan A. Koraes, Sakızlılara yazdığı bir mektupta :¹² “Sizin lüks kilise dekorlarına, mermerlere ve altın şamdanlara ihtiyacımız yok; gerekli olan liseler, kütüphaneler ve basım evleridir. Kısaca söyleyecek olursak eğitim için gerekli olanlardır. Sizi Grekler arasında ünlü kılan ne oldu? Kuşkusuz lüks kiliseleriniz değildi. Liseleriniz, kütüphaneleriniz, fabrikalarınız, cemaatin akıllı yönetimi ve kültürümüzü” şeklinde halka seslenmiştir.

İzmir’de, Sakız’da ve Yanya’da büyük okullar; Selanik ve Atina’da küçük okullar açıldı.¹³ Ayrıca cemaatler de okullar için büyük yatırımlar yaptı. 18. Yüzyıl sonlarında Ayvalık’ta yetmiş sınıflı, amfili, kütüphaneli bir okul için 7.000 kuruş harcanırken, Sakız’da aynı şekilde para harcandığını biliyoruz. Bununla birlikte Bükreş, Yaş ve Yanya’da daha büyük yatırımlar yapıldı. Yaş’ta 1749 yılından beri eğitim zorunlu hale getirilirken, Yanya’daki okul için o yıllarda oldukça büyük bir rakam olan 600.000 altın drahmi harcandı.¹⁴ Fakat bunlar Rumların bilinçlenmesi için yeterli değildi. Bu nedenle, Rumlar, ellerindeki geniş imkânlarla çocuklarını Avrupada okutma seferberliği başlattı. 1796 yılından itibaren bu tür imkânlarla okutulmuş insanlar arasında ulusal hareketlilik başlamıştı.¹⁵

18. Yüzyılın son çeyreğiyle 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde görülen ulusal faaliyetleri somut temellere oturtma sorumluluğunu üstlenenler tacirlerdi. Ulusal bilincin gelişiminde bu, artık Ortodoks Hıristiyan olmanın değil, özellikle milli duygularının ayırımına varmalarında hayati bir öneme sahipti. Rumlar, vakıf okulları ve kütüphaneler kurdu; asıl olarak Osmanlı Devleti dışında büyüyen ve giderek laikleşen Rumlara yönelik yayınlara parasal destek sağladı. 18. Yüzyılın sonlarında basılan kitap sayısı yüzyılın başlarında basılan kitap sayısından yedi kat fazlaydı. 1800’ün ilk yıllarında 1.300 kadar kitap basıldı. Hepsinden de önemlisi Rum gençleri, Batı Avrupaya, özellikle de Alman devletlerinde üniversite okumaya gönderilmeleriyle. Buralarda yalnızca Aydınlanma’nın, Fransız Devrimi’nin romantik milliyetçiliğin başlıca görüşleriyle tanışmakla kalmayıp Antik Yunan’ın dili ve uygarlığının eğitim görmüş Avrupalılar arasında önemli bir yer tuttuğunu gördüler.¹⁶ Trieste, Venedik, Budapeşte, Bucharest ve Odessa’ya kadar geniş bir alana yayılan Rum tacirler, yerli köy ve kasabalara kitap, malzeme ve para yardımında bulundu. Zengin tacirler yerli dilde kitap basmanın yanı sıra, Voltaire, Locke, Roussrau, Descartes, Leibnitz ve diğer yazarların kitaplarını çevirtti. Bütün bunlar sadece eğitimin yayılması anlamına gelmiyordu, aynı zamanda yeni bir eğitim sistemi anlamındaydı. Ayrıca bu sistem dinsel anlamda olmayıp daha çok Avrupa’nın aydınlanma hareketi çerçevesinde şekilleniyordu.¹⁷

Antik Yunan dünyasının dili ve kültürünün Avrupada gördüğü saygının ölçüsü, 19. Yüzyıl başlarındaki ulusal hareketlenmenin yaşandığı yıllarda Rumları harekete geçiren en önemli unsur oldu. Özellikle milliyetçilik akımından etkilenen düşünürler açısından, evrensel olarak tapılan bir geçmişin kalıntıları olduklarının farkına varma dönemi başladı. Batı Avrupadan gelme “geçmişe bağlılık anlayışı” Balkanlar’daki diğer bağımsızlık hareketleriyle karşılaştırıldığında, Rumlar arasında ulusçuluk hareketlerinin erken gelişmesine katkıda bulunan başlıca etkendi.¹⁸

12 H. Millas, a.g.e., s. 43.

13 A. Cevdet Paşa, a.g.e., C. 6, s. 2695

14 H. Millas, a.g.e., s. 43 vd.

15 William Sloane, *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar, Süreç Yayımları, İstanbul 1987*, s. 89.

16 R. Clogg, a.g.e., s. 40 vd.

17 S. L. Stavrianos, a.g.m., s. 192, 193.

18 R. Clogg, a.g.e., s. 11 vd.

Geçmişin kalıntıları, aynı zamanda liberallerin ve muhafazakârların ilgisini uyandırmak ve isyan eden Rumlara gelecekleri hakkında fikir vermek açısından da önemliydi. 1820'lerde İngiliz Dışişleri Bakanı Viskont Castlereagh gibi geleneksel anlayışın katı bir savunucusu bile, "... O insanlar, önümüzdeki günlerde, koşulların kendilerini içine soktuğu içler acısı durumdan kurtulacaklar mı?" diye sormuştu. İlk Rum milliyetçileri, büyük ölçüde klasik çağlardan esinlendi.¹⁹ Böylece Helen felsefesi, Goethe, Lord Byron, Chateaubriand, Beranger, Bavyeralı I. Louse ve Fransız X. Charles'ı bir araya getiren bir bağ oldu.²⁰

Filhelenizm, "milliyetçiliğin, dinin, radikalizmin, ticari hırsın, romantik duyguların ve katkısız kahramanlığın rol oynadığı uluslar arası bir protesto hareketi" olarak tanımlandı. En ateşli Filhelenler, Lord Byron'dan dolayı İngilizler gibi görünse de, Rum idealleri uğruna savaşan Almanların sayısı, diğer Avrupalıların toplamından çok daha fazlaydı. Yunanistan coğrafyasında savaşan 940 Filhelen'in olduğu sanılmaktadır. Bunların 1/3'i Almanlardır. Ardından sırasıyla Fransızlar, İtalyanlar, İngilizler ve Amerikalılar gelmekteydi. O dönemde yaşamış bir Bulgar yazar, Yunan tarafında 14.000 Bulgar'ın savaştığını yazmaktadır.²¹ Ayrıca Almanyadaki Bizans araştırmaları alanının kurucusu Karl Krumbacher, Yunanistan coğrafyasını ve Osmanlı Devleti'nde Rumların yaşadığı yerleri ziyaret ettikten sonra gezi notlarından oluşan kitabını büyük Filhelen, Bavyer Kralı I. Ludwig'e ithaf etti. İngiliz Shelley ise, yazdığı "Hellas" adlı şiirinde "Hepimiz Yunanlıyız" demişti.²² 1825 Şubatında Paris'te Yunan sever şair, yazar ve bürokratları içine alan "Paris Greek Commite" kuruldu. Komite, Rumlara yardım kampanyası başlattı. Hatta Fransadan gönüllü savaşçılar gönderildi. Bunların örgütlenmesini komite üyelerinden General Roche yaptı. Victor Hugo, Aleksander Dumas, Chateaubriand gibi Fransız şair ve yazarlar da Rumları desteklemekteydi. Fransız General Charles Fabrier ise, gönüllü olarak Mora'ya gitti ve Rum asilere gizlice askeri eğitim verdi.²³ Bununla birlikte, İngiliz David Urquhart, Filhelenizm'in tükenişinin en çarpıcı örneğini oluşturmaktaydı. Rumların ulusal davası yüzünden nerdeyse hayatını kaybedecek olan Urquhart, daha sonra Türklerin haklılığını anladı.²⁴ Mora'da Rumların 25.000'den fazla Türk'ü öldürmesi üzerine İngiltere'de Yunan severlik yerine Türk severlik hareketi başladı. Birçok kesim tarafından desteklenen bu hareket David Urquhart tarafından örgütlendi.²⁵

Osmanlı Devleti'nde Rum cemaatinin ilk matbaası, Patrik Kyrillos Loukaris (1623-1638) tarafından 1627 yılında kuruldu. Bu Patrik aynı zamanda, Theophilos Korydaleas'le birlikte İncil'in halk diline çevrilmesi çalışmalarında bulundu. Rumca kitap basan matbaalar, aydınlanma dönemine kadar, Batıda Milano (1476), Venedik (15. Yüzyıl sonu), Yaş (1639) ve Bükreş (1690) gibi kentlerde kuruldu. Kitap basımı, 18. Yüzyıl sonlarında yaklaştıkça orantılı bir artış göstermeye başladı. Örneğin, Büyük İskender ile ilgili roman, 16. Yüzyılda üç basım, 17. Yüzyılda altı basım, 18. Yüzyılda on dört basım ve 19. Yüzyılın ilk yarısında on altı basım yapıldı. Yine 18. Yüzyıl başlarında 107 kitap yayınlanırken, 18. Yüzyıl sonunda kitap sayısı 749'a çıktı.²⁶

19 R. Clogg, a.g.e., s. 12, 13.

20 G. Castellan, a.g.e., s. 274.

21 Maria Todorova, *Balkanları Tahayyül Etmek, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 151, 152.*

22 M. Todorova, a.g.e., s. 153, 196.

23 Süleyman Kocabaş, *Tarihte ve Günümüzde Türkiye'yi Parçalama ve Paylaşma Planları, Vatan Yayınları, İstanbul 1999, s. 64, 65.*

24 M. Todorova, a.g.e., s. 199.

25 Philip Graves, *İngilizler ve Türkler, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 1999, s. 4.*

26 H. Millas, a.g.e., s. 44.

1766 yılında Boulgares, Voltaire'nin ilk Rumca çevirisini yayınladı. Daha önce Hümanizm hareketi içinde bulunan Konstantinos Laskaris, 1476 yılında Milano'da "HellenGrameri" adlı kitabını yayınlamıştı. Bununla birlikte 1526 yılında ilk çağdaş Yunanca kitap basılmıştı. Rumların ulusal bir devlet kurmalarını savunan ve İtalya'da yaşayan Leo Allatius, Antik Yunanca olarak yazdığı "Hellas" adlı kitapta, ulus sözcüğüne yakın bir anlam taşıyan "genos"un kurtuluşunu dile getirmişti. Aynı dönemde İtalya'da yaşayan Nikolaos Sophianos, Rumların Avrupalılara kıyasla edebiyat ve bilim konusunda ne denli geri kaldığını şikâyet etmekteydi. Yine Avrupa'da yaşayan Frankiskas Skofos ise, halk dilinde bir risale yazdı ve bu risalede, ulusun çıkarlarını savundu. Ayrıca kölelikten kurtulmak gerektiğini dile getirdi.²⁷ 18. Yüzyıl sonlarında, Venedik'te Rumlara ait matbaalar vardı. Aynı zamanda İzmir'de ve Viyana'da basım evleri de bulunmaktaydı. 1793 yılından itibaren Efimeiris Gazetesi çıkarılmaya başlandı. 1819 yılında da Londra'da Rumca gazeteler yayınlanmaktaydı.²⁸

Rum milliyetçiliğine yön veren en önemli iki isim Velestinli Rigas ve Adamantios Koraes'ti. Bu iki kişi, 18. Yüzyıl sonlarından itibaren bütün Rumları yazılarıyla isyana çağırırdı. Bunlardan Velestinli Rigas, genel bir ayaklanmayı ilk planlayanlardan olup Tesalyalı Ulah kökenli bir Rumdur. 1790'lı yıllarda Viyana'da bulunduğu yıllarda Fransız Devrimi'nden etkilendi. Siyasal bildirisi, özellikle de, Viyana'da baskısını hazırladığı ve Balkanları ayağa kaldırdığını düşündüğü "İnsan Hakları Bildirgesi"ni yazarken Fransız Devrimi'nden etkilendi. En önemli yazısı "Rumeli, Anadolu, Ege Adaları ve Eflâk-Buğdan Eyaletlerinde Yaşayan Halkların Yeni Siyasal Oluşumu" idi.²⁹ Rigas'ın en ünlü şiiri Thouyrios (Savaş İlahisi) ise, Fransızların milli marşı, "Marseillaise'den izler taşıyordu.³⁰ Rigas, sadece yazılarıyla milli duyguları uyandırmakla yetinmedi. Viyana'da yeni kurulacak olan Yunanistan Devleti'nin haritasını çizdi ve çoğaltarak dağıttı. Bu haritaya göre, Yunanistan'ın doğu sınırı, Anadolu ortalarından, kuzey sınırı Karadeniz'in Kuzeyi'nden, Karpat Dağları ile Tuna ve Sava nehirlerinden, batı ve güney sınırı ise, Adriyatik ve Akdeniz'den geçiyordu. Rigas, bu haritasına şehirlerin eski ve yeni isimlerini kaydettikten sonra, Antik Yunan ve Bizans'ın meşhur adamlarının, imparatorlarının resimlerini ve sikkelerini de çizdirdi.³¹ Ayrıca Rigas, Napolyon'a verilme üzere Triyest'deki Fransız Konsolosu Brechet'e bir mektup verdi. Bu mektupta Rigas, "tüm Helenlerin adına yazdığını, kurtulmaları için Napolyon'dan yardımda bulunmasını" istediğini bildirdi. 1797 yılında Fransızlar Korfu Adasına çıktığında, ordu komutanı Gentili, Fransızca, İtalyanca ve Rumca bir bildiri yayınlamış ve ada halkına ve güzel bir gelecek sözü vermişti.³²

Adamantios Koraes ise, 18. Yüzyıl Fransız aydınlarından etkilenmişti. İzmir kökenli yazar, 1786-1787 yılları arasında Paris'e yerleşmeden önce, Montpellier'de tıp eğitimi görmüştü. 1798'de Mısır'a çıkan Napolyon Bonaparte'ye umut bağlayarak "Özgürlüğün Birinci Yılı" adlı hiciv yazısını yazmış ve Rumları isyana çağırılmıştı. Bununla birlikte, Antik çağın önemli yazarlarını yeniden yorumlayarak "Yunan Kütüphanesi"ni yeniden yayınladı. Antik Yunanca ile halk dili arasında modern edebiyat dili haline gelen Katharevusa'yı ortaya çıkararak neo-helenizmi hareketini başlattı. Asıl amacı, Fransız Devrimi'ni tanıtmaktı³³

27 H. Millas, a.g.e., s. 46, 49-50.

28 K. Sadi, a.g.e., s. 14.

29 R. Clogg, a.g.e., s. 45.

30 G. Castellan, a.g.e., s. 268.

31 Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 19.*

32 H. Millas, a.g.e., s. 95 vd.

33 G. Castellan, a.g.e., s. 269.

Koraes, 1805 yılında Venedik'te kaleme aldığı "İki Yunanlı Arasında Konuşma" adlı yazısında halkın artık Romalılar (Rumlar) olmadığını, onlara Yunanlı adı verilmesi gerektiğini yazmaktaydı. Rumlara "geçmiş anlayışı" aşılama kilit görev üstlenen Koraes, dilbilimsel açıdan orta bir yol bulma taraftarıydı. Paris'te Antik Yunan yazarlarının kitaplarını, yeniden yayınladı. Kitaplarında, Rumları Bizans cahilliğinden sıyrılmaya çağırıyordu. Eğitimi, "Ortodoks kilise papazlarının saflıklarından oluşan çifte boyunduruktan kurtuluşun kilit noktası" olarak görüyordu.³⁴ Bu nedenle yazdığı "Kardeşler Öğretisi"nde, Osmanlı Devleti'nin çok kötü olduğundan, Rumların özgürlüğe kavuşması gerektiğinden, uygar ülkelerde cumhuriyetin kokuşmuş kralları devirdiğinden ve insanların özgür olması gerektiğinden bahsetti. Koraes, kurallara karşı ayaklanmayı savunmaktaydı. Bu amaçla "Savaş Borusu" adlı şiirini yayınlarak ayaklanmaya çağırı yaptı.³⁵

C. DERNEKLER VE FİLİKİ ETERYA CEMİYETİ

Milli Yunanistan'ın kurulması için Rumlara sempati duyanların yanı sıra, dernekler ve yardım kuruluşlarının aracılığı ile yardım edenler de oldukça çoktu. Bu nedenle hemen hemen her ülkenin büyük şehirlerinde Filhelen denilen "Helen Dostu" dernekler kuruldu ve bunlar kendi hükümetleri üzerinde büyük baskılarda bulundu. Özellikle Londra'daki "Elen Dostu Komitesi"nin faaliyetleri çok etkiliydi. Avrupa şairleri de Rumların milli davasına sarıldı. Gaspard de Pons, Jules Lefevre, Victor Hugo, Beranger, Casimir, Delavigne, Fauriel, Lamartine, Lord Byron Rum çıkarlarına hizmet etti.³⁶ Yine Herder, Kant ve Hegel gibi Alman romantik akımının önemli isimleri de, Helen dostu düşüncüyü benimseyenlerdendi.³⁷

Rum isyanlarının başlaması, özellikle de Sakız Adası olayları, Batı Avrupada önemli ölçüde Yunan dostluğu duygularını uyandırdı. Birçok Avrupa kentinde Rumlar için para toplayan ve onların adına propaganda yapan komiteler çoğaldı. Lord Byron gibi Avrupa ülkelerinden gelen gönüllüler, Rumlarla birlikte savaşmaya başladı. Gönüllüler yer yer faydalı olmakla birlikte, sayıları çok fazla değildi. Ayrıca komiteler, para toplama konusunda da sanıldığı gibi çok başarılı değildi. 1824 yılı sonuna kadar bütün Hıristiyan dünyası, bağımsızlık savaşına bağış olarak sadece 90.000 sterlin toplayabilmişti. 1824 yılında verilen borç, hisse senetlerinin gerçek değerinin yarısının biraz üstündeydi. Yunan hükümetinin kredisi o kadar düşüktü ki masraflar çıkarıldıktan sonra Yunanistan'da kullanılmak üzere kalan miktar sadece 315.000 sterlindi. Aynı yılın sonunda Yunan dostu duyguların sönmeye başladığına dair belirtiler vardı. Özellikle Londra Yunan Komitesi'nin ömrü sadece on sekiz ay sürdü.³⁸ Yine de kamuoyu oluşturması açısından gönüllülerin faaliyetleri önemliydi.

Moniteur Universel Gazetesinin 20 Haziran 1796 tarihli sayısında " Zengin Eflâklı bir tacir" olarak adlandırılan, Rigas'ın, İpsilanti ailesinin teşvikiyle ve II. Katerina'nın kışkırtmasıyla Yunan coğrafyasında bir isyan çıkarmak amacıyla "Synomatie" adlı gizli bir dernek kurduğu yazmaktaydı. Fakat Rigas, bir ayaklanma çıkarmak üzereyken Avusturyalılar tarafından yakalandı ve aleyhindeki yıkıcı suç delilleriyle birlikte Belgrat'taki Türk yetkililerine teslim edildi. Rigas, 1798 yılında da idam edildi. Bu ilk başarısızlık yüzünden Synomatie başka bir isimle yeniden kuruldu. Dernek iki gruba ayırdı. İlk grup resmi olup "Müz (İlham

34 R. Clogg, a.g.e., s. 42, 43.

35 H. Millas, a.g.e., s. 159-161.

36 Nurettin Türsan, Yunan Sorunu, s. 34.

37 Sacit Kutlu, Balkanlar ve Osmanlı Devleti, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 54.

38 Matthew Smith Anderson, Doğu Sorunu, Y.K.Y., İstanbul 2001, s. 77.

Perileri) Dostlar Birliği”, ikinci grup gizli olup “Dostların Hetairiesi” adında örgütlendi. Birincisinin amacı, Rumlar arasında edebiyat ve güzel sanatların yeniden doğuşunu yaymaktı. Ancak resmi olmasına rağmen, Rus Çarı I. Aleksander’ın yaptığı yardımları gizli tuttu. İkinci grup üyeleri ise, St. Petersburg’da bulunup Rus Çarı’ndan emir aldıklarını söyleyenlerden oluşuyordu.³⁹ Bunun dışında, özellikle Venedik, Padua, Piza, Livorno gibi İtalyan kentlerinde ve Viyana, Leipzig, Amsterdam gibi önemli merkezlerde yaşayan Rumlar Fransız Devrimi fikirlerini benimsedi. Bunun üzerine 1800’lü yılların başında, kültürel ve politik amaçlı gizli ya da açık birçok dernek kuruldu. Aleksandros, Phonix, Etaieiaton Philon, Athena, Ellenoglosson Ksenodokhoion ve 1814 yılında kurulacak olan Filiki Eterya bunların başında gelmekteydi.⁴⁰ Athena adlı örgüt Fransa yardımıyla, Phonix adlı örgüt ise, Rusya yardımıyla bağımsızlık kazanmayı umuyordu. Rum milli duygularının canlanmasında başlıca kıskırtıcıları, Yunan coğrafyası dışında yaşayan ve Avrupadaki akımlara benzer ulusçu bir akım yaratmak hayali kuran diasporaydı. Ayaklanmayı ilk başlatan planlayan ve ekonomik olarak yardım edenler de onlardı.⁴¹ Filiki Eterya’dan önce 1814 yılında Paris’te kurulan “Yunan Dilini Konuşanlar Otel” adlı bir örgüt vardı. Kurucuları arasında Osmanlı Devleti’nin Paris Maslahatgüzarı Rum Angelopulos bulunmaktaydı. Yine 1814 yılında Viyanada “Kültür Derneği” adlı bir örgütü kuruldu.⁴²

Filiki Eterya Cemiyeti⁴³ (Dostluk Cemiyeti), 1814 yılında Odessa’da kuruldu. Cemiyeti kuran tüccarlar Artalı Nikolaos Skufas, Yanyalı Atanasios Çakalof, Andriçenalı Panayotis Anagnostopulos’tu. 1821 yılına kadar cemiyetin üye sayısı 50.000 kişiyi buldu. Cemiyet uzun zaman bu üç kurucu tarafından idare edildi. Bununla birlikte bunların eğitimleri yeterli değildi ve siyasi nüfuzları da yoktu. Bu nedenle cemiyetin başına Avrupada tanınan diplomat olan Rusya’nın bakanlarından Kapodistriya’nın getirilmesi düşünüldü. 1816 yılında Kapodistriya’ya başkanlık için teklif yapıldı, fakat bakanın monarşik fikirleri vardı ve cemiyetin fikirlerini beğenmiyordu. Bu nedenle teklifi kabul etmedi. Kapodistriya’nın teklifi reddetmesinden sonra da cemiyetin üyeleri çoğalmaya devam etti. Panayotis Anagnostopulos, Mora’daki armatörleri organize ederken İstanbul, Buğdan, Tesalya, Makedonya ve Adalardaki üye sayısı hızla arttı.⁴⁴ 1818 yılında, Mora’da cemiyet için bir merkez düşünüldü. Fakat daha sonra cemiyetin üyelerinden Aksanto’nun İstanbul Fener’deki evi Filiki Eterya’nın merkezi oldu. Aksanto’nun evi merkez yapıldıktan sonra, bir de özel bir mühür yaptırıldı. Etrafına reislerin adlarının ilk harfi, ortasına haç ve Yunanistan işareti olan “A” harfi ile “16” rakamı kazıldı. Ayrıca özel bir kayıt defteri tutuldu. Bu deftere, Filiki Eterya üyelerinin isimleri, unvanları, gelen ve söz verilen paraların

39 La Gorce, a.g.e., s. 281, 282.

40 H. Millas, a.g.e., s. 95.

41 Selahi Sonyel, “Yunan Ayaklanması Günlerinde Mora’daki Türkler Nasıl Yok Edildiler?”, Belleten, C. LXII, S. 233, Ankara 1998, s. 108.

42 N. Türsan, a.g.e., s. 35.

43 Filiki Eterya adı çoğunlukla Etniki Eterya Cemiyeti ile aynı anlamda kullanılmıştır. Oysaki Etniki Eterya Cemiyeti, Girit’in Türkiyeden koparılması için 1894 yılında Atina’da Yunan subaylar tarafından kurulan ve Filiki Eterya’nın devamı niteliğinde olan bir dernektir. Bkz. N. Türsan; a.g.e., s. 37. Ayrıca Osmanlıca belgelerde bu cemiyetin adı, 1894 yılından önce sadece “Eterya” olarak geçmektedir. Bu tarihten sonra Etniki Eterya ismi kullanılmıştır. Ayrıca çağdaş Yunanlı tarihçiler de, 1814 yılında kurulan cemiyetin adını Filiki Eterya olarak kullanmıştır. Bkz. G. Zoides, Hi Philike Hetaireia Kai To Eikosiana(Filiki Eterya ve 1821), Atina 1988

44 K. Sadi, a.g.e., s. 19, 20.

miktarı ile reislerin imza yerine kullandıkları şifreler kaydedildi.⁴⁵ Cemiyet üyeleri derecelere ayrılıp başkanlarına çoban, ikinci sınıfa papaz, üçüncü sınıfa da zararsız adları verildi. Aynı zamanda İstanbul'da reis ve fedai diye iki askeri rütbe belirlendi. Filiki Eterya daha sonraları yedi sınıfa ayrıldı. Bunların amaçları aynı olmakla birlikte aralarında bilgi bakımından farklar vardı. Gizli büyük başkanın kim olduğunu sadece birinci sınıf üyeleri biliyordu.⁴⁶ Gizliliğin korunabilmesi açısından da bazı şifreler kullanıldı. Buna göre, bigaraz kelimesi Padişahı, muhibb-i insaniyet Rusya'yı, ziyade meşgul sadrazamı ve kaynana da Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa'yı anlatmaktaydı.⁴⁷

Filiki Eterya Cemiyetine üye olan herkes "Büyük Yemin" denen bir yemin etmekteydi. Cemiyetin "Büyük Yemin"i:⁴⁸

"Kutsal ve perişan vatanım, senin ruhani ismin için and içiyorum. Uzun dönemli sıkıntılarım ve perişan haldeki çocuklarıncı uzun yıllardır saklanan mahkûmiyet altındaki halkın acı göz yaşları üzerine and içiyorum. Bütün benliğini sana adıyorum. Bundan böyle düşüncelerimin ve benliğimin tek amacı sen olacaksın. İsmi bütün hareketlerimin rehberi olacak ve mutluluğun çabalarımın ödülü olacaktır. Tek bir an için bile sıkıntılarına ilgisiz kalır veya yükümlülüğümü yerine getirmezsem eğer, ilahi adalet hakkaniyet yıldırımlarını başıma yağdırsın, atalarımın bana kalan adımı yok olsun, kişiliğim yoldaşlarım tarafından lanetlenmiş ve ölümüm günahımın kaçınılmaz cezası ve ödülü olsun ki ben üyeliğimle Eteryanın saflığına halel getirmeyeyim" şeklinde edilmektedir.

Filiki Eteryanın amacı, Eski Yunanistan'ın dirilmesi değildi. Başkenti İstanbul olmak üzere Fener Rum Patriği'ne bağlı olan bütün Rumları içine alan bir devlet yani "Doğu İmparatorluğu" kurmaktı. Çakalof ve Skufas, Moskova'da Filiki Eterya cemiyetinin esaslarını tamamlayıp adını da "Dostlar Cemiyeti" koydu. Moskova'da bulunan Morali Yorgi Şkeri ve Filibeli Andon Kombelu adlarındaki Rum tacirler ve daha birçok kimse bu cemiyette gönüllü olarak çalıştı.⁴⁹

Filiki Eterya, üyelerinin karşı çıkmasına rağmen, ısrarla Kapodistriya'nın başkan olmasını istiyordu. Bu nedenle, Kapodistriya'ya tekrar teklif sunuldu, fakat Kapodistriya "bu yaptığınız deliliktir" diyerek teklifi bir kez daha reddetti. Bunun üzerine başkanlık Aleksander İpsilanti⁵⁰'ye teklif edildi. Aleksander İpsilanti 15 Haziran 1820 tarihinde şef seçildi. İpsilanti'nin şef olması üzerine bütün kocabaşları ve Ruhban sınıfı, Rusya'nın himaye sözü verdiği inancıyla Filiki Eterya'ya üye oldu. Fakat Rusya, İpsilanti'nin şefliğinden hoşlanmamıştı. Yine de, Aleksander İpsilanti başkanlığındaki Filiki Eterya Cemiyeti, 24 Şubat 1821 tarihinde bir beyannameyle Rumları isyana çağırıyordu. Beyanname:⁵¹ "*Din ve vatan uğruna savaşa atıl! Kalkanız ve göreceksiniz ki bir gün kuvvetli bir devlet mücadelemizi himaye edecektir. Ey Yunan erleri, vakit geldi. Avrupa milletleri, aynı hak ve hürriyet için dövüşüyorlar ve bizi de bu dövüşe çağırıyorlar. Bu milletler oldukça serbest yaşadıkları halde tam hürriyete sahip olmak istediler ve böylece saadete kavuşmaya çalıştılar...*" sözleriyle başlamaktaydı.

45 A. Cevdet Paşa, a.g.e., C. 6, s. 2703, 2704.

46 A. Cevdet Paşa, a.g.e., C. 6, s. 2701.

47 E. Z. Karal, a.g.e., C. 5, s. 109, 110.

48 Barbara, Jelavich, *Balkan Tarihi 1, Küre Yayınları, İstanbul 2006*, s. 229 vd.

49 A. Cevdet Paşa, a.g.e., C. 6, s. 2700.

50 Aleksander İpsilanti (1792-1828), *Fenerli Rum'un önemli ailelerinden gelir. Napolyon Savaşları'nda Rus Çarının yaveri olarak savaştı.*

51 K. Sadi, a.g.e., s. 21, 22.

Filiki Eteryaya çok geniş bir alana yayıldı ve her kesimden üye topladı. Farmaki adındaki subay, Selanik ve Tırhala sancaklarında bulunan subayları, diğer silah erbabını ve işe yarar nüfuzlu kocabaşları, reisleri, hatta Siroz metropoliti Hrisyanto'yu ve Avrathisarı piskoposunu ikna edip Filiki Eteryaya üye olmasını sağladı. Farmaki, bunlarla sözleşme yaptıktan sonra Ayranoz'a gidip Grigoryus'u da Filiki Eteryaya üyesi yaptı. Filiki Eteryaya Cemiyeti günden güne genişledi ve Eflâk, Buğdan, Akdeniz adaları, bütün Yunan coğrafyası ve Selanik taraflarına hatta Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa'nın sarayına kadar uzandı. 1818 yılında, rahipler ve piskoposlar, subaylar, gemiciler, kocabaşların çoğu, Yedi Adada bulunan düzenli fırkalar, safyotların başkanları, kleftlerin reisleri, Mora Yarımadası, Tırhala ve Arnavutluk'taki paşaların, beylerin ve ağaların dairelerinde çalışan Rumlar, İskenderiye, Kıbrıs, Berruşşam taraflarında ve Anadolu sahillerinde oturan Rum tacirlerle İstanbul'da bulunan en itibarlı Rum aileler de Filiki Eteryaya üyesi oldu.⁵² Ayrıca Cemiyet'in 1818 yılında İzmir, Sakız, Sisam, Kalamata, Misolinki, Yanya, Bükreş, Yaş, Triyeste, Peşte ve Moskovada şubeleri açıldı.⁵³ Filiki Eteryanın üye sayısı da o günün şartlarına göre gerçekten çok ciddi rakamlara ulaşmıştı. Bu sayı cemiyetin isyanlarda pek etkisi olmadığı iddialarını çürütmekteydi. Cemiyetin 1818 yılında sadece İstanbul'da 17.000 üyesi vardı. 1820'li yıllarda bütün Balkanlar, Avrupa, Türkiye, Suriye, Mısır ve Kıbrıs'ta şubelerini açtı ve üye sayısı 400.000 civarına ulaştı.⁵⁴

Filiki Eteryaya Cemiyeti, Fener Rum Patrikhanesi'yle de işbirliği yapmaktaydı. Ayrıca iş yükünü hafifletmek adına cemiyetin kolları yerine geçecek olan, Rum Matbuat Cemiyeti, Rum Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Rum Tüccar Cemiyeti, Rum Edebiyat Cemiyeti, Rum Trakya Cemiyeti, Rum Muhacirin Cemiyeti, Rum Küçük Asya Cemiyeti ve Rum İzcilik Teşkilatı gibi cemiyetler bulunmaktaydı. Bununla birlikte İstanbul'da faaliyet gösteren "Silogos Bilimsel Kurumu" gibi dernekler de, yıkıcı faaliyetlerde bulunmaktaydı.⁵⁵

D. FENER RUM PATRİKHANESİ

1453 yılından önce Doğu ve Batı Kiliselerini birleştirme tartışmaları sonucunda İstanbul Patrikliği, Bizans İmparatorluğu dönemindeki önemini kaybetmiş ve kilise mensupları tarafından da gözden düşürülmüştü. Bu nedenle Patrik II. Athanasios'un istifasından sonra bu makama yeni bir seçim ya da tayin yapılmamıştı. İstanbul'un 1453 yılında fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, Rumların dinî hayatlarını düzenlemek, şahsî hukuk problemlerini yoluna koymak üzere Rum milletinin başında olmak şartıyla bir Patrik seçilmesini emretti. Bunun üzerine kilise yetkilileri, Batı Kilisesi'ne karşı, 1439 Floransa Konsili dönüşünden beri cephe alan ve bu sebeple İmparator XI. Konstantin ile anlaşmazlığa düşen Georgios Skholorios'u, "Gennadios" unvanı ile patrik ilân etti.⁵⁶ Böylece Gennadios, Türk yönetimi altında ilk İstanbul Patriği oldu. Bundan sonra yeni Patrik'le yakından ilgilenen Fatih Sultan Mehmet, Gennadios'u yemeğe davet edip kendisine özel bir saygı gösterdi. Fatih, Gennadios'a "Millet Başı" unvanını vermek suretiyle de bütün dindaşlarının meseleleri üzerinde onu yetkili kıldı. Ayrıca Fatih, geniş imtiyazla yetkinin alâmet ve sembolü olarak Patriğe eskiden olduğu gibi Patriklik asâsını verdi. Patriğin, beyaz bir at üzerine bindirilerek Patrikhaneye kadar bir hükümdar gibi uğurlanması için bütün devlet

52 A. Cevdet Paşa, a.g.e., C. 6, s. 2703, 2705.

53 Osman Yavuz Soral, *Kaybettiğimiz Rumeli, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975, s. 115.*

54 N. Türsan, a.g.e., s. 37.

55 Süreyya, Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999, s. 188.*

56 *Türk Ansiklopedisi, "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi" md., s. 231.*

ileri gelenlerine emir verildi. Bu tören, Bizans İmparatorluğu döneminde yapılan törenle aynıydı. Patriğin takdis töreni ise, 1454 yılında Ereğli (Herakleia) Metropoliti tarafından yapıldı.⁵⁷ Osmanlı Devleti'nde Patriğin tıpkı Papa gibi seçim hakları vardı. Patrik, en az on üç piskopostan oluşan bir dini kurul tarafından seçiliyordu; ancak görevden alınması dini kurulun üye çoğunluğu tarafından açık bir suçlamayı içeren bir dilekçeyle oluyordu. Babıâli, Patriği sadece Padişah'a karşı suç işlemesi halinde görevine son verebiliyordu. Bu nedenle Patriğin aşırı yetkisini elinden alabilmek için Rum Yüksek Ruhban Kurulu Saraya bağlanmıştı. Patrik, bütün kiliselerden haraç alır; cemaatin davranışlarını titizlikle denetlerdi ve iktidar alanı çok genişti.⁵⁸

Patrik, dinîşleri kuruluşuyla birlikte piskopos ve başpiskoposları da atardı. Padişah bunların atanma belgelerini usulen verirdi. Bir kurul, vasiyetnameler, evlenmeler, boşanmalar ve çeşitli suçlar hakkında karar vermek için haftada iki kez toplanırdı. Bu mahkeme Rumlar arasındaki anlaşmazlıklara baktığı gibi, Rumlarla Ermeniler, Rumlarla Türkler arasındaki davaları da ele alıyordu. Sürgün, hatta kürek mahkûmiyeti verebiliyordu. Osmanlı makamları, tıpkı Müslüman mahkemesi kararlarıymış gibi bu cezaları uyguluyordu.⁵⁹ Osmanlı Devleti, Patriğin her türlü güvenliğini sağlamak amacıyla kendisine Yeniçeri Çorbacıları'ndan kurulu bir de muhafız birliği vermişti.⁶⁰

İstanbul'un Fener semtinde Patrikhanesi'nin haricinde bir de, zengin Rumların oturduğu Fenerliler diye anılan bir grup vardı. Padişahlar, en zorlu yerlerin vali ve yöneticilerini bu uyanık ve kurnaz Fenerliler arasından seçerdi.⁶¹ Milletler arası siyaset hayatını, birçok Avrupa dilini, Türkçe ve Arapça'yı iyi bilen Fenerli Rumlar, Babıâli'nin yabancı dil eksikliğini kapatıp Avrupa'yla olan ilişkilerin yürütülmesini sağlıyordu.⁶² Saray tercümanlıklarını, Avrupa'yla ilişkileri ele geçirmiş ve Türklere göre daha aydın bir kitle haline gelmişlerdi. Divan-ı Hümayun Baş Tercümanlığı'na kadar yükselen Aleksandr Mavrokordato Bey'in oğlunun 1711 yılında Eflâk Prensiğine atanmasından itibaren Eflâk-Buğdan Voyvodalıkları 1821 ayaklanmasına kadar Fenerli Rumların elindeydi.⁶³ Nitekim bu prensler, özerk bir yönetimle idarelerindeki eyaletlerde gerçek bir monarşik güce sahipti.⁶⁴

Buğdan Voyvodası Mihail Suço, Aleksander İpsilanti ile anlaşarak Odessa'da kurulan Filiki Eteryaya Cemiyeti'ne üye olup isyanlara yardım etti.⁶⁵ Fenerlilerin hem Filiki Eteryaya üye oldukları hem de, Rumların isyanlarına destek verdikleri ortadayken, Maria Todorova'ya göre;⁶⁶

"Fenerlilerin, büyük kültürel otoritelerine rağmen, siyasal idealleri ve hedefleri onları Yunan ulusal hareketinin ana çizgisinden ayırıyordu. Fenerlilerin bir Bizans ideali taşıdıkları ve Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurma hayalini besledikleri yolundaki iddialar temelsiz bile olsa, siyasal içgüdülerinden dolayı, Ortodoksluğun birleştirici otoritesine ve Rusya'nın desteğine ağırlıklı olarak yaslanıyor, böylece ekümenik emperyal geleneğin temsilcileri haline geliyor ve yeni ulusal devlet idealine yabancılaşıyorlardı."

57 S. Şahin, a.g.e., s. 53, 56.

58 La Gorce, a.g.e., s. 264.

59 La Gorce, a.g.e., s. 265.

60 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebânın Yönetimi, Risale Yayınları, İstanbul 1990*, s. 28.

61 W. Sloane, a.g.e., s. 17.

62 A. Decei, "Fenerliler" md., İ.A., s. 548.

63 N. Türsan, a.g.e., s. 32.

64 La Gorce, a.g.e., s. 261.

65 A. Decei, a.g.md., s. 549.

66 M. Todorova, a.g.e., s. 341, 342.

Rumlar, kırsal alanlarda, köylerde ve kasabalarda daima kendi içlerine kapanık ve kendi gelenekleriyle yaşıyordu. Ayrıca yerel yönetim şeklinde de, papazlar her zaman için etkin rol oynuyordu. Bu nedenle Rumların ayaklanmasında, Rum Patrikhanesi'nin çok aktif rol oynadığını söyleyebiliriz.⁶⁷ Patrikhanesi'nin sadece Rumlar üzerinde etkisi yoktu. Ayrıca Rum Patrikhanesi bütün Balkanlar'daki Ortodoks Slavlar üzerinde tamamen bir denetim kurmak ve böylece onların ulusçuluk duygularını ve direnişlerini güçlendirmek için planları da vardı.⁶⁸ Fener Rum Patrikhanesi, amacına ulaşmak için Filiki Eteryaya ile işbirliği yapmıştır. Nitekim Patrik Grigoryus ve birçok metropolit ve din adamı bu derneğin üyesiydi. Filiki Eteryaya, metropolitlikleri, kiliseleri ve kilise okullarını birer şube olarak kullandı ve çalışmalarını buralardan yürüttü.⁶⁹

Filiki Eteryanın merkezi Fener Rum Patrikhanesi olup başlarında da Patrik Grigoryus bulunmaktaydı. II. Mahmut ve Sadrazam Benderli Ali Paşa, bunu ispatlayabilmek için çok çalıştı. Mora isyanının şiddetlendiği günlerde Rus idaresine giren Kırmıdan gelen Yunus Bey, Sadrazam Benderli Ali Paşa'ya, Rusya'nın Ruslaştırma tesislerinden ayrı olarak kiliseler yaptırdığını ve bu kiliselere İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin yetiştirdiği "güvenilir papazların" tayin edildiğini anlattı. Ayrıca Yunus Bey, Megali İdeanın Patrik Gregoryus tarafından hazırlandığını kanıtlayan belgeler de getirdi. Bunun üzerine Padişah II. Mahmut'un da onayıyla Patrikhanesi'nin aranmasına karar verildi ve Sadrazam Ali Paşa tarafından Rum mahallesinde gerekli önlemler de alınarak Patrikhanesi'ne baskın yapıldı. Patrikhanede Morali asi kaptanlara yazılan mektuplar, İstanbul'daki hazırlıklar için verilen bilgiler, Dışişleri Bakanlığının hizmetinde çalışan Fenerli Rum Beylerinden alınan Osmanlı Devleti'ne ait gizli hazırlıklar, İngiliz ve Fransız elçiliklerinden edinilen bilgiler, Rusya'daki hazırlıklar, Odesa'daki Filiki Eteryaya merkezinden gönderilen silahlar, dünya Ortodoksuluk âlemine yazılan beyannameler ve yardımlara ait makbuzlar ele geçirildi.⁷⁰

Patrik Gregoryus'un Rus Çarına yazdığı mektup, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi General İgnatiyev'in hatıralarında şu şekilde yer almaktadır;⁷¹

"Mahmut Nedim Paşanın Sadrazamlıktan istifa ettiği gün Patrikhanesi'ne gitmişim. Patrik Yermanos, sohbetimiz sırasında, Patrikhanedeki inşaat sırasında çıkan bir sandık içinden, Sultan Mahmut zamanında Yunan istiklaline yardım suçuyla asılan selevi Gregoryus'un o zamanki Çarımız Aleksander'a gönderdiği bir mektubun müsveddesini bana okudu. Ele geçtiği zaman, Yermanos'un da felaketine sebep olabilecek bu mektup, ölen Patriğin Türkleri dünya siyasi ve askeri hayatından korkulacak varlık olmaktan çıkarılacak, hatta bağımsız bir millet olabilmekten mahrum edecek çok dikkate değer tavsiyeler ihtiva ediyordu. Görevim süresince edindiğim tecrübeler ve tanık olduğum olayların, doğruluğunu tasdik ettiğini, maalesef iş işten geçtikten sonra anladığım bu tavsiyeler şunlardı: Türkleri maddeten ezmek ve yıkmak mümkün değildir. Çünkü Türkler çok sabırlı ve mukavemetli insanlardır. Gayet mağrurdurlar ve izzet-i nefis sahibidirler. Bu hasletleri de, dinlerine bağlılıklarından, kadere rıza göstermelerinden, ananelerinin kuvvetinden; padişahlarına, kumandanlarına, büyüklerine olan itaatlerinden gelmektedir.

Türkler zekidirler ve kendilerini müspet yolda sevk ve idare edecek reislere sahip oldukları müddetçe de çalışkandırılar. Gayet kanâatkârdırlar. Onların bütün meziyetleri,

67 F. Armaoğlu, a.g.e., s. 167.

68 İ. Ortaylı, a.g.e., s. 63.

69 S. Şahin, a.g.e., s. 184.

70 S. Şahin, a.g.e., s. 192 vd.

71 S. Şahin, a.g.e., s. 199 vd.

hatta kahramanlık ve şecaat duyguları da, ananelerine olan bağlılıklarından, ahlaklarının salâbetinden gelmektedir. Türkler'de evvela itaat duygusunun kırmak ve manevî bağlarını yok etmek, dinî metanetlerini zaafa uğratmak icâb eder. Bunun da en kısa yolu, millî ve manevî ananelerine uymayan harici fikirler ve davranışlara onları alıştırmaktır. Türkler, dış yardımı reddederler; haysiyet duyguları buna manidir. Velev ki geçici bir süre için zahiri kuvvet ve kudret verse de, Türkleri dış yardıma alıştırmalıdır. Maneviyatları sarsıldığı gün, Türkleri kendilerinden şeklen çok kudretli, kalabalık ve zahiren hâkim kudretler önünde zafere götüren asıl kudretleri sarsılacak ve maddi vasıtaların üstünlüğü ile yıkmak mümkün olabilecektir. Bu sebeple Osmanlı Devleti'ni tasfiye için mücerred olarak harb meydanındaki zaferleri kafi değildir ve hatta sadece bu yolda yürümek, Türklerin haysiyet ve vekârını tahrik edeceğinden hakikatlere nüfuz edebilmelerine sebep olabilir. Yapılacak olan, Türklere bir şey hissettirilmeden bünyelerindeki bu tahribi tamamlamaktır. Benim Osmanlı Devleti nezdinde vazifeli olduğum sırada bu teşhisler tamamen tecelli etti?'

Osmanlı yöneticilerinin yaptığı incelemelerde Fener Rum Patriği Gregoryus'un hem Filiki Eteryâ üyesi olduğu, hem de ayaklanmalarda önemli bir rol üstlendiği anlaşılınca Patrik, resmi elbisesi üzerinde kethüdasıyla birlikte Patrikhanenin Orta Kapısı'nda (Petro Kapısı) idam edildi. Aynı şekilde, İzmit, Kayseri, Tarabya metropolitleri de, Balıkpazarı Kapısı'nda, Kaşıkçılar Hanı önünde ve Okçularbaşı Kapılarında idam edildi.⁷² Bu olaya en büyük tepkiyi Rusya verdi ve olayı bir Hıristiyan-Müslüman çatışması şeklinde göstermeye çalışarak uluslar arası sorun yapma yolunda adımlar attı. Bu nedenle de Rusya, ilk olarak 28 Haziran 1821 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bir nota verdi. Bu notada: "Babiâli, Hıristiyanlığı, bir Hıristiyan halkın kökünün kazanması karşısında hareketsiz bir seyirci gibi kalıp kalmayacağı sorusu ile karşı karşıya bırakmıştır" diyerek Hıristiyan dünyası ile Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya getirmeyi planladı. Bununla da yetinmeyen Çar I. Aleksander, Osmanlı Devleti'nden bazı isteklerde bulundu. Buna göre, Müslüman bağınazlığı sonucu yıkılan veya zarar gören kiliselerin tamiri, Hıristiyan dinine ciddi koruma ve güvence sağlanması, ayaklanma olan yerlerde suçlularla suçsuzların birbirinden iyi ayrılması ve Eflâk-Buğdanda daha önce imzalanan antlaşma şartlarını tam anlamıyla uygulanmasını istedi. Fakat bu istekler, Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmedi.⁷³ Osmanlı Devleti'ne göre, Patrik Gregoryus, insanların Padişaha karşı olan temel görevlerini kötüye kullanmıştı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ni protesto eden Rus Büyükelçisi sert bir biçimde uyarılarak, Rusya Çarı Büyük Petro'nun kendi topraklarındaki patrikliği lağv ettiği hatırlatıldı.⁷⁴ İsteklerinin kabul edilmeyeceğini anlayan Rusya, 8 Ağustos 1821 tarihinde, İstanbul Büyükelçisini geri çağırды ve sınırlara asker yığıdı, fakat İngiltere'den çekindiği için savaş açmayı göze alamadı.⁷⁵

Rumlar, Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık kazanan ilk millettir ve kendi ulus devletlerini kurmaları diğer balkan devletlerinden daha kısa sürede gerçekleşmiştir. Zengin tacirlerin milliyetçi ve liberal fikirlere katkı sağlayacak yatırımlar yapması, Rumların ekonomik, eğitim-düşünsel alanlardaki gelişmelerini diğer milletlerden daha önce tamamlamaları, geçmişe bağlılık, Avrupalılar arasında yayılan Antik Yunan hayranlığı, Fener Rum Patrikhanesi'nin nüfuzu ve Avrupa'da kamuoyu sağlayan derneklerin çalışmaları Rumlar arasında ulusal bilincin uyanmasında birer itici güç olmuştur.

72 Yücel Özkaya, "1821 Yunan (Eflak-Boğdan) İsyancıları, Avrupalıların İsyancı Karşısındaki Tutumları", III. Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri, Atase Yayınları, Ankara 1986, s. 122.

73 F. Armaoğlu, a.g.e., s. 172.

74 R. Clogg, a.g.e., s. 25.

75 F. Armaoğlu, a.g.e., s. 172.

KAYNAKÇA

- AHMET CEVDET PAŞA, Tarih-i Cevdet, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994.
- AKÇURA, Yusuf, Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- ANDERSON, Matthew Smith, Doğu Sorunu, Y.K.Y, İstanbul 2001.
- CASTELLAN, Georges, Balkanların Tarihi, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995.
- CLOGG, Richard, Modern Yunanistan Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- ERYILMAZ, Bilal, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebannın Yönetimi, Risale Yayınları, İstanbul 1990.
- GRAVES, Philip, İngilizler ve Türkler, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 1999.
- JELAVICH, Barbara, Balkan Tarihi 1, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, T.T.K. Yayınları, Ankara 1994.
- KİTSİKİS, Dimitri, Türk-Yunan İmparatorluğu, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- KOCABAŞ, Süleyman, Tarihte ve Günümüzde Türkiye'yi Parçalama ve Paylaşma Planları, Vatan Yayınları, İstanbul 1999.
- KUTLU, Sacit, Balkanlar ve Osmanlı Devleti, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- La Gorce, Çağlar Boyu Yunanlılar, Belge Yayınları, İstanbul 1986.
- MİLLAS, Herkül, Yunan Ulusunun Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- ORTAYLI, İlber, Osmanlı İmparatorluğu'nun En Uzun Yüzyılı, Aklın Yayınları, İstanbul 2006.
- ÖZKAYA, Yücel, "1821 Yunan (Eflak-Boğdan) İsyancıları, Avrupalıların İsyancı Karşısındaki Tutumları", III. Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri, Atase Yayınları, Ankara 1986.
- SADİ, Kerim, Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılıma Devri ve Tarihi Maddecilik, Doğan Yayınları, İstanbul 1962.
- SLOANE, William, Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar, Süreç Yayınları, İstanbul 1987.
- SORAL, Osman Yavuz, Kaybettiğimiz Rumeli, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975.
- STAVRIANOS, L. S., "The Influence of the West on the Balkans", The Balkans in Transition, Berkeley 1963.
- ŞAHİN, Süreyya, Fener patrikhanesi ve Türkiye, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999.
- TODOROVA, Maria, Balkanları Tahayyül Etmek, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi" Md.
- TÜRSAN, Nurettin, Yunan Sorunu, Ankara 1987.

AVRUPA DEVLETLERİNİN OSMANLI POLİTİKALARI VE 1821 YUNAN İSYANI

MUSTAFA TURAN*

ÖZET

Fransız ihtilali sonrasında yayılan fikirler, çok milletli ve kültürlü bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'ni doğrudan etkilediği gibi emperyalist planlarını gerçekleştirmek isteyen Avrupa devletleri bu fikirler üzerinden politikalar geliştirdiler. Sanayileşmiş Avrupa devletleri, Osmanlı millet sistemini sarsmak, Osmanlı toplumundaki imtizacı (huy birliği) ortadan kaldırmak suretiyle de facto/fili durumlar yaratmak için ideolojik milliyetçilik fikriyatının Osmanlı toplumunda kabul görmesini sağlamak istediler. Yüzyıllardır Osmanlı toplumu içinde huzur içinde ve hatta müreffeh bir hayat süren gayr-ı Müslim unsurları bu fikriyat üzerinden tahrik etmek ve isyana teşvik etmek çok da zor olmadı. Yakınçağın hemen başlarında Osmanlı Devleti'nde isyanlar başladı ve büyük devletlerin teşvik ve destekleriyle başarı sağlamakta gecikmedi.

Yunan isyanının çıkmasında, gelişmesinde ve Yunan devletinin kurulmasında önemli rol üstlenen Rusya ile birlikte İngiltere ve Fransa Yunan isyanı sırasında Müslüman ahalinin kıyımına uğraması karşısında sessiz kaldılar. Bu tavır hem isyancıların cüretini bir kat daha artırdı hem de diğer Hıristiyan toplulukların isyan etmeleri için örnek teşkil etti. Yunan isyanı, başlaması, gelişmesi ve neticeleri itibariyle Müslümanlık-Türksüz bir Balkanlar yaratmak isteyen Avrupa devletlerinin netice alınabilir politikaların bir tezahürüdür. Osmanlı Devleti ise isyanları kendi inisiyatifi ile bastıramadı ve büyük devletlerin müdahalelerine maruz kaldı. Neticede çağın kabul gören hamilik politikası, ulus devletlerin/milli devletlerin ortaya çıkmasını sağlarken, Osmanlı Devleti'nin de Avrupa coğrafyasından çekilmesine yol açtı. Bu çekilme sırasında yüz binlerce Müslüman-Türk ahali, insanlık dışı saldırılara ve katliamlara maruz kaldı ve yüzlerce yıl yaşadıkları topraklardan atılmak ve göç etmek zorunda kaldı.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,

A. AVRUPA DEVLETLERİNİN OSMANLI POLİTİKALARI VE 1821 YUNAN İSYANI

1821 Yunan isyanı, yakınçağda Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarının temel yapısını ve seyrini ortaya koyan en önemli örneklerden birisidir. İsyanın hemen her aşamasında Avrupa devletlerinin bizzatı yer aldıkları görülmekte olup isyanın gerek hazırlanması ve çıkması, gerekse başarıya ulaşması Avrupa devletlerinin destekleri sayesinde olmuştur. Ancak rekabet halindeki bu devletlerin isyan karşısında birlikte hareket etmeleri anlaşılabilir bir gelişme olarak görülürse de bu politik tutum, isyanın Rumların hakları ve taleplerinden öte bir mesele olduğunu göstermektedir. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın o dönemdeki politikalarına bakılırsa bu isyan, insani mülahazalarla Morada yaşayan Rumların hayat şartlarının düzeltilmesine yönelik bir müdahale ile de izah edilemez. Ayrıca Yunan isyanını, salt milliyetçi bir hareket ya da olayların tabii seyri içinde ortaya çıkan bir olay olarak görmek de yanlış olacaktır. Yeni dünya düzeninin kurulduğu bu dönemde Avrupa devletlerinin ilgi ve ihtiras sahasında yer alan Osmanlı Devleti'nin dağılması ve paylaşılmasına müteallik diğer meseleler gibi Yunan isyanı da devletlerarası ilişkilerin ana konularından birini teşkil edecektir.

Yakınçağın başlarında Avrupalı devletlerin genel politikalarını, 1789 Fransız İhtilali'nin yaymış olduğu fikriyat ile sanayileşmenin kazandırdığı değerlerin belirlediği görülmektedir. 1789 Fransız İhtilali ile temel hak ve özgürlükler temelinde ortaya çıkan fikriyat, aydınlanma çağını yaşayan Avrupada siyasi, idari ve toplum hayatında ciddi değişikliklere yol açtığı gibi devletlerarası ilişkilerde de yer bulmuştur. Fransız İhtilali'nin yaydığı fikirler, Osmanlı Devleti gibi çok milletli ve kültürlü yapıya sahip devletleri doğrudan etkilemiştir. En önemlisi de milliyetçilik ideolojisinin etkisiyle harekete geçen toplulukların bağımsızlık isteklerinin, sanayileşmiş devletlerin emperyal gayelerini meşrulaştıran bir gerekçe haline gelmiş olmasıdır.

Esasen doğrudan milliyetçilik temelinde değilse de Balkan Hıristiyanları meselesi, 17. yüzyılda belirginleşmeye başlamıştır. Balkanlarda yaşayan Sırların hem Slav ırkından, hem de Ortodoks olmaları Rusya'yı Pan-Slavist bir politikaya yöneltirken, Rum metropolitler ve manastır rahipleri de Müslüman Türklere karşı Rusya'yı kurtarıcı olarak görüyorlar, Avusturya'nın kendilerini Katolikleştirme çabalarına karşı da Ortodoks Rusya'dan yardım talep ediyorlardı. Tabiatıyla Rusya, Balkan coğrafyasında kendisine yardımcı olabilecek önemli potansiyel bir yapının farkında idi. Balkan coğrafyasında yaşayan milletlerin ekseriyetinin Ortodoks mezhebinden olması ile cemaati üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan Fener Rum Patrikhanesi ve ona tâbi olan kiliseler ile tercümanlıkları, Eflâk ve Boğdan Voyvodalıklarını ellerinde bulunduran Fenerli olarak adlandırılan zümre, Rusya'nın Balkan coğrafyasında yaşayan cemaatler üzerinden hâkimiyet kurmasını mümkün kılabilirdi. Karadeniz'de hâkimiyeti sağlanıp Akdeniz'e inmek isteyen Rusya'nın, dünya devleti olabilmesi için de Balkanlara ve Türk boğazlarına hâkim olması gerektirmekteydi. Rus Çarı Deli Petro zamanında belirlenen bu politika, Petro'nun halefleri tarafından da kabul görmüştür. I. Petro, Rus milli politikasını belirlediği vasiyetnamesinde Rumlar üzerinde izlenmesi gereken siyaseti de şöyle belirlemiştir:

“ Macaristanâ, Türkiyeye ve Polonya'nın güneyine yayılmış bulunan ve dinî bakımdan da birlik arz etmeyen veya tarikatlara ayrılan Yunanlılar üzerinde dinin üstün nüfuzundan faydalanmalı, bütünü aldatıcı yollarla onları kendimize bağlamalı, onların hâmisî olarak tanınmalı ve ruhanî bir üstünlük unvanı kazanmalıyız. Bu bahane ve onların vasıtasıyla

Türkiye, hâkimiyet altına alınacaktır. Ne kendi kuvvetleriyle ve ne de siyasi bağlantıları ile artık tutunamayacak ve kendiliğinden boyunduruk altına girecektir.”

Çar Deli Petro'nun vasiyeti istikametinde Osmanlı tebaası olan Rumları devlete karşı tahrik politikası benimseyen Rusya öncelikle Rumların isyan etmelerini hazırlayacak olan teşkilatlanmalarını sağlayacaktır. Nitekim Filiki Eterya (Philike Hetairia / Dostlar Topluluğu) Cemiyeti, Nikolas Skufas, Emmanuil Ksanthos ve Athanasios Tşçakalof adlı ikisi Rum ve biri Bulgar olmak üzere üç tüccar tarafından Rusya'nın liman şehirlerinden biri olan Odessa (Hocabey)'de 1814 tarihinde kurulmuştur. Rusya bu tarihten sonra artık isyan edecek olan Rumlara her türlü fiili desteği vermekten geri durmayacaktır.

Rusya'nın Balkanlarda hâkimiyet kurmak için bölgedeki Yunanlılar üzerinden takip etmek istediği politika 19. Yüzyılın başlarında da değişmediği gibi Fransa tarafından da benimsenmiştir. İktidara gelen Napoleon, Rumlar arasında Yunanlılık duygu ve düşüncesinin oluşturulması amacıyla Adalar Denizi'ndeki bütün adalara ajanlar göndermiş ve Rumların ayaklanmalarını teşvik edecek bildirimler hazırlatmıştır. Napoleon, 1816'da yazdığı "Sainte Helene Anıları"nda Yunanlıların Türklerin tutsaklığından kurtarılması için şöyle demektedir:

“ Yunanistan bir kurtarıcı bekliyor ve bu kurtarıcı, güzel ve şanlı bir taç ile zafere kavuşacaktır. Adını, sonsuza dek Homeros'un, Eflatun'un, Epaminondas'ın adlarının yanına yazdıracaktır. Ben böyle bir kurtarıcı olmaktan çok da uzak değildim!... İtalya seferinde Adriyatik kıyılarına geldiğim zaman, Büyük İskender krallığının gözlerimin önüne serildiğini Directoire'a yazdım. Daha sonra Ali Paşa ile ilişki kurdum Korfu'da 40.000 – 50.000 asker ve bir orduya yetecek kadar cephane, araç ve gereç bulunacaktı. Makedonya'nın ve Arnavutluk'un haritalarını çizdirmiştim.”

Yunanlıları Türklerin boyunduruğundan kurtarmak için Napoleon'un zamanı yetmemişse de Napoleon'un politikası Fransa tarafından aynen devam ettirilmiştir. Himaye politikasının kabul gördüğü bir çağda Balkanlarda gerek Rusya, gerekse Fransa'nın etkin olmalarını arzu etmeyen İngiltere de Yunan isyanında aktif bir rol üstlenmiştir. Özellikle Tepedelenli Ali Paşa isyanından sonra harekete geçen İngiltere de Kavalalı İbrahim Paşa'nın Mora ve civarındaki âsi Rumlara karşı sürdürmekte olduğu faaliyetlerine engel olmak ve bölgede hâkimiyet kurmasına fırsat vermemek için doğrudan meseleye müdahil olacaktır.

1814 tarihinde Napoleon'un yol açtığı meseleleri halletmek ve Avrupa statükosunu belirlemek üzere toplanan Viyana Kongresi'nde Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan insan ve vatandaşlık hakları, hürriyet, milliyet ve eşitlik prensipleri göz ardı edilerek İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya kendi çıkarları doğrultusunda bir takım kararlar almışlardır. Kongrede Avrupa'daki düzeni korumak ve krallık rejimine karşı yapılacak ihtilal hareketlerini bastırmak için anlaşılan İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya alınan kararları Fransa'ya da kabul ettirmişlerdir. 1814 yılında Fransa'yı 1792 sınırlarına çeken 1. Paris Antlaşması yapılmış; Napoleon'un Waterloo Savaşını kaybetmesinden sonra 1815 yılında da 2. Paris Antlaşması imzalanarak Viyana düzeni kurulmuştur. Böylece Avrupa devletleri arasında diplomatik esasların ve milletlerarası ilişkilerin düzenlenmesini tayin eden bir anlaşma yapılmıştır.

Anlaşılabacağı gibi Viyana Kongresi'nin toplanma gerekçesi ve kongrede alınan kararlar doğrudan Osmanlı Devleti ile ilgili meseleler değildi. Osmanlı Devleti de kongreye katılmamıştı. Kongrede Avrupa devletlerinin dikkatini Rum davasına çekmek isteyen Rus Çarı I. Aleksandr, Osmanlı Devleti'ne dair meseleler için Şark Meselesi (Question d'Orient) tabirini kullanmıştır. Rusya'nın genişlemesini istemeyen İngiltere bu meseleyi gündemden çıkarmışsa da bu tarihlerden sonra Şark meselesi tabiri yeni anlamlar kazanarak diplomaside kullanılmaya devam etmiştir.

Şark Meselesi tabiri 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Türklerin Avrupadaki topraklarının paylaşılması, 20. yüzyılın başlarından itibaren de bütün Osmanlı topraklarının paylaşılması amacıyla kullanılmış, Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı hemen her hadise Avrupa devletleri tarafından Şark Meselesi'nin bir konusu olarak telakki edilmiş ve ele alınmıştır. Başka bir ifade ile Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve paylaşılması ile ilgili hemen bütün meseleler "Şark Meselesi" olarak adlandırılmıştır. Kongrede Osmanlı Devleti'ndeki gayr-ı Müslim tebaanın himayesi için kullanılan bu tabir zamanla Avrupa büyük devletlerinin, Osmanlı Devleti'ni iktisadi, siyasi nüfuz ve hükmü altına almak veya sebepler ihdas ederek parçalamak ve Osmanlı idaresinde yaşayan muhtelif milletlerin istiklallerini temin etmek istemelerinden doğan tarihi meselelerin tümü için kullanılmıştır.

Avrupa devletlerinin aralarındaki rekabeti göz önünde bulundurursak Şark Meselesi, Balkanlarda baş gösteren milliyetçilik hareketlerinin ve büyük güçlerin emperyalist emellerinin Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına yol açmadan tatmin edilmesi veya eğer bu yıkılış kaçınılmaz ise Osmanlı Devleti'ni Avrupa'daki güç dengelerini alt üst etmeden parçalama ve tasfiye etme sorunudur.

Viyana Kongresi'nden sonra bir yandan aralarında ittifaklar kurmak suretiyle güç blokları oluşturmaya çalışan Avrupa devletleri aynı zamanda Osmanlı tebaası olan gayr-ı Müslim unsurların hakları bahanesiyle toplum yapısının çözülmesini sağlamak üzere hâmilik politikasını benimsemişlerdir. Avrupa devletleri böylece Osmanlı Devleti'ne birlikte ve meşru bir zeminde "müdahale hukuku" oluşturmuşlardır.

Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ni parçalamak, askeri ve siyasi başarı sağlamak için uygun bir zemini hazırlamak amacıyla Viyana Kongresi'nden çok önceleri başlayan oryantalist çalışmalar ve misyonerlik faaliyetleri de Yunan isyanını hazırlayan tarihi bir gerekçe olarak değerlendirilmelidir. Avrupalı devletlerce organize edilen misyonerlik faaliyetleri Avrupa, Orta Asya, Hindistan ve Yeni Dünya ile sınırlı kalmamış zaman içerisinde Osmanlı topraklarına da sirayet etmiştir. Geniş bir çalışma alanı bulan Oryantalistler ve Hıristiyanlığı yaymakta görevlendirilen misyonerler, Osmanlı Devleti'nin nüfus yapısını, Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan etnik unsurları, konuşulan dilleri, inanç sistemlerini, mezheplerin yapısını, örf ve adetleri kültürel yapıyı, insanların yaşayış şekillerini, coğrafi yapıyı, yer altı ve yer üstü zenginliklerini, mimari eserleri, tarihi kalıntıları, bitki ve hayvan cinslerini detaylı bir şekilde araştırmışlar ve raporlar hazırlamışlardır.

Başta Fransa olmak üzere Avrupalı devletler kendilerine tanınan imtiyazlar (kapitülasyonlar) ile seyahat ve ticaret serbestliği yanında din serbestliği de kazanmışlardı. 1535 tarihli kapitülasyona göre Fransızlar, Osmanlı Devleti'nin her yerinde ibadetlerinde serbesttiler. Fransya'ya bağlı episkoposlar ve hangi milletten olurlarsa olsunlar, Fransız dini hiyerarşisine bağlı papazlar, oturdukları hiçbir yerde işlerini yapmaktan alıkonulamazdı. Cizvit ve Fransiskan misyoner örgütlerinin en çok faaliyet gösterdiği yerler İstanbul, İzmir, Halep, Suriye, Filistin, Mısır, Irak, Kıbrıs ve Orta Yunanistan olmuştur. Osmanlı topraklarında Fransanın himâyesinde faaliyette bulunan misyonerler Roma ve Bizans kiliselerini (Katolik ve Ortodoks mezheplerini) birleştirmek, Katolik olmayan Rum, Ermeni ve diğer Hıristiyanları Katolikleştirmek suretiyle Osmanlı ülkesinde Fransanın nüfuzunu tesis etmek için çalışmışlardır.

Katolik misyoner örgütlerin yanı sıra Protestan misyoner örgütleri de faaliyete geçmişlerdir. Protestanlık anlayışını yeryüzüne hâkim kılabilmek için Osmanlı toprakları üzerinde faaliyette bulunan İngiliz misyonerleri 18. yüzyılın sonlarından itibaren etkilerini

artırmışlar ve 19. yüzyılda Osmanlı topraklarının hemen her tarafına dağılmışlardır. İngiliz Misyoner teşkilâtlarının faaliyetleri özellikle, Hıristiyanlıkça kutsal kabul edilen beldelerin yer aldığı Orta Doğu coğrafyasında yoğunlaşmıştır. Anadolu'nun bir parçası ve uzantısı özelliğini taşıyan ve aynı zamanda Orta Doğu yolu üzerinde olması sebebiyle stratejik ve jeopolitik öneme sahip olan Balkan coğrafyasında da misyonerlik faaliyetleri yürütülmüş, Balkanların güneyinde yer alan Yunan coğrafyası ayrı bir önem kazanmıştır. Brethren's Society fort he Furthherance of the gospel Among the Heathen Protestan misyonerlik örgütüne bağlı misyonerlerin 1740 yılında İstanbul'a gelir gelmez Fener Rum Patrikhanesi yetkilileri ile Romanya Prenslikleri arasında temas imkânı aramaları, İngiliz Protestan misyonerler için Osmanlı Devleti'nde yaşayan Rum tebaanın hedef kitle olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İngiliz Sömürgeler Bakanı'nın şu ifadeleri misyonerlik faaliyetlerinin İngiltere için ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir: *"Büyük Britanya İslâmî parçalamakla muvaffak olduğu vakit Hristiyanlık alemi bu on iki asırda katlandığı tüm eziyet ve zahmetlerden kurtulacaktır..."*

Büyük Britanya devleti, ciddi bir mütalaa ve çok iyi bir planlama ile İslâm'ın yok edilışı için adım atacaktır. Düzenli ve dakik plânların uygulanmasını sabırla izleyecektir. Sonunda, amacına ulaşacaktır.

Biz İngilizler, sömürülen ülkelerde ayrılık tohumlarını ekmedikçe ve ateşini tutuşturmadıkça rahat ve müreffeh yaşayamayacağız. Biz Osmanlı İmparatorluğunu, şehirlerde ve idaresi altındaki ülkelerde kargaşa ve ayaklanmalar icat edebilirsek yenebiliriz. Küçük İngiliz halkı böyle geniş bir toprağı başka türlü nasıl fethedebilir?..

Eğer bir bölgede halk arasında ihtilaf, kargaşa baş gösterirse, birlikten vazgeçerlerse onları kolayca sömürme ortamı kendiliğinden doğmuş olur." Bu ifadeler aynı zamanda Yunan isyanının hazırlanmasında İngiltere'nin rolünü ihsas etmektedir.

Amerikalı misyonerler Osmanlı topraklarına geldikleri sırada Rum ayaklanması baş göstermişti. Bu sebeple her ne kadar Rum ayaklanmasına gerçek katkı Avrupa halkları ile Avrupalı aydınlardan gelmiş ise de Amerikalı Filhelenlerin (Yunan severler) de Rum ayaklanmasına destek verdiklerini görmekteyiz. Amerikan Board olarak da anılan Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) adlı misyoner teşkilâtına bağlı misyonerler Malta adasında üstlenerek hem Mora yarımadasında hem de Anadolu'da yoğun bir çalışma yürütmüşlerdir. Rum ayaklanması dolayısıyla misyonerlerce daha fazla tanınan Rumlar, ABCFM misyonerlerinin propaganda faaliyetlerine maruz kalmış, misyonerler özellikle İzmir ve Sakız'da fakir, yetim ve öksüz Rum çocuklarına insani yardımlarda bulunmuşlar ve onları kendi misyonları doğrultusunda eğitmeye çalışmışlardır. Kendi anlatımlarıyla misyoner cemiyetleri tarafından bir milyon kitap ve broşür basılmış ve bunlar Rum cemaati içerisinde geniş kitlelere ulaştırılmıştır. Yunanistan ve Türkiye'de çeşitli misyoner okullarında 10.000'den fazla Rum gencine eğitim verildiği gibi bu gençlerin bir bölümü Amerika ya da İngiltere'de eğitilmiştir.

Amerika'nın üst düzey yöneticileriyle isyancıların liderleri arasındaki yazışmalardan da Yunan isyanına verilen destek hemen anlaşılacaktır. Amerikan Dışişleri Bakanı John Adams, isyancıların elebaşlarından Alexander Mavrocordatos'a 1823 Haziranında gönderdiği yolladığı mektupta şunları ifade etmiştir:

"Amerikan halkının özgürlük ve bağımsızlık yolunda mücadele veren Yunanlılara içten destek verdiğini ve Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması halinde, onu ilk tanıyacak devletlerden birinin Amerika olacağını "

Ayrıca Amerikalı yazarlar ve şairler de kaleme aldıkları eserlerle Amerikan kamuoyunu “*Mora kahramanlarına*” yardım yapmaya çağırılmışlardır. Yapılan çağrılar kısa süre içerisinde cevap bulmuş ve özellikle New York, Boston, New Orleans gibi Rumların bulunduğu şehirlerde, Protestan kiliseleri tarafından isyancılara nakdi ve aynı yardımlar toplanmıştır. Yapılan yardımlar, Amerikan ticaret gemileriyle isyancılara ulaştırılmıştır. Ayrıca Türklere karşı Rumların yanında savaşmak için Mora yarımadasına giden Amerikalı gönüllülerden bazıları, Yunan ordusunda general rütbesiyle yer almışlardır.

Rum ayaklanması ortaya çıktığında, Avrupalı büyük devletler 1821 Mart’ında Laibach Kongresi’nde, İtalya ve İspanya’daki devrimci hareketleri konuşmak üzere bir araya gelmişlerdi. Rus Çarı Aleksandr tarafından Aleksandros İpsilantis için “cesur çocuk” tabirini kullanması, Avusturya Başbakanı Metternich tarafından tepkiyle karşılanmış ve Metternich, Çar I. Aleksandr’ı bu türden ayaklanmalara destek vermemesi konusunda uyararak, Laibach Kongresi’nin bu gibi ihtilalci hareketleri bastırmak üzere toplandığını hatırlatmıştır. Bunun üzerine Rus Çarı Aleksandr, Rum isyanını onaylamadığını, İpsilantis ile kardeşlerinin Rus ordusundan çıkarıldığını bildirmiştir.

Rusya, her ne kadar görünüşte Rum ayaklanmasını desteklemediğini belirtiyorsa da Filiki Eteryay Cemiyeti, ihtiyacı olan malzemeleri Rusya’dan tedarik ediyor, Rum korsanları Rus bandırasıyla Akdenizde dolaşıyordu. Osmanlı Devleti’nin eşkıya teknelerine karşı aldığı tedbirler Rusya’yı rahatsız etmiş, Rus elçisi Stragonof, gemilerin kontrol edilmesinden vazgeçilmesini istemiştir. Rum Patriği ve bazı din adamlarının cezalandırılmalarını onaylamadığını da belirten Rus elçisi, Ortodoks tebaanın hâmisisi olarak tahrip olan kiliselerin yeniden yapılmasına izin verilmesini, isyana karışmamış Rumların güvenliğinin sağlanmasını istemiş ve İstanbul’u terk etmiştir. Akabinde Rusya, Osmanlı sınırlarına asker yığmaya başlamışsa da İngiltere’den çekindiği için Osmanlı Devleti’ne savaş açmaya cesaret edememiştir.

Metternich ise 1821 yılında Balkanlar’da ve Mora’da başlayan Rum ayaklanmasını Yunanlılar ile Osmanlılar arasında meydana gelen bölgesel bir çatışma olarak görmüş ve Avrupa barışının korunması uğruna Rum ayaklanmasının karşısında yer almıştır. Rumları, Alman, İtalyan ve İspanyol devrimcileri gibi yöneticilerine isyan eden âsiler olarak telakki eden Metternich, Osmanlı Devleti’nin çözülmesi halinde doğacak olan Balkan milliyetçiliğinin çok milletli olan ülkesini de etkileyeceğinden endişe ediyordu.

Napolyon savaşlarından beri Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü koruma politikası izleyen İngiltere de Rum isyanı başladığında isyanın karşısında yer almış hatta ayaklanma öncesinde Rumların Mora yarımadasındaki isyan hazırlıklarını öğrenmiş ve Bâbüâli’yi durumdan haberdar ederek tedbir almasını istemiştir. Avusturya, Rusya’nın Balkanlar’a yayılmasını, İngiltere ise Rusya’nın Akdenize inmesini kendi çıkarları açısından doğru bulmadıkları için statükonun korunması ve sürdürülmesinden yana tavır takınmışlardı. Hatta Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne savaş açmasını önleyebilmek için 1822 yılında toplanan Verona Kongresi’nde Mora’da yapılacak olan ıslahatın Osmanlı Devleti’nin iç işlerinden olduğu ve diğer devletlerin müdahaleye haklarının olmadığına karar verilmiştir.

Castlereagh’tan sonra George Canning’in Dışişleri Bakanı olması (22 Eylül 1822) ile İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne olan tutumu da değişmiştir. İngiltere’nin çıkarları gerektiği takdirde halkların özgürlüğünün ve milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etme hakkının koruyucusu rolünü benimseyen Canning’in yönetiminde İngiltere, Rum yanlısı bir politika izlemeye başlamıştır.

Canning'e göre Rum ayaklanmasının liderliğini Rusya yapmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Rum isyanını bir türlü bastıramaması, Rumların bağımsızlıklarını kazanmasını sağlayacaktır. Bundan dolayı da Rumlar Rusya'ya minnettar kalacaklardır. Böylece Yunanistan'ın Rusya'nın etkisi altına girmesi ve Rusya'nın da Yunanistan vasıtasıyla Akdeniz'e ulaşması mümkün olabilecektir. İngiltere Rum davasına destek vermeli ve kurulacak olan devlet varlığını İngiltere'ye borçlu olmalıdır.

Bütün siyasi dengeleri altüst edecek olan bir politikayı benimseyen George Canning, bu konudaki düşüncelerini şöyle belirtmektedir: *“Hani nerdeyse, şu korkunç Türklerin ekmeğine yağ sürüyor diye Avrupa dengesi denen gailyi lanetleyeceğim. Bâbüâlî'nin elinden bağımsız bir Yunanistan kurulmasına elverişli toprakları bir koparabilesek ! Onların içinde de ipsiz sapsızlar var ama ellerinden tutmamız bir insanlık borcu oluyor bizim için.”*

Ancak burada belirtmek lazımdır ki, İngiltere'nin Rumlara destek vermesinin ana nedeni, romantik bir Yunan hayranlığı değildi. İngilizler, bağımsız bir Yunanistan'ın kendi sanayi mamüllerinin Doğu'ya dağıtımında ekonomik bir rol oynayabilecekleri düşüncesinde olduklarından, Doğu ticaretini kendi kontrolleri altına almak istemekte idiler.

Bu bilgilerden anlaşılacağı gibi Rusya, Fransa ve İngiltere, Yunan isyanını desteklemelerinin sebebi bağımsız bir Yunanistan'ın kurulmasını sağlamaktı. İngiltere ve Rusya aralarında 4 Nisan 1826 tarihli Sen-Petersburg Protokolünü imza etmişlerdir. Protokole göre “Yunanistan, Osmanlı Devleti'ne vergi ile bağlı muhtar bir devlet haline getirilecek ve bütün Türkler Yunanistan'dan çıkartılacak” idi. 6 Temmuz 1827 tarihinde ise Fransa'nın da katılımıyla Londra Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmada Babıâli'nin asilerle bir mütareke yapması, bundan sonra Yunanistan Devleti'nin kurulması, kabul etmediği takdirde de Yunan asilerine yardım edecekleri ve Osmanlı Hükümeti'ni yola getirmek için onu baskı altında bulunduracakları kararlaştırılmıştır.

Sen-Petersburg Protokolü ve Londra Antlaşması ile istenen hususlar Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine 20 Ekim 1827'de Navarin'de İngiliz, Fransız ve Rus gemilerinden müteşekkil müttefik donanma Osmanlı ve Mısır donanmalarını ani bir baskınla yok etmiştir. Navarin olayından hemen sonra başlayan 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nı da kaybeden Osmanlı Devleti, 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Londra Protokolü'nde alınan kararları kabul etmiştir. Böylece Osmanlı Devleti Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul etmiş oluyordu. Nihayet 3 Şubat 1830'da Londra'da imzalanan yeni bir protokolle de Osmanlı Devleti, Yunanistan'ın bağımsızlığını resmen kabul etmiştir. Bu gelişme Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki hakimiyetinin bir süre sonra tamamen ortadan kalmasına yol açacağı gibi bu tarihten sonra Yunan devletinin kurulduğu coğrafyada Müslüman-Türk halkın yaşamasına da imkan bırakmayacaktır. Bu yönüyle Yunan isyanı Balkanlarda yaşayan diğer halkların da isyan etmesine örnek olacaktır.

SONUÇ

Şark Meselesi'ni birlikte çözmek isteyen Avrupalı devletlerin istedikleri gibi Osmanlı topraklarının dostça paylaşılması pek de mümkün gözükmemektedir. Zira Osmanlı coğrafyası üzerinde herhangi bir mevkiin bir devletin kontrolüne girmesi, dengeleri alt üst edebilir ve büyük güçleri karşı karşıya getirebilirdi. Bu durumda Osmanlı coğrafyası üzerinde doğrudan ve dostça bir paylaşım olamayacağına göre "de facto" durumlar yaratmak suretiyle Osmanlı mirasından pay almak en makul bir strateji olurdu. Nitekim büyük Avrupa devletleri bu tarihten itibaren Osmanlı millet sistemini sarsmaya, Osmanlı toplumundaki birlikte yaşama duygusunu ortadan kaldırmaya yönelik politikalar takip etmişlerdir.

Fransız ihtilali sonrasında yayılan fikirler, büyük devletlerin emperyalist düşünceleri ile birleşince Osmanlı Devleti için felaketler çağı başlamış oldu. Hıristiyan unsurların ayaklanmaları, büyük devletlerin teşvik ve destekleriyle başarı sağlamakta gecikmemiştir. Yunan isyanının çıkmasında, gelişmesinde ve Yunan devletinin kurulmasında Rusya ile birlikte İngiltere ve Fransa önemli rol oynamışlardır. Yunan isyanı sırasında Müslüman ahalinin kıyımına uğraması karşısında Avrupalı devletlerin sessiz kalmaları isyancıların cüretini bir kat daha artırmıştır. Yunan isyanı, başlaması, gelişmesi ve neticeleri itibarıyla değerlendirildiği takdirde Müslüman-sız-Türksüz bir Balkanlar yaratmak isteyen Avrupa devletlerinin netice alınabilir politikalar takip ettiklerini göstermektedir.

Dış politikada yalnız kalmış olan Osmanlı Devleti, esasen kendi iç meselesi olan isyanları kendi inisiyatifi ile bastıramamış ve büyük devletlerin müdahalelerine maruz kalmıştır. Neticede çağın kabul gören hamilik politikası, milli devletlerin ortaya çıkmasını sağlarken, Osmanlı Devleti'nin de Avrupa coğrafyasından çekilmesine yol açmıştır. Bu çekiliş sırasında Müslüman-Türk ahali, insanlık dışı saldırılar ve katliamlara maruz kalırken, yüzlerce yıl yaşadıkları topraklardan atılmak ve göç etmek zorunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

- AKÇURA, Yusuf, Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara 2005.
- ANDERSON, Matthew Smith, Doğu Sorunu, 1774-1923, Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme, (Çeviren: İdil Eser), İstanbul 2010.
- AYDIN, Mehmet, “ Misyonerlik Faaliyetleri Ve Türkiye ”, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, 18 Nisan 1992, TDV yayını, Ankara 2006.
- BAYRAK, Meral, “Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999
- BAYRAM, İdris, Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Yunanistan Devleti'nin Kurulmasında İngiltere'nin Rolü, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 2009.
- ERHAN, Çağrı, Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri, Ankara 2001.
- HATİPOĞLU, M. Murat, Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara 1988.
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, TTK yayını, Ankara 1999
- KARPAT, Kemal H., Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk, (Çev. Recep Boztemur), Ankara 2004
- KARPAT, Kemal H., Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, (Çev: Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003
- KURAT, Yuluğ Tekin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, Ankara 1986.
- MCCARTHY, Justin, Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları, İstanbul 2006.
- MCCARTHY, Justin, Ölüm ve Sürgün, (Çev: Bilge Umar), İstanbul 1998
- PALMER, Alan, Son Üç Yüz Yıl, Osmanlı İmparatorluğu, (Çev: Belkis Çorakçı Dışbudak), Türkiye İş Bankası yayını, İstanbul 2003
- SONYEL, Salâhi R., “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü”, Belleten, C. XLIX, S. 195, TTK yayını, Ankara 1985
- SONYEL, Salâhi R., “Moradaki Türkler Nasıl Yok Edildiler?”, Belleten, C. LXIII, S. 233, Ankara 1998.
- SÜSLÜ, Azmi, “ Osmanlı İmparatorluğu'nu Paylaşma Projeleri (1807-1812) ”, Belleten, C. XLVII, S. 187, TTK yayını, Ankara 1983
- TUNCER, Hüner, 19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri (1814-1914), Ankara 2000.
- TURAN, Mustafa-Musa Gürbüz, “Yunan Bağımsızlık Düşüncesinin Temelleri ve Tripoliçe Katliâmı”, Uluslararası Suçlar ve Tarih, S. 1, Ankara 2006.
- TURAN, Ömer, “19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri”, XIII. Türk Tarih Kongresi, C. III – Kısım III, TTK yayını, Ankara 2002.
- UÇAROL, Rifat, Siyasi Tarih (1789-2001), İstanbul 2000.

19. YÜZYIL BULGAR İSYANLARINDA AVRUPA'NIN ROLÜ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN REAKSİYONU

HÜSEYİN VEHBİ İMAMOĞLU*

ÖZET

Bulgar isyanları, Avrupalı devletlerin Balkanlardaki Osmanlı varlığına yönelik siyasetlerinin bir parçası olarak planlanan isyanlardandır. İsyanların en önemli destekçisi Rusya'dır. 19. Yüzyılda ortaya atılan Şark Meselesinin içerisinde Rusya'nın amaçlarına ulaşabilmesi için Bulgarlar aracı olarak görülmüştür. Rusya aynı zamanda panslavizm politikası gereği, Bulgar gençlerinden çeteler kurma ve panslavist politikaların aşılmasına hizmet edecek Bulgar okulları açma gibi bir dizi faaliyeti işleme koymuştur.

Bulgar isyanları, Bulgarların milli duygularının diğer uluslara göre daha az gelişme göstermesinden dolayı başlangıçta yerel ve küçük çaplıdır. Bulgarların Fener Ortodoks Patrikliği'ne bağlı olması, Patrikhanenin Bulgarları Rumlaştırma gayretiyle Bulgarların özbenliklerini yitirmeleri sonucunu doğurmuştur. Fakat diğer taraftan gerek milliyetçilik akımı gerekse de Rusya'nın çabaları, bir Bulgar aydınlanmasını gündeme getirmiştir.

İsyanlar, ilk defa 1828-29 Osmanlı-Rus savaşından sonra gelişme eğilimi göstermiştir. Rusların yoğun propagandalarına maruz kalan Bulgarlar, diğer isyan hareketlerinden de cesaret almışlardır. Ticaretle uğraşan zengin Bulgarların liderliğini yaptığı isyan girişimleri, çeşitli yerlerde kurulan Bulgar okulları ve gizlice açılan matbaa yoluyla, Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik akımlarının taşıyıcısı olmuşlardır. Ayrıca bölgeye akın eden misyonerler de ayrılıkçı harekete çanak tutmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin azalmasına ve idari mekanizmasının eskisi gibi işlememesine paralel olarak gelişen bu hareketlere, Bulgar din adamları da bozulan millet sistemi ve Tanzimat Fermanı'nın getirdiği demokratik unsurların, otoritelerine zarar vermesi sonucu destek olmuşlardır. Öte taraftan Avrupalı devletler din eksenli taviz koparma girişimlerine hız vermiştir. Sonuçta Osmanlı Devleti mevcut durum karşısında, gayr-i müslimlere yönelik yapısal değişiklik getirecek reformlar yapmak zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Bulgar İsyanı, Rusya, Avrupa, Şark Meselesi, gayr-i müslim, reform*

* Yrd. Doç. Dr., Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi,

GİRİŞ

Avrupalı devletler 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin varlığı konusunda zaman zaman değişen düşüncelere sahip olmuşlardır. Sanayi devriminden sonra hız kazanan sömürgecilik faaliyetleri, Uzakdoğu ve Afrikada sömürgeler edinme şeklinde sonlanmıştı. Ancak sömürgelere giden yol üzerinde Osmanlı Devleti duruyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin geleceği konusunda net bir fikir sahibi olamayan devletler, kendi aralarında anlaşamadıkları için zaman zaman Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olurken, mümkün olduğunca da taviz koparmanın peşindeydi. Bu noktada en net tavrı sergileyen Ruslardır. Uzun zamandan beri Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve büyük devletler arasında paylaşılması gerektiğini savunan Ruslar, Fransa'da 1848 yılında gerçekleşen devrimden sonra niyetini açıkça belli etmiş ve harekete geçmiştir. Ancak diğer devletler Rusların planlarına bu aşamada sıcak bakmamış ve bölgede güçlü bir devlet olmasını çıkarlarına ters olarak görmüşlerdir. Özellikle İngiltere, sömürgelerinin güvenliği için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yanaydı ve Rusya'nın isteklerini geri çevirmekteydi.¹ Fransa'nın 1848 devriminden dolayı nispeten devre dışı kalması, Avusturya'nın, milliyetçilik akımları nedeniyle kendi içinde sorunlar yaşaması ve Prusya'nın henüz birliğini tamamlayamaması gibi nedenler, ortamı Ruslarla İngilizlere bırakıyordu. 1853 Ocak'ında bir davette buluşan Rus Çarı Nikola ile İngiliz Elçisi arasında gündeme gelen konu, Çar'ın Osmanlı Devleti'nin "hasta adam" tezini ileri sürmesine ve ölmeden önce bir an evvel çaresine bakılması gerektiğine, aksi takdirde Avrupa genelinde büyük karışıklıkların yaşanabileceği uyarısına sahne olmuştu. Ancak İngiliz Elçisi "neden hastayı iyileştirmeye çalışmıyoruz" şeklinde bir karşılık vererek, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün İngiltere açısından önemine işaret ediyordu. Çar'ın, İngiltere'nin Mısır ve İstanbul endişesini anladığını ve İstanbul'a tek başına sahip çıkmaya kalkışmayacağına dair güvence vermesine rağmen, Osmanlı'yı İngilizlerle paylaşmak istediğine, Osmanlı Devleti'nin, sömürgelerine giden yol ve aynı zamanda bir hammadde pazarı olması nedeniyle olumsuz yanıt vermiştir.² Ancak bu anlaşmazlığa rağmen, Balkan uluslarının Rus destekli olarak isyan etmelerine ses çıkarılmamış ve hatta isyanlar teşvik edilmiştir. Rusya bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'yle ilgili planlarını Balkanlar üzerinden nispeten kendi başına sürdürmüş ve Bulgarlar gibi Slav olan halkları özellikle isyana sürüklemiştir. Osmanlı Devleti ise, mevcut durum karşısında, gayr-i müslimlere yönelik yapısal değişiklikler yaparak karşılık vermeye çalışmış ve bu yönde birtakım reformlar yapmak zorunda kalmıştır.

A. BULGAR İSYANLARININ TARİHSEL ARKA PLANI

İsyanların gelişim süreçleri incelendiğinde, ilk olarak Bulgarlarda milli bir bilinç oluşturma çabası dikkati çeker. Rusların Balkanlardaki planlarını uygulamaya koyabilmek için uzun süredir devam eden arayışları, kendilerine hem ırk hem de dil bakımından yakın gördükleri Bulgarlara yönelmesine sebep olmuştur.³ 18. Yüzyıla kadar Balkanlarda Bulgar milleti diye bir millet pek tanınmıyordu. Bunun yerine Rum din adamlarının da gayretleriyle

1 Bayram Soy, "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyâseti", *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 7, Güz 2007, s. 148.

2 G. H. Bolsover, "Birinci Nikola ve Türkiyenin Paylaşılması Meselesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Çev.: Yuluğ Tekin Kurat, Cilt: 23, Sayı: 3-4, 1965, s. 228.

3 Osman Köse, "Bulgaristan Emeti ve Türkler (1878-1908)", *Turkish Studies /Türkoloji Dergisi*, 1 (2006), Sayı: 2, s. 240.

kendilerini Rum olarak kabul eden Bulgarlarda milliyetçilik duygusu ilk defa, Hiliander Manastırında bir rahip olan Otest Pasisi isimli bir şahsın 1762 yılında kaleme aldığı “*Bulgar Halkının, Çarlarının ve Azizlerinin Tarihi*” adlı eserle uyanışa geçmiştir.⁴ Kitapta Rumların ve özellikle Fener Rum Patrikhanesi'nin baskılarına bir başkaldırı olmak üzere, Bulgarlara asaletli bir millet oldukları ve geçmişteki sözde şanlı günlerini hatırlatmak maksadıyla şu satırlara yer veriliyordu:

“Ey Bulgar, ecdadını öğren, dilini tanı... Ben bütün Bulgarlara bizim milletimizin dahi şanlı bir millet olduğunu göstermek için bu tarihi yazmak zahmetine girdim... Öyle Bulgarlar tanıyorum ki şaşkınlıkları içinde soylarını unutacak kadar ileri gidiyorlar ve bunu bilmiyorlar. Bilakis Yunanca okuma yazma öğreniyorlar hatta kendilerini Bulgar saymaktan utanıyorlar. Ey akılsız millet, Bulgar adını taşımaktan neden utanç duyuyorsun; neden öz dilinde düşünmek ve okumak istemiyorsun?... Bulgar, gaflete düşme, dilini ve neslini öğren, onları takdir ve tanzim et.”⁵

Bu tarihten sonra Rusya gibi Avrupalı devletlerin de desteğiyle sistemli bir şekilde gelişen Bulgar milli bilinci “Yeniden Doğuş (Vivrajdenyi)” olarak adlandırılmış⁶ ve ardından İncil, Bulgarcaya çevrilmiştir.⁷ Rusya ise öteden beri gerçekleştirmeyi tasarladığı planlar için ortaya attığı panslavizm politikasıyla Balkanlarda yaşayan bütün Slav halkları bir çatı altında birleştirmeyi ümit ediyordu.⁸ Nitekim 1830’larda Jakop Philippe Fallmerayer’in geliştirdiği Slav teorisinden⁹ esinlenerek türetilen panslavizm politikası, Osmanlı Devleti’nin yönetim anlayışına getirilen bir eleştiri olarak da değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti’nin Balkanlarda yaşadığı zor durum, böylece kullanılmaya çalışılmıştır.

Öte yandan Fransız İhtilali’nin ardından bütün Avrupada yayılma eğilimi gösteren ulus-devlet anlayışı, Bulgarlar arasında da ilgi uyandırmaya başlamıştı. Avrupalı devletlerin Sanayi Devriminden sonra hız kazanan hammadde ve pazar arayışları ise, Osmanlı Devleti’ni hedef haline getirmişti. Şayet Osmanlı Devleti bütünüyle ortadan kaldırılamayacaksa hiç olmazsa, amaçlarını gerçekleştirmek için Osmanlı topraklarında kendilerine uygun bir ortam sağlanmalıydı. Bulgarlar söz konusu amaç yolunda kullanılabilir bir unsur olarak öne çıktığında, Osmanlı Devleti’nde gayr-i müslim tebaa sorunu gündeme getiriliyordu. Bilinçli bir şekilde Osmanlı Devleti’nin Hıristiyan unsurlarını devletin aleyhine çevirmek, mümkün olduğunca kıskırtmak ve isyana sürüklemek, Batılı devletlerin temel politikası haline gelmişti. Bu doğrultuda önce Fransa, ardından İngiltere ve Rusya, Osmanlı Devleti’nin Hıristiyan nüfusu arasında milliyetçilik fikirlerini yaymaya başladılar.¹⁰ Kıskırtmalar 19. yüzyılda sonuç vererek isyana dönüşünce, “Avrupa Uyumu”nun bozulmamasına azami dikkat göstererek,¹¹ Osmanlı Devleti’nden çıkarlarını gerçekleştirecek tavizler koparma yarışına girmişlerdir. Bu kapsamda değerlendirilebilecek bir antlaşma olan Hünkar İskelesi

4 *Bilâl Şimşir, Rumeli’den Türk Göçleri 1, Ankara 1970, s. XXXII.*

5 *Halil İnalçık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Eren Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 202.*

6 *Mahir Aydın, “XIX. Yüzyılda Bulgar Meselesi”, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ankara 1990, s. 282.*

7 *Durmuş Yılmaz, Osmanlı’nın Son Yüzyılı, Çizgi Kitabevi, 2. Baskı, Konya Ekim 2004, s. 32.*

8 *Nimet Akdes Kurat, “Panslavizm”, AÜDTCFD, XI/2-4, (Haziran-Eylül-Aralık), Ankara 1953, s. 242;*

Mithat Aydın, “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, PÜEFD, 1/15, 2004, s. 109.

9 *İlber Ortaylı, “Türkiye’de Klasik Çağın Algılanması”, AÜSBFD, Cilt: 51, Sayı: 1, Ankara 1996, s. 378.*

10 *Önder Kaya, Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 190.*

11 *Sina Akşin, “Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler”, AÜSBFD, Cilt: 49, Sayı: 3-4, s. 26.*

Antlaşmasıyla Balkanlardaki nüfuzunu artıran Rusya, aynı zamanda Ortodoks olan Slavları Osmanlı aleyhine organize etmeye başlamış,¹² Osmanlı Devleti'ni de reform yapma telaşına sürüklemiştir.

Müdahale ve desteklerle 1848'de İstanbul'da bir papaz evi açmak isteyen Bulgarlar, devlete başvurunca, Rum, Ermeni, Katolik ve Yahudi topluluklarından ayrı olarak ayin yapabilecekleri bir kilise için ilk etapta devletten bir papaz evi yapımı noktasında onay aldılar.¹³ Ardından öncelikle köylerde olmak üzere, buldukları bölgelerde okullar açmak için Osmanlı Devleti'ne başvurudular.¹⁴ Bu şekilde Osmanlı Devleti'nden pek çok imtiyaz elde ettikleri¹⁵ ve bazı okullarda uygun olmayan kitaplar okuttukları bilinmektedir.¹⁶ Buna rağmen devletin, bu okulların açılmasına maaşları bulunduğu bölge tarafından karşılanmak üzere, izin verdiği ve öğretmen gönderdiği belgelerden anlaşılmaktadır.¹⁷ Fakat bu şekilde de olsa, Osmanlı'nın son döneminde ticaret vasıtasıyla gittikçe zenginleşen Bulgarlar, Avrupalı devletlerin de desteğiyle okul ve matbaa açma, kitap dergi ve gazete basma gibi pek çok alanda öncü rol oynamışlardır.¹⁸ Bu şekilde zengin ve kültürlü bir Bulgar Sınıfı oluşmuş ve her an isyana hazır bir nüfus sağlanmış ve Osmanlı Devleti zor durumda bırakılmak istenmiştir.

Bulgarlar arasında aydınlanma düşüncesi olarak değerlendirilebilecek hareketlenmeyi başlatan etkenler arasında, Bulgar ulusal eğitim hareketinin mimarı olarak görülen Aprilov'un yadsınamaz bir yeri vardır. Hellen eğitimi almış Ortodoks bir Hıristiyan olan Aprilov, Ukraynalı tarihçi Venelin'in de etkisiyle Slav ve Bulgar kimliğini benimseyerek, Bulgar halkının eğitimi için çalışmalarına başlamıştı.¹⁹

Bulgar milliyetçiliğin doğuşu ve gelişiminde özellikle Amerikan misyonerlerin özel bir yeri vardır. Misyonerler, Osmanlı Devleti'nin yönetimini despotluk olarak görüyor ve sözde, gayr-i müslimleri bilinçlendirmeye çalışıyorlardı. Amerikan Protestanlarının misyoner örgütü olan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) öncülüğünde gelişen misyoner faaliyetleri, başlangıçta Araplar, Dürziler, Marûniler, Rumlar ve Ermeniler üzerinde yoğunlaşsa da nihayetinde sıra Bulgarlara da geldi ve Osmanlı genelinde açtıkları 400'ün üzerinde okulda faaliyetlerini sürdürdüler.²⁰ İncil'i Osmanlı

12 Bolsover, "1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", Çev. Yuluğ Tekin Kurat, *Belleten, Cilt: 30, Sayı: 117-120, TTK, Ankara 1966, s. 283.*

13 *Gülnehal Bozkurt, "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları", OTAM, Sayı: 4, Ankara 1993, s. 102.*

14 *Korfulu, Pürsican, Köprülü, Kumanova, Koçana, Gosina ve Yenivaroş kazalarında okullar açtıkları ve hatta bunlardan bazılarının izin alınmadan ruhsatsız oldukları belgelerden anlaşılmaktadır. Bkz.: BOA, Fon Kodu: HR.İM. . ., Dosya No :180, Gömlek No :17, 18//1926 (Miladi); BOA, Fon Kodu :TFR.I. SL, Dosya No:179, Gömlek No: 17839, 08/Ra/1326 (Hicri)-02/04/1908; BOA, Fon Kodu: MF.MKT, Dosya No: 259, Gömlek No: 11, 28/L/1312 (Hicri)- 24./04/1895.*

15 *BOA, Fon Kodu :HR.SYS, Dosya No: 28, Gömlek No: 2, 05//1894 (Miladi).*

16 *BOA, Fon Kodu: MF.MKT, Dosya No:831, Gömlek No: 13, 04/Z/1322 (Hicri)-09/02/1905*

17 *BOA, Fon Kodu: MF.MKT, Dosya No: 114, Gömlek No: 117, 25/R/1307 (Hicri)-19/12/1889.*

18 *Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", OTAM, Sayı: 9, Ankara 1998, s. 164.*

19 *Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik (En Kalıcı Miras)", XIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, TTK Yay, Ankara 4-8 Ekim 1999, Cilt: 2, s. 3.*

20 *Vahapoğlu, M. Hidayet, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No. 109, Ankara 1990, s. 73.*

Devleti içinde konuşulan Bulgarca da dâhil pek çok dile çeviren örgüt, 1880 tarihli Barlett Raporu'nda gerçek amaçlarını "*Misyoner faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarları*"²¹ şeklinde dile getirmişlerdir.

Nihayet 1862 yılında yapılan çalışmalar sonuç verdi ve isyan için çete hazırlıkları safhasına geçildi. Bu işi yürütecek kişi, Georgi Stoykov Rakovski adlı bir Bulgar ihtilâlcisiydi. Rakovski, uygun bir ortam oluşuncaya kadar, Hacı Stavri isimli bir şahsı çete kurması için görevlendirmiş; ancak söz konusu çete, herhangi bir icraat yapamadan etkisiz hale getirilmiştir.²² Amaç silahlı çete faaliyetleriyle Bulgarları ayaklandırmak ve başta Rusya olmak üzere, Avrupalı devletlerin desteğini alarak bağımsızlığa ulaşmaktır. Bu doğrultuda isyan hareketini basın yayın yoluyla Avrupa'ya tanıtmak için Bulgarca ve Fransızca bir gazete olan "Dunavski Lebed" (Tuna'nın Kuğusu) çıkarıldı. Ardından silahlı bir eylem öngören "*Bulgaristanın Özgürleşmesi Projesi*"ni hazırladı. Benzer bir girişim de Vasil Levski tarafından geliştirildi ve o da demokratik bir Bulgar Cumhuriyeti kurma sloganıyla "*Devrimci Merkez Komitesi*"ni kurdu.²³ Artık kesin olarak silahlı bir Bulgar ayaklanması başlıyordu ve Batılı devletlerin istediği tam da buydu.

B. BULGAR İSYANLARI VE AVRUPA

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin zayıflaması sonucu, Balkanlarda Avrupalı devletlerin de destek verdiği ayaklanmalar ve akabinde Balkan uluslarının bağımsızlıklarını kazandıkları bir dönem olmuştur. Sırp isyanıyla açılan perde, Yunan isyanıyla sürmüş ve bu iki ulusun bağımsızlığını kazanması diğer uluslara da örnek olmuştur. Öte yandan her geçen gün Batılı güçler, Osmanlı Devleti'nin içindeki gayr-i müslim unsurların devlet aleyhine karşı harekete geçmesini sağlamak için kışkırtıcı faaliyetlerini sürdürmekteydi. Bu doğrultuda Bulgarların ayaklanmaları için gösterilen çaba, 1867 yılına kadar ciddi bir sonuç vermemişti. 1835 yılında Tirnova'da, 1841 yılında Niş ve dolaylarında, 1850 yılında Vidin'de ve 1856 yılında yine Tirnova'da yapılan ayaklanmalar bir şekilde bastırılmıştı.²⁴ Ancak 1867 yılında ilk Bulgar çetesi, "*Bulgar Gizli İhtilal Bükreş Merkez Komitesi*" adıyla kuruldu ve komite "*Avrupa Karşısında Bulgaristan*" adlı siyasal bir broşür yayınlayıp hemen ardından Sultan Abdülaziz'e iki muhtıra gönderdi. Muhtıralarda Osmanlı yönetimi ile Bulgaristan arasında ikili bir yönetim biçimi talep ediliyordu.²⁵ Bu tarihte henüz Bulgar halkı, devlete bağlı bir tutum sergiliyordu ve bu nedenle çeteci faaliyetler halk nazarında itibar görmemişti. Bu ilk çetenin kurulmasının üstünden iki yıl geçtikten sonra bir çete daha kurulmuş; ancak bu çete de aynı metotları uygulamak istediği için amacına ulaşamamıştı. Kurulan ilk iki çete başarısız olunca

21 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadoludaki Amerika-Kendi Belgeleriyle XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Yayınları, Ankara 2000, s. 23.

22 Mustafa Burma, "*Bulgaristanın Osmanlı İmparatorluğundan Ayrılış Sürecinde Bulgar Ayaklanmaları*", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, Aralık 2012, ss. 73-74.

23 Georges Castellan, *Balkanların Tarihi, 14.-20. Yüzyıl*, Çev.: Ayşegül Yaraman-Başbuğu, 1. Baskı, Milliyet Yay., İstanbul 1993'den akt.: Burma, a.g.m., s. 74.

24 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt: VII (Islahat Fermanı Devri (1861-1876))*, TTK Yay., Ankara 1987, s. 88.

25 M. Türker Acaroğlu, "*Bükreş'teki Gizli Bulgar İhtilal Merkez Komitesi'nin Sultan Abdülaziz'e Gönderdiği İlginç İki "Muhtıra"* (1867-68), X. *Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, 22-26 Eylül 1986, (IV. Cilt), TTK Yay., Ankara 1993, ss. 1279-1294.

taktik değiştiren isyancılar, isyan faaliyetlerini Osmanlı halkının içine karışıp içeriden destekli isyanlar çıkarma şekline çevirmişlerdir. Bulgar milli bilinçlenme hareketi olarak tarihe geçen bu girişimler, teşkilatlı ve sistematik bir isyana dönüşmeden önce, papazlar, öğretmenler ve komitacılarla organize bir milliyetçilik akımı başlatmışlardır. Bu doğrultuda başta kiliseler olmak üzere, Bulgarlara ait olan bütün kurumlar silah deposu olarak kullanılmaya başlanmıştı.²⁶ Aynı zamanda Rusya'nın da kıskırtmasıyla Fener Rum Patrikhanesi'ne cephe alan Bulgarlar, Osmanlı Devleti'nden ayrı bir Bulgar Kilisesi istemeye başlamışlardı. Nihayet 1860 yılında Rum Patriğin önderliğini kabul etmediklerini açıkça ifade ettiler.²⁷ Bulgarların bu iki yönlü mücadelesi, en çok Rusya'nın işine gelmekteydi. Balkanlarda aradığı karmaşayı yaratmanın verdiği heyecanla dört bir yanda isyan çıkartmaya ve halkı Osmanlı aleyhine kıskırtmaya devam ediyordu. Böylece oluşan kaostan yararlanarak Balkanlarda ilerlemeyi ve eş zamanlı olarak Osmanlı Devleti'nden tavizler koparmayı sürdürüyordu. Osmanlı Devleti ise, bir taraftan ayaklanan Bulgarların isteklerine cevap vermeye çalışıyor, bir taraftan da Rusya'nın müdahalelerini bertaraf etmeye gayret ediyordu.

Bulgar çete faaliyetleri devam ederken, 1875 yılında Hersek'te de bir ihtilal patlak verdi. Rusya'nın himayesinde gerçekleşen bu isyan, kısa sürede geniş çaplı bir isyana dönüşünce, Bulgar komitacıları da fırsattan istifade isyana ortak oldu. Böylece Rusya'nın arzu ettiği Slav isyanı gerçekleşmiş oluyordu. Elbette 19. yüzyıl isyanlarının tümünde olduğu gibi, sorun Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olmaktan çıkmış ve uluslararası bir boyut kazanmıştı.²⁸ Kısa sürede olaya büyük devletler müdahil olunca, Rusya'nın Slavları hâkimiyeti altına alarak öteden beri istediği sıcak denizlere inme hayali²⁹ ertelenmek durumunda kalıyordu. Ancak isyanı elinden geldiğinde desteklemeye devam ediyordu. Her şekilde Bulgarların bağımsızlığını elde etmeleri yönünde gösterilecek bir başarı, Rus emellerine hizmet edecekti. Diğer Avrupalı devletlerin Osmanlı'yı parçalanma planlarının karşılığı olarak, Balkan uluslarının Osmanlı egemenliğinden birer birer koparılma çabaları, bütün devletleri Osmanlı Devleti karşısında çıkara dayalı bir ittifaka getirmişti. Böylece 1876 yılında gizlice yapılan görüşmelerde, mesele Bosna ve Hersek için bir otonomi talep edilmesi yönünde karar alınmasını sağlarken, Rusya'nın Bulgaristan'ın güvenliği bahanesini ortaya atarak bölgeye askeri yığınak yapma isteğine de yeşil ışık yakmıştı.³⁰ Bu şekilde alınan kararlar, 23 Aralık 1876 tarihinde yapılan İstanbul Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ne sunuldu. Adeta dayatma yoluyla kabul ettirilmeye çalışılan maddelere karşı Osmanlı Devleti, bölgenin geleceği ve egemenlik haklarının ihlâli gerekçeleriyle olumsuz yanıt verince³¹, Rusya diplomatik girişimlerini hızlandırdı. Özellikle Balkanlarda bir Slav Bulgar Devleti kurabilmek için mesai harcayan Ruslar, ön hazırlık olarak "Bulgaristan Mülki İdâre Teşkilatı" adıyla bir Bulgar teşkilatı kurulması çalışmalarını başlattı.³² Sadece bu sebep bile Osmanlı ile Rusya arasında bir savaş çıkacağı konusunda yeterli bir nedendi. Rusya ufuktaki savaş

26 Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, Divan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1978, s. 171.

27 Burma, a.g.m., s. 75.

28 Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanması'nın Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", *Bellekten*, Cilt: LI, Sayı: 199, Ankara, Nisan 1987, s. 205.

29 Hüner Tuncer, *19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, Ümit Yay., Ankara 2000, s. 97.

30 Karal, a.g.e., s. 31.

31 Cevdet Küçük, "Bulgar İhtilali (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri", *Güney Avrupa Araştırma Dergisi*, Sayı: 8-9, 1979-1980, s. 164.

32 Köse, a.g.m., s. 243.

öncesinde Bulgar ihtilalcileri iyice kuvvetlendirerek köyleri basıp katliam yapmalarına imkân tanıdı.³³ Aynı zamanda İngiltere'nin de desteğini alarak, "Londra Protokolü" olarak bilinen protokolü, reddedileceğini bile bile Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek istedi. 22 Nisan 1877 tarihinde konuyu değerlendiren Osmanlı Hükümeti, protokolü beklenildiği gibi reddedince³⁴, Rusya bunu savaş sebebi saydı ve Osmanlı-Rus savaşı böylece başlamış oldu. Aynı anda Balkanlarda Rusların desteklediği Bulgar isyanı da başlamış durumdaydı. İki cephe arasında kalan Osmanlı Devleti için fazla seçenek görünmüyordu.

Tarih 1876 yılını gösterdiğinde, Rusların arzu ettiği Bulgar isyanı başlamıştı. İsyanın çıkmasında Rusya'nın panslavist politikaları da oldukça etkili olmuştu. Rusya, Balkanlardaki Slavlara yönelik bir dil ve kültür hareketi olarak başlayan panslavizm akımını kendi lehine çevirerek bu halklarla Slav Birliği Antlaşması imzaladı.³⁵ Bundan sonra amaç, Osmanlı hâkimiyeti altındaki Slavları ayaklandırarak önce bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlamak ve ardından bu esnada veya süreç sonunda sıcak denizlere ulaşmak olarak belirlenmişti. Bunun için boğazlara sahip olmak şart görünüyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'ni daha da zor durumda bırakmak için Kudüs'ü bahane ederek Ortodokslara mümkün olduğunca fazla ayrıcalık verilmesi hedefleniyordu.³⁶ Nihayet Kırım Savaşı'ndan sonra söz konusu hedefleri gerçekleştirmek için daha kararlı hareket eden Rusya, Hersek, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'da isyanlar çıkardı. Moskova, Petersburg ve Odessa gibi şehirlerde panslavist propagandalarla etkilenen Bulgar gençleri, kurulan Slav cemiyetlerine kaydedilerek ayaklanmalarda ön saflara sürüldü ve casusluk yaptırıldı. 1876 ayaklanması da bu tip bir Slav cemiyetin öncülüğünde ve Bulgar komitacıların silahşörlüğünde başlamıştır. İşin organizatörü ise, Rus Konsolosu Nayden Gerov ve İstanbul'daki Rus elçisi İgnatiyev'dir.³⁷ İsyân başladıktan sonra papazlar isyan için yardım toplamış, kiliselerde propaganda yapılmaya başlanmış, köylülere gazete ve kitapçık dağıtılmıştır. İsyana destek vermeyenler ise, çeteciler tarafından öldürülmüş ve dünya kamuoyunda sorumlu olarak Osmanlı Devleti gösterilmiştir.³⁸

Ayaklanma bastırılmış olsa da, etkileri hemen dinmedi. Üstelik hem Bulgarlar arasında bağımsızlıklarını elde edeceklerine dair inanç arttı hem de dünya kamuoyunun dikkati bölgeye yoğunlaştı. Avrupalı devletlerin Balkanlar üzerindeki planları sistematik bir şekilde ilerliyordu ve Bulgarlar bu doğrultuda kullanılabilecek en iyi malzemeyi oluşturuyordu. Artık Bulgarların her fırsatta ayaklanacakları aşıkardı. Aynı yıl bir kez daha deneme yapılmış ancak bu isyan da bastırılmıştı. Fakat gerek Rusya'yla olan savaş gerekse Avrupalı devletler nezdinde yapılan diplomatik faaliyetler çerçevesinde, Bulgaristan'ın bağımsızlık veya ilk etapta özerklik yolu açık görünüyordu. Nitekim 93 Harbi (1877-1878) sonunda Osmanlı Devleti mağlup olunca, başta Rusya olmak üzere, Batılı devletlerin

33 *Bulgarların buldukları yerlerde katliam yaptıkları, özellikle sınırlarda karışıklık çıkararak Müslümanlara karşı Sırp ve Yunan çeteleriyle birleşerek hareket ettikleri ve gazete aracılığıyla kışkırtılarak desteklendikleri belgelerden anlaşılmaktadır. Bkz.: BOA, Fon Kodu: HR.MKT, Dosya No: 65, Gömlek No: 29, 14/M/1270 (Hicri)-17.10.1853; BOA, Fon Kodu: HR.MKT, Dosya No: 70, Gömlek No: 100, 11/ Ca /1270 (Hicri)-09.02.1854.*

34 *Karal, a.g.e., s. 40.*

35 *Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914), TTK Yay., Ankara 1997, s. 489.*

36 *Rusya'nın panslavist politikalarının ayrıntıları için Bkz.: Mithat Aydın, a.g.m.*

37 *Mithat Aydın, Balkanlar'da İsyân: Osmanlı-İngiliz Rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876), Yeditepe Yay., 1. Baskı, İstanbul Eylül 2005, s. 164.*

38 *Burma, a.g.m., s. 77.*

beklediği gün gelmişti. 3 Mart 1878 tarihinde yapılan Ayastefonos (Yeşilköy) Antlaşmasına göre, Makedonya'yı da içine alacak şekilde, sınırları Tuna Nehrinden Ege denizine kadar uzanan bölge içerisinde özerk bir Bulgar devleti kurulacaktı.³⁹ Böylece Rusya tarihi emellerine ulaşmış oluyordu. Ancak diğer Avrupalı devletler antlaşmaya bu şekilde razı gelemezlerdi. Gelenen son noktada Rusya çok kârlı çıkmıştı ve Balkanlarda bu sefer de Rus tehdidi baş gösterebilirdi. Bu nedenle antlaşmaya hemen itiraz ettiler ve tarafları Berlin'de yeni bir görüşme yapmaya davet ettiler. Görünürde Osmanlı Devleti ikinci bir şans elde etmiş ve diğer devletlerin çıkar çatışmalarından faydalanarak nispeten daha az zararlı yeni bir antlaşma yapma ihtimali belirmişti; ancak Berlin'de kongre toplanmadan önce, İngiltere-Rusya ve Avusturya aralarında gizlice anlaşmışlar ve Osmanlı Devleti'nden koparacakları tavizleri belirlemişlerdi.⁴⁰ Buna göre Osmanlı Devleti'nden toprak bütünlüğünü koruma sözü karşılığında, İngiltere Kıbrıs'ı, Avusturya Bosna Hersek'i isteyecekti. Aksi takdirde Rusya'yla bir olup yeni bir savaş tehdidi savurulacaktı. Mevcut durum içinde Osmanlı Devleti'nin yapabileceği hiçbir şey yoktu ve mecburen bu teklif kabul edildi.⁴¹ Bu şartlar altında 13 Haziran 1878'te toplanan Berlin Kongresi/Konferansında Bulgaristan'a verilen yerler üçe bölünüyordu ve Ayastefonos Antlaşması bunun dışında aynen onaylanıyordu. Yeni durumda Büyük Bulgar Krallığı hakkında;

- a) Bulgaristan Osmanlı'ya vergi veren bir prenslik haline getirilecek
- b) Makedonya ıslahat yapılması şartıyla Osmanlı toprağı olarak kalacak
- c) Doğu Rumeli'ye özerklik verilecek ve Hıristiyan bir vali atanacak

şeklinde bir karar alınmıştı.

Bir dizi isyan hareketi neticesinde sonuca ulaşamayan Bulgarlara istediğini büyük devletler vermiş oluyordu. Dolaylı ya da doğrudan hemen hepsinin gelenen son durumda payı vardır. Rusya bizzat savaşmış ve destek vermiştir. İngiltere ise başlangıçta ve antlaşma öncesinde Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yanaymış gibi tavır sergilemiş; ancak Bulgar isyanına ses çıkarmadığı gibi, Osmanlı Devleti'nin isyanı bastırma çabalarına da itiraz etmiştir ve sonuçta Bulgar Devleti'nin kurulmasına onay vermiştir.⁴² Balkanlardaki diğer Slav uluslar ise, panslavizm ilkesi gereği isyanlara taraftar olmuş; hatta Slav Birlik Cemiyeti, Hıristiyan halkı kıskırtmak için bölgeye özel provokatörler göndermiştir. Yunanistan ise, Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir gelişme olduğu için dolaylı bir destek vermiştir.⁴³

C. AYAKLANMALAR KARŞINDA OSMANLI DEVLETİ

Ayaklanmaların yaşandığı 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma çabalarının zirveye çıktığı bir dönemdir. Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri de Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışması ve mümkün olduğunca fazla taviz koparmaya çalışmasıdır. Balkanlarda yaşayan gayr-i müslim Osmanlı tebaasının kıskırtılarak isyana sürüklenmesi bu düşüncenin ürünü bir politikadır. Gerek sömürgelerine giden yolları denetim altına almak veya mümkün olduğunca güvenliklerini sağlamak, gerek Balkan

39 *Antlaşmanın tam metni için Bkz.: Berlin Ahidnamesi: Ayastefanos, Berlin, Kıbrıs Muahedemeleri, Karabet Matbaası, İstanbul 1324/1908, ss. 37-57.*

40 *İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Cilt: VIII, TTK Yay., Ankara 1987, s. 70.*

41 *Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt: XII, İstanbul 1989, s. 146.*

42 *Karal, a.g.e., s. 188.*

43 *Mithat Aydın, a.g.e., s. 144.*

uluslarını kendilerine bağlamak gerekse de milliyetçilik düşüncelerini Balkanlarda yaymak suretiyle Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmak gibi değişik şekillerde gerçekleşen siyasi oyunlara karşı Osmanlı Devleti, her şeyden önce birtakım reformlar yaparak direnmeye çalışmıştır. Ancak öncelikli amaç, topyekün bir mücadele için tebaayı bir arada tutma politikasıdır. Bu politikanın umulan bir başka getirisi de, Avrupalı devletlerin gayr-i müslim haklarını bahane ederek devletin iç işlerine karışmasını önlemektir.

Balkanlarda ilk olarak Sırp isyanıyla başlayan süreç, Bulgarlara da sıçradığında, Batılı devletler istedikleri ortamı yaratmış olmanın sağladığı avantajla sürekli müdahaleci bir tutum sergiliyorlardı. Her ne kadar Osmanlı Devleti isyanları önce zorla bastırma yolunu tercih ettiyse de⁴⁴ daha sonra meselenin şiddet yoluyla değil yapısal reformlarla çözümlenebileceğini kabul etmiştir.

Reformlar birtakım düzenlemeler şeklinde başlatılmıştı. Tanzimat Fermanı bu düzenlemelerin başında gelir. Fermanın en önemli özelliği bir "Osmanlı vatandaşlığı" oluşturma hedefidir. Devlet artık müslim-gayr-i müslim ayrımıyla bütün unsurların bir arada tutulamayacağını anlamıştır. Üstelik modern Batı hukuku, uygulanmakta olan İslam hukukuna uyum sağlamadığı gibi, Osmanlı Devleti'ni de hukukî bakımdan değişime zorluyordu. Bir taraftan büyük devletlerin giderek artan talepleri, diğer taraftan içte yükselen muhalif sesler, uygulanmakta olan hukuku ayrımcı ve hatta mevcut haliyle uygulanamaz olarak yorumlayarak, mutlak bir değişimin sinyallerini veriyordu. Kısaca hukukun üstünlüğüne veya bir başka ifadeyle kanun hâkimiyetine dayanan bir sistem idealinde olan reformist bir zihniyet ortaya çıkıyordu.⁴⁵ Bu anlayış neticesinde Tanzimat Fermanının mimarı Reşit Paşa'nın "...hiç kimseyi ayırt etmeksizin..." şeklindeki sözleri, bir "Osmanlı vatandaşlığı" oluşturma düşüncesinin somutlaşmış ifadesidir.⁴⁶ Ancak bu düşüncenin sonuç vermediği, aksine gittikçe yeni haklar elde eden gayr-i müslimlerin Batılı devletlerin desteğiyle daha da ileriye gittikleri görülmüştür.

Bulgar isyanları başladığında, Osmanlı hükümeti, bölgesel şartları iyileştirme yolunda adımlar attı. Çünkü isyanların başlamasında yerel tarzda iki sorunun etkisi dikkat çekiyordu. Bunlardan birincisi, yerel yöneticilerin baskıcı tavırları⁴⁷, ikincisi ise, Tanzimat Fermanı'yla sağlanan demokratikleşmenin Bulgar din adamlarının mevcut otoritelerine zarar vermesidir.⁴⁸ Bulgaristan'da "gospodar" denilen Müslüman toprak ağaları vardı. Bunlar buldukları bölgelerde toprakların sahibi gibi davranıyor ve köylüyü angaryaya zorluyorlardı.⁴⁹ Osmanlı Devleti gospodarlara sınır güvenliğini sağladıkları için pek ses çıkarmıyordu; ancak halkın isyan etmesiyle birlikte bölgede birtakım yeni düzenlemelere gidilmesi zorunlu olunca, gospodarlara durumları da yeniden ele alındı. Tanzimat Fermanı'nın

44 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yunan İhtilali ve II. Mahmud'un Politikaları", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları*: 65. *Sürekli Yayınlar Dizisi*: 17, s. 52.

45 Hüseyin Vehbi İmamoglu, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Adliye Teşkilatı Üzerine Batı Etkileri, OMÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2009*, ss. 189-190.

46 Reşat Kanar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara 1991, s. 627.

47 Köse, a.g.m., s. 264; Ayrıca Tırnovada Bulgar çorbacıların köylüye yaptıkları baskıyla köylünün fakirleştiği gerekçesiyle bölgede islahat yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Bkz.: BOA, Fon Kodu: A.} MKT.MVL., Dosya No: 91, Gömlek No: 78, 29/Ra/1274 (Hicri)-17.11.1857.

48 J. Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4. İstanbul 1985, s. 1005.

49 Yonca Köksal, "19. Yüzyılda Kuzeybatı Bulgaristan'da Sessiz Toprak Reformu", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 170, Şubat 2008, s. 25.

eşitlikçi hükümleri, gospodarlık sisteminin de değiştirilmesini gerektiriyordu. Önce tümüyle kaldırılması gündeme geldi; ancak emniyet açısından boşluk yaratır düşüncesiyle vazgeçildi. Ardından geçici bir çözüm öne sürüldü. Buna göre çiftlikler yaşadıkları sürece Müslüman ağalara tahsis edilecek, öldükten sonra üzerinde çalışan köylülere satılacaktı. Ancak köylüler toprağın asıl sahibinin kendileri olduğunu öne sürüyor ve herhangi bir bedel vermek istemiyorlardı.⁵⁰ Yerel yöneticilerin baskıları sadece gospodarlarla sınırlı değildi. “Çorbacı” denilen Bulgar zenginleri de halk üzerinde etkin bir konumdaydı. Bu durumdan da şikâyetçi olan Bulgar köylüleri için devlet bir düzenleme de çorbacılar için yaptı. “Çorbacı Nizamnamesi” olarak bilinen düzenlemeye göre göre, Bulgar çorbacılarına (zenginlerine) yeni yetkiler veriliyor ve örgütlendiriliyorlardı.⁵¹ Böylece köy ağaları karşısında köylülerin durumunu düzelterek yasalar çıkarılırken, kurulan İl meclislerine Bulgarların da katılması sağlanıyordu.

Her ne kadar toprak üzerinde birtakım düzenlemeler yapılmışsa da özellikle Rusya'nın desteklediği komitacların faaliyetlerine engel olunamadı. Aslında devlete bağlı kalmayı tercih eden Bulgar köylüleri, çetelerin planlı eylemlerinden sonra ayaklanmalara katılmaya başlamışlardır. Sürecin kontrolünü kaybetmek istemeyen Osmanlı Devleti, ek bir çözüm olarak Balkan ulusları üzerinde de bir denge politikası izlemeye başladı. Bu noktada atılan ilk adım, kiliselerin ayrılmasını sağlamak oldu. Böylece Fener Patriği'nin tekeli de kırılacaktı.⁵² Bu amacı gerçekleştirmek için Sadrazam Ali Paşa tarafından bir süredir geciktirilen “Bulgar Eksarhlığı Beratı”, 11 Mart 1870 tarihinde onaylandı.⁵³ Rum patriği bu duruma sert tepki göstererek mezhep işlerine Osmanlı Devleti'nin karışamayacağını belirtti. Ancak devlet Eksarhlığı verdiği gibi, Bulgar kiliselerinin Rum Patrikhanesi'nden ayrılarak Bulgar Eksarhlığı tarafından idare edilmesi gerektiğine karar verdi.⁵⁴ Bunun üzerine Patrikhane söz konusu kiliseyi tanımadığını ilân etti. Ancak Babâli kararı vermişti ve bölgeye verdiği önemi göstermek için Rumelide “Tuna Vilayeti”ni kurdu ve başına da Mithat Paşayı getirdi.⁵⁵ Mithat Paşa bölgede huzuru sağlamak adına Osmanlı sınırları içerisindeki ilk demiryolu inşası gibi pek çok icraat yaptı komitacların isyanlarına son veremedi.

Diğer taraftan devlet isyancılarla mücadele edecek yeterli bir düzenli güce sahip değildi. Devletin pek çok cephede savaşıyor olması, yerel milis güçlerine avantaj sağlıyordu ve bölgede her geçen gün Müslüman Türk ahali üzerinde kanlı eylemler artış gösteriyordu. Bu durumda halklar arasındaki ilişkileri zayıflatıyor ve hatta öfkeyi besliyordu.⁵⁶ Belki de bu nedenle gerekli tedbirler alınamamış ve sorun geçici çözümlerle ertelenmiştir.⁵⁷

50 Köksal, a.g.m., s. 26.

51 Hüdaî Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 129; Aynı zamanda köylerdeki çorbacıların faaliyetlerine bir düzen getirmek için Bulgarca talimatlar hazırlandı ve dağıtıldı. Bkz.: BOA, Fon Kodu: A.}AMD., Dosya No: 86, Gömlek No: 49, t.y.

52 Ortaylı, “Balkan Milliyetçiliği”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 36, Eylül-Ekim 1995, s. 7.

53 Mahmut Celaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, Cilt: 1, İstanbul 1326, 36.

54 BOA, Fon Kodu: ..MTZ.(04), Dosya No: 15, Gömlek No: 881, 08/Za/1307 (Hicri)-18.06.1890.

55 Burma, a.g.m., s. 76.

56 Charles&Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkans National States 1804-1920*, University of Washington Press, 1977'den aktaran Burma, a.g.m., s. 80.

57 Mithat Aydın, a.g.e., s. 150.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak, Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik yıkıcı politikaları hızlanmıştır. Bu politikaların başında özellikle Balkan uluslarını kışkırtarak Osmanlı'ya karşı bağımsızlıklarını kazanmaları yolunda desteklemek gelir. 19. yüzyıl boyunca başta Rusya öncülüğünde devam eden bu kışkırtmalar, Balkanlarda ardı arkası kesilmeyen isyan hareketlerini başlatmıştır. İsyanların en temel özelliği, her defasında Batılı devletlerin olaya dâhil olmasıdır. Balkan isyanlarından biri olan Bulgar isyanı, Rusya'nın panslavizm adı verilen, Slav ırkı Rus egemenliği altına alma politikasının bir parçasıdır. Buna göre Balkanlardaki Slavlar, Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtılacak ve bağımsızlıklarını kazanmaları sağlanacaktı. Böylece bölgede Rus hâkimiyetine dayalı bir yönetim oluşturulacaktı. Gerçek anlamda Sultan Abdülaziz döneminde başlayan isyanlar, aynı zamanda "Şark Politikası"na da hizmet ediyordu. Şark Meselesi, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayr-i müslimlerin Osmanlı Devleti'ne isyan etmeye zorlanması olarak özetlenebilir. Bu politika ekseninde desteklenen Bulgarlar, devlet içindeki diğer gayr-i müslim unsurlar için de örnek olmuş ve bu şekilde Osmanlı Devleti zor durumda bırakılmak istenmiştir. Neticede Avrupalı devletlerin Osmanlı aleyhindeki politikaları için uygun bir ortam yaratma düşüncesinin devreye konulması olarak yorumlanabilecek bu isyanlar, Osmanlı Devleti'nin gayr-i müslimlere yönelik çeşitli reformlar yapmasına neden olmuştur. Yapılan reformların ayrıca Batılı devletlerin, devletin iç işlerine karışmalarını önlemek gibi bir amacı da vardır.⁵⁸

Nitekim 1877-78 Osmanlı Rus savaşından sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra Bulgarlar Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlıklarını elde ettiler. Her ne kadar diğer Avrupalı devletler antlaşmayı kabul etmeseler de sonuçta Berlinde yapılan Kongre neticesinde Bulgaristan'ın bağımsızlığı onaylanmış ve yönetime gelecek olan prens Bulgar halkı tarafından seçilip Osmanlı tarafından tasdik edilecekti.

58 İmamoğlu, a.g.t., s. 58.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

- BOA, Fon Kodu: HR.MKT, Dosya No: 65, Gömlek No: 29, 14/M /1270 (Hicri)-17.10.1853.
- BOA, Fon Kodu: HR.MKT, Dosya No: 70, Gömlek No: 100, 11/Ca /1270 (Hicri)-09.02.1854.
- BOA, Fon Kodu: A.}MKT.MVL., Dosya No: 91, Gömlek No: 78, 29/Ra/1274 (Hicri)-17.11.1857.
- BOA, Fon Kodu: MFMKT., Dosya No: 114, Gömlek No: 117, 25/R/1307 (Hicri)-19/12/1889.
- BOA, Fon Kodu: İ.MTZ.(04), Dosya No: 15, Gömlek No: 881, 08/Za/1307 (Hicri)-18.06.1890.
- BOA, Fon Kodu :HR.SYS., Dosya No: 28, Gömlek No: 2, 05//1894 (Miladi).
- BOA, Fon Kodu: MFMKT., Dosya No: 259, Gömlek No: 11, 28/L/1312 (Hicri)-24./04/1895.
- BOA, Fon Kodu: MFMKT., Dosya No:831, Gömlek No: 13, 04/Z/1322 (Hicri)-09/02/1905.
- BOA, Fon Kodu :TFR.L.SL, Dosya No:179, Gömlek No: 17839, 08/Ra/1326 (Hicri)-02/04/1908.
- BOA, Fon Kodu: HR.İM..., Dosya No :180, Gömlek No :17, 18//1926.
- BOA, Fon Kodu: A.}AMD., Dosya No: 86, Gömlek No: 49, t.y.

B. BASILI KAYNAKLAR

- ACAROĞLU, M. Türker, “Bükreş'teki Gizli Bulgar İhtilâl Merkez Komitesi'nin Sultan Abdülazîze Gönderdiği İlginç İki “Muhtra” (1867-68), X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, 22-26 Eylül 1986, (IV. Cilt),TTK Yay., ss. 1279-1294, Ankara 1993.
- AKŞİN, Sina, “Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler”, AÜSBFD, Cilt: 49, Sayı: 3-4, ss. 23-29, Ankara 1994.
- ARMAOĞLU, Fahir,19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), TTK Yay, Ankara 1997.
- AYDIN, Mahir, “XIX. Yüzyılda Bulgar Meselesi”, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ankara 1990, s. 282.
- AYDIN, Mithat, “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”. PÜEFD, 1/15, ss. 109-124.
- Balkanlar'da İsyân: Osmanlı-İngiliz Rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876),Yeditepe Yay., 1. Baskı İstanbul 2005.
- BALTALI, Kemal, “1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması”, Belleten, Cilt: LI, Sayı: 199, ss. 205-230, Ankara 1987.
- BERLİN Ahidnamesi: Ayastefanos, Berlin, Kıbrıs Muahedemeleri, Karabet Matbaası, İstanbul 1324/1908, ss. 37-57.
- BOLSOVER, G. H, “Birinci Nikola ve Türkiyenin Paylaşılması Meselesi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Çev.: Yuluğ Tekin Kurat, Cilt: 23, Sayı: 3-4, ss. 207-237, Ankara 1965.
- “1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış”, Çev. Yuluğ Tekin Kurat,

Belleten, Cilt: 30, Sayı: 117-120, TTK, ss. 265-290, Ankara 1966.

BOZKURT, Gülnihal, "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları", OTAM, Sayı: 4, , ss. 99-119, Ankara 1993.

BURMA, Mustafa, "Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrılış Sürecinde Bulgar Ayaklanmaları", Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, ss. 67-89, Trakya 2012.

CASTELLAN, Georges, Balkanların Tarihi, 14.-20. Yüzyıl, Çev.: Ayşegül Yaraman-Başbuğu, 1. Baskı, Milliyet Yay, İstanbul 1993.

GÜLER, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", OTAM, Sayı: 9, ss. 155-175 Ankara 1998.

JELAVÍCH, Charles&Barbara, The Establishment of the Balkans National States 1804-1920, University of Washington Press 1977.

İMAMOĞLU, Hüseyin Vehbi, 19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Adliye Teşkilatı Üzerine Batı Etkileri, OMÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2009.

İNALCIK, Halil, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Eren Yayıncılık, İstanbul 1992.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Cilt: VII (Islahat Fermanı Devri (1861-1876)), TTK Yay., Ankara 1987

KAYA, Önder, Tanzimat'tan Lozana Azınlıklar, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2005.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları-, İmge Yayınları, Ankara 2000.

KODAMAN, Bayram, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt: XII, İstanbul 1989.

KÖKSAL, Yonca, "19. Yüzyılda Kuzeybatı Bulgaristan'da Sessiz Toprak Reformu", Toplumsal Tarih, Sayı: 170, Şubat 2008, ss. 24-30.

KÖSE, Osman, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)", Turkish Studies / Türkoloji Dergisi, 1, Sayı: 2, ss. 237-272.

KURAT, Nimet Akdes, "Panslavizm", AÜDTCFD, XI/2-4, (Haziran-Eylül-Aralık), ss. 241-278, Ankara 1953.

KÜÇÜK, Cevdet. (1979-1980). "Bulgar İhtilali (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri", Güney Avrupa Araştırma Dergisi, Sayı: 8-9, ss. 117-166.

MAHMUT Celaleddin Paşa, Mir'at-ı Hakikat, Cilt: 1, İstanbul 1326.

ORTAYLI, İlber, "Balkan Milliyetçiliği", Türkiye Günlüğü, Sayı: 36, Eylül-Ekim 1995, ss. 5-19.

, "Türkiye'de Klasik Çağın Algılanması", AÜSBFD, Cilt: 51, Sayı: 1, Ankara 1996, ss. 371-380.

, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik (En Kalıcı Miras)", XIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, TTK Yay., Cilt:2, ss. 1-15, Ankara 4-8 Ekim 1999

SHAW, J. Stanford, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 4, ss. 1002-1006, İstanbul 1985.

SOY, Bayram, "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyâseti", Türkiyat Araştırmaları, Sayı: 7, ss. 141-167.

ŞENTÜRK, Hüdayi, Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875), TTK Yay., Ankara 1992

- ŞİMŞİR, Bilâl, Rumeli'den Türk Göçleri 1, Ankara 1970.
- TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif, Sultan Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar, Divan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1978.
- TUNCER, Hüner, 19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri, Ümit Yay., Ankara 2000.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Cilt: VIII, TTK Yay., Ankara 1987
- VAHAPOĞLU, M. Hidayet, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, (Yönetimleri Açısından), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No. 109., Ankara 1990
- YILMAZ, Durmuş, Osmanlı'nın Son Yüzyılı, 2. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2004.

MAKEDONYA'DA OSMANLI'YA KARŞI ÇIKARILAN İSYANLAR

EYÜP SALİH*

Osmanlı İmparatorluğu, Sultan II. Abdülhamid'in tahta oturmasıyla farklı bir döneme girmiş oldu. Balkanlardaki siyasi gelişmeler, milliyetçi akımlar, ayaklanmalar bugünkü Makedonya Cumhuriyeti'nin sahip olduğu topraklarda da hız kazanmıştır. Makedonya sorununa Berlin Antlaşmasıyla çözüm bulunamayınca Avrupa devletlerinin siyasi ve ekonomik desteğini de kullanarak çete tipi eylemlerle Osmanlı devletine karşı ayaklanmalar baş göstermiştir. Makedonya bölgesinde 17 Ekim 1878 tarihinde Struma nehrinin yakınında bulunan Kresna adlı köyde başlayan Kresna ayaklanması Dimitar Pop Georgiev – Berovski önderliğinde gerçekleşmiş ve Razlog ayaklanmasıyla devam eden ayaklanmalar Osmanlı askeri tarafından bastırılmıştır. Başarısız olan ayaklanmalardan dolayı pes edilmemiş, diğer yerlerde de ayaklanmalar için hazırlıklar yapılmış, silah toplanmıştır. Doğu Makedonya'da yapılan başarısız ayaklanmalar, Ağustos 1903 yılında Kruşevo kasabasında İlinden ayaklanmasına yol açmıştır.

Bazı örgütler arasında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı, ayaklanmaların liderleri arasında görüş ayrılıkları çıkmıştır. Makedonya İç Devrim Örgütü öncülüğünde gerçekleşen İlinden ayaklanması sonucunda dağlık bölgede yer alan Kruşova kasabası isyancılar tarafından ele geçirilerek kurulan "Kruşova Cumhuriyeti" ancak 10 gün ayakta kalabilmiş. Ayaklanmayı bastırmak için çok sayıda asker bu bölgeye sevk edilmiştir ve ayaklananlar cezalandırılmıştır.

Burada gerçekleşen olaylarla ilgili Avrupa ve Amerika'da yayınlanan bazı gazetelerdeki haberler de yer almıştır. Yabancı ülkelerin Konsolosluklarından gelen bildirimler ve yazışmalar bölgedeki durumu farklı boyutlarda aksetmektedir.

Makedonya'da devrim hareketi, Selanik'te 1893 yılında Makedon Devrim Teşkilatı'nın kurulmasıyla örgütlü bir biçimde başlamıştır.

1896 yılında Bulgaristan'ın Plovdiv lisesinde kurulan gizli örgütün çalışma sonucu yapılan hazırlıklardan sonra 1899 yılında İstanbul'da Sultan II. Abdülhamid'e yapılan bir suikast girişimi başarısız olmuştur. Buna mukabil Selanik'te Osmanlı bankasını havaya uçurtma düşüncesi ortaya atılıyor. 28-30 Nisan 1903 tarihlerinde Selanik Suikastçıları "Gemiciler" adı altında bir grup çete üyesi Selanik'te farklı yerlerde birkaç bombalı eylem gerçekleştirdi.

Bulgar çetecileri ile kendilerini Makedon çetecileri olarak adlandıranlar arasında ki ilişkiler, 1908 yılında ki Jön Türkler'le münasibetler de önem taşımaktadır.

Başkimi cemiyetin çağrısıyla Arnavutlar silahlı grup ve çetelerle harekete katıldı. "Bağımsız Arnavutluk" komiteleri ile Jön Türkler arasında yapılan anlaşmayla Arnavut çeteleri ile de ortak hareket düzenlendi. 20 Temmuz 1908 de Kolağası Resneli Arnavut

* Araştırmacı-Gazeteci, Makedonya.

asıllı Niyazi beyle Pogradec yakınlığında Çerava (Arnavutluk) yerinde görüşen Arnavut silahlı çetelerin başı Cerciz Topulli'le birlikte hareket etme anlaşması yapıldı. Anlaşmanın şartı olarak da Arnavutluk'un özerklik kazanması ve "Arnavutluk, Sultanın onaylayacağı vali ile kendi kendini idare edecektir" maddesi üzere imzalandı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devletinde yaşanan ayaklanmalarda yeni bir dönem başlamıştı. Bu ayaklanmalarla 20. yüzyıl başında önemli bir aşama kaydeden Makedonya Sorunu, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki siyasi ve sosyal gelişmelerle şekillenmiştir.

Makedonya Sorunu Avrupa devletlerinin Doğu Sorunu çerçevesinde ele aldıkları bir konudur. Bu nedenle bu devletlerin amaçları ve yöntemleri Doğu Sorunu çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bölgede yaşayan Hıristiyanların amaç ve yöntemleri ise bundan farklıdır. 19. yüzyılda devletlerin siyasi yapılanma şekli ulus bilinci etrafında şekillenmeye başlamıştı. Bu dönemde Osmanlı Devletinin Balkanlarda artık istikrarı sağlayamaz halde olmasından dolayı, bu halklar Osmanlı devletinden ayrılmak için uygun ortamı bulabildiler. Bunun en son örneği Makedonya bölgesinde yaşandı. Bunun için bir yandan Avrupa devletlerinin siyasi ve ekonomik desteğini kullanırlarken, aynı zamanda kendi buldukları en uygun yöntem olan çete tipi eylemlere de ağırlık vermişlerdir.

Makedonya sorunu, 34. Osmanlı sultanın başında İmparatorluğu tamamen yıkılmaya sürükleyen büyük bir bela oluyor. Makedonya sorunu baş gösterdiğinde bu bölgedeki Türklerin de durumu çok kötüleşmişti. Çetecilik, komitacılık ve eşkiyacılık almış yürümüşü.¹

Makedonya, Bulgarların, Sırp'ların ve Yunanlılar'ın tehdidi altındaydı. Milliyet fikrinin yayılması sonucu, müstakil bir Yunan devletinin kurulması üzerine Rumlar, Bizans İmparatorluğu'nu kurmak hülyasına kapılınca, Makedonya'yı da kendilerine ait bir toprak olarak telakki etmeye başlamışlardı.

Bulgarlar en çok Berlin muahedesi ardınca bir Bulgaristan prensliği kurulması üzerine Makedonya ile ilgilenmeye başlamışlardı. Onlar da, orta çağda bir aralık bir Bulgar İmparatorluğu kurup Makedonya'yı idare etmişlerdi. 1878'den sonra da Bulgar aydınları, Makedonyada bir Bulgarlaştırma siyasetine giriştiler. Bazı yerlerde çoğunluğu oluşturdukları için bu siyasetlerinde başarılı oldular. Amaçları Makedonya'nın bütününe sahip olarak Egedenizi'ne kadar inmektir.

Sırp'lar da Makedonya'ya, tarihi bağlarla bağlıydılar. Makedonya eskiden, bir ara Çar Duşan tarafından kurulmuş olan Sırp İmparatorluğu'na dahil idi. Avusturyanın engel olması üzerine, Adriyatik üzerinde bir liman sahibi olamayınca, Egedenizi'ne inmeyi kafalarına takmışlardı. Bu sebeple de Makedonya'nın bütününe veya büyük bir kısmına sahip olmayı istiyorlardı.²

Bölgede dıştan gönderilen ve sadece Manastır ve Üsküp vilayetlerinde 60'tan çok Bulgar, Rum ve Sırp çetesi Osmanlıya karşı savaşıyordu. Bu çeteler başta Rusya olmak üzere büyük devletler tarafından kışkırtılmış ve örgütlenmişti.³

Makedonya, komitacılık, çetecilik ve eşkiyalık merkezi olmuştu. 19. Yüzyılda 51 defa Osmanlılara karşı isyan eden, ayaklanan veya başkaldırmaya hazırlanan Makedonlar, 20. yüzyılın başlangıcında yeniden ayaklanmıştı.⁴

1 Fahri Kaya, *Gün Bugün – Yeni Balkan, Üsküp 2009*, s.215.

2 Kaya, a.g.e, s.216

3 Kaya, a.g.e, s.229

4 Kaya, a.g.e, s.231-232

A. RAZLOVEÇ AYAKLANMASI

Ağustos 1875 'te Bosna Hersek ayaklanmasından sonra Osmanlı devletinin Sırbistan ve Karadağ'la savaşa girmesiyle isyanlar devam etti.⁵

Buradan etkilenen Makedon halkı da Osmanlı'ya karşı savaşmak için hazırlıklara Dimitar Pop Georgiev Berovski ve Pop Stoyan Razlovski'nin öncülüğünde başlamıştır. Maleşevo dağlık bölgesinde ayaklanmanın başlaması için silah ve mühimmat toplanmaya karar veriliyor. 3 ay içerisinde yeterli sayıda altıpatlak (tabanca) ve av tüfekleri toplanır, ayaklanmada kullanılacak bayrak da Selanik'te yapılır.⁶

Baba Nedela ve Stanislava Karaivanova tarafından yapılan bayrakta sarı renk üzerinde aslan resmi ve "Makedoniya - Stanete da ve Osvoboda" (Makedonya – hürriyet için ayağa kalkın) yazısı vardır.⁷

Eylem hazırlıkları için Selanik'te bulunan Berovski anlaşmaya göre Nisan 1876 yılında Delçova kasabasının yakınında Razlov'a geliyor.

19 Mayıs 1876 tarihinde yapılan toplantıda ayaklanma kararı verilir. Savaşmak için hazırlıklı olan 60 kişiden iki çete oluşur. İlk önce savaşmayan halk dağlara çekiliyor. Alınan karara göre Çar köyü, Pehçevo ve Berova ile etraf köylerde yaşayan müslüman halka hücum edilerek, ele geçirilen bölgede hakimiyet kurulacaktır.⁸

Razlov köyüne Türk vergi memurların geldiğini haber alan isyancılar, ihbar edilmekten korkarak, memurlar öldürülür, vergi ve borç defterleri yakılır. Pop Stoyan'ın oğlu Kostadin ise kendi hanını yakarak hürriyet karşısında malın değeri olmadığını halka göstermek istemiştir.⁹

Etraf köyleri ayaklandırmak için yola çıkan Berovski çetesi, Türk askerleriyle çatışmaya girer ve kendisi yaralanır, fakat 30 kişilik çetesiyle kaçmayı başarır. Pop Stoyan Razlovski öncülüğündeki çete ise Osmanlı askerleri tarafından bozguna uğratılır. Bu çatışmada Pop Stoyan Razlovski, teslim olmamak için intihar eder.

Razloveç ayaklanması başarısız olmasına rağmen Makedon tarihinde bağımsızlık savaşında önemli bir yeri olduğu her tarihçi tarafından vurgulanmaktadır.¹⁰

Osmanlı devleti ve Rusya arasında imzalanan sulh anlaşmasıyla Güneye doğru ilerleyen Sırp ordusu Kumanova sınırında duraklıyor. Sırp ve Rus ordularında gönüllü savaşan Makedonlar, Makedonya topraklarına geçmeye başlıyorlar. Rus tarafında savaşan İlo Maleşevski 150 yandaşıyla Güneydoğuya doğru ilerleyerek Delçova yakınında Piyaneçe yerleşiyor.

Sırp ordusundan ayrılan Yakim Çelopecki ve Nikola Alganski öncülüğündeki gruplar Kumanova ve Eğri Palanka'ya yerleşiyorlar. Kumanova'ya yakın Zabel manastırında haksızlıklara maruz kalan 500 köylü savaşmak için toplanır. Silah yardımı için sınır hattında

5 *İnstitut za Nacionalna İstoriya – Skopje, İstoriya na Makedonskiot narod Kniga II , Nip Nova Makedonija, Skopje 1969, s.81*

6 *İnstitut za Nacionalna İstoriya – Skopje, İstoriya na Makedonskiot narod Kniga II , Nip Nova Makedonija, Skopje 1969, s.83*

7 <http://www.makedonijaese.com/storia9.htm>

8 *İnstitut za Nacionalna İstoriya – Skopje, İstoriya na Makedonskiot narod Kniga II , Nip Nova Makedonija, Skopje 1969, s.83-84*

9 <http://www.makedonijaese.com/storia9.htm>

10 *İnstitut za Nacionalna İstoriya – Skopje, İstoriya na Makedonskiot narod Kniga II , Nip Nova Makedonija, Skopje 1969, s.84*

bulunan Sırp askerinden ve Knez Milan'den yardım istenir. Sırp General Yovan Velimarkoviç 2000 tüfek gönderir. Gün geçtikçe isyancıların sayısı 3, 4 bin kişiye yükselir. Türk askeriyyle birkaç kez savaş ederek Sırp tarafından alınan askeri yardımla Ofçobol bölgesine kadar inmeyi başarırlar.

Bu isyanı bastırmak için Priştineden Hafız paşa 5 tabur ve bir topçu birliğiyle 31 Mayıs 1878 harekete geçer ve isyanı dağıtır. Halk, Kozyak ve German dağına çekilir.¹¹

Makedonya'nın diğer bölgelerinde de çeteler kurularak ayaklanmalar baş gösterir. Resne'de Voyvoda Stoyan, Manastır'da Voyvoda Kosta ve Stefo, Pırlepêde Çekreci kardeşlerin ve voyvoda Spiro Tsirne çeteleri Türk askeriyyle çatışmalara giriyorlar.¹²

B. KRESNA AYAKLANMASI

Büyük devletler, özellikle Rusya, Makedon milletinin bağımsızlığını gözönünde bulundurmayarak San Stefan anlaşmasıyla Makedonya'yı Büyük Bulgaristan'a dahil ederler. Üç ay sonra Makedonya yine Berlin Anlaşmasıyla Osmanlı devletine bırakılıyor.¹³

Büyük Rusya politikası doğrultusunda Petrograd ve Moskova'da Sloven Komiteleri Makedonya'da yaşayanları isyana teşvik etmiştir. Amaçları ise Makedonya topraklarını Bulgaristan'a dahil etmektir.

Ağustos 1878 yılında geniş çapta Makedonya bölgesinde ayaklanmaların yapılması için teşkilatlı çalışmalar başlamıştır. 06 Eylül 1878 yılında Dimitar Pop Georgiev Berovski Sofya'daki Rus temsilcisiyle görüşüğünü en yakın arkadaşlarına söylemiş. 08 Eylül 1878 tarihinde ise (Blagoevgrad) Yukarı Cuma yakınında Rila manastırında yapılan toplantıya İlo Maleşevski ve Dimitar Pop Georgiev'le eski Ohri mitropoliti Natanail, Köstendil ve Dupniça'nın Rus yöneticileri Ovsyanin ve Şevçenko de katılmıştır. Toplantıda Makedonya'daki siyasi ve askeri durum görüşülmüş ve halk ayaklanması için hazırlıkların yapılması kararı alınmıştır. 10 Eylül 1878 tarihinde Berovski, Yukarı Cumadaki önemli kişilerden yetki alarak, sınır boyu köyleri Türk zulmünden korumak için ayda 2000 groş karşılığında güvenliği sağlamıştır. Aynı zamanda Natanail ve Maleşevski, silahlı ayaklanma için halk arasında propaganda yapmaya başlamışlardır.

Berovski, Natanail ve Maleşevski, Bulgaristan'daki geçici Rus hükümeti yetkilisi Prens Dondukov-Korsakov'a mektup yazarak 900 kişi için silah talebinde bulunmuşlardır.

Makedonya'nın çeşitli bölgelerindeki çeteler ayaklanmak için hazırlıklarını yapıyorlar. Bigla dağında Resneli voyvoda Vasil 500 kişilik çete kurmuştur. Köprülü ve İştıp bölgelerinde voyvoda İlo ve Kostadin Bufski, Ohri bölgesinde Stoyan Vezenov, Kostur-Kastoria (Kesriye), Kajan ve Florina bölgelerinde Stefo Nikolov ve voyvoda Mitre çete kurma hazırlıklarını devam ediyorlar. Rusya'nın planına göre, bu ayaklanmalar sonucu Makedonya Osmanlı devletinden ayrılarak Bulgaristan'la birleştirilecek ve Prens Aleksandar Dondukov-Korsakov'un hükmüne verilecektir.

Ayaklanma hazırlıklarını yöneten Köstendil komitesi, Eğri Palanka, Kumanova ve Üsküp bölgelerindeki çete kurma çalışmalarıyla ilgileniyor. Dupniça komitesi ise

11 *İnstitut za Nacionalna İstoriya – Skopje, İstoriya na Makedonskiot narod Kniga II , Nip Nova Makedonija, Skopje 1969, s.87-88*

12 *İnstitut za Nacionalna İstoriya – Skopje, İstoriya na Makedonskiot narod Kniga II , Nip Nova Makedonija, Skopje 1969, s.94-95*

13 *Vanço Stoyçev, Voeniot aspekt na Makedonskoto (Kresnenskoto) vostanie 1878 / 1879 g. –Nova Makedoniya, Skopje Mart 1999, s.1*

güneye doğru Struma nehri vadisinden Ege denizi doğrultusundaki bölgelerde ayaklanma hazırlıklarını yönetiyor.

Rus devlet politikasını desteklemek için Bulgaristan'da kurulan komitelerin genişlemesi için Stefan Stanbolov ve Luben Karavelov 29 Ağustos 1878 günü Manastır (Bitola) yakınında Tirnova'ya gelerek "Birlik" komitesini kurarlar.¹⁴

Makedonya bölgesinde ayaklanmanın başlangıcı (Pirin Makedonya)'da Kresna köyü belirlenir. İsyancıların başarılı olması için Rus subay Adam Kalmikov ve Polonya'lı Luy Voytkeviç gönderiliyor.

04 Ekim 1878 de kurulan 100 er kişilik 4 çetenin başına voyvoda Stoyan Karastoilov, Kosta Kukoto, Stoyo Torolinko ve Kırsto Azizonov tayin edilmiştir.

Gece karanlığında Kresna etrafına gelen çetelerden haberdar olan Türk askeri birliklerini kışla dışına çıkarmış ve savunma durumuna geçmiştir. 05 Ekim sabahı hücumla geçen çetelere asker ateş açmış. Silah sesleri duyulunca isyancıların yardımına Vlahi, Oşçava ve diğer köylerden silahlı halk gelmiş. Voyvoda Stoyan'ın emriyle askerin etrafı çember altına alınmış, gıda, su ve mühimmatın gelmesi engellenmeye çalışılmıştır. Siperlere 50 adım yaklaştığında Voyvoda Stoyan'ın çağrısı üzere asker silahı bırakarak teslim olmuştur. Türk subayları, isyancılardan Rus kuvvetlerine teslim edilmelerini istemişler. İlk önce Yukarı Cuma ondan sonra da Sofya komitesine teslim edilmişler.

08 Ekim 1878 tarihinde Mitropolit Meletiy, Yukarı Cuma komitesine bir mektup yazarak esir olan Türk askerlerin durumu hakkında komite değil, isyancıların karar vermesini istemiştir. Bununla Makedon isyancıların bağımsız bir güç olduklarını göstermek istemiştir. Bu durumdan haberdar olan Prens Aleksandar Dondukov - Korsakov yaptığı istişare sonucu Türk askerleini isyancıların yönetimine teslim etmiştir.

İsyancılar ve Türk askerleri arasında yaşanan 18 saatlik savaş esnasında Makedon isyancılar tarafından 1 ölü, 3 yaralı, Türk askeri tarafında ise 9 ölü ve 11 yaralı olmuştur. Ayrıca Türk askeri tarafından 2 subay ve 119 asker esir alınmış, 100 tüfek, 13 at ve 13 yük mühimmat ele geçirilmiştir.

Kresna'yı ele geçiren isyancılar Vlahi köyüne ilerleyince Melnik kışlasından çıkan 500 kişilik Türk askeriyle çatışmaya girerler. İsyancıların yardımına daha 150 kişi gelince Türk askeriyle girdikleri çatışmada bir subayı ve 4 askeri öldürerek çok sayıda asker yaralanır ve esir alınır. 13 saatlik çatışmanın ardından Vlahi köyü ve daha sonra da Novo selo (Yeni köy) isyancıların eline geçer. 07 Ekim'de "Kriva livada" (Eğri yayla)'da düzenlenen askeri şura toplantısında çetelerin savaş bölgeleri belirlenmiştir. İsyancılar ilerlemeye devam ediyor, çeteler çoğalıyor, köyler de bir bir idareleri altına geçiyor. Voyvoda Stoyan 60 kişilik çeteyle Karşiyakaya doğru hareket ederek Gırnçar köyünde çıkan çatışma esnasında köy yakılmıştır. Moraska köyündeki çatışmadan sonra isyancılar Brezniça, Budilci ve Breznik köylerine de hakim olurlar.¹⁵

Batı Makedonya bölgesinde 350 kişiden oluşan Kosta Bufski, Grigor Ognenov, Kalço, Stefo voyvodaların çeteleri de destek için Kresna'ya gelirler. 28 Ekim 1878 günü çetelerle Türk askeri arasında Gradeşniça, Beliça ve Polski köylerinde çetin çatışmalar yürütülür.

14 Vanço Stoyçev, *Voeniot aspekt na Makedonskoto (Kresnenskoto) vostanie 1878 / 1879 g.* -Nova Makedoniya, Skopje Mart 1999, s.3-5

15 Vanço Stoyçev, *Voeniot aspekt na Makedonskoto (Kresnenskoto) vostanie 1878 / 1879 g.* -Nova Makedoniya, Skopje Mart 1999, s.7-9.

Dimitar Berovski önderliğinde yürütülen ayaklanmalardan rahatsız olan Sofya Komitesi Kasım ayının ilk günlerinde Kalmikov başkanlığında bir heyeti Vlahi köyüne göndermiş. Dimitar Berovski hapsedilerek Cuma'ya gönderilir, Kresna ayaklanmasının komutanlığı Stoyan Karastoilov'dan alınarak Kalmikova verilir. 25 Kasım, gece katında Stoyan Karastoilov ve arkadaşları Georgi Çolakov ve İvan Trendov öldürülür. Bununla Makedon (Kresna) ayaklanmasının birinci bölümü tamamlanmış olur.

Kresna ayaklanmasının ikinci bölümü ise Berovski'nin Aralık 1878 de Karşiyaka bölgesine gelmesiyle başlar. Hazırlıkta olan çeteler Petriç kaymakamı Hüsnü bey emrindeki 8000 askerle bozguna uğratar ve Kresna ayaklanması bastırılmış olur.¹⁶

Çetelerden firarlar başlıyor, dışardan silah yardımı gelmiyor. "Birlik" adı altındaki komiteler dağılıyor. Var olan silahlar da Buranovo köyünde gizleniyor. 06 Haziran 1879 tarihinde alınan kararla Kresna Ayaklanması sona erer.¹⁷

Makedon isyan komitesi, Kresna ayaklanmasının sonucunda Makedon halkının gördüğü zararı açıklamıştır. Ayaklanmada 73 hristiyan köyün yakıldığı, evlerini terkedenlerin sayısı 30 bin olduğu, 4000 kişinin öldürüldüğü ve 4000 kişinin de açlık ve zor şartlardan kaybolduğu bildirilmiştir.¹⁸

Mihail Aleksandroviç Hitrovo, Manastır'da ilk Rus konsolu, Kresna ayaklanmasından dolayı bazı voyvodalara (Gorgi Pulevski, İvanço Robi, Dimitriya Trifonov) 4. derece askeri nişan ödülünün verilmesini Rusya'dan talep ediyor.¹⁹

Kresna ve Yukarı Cuma ayaklanmalarından sonra çok sayıda insan Makedonya'dan Bulgaristana sığınmıştır. Çeşitli nedenlerden dolayı sığınanların sayısı tam belirlenememiştir.²⁰

C. BIRSYAK AYAKLANMASI

Batı Makedonya bölgesinde de Osmanlı hakimiyetine karşı ayaklanmalar için silah toplama ve çeteler kurma çalışmaları 1878-1879 yıllarında hız kazanıyor. Bu arada iki kez Manastır'da bulunan Rus konsolosundan silah yardımı talep edilir. Bu bölgede 7. asırda yaşayan bir Sloven kabilesi olan Bırsyak isminden esinlenerek "Bırsyak Ayaklanması" Demir Hisar'a yakın Velmevsi köyünde Aziz İliya kilisesinde verilen yeminden sonra başlar.²¹

Sırp tarihçileri ise bu ayaklanmayı Sırpların yaptığını ileri sürmektedir.

Bırsyak ayaklanması 14 Ekim 1880 tarihinde Demir Hisar bölgesinde İlija Delija ve Angel Tanasoviç baş komitaların öncülüğünde başlamıştır. Kısa zamanda Pırlepe, Kırçova, Poreç, Debre, Manastır ve Ohri bölgelerine yayılan isyanları bastırmak için Manastır kışlasından asker harekete geçer. Ayaklanmanın çok büyük kayba yol açtığını gören İlija

16 Vanço Stoyçev, *Voeniot aspekt na Makedonskoto (Kresnenskoto) vostanie 1878 / 1879 g. -Nova Makedoniya, Skopje Mart 1999, s.11,13.*

17 *İnstitut za Nacionalna İstoriya - Skopje, İstoriya na Makedonskiot narod Kniga II, Nip Nova Makedonija, s.102, Skopje 1969*

18 Vanço Stoyçev, *Voeniot aspekt na Makedonskoto (Kresnenskoto) vostanie -Nova Makedoniya, Skopje Mart 1999, s.14.*

19 *Blaze Ristovski, Portreti i Procesi, 1, Kultura Skopje 1989, s.262.*

20 *Univerzitet "Goçe Delçev" - Ştip, İnstitut za İstoriya i Arheologiya, Godişen Zbornik 2011, Koçana, s.68.*

21 *İnstitut za Nacionalna İstoriya, Skopje - İstoriya na Makedonskiot narod, Kniga II, Nip Nova Makedonija, Skopje 1969, s.104*

Delija 20 Temmuz 1881 de çetesini dağıtır ve beş arkadaşıyla Sopotnica'da Osmanlı binbaşısına teslim olur.

Angel Tanasoviç ise teslim olmayarak çetesiyle birlikte Debre Sancağına bağlı Reka kazasına çekilir. Burada asker tarafından çembere alınan Tanasoviç savaş esnasında öldürülür. Kırçova kazasında Poreç'te savaşılan voyvoda Stefa, çetesiyle teslim olur. Aynı kazada çetesiyle savaşılan voyvoda Mitsko da teslim olmak mecburiyetinde kalır.²²

1881 yılın İlkbaharında Türk askerleri Kruşevo ve Ohri'de bulunan isyancıların merkezlerine baskın düzenler ve etraf köylerdeki işbirlikçilere yapılan arama sonucunu, 700 kişiyi yakalamayı başarır. Voyvoda Dime Çakre kaçmayı başararak Pırlepêde gizlenir. Burada da asker peşine düşer. Esir düşmemek için intihar eder.²³

D. MELNİK AYAKLANMASI

Berlin anlaşmasından sonra Bulgaristanda bulunan Makedonya göçmenleri bir araya gelerek Sofyada, MRO - Makedon Devrimci Örgütü'ne paralel dernekler kuruyorlar. 1895 yılında da Makedon Komitesi kurarlar. Bu komite, çeteler kurmak için çalışmalar yürütüyor ve onları Makedonya'ya gönderiyorlar. Amaç ise çete faaliyetleriyle Osmanlı ve Avrupa diplomasisine baskı yapmaktır. Bulgar hükümeti de çetelerin eylemlerini destekliyor. Makedon Komitesi 1895 yılında 800 kişiden oluşan 4 çeteyi eylem yapmak için Makedonya bölgesine gönderir. Çeteler Bulgar subayları ve voyvodaları tarafından yönetiliyor. Provokatif eylemlerle, dikkatleri çekmek istiyorlar.²⁴

"Ustrumca birliği" adı altındaki 160 kişiden oluşan Birinci çete Ustrumca'ya saldırı için hazırlanmış. 150 kişiden oluşan "Pirin Planina" adı altında ikinci çete de birinci çeteye yardım için görevlendirilmiş. Üçüncü çete de 200 kişiden oluşurken, 65 kişilik dördüncü çete Boris Sarafov komutasında savaşmak için hazırlanmıştır.

Ustrumca'ya hücum etmek için hazırlanan ilk iki çete Yukarı Cuma'nın Gabrovo yerinde Türk askerleriyle çatışmaya girerek çok sayıda yaralı, esir ve 100 ölü vermiştir.²⁵

Üçüncü çete Pomak köyü Dospatı'yı yakıyor. Dördüncü çete ise Boris Sarafov yönetmenliğinde 65 kişiyle Melnik'e hücum ediyor. 12 Temmuz 1895 tarihinde Boris Sarafov kumandasında çete üyeleri hükümet binasını, postahaneyi ve birkaç Türk evini yakıyorlar ve Bulgaristana geri çekiliyorlar. "Melnik Ayaklanması" olarak tarihe geçen bu eylemden haberdar olan Makedon Komitesi başkanı Trayko Kitançev, bunun Bulgar siyasetçileri tarafından Makedonya aleyhine bir girişim olduğunu anlayınca kalp krizinden ölüyor.

MRO - Makedon Devrimci Örgütü (Makedonska Revolucionerna Organizacija) 23 Ekim 1893 tarihinde Selanik'te, Damyana Gruev, Dr. Hristo Tatarçev, Petar Pop Arsov, İvan Hacı Nikolov, Hristo Batanciev ve Andon Dimitrov tarafından Makedonya ve Edirne bölgelerinin silahlı mücadeleyle siyasi özerkliği kazanmaları için kurulmuştur. 12 Ocak 1896 tarihinde düzenlenen Selanik Kongresinde TMORO Gizli Makedonya - Edirne Devrim Örgütü'ne dönüştürülerek yeni bir örgütsel ve siyasi değişim yapıyor ve silahlı çetelerin kurulması için çalışmaların başlatılması kararı alıyor.²⁶

22 Milojko V. Veselinovic, *Birsjacka buna godine 1880 u bitolskom vilajeti i vojvoda Mitsko Beograd 1905*, s.13,22-24,31.

23 *İnstitut za Nacionalna İstoriya, Skopje - İstoriya na Makedonskiot narod Kniga II*, s.105, *Nip Nova Makedonija, Skopje 1969*

24 Violeta Akovska - Nikola Jejev, *Predavstvata i atentatite vo Makedonskata istorija, Skopje 2004*, s.42.

25 *İnstitut za Nacionalna İstoriya - Skopje, İstoriya na Makedonskiot narod Kniga II, Nip Nova Makedonija, Skopje 1969*, s.168.

26 Violeta Akovska - Nikola Jejev, *Predavstvata i atentatite vo Makedonskata istorija, Skopje 2004*,

1897 – 1899 yılları arasında Makedonya topraklarında bazı suikastler gerçekleşiyor. Tikveş bölgesinde hristiyan halkına zulüm yaptığı gerekçesiyle Hüseyin Pehlivan öldürülüyor. Osmanlı lehine hafiyelik yaptığı suçlamasıyla Negotin’li İlo Cunov vuruluyor.

İvanço Orcanov Karasüli önderliğinde ki çete Gevgeli bölgesinde eyleme geçer. Ustrumca bölgesinde Kosturina köyünde Turan beyi kaçırlılar ve oğlunu öldürürler. Turan beyi serbest etmek için de 1200 lira fidye alıyorlar. Valandova bölgesinde yaptıkları eylem sırasında Osmanlı askeriyeye çatışmaya giriyorlar.²⁷

E. YUKARI CUMA AYAKLANMASI

Bulgar hükümetinin desteğiyle 23 Eylül 1902 tarihinde general İvan Tsonçev kumandasında Yukarı Cuma ayaklanması gerçekleşiyor. Bu ayaklanma Yukarı Cuma, Melnik, Petriç ve Ustrumca bölgesindeki 28 köyü kapsamıştır.

Bunun ardından yine Bulgar kışkırtmasıyla A.Yankov komutasında gönderilen çeteler Kostur – Kastoria (Kesriye) bölgesinde yerli halkı isyan ettirmeye çalışmıştır.²⁸

23 Eylül 1902 tarihinde başlayan Yukarı Cuma isyanı için Bulgar silahlı kuvvetlerinden 2500 kişilik yedek subay ve asker güçleri gönderilmiştir. Yerli halktan ise katılanların sayısı 350 kişidir. Hazırlıklı olan Osmanlı güçleri ise bu isyanı dağıtmıştır.²⁹

Vrhovist çetelerini yöneten İvan Tsonçev bölgeye gelerek isyanların daha büyük bir hızla Maleşevo ve Petriç bölgelerinde genişlemesi için çalışmalar yürütmüş. Şiddetli çatışmalar Kresna, Meçkul, Sırbino ve diğer yerlerde devam etmiş. Türk askeri isyanları bertaraf etmeyi başarmış. Kışkırtmak amaçlı isyanlar bu bölgedeki halk için çok kötü olmuş. 14 - 15 köy, yıkılmış, yakılmış, yağmalanmış. 37 kişi öldürülmüş, 304 erkek ve 134 kadın şiddet görmüş, 111 kız ve kadın taciz edilmiş, 807 ev yağma edilmiş, 67 ise yakılmış. 2000 kişi de sınır dışı kaçmış, bunlardan çoğu kışı ormanda geçirmiştir.³⁰

Yukarı Cuma ayaklanmasından sonra İvan Garvanov 3-4 Ocak 1903 tarihlerinde Selanik Kongresini düzenler. 17 delegenin katıldığı kongrede yeni bir ayaklanma kararını almayı başaran Bulgar hükümeti temsilcisi İvan Garvanov’a destek Dame Gruevden gelirken,³¹ Goce Delçev, Gorçe Petrov, Yane Sandanski ayaklanmaya karşı geliyorlar.³²

Makedonya’nın doğu kısmında bulunan Maleşevo dağlarında, 6 Nisan 1903 tarihinde 3 çeteden oluşan isyancılar Türk askeriyeye girdikleri çatışmada 25 kişiyi kaybederken Türk tarafından ise 200 asker hayatını kaybetmiştir. Radoviş bölgesinde de isyan çeteleri Türk askeriyeye karşı karşıya geliyor.³³

s.41-42.

27 Violeta Akovska – Nikola Ješov, *Predavstvata i atentatite vo Makedonskata istorija*, Skopje 2004, s.59, 61.

28 Violeta Akovska – Nikola Ješov, *Predavstvata i atentatite vo Makedonskata istorija*, Skopje 2004, s.91.

29 Prof. Dr. Todor Çepreganov, *İnstitut za Nacionalna İstoriya - İstoriya na Makedonskiot narod*, Skopje 2008, s.196.

30 *İnstitut za nacionalna istorija, İstoriya na Makedonskiot narod kniga II, Nip Nova Makedonija*, Skopje 1969, s.225.

31 Prof. Dr. Todor Çepreganov, *İnstitut za Nacionalna istorija - İstoriya na Makedonskiot narod* Skopje 2008, s.197.

32 *İnstitut za nacionalna istoriya, İstoriya na Makedonskiot narod kniga II, Nip Nova Makedonija*, Skopje 1969, s.228.

33 Dr.Manol Pandevski, *Gorgi Stoev-Tirnkata, Strumica i Strumičko niz İstoriyata, Strumica* 1969, s.229.

Bulgaristan'da Filibe lisesinde Makedonya'dan okuyan öğrencilerin girişimiyle 1896 yılında gizli bir örgüt kuruluyor. Amaçları da Makedonya bağımsızlığını iç ayaklanmalarla kazanmaktı. 1897 yılında Cenvrede buluşan bu öğrenciler Rus ihtilalcilerin desteğiyle MTRK –Makedon Gizli İhtilal Komitesi'ni kurarlar. 1899 yılında birçok yerlerde suikastler gerçekleştirmek için planlar yapılıyor. Komite üyelerinden Petar Mancukov, Slave Mercanov ve Sokolov, Bulgar Boris Sarafov tarafından para alacakları vadiyle Sultan 2. Abdülhamide suikast düzenlemek için İstanbul'a giderler. Bu eylemin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını farkeden anarşistler Selanik'te bazı eylem planları yapıyorlar.³⁴

Slave Mercanov Selanik'te, Köprülüden gelen lise öğrencileriyle görüşür ve birlikte "Gemiciler" örgütünü kurarlar.

Osmanlı bankasına bağlanacak olan tünelin kazınması ortaya çıkınca yaşanan çatışma sonucu Slave Mercanov ve Petar Sokolov hayatlarını kaybetmişler.

Çeşitli yollardan sağlanan 283 kilogram patlayıcı maddeyle ilk önce 28 Nisan 1903 tarihinde Fransa gemisi Gvadalkivir'in batırılması kararı alınır. Pavel Şatev sahte pasaportla gemiye çıkararak makine bölümünde patlayıcı maddeyi yerleştirerek ateşliyor.

Aynı gece Dimitar Meçev, İliya Toçkov ve Milan Arsov, Selanik – Dedeğaç yolundaki tirene bombalı saldırı düzenlerler.

Kosta Kirkov ise Selanik'te gaz ve su borularına hasar verir. Yordan Pop Yordanov ise Osmanlı bankasını havaya uçuruyor. Postahaneye, "Mısır" ve "Alhamra" kahvehanelerine, "Grand Hotel'e, "Bosnalı hanı"na 60'a yakın bomba atarlar. Bombalamalarda birkaç anarşist hayatlarını kaybeder."

Selanik valisi Hasan Fehmi Paşa'ya suikast düzenleniyor. Cvetko Traykov isimli anarşist Selanik'in "Pirgite" semtinde faytonla geçen valiye yaklaştığında korumalar tarafından engellenmiştir. Biraz uzaklaşan Cvetko bombanın fitilini çeker ve üzerine oturarak valinin önünde parçalanır.

Bu eylemlerden dolayı çok sayıda kişi göz altına alınır. Türk askerlerin düzenlediği suçluları bulma operasyonu sonucu 35 – 300 kişi öldürülür. Selanik suikastleri, Osmanlı hakimiyetine Makedonya genelinde 2200 kişinin hapsedilmesine yol açar. Hapsedilenler arasında Pavel Şatev, Georgi Bogdanov, Marko Boşnakov ve Milan Arsov da bulunuyordu.

Özel mahkeme tarafından yargılanan 35 kişi arasından 4 kişi idama mahkum edilir. Selanik hapishanesinde idam edilmeyi bekleyen anarşistler müebbed hapis cezasıyla Fizan'a sürgün edilirler.³⁵

F. İLİNDEN AYAKLANMASI

26 Temmuz 1903 Smilevo kongresinde ayaklanmanın 02 Ağustos 1903 tarihinde Hristiyanların kutsal günü Aziz İliya gününde yapılmasına karar verilir. Bundan dolayı da ayaklanma "İlinden ayaklanması" olarak kabul edilmektedir.³⁶ Halkın ayaklanması için yapılan çağrının son bölümünde şöyle deniliyor : " Aşağı Tükiye ! Aşağı diktatörlük ! Düşmanlara ölüm ! Yaşasın halk ! Yaşasın hürriyet ! Ura ! "³⁷

34 Violeta Akovska – Nikola Jejev, *Predavstvata i atentatite vo Makedonskata istorija*, Skopje 2004, s.96.

35 Vanço Gorgiev – Sloboda ili Smrt, *Makedonsko revolucionerno nacionalnoosloboditelno dvizenje vo Solunskiot vilayet 1893 – 1903*, *Tabernakul-Filozofski fakultet*, Skopje 2003, s.479-482, 487.

36 Prof.Dr. Todor Çepreganov, *İnstitut za nacionalna istorija-İstorija na Makedonskiot narod*, Skopje 2008, s.198.

37 *İnstitut za nacionalna istorija, İstorija na Makedonskiot narod kniga II, Nip Nova Makedonija*,

Makedonya'nın büyük bölümünde ayaklanmalar baş göstermişse de, merkezi Manastır vilayetine bağlı Kruşevo kasabası olmuştur.³⁸

Manastır bölgesinde 7 yer belirlenmiştir. İsyancılar ilk önce telgraf ve telefon tellerini kestikten sonra bey kulelerine ve mallarına hücum ederler. Köprüleri yıkarak yolları bozarlar. Resne ve Nakoleç garnizonlarına hücum ederek Türk askeriyeye çatışmaya girerler. Demir Hisar bölgesinde eylem yaparak Pribilçı köy garnizonuna da zarar verirler.

Kruşevo'yu almak için isyancılar 8 çeteye ayrılır. Gece saatlerinde başlayan eylemle askeri kıışla, postahane ve hükümet binası alınır. 60 askerin bulunduğu garnizon yakılır.

Kruşevo'yu alan isyancılar ilk önce 6 kişiden oluşan geçici hükümet kurar. Hükümet üyeleri de Vangel Dinu, Gorgi Çaçe, Teohar Neşkov, Hristo Kürçiev, Dimitar Sekulov ve Nikola Balyu oldu.³⁹

Kurulan hükümet, 06 Ağustos 1903 günü Nikola Kirov Mayski tarafından yazılan ve tüm halka özellikle müslümanlara "Kruşevo Manifestosu" adı altında bir çağrı yayımlanarak ayaklanmaya katılmaları istenir. Manifesto 17 adet yazılarak Türk ve Arnavutların yaşadığı köylere gönderilir.⁴⁰

1903 yılın ilk aylarında ise Bulgar komitaçılardan oluşan çeteler bu bölgede özellikle Pırlepe ve Demir Hisar köylerinde çok sayıda çiftliksayıplarını öldürmüş, mallarını yağma etmiş, Arnavut ve Türk halkını terörize etmiştir. Komita çeteleri Pırlepe'de çiftliksayibi Seyfedin Bahtiyar beyi, Mogila 'da (Manastır) Rıza beyi, Demir Hisar ve diğer yerlerde çok sayıda müslümünü vurmışlardır. İlinde ayaklanması sürecinde de Arnavut ve Türklerin yaşadığı yerlerde Bulgar çeteleri çok sayıda ev yakmış ve halka zarar vermiştir.⁴¹

Kostur (Kesriye) bölgesinde de 02 Ağustos günü çeteler farklı bölgelerde askerle çatışmaya girişmiş. 03 Ağustos'ta da 150 isyancı Vişeni köyünde askerle girdikleri 3 saatlik çatışmadan sonra köye girerler. Aynı gün 130 kişiden oluşan çete Klisura (Kleisoura) garnizonuna saldırı düzenler fakat başarısız olur. İkinci gün da 500 isyancı yardıma gelir ve Türk askerini yenerek köyü alırlar. Neveska (Nymfaio) kasabasını çembere alan 700 kişilik çeteler açtıkları savaş sonucu Türk askerini çekilmeye mecbur ederler. Kasabaya giren isyancılar çok sayıda mühimmat, silah, yiyecek ve eşyaya el koyarlar.

Florina bölgesinde de 2 Ağustos günü 2000 isyancıdan oluşan çete Ekşisu tren istasyonuna hücum ederek yıkmıştır. Diğer bir çete telgraf hatlarını keser ve köprüleri havaya uçurur. Birkaç yerde savaşlar yürütülürken, Gölçük yerinde 300 isyancı 2000 Türk askerine karşı savaş ediyor. Kesriyeden gelen yardım çeteleriyle verilen baskı karşısından Türk askeri geri çekilmeye mecbur kalır.

Ohri bölgesinde de Malesiya, Yukarı ve Aşağı Debarça ile Ortakol yerlerinde isyancılar ve Türk askeri arasında savaşlar yürütülmüştür.

Kırçova bölgesinde de voyvoda Luka Cerov çeteleri Türk askerlerine karşı silahlı saldırılarda bulunmuştur. Kırçova kasabasına girmişler, İzvor yerinde de askeri kıışlaya hücum etmişler.

Skopje 1969, s.234.

38 Prof.Dr. Todor Çepreganov, *İnstitut za nacionalna istorija-İstorija na Makedonskiot narod, Skopje 2008, s.199.*

39 *İnstitut za nacionalna istorija, İstorija na Makedonskiot narod kniga II, Nip Nova Makedonija, Skopje 1969, s.235-237.*

40 <http://www.mn.mk/aktuelno/8037-Krusevski-manifest>

41 Halim Purelku, *Kryengritja e "İlindenit" dhe Shqiptaret, İliria News Agency, 14. 07. 2013*

Pirlepe bölgesinde de Gorçe Petrov yönetiminde isyancılardan oluşan çete, kışla, çiftlik ve bey kulelerine hücum ederek Türk askerleriyle karşı karşıya savaşa girmiştir.⁴²

Ayakanmayı bastırmak için Manastır kışlasından Bahtiyar paşa komutasında çıkan asker Kruşevo'ya hareket etmiştir. Birçok yerde çıkan çatışmalardan sonra isyancıların ölüm kalım savaşı Meçkin Kamende (Ay taşı) da yapılmıştır. Savaş 13 Ağustos'ta sona ermiştir. Ayakanma esnasında 16 kaza 200 yerleşim yeriyle zarar görmüş, 12.400 ev yanmış, 71.000 insan evsiz kalmış, 30.000 kişi yerlerini terketmiş, çoğunluğu köy halkı olan 8.800 kişi de öldürülmüştür.

İlinden ayaklanması Makedon ayaklanmasıdır, Makedon halkının ve daha geniş çapta fakat çoğunlukta hristiyan halkının ayaklanmasıdır.

İlinden ayaklanmasıyla Makedonya tarihinin hatta Osmanlı İmparatoruğunun bir dönemi kapanmış,yeni bir dönem başlamıştır. Ayakanmanın,Osmanlı hakimiyetinin Balkan yarımadasından çekilme işareti olmuştur.⁴³

İngiliz gazeteci Frederick Moore, Londra'da 1906 yılında yayınladığı "The Balkan Trail" kitabında, İlinden savaşından sonra Kruşevo'yu ziyaret ederek şöyle yazıyor:

"Şehir üstünde toprakların yerleştirilmesinden sonra Bahtiyar Paşa isyancılara mektup göndererek teslim olmalarını istemiştir. İsyancılar teslim olmayı reddedince topraklardan ateş açıldı."⁴⁴

İlinden ayaklanmasını kapsayan dönemde Makedonya'nın birçok yerinde yürütülen 239 çatışmayı ve öldürülen 994 isyancı sayısını vilayetlere göre şöyle sıralayabiliriz:

Manastır vilayetinde İlinden ayaklanması esnasında Temmuz – Ekim ayları arasında yürütülen 150 çatışmada 746 isyancı ölmüştür.

Edirne vilayetinde 6 Ağustos – 28 Ekim döneminde yürütülen 36 ayaklanma esnasında 46 isyancı hayatını kaybetmiş.

Selaniç vilayetinde 16 Temmuz – 26 Ekim döneminde gerçekleşen 38 çatışmada 109 isyancı öldürülmüş.

Üsküp vilayetinde 1 Ağustos – 1 Kasım arasında yürütülen 15 ayaklanma esnasında da 93 isyancı hayatını kaybetmiştir.⁴⁵

Bunlardan başka arada bir de Arnavut sorunu vardı. Makedonya sorunu kadar ciddi, ağır ve oldukça bileşik bir sorun. Arnavut sorunu, Osmanlı devletinin Makedonya'daki durumunu daha da kötüleştiren ve Osmanlı devletinin dağılmasını çabuklaştıran çok ciddi bir hareketti.

Berlin anlaşmasından, daha doğrusu Rumeli'nin Balkan devletleri arasında paylaşılmasından sonra Arnavut sorunu bütün boylarıyla ortaya çıkmıştı. Prizren'de Osmanlı devletinin göz yummasıyla kurulan Arnavut Birliği(Prizren Birliği),çoğunluğu Arnavutlar'ın yaşadığı bölgeleri Sırbistan ve Karadağ'a bırakan Berlin anlaşmasından memnun kalmayarak padişaha baskılar yapmaya başlamıştı. Sonunda da Babialiye tamamen bir cephe olarak bundan Arnavutlara bir toprak bütünlüğünü ve İmparatorluk içinde bir özerklik statüsünün tanınmasını istediler. Arnavutlar'ı,Yanya, İşkodra,Üsküp ve Manastır vilayetlerini ayrı ayrı değil de, bir tek vilayette toplanmalarını sağlayabilmek için de eylemlere geçtiler.⁴⁶

⁴² *İnstitut za nacionalna istorija, İstorija na Makedonskiot narod kniga II, Nip Nova Makedonija, Skopje 1969, s.239-241.*

⁴³ *Prof.Dr. Todor Çepreganov, İstitut za nacionalna istorija-İstorija na Makedonskiot narod, Skopje 2008, s.200-202.*

⁴⁴ *Viktor Cvetanoski, Slavata, Mitot i Krvtva na VMRO (7), Uutrinski Vesnik, 05.06.2011*

⁴⁵ *Makedonska nacija, Broj na borbi, atentati i ubieni borci za vreme na İlindenskiot period, 03 Avgust 2011.*

⁴⁶ *Fahri Kaya, Gün Bugün – Yeni Balkan, Üsküp 2009, s.217*

1888 yılında ortak kazanıları gerçekleştirmek ve bağımsızlık mücadelesini sürdürmek için “Arnavut – Makedon birliği” kurulmuştur. Bükreşte birlikte çıkarılan “Albano – Makedonia” gazetesinin baş sayfasında ortak mücadele resimle ifade edilmiştir. 10 Mayıs 1902 tarihinde birlikte çıkarılan “Lautonomie” gazetesinde “Makedonya Makedonların ve Arnavutluk Arnavutlar’ın”dır motosu yayınlanmıştır.

Şefket Agoli 1901 yılında şöyle yazmıştır: O dönemde Prespa bölgesinde esareti yıkmak için savaşıyan Arnavut çeteleri olmadığından Makedon çetelerine girmeyi istiyordum.⁴⁷

Eylül 1905’te Manastır lisesinde müdür olan Bayo Topullit girişimiyle “Arnavutluk özgürlüğü” adı altında bir Arnavut Komitesi kurulur. Bu komite Ocak 1906’da Korça kazasında Bayo Topulli komutanlığında silahlı çete kurar. Türk polisi bundan haberdar olarak çete üyelerini hapsedmek için operasyonlar düzenler.

Bayo ve Cerciz Topulli kardeşler, Bükreş ve Sofya’ya giderek oradaki Arnavutlarla Osmanlıya karşı silahlı ayaklanma hazırlıkları için çalışmalar yapıyorlar.

Ocak 1907’de Cerciz Topulli bir çağrı yaparak Arnavut halkını bağımsızlığını kazanmak için ayaklanmasını istiyor.

Arnavutlar Osmanlıya karşı ayaklanmak için Makedon çetelerle de işbirliği yaparlar. Girokaster (Ergili) komitesi 1907-1908 yılları arası Cerciz Topulli çetesi, halkı terörize ettiği için ve Arnavut vatansızlarla karşı mücadele ettiği için Ergiri Jandarma komutanına suikast gerçekleştirir.

1908 Yılında Makedonya’nın Güneybatısında bulunan Resne kazasında Abdülhamide karşı Jön Türk hareketini Arnavut asıllı Kolağası Niyazi bey başlatmıştır. Korça ve Ohri komiteleri bu hareketi destekleme kararı alarak Cerciz Topulli’nin Niyazi beyle Pogradec’te görüşmesini talep etmiştir.⁴⁸

20. yüzyılın başlangıcında Türk bölgesi olan Makedonya’da VMRO çeteleri ile komşu Balkan ülkelerinden gelen kıskırtıcı çeteler arasında kanlı hesaplaşmalar yaşandı.⁴⁹ İhtilalin başarısından sonra çok sayıda Hristiyan Jön Türk hareketine katılmıştır.⁵⁰

İttihatçılar özellikle Hristo Matov öncülüğünde olan VMRO teşkilatın sağ kanadıyla yaklaşmayı istemiştir. İhtilal sonrası silahlardan arınmak için çalışmalar yapılmıştır Makedonya topraklarında Nisan 1910 başlayan silah toplama kararıyla çok sayıda silah ve mühimmat alınmıştır.⁵¹

Bu faaliyete ise Yane Sandanski karşı geldiği için, Serez, Ustrumca ve Kukuş (Kilkış) bölgesinde silah toplanmamıştır. Osmanlı İmparatorluğunda bulunan Sırp diplomasi temsilcilerinin verdiği bilgilere göre Selanik, Manastır ve Üsküp vilayetlerinde 20.000 tüfek, 83.000 mermi, 4.000 tabanca ve 60’tan fazla el bombası toplanmıştır.⁵²

1911 yılının ikinci yarısında Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan’dan Makedonya’ya geçen çeteler Türk ve müslüman halka toplu katliamlar gerçekleştirmiş, tren raylarını yıkmış, köprüleri bozmuş, dini ve iktisadi yerleri hasara uğratmıştır. Aynı zamanda “eşek suikastleriyle” büyük zararlar yapmışlardır. 04 Aralık 1911 tarihinde İştîp Çarşı camii

47 *İlinden - Vesnik na Makedonskoto drustvo “İlinden”, Tirana, Juni/Julı 2013, 15 broj, s.9*

48 *Universiteti Shteteror i Tiranes - İnstituti i Historise dhe i gjuhesise, Historia e popullit Shqiptar, Tirane 1965, s.265,274,276.*

49 *Dr. Yusuf Hamza, Osmanlı İmparatorluğunda Jön Türkler ihtilali, Üsküp 1995, s.91.*

50 *Hamza, a.g.e, s.206.*

51 *Hamza, a.g.e, s.245.*

52 *Hamza, a.g.e, s.340.*

yakınında bir çuval dolu bomba patlatılarak 2 Türk, 1 Musevi ve 1 Bulgar ölmüş ve 25 Türk yaralanmıştır.⁵³

Terorist çeteler 1 - 10 Mayıs 1912 yılında Gevgeli ve Manastır yakınlarında 2 suikast gerçekleştirmişler, diğer şehirlerde de silahlı eylemlerde bulunmuşlardır. Koçana pazarında atılan bombadan 28 Türk hayatını kaybetmiş çok sayıda pazarcı da yaralanmıştır.⁵⁴

Buna karşılık Türkler ve askerler hücum ederek 38 Makedon öldürülmüş, 466 kişiyi de yaralamıştır. Ölenler arasında 5 Türk de vardır.

Ağustos 1912 'de bir Pazar günü terörist Boris Demirciev tarafından Doynan'da patlayıcı maddeyle 13 Türk ve 3 Makedon öldürülmüş, 42 Türk de yaralanmıştır.⁵⁵

Arnavut sorunu 2. Meşrutiyet'ten sonra, İttihat ve Terakki yönetiminin, yeni kabul edilen Anayasayı eşit bir biçimde Arnavutlar'a da uygulamaya başlayınca durum daha da sertleşti. Yeni Anayasa'ya göre Osmanlı devletindeki Arnavutlar da diğerleri gibi, vergi vermek ve askere gitmek zorundaydı. Bağımsızlık istekleri ve Anayasa'nın uygulanmasından doğan neticelerden dolayı Arnavutlar örgütlü ayaklanmaya başladılar.⁵⁶

Meşrutiyetten umduğunu bulamayan ve tepkisini çok sert bir şekilde gösterenler ilk olarak Arnavutlar olmuştular. Balkan Savaşı'na kadar geçen dört yıllık süreçte dört ayaklanma çıkarmışlardı.

Arnavutlar üzerine yürütülen askeri hareketler halkta merkezi otoriteye karşı duyulan nefreti artırmış ve eylemcilerin gücüne güç katmıştı.⁵⁷

Makedonya'nın 550 yıl sonra Osmanlıların elinden gitmesinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin, daha doğrusu Jön Türklerin de payı olmadı denemez. 1908 yılın Temmuz ayında Resneli Niyazi bey, 150 kişilik taraftarıyla, ellerinde silahla dağa çıkmıştı. Binbaşı Enver bey de, Selanik'i terkederek asker ve sivillerden çeteler oluşturup dağlardaydı.

Manastır'da Enver bey, Resne'de Niyazi bey ve Ohri'de Eyüp Sabri bey Sultan Abdülhamide karşı ayaklanmış ve amaçlarına ulaşmak için Makedonya'da faaliyet gösteren çetelerle işbirliği yapmışlardır.

2. Meşrutiyet'ten kendilerine bir yarar sağlamayacağını gören komşu Balkan ülkeleri de Makedonya'yı paylaşmak için somut planlar yapmaya başlamıştı. Aslında Makedonya'nın nasıl paylaşılacağına dair her Balkan ülkesinin kendine göre bir hesabı vardı.

Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ, aralarında yaptıkları anlaşmalar yapacak da olsa, birbirlerine güvenmeseler de Osmanlılar'a karşı, bu topraklardan çıkarılmaları amacı taşımaktaydı.

İngiltere, Fransa ve Rusya ile ittifak ülke olan Almanya, Avusturya – Macaristan ile İtalya'nın da Makedonya üzerinde çıkarları vardı.

1912 de başlatılan Birinci Balkan savaşı, Osmanlı hakimiyetinin Avurupada sona varmasının başlangıcı, Makedonya'nın parçalanması ve burada yaşamlarını sürdürmeye kalan Türkler için, yeni, daha ağır, daha zor ve daha çileli günlere neden olmuştu.⁵⁸

53 Hamza, s.347.

54 Hamza, s.356.

55 Manol Pandevski, *Politički Partii i organizacii vo Makedonija (1908 -1912)*, Skopje Kultura 1965, s.357.

56 Kaya, s.217-218.

57 Dr. Suat Zeyrek, *2.Meşrutiyette demokratik muhalefetin sonu : Arnavut isyanları ve sonuçları*, Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi sayı 33, yıl 2012, s.307,309

58 Fahri Kaya, *Gün bugün – Yeni Balkan*, s.219,221-222, Üsküp 2009

SONUÇ

Osmanlı, Rumeli'de olduğu gibi Makedonya topraklarında da tüm adaletine ve hoş görüsüne rağmen çeşitli sebepler ileri sürerek Makedon tarihinde kullanılan "Osmanlı veya Türk esaretinden ve zulmünden" kurtulmak için isyan ve ayaklanmalar düzenlenmiştir. Makedonyanın her yerinde kurulan komita çeteleriyle Bulgarların kabul etmemelerine karşı kendilerini Makedon milletine mensup olduklarını ve bağımsızlık mücadelesi yürüttüklerini ileri sürmektedirler. Aslında 2. Dünya savaşından sonra kurulan Yeni Yugoslavya devletinde Makedonya Federal cumhuriyeti olarak resmen Makedon milleti tanınmıştır. Bulgarlar, Makedon milletini ayrı bir millet tanımayarak Bulgar olduklarını ileri sürseler da Makedonlar ve Makedon tarihçileri kendilerini Makedon olarak ifade eder ve söz ettiğim isyan ve ayaklanmaları Makedonya'nın bazan Osmanlı devletinde bir özerklik statüsüne, bazan da bağımsızlığına kavuşma mücadelesi olarak görmektedirler. Bildirimde genel olarak Osmanlı'nın son döneminde özellikle 1875 yılından sonraki zaman içerisinde bu bölgede yapılan isyan ve ayaklanmaların Makedon tarihçilerin ileri sürdükleri görüşlerini yansıtmaya çalıştım.

KAYNAKÇA

- AKOVSKA Violeta– Nikola Ješov, Predavstvata i atentatite vo Makedonskata istorija, Skopje 2004
- CVETANOSKI Viktor, Slavata, Mitot i Krvta na VMRO (7), Uutrinski Vesnik , 05.06.2011
- ÇEPREGANOV Prof. Dr. Todor, İnstitut za nacionalna istoriya-İstorija na Makedonskiot narod. Skopje 2008
- DİNEV Angel, İlindenskata Epopeja, Prilep 1954
- GORGİEV Vanço– Sloboda ili Smrt , Makedonsko revolucionerno nacionalnoosloboditelno dvizenje vo Solunski vilayet 1893 – 1903, Tabernakul-Filozofski fakultet, Skopje 2003
- HAMZA, Dr. Yusuf, Osmanlı İmperatorluğunda Jön Türkler ihtilali, Üsküp 1995
[HTTP://www.mn.mk/istorija/4633-Broj-na-borbi-atentati-i-ubieni-borci-za-vreme-na-İlindenskiot-period](http://www.mn.mk/istorija/4633-Broj-na-borbi-atentati-i-ubieni-borci-za-vreme-na-İlindenskiot-period)
- İLİNDEN-Vesnik na Makedonskoto drustvo “İlinden”, Tirana, Haziran / Temmuz 2013, 15 broj
- İNSTITUT za nacionalna istoriya, İstorija na Makedonskiot narod kniga II, Nip Nova Makedonija, Skopje 1969
- KAYA Fahri, Gün bugün – Yeni Balkan, Üsküp 2009.
- MAKEDONSKA nacija, Broj na borbi, atentati i ubieni borci za vreme na İlindenskiot period, 03 Avgust 2011.
- MAKEDONSKA nacija, 31 Temmuz 2013 (<http://www.mn.mk/aktuelno/8037-Krusevski-manifest>)
- PANDEVSKI, Dr.Manol, Gorgi Stoev-Tirnkata, Strumica i Strumičko niz İstoriyata, Strumica 1969.<http://makedonija.rastko.net/cms/files/books/4c2946e5bc923>
- PANDEVSKI Manol, Politiki Partii i organizacii vo Makedonija (1908 -1912). Skopje,Kultura 1965
- PURELKU, Halim, Kryengritja e “ İlindenit” dhe Shqiptaret, Iliria News Agency, 14. 07. 2013 - <http://ina-online.net/ekskluzive/32802.html>
- RİSTOVSKI, Blaze, Portreti i Prosesi, 1, Kultura Skopje 1989
- STOYÇEV, Vanço, Voeniot aspekt na Makedonskoto (Kresnenskoto) vostanie 1878 / 1879 g. –Nova Makedoniya, Mart 1999 Skopje
- ÜNİVERSİTET “Goçe Delçev” – Ştip, İnstitut za İstorija i Arheologiya, Godişen Zbornik 2011, Koçana.
- ÜNİVERSİTETİ Shteteror i Tiranës-İnstituti i Historise dhe i gjuhesise, Historia e popullit Shqiptar, Tirane 1965
- VESELİNOVIĆ, Miloško V., Brsjacka buna godine 1880 u bitolskom vilajeti i vojvoda Mitsko, Beograd 1905
- ZOGRAFSKI, Danco, Krusevskata Republika, Skopje 1948,
- ZOGRAFSKI, Danço, Makedonskiot Taen Revolucioneren Komitet, Skopje 1954,
- XHARRA, Fahri, E verteta historike – Shqiptaret ortodoks te Maqedonise, Prishtine 2013.

